حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
زانکۆی ڕاپەڕین

گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین

گۆڤارێکی ئەکادیمییە
زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات

2014 1

گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین

1
2014

Kurdistan Regional Government
Ministry of Higher Education & scientific Research
University of Raparin

JOURNAL OF RAPARIN UNIVERSITY

An academic journal published by Raparin University

مجلة جامعة راپەرین

مجلة أكادمية تصدرها جامعة راپەرین

1 2014

گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین

گۆڤارێکی ئەکادیمییە
زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات

سەرنووسەر

پ.د. محمد علی عبدالله

سکرتێری نووسین

پ.ی.د. صباح رشید قادر

دەستەی نووسەران

د. حسێن غازی کاکە امین

د. سەردار فتح الله حسێن

د. موفق خالید ابراهیم

پ.ی.د. سناء حسن عبدالصاحب

د. بەهزاد وسو حمد

دەستەی راوێژکاران

پ.د. کریم عبدول

پ.د. جبار قادر

پ.د. وریا عمر أمین

پ.ی.د. محمد صابر مصطفی

یاریدەدەری سکرتێری نووسین

م.ی. محمد قادر رسوڵ

- گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین- ژمارە(١) ساڵی ٢٠١٤.
- چاپ: چاپخانەی حاجی هاشم- هەولێر.
- تیراژ: ٥٠٠ دانە.

لەم ژمارەیەدا

بەشی کوردی

سینۆنیم لەچوارچێوەی فرێزو ڕستەدا... ٧
پ.ی.د.فاروق عمر صدیق – ی.شێروان حسین حمد
لادانی شیعریی... ٣٩
پ.ی.د.عبدالقادر حمەامین محمد– پ.ی.د.بکر عمر علی
زمان تێکەڵکردن لە ئاخاوتندا شاری هەولێر بە نمونە... ٥١
م. شادان شکر صابر– د.عمر محمود کریم
بنەما کۆمەڵایەتی و کەلتورییەکانی زمان... ٧١
پ.ی.د.طالب حسین علی
پێوەرە پەروەردەییەکان لە پرۆگرامی خوێندنی بنەڕەتییدا...................................... ٨٣
د.مهاباد کامل عبدالله
پرۆسەی بەوشە بوون لە زمانی کوردیدا.. ١٠٣
پ.ی. د. ساجیدە عەبدوڵلا فەرهادی– د. رەحیم قادرسورخی
زمان و تەکنۆلۆژیای زانیاری.. ١١٥
د. دارا حمید محمد
ماتەمنامە لە شیعری کوردیدا.. ١٢٩
پ. ی. د. عوسمان دەشتی
مەرگ لە ئەفسانەدا... ١٥٣
سالار عوسمان
چەمکی نوێی نیشتمانپەروەری لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا.................................. ١٧٣
پ.ی.د. فوئاد رەشید محمد– م.ی. کارزان کریم امین
ڕاڤەکردنی سیمانتیکی و پراگماتیکی پەندی پێشینان لەزمانی کوردیدا.......................... ٢٠١
د. بێستوون حەسەن ئەحمەد – د. دارا حمید محمد
خوێندنەوەیەکی دەروونی بۆ شیعری (دوو گۆرانی بۆ سەرەتای کاروانی خەم)ی فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی ٢١٩
م.ی لەنجە عبدالرحمن غەریب
ڕادەی کاریگەری زمانی ئینگلیزی لەسەرفێربوونی زمانی دایک (لە قۆناغی باخچەی ساوایان...................... ٢٣٥
م.ی. ڕێژنە معروف حسین
لادانی واتایی لە زمانی شیعر... ٢٥٣
همزه حسین حمه
کاریگەری مێژووی ئەڵمانیا و پەیوەندییەکانی لەگەڵ ناوچەکانی رۆژهەلاتدا لە سەر ٢٧٥
د. سامان حسین احمد
ڕەوشی تەندروستی لیوای سلێمانی لە سەردەمی دەسەلاتی پاشایەتی لە عێراق دا............................ ٣٠٧
د. بەختیار سەعید مەحمود
سیستەمی کارگێری کوردستان لە ماوەی نێوان سەدەکانی (٤–٨ک/١٠–١٤ز)دا.................................... ٣٣٧
م.ی. رسول ابراهیم رسول

بەشی عەرەبی – القسم العربي

تداخل الأجناس في قصص جليل القيسي القصيرة.. ٣٦١
د. مسعود سليم حمدامين
التباين المكاني للأنماط الإقليمية للصناعات الغذائية في محافظة أربيل.................................. ٣٧٩
د.أحمد جليل إسماعيل
قلق الموت وعلاقته بدافع الانجازلدى طلبة الجامعة... ٤٠٣
د. شيماء نجم صفر

بەشی ئینگلیزی – English Part

The Methods of Teaching Foreign Languages: How They Developed and the Problems They Encountered .... Salah Babakr Hussein Khoshnaw 5
Contrastive Analysis of Discourse Markers in English and Kurdish................Jamal A. Omar 25
Using Social Media to Enhance the Teaching and Learning of English as a Second Language Chiayee Khorsheed Faqe - Bazyan Yunis Mheddin 35
Teaching Poetry to Kurdish EFL Learners .... Asst. Lecturer Hawraz Qader Hama 45
Effect of crude oil smoke on methemoglobin, sulfhemoglobin and some other hematological parameters in Erbil manual brick factories .... Zrar Saleem Almarzany 55

دەستپێکی ژمارە

هەوڵ و کۆششێکی زۆردرا بۆ ئەوەی ژمارەی (١)ی گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین بێتە بەرهەم، و گۆڤاری زانستی هەر زانکۆیەکیش کلاو ڕۆشنەو دەروازەی گەیاندنی تیشکۆی ئەکادیمیی ئەو زانکۆیەیە،و دەنگە زانستییەکەیەتی بەدەرەوەی زانکۆ،ئەم ژمارەیە چەپکە گوڵێکی زانستیی چاک لە دووتوێی خۆی کۆدەکاتەوە بە بوارە جیاوازەکانیەوە، کە تیایدا هەوڵ دراوە بە پێی پێوەرە زانستییەکان هەموو توێژینەوە بەدەستی خاوەن ئەزموون و شارەزاو خودانی پلەی زانستیی هەڵبسەنگێنرێ، لەوانەیە هەندێ لە توێژینەوەکان لە پاڵێوەری هەڵسەنگاندن دەرباز نەبووبن، و نەچووبنە ئامێزی ئەم ژمارەیە، و هیوامان وایە خاوەنەکانیان لە داهاتوودا بە توێژینەوەی ئاست بەرزتر و وردتر بەشداری لەو گۆڤارەیاندا بکەن، ئەوەی پێویستی بە وتنە هەندێ لە توێژینەوەکان بەرهەمی دەربازبووی دوو کۆنفرانسە ساڵانەکەی زانکۆی ڕاپەڕینە، کە لەکات و سەردەمی خۆیدا دوای هەڵسەنگاندنی پسپۆڕان توانرا بواریان پێبدرێ بۆ خوێندنەوە و پێشکەش کردن لە کۆنفرانسەکاندا، لەپاڵ پیرۆزبایی لە مامۆستایانی زانکۆی ڕاپەڕین دەست خۆشی لە دەستەی نووسەران و هاوکاران و ستافی گۆڤارەکە دەکەین لە بەگەیاندنی بەو ئاستەو بوونی بە ژمارە... سەرکەوتووبن.

ڕێنماییەکان
بۆ بڵاوکردنەوەی توێژینەوە

١. ئەم گۆڤارە گۆڤارێکی ئەکادیمیەو توێژینەوەی ڕەسەن و ئاست بەرز بڵاودەکاتەوە،لە بوارەکانی زانستی و مرۆڤایەتی و زانستە سروشتی و پزیشکیەکاندا لە دەرەوەو ناوەوەی هەرێم،بە مەرجێ پێشتر لە هیچ گۆڤارێک بڵاو نەکرابێتەوە،یان ڕەت نەکرابێتەوە.
٢. هەموو توێژینەوەکان لە لایەن پسپۆری شارەزا، بە پێی پسپۆری هەڵدەسەنگێنرێن.
٣. گۆڤارەکە توێژینەوە بە هەموو زمانە زیندووەکان بڵاو دەکاتەوە.
٤. توێژەر توێژینەوەکەی بە چاپکراوی لەسەر کاغەزی سپی پێوانەی (A٤) دا لەگەڵ جێهێشتنی(٢,٥)سم لە هەر چوار دەوری لاپەرەکە دەنێرێ.
٥. ژمارەی لاپەرەی توێژینەوەی زانستە مرۆڤایەتیەکان(٢٣) لاپەڕە تێپەر ناکات،جگە لەو وێنەو خشتەو پاشکۆ و پێویستیەکان،و(٢٥) لاپەڕە بۆ زانستەکان.ژمارەی لاپەرە لە لای خوارەوە لە ناوەندی لاپەرەکە دادەنرێ:
٦. توێژەر(٣)سێ وێنە لە توێژینەوەکەو CD توێژینەوەکە ڕادەستی سکرتاریەتی گۆڤار دەکات، دواتر وەکو بنەمایەک بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی سوودی لێوەردەگیرێ.
توێژینەوەکەش بەم شێوەیەی خوارەوە ڕێک دەخرێت:

* ناونیشانی توێژینەوەکە لەسەرەوەی لاپەڕەی یەکەمی توێژینەوەکە دەبێ بەفۆنتی (١٦)بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان و (١٤) بۆ بەشە زانستیەکان.جۆری فۆنتەکەAli-k-alwand بۆ زمانی کوردی و Ali-a-jiddah بۆ زمانی عەرەبی.
* ناونیشانە لاوەکیەکان بە پیتی Ali-A-samik بۆ عەرەبی و Ali-k-samik بۆ کوردی.
* ناوەرۆکی توێژینەوەکە بە جۆری پیتی Ali-a Sahifa بۆ عەرەبی Ali-k-Alwand بۆ کوردی بەکاردێ.
* ئەو توێژینەوانەی بەزمانی ئینگلیزین, دەبێت بە فۆنتی جۆری (Arial) بنووسرێن, بە پێوانەی ١٤ بۆ سەرە بابەت و ١٢ بۆ نووسینی تێکستەکە لەگەڵ بە جێهێشتنی مەودای دێڕونیوێک لە نێوان دێڕەکان, و سەرچاوەکانیش بە سیستمی Harvard بنووسرێن
* ناوی توێژەر یان توێژینەوەکان بە فۆنتی ١٦ بۆ مرۆڤایەتییەکان و ١٤ بۆ زانستیەکان بەکاردێ.
* کورتەی توێژینەوەکە بە زمانی توێژینەوەکە دەنووسرێ تێدا ئامانج و پلان و ڕاسپاردەکان ڕوون دەکرێتەوە بە پیتی ١٤ بۆ مرۆڤایەتی و ١٢ بۆ زانستیەکان.
* کورتەی توێژینەوەکە بە دوو زمانی تر جیاواز لە زمانی توێژینەوەکە دەنووسرێ.
* لە نووسینی سەرچاوەکان پەیرەوی سەرچاوەکان و ناوی کتێبەکان دەکرێ. و ئەگەر توێژینەوەکە وەربگیرێت یان وەرنەگیرێت بە هەر هۆیەک بێت بۆ خاوەنەکەی ناگەرێنرێتەوە.

پ.ی.د. صباح رشید قادر
سکرتێری نوسینی گۆڤار

سینۆنیم لەچوارچێوەی فرێزو ڕستەدا

پ.ی.د.فاروق عمر صدیق
زانکۆی سلێمانی

م.ی.شیروان حسین حمد
زانکۆی ڕاپەڕین

پێشەکی:

سینۆنیم وەك دیاردەیەکی زمانییو پەیوەندییەکی واتایی، فرێزو ڕستەش وەك دوو دانەی زمانی لەئاستی سینتاکسدا، لە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەیەکدا دەبنە بابەتی توێژینەوەمان. ئەم توێژینەوە هەولێکە بۆ ناساندنو شرۆڤەیەکی وردی زانستی سینۆنیم لە چوارچێوەی فرێزو ڕستەدا. سەرەتا ڕستە وەك پێکهاتەیەکی زمانییو تیشکی خراوەتە سەر دواتر بەپێی ڕێبازی ئەرکی و گواستنەوە شرۆڤەی واتایی بۆ ڕستە کراوە، ڕێبازی ئەرکی کراوەتە بناغەی کارەکە چونکە بەپێی ئەم ڕێبازە دەشێ پەیوەندی سینۆنیمی لە چوارچێوەی ڕستەو فرێزدا هەبێت دواتر باس لەفرێزو سینۆنیمی کراوە، هەروەها باس لە پارافرێزو سینۆنیمیو هۆکارەکانی بەسینۆنیم بوونی ڕستە کراوە لە کۆتاییشدا چەند ئەنجامێك خراوەتەڕوو.

ڕستەو پێکهاتەکەی:

ڕستە وەك دانەیەکی زمانی، خاوەن پێکهاتەو ڕۆنانی تایبەتی خۆیەتی. لەمێژووی زمانەوانیشدا، تێڕوانینی جیاجیای لەبارەوە هەیە. بۆیە لەڕووانگەی جۆراوجۆریشەوە کەوتووەتە بەر لێکۆڵینەوە، قوتابخانەو ڕێبازی زۆریش لەبارەی ڕستەوە سەریانهەڵداوە. هەر ئەمەش وایکردووە، کە بەگوێرەی هەریەکێك لەم قوتابخانەو ڕێبازانە تێگەیشتن لەچەمکی ڕستەو پێکهاتەکەیو لایەنی واتاییەوە جیاوازبێت. بۆیە کریستەڵ باوەڕی وایە، کە (باشترین پێناسەی ڕستە نادۆزرێتەوە.) (محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ٩٨) بۆیە سروشتی کارەکان بڕیاری جۆری تێڕوانینەکە لەبارەی چەمکی ڕستەوە دەدات.

ئەوانەی لەڕووی پێکهاتەوە لەڕستە دەڕوانن، پێیان وایە، کە ڕستە لەڕەگی کارو پێداویستییەکانی پێکدێت. (عبدلله حسێن ڕەسوڵ: ٢٠٠٥: ٨)، هەروەها لەناو دانە زمانییەکاندا، ڕستە بەگەورەترین یەکەی زمانی دادەنرێت لەشیکردنەوەی ڕێزماندا، (محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ٩٨)، کە لە چەند فرێزێك پێکدێتو فرێزەکانیش لەوشەو هەندێك جار وشەکانیش لەمۆرفیم، بەڵام بەم پێیەبێت دەقو گوتن بە دانەی زمانی هەژمارناکرێن. ئەمەش لەگەڵ بیرورِا نوێیەکانی زمانەوانیدا ناگونجێت، چونکە پێوەندییە زمانییەکان لەنێو ئەم دانە زمانییانەشدا هەن.

سروشتی کارەکەی ئێمەش، وادەخوازێت، کە لەڕوانگەیەکی تایبەتەوە لەڕستە بڕوانین، چونکە وەك دانەیەکی واتایی سەربەخۆ، مامەڵە لەگەڵ ڕستەدا دەکەین، بۆیە دەتوانین بڵێین ئەو فۆڕمە زمانییە سەربەخۆیەیە، کە پێوەندیی ڕێزمانی نەیکردووە بە بەشێك لە فۆڕمی زمانیی گەورەتر. (سەرچاوەی پێشوو: ٩٩) ئەم فۆڕمە زمانییە واتایەکی تەواوی هەیەو خاوەنی دروستەیەکی واتاییە، کە دەتوانرێت لەم

ڕووانگەیەشەوە لێکدانەوەی تایبەتی بۆبکرێتو وەك دانەیەکی لێکسیکی لەڕووی واتاییەوە تەماشای بکرێتو هەموو ئەو تایبەتمەندییە واتاییانەشی تێدایە، کە لەهەر دانەیەکی دیکەی لێکسیکیدا هەن. بۆیە وەك فۆڕمێکی سەربەخۆش مامەڵەی لەگەڵدا دەکەین.

بەشێوەیەکی گشتی ڕستە لەڕووی پێکهاتنەوە ((لەدوو فرێزی سەرەکی پێکدێت، کە بریتییە لەفرێزی ناویو فرێزی کاری.)) (فەرەیدون عەبدول محەمەد: ١٩٩٨: ٢٥) هەریەکێکیش لەمانە لەناوخۆیاندا ڕۆنانو پێکهاتەی تایبەتی ڕێزمانیو واتاییان هەیە. ڕێبازی بەرهەمهێنانو گواستنەوەی چۆمسکیش هەر بەم پێیە، ڕستە شیدەکاتەوە. هەندێك جاریش گرنگی فرێزەکان بۆ دروستکردنو ڕۆنانی ڕستە، وەکو یەك نین، بۆ نموونە لەزمانی کوردیدا، ڕستە هەرگیز بەبێ بوونی فرێزی کاری دروست نابێت. (حاتەم ولیا محەمەد: ٢٠٠٠: ٦٦) بۆیەش بەکەرەستەیەکی بنچینەیی و سەرەکی دادەنرێت. لەڕووی ڕۆنانیشەوە ((سادەترین گرێی کاری لەڕەگێكو ڕاناوێك پێك دێت.)) (فەرەیدون عەبدول محەمەد: ١٩٩٨: ٢٥) هەرچی فرێزی ناوییە، دەشێت لەئاستی سەرەوەدا بەمۆرفیمی سفر دەرببڕدرێت، بۆیە زۆر ڕستە هەن، کە فرێزی ناوییان لەئاستی سەرەوەی ڕستەکەدا دەرنەکەوێتو لەڕێگەی واتاو سەلیقەی زمانەوانییەوە هەست بەبوونی دەکرێت. (دیار عەلی کەمال: ٢٠٠٢: ٤٢) بەڵام ئەمە لەچەند بارێکی تایبەتدا دەبێت، ئەگینا بەشێوەیەکی ئاسایی هەردوو فرێزەکە دەردەکەون. لەڕووی پێکهاتنیشەوە ((سادەترین گرێی ناوی، لەناوێك پێکدێتو دەشێت بەهۆی ئاوەڵناوەوە یان ناوی ترەوە فراوان بکرێ.)) (فەرەیدون عەبدول محەمەد: ١٩٩٨: ٢٥) بۆنموونە ئەم ڕستەیەی خوارەوە، بەپێی ئەم ڕێبازە، بەم شێوەیە شیدەکرێتەوە:

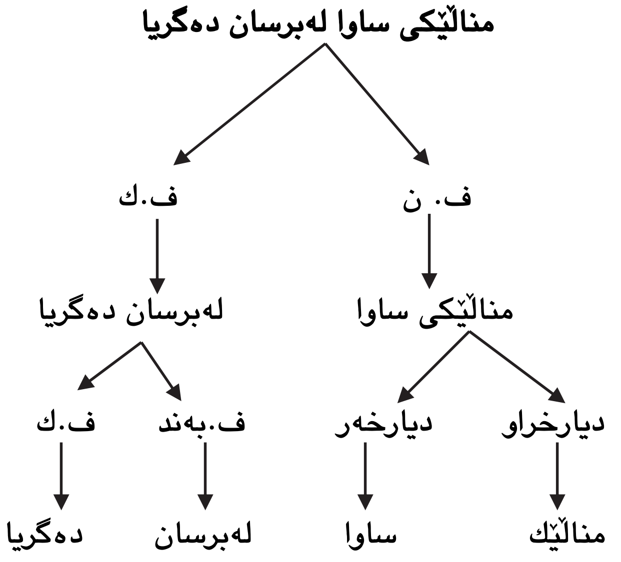

لەشیکردنەوەی ئەم ڕستەیەوە، بۆمان ڕووندەبێتەوە، کە هەریەکێك لەفرێزەکان، دەکرێت بەکەرەستەی جیاجیا فراوان بکرێن، بەجۆرێك کە ((دەشێ ئەم فراوانکردنەش لەپێشەوە یا لەدواوە یا لەهەردوو لای)) (خەسرۆ ئەحمەد خۆشناو: ٢٠٠٨: ٢٠٠) سەرە(head)وە بێت.

لەڕووی پێکهاتنەوە، ڕستە بەپێی ڕێبازی ئەرکی، دابەشکردنێکی دیکەی بۆکراوە، کە لەڕێبازی گواستنەوەوە نزیکە، بەڵام لەناونانی کەرەسەکانو گرنگییاندا جیاوازییان هەیە، بەجۆرێك، کە ئەم ڕێبازە (وا تەماشای ڕستە دەکات، کە لەدوو بەش پێکدێت: یەکەمیان پێیدەوترێت باس theme دووەمیان پێیدەوترێت خواس Rheme) (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی: ٢٠٠٨: ٢٣) ئەگەر بەپێی ئەم ڕێبازەش ئەم ڕستەیەی سەرەوە بۆ پێکهاتەکانی شیبکەینەوە، ئەوا بەم شێوەیە دەبێت:

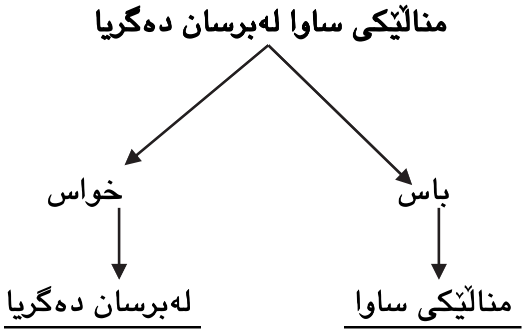

بەهەر تێڕوانینێك بێت، ڕستە لە چەند یەکەیەکی زمانی پێکدێتو بەهەموویان یەکەیەکی گەورەتر لەخۆیان پێکدێنن، کە خاوەنی ڕۆنانێکی واتایی بەهێزە. هەموو ئەم دانە واتاییانەش لەچوارچێوەیەکدا کۆکراونەتەوەو ئەم دانە واتاییەیان لێپێکهاتووە، کە خاوەنی ڕۆنانێکی واتاییو ڕێزمانیی تایبەتی خۆیەتی، دەشێت هەریەکەیان بکرێن بەلایەنی تایبەت بۆ لێکۆڵینەوەی سینتاکسی.

واتای ڕستە:

لە دیاریکردنی یەکە واتاییەکاندا، ڕستە زۆرجار بەگەورەترین یەکەی واتایی دانراوە، بەڵام لێکۆڵینەوە واتاییە نوێیەکان ئەوەیان سەلماندووە، کە لە سەرووی ڕستەشەوە گوتنو دەقو ئاخاوتن خاوەنی ڕۆنانی واتایین. بۆیە دەکرێت لەڕوانگەی واتاییشەوە لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێتو وەك دانەی واتایی لێیانبڕوانرێت.

بۆ دەستنیشانکردنی پێوەندیی نێوان ڕستەو واتا، دەبێت پێوەندیی نێوان ڕستەسازیو واتاسازی دیاریبکەین، کە پێوەندییەکی پتەو لەنێوانیاندا هەیە. ((ئەمەش بۆ کارەکانی چۆمسکی دەگەڕێتەوە، کە لەکتێبی پێکهاتە ڕێزمانییەکان ١٩٥٧ ئەم پێوەندنییە بەم شێوەیە پیشاندەدات.)) (سەلام ناوخۆش: ٢٠٠٨: ٧٢)

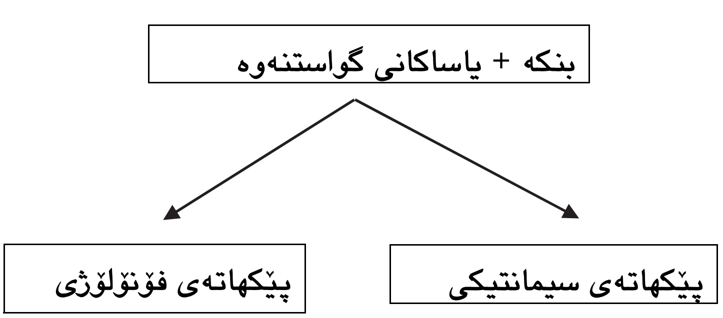

بەو پێیە هەموو ڕستەیەك خاوەنی پێکهاتەیەکی فۆنۆلۆژییە، کە مەبەست لەو زنجیرە دەنگییەیە، کە لەڕێی ئەندامانی ئاخاوتنەوە دەردەبڕدرێن، هەروەها پێکهاتەیەکی سیمانتیکییش هەیە، کە واتای ڕستەکە هەڵدەگرێتو بەپێی یاساکانی گواستنەوەش ئەم دوو پێکهاتەیە پێکەوە دەبەسترێنەوەو پێوەندیی نێوانیان دیاریدەکرێت.

زۆرجار لەلێکۆڵینەوە زمانەوانییەکاندا، دیاریکردنو دەستنیشانکردنی سنوورێك لەنێوان واتاو ڕێزماندا هەبووە، بەڵام کاتێك باس لەواتای ڕستە دەکرێت، ئەمە نەگونجاوە. بەبڕوای جۆن لاینز ئەستەمە سنوور لەنێوان ڕێزمانو واتادا دابنرێتو هەموو ڕستەیەك دەبێت بنەماکانی پەسەندیی ڕێزمانیو پەسەندیی واتایی تێدابێت. (نور الهدى لوشن: ٢٠٠٦: ٨٦) ئەگەر هەر ڕستەیەکیش یەکێك لەم دوو بنەمایە ببەزێنێت، نەگونجاو دەبێت. بەم پێیەش واتاو ڕێزمان تێکەڵی یەکترینو جیاکردنەوەیان کارێکی نەگونجاوە. وەکو:

دوێنێ ڕاوکەرەکان کەروێشکێیان ڕاوکرد.

* **دوێنێ ڕاوکەرەکان کەروێشکێك ڕاودەکەن.** ناپەسەندی ڕێزمانی

* **دوێنێ کەرویشکەکان ڕاوکەرێکیان ڕاوکرد** ناپەسەندی واتایی

زۆرجار بۆلێکدانەوەی واتای وشەش پەنادەبرێتەبەر واتای ڕستە، هەندێك لەزمانەوانان پێیانوایە، پەیوەستبوون بەو باسانەی، کە لەئاستی یەکە دابڕاوەکاندان خۆهەڵخەڵەتاندنو خەیاڵە، چونکە واتای وشە بەپێی ئەو ئەرکەی لەناو ڕستەدا دەیبینێت، دەگۆڕێت. (کلۆدجیرمان و ریمۆن لوبلان: ٢٠٠٦: ٧٣) بۆنموونە ئەگەر تەماشای وشەی (خواردن) لە هەریەکێك لەم ڕستانەی خوارەوەدا، بکەین دەبینین کە واتای جیاجیا دەبەخشێت:

جگەرە ناخۆم.	**(کێشان)**
پارەکەت ناخۆم.	**(خەرجکردن)**
خەفەت ناخۆم.	**(هەڵگرتن)**
بلۆکی تەواو ناخوا	**(پێویست بوون)**
سوێند ناخۆم.	**(قسم)**
ڕۆژوو ناخۆم.	**(گرتن)**
تەڵاق ناخۆم.	**(گوتن)**
سێوەکە ناخۆم.	**(خواردن)**

هاوڕێیەتیcollocation [1] وشەکان، لەهەریەکێك لەم ڕستانەی سەرەوەدا واتای جیاواز دەگەیێنێت. بۆیە ناتوانین لەواتای وشەی (خواردن) بگەین، ئەگەر لە دەوروبەرو ڕستەدا نەبێت، چونکە وەك دیارە لەهەر ڕستەیەکدا واتایەکی تایبەتی هەیە. لەبەرئەوە (وشە واتاکەی ڕوون نابێتەوە تەنها لە بەکارهێناندا نەبێت.)(سەرچاوەی پێشو:٣٠)

١ – بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی پێکەوەهاتن (باهم ایی)، بڕوانە: (ازیتا افراشی: ١٣٨١)

کاریگەریی ڕێزمانیش ڕۆڵی خۆی لەدیاریکردنی واتای ڕستەدا هەیە، بەشێوەیەك کە دەتوانین بڵێین، واتای ڕستە لەواتای ئەو کەرەستانەوە کە پێکیدەهێنێت لەگەڵ ڕۆنانی سینتاکسی، پێکدێت. (جون لاینز: ١٩٨٧: ٢٤) کەواتە ڕستە واتاکەی زیاترە لە کۆی واتای وشەکانی، ئەگەر تەماشای واتای هەریەك لەم دوو ڕستەیە بکەین، واتاکانیان جیاوازە، کەچی هەر لەو وشانەش پێکهاتوون. (Falk: 1987 :253) جیاوازییە واتاییەکەیان بۆ ڕێکخستنی کەرەسەکانی دەگەڕێتەوە. وەکو:

منداڵەکە سەگەکەی ڕاونا.

سەگەکە منداڵەکەی ڕاونا.

ئەم دوو ڕستەیە لەڕووی واتاوە دژیەکن، بەڵام وشەکانیان هەرئەو وشانەن و لەهەردوو ڕستەکەشدا هەر بەو واتا فەرهەنگییەی خۆیان بەکارهاتوون. ئەم دژیەکییە بۆ کاریگەریی ڕێزمانی دەگەڕێتەوە، چونکە تەنها بەگۆڕینی شوێنی بکەرو بەرکار واتای ڕستەکە پێچەوانە دەبێتەوە. بۆیە دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کە ((واتای ڕستە بریتییە لە (واتای وشەکان + کاریگەری ڕێزمانی)) (عبدالواحيد مشير دزەیی: ٢٠٠٥: ٤٢) ئەگەر لەم ڕوانگەیەوە لە واتای ڕستە بڕوانین، ئەوا تەنها واتای سیمانتیکیی ڕستە لێکدەدەینەوە. دەبێت ئەوەش بزانین، کە ڕستە خاوەنی واتایەکی پڕاگماتیکییە. بۆیە دەبێت بۆ لێکدانەوەی واتای ڕستە، ئەم جۆرە واتایەش لەبەرچاوبگرین.

بەشێوەیەکی گشتی ئەوانەی لە واتاسازیی ڕستە دەکۆڵنەوە، پێیانوایە، دەبێت بیردۆزەکانی واتاسازی، واتای ڕستەی ناوێزەو پێچەوانەو لێڵو سینۆنیمو هایپۆنیمو بەش لەگشتو.....هتد لێکبداتەوە. (طالب حسێن علی: ١٩٩٨: ٣٦و٣٧)

لێکدانەوەی بەشێك لەواتای ڕستەکانیش بەلایەنی واتای پڕاگماتیکییەوە پەیوەستە، چونکە ئەو کەرەستانەی ڕستەکە پێکدەهێنن، سیمانتیكو ڕێزمان لە توانایدا نییە واتاکانیان لێکبداتەوە. (هۆگر مەحموود فەرەج: ٢٠٠٠: ٦) بۆیە پێویستە بۆ ڕوونکردنەوەی واتاکەی دەورووبەر لەبەرچاوبگرین، بەشێوەیەك کە هالیدەی باوەڕی وایە زمان دەبێتە زمان بەهۆی بەکارهێنانی لەباری دەورووبەردا، هەرچی تێشیدایە بەدەوروبەرەوە بەستراوە. (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی: ٢٠٠٨: ٣٠)

بەشێکی زۆری ڕستەکان سەرباری ئەو واتا سیمانتکییەی کە هەیانە ئەو کاریگەرییە ڕێزمانییەشی کە لەسەر واتاکە هەیە، هێشتا واتاکانیان لێکنادرێتەوە، بەتایبەتی لەکاتی بوونی نیشانەی پڕاگماتیکی، بۆیە پێویستمان بەدەورووبەر دەبێت بۆ لێکدانەوەو تێگەیشتن لەواتاکانیان بۆیە واتای پڕاگماتیکی ڕستە (بریتیە لە واتای سیمانتیکی + واتای دەورووبەر) (عبدلواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٥: ٥٢) بۆیە لەلێکۆڵینەوەی واتای ڕستەدا ناکرێت واتای پڕاگماتیکی لەبەرچاونەگرین، بۆنموونە: **هەر گەلاویژ بئەنگوێ شەو فێنك دەبێت.**

لەم ڕستەیەدا دەبێت گوێگر شارەزاییەکی تەواوی لەژیانی لادێیو کستوکاڵ کردندا هەبێت، ئەوجا لەواتای ڕستەکە تێدەگات، چونکە نیشانەیەکی پڕاگماتیکیی کاتی تێدایە، کە واتاکەی لای هەموو کەس ڕوون نییە.

پێوەندییە واتاییەکان لەئاستی ڕستەدا:

وەك چۆن پێوەندییە واتاییەکان لەئاستی وشەو مۆرفیمدا هەن، هەربەوشێوەیە لەئاستی ڕستەشدا هەن، دەستنیشانکردنی ئەم پێوەندییانەش بۆ کارەکانی کاتزو فۆدەر دەگەڕێتەوە، کە باوەڕیان وایە، دەبێت تیۆری واتایی، ڕستەش لێکبداتەوە. پێوەندی نێوان ڕێزمان واتا لەبەرچاوبگرێت. (کورش صفوی: ۱۳۸۷: ۵۹) بۆیە ئەو تیۆرییانەی، کە واتای وشە لێکدەدەنەوە واتای ڕستەش لێکدەنەوەو پێوەندییە واتاییەکانیشی لەم چوارچێوەیەدا دیاریدەکرێن. جا ئەگەر تەماشای ئەم نموونانەی خوارەوە بکەین، ئەوا بوونی بەشێکی زۆری پێوەندییەکانمان باشتر بۆ دەردەکەوێت:

هاوڕێکەم ڕەبەنە.

هاوڕێکەم ژنی نەهێناوە.

هاوڕێکەم سەڵتە.

ئەم ڕستانەی سەرەوە سینۆنیمن، چونکە دەتوانرێت لەبریی یەکتری لەدەورووبەری جیاجیادا بەکاربهێنرێن و واتاکانیشیان تەواو لێکنزیکن یان دەتوانین بڵێین وەکیەکن. ئەگەر لەم ڕستانە وردبینەوە:

ئەمڕۆ هەوا گەرمە.

ئەمڕۆ هەوا ساردە.

ئەم دوو ڕستەیەش دژیەکن، هەردوو وشەی (گەرم)و (سارد) کە دژیەکن، واتای ڕستەکەشی کردووە بە دژیەك. هەروەها ڕستەکانی، وەکو:

باخەکەمان میوەی باشی گرتووە.

باخەکەمان هەناری باشی گرتووە.

باخەکەمان هەرمێی باشی گرتووە.

لەنێوان ئەم ڕستانەشدا پێوەندیی هایپۆنیم (گرتنەوە) هەیە، بەشێوەیەك کە ڕستەی یەکەم واتای هەردوو ڕستەکەی دیکە لەخۆدەگرێت. هەروەها ئەگەر لە پێوەندیی ئەم دوو ڕستەیە بڕوانین:

ئەو مەیموونە شیر بەبێچوەکانی دەدات.

ئەو مەیموونە مێیە.

پێوەندیی واتایی لەنێوان ئەم دوو ڕستەیەدا پێوەستبوونی واتاییە entailment، کە مەبەست لێی ئەوەیە، واتای ڕستەی یەکەم بەشێوەیەکی هەمیشەیی بەواتای ڕستەی دووەمەوە پەیوەستە. یان ڕستەکانی وەکو:

ئازاد لەهەولێرەوە نامەیەکی بۆ ناردم.

ئازاد لەهەولێربوو.

پێوەندیی واتایی نێوان ئەم دوو ڕستەیە، گریمانە پێشەکییەکانە Presupposition بەوەی کە لە واتای ڕستەی یەکەمەوە، گریمانەی واتای ڕستەکەی دیکە، دەکرێت. ئەم ڕستەیەی خوارەوەش پێوەندیی هاوبێژی Homonymی هەیە، وەکو:

پێم داگرت

ئەم پێوەندییە واتاییە لەئاستی وشەدا بەشێوەیەکی بەرفراوان دەبینرێت، (ڕستەش کاتێك هاوبێژ دەبێت، کە دوو ڕستە یان زیاتر لەسیمادا جووت بن، بەڵام لەئاستی ژێرەوەدا زیاتر لەلێکدانەوەیەکی هەبێت) (صباح ڕشید قادر: ٢٠٠٠: ١٨) بەواتایەکی دیکە (دانە زمانییەکان کە تەنها لەڕووی فۆنەتیکەوە لێك دەچن (بەڵام لە واتادا جیاوازن لەیەکتری‌و پێیان دەڵێن هاوبێژی) (Bloomfield:1954: 145) بەم پێیە ئەم ڕستەیەی سەرەوە، ئەم دوو لێکدانەوەی بۆ دەکرێت:

من سووربووم لەسەر کارەکە.

بارەکەم پێ هێنایە خوارێ.

هەرئەمەش ڕێگایەکە بۆ دروستبوونی لێڵی لەئاستی ڕستەدا، دەشێت بەهۆی گواستنەوە، یان بەکارهێنانی لەدەورووبەردا ڕوونبکرێتەوە. هەروەها دەشێت لەئاستی ڕستەدا پێوەندیی فرەواتایی Polysemy یش هەبێت. بەنموونە ڕستەیەکی وەکو:

سەری هەڵدایەوە.

ئەم ڕستەیە، کە لەسیمادا یەك ڕستەیە، بەڵام لەڕۆنانی ژێرەوەدا بەمانای:

١– بەمانای پەیدابوویەوە، ژیانەوە دێت. وەکو:

کێشەکە سەری هەڵدایەوە.

٢– بەمانای سەر لابردن لەسەر شتێك، وەکو:

سەری مەنجەڵەکەی هەڵدایەوە. (صباح ڕشید قادر:٢٠٠٠: ٢٧)

بەم پێیەش ئەم ڕستەیەی سەرەوە دەبێتە فرەواتا، قسەکەر دەتوانێت زیاتر لەواتایەك بەم دەربڕینە بگەیێنێت.

پێوەندییە واتاییەکان لەچوارچێوەی ڕستەدا[٢] سنووریان تەسکتر نییە، لەئاستی دانە واتاییەکانی دیکە، بەڵام لەزمانی کوردیدا کەمتر لەم ئاستەدا باسکراون.

سینۆنیم بوونی ڕستە:

کاتێك باس لەسینۆنیم لەئاستی ڕستەدا دەکرێت، پێویستە بەر لەهەموو شتێك، ئەو ڕێبازو قوتابخانەیە دیاریبکەین، کە لێوەی دەڕوانینە ڕستەو کارەکەمانی پێ شیدەکەینەوە، چونکە جیاوازییەکی زۆر، لەنێوانیاندا، لەبارەی دیاریکردنی ڕستە سینۆنیمەکان‌و پێوەرەکانیان بۆ دەستنیشانکردنی ئەم جۆرە ڕستانە هەیە، بۆ نموونە ئەگەر تەماشای ئەم ڕستانەی خوارەوە بکەین:

١– لەم وڵاتەدا ڕۆژانە هەزاران کەس بەدووای خەمی ناندا وێڵن.

٢– ڕۆژانە هەزاران کەس لەم وڵاتەدا بەدووای خەمی ناندا وێڵن.

٣– هەزاران کەس ڕۆژانە لەم وڵاتەدا وێڵن بەدووای خەمی ناندا.

٤– لەم وڵاتەدا هەزاران کەس ڕۆژانە بەدووای خەمی ناندا وێڵن.

---

[٢] – بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەیەوە، بڕوانە: (کورش صفوی: ١٣٨٥) و(کورش صفوی: ١٣٨٧)

ئەگەر بەپێی ڕێبازی گواستنەوە، لەم چوار ڕستەیەی سەرەوە بڕوانین، لەڕووی واتاوە سینۆنیمن، ڕستەکانی (٢، ٣، ٤) تەنیا لەڕووی دارشتنەوە لەگەڵ ڕستەی (١) جیاوازن‌و لەویشەوە وەرگێراون، بەپراکتیزەکردنی یاسای گواستنەوە. (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی: ٢٠٠٨: ١٥)

ئەگەر بەپێی ڕێبازی ئەرکی یان واتای بابەتی، کە (بریتییە لەڕیزکردنی دانەکانی ڕستە بەگوێرەی دەورووبەری بەکارهاتوو.) (یحیی أحمد: ١٩٨٩: ٧٢) لەو ڕستانەی سەرەوە بڕوانین، نابن بەسینۆنیم، هەریەکەیان ئەرکێکی جیاواز دەبەخشن چونکە هەریەکەیان بۆ دەورووبەرێك دەگونجێت. هەریەکەیان دەبێتە وەڵامی پرسیارێکی تایبەت.[٣] کەواتە بەپێی ڕێزمانی ئەرکی ناتوانین بڵێین ئەم ڕستانە سینۆنیمن. (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی: ٢٠٠٨: ١٥) بۆیە ئێمە کاتێك باس لە سینۆنیم لەچوارچێوەی یەکە سینتاکسیەکاندا دەکەین، لەڕوانگەی ڕێبازی گواستنەوەوە لەم یەکە واتاییانە دەڕوانین. لایەنی ئەرکی، کە خۆی لەچوارچێوەی واتای بابەتیدا دەبینێتەوە، ڕەچاوناکەین.

مەبەست لەسینۆنیم لەئاستی ڕستەدا ئەوەیە، کە (بتوانین لەزنجیرە وتنێکدا ڕستەیەك لەشوێنی ڕستەیەکی دیکە بەکاربهێنین، بەبێ‌ئەوەی کە واتای گشتیی زنجیرە وتنەکە تێکبچێت.) (کورش صفوی: ١٣٨٧: ١٣٢) هەر لەم ڕوانگەیەوە، ئەوەی بۆ سینۆنیم لەچوارچێوەی وشەدا دەوترێت، بۆ ئاستی ڕستەش گونجاوە، چونکە ئەم دیاردەیە، لەزماندا پێویستە بەپێی بەکارهێنان تەماشای بکەین. ئەمەش لەئاستی ڕستەو وشەش هەریەك شتە، بەجۆرێك کە بەکارهێنان‌و شوێن گۆڕکێی وشەکان، بەبێ گۆڕانی واتا لەناو ڕستەدا وشەی سینۆنیم دروست دەکات، هەروەها گۆڕینی ڕستەکانیش بەبێ گۆڕانی واتا لەچوارچێوەی دەق‌و ئاخاوتندا ڕستەکان دەکات بەسینۆنیمی یەکتری.

بەپێی بیروباوەڕی لاینز، هەر چەشنێك لە دانەکانی زمان، کە واتای وەکیەکیان هەبێت، دەبن بەسینۆنیم، بەپێی ئەم تێڕوانینە ئەوە ڕووندەبێتەوە، کە نەك تەنها وشەکان، بەڵکو فرێزو ڕستەکانیش دەتوانن ئەم تایبەتمەندییەیان هەبێت. (میترا معدنی: ١٣٨٣: ١٠٤) بۆیە کاتێك باس لەسینۆنیم دەکرێت، پێویستە ئاماژە بەهەموو دانە زمانییەکان هەر لەفۆنیمەوە تاوەکو دەگاتە ڕستەو سەروتریش بکەین.

ئەوەی کە سینۆنیم لەئاستی ڕستەدا جیادەکاتەوە ئەوەیە، کە چەندین ڕێگەی جیاجیا بۆ بەسینۆنیمکردنی دوو ڕستە هەن، بەڵام بەهەر شێوازێك بێت بەوە پێناسە دەکرێت، کە (بریتییە لەپێوەندیی نێوان دوو ڕستە، کە یەك واتا هەڵدەگرن.) (بەکر عومەر علی: ٢٠٠٠: ٨١) ئەم واتایەش نابێت لەهیچ یەکێك لەڕستەکاندا جیاوازییەکی ئەوتۆی هەبێت، کە واتای گشتیی دەقەکە یان ئاخاوتنەکە بگۆڕێت، چونکە لەئاستی ڕستەشدا سینۆنیم نزیکیی واتاییە نەك یەکسانی واتایی.

لەڕووی دووبارەبوونەوەی واتاشەوە، دووبارەبوونەوەکە لەئاستی ڕستەدا دەبێت، (هێمن عومەر خۆشناو: ٢٠١٠: ١٣٦) ئەمەش لەچوارچێوەی دەق یان ئاخاوتندا دەبێت، بەتایبەتی کاتێك نووسەر یان قسەکەر بییەوێت ڕستەیەك یان دەربڕینێك دووبارە بکاتەوە، بەڵام هەرئەو فۆرمە بەکارنەهێنێتەوە، بۆیە پەنادەباتە بەر هەڵبژاردنی ڕستەیەکی سینۆنیم، لەڕووی ڕواڵەتی زمانیشەوە جوانکاریی ئەم دەقە پتر دەبێت‌و چێژێکی زیاتر، لەخوێندنەوەی دەقەکەدا، دەبەخشێت.

---

[٣]– بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە: (یحیی أحمد: ١٩٨٩) و (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی: ٢٠٠٨)

سینۆنیم لەچوارچێوەی فرێزدا :

فرێز وەك دانەیەكی زمانی، دەكەوێتە نێوان وشەو ڕستەوە، لەدیارخراوێكو دیارخەرێك یان زیاتر پێك دێت. (ئاواز حمەصدیق بەگیخانی: ١٩٩٦: ٥٠) هەندێك جار بەدیارخراوەكە دەوترێت سەرە، هەریەك لەدیارخراو و دیارخەریش (پێكەوە یەكەیەكی ڕێزمانیی تاك دروست دەكەن.) (كەمال میراودەلی: ٢٠٠٧: ٨٦) سەرباری ئەوەی كە پێوەندییەكی ڕێزمانی پێكەوەیان دەبەستێتەوە، لەڕووی واتایشەوە، بەدانەیەكی واتایی هەژماردەكرێتو پێوەندی واتاییش ڕۆڵێكی گرنگ، لەدروستكردنی ئەم یەكە زمانییە و داڕشتنی لە قاڵبێكدا دەبینێت.

پێوەندییە واتاییەكان لەچوارچێوەی فرێزیشدا دەبینرێن، وەك هەموو دانە واتاییەكانی دیكە، لەنێویشیاندا سینۆنیم. بەگشتی مەرج نییە، ئەم دیاردە واتاییە هەر لەسەر بنەمای وشە دروست ببێت، لە دەقدا لەسەرووی وشەشەوە دەبینرێت، لەوانە دوو فرێز دەبن بەسینۆنیم. (شێركۆ حمەئەمین قادر: ٢٠٠٩: ٦٤)، وەكو:

كوردستانی باكور ≈ كوردستانی توركیا

كوردستانی ڕۆژهەڵات ≈ كوردستانی ئێران

كوردستانی باشور ≈ كوردستانی عێراق

كوردستانی ڕۆژئاوا ≈ كوردستانی سوریا

لەهەولێر ≈ لەپایتەختی كوردستان

سینۆنیمبوونی هەریەك لەم فرێزانەی سەرەوە، بۆ زانیاریی قسەكەرو گوێگر لەبارەی جیهانی دەرەوە دەگەڕێتەوە. لێرەدا وشەكان، ڕۆڵیان لە دروستكردنی فرێزی سینۆنیمدا نەبینیووە، كە بەزۆری ئەم ڕێگایە لەفرێزدا كارایە. بۆنموونە:

لەبن ≈ لەژێر

لەسەر ≈ لەبان

بەهاوڕێیەتی ≈ بەبرادەرایەتی

باشترین ڕۆمان ≈ ڕۆمانی هەرەباش

نیوەی كتێبەكە ≈ یەك لەسەر دووی كتێبەكە

سێیەكی زەوییەكە ≈ یەك لەسەر سێی زەوییەكە

زۆرجار بەهۆی جێگۆڕكێی دیارخەرو دیارخراوەوە، دوو فۆرمی جیاوازی فرێزێكمان بۆ دروستدەبێت، كە هەردووكیان دەبنە سینۆنیم، چونكە هەرئەو واتایە دەگەێننو دەتوانرێت لەبریی یەكتری بەكاربهێنرێن. وەكو:

جەنگی یەكەمی جیهانی ≈ جەنگی جیهانی یەكەم

كوردستانی باكور ≈ باكوری كوردستان

كوردستانی ڕۆژهەڵات ≈ ڕۆژهەڵاتی كوردستان

سێیەمین کۆڵان ≈ کۆڵانی سێیەمین

خانووی یەکەم ≈ یەکەم خانوو

هەریەکێك لەم فریزانەی سەرەوە، بە هۆکارێك بوون بەسینۆنیم، لەوانە جێگۆڕکێی کەرتە پێکهێنەرەکانی (دیارخەر و دیارخراو)ی فرێزەکە، یان بوونی وشەی سینۆنیم لەناو فرێزەکەدا، یان بەپێی زانیاریی قسەکەرو گوێر لەبارەی جیهانی دەرەوە، فرێزەکان بوونەتە سینۆنیم. کە هەریەکەیان کاریگەرییان لەدروستکردنی ڕستەی سینۆنیمدا هەیە.

بەم پێیە، دوو دانەی زمانی، کە لەڕووی پێکهاتنەوە پێیان دەڵێن فرێز، دەبن بەسینۆنیم. (بەڵام هەموو کاتێك دوو ڕۆنانی چوونیەك مەبەستمان کورتیو درێژی پێکهاتەکانە نابن بەسینۆنیم، لە دەقدا زۆرجار فرێز سینۆنیمی وشە دەبێت) (سەرچاوەی پێشوو: ٦٥) هەروەکو لەپێکهاتەی وشە سینۆنیمەکانیشدا ئاماژەمان پێدا، دانەی زمانیی جیاجیا لەڕووی ڕۆنانەوە دەتوانن ببن بەسینۆنیم، بەڵام لێرەدا دوو یەکەی جیاواز، کە هەریەکەیان سەربە ئاستێکی زمانن، ئەم پێوەندییە واتاییەیان لەنێواندا دەبینرێت. لێرەشەوە پێوەندییەکی دیکەی ئاستی مۆرفۆلۆژیو سینتاکسی لەڕووی واتاییەوە دەردەکەوێت. وەکو:

زمانەوانی ≈ زانستی زمان

برازا ≈ کوڕی برا

ئابووری زانی ≈ زانستی ئابووری

هێمالۆژی ≈ زانستی هێما

بەردەنوێژ ≈ بەردی نوێژ

ئەم ڕێگایە، دەکرێت لە پێوەندیی نێوان ئەکرۆنیمو ناوە تەواوەکەشدا ببینرێت، بەجۆرێك کە ئەکرۆنیمەکە وەك وشەیەکی سەربەخۆ مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، بەڵام ناوە ئەکرۆنیم کراوەکە لەبنەڕەتدا فرێزێکی ناوییە. دیارە پێوەندیی نێوانیشان بەجۆرێك لەسینۆنیم هەژماردەکرێت. وەکو:

فیفا ≈ یەکیەتی تۆپی پێی جیهانی

سی ئای ≈ سۆسیال ئەنتەرناسیۆنال

یو ئێن ≈ نەتەوەیەکگرتووەکان

ڕێگاکانی بەسینۆنیم بوونی ڕستە:

لەهۆکارەکانی دروستبوونی سینۆنیمدا، ئاماژەمان بەوە دا، کە بۆ سەرهەڵدانی ئەم دیاردە واتاییە، لەهەموو زمانەکانی دونیادا، کۆمەڵێك هۆکار هەن. هەرچەندە ئەم هۆکارانە زیاتر لەچوارچێوەی وشەدا باسیان لێوەکراوە. هەندێکیشیان دەتوانن لەدروستکردنی ڕستەی سینۆنیمدا کاریگەربن، سەرەڕای ئەمانەش چەند ڕێگایەکی دیکە، بۆ پەیدابوونی ڕستەی سینۆنیم هەن، کە بەگشتی ئەمانەی خوارەوەن:

١: جێگۆڕکێی کەرەستەکان:

کەرەستەکان بەشێوەیەکی گشتی لەچوارچێوەی ڕستەدا دوو جۆرە ڕیزبوونیان هەن، ڕیزبوونی چەسپاو، کە بوار بەکەرستەکان نادات جێگۆڕکێیان پێبکرێت. ڕیزبوونی ئازاد، کە کەرەستەکان دەتوانن

جێگۆڕکێ بکەن. (تاليب حسێن علی: ١٩٩٨: ١٠) ئەم ڕێگایە تەنها دەتوانێت لەو جۆرە ڕستانەدا ڕۆڵ ببینێت، کە ڕیزبوونێکی ئازادیان هەیە. لەبەرئەوەی لەم جۆرەیاندا (ڕیزبوونی کەرەسەکان لەچوارچێوەی ڕستەدا چەند شێوازێکی جیاوازی هەیە، بێئەوەی کار لەواتای ڕستەکە بکات.) (محمد علی الخولی: ١٩٨٣: ٩٨) ئەم شێوە جیاوازە ڕیزبوونانەش دەتوانن ببن بەسینۆنیم، چونکە هەر ئەو واتایە لەفۆڕمی جیاجیادا بەدەستەوە دەدەن. پێشی دەوترێت (گوێزانەوە، ئەمەش بەگۆڕینی شوێنی وشەکان لەناو ڕستەدا دەکرێت، بەتایبەتی لەو زمانانەدا، کە جێگۆڕکێی کەرەسەکان ڕێگەپێدراوە.) (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢٢٢) وەکو:

شەماڵو بێری خوشكو بران.

بێری‌و شەماڵ براو خوشكن.

ئازادو شاسوار وەستاو شاگردن.

شاسوارو ئازاد شاگردو وەستان.

هەموو ساڵێك لەمانگی ئایاردا وەرزی دروێنە دەستپێدەکات.

وەرزی دروێنە هەموو ساڵێك لەمانگی ئایاردا دەستپێدەکات.

لەم ڕستانەدا، جێگۆڕکێ بەوشەکان کراوە، بەڵام واتای ڕستەکان هیچ گۆڕانێکیان بەسەردانەهاتووە. ڕستەکانیش دەبن بەسینۆنیم، چونکە (لەئاستی سەرەوەدا دوو فۆڕمی جیاوازیان هەن، بەڵام بەهۆی بوونی سیمای واتاییی هاوبەشی وشەکان‌و واتای یەکسانیان، سینۆنیمن.) (احمد ابو محبوب: ١٣٨٣: ١٣١) هەتاوەکو ڕستەکانیش بەکەرەسەی جیاجیا فراوانتر بکرێن، بوارو ڕێگاکانی ڕیزبوونەکەش زیاتر دەبن. بۆیە ڕستە فۆڕم جیاوازەکانیش هەربەو واتایە، فۆڕمی جۆراوجۆریان دەبن بەسینۆنیمی یەکتری‌و دەتوانرێت لەبریی یەکتر بەکاربهێنرێن.

جۆرێکی دیکەی جێگۆڕکێ لەنێوان تەواوکەر و بکەردایە، لەگەڵ گۆڕینی کردارەکە بە دژەکەی. (کورش صفوی: ١٣٨٧: ١٣٢) کە تەنها لەدژیەکیی پێچەوانەیی بۆ ئەم جۆرەیان گونجاوە. وەکو:

ئازاد خانووەکەی لەباوکم کڕی.

باوکم خانووەکەی بەئازاد فرۆشت.

کاروان نامەیەکی لەنەورۆزەوە پێگەیشت.

نەورۆز نامەیەکی بۆ کاروان نارد.

لە هەریەکێك لەم ڕستانەدا، گۆڕینەوەی بکەرو تەواوکەر لەلایەك‌و گۆڕینی کردارەکە بەدژیەکی پێچەوانەی لەلایەکی ترەوە، دوو ڕستەیان دروستکردووە، کە هەرئەو مەبەستە بەدەستەوە دەدەن. بۆیە (ئەم ڕستانەی سەرەوە لەوەدا سینۆنیمن، کە هەموویان دەربارەی یەك ڕوودان.) (یوسف شەریف سەعید: ٢٠٠٩: ٦٣) هەر لەبەرئەوەشە، کە دەتوانین بەسینۆنیم هەژماریانبکەین.

٢: بوونی وشەو دەستەواژەی سینۆنیم:

ئەم ڕێگایە بۆ دروستکردنی ڕستەی سینۆنیم، زۆر چالاکە. هەندێك لەوشەکان یان فرێزەکان، کە لەبنەڕەتدا سینۆنیمنو لەناو دوو ڕستەی جیاوازدا بەکاردەهێنرێنو ڕستەکانیش دەبنە خاوەنی ئەو تایبەتمەندییە بەمەرجێك کەرەستەکانی تر نەگۆڕێن. هەندێکجاریش بەهۆی ڕوونکردنەوە یان لێکدانەوەی وشەکان لەڕستەیەکی دیکە، کە جۆرێکی سینۆنیمە، ئەم دوو ڕستەیە دەبن بەسینۆنیمو دەتوانرێت لەبریی یەکتر بەکاربهێنرێن. وەکو:

هێرۆ بووە بەقەیرەکچ.

هێرۆ تەمەنی چووەتە سەرو شووی نەکردووە.

براکەم هێشتا سەڵتە.

براکەم هێشتا ڕەبەنە.

براکەم هێشتا ژنی نەهێناوە.

یارمەتی هەتیوان دەدەین.

یارمەتی بێباوکان دەدەین.

لەم ڕستانەی سەرەوەدا، هەریەك لەوشەکانی (قەیرە)، (ڕەبەن)، (هەتیوو) واتاکانیان بە وشەیەك یان دەستەواژیەك ڕوونکراوەتەوە، هەریەکێکیان بۆئەوەی تریان بووە بەسینۆنیم، واتای ئەوەی دیکەیان دەگەیەنێت. بەمەش ڕستەکان یەك مەبەست دەدەنو ئەم پێوەندییە واتاییەیان لەنێواندا دروستدەبێت. هەروەها هەندێجار تاکە وشە سینۆنیمەکان دەتوانن ڕستەی سینۆنیم دروست بکەن، بەتایبەتی ئەگەر هاتوو وشەکان کرداربوون، دەبنە ڕستەو لەپێکهاتەدا دوو ڕستەی شێوە جیا، واتاکانیان دووبارەدەبێتەوە، (هێمن عومەر خۆشناو: ٢٠١٠: ١٣٦)، بەڵام دەبێت لێرەدا کردەی مۆرفۆسینتاکس لەبەرچاوبگرین. وەکو:

نووستم ≈ خەوتم

نەمدۆزیوەتەوە ≈ نەمبینیوەتەوە

تەماشامکرد ≈ سەیرمکرد

سەرم بڕی ≈ کوشتمەوە

هەندێکجار لەڕستە سینۆنیمەکاندا زیاتر لەوشەیەك ئەم ڕۆڵەیان بینیووە، کە دوو فۆڕمی تەواو جیاواز بۆ واتایەك بەکاردەهێنرێت، وەکو:

أ- هیوادارم لەئیمتیحانەکانتدا سەرکەوتوویت.

ب- ئاواتەخوازم لەتاقیکردنەوەکانتدا دەرچیت.

سەرجەمی وشەکانی ڕستەی (أ)، سینۆنیمەکەیان لەڕستەی (ب)دا هاتووە، ئەم دوو ڕستەیەش یەك واتاو مەبەست دەگەیێنن. هەروەها دەشێت بەشێك لەوشەکانی ڕستەکە سینۆنیمیان دروستکردبێتو ئەوانی دیکە وەك خۆیان دووبارەبوونەوە. بۆیە دەکرێت بڵێین، وەك چۆن ڕستە، (دەوروبەر) دەتوانێت

دوو وشەی جیاواز لەواتادا بکات بەسینۆنیم، هەربەو شێوەیەش وشەیەکی سینۆنیم یان زیاتر دەتوانێت دوو ڕستە بکەن بەسینۆنیمی یەکتر، ئەمەش پێوەندییەکی دیکەیە لەنێوان وشەو ڕستەدا لەڕووانگەی ئەم پێوەندییە واتاییەوە.

٣: سینۆنیمبوون بەپێی واتای شاراوە:

هەندێك لەوشەو دەستەواژەکان جیا لەواتا سەرەکییەکەی خۆیان، واتایەکی شاراوەشیان هەیە. ئەم واتایە لەگەڵ واتا ڕستەقینەکەدا یەك شتە، بەڵام لەفۆڕمێکی دیکەدا مەبەستەکە دەگەیێنێت. واتای هەریەکێکیان واتای ئەوەی دیکە دەگرێتەوە، (ئەو دوو ڕستەیە کاتێك کە واتاکەیان یەکتری بگرێتەوە دەبن بەسینۆنیم.) (احمد ابو محبوب: ١٣٨٣: ١٣١) وەکو:

١- أ- ژاڵەو ژیان لەیەك پۆلن.

ب- ژاڵەو ژیان هاوپۆلن.

٢- أ- دیارو دونیا دەڵێی لەیەك دایكو باوکن.

ب- دیارو دونیا دەڵێی خوشكو بران.

٣- أ- ڕێباز شاگردی ئازادە.

ب- ئازادو ڕێباز وەستاو شاگردن.

لەهەریەکێك لەم ڕستانەدا، کە سینۆنیمن، واتای ڕستەی (أ) واتای ڕستەی (ب)یش دەگرێتەوەو بەپێچەوانەشەوە. هەروەها مەرجی (هاوپۆلبوون) ئەوەیە کە لەیەك پۆلدا بن، یان مەرجی خوشكوبرایەتی ئەوەیە، کە لەیەك دایكو باوك بن. هەرکاتێکیش ئەم دوو دەربڕراوە بەکارهاتن، دەبنە سینۆنیم. لەلایەکی دیکەشەوە ڕستەکانی (ب) واتای شاراوەی ڕستەکانی (أ) پیشان دەدەن. یان بەواتایەکی تر واتای ڕستەکانی (أ) بەشێوەی شاراوە لەڕستەکانی (ب)دا هەیە.

٤: بوونی زانیاری لەبارەی جیهانی دەرەوە:

ئەم ڕێگایە بەپێی زانیاری قسەکەرە بۆ جیهانی دەرەوە. (کورش صفوی: ١٣٨٥: ٨٣) **هەروەها** مەرجە ئەو زانیارییەش لەلای گوێگر هەبێت. بەشێوەیەك (لیچ باوەڕی وایە، کە سینۆنیم زیاتر لەسەر زانیاریی زمانی وەستاوە، بەڵام پێویستی بەزانیاریی دەرەوەی زمانیش هەیە.) (ازیتا افراشی: ١٣٨١: ٢٤) بۆ نموونە وەك لەم ڕستانەدا دەردەکەوێت:

١- أ- کۆنگرەی ئابووریی جیهانی، لەپایتەختی چین بەسترا.

ب- کۆنگرەی ئابووریی جیهانی، لەپەکین بەسترا.

٢-أ- لافاوێکی بەهێز، پایتەختی تورکیای گرتەوە.

ب- لافاوێکی بەهێز، ئەنقەرەی گرتەوە.

٣-أ- سەرۆك کۆماری عێراق، گەیشتە پایتەختی ئێران.

ب- مام جەلال گەیشتە تاران.

هەریەکێك لەم ڕستانەی سەرەوە، کاتێك دەبن بەسینۆنیم، کە قسەکەرو گوێگر زانیاریی ئەوەیان هەبێت، کە (پەکین) پایتەختی (چین)ە، (ئەنقەرە)ش پایتەختی (تورکیا)یە، هەروەها (مام جەلال) سەرۆك کۆماری عێراقە. دەشێت زیاتر لەوشەیەك لەم ڕێگایەدا ڕۆڵی بەسینۆنیمکردنی ڕستەکان ببینێت. وەکو:

١- أ- وەزیری دەرەوەی عێراق، چاوی بەهاوتا ئێرانییەکەی کەوت.

ب- وەزیری دەرەوەی عێراق، چاوی بەوەزیری دەرەوەی ئێران کەوت.

ج- وشیار زێباری، چاوی بەمەنوچەهری موتەکی کەوت.[٤]

هەریەکێك لەڕستەکانی (أ، ب، ج) دەبنە سینۆنیم، چونکە گوێگر بەپێی ئەو زانیارییانەی کە هەیەتی، دەزانێت کە هەرسێ ڕستەکە یەك مەبەست واتاو زانیاری بەدەستەوە دەدەن.

٥: دارشتن:

مەبەست لە داڕشتن، بەکارهێنانی کەرەسەکانی ڕستەیە لەگەڵ یەکتریدا، بەتایبەتی هاتنی ئاوەڵناو و کردار، لەباری ئەریّی و نەرێیدا. بەجۆرێك کە (بەکارهێنانی کردارێکی ئەرێ لەپاڵ ئاوەڵناوی نەرێدا، سینۆنیمی بەکارهێنانی کارێکی نەرێیە لە ئاوەڵناوی ئەرێدا.) (کورش صفوی: ١٣٨٠: ١٨٨) ئەم پێکەوەهاتنانەش تەنها لەچوارچێوەی ڕستەدا دەبێتو ڕستەکان دوو شێوە داڕشتنی جیاواز وەردەگرن، بەڵام لەڕووی واتاوە یەك واتا دەگەێننو بۆیە دەتوانین وەك سینۆنیمیش بەکاریانبهێنین. وەکو:

١- أ- شار ئارام نەبوو.

ب- شار نائارام بوو.

٢- أ- قسەکانی پیاوانە نەبوون.

ب- قسەکانی ناپیاوانە بوون.

٣- أ- بڕیارەکانی یاسایی نەبوون.

ب- بڕیارەکانی نایاسایی بوون.

لەهەر یەکێك لەم ڕستانەدا، ئاوەڵناوێکی ئەرێ لەگەڵ کردارێکی نەرێ، هاتووە. کاتێکیش ئاوەڵناوەکان دەکەینەوە بەنەرێو کردارەکەکان دەکەینەوە ئەرێ، هەر ئەو واتاو مەبەستیمان دەداتێ. بۆیە ڕستەکان، تەنها لەڕێگەی داڕشتنیانەوە دەبن بەسینۆنیمی یەکتری.

٦: بوونە سینۆنیم بەهۆی واتای پراگماتیکییەوە:

وەك ئاستێکی واتا (پراگماتیك پەیوەستە بەلایەنی لێکۆڵینەوەی ئەو واتایەی، کە چۆن قسەکەر (یان نووسەر) دەیگەێنێتو چۆن گوێگر (یان خوێنەر) وەریدەگرێتو لێکیدەداتەوە.) (Yule: 2000: 3) هەندێکجار ڕستەکان لەواتای پراگماتیکییاندا دەبنە سینۆنیمی یەکتری، بەتایبەتی لەڕووانگەی تیۆری

---

٤ – ئەم جۆرە ڕستانە زیاتر لەزمانی ڕاگەیاندندا بەکاردەهێنرێن.

كردەقسييەكانەوە. بەتايبەتی كە ڕستەكان بەڕووكارێك دەردەبڕدرێن، كە قسەكەر مەبەستی لەوەنييە كەدەيڵێت، بەڵكو واتاو مەبەستێكی ديكەی دەوێت، بەڵام بەشێوازێكی ناڕاستەوخۆ دەريدەبڕێت. بۆ نموونە:

أ– چايەكەت سارد دەبێتەوە.

ب– چايەكەت بخۆوە.

لەڕستەی (أ)دا مەبەست گەياندنی هەواڵ نييە، بەڵكو مەبەست لێی جێبەجێكردنی كارێكە. بەڵام ڕستەی (ب) مەبەستی جێبەجێكردنی كارەكەيە، لەهەردوو بارەكەشدا گوێگر بەئاسانی لەمەبەستی قسەكەر دەگاتو هەردوو ڕستەكەش يەك كاردانەوەيان لەبەرامبەرا دەبێت، كە (خواردنەوەی چايەكە)يە، بەڵام لەڕستەی (أ)دا شێوەيەكی ناڕاستەوخۆيە، بۆ فەرماندان، كە واتای ڕستەی (ب) دەگەيەنێت، كە فەرماندانێكی ڕاستەوخۆيە. دەشێت ڕستەيەكی پرس مەبەستی فەرماندان بگەيێنێت وەكو:

أ– ئەریّ ژوورەكە سارد نييە؟

ب– سۆپاكە دابگيرسێنە.

لەڕستەی (أ)دا قسەكەر پرسيار لەبارەی هەوای ژوورەكەوە دەكات، سەربارى ئەوەی هەواڵی سارديیەكەش دەدات، بەڵام بەناڕاستەخۆيی داوادەكات سۆپاكە هەڵبكرێتو ژوورەكە گەرمبكرێتەوە، شێوازە ڕاستەوخۆكە دەبێتە ڕستەی (ب). بۆيە ئەم دوو ڕستەيە دەبن بەسينۆنيم. جياوازيی نێوانيان لەوەدايە كە ڕستەی (ب) بەشێوازێكی ڕاستەوخۆيەو ڕستەی (أ) شێوازەكەی ناڕاستەوخۆيە.

ئەم ڕێگايانە[5] بەشێوەيەكی گشتی، دەتوانن ڕۆڵی بەسينۆنيمكردن لەئاستی ڕستەدا ببينن. بەهەر ڕێگايەك ئەم ڕستانە دروست بووبن، لەڕووانگەی دروستیو نادروستيی واتاييیەوە، (هەريەك لەڕستەكان بەشێوەيەك لەيەك نزيكن، كە ئەگەر ڕستەی (١) دروست بێت، ڕستەی (٢)ش دروست دەبێتو بەپێچەوانەشەوە.) (أحمد ابو محبوب: ١٣٨٣: ١٣١) ئەمەش بۆ چوونييەكی لەنێوان ئەم دوو ڕستەيەدا دەگەڕێتەوە، چ لەڕووی مەبەستو واتاوە چ لەڕووی دروستیو نادروستييەوە، بەجۆرێك كە (ڕستەكان وەكيەك دەبن دروست يان نادروست.) (بەكر عومەر عەلی: ٢٠٠٠: ٨٢) ئەمەش بەمەرجێكی سەرەكی بۆ بەسينۆنيمبوونی دوو ڕستەكە دادەنرێت.

پارافرێز Paraphrase و سينۆنيمی ڕستە:

پارافرێز وەكو زاراوە لەزمانی كورديدا، (داڕشتنەوە)ی بۆ بەكارهاتووە، كە (كردەيی يان ئەنجامی دروستكردنی شێوەی جياوازە لەڕستەيەك يان دەقێك بەبێ گۆڕينی واتای ڕستەكە يان دەقەكە) (ابراهيم چگنی: ١٣٨٢: ٣٣٥) بەم پێيە واتای هەر دەقێك يان ڕستەيەك دەتوانرێت بەزياتر لەڕێگايەك دابڕێژرێت. يان بەمانايەكی ديكە بۆ گەياندنی هەر واتاو مەبەستێك قسەكەر يا نوسەر زياتر لەڕێگايەكی لەپێشە، هەموو ئەم ڕێگايانەش هەمان واتا بەدەستەوە دەدەن.

[5] – بۆ زانياريی زياتر لەم بارەيەوە، بڕوانە: (كورش صفوی: ١٣٨٥)، (كورش صفوی: ١٣٨٧)، (أحمد ابو محبوب: ١٣٨٣)

بۆیە پارافرێز ((شیتاڵکردنەوەی ڕستەیەکە بۆ دوو ڕستەی ستراکتوور جیا، بۆ ڕوونکردنەوەی ماناکەی، ئەگەر یەکێك لەو ڕستانە ڕاست بێت، ئەوی تریش کەوایە دروستە.)) (کەمال میراودەلی: ٢٠٠٧: ٩٥) هەر ڕستەیەکیش دەکرێت بەچەند شێوەیەك پارافرێز بکرێن، بەلاّم لەهەر یەکێك لەڕستە پارافرێزکراوەکاندا (ڕۆڵی سیمانتکیی ناوەکان هەریەك شتە.) (Hudson: 2000: 279) هەروەها ئەرکی ڕێزمانیی وشەکانیش پێوستە وەکیەکبێت. وشەکان هەربەو واتا فەرهەنگیە بەکاردەهێنرێن. بۆیە لەڕوانگەی واتای سیمانتیکییەوە هەموو ڕستە پارافرێزکراوەکان دەبنە سینۆنیمو دەتوانرێت لەبریی یەکتر بەکاربهێنرێن.

ئەم دیاردە زمانییە، (بەزۆری لەبواری فێرکردنی زماندا بەکاردەهێنرێت. بەجۆرێك کە داوا لەفێرخواز دەکرێت دەربڕراوێك، کە ڕستەیەك یان دەقێك بێت هەربەو چەمكو واتایە دابڕێژێتەوە، کە ئەمەش توانای زانینی زمانیی پێویستە.) (ابراهیم چگنی: ١٣٨٢: ٣٣٥) بەمەش قسەکەر توانای ئەوەی دەبێت، کە هەرئەو واتایە لەچەند فۆرمێکی جیاوازدا تەنها بەڕێگەی شیتەڵکردنەوە بگەیێنێت. کەئەمە بەیەکێك لە ڕۆڵو گرنگییەکانی سینۆنیم هەژماردەکرێت.

گرنگییەکی دیکەی سینۆنیم لەوەدایە، کە دەتوانێت لێڵیambiguity ڕوون بکاتەوە. هەربەو شێوەیە پارافرێزیش ئەم ڕۆڵە دەبینێت، بەجۆرێك ((کە بتوانێ بەچەند خوێندنەوەیەکی جیاواز لێڵییەکە ڕوون بکاتەوە بەڕێگەی داڕشتنەوە Paraphrase واتە بەدووبارەکردنەوەی داڕشتنی وتەکە.)) (تالیب حسێن علی: ١٩٩٨: ٦٠) بەلاّم پێویستە ڕستەی دووەم (داڕێژراوەوەکە) لەگەڵ ڕستەی یەکەمیاندا هیچ جیاوازییەکیان لەڕووی واتاییەوە نەبێت، چونکە بوونی هەر جیاوازییەك ڕستەکان دەکات بەڕستەی جیاوازو لێڵیی ڕستەی سەرەکیی پێڕوونناکرێتەوە.

هەموو ئەو ڕستانەی کە لێڵن، لەڕووی واتاییەوە تێگەیشتن لەچەمکەکانیان، قورسە، بەلاّم پارافرێز بەزۆری تێگەیشتن لەچەمکەکانیان، ئاسانتر دەکات. (چك ریچارد و دیگران: ١٣٧٥: ٤٠٣) زۆرجار دەبینین، کە گوێگر لەڕستەیەك یان دەستەواژەیەك ناگات، ڕاستەوخۆ پرسیار دەکاتو قسەکەریش بەشێوەیەکی دیکە هەرئەو ڕستەیە یان دەستەواژەیە، بەجۆرێك کە گوێگر ئاسانتر لەچەمکەکەی تێبگات دادەڕێژێتەوە.

ئەگەربێتو لەڕووانگەی پێوەندییە واتاییەکانەوە، لەپێوەندی نێوان ڕستە پارافرێزکراوەکان بڕوانین، ئەم ڕستانە دەبن بەسینۆنیم. بەواتایەکی دیکە، پارافرێز سینۆنیمی ڕستەیە. واتە ڕستەکان لەنێوان خۆیاندا سینۆنیمن، وتنی هەرئەو شتەیە لەهەر ڕستەیەکدا. (Hudson: 2000: 279) هەربۆیە زۆرجار زاراوەی پارافرێزو سینۆنیم لەبەرامبەر یەکتری دادەنرێن بەتایبەتی کاتێك باسی پێوەندییە واتاییەکان لەئاستی ڕستەدا، دەکرێت.[٦] هەروەها بەوە پێناسەدەکرێت، کە (دوو ڕستە خاوەنی هەریەك واتابن، لەزمانێکی دیاریکراودا.) (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢٢٢) ئەگەر بەپێی پێوەرەکانی بەسینۆنیمبوونی دانە زمانییەکان لەم ڕستە پارافرێزکراوانە بڕوانین، دەبینین کە واتاییەکی وەکیەکیان هەیە، لەزۆربەی

---

[٦] ئەم دیاردەیە لەناو زمانەوانە فارسو عەرەبەکاندا بەدیدەکرێت، بۆئەم مەبەستە، بڕوانە: (محمد دبیر مقدم: ١٣٨٦: ١٢٥)، (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢٢٢)

دەوروو‌بەرەكانيشدا دەتوانن لەبريی يەكتر بەبێ گۆڕانی واتای گشتی دەقەكە بەكاربهێنرێن. وەكو:

سمۆرەكان هەندێك گوێز لەكونی دارەكاندا دەشارنەوە.

ئەم ڕستە بەچەند شێوەيەك پارافرێزدەكرێت، يەكێك لەوانە:

لەكونی دارەكاندا هەندێك گوێز لەلايەن سمۆرەكانەوە دەشاردرێنەوە.

ئـەم ڕسـتەيە كـە پـارافرێزكراوە، تـەنها شـێوەی داڕشـتنی گـۆڕانی بەسـەردا هـاتووە، لەگـەڵ پاشوپێشكردنی هەنـدێك لـەو كەرەسـتانەی كـە ڕسـتەكەيان پێكهێنـاوە. بـەم پێيـەش واتاكـەی گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە. بۆيەش ((جياوازيی ڕۆنانی ڕێزمانی ڕستە مەرج نييە جياوازی واتايی بـەدواوە بێـت.)) (سەباح ڕەشيد قادر: ٢٠٠٩: ١٠٣) وەك لەم ڕستەيەی سەرەوەدا ڕوونكراوەتەوە.يان وەكو:

أ– گرياندمی

ب– ئەو منی گرياند.

ج– ئەو منی هێنايە گريان.

ئەم سێ فۆڕمی ڕستانەی سەرەوە، يەك واتا بەدەستەوە دەدەن، كە دەكرێت ڕستەی (أ) بەشێوەی ڕسـتەی (ب) و (ج) پارافرێزبكرێـت. لەڕسـتەی (ب)دا بـەگۆڕينی جێنـاوی لكـاو بـۆ جێنـاوی سـەربەخۆ دەكرێـت، كـە بـەپێی كـردەی مۆڕفۆسـينتاكس[7] شـێوەی ڕسـتەی (أ) دروسـتدەبێت. ئەمـەش بـۆ دەسـتپێوەگرتن (ئـابووريكردن)ی زمـان بـەكارهاتووە. زۆرجـاريش دەسـتپێوەگرتن دەگاتـە ئاسـتی دروستبوونی لێڵیو تەمومژی. بۆيە ئەم جۆرە ڕستانەش پێويستييان بەپارافرێزكردن دەبێت. لەڕسـتەی (ج)دا سەرەڕايی ئەوەی كەجێناوەكان كراون بەسەربەخۆ، داڕشتنی كردارەكەش گۆڕانی بەسەردا هاتووە، ڕۆنانە ڕيزمانييەكان جياوازن، بەڵام واتا نەگۆڕاوە.

لەڕوويەكی ديكەوە (پارافرێزكردن ميكانيزمێكی باشە بۆ ساغكردنەوەی مانای ڕستەی ئاڵۆز.) (كەمال ميراودەلی: ٢٠٠٧: ٩٥) بەتايبەتی ئەو ڕستانەی كە ئاڵۆزيی ڕۆنانی ڕێزمانی، واتاكەشی ئاڵۆزكردووە. وەكو:

أ– ڕۆژنامەكان خوێنەری زۆريان نييە.

ب– ڕۆژنامەكان خوێنەری كەم ڕادەكێشن.

ج– ژمارەيەكی كەم خوێنەر ڕۆژنامەكان دەخوێننەوە.(سەرچاوەی پێشوو:هەرئەو لاپەڕە)

ڕستەی (أ) كە پارافرێزكراوە، بۆ هەردوو شێوەی (ب) و (ج) هەرئەو واتايە دەگەێنن، لەدەورووبەری جياجيادا لەبريی يەكتر بەكاردەهێنرێن. بۆيە لەنێوان هەر سێ ڕستەكەشدا پێوەنديی سينۆنيمی هەيە. هەرچەندە لەوانەيە لەڕووی داڕشتنەوە يەكێكيان لەوانی ديكە ئاسانتر چەمكەكە بەدەستەوە بدات.

لەڕووانگـەی دروسـتیو نادروستيشـەوە، ئەگـەر ڕسـتە سـەرەكييەكە دروسـت بێـت، دەبێـت ڕسـتە شيتەڵكراوەكان (پارافرێزكراوەكان)يش دروست بن. بەپێچەوانەشەوە، ئەگەر ڕستەكە نادروست بێت، ئەوا ئەوانيش نادروست دەبن. بۆنموونە لەڕستەی :

كرێكارەكان بەجوانی شار پاكدەكەنەوە.

---

[7] – بۆ زانياريی زياتر، سەبارەت بە مۆڕفۆسينتاكس، بڕوانە: (ئەبوبكر عومەر قادر: ٢٠٠٣)

ئەگەر واتای ئەم ڕستەیە، دروست بێت، واتای ئەم ڕستەیەش دروست بێت:

شار بەجوانی لەلایەن کرێکارەکانەوە پاك دەکرێتەوە.

بەپێچەوانەشەوە، دەگونجێت ئەمەش ڕوویەکی دیکە بێت بۆ بەسینۆنیمبوونی ئەم دوو ڕستەیە، کە هەموو دوو ڕستەیەکی سینۆنیم، پێویستە هەڵگری ئەم تایبەتمەندییەبن.

هەموو ئەوانەی لەبارەی پارافرێز لەچوارچێوەی ڕستەدا باسکران، دەشێت بۆ دەقیش هەروابێت. بۆیە لەم ڕووانگەیەوە دەتوانین بڵێین دەقەکانیش دەبن بەسینۆنیمی یەکتری. هەروەها دەشێت ئەو فرێزانەی کە ڕۆنانێکی ئاڵۆزیان هەیە، لەڕێگەی پارافرێزەوە چەند شێوەیەکیان لێ دابڕێژرێت. بەمەش دەبێتە ڕێگایەك بۆ بەسینۆنیمکردنی فرێزەکان لەگەڵ یەکتریدا، هەرچەندە بەشێوەیەکی گشتی ئەم دیاردە زمانییە پتر لەئاستی ڕستەدا باسی لێوەدەکرێت.

سینۆنیم لەنێوان چەند ڕستەو دەستەواژەیەکی تایبەتدا:

لەنێو هەموو زمانێکدا هەندێك ڕستەو دەستەواژەی تایبەتی فەرهەنگی هەن، کە وەك دانەیەکی واتایی ئامادەکراو و قاڵبگرتوو، لەبۆنەو مەبەستی جیاجیادا بەکاردەهێنرێن. هەریەکێکیش لەمانە خاوەنی ڕۆنانێکی ڕێزمانیو واتایی خۆیانن، کە بەزۆری وەك یەکەیەکی فەرهەنگی بەکاردەهێنرێن. هەریەك لەڕۆنانە سینتاکسیو سیمانتیکییەکەیان تاڕادەیەکی زۆر چەسپاو و نەگۆڕن. ئەوەی لەم بابەتەدا ئاماژەی بۆ دەکەین، هەریەك لە ئیدیۆمو دەستەواژەکانی دوعاکردنو سوێندخواردنو سڵاوکردنن.

هەریەکێك لەم دەربڕینە زمانییانە، بەڕستەیەك یان فرێزێكو هەندێکجاریش بەوشەیەك دەگەێنرێن، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی، واتاکانیان بەدابو نەریتو بیروباوەڕی کۆمەڵەکەوە بەستراوەتەوە. بۆیە بۆ لێکدانەوەی واتاکانیان زۆرتر پەنادەبرێتە بەر دەوروبەر، بەمەش زیاتر لەسەر لایەنی پڕاگماتیکی، بۆ شیکردنەوەی لایەنی واتاییان هەڵوەستەدەکەین.

ئەگەر وەك دانەیەکی فەرهەنگی لە هەریەکەیان بڕوانین، ئەوا هەر ئەو تایبەتمەندییانەیان هەیە، کە لەوشەو هەر دانەیەکی دیکەی فەرهەنگیدا هەن، بۆیە دەکرێت هەریەك لەپێوەندییەکانی سینۆنیمیو گرتنەوەو دژواتاییو....هتد، لەچوارچێوەی ئەم دانە زمانییەدا بەلەبەرچاوگرتنی ئەو تایبەتمەندییە ڕێزمانیو واتاییەی کە هەیانە دەستنیشانبکرێن.

دەبێت ئەوە بزانین، کە هەریەکێك لەمانە بەتایبەتی (سوێندخواردنو سڵاوکردنو دوعاکردن) لەڕوانگەی زمانەوانییەوە بەکەمترین شێوە ئاوڕیان لێدراوەتەوە. بۆیە ئێمە لەچوارچێوەی کارەکەماندا لەهەریەکەیان دەدوێینو پێوەندیی سینۆنیمی لەنێوانیاندا دیاریدەکەین.

١: سینۆنیم لەچوارچێوەی ئیدیۆمدا:

ئیدیۆم وەك دانەیەکی فەرهەنگی، خاوەنی هەموو ئەو تایبەتمەندییە زمانییانەیە کە دانەکانی دیکەی زمان هەیانە. لەڕووی زمانەوانیشەوە بەوە پێناسە دەکرێت، کە (زنجیرە وشەیەکن کە لەڕووی واتاییو

ڕێزمانییەوە بەزۆری دیاریکراون، بەشێوەیەك كە وەك یەكەیەكی سەربەخۆ كاردەكەن.) (ابراهیم چگنی: ١٣٨٢: ٢١٢) هەر بەو پێیە ئیدیۆم بەچەشنی یەكە واتاییەكانی دیكە، خاوەنی تایبەتمەندیی واتایی‌و فەرهەنگییە، بەڵام دەبێت لەڕووی واتاوە ڕەچاوی ئەوە بكەین، كە (واتای ئیدیۆم لەڕۆنانی ڕێزمانی‌و ڕۆنانی واتایی كەرتەكانییەوە نایەت.) (محمد معروف فەتاح: ١٩٨٦: ٦٨) بۆیە وەك دانەیەكی فەرهەنگی دەشێت قسەی لەبارەوە بكەین.

لەڕوانگەی پێوەندییە واتاییەكانیشەوە، ئیدیۆم وەك وشەو هەموو دانە واتاییەكانی دیكە، بەشێكی زۆری پێوەندییە واتاییەكانی وەكو سینۆنیم‌و دژواتایی‌و گرتنەوەو ....هتد لەنێوانیاندا دەبینرێت.

وەك زانیمان، ئیدیۆم خاوەنی تایبەتمەندیی واتاییە، هەربۆیە دەبینین، ((كە لەزمانی كوردیدا وشەی سینۆنیم‌و وشەی فرەواتا هەیە، هەمان دەستوور بەسەر ئیدیۆمدا دەچەسپێت.)) (عەبدولوەهاب شێخانی: ٢٠٠٩: ٣٤١) بەم پێیە هەریەك لەم دیاردە واتاییانە چ ڕۆڵێك لەئاستی وشەدا دەگێڕن، لەچوارچێوەی ئیدیۆمیشدا هەرئەو شتەیە. (ستیپانەڤ: ١٩٧٥: ٦٠)

ئیدیۆمەكان لەڕووی پێكهاتنەوە جیاوازن، هەیانە وشەن‌و هەیانە فرێزو هەندێكیشیان ڕستەن[٨]. بەڵام لەهەر پێكهاتەیەكدا بن، تایبەتمەندیی واتاییان ناگۆڕێت. بۆیە دەتوانین بڵێین (كە ئیدیۆمی سینۆنیم هەیە، زۆر ئیدیۆم‌و یەك واتا دەبەخشێت) (سەرچاوەی پێشوو: هەرئەو لاپەڕەیە) دەبێت ئەوەش بزانین، كە ئیدیۆمەكان بەچەشنی جیاجیا دەبنە خاوەنی ئەم دیاردە واتاییە، بۆنموونە (زۆر وشەی ئیدیۆم هەن، كە سینۆنیمن، واتە یەك مانایان هەیە) (سەرچاوەی پێشوو: ٢) بەم پێیە بوونی وشەی سینۆنیم لەناو دەربڕاوەكەدا ئیدیۆمەكە دەكات بەسینۆنیم. وەكو:

ئاگری گرت ≈ ئاگری تێبەربوو

یاری بەئەقڵی خەڵكی دەكات ≈ گەمە بەئەقڵی خەڵكی دەكات

مانگای بەكەڵ ≈ چێڵەبەكەڵ

زمان پیس ≈ دەوپیس

لووت بڵند ≈ لووت بەرز

ئەم جۆرە سینۆنیمە بەزۆری لەو جۆرە ئیدیۆمانەدا دەبینرێت، كە لەڕووی پێكهاتنەوە لەوشەیەك زیاترن. واتە وشەی لێكدراو یان فرێز یان ڕستەن. بەمەش فۆڕمی دوو ئیدیۆمەكە لێك نزیكن. هەرچەندە هەندێك ئیدیۆم هەن، كە فۆڕمەكانیان تەواو لێك جیاوازن، بەجۆرێك كە (دەربڕینی ئیدیۆمی هەیە، كە دەتوانرێت سینۆنیمەكانیان بەدوو یان سێ فۆڕم دەربڕدرێت.) (شیلان عومەر حسەین: ٢٠٠٩: ٥٩) وەكو:

لەگوێی گادا نوستووە ≈ لەبن بەردی كەڕە

بەپێ خواسی بەناودەكەوێ ≈ هەر تیرەی لەكەندەكی دەدا

لووتی بەرزە ≈ تڕی زلە

---

[٨] – بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی ئیدیۆم، لەڕووی زمانەوانییەوە، بڕوانە: (محمد معروف فەتاح: ١٩٨٦) و (فەتاح مامە عەلی: ١٩٩٨) و (شیلان عومەر حسەین: ٢٠٠٩).

ئارووی برِکێکن ≈ مێرووی کونێکن

هەنارەشیرینە ≈ ئەستێرەی سیوەیلە

ناوکی کەوت ≈ زراوی چوو

ئەگەر لەو ئیدیۆمانەی سەرەوە وردبینەوە، لەڕووی پێکهاتنەوە، جیاوازن. لەڕووی فۆڕمیشەوە لەگەڵ یەکتری جیاوازن، بەڵام هەر ئەو واتاو مەبەستە دەگەێنن. کەواتە (ئیدیۆم هەن یەك واتا دەدەنو هاومەبەستن. واتە یەك مەبەست بەدەستەوە دەدەن.) (جەلال مەحمود عەلی: ١٩٨٢: ٢١و ٢٢) وەکو نموونەکانی سەرەوە، بەڵام ئیدیۆمیش هەن دژیەکن. وەکو:

شەرعی مار بەدار. × مار بەقسەی خۆش لەکون دێتەدەر.

هەندێك لەئیدیۆمەکان، فرەواتان، بەجۆرێك کە (یەك ئیدیۆمە، بەڵام زۆر واتای هەیە) (عەبدولوهاب شێخانی: ٢٠٠٩: ٢)، هەریەك لەواتاکانیش لەدەوروبەرەکەدا دەردەکەوێت. وەکو:

لێوی خۆی گەست : ١- پەشیمانبوویەوە.

٢- خەفەتی خوارد.

٣- تووڕەبوو.

چاوقایم: ١- بێشەرم

٢ – بەخیرەت

بەشێوەیەکی گشتی سێ چەشنە ئیدیۆمی سێنۆنیمان هەیە، یەکەمیان ئەوانەن کە لەڕێگەی بوونی وشەی سینۆنیمەوە دەبن بە سینۆنیم. دووەمیان ئەوانەن، کە فۆڕمەکانیان هیچ پێوەندییەکیان بەیەکەوە نییەو تەواو جیاوازن، تەنها مەبەست و واتاکانیان وەکویەکە. سێیەمیان ئەوانەن، کە فۆڕمەکانیان لێك نزیکن، بەڵام وشەی سینۆنیمیان تێدانییە. واتە دەکەونە نێوان هەردوو جۆرەکەی ترەوە. وەکو:

ئاوی لەبەردی دێنا ≈ بەردی بەئاو دەکرد.

بەتیرێك دوو نیشانی پێکا ≈ بەبەردێك دوو چۆلەکەی کوشت

مارو سیر ≈ مارو پونگ

لەزمانی کوردیدا، ئەو دیاردەو شتانەی کە بەدرێژایی مێژوو بەلایانەوە گرنگ بوون، بۆ باسکردن و دەربڕینیان دەیان دەستەواژەو ئیدیۆمیان بەکارهێناوە. لەوانە مردنو لەدایکبوونو هاوسەرگیری. بەتایبەتی مردن[٩] کە لێی ترساونو زۆر بەسەر زمانیانەوە بووە، هەروەها ویستوویانە دیاردەکە خۆشبکەن. بۆیە زۆرترین ئیدیۆمی بۆ بەکارهاتووە. ئەمانەش بەزۆری لەبریی یەکتر بەکاردەهێرێن. بۆیە زۆربەیان دەبن بەسینۆنیم. وەکو:

عەمری خوای کرد ≈ کۆچی دوایی کرد ≈ خوا بۆخۆی بردەوە ≈ کۆچی یەکجاریی کرد ≈ عومری بەنگۆ بەخشی ≈ بەجێی هێشتین ≈ سەری نایەوە ≈ مەرگ بووە میوانی ≈ ماڵاوایی لەژیان کرد ≈ سەری تیاچوو ≈ گیانی سپارد.......هتد. (عەبدولوەهاب شێخانی: ٢٠٠٩: ٣٤١- ٣٤٥)

[٩] – بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی واتاو مەبەستی ئیدیۆمەکانی مردنەوە لەزمانی کوردیدا، بڕوانە: (Jawad: 2010)

سەرەڕای ئەوەی ئیدیۆمەکان لەنێو خۆیاندا دەبنە سینۆنیم بۆیەکتری، لەگەڵ ئەو واتایەشدا، کەدەیگەیێنن، سینۆنیمن.

۲: سینۆنیم لەچوارچێوەی ڕستەو دەستەواژەکانی دوعاکرندا:

هەر لەسەرەتای پەیدابوونی مرۆڤ لەسەر زەوی، هەستی بەوە کردووە، کە هێزێك لەسەرووی خۆیەوە هەیە، کە کاروباری ڕۆژانەی ڕاییدەکاتو توانای بەخشینو خێرو شەڕیشی هەیە. ئەم هێزەش بەپێی بیرکردنەوەی مرۆڤ لەهەریەکێك لەقۆناغەکانی بیرکردنەوەیدا گۆڕانی بەسەردا هاتووە. هەر لەڕۆژو مانگو ئەستێرەو ئاگرو پەیکەری دروستکراو تاوەکو دارودرەخت، لەسەرووی هەمووشیانەوە خوای تاكو تەنیا لای یەکتاپەرستەکان. بەسەرچاوەی ئەم هێزە دانراوە.

مرۆڤ بەردەوام خۆی لەخوار ئەو هێزەوە بینیوە. بۆیە هەموو ڕووداوە سروشتییەکانی بۆ ئەو گێڕاوەتەوە. لەکاتی خۆشییدا سوپاسگوزاریی کردووەو لەکاتی ناخۆشییشدا لێی پاڕاوەتەوە.

دوعاکردن، پاڕانەوەو داخوازیی شتێکە لەخوای گەورە، کە لەسەرووی توانای مرۆڤەوەیە. لەهەر زمانێکدا کۆمەڵێك ڕستەو دەستەواژەی تایبەت بەو مەبەستە هەن، کە وەکو کەرەستەیەکی ئامادەکراو لەلایەن قسەپێکەرانی زمانەکەوە بەکاردەهێنرێن. دوعاکردنیش لەناو هەر گەلو نەتەوەیەکدا تایبەتمەندیی خۆی هەیە، کە بۆ بیروباوەڕو کەلتووری ئەو نەتەوەیە دەگەڕێتەوە، بەجۆرێك کە (لە کەلتووری هەر نەتەوەیەکدا چەندین لایەن لەخۆدەگرێت. هەریەك لەو لایەنانەش لەزمانی نەتەوەکەدا هێماو گوزارشتی تایبەت بەخۆی هەیەو تاکەکانی گەلو نەتەوەکە لەڕێیانەوە بیرو ویستو مەبەستەکانیان لەیەکتری دەگەیێنن و پێوەندی دەکەن.) (هۆگر مەحموود فەرەج: ۲۰۰۷: ۱۲۸) کوردیش لەبەرئەوەی گەلێکی موسڵمان بووە، بۆیە کەلتووری ئیسلام کاریگەریی زۆری لەسەری هەبووە، هەموو لایەنەکانی ژیانیشی گرتووەتەوە. بۆیە دوعاکانیشی خۆی، سەرباری تایبەتمەندیی کەلتووری کوردی بەزۆری هەڵهێنجراوی ئاینی ئیسلامن.

ڕستەکانی زمان، بەشێوەیەکی گشتی، بیرێك یان مەبەستێك لەنێوان قسەکەرو گوێگردا دەگوازنەوە، بەڵام ڕستەی ((دوعاکردن یەکێکە لەباوترین شێوازەکانی داخوازی کە تێیدا قسەکەر ڕاستەوخۆ ڕووی دەمی خۆی دەکاتە کەسی دووەم کە خوایە کارێکی بۆ ئەنجام بدات یان ئەنجام نەدات، ئەویش بەناوهێنانی یان بەیەکێك لەسیفەتەکانی داوای لێ دەکات.)) (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی: ۲۰۰۷: ۸۵)

لەڕستەکانی دوعاکردندا،[۱۰] کەسی یەکەم (قسەکەر) داوا لەکەسی دووەم (گوێگر) دەکات بۆ جێبەجێکردن یان جێبەجێنەکردنی کارێك، وەك زانیشمان داواکارییەکە بەزۆری ئاڕاستەی خودا دەکرێت. زۆرجاریش دەکرێت ئەم داواکارییە لە شێخو پیاوچاك بکرێت. داخوازیکردنەکە ئاسایی نییە. بۆیە گوێگر چاوەڕێی وەڵامو ئەنجامی ڕاستەوخۆ ناکات، بەڵکو لەداهاتوودا ئەنجامی دەوێت.

لەڕووی واتاییەوە زۆربەی ڕستەکانی دوعاکردن بەپێی واتای سیمانتکی، لێکدەدرێنەوە. بەجۆرێك کە واتای ڕستەکە لەواتای وشەکانو کاریگەریی ڕێزمانی پێکدێت، بۆ نموونە لەم دوعایەدا:

[۱۰] – بۆ زانیاریی زیاتر لەبارەی لایەنی ڕێزمانیی ڕستەکانی دوعاکردنەوە، بڕوانە: (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی: ۲۰۰۷)

خوایە لەئاگری جەهەنەم بمانپارێزیت

ئەگەر لەڕووانگەی سیمانتیکەوە لێکدانەوە بۆ واتای ئەم ڕستەیە بکەین، دەبینین، کە لە (واتای وشەکان + واتای ڕێزمانی (ڕیزبوونی کەرەسەکان) پێك هاتووە.) (سەرچاوەی پێشوو: ٨٤)

هەندێك جاریش ڕستەکانی دوعاکردن، پێویستە لەڕووانگەی پراگماتیکییەوە، لێکبدرێنەوە، وەکو:

خوایە ئەو کوڕەم بۆ بکەی بەداری بەری.

لێرەدا بۆلێکدانەوەی واتای ئەم ڕستەیە پێویستمان بەشارەزایی ژیانی جوتیاریو باخداری، بۆ تێگەیشتن لەوەی کە (داری بەر) لەناو کوردەواریدا گرنگیی زیاتری هەبووە، هەیە. بەوەی کە بەری هەبووەو سێبەریش، ئەو دارانەی کە بەرناگرنو تەنها بۆ سێبەرن (کەڕك). یان هەریەك لەم دوعایانە:

شێخ بایزی باقلانێ ئاگادارتبێت.

کاك ئەحمەدی شێخ دەست بەباڵتەوە بگرێ.

شێخ پیریس فریام کەوە.

لەهەریەکێك لەمانەدا داوالێکراو، کەسێکە کە پەیوەستن بەناوچەیەكو شوێنێکی دیاریکراوەوە، کە تێگەیشتنیان لەناوچەیەکی دیکە ئاسان نییە.

پێوەندییە واتاییەکان، وەك چۆن لەنێوان هەموو یەکە واتاییەکاندا هەن، لەچوارچێوەی ڕستەشدا هەن، لەنێویشیاندا ڕستەکانی دوعاکردن، وەك لەم نموونانەدا دیارە:

یاڕەبی عەمرت درێژ بێت. × یاڕەبی عەمرت کورت بێت

ڕوو سپیی دونیاو ئاخیرەت بیت. × ڕوو ڕەشی دونیا قیامەت بیت.

خوا بەدڵی خۆتت لەگەڵ بکات. × خوا بەدڵی خۆتت لەگەڵ نەکا.

خوایە ئەم وڵاتە ئاوەدان بکەیەوە. × خوایە ئەم وڵاتە وێران بکەی.

هەریەکێك لەم دوعایانەی سەرەوە، لەڕووی واتاو مەبەستەوە دژیەکن، کە بەشێوازی جیاجیا کراون بەدژیەك. بەشێوەیەکی گشتی دوعا لەڕووی مەبەستەوە دوو جۆرن، یەکەمیان دوعا بۆکردن، کە تێیدا داوای خێرو چاکە دەکرێت. دووەمیان دوعا لێکردن[11] کە لایەنی خراپەو شەڕ دەگرێتەوەو داوای شتی خراپو ناخۆشی بۆ بەرامبەر دەکرێت. (سەرچاوەی پێشوو: ٨٨) ئەم دوو جۆرەش هەریەکەیان لەڕووی واتاو مەبەستەوە پێچەوانەو دژیەك دەوەستن.

لەڕووی شێوازیشەوە، جیاوازی لەنێوان فەرهەنگی پیاو و ئافرەتدا لەڕووی دەوڵەمەندییەوە هەیە، کە (فەرهەنگی ئافرەت پڕە لەدوعاو هەندێك لەمانە داوای سزادانە بۆ کەسەکەو هەندێکیشی بۆ پاداشتە) (محمد معروف فتاح:١٩٨٥: ٢٢٨) پیاویش لە زۆر کاتو شوێندا دوعا، بەکاردەهێنێت، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی دوعا زیاتر بەسەر دەمی ئافرەتەوەیە.

بەم پێیە ڕستەکانی دوعاکردن بەهەرشێوەیەك بێتو هەرکەسێك بیانکات، لەڕووی واتاییەوە بەشێکی

---

[11] – زاراوەی (تووککردن) لەهەندێك ناوچەدا لەجیاتی (دوعالێکردن) بەکاردەهێنرێت. ئەم وشەیە چووەتە ناو ئیدیۆمیشەوە، کە دەڵێن (کەس بەدوعایان نەبووە تا بەتووکان بچێت) هەندێك جاریش بۆ (دوعا بۆکردن) (دوعای بەخێر) دەوترێت.

زۆریان واتاو مەبەستیان ئەوەندە لێك نزیكن، كە دەتوانرێت لەبریی یەكتر بەبێ گۆڕانی مەبەستە سەرەكییەكە بەكاربهێنرێن، پێوەرەكانی بەسینۆنیمبوون دەیانگرێتەوە. وەكو:

ناوت بەگەرووی ئاشا چێت ≈ ئاو وئاوچیت ≈ ناو ناودێر نەبیت

عەمرت كورت بێت ≈ عەمر درێژ نەبیت ≈ زۆری ژی نەبیت

خوایە لێمان خۆش ببە ≈ خوایە عەفوومان بكە

ڕەبی خێر لەخۆتان نەبینن ≈ ڕەبی خێر نەیەتە ڕێگەتان

خوا بیپارێزێت ≈ خوا لەپەنای خۆی بگرێت

خوایە بەڕەحمی خۆت لەگەڵمان بكەی ≈ خوایە بەعەمەلی خۆمان لەگەڵمان نەكەی

هەریەكێك لەم دوعایانە لەچوارچێوەی ڕستەیەكی شێوازی داخوازیدا، یان شێوازی دانانیدا، دەربڕراون، لەڕووی واتاشەوە واتاكانیان وەكو یەكە، گۆڕینیان لەچوارچێوەی ئاخاوتندا واتای گشتیی ئاخاوتنەكە تێك نادات، هەریەك كاردانەوەش لەلای گوێگر دروستدەكەن، بۆیە دەبنە سینۆنیم.

لەڕستەكانی دوعاكردندا (كرداری داخوازی یان ڕانەبردووی دانانی بەكاردەهێنرێت) (حسن احمد گیوی‌و حسن انوری: ١٣٨٣: ٤٦) شێوازی هەریەك لەم دوو جۆرە ڕستەیەش دروستی‌و نادروستییان تێناكەوێت.

دوو جۆرە سەرەكییەكەی دوعاكردن (دوعابۆكردن، دوعالێكردن) هەرگیز لەبەرامبەر یەكتریدا نابنە سینۆنیم، بەزۆری دەبنە دژیەك، ئەوانەی كە دەبنە سینۆنیم پێویستە سەر بەیەك گرووپ بن. وەكو:

دوعابۆكردن:

خوا ئەولادێكی ساڵحتان بداتێ ≈ خوا منداڵێكی باشتان بداتێ

خوایە بەهەشتمان بەنسیب بكەی ≈ خوایە بمانخەیتە بەهەشتەوە

خوایە بەرەكەت بخەیتە ڕزقمانەوە ≈ خوایە ڕزقمان زیاد كەی

دوعالێكردن:

خوایە هەرچی زاڵمە لەسەر زەوی نەیهێڵی≈خوایە هەرچی زاڵمە لەسەر زەوی ڕەشی كەیەوە.

خوا لەناوت بەرێت ≈ خوا بۆخۆت بەرێتەوە

ڕەبی بەبێ ئیمانی وەڕێ كەوی ≈ ڕەبی ئیمانێ نەبەی

لە هەریەكێك لەڕستەكانی دوعاكردندا، دەكرێت بەشێك لەكەرەسەكانی ڕستەكە لابرێت. بەجۆرێك كە ئەو ڕستانەی لەسلاوكردن‌و یەكترناسین‌و دوعاو نەفرەت و پەند بەكاردێن، دەشێت هەندێكجار بەهۆی (ڕێسای زمانی‌و تایبەتمەندیی دارشتنی ڕستەوە، كردارەكەو هەندێك لەبەش‌و كەرەسە بنەڕەتییەكان نەبن‌و بەكارنەهێنرێن). (حسن انوری و حسن أحمد گیوی: ١٣٨٣: ٣١٧) وەكو:

ڕەحمەتت لێبێت.

خوا بتباتەوە.

بەزیاد بێت

نەعلەتت لێبێت.

٣:سینۆنیم لەچوارچێوەی ڕستەو دەستەواژەکانی سوێندخواردندا:

مرۆڤ بۆ پشت ڕاستکردنەوەی ئەو قسانەی کەدەیکات، یان بۆ پاکانەکردنی ئەو کردەوانەی ئەنجامیاندەدات، هەروەها بۆ دڵنیاکردنەوەی بەرامبەرەکەی، کۆمەڵێك ڕستە یان دەستەواژەی ئامادەکراو لەفەرهەنگەکەیدا بەکاردەهێنێت، کە پێیان دەوترێت سوێندخواردن. کە لەناو ئەرکەکانی زماندا دەچنە خانەی ئەرکی ڕاپەڕاندنەوە. ئەم ئەرکە ((لەو گوتنانەدا، دەردەکەوێ کە خۆیان بریتین لەڕاپەڕاندنی کارێك بەواتای ئەوەی لەجیاتی ئەوەی قسەکەر کارێك بەگوێگر ڕاپەڕێنێ خۆی کارەکە ڕادەپەڕێنێ‌و گوتنەکەشی ڕاپەڕاندنی کارەکەیە.)) (محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ٣٠) واتە کردەی قسەییە speech act هەر لەم ڕووانگەیەشەوە دەکرێت بڵێین، کە ((سوێندخواردن یەکێکە لەشێوازەکانی ڕاپەڕاندن‌و بڵاوترین شێوازە لەو شێوازانەی کە بەبەردەوامی بەسەر زاری خەڵکەوەیە.)) (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی و شلێر ڕەسوڵ محمد: ٢٠٠٧: ٦) وەك ئاشکرایە، کەلتوورو ئاین‌و بیروباوەڕی هەر نەتەوەیەکیش لە زمانەکەیدا ڕەنگدەداتەوە، ئەمەش لە ڕستەکانی دوعاکردندا باشتر دەردەکەوێت. ئەم جۆرە ڕستانە لەناو کۆمەڵ‌و نەتەوەیەك بۆیەکێکی دیکە، جیاوازییان هەیە، بەتایبەتی سوێند پێخوراو، کە (ناوێکە یان نازناوێکە یان سیفەتێك یان شتێکی پیرۆزە.) (سەرچاوەی پێشوو: ٩) زۆرتر گۆڕانی بەسەردادێت.

لەڕوانگەی واتاییەوە، بەشێکی زۆری ڕستەکانی سوێندخواردن، واتاکانیان لەڕێگەی واتای سیمانتیکییەوە لێکدەدرێتەوە. واتە بۆ تێگەیشتن لەواتاکانیان، تەنها پێویستمان بەواتای فەرهەنگیی وشەکان‌و کاریگەرییە ڕێزمانییەکە دەبێت، وەکو هەموو جۆرەکانی دیکەی ڕستە. بۆنموونە:

بەخوا نەچوومە شار.

بەقورئان زوو دێمەوە.

لەم ڕستانەدا سوێندپێخوراو هەریەك لەوشەکانی (خوا، قورئان)ن، کە قسەکەر (سوێندخۆر) جەختیان پێ لەڕستەکانی (نەچوومە بازاڕ، زوو دێمەوە)دەکات‌و لەڕێگەی واتای سیمانتیکییەوە لەواتاکانیان دەگەین، یان وەکو:

بەگۆڕی شەهیدان خیانەت ناکەین

بەخاکی کوردستان دڵسۆز دەبین.

لەم ڕستانەشدا، سوێندپێخوراو هەریەك لەدەستەواژەکانی (گۆڕی شەهیدان، خاکی کوردستان)ن، کە جەختیان پێ لەڕستەکانی (خیانەت ناکەین، دڵسۆز دەبین) کراوە، هەروەك ڕستەکانی سەرەوە، بۆ لێکدانەوەو تێگەیشتن لە واتاکانیان پێویستمان بەواتای دەورووبەر نییە.

هەندێك لەڕستەو دەستەواژەکانی سوێندخواردن پێویستیان بەزانیاریی دەوروبەر هەیە. بۆیە لەڕێگەی پراگماتیکەوە واتاکانیان لێکدەدرێنەوە. بەوەی کە تێکەڵ بەهەندێك زانیاریی تاکەکەسی‌و کەلتووری‌و بیروباوەڕی تایبەت دەکرێن، لەبەرئەوە بەتەنها بەواتای سیمانتیکی مەبەستەکەیان ناگات. وەکو:

بەمەلەك تاوس

بەگیانی شێخ ئادی

بەئاخا لالشێ

ئەم سوێندپێخوراوانە، لای هەموو کوردێك بەكارناهێنرێن. بۆیە كاتێك گویمان لێیاندەبێت دەزانین، كە سوێندخۆر كوردێكی ئێزدییە، لەمەشەوە پێویستمان بە زانیاریی دەوروبەر هەیە. هەروەها هەندێك لەڕستەكانی دیكەی سوێندخواردن، كە زۆریش بەكاردێن ناتوانین بەواتای سیمانتیكی لێكیانبدەینەوە. وەكو:

بەو بەردەی دەستم لێداوە.

سوێند بە دایكی موسڵمانان

بەشیخ عەبدولقادری گەیلانی

بەگۆڕێ جوانەمەرگ.

بەوەی دەستم پێوەگرتووە

لەهەریەكێك لەم سوێندانەدا پێویستە گوێگر شارەزایی دەوروبەری نازمانی بێت، بۆئەوەی لەگرنگی ئەو ڕستەیە تێبگات، كە سوێندخۆر جەختی لێدەكات، چونكە كۆمەڵێك زانیاریی دیكە باسكراون، كە گوێگر لەدەوروبەرەكەوە وەریاندەگرێت. بۆیە لەم بارەدا پراگماتیك ڕۆڵی خۆی دەبینێت. لەڕووی سینتاكسیشەوە، ڕستەكانی سوێندخواردن تایبەتمەندیی خۆیان هەیە.[١٢]

لەڕوانگەی پێوەندییە واتاییەكانیشەوە، ڕستەو دەستەواژەكانی سوێندخواردن چەند پێوەندییەكیان لەنێواندا دەبینرێت. لەنێویشیاندا سینۆنیم، بەتایبەتی كاتێك كە سوێندپێخوراو هەرئەو شتە یان كەسە بێت. لەزمانی كوردیدا بەهۆی كاریگەریی ئاینی ئیسلامەوە قسەكەرانی زمانەكە، بەزۆری سوێند بەخواو ناوەكانی یان سیفەتەكانی دەخۆن، هەروەها قورئانیش بۆ ئەم مەبەستە زۆر بەكاردەهێنرێن، بەتایبەتی لەسوێند خواردنی فەرمیدا، بۆ هەموو ئەوانەی كە موسڵمانن. لەهەردوو جۆرەكەیاندا ئەم پێوەندییە واتاییە بەشێوەیەكی فراوان دەبینرێت. وەكو:

بەوخوایەی گیانی هەموومانی بەدەستە ≈ بەوخوایەی ڕۆحی هەموومانی بەدەستە.

بەوخوایەی خوایەتی هەمووان دەكات ≈ بەو خوایەی خوایەتی ئەرزو ئاسمان دەكات.

بەخوایەی كە تاكو تەنهایە ≈ بەو خوایەی كە كەسی لێنەبووەو لەكەس نەبووە.

دەكرێت ناوی خواش نەیەت، تەنها لەڕێگەی سیفەتەكانییەوە، مەبەستەكە دەربڕدرێت. هەروەها سوێند خواردن بەقورئانیش چەند جۆرێكی هەن، كە یەك مەبەست بەدەستەوە دەدەن. وەكو:

بەو قورئانە ≈ بەكەلامی خوا ≈ بەئایەتی خوا

---

[١٢] – بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی ڕستەكانی سوێندخواردنەوە، بڕوانە: (هۆگر مەحموود فەرەج: ٢٠٠٠)، (ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی و شلێر ڕەسول محمد: ٢٠٠٧)

زۆرجاریش سوێند بە پێغەمبەر (د.خ) دەخورێت، ئەو دەستەواژانەی بەکاریش دەهێنرێن، دەشێت لەبریی یەکتر هەربەو واتاو مەبەستەش بەکاربهێنرێن، وەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێت:

بەپێغەمبەر≈بەفەخری عالەم ≈ بەڕەسولەڵڵا ≈ بەخۆشەویستی خوا ≈ بەپێغەمبەری ئاخیر زەمان ≈ بەفەخری کائینات.

ئەو سوێندانەشی کە بە گیان یان گۆڕی مردووان دەخورێن، هەربەوشێوەیە چەند جۆرێکیان هەن، کە هەرئەو مەبەستە دەگەێنن. وەکو:

بەگۆڕی شەهیدان ≈ بەقەبری شەهیدان

بەوخاکەی جوانەمەرگ چووەتە ناوی ≈ بەوخاکەی جوانەمەرگ سەری لێناوەتەوە.

بەگیانی شەهیدان ≈ بەڕۆحی شەهیدان

بەگیانی .... ≈ بەڕۆحی ....

هەندێك جاریش سویند بە(تەڵاق) دەخورێت، کە سوێندخۆر بەچاوێکی دیکە تەماشادەکرێت. وەکو:

بەتەڵاقم ≈ بەنیکاحم.

ڕستەکانی سوێندخواردن، لەو جۆرە ڕستانەن، کە بەشێوەیەکی بەرچاو کورتکردنەوەیان تێدا دەکرێت، بەتایبەتی لابردنی وشەی (سوێند) لەزۆربەی ڕستەکاندا ڕێگە پێدراوە، هەندێکجار بەشەکانی دیکەشی [١٣].

٤: سینۆنیم لەچوارچێوەی ڕستەو دەستەواژەکانی سڵاوکردندا:

سڵاوکردن مەبەست لەو ڕستەو دەستەواژانەن، کە لەسەرەتای هەموو بەیەکگەیشتنەکاندا دەوترێن. بەدەروازەیەك بۆ چوونە ناو گفتوگۆوە دادەنرێن. بەواتاییەکی دیکە ئەو (جووتە گوتنانەی سەرەتای ئاخاوتن دەگرێتەوە، کە یەکێکیان لەلایەن قسەکەرەوە دەردەبڕدرێتو گوێگر پێویستە وەڵامی بداتەوە.) (عەبدولواحید موشیر دزەیی: ٢٠٠٥: ١١٧) بەڵام مەرج نییە هەموو جارێك گوێگر وەڵامی سڵاوکردن بداتەوە، بەتایبەتی کاتێك قسەکەر بۆ کۆمەڵێك خەڵك قسەبکات یان لەڕێگەی کەناڵێکی ڕاگەیاندنی، وەك ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەوە قسەبکات یان هەموو ئەو سڵاوانەی کە لەڕێگەی زمانی نووسینەوە ئاڕاستەی خوێنەر دەکرێن. بۆیە هەموویان نابنە جووتەگوتن. لەبەرئەوە تەنها بەو گوتنانە دەوترێت، کە قسەکەر ڕاستەوخۆ ئاڕاستەی گوێگریان دەکات.

ڕستەو دەستەواژەکانی سڵاوکردن، لەهەر زمانێکدا زۆرتر بەلایەنی کەلتوورو بیروباوەڕی ئەم میللەتەوە پەیوەستن، لەکوردەوارییشدا بۆ هەر پیشەو کارێكو کاتو شوێنێك، دەستەواژەی تایبەتی هەبووە، بۆنموونە:

خەرمان بەرەکەت	**بۆسەرخەرمان**
خوا بازاڕت بدات	**بۆ بازاڕوکڕینو فرۆشتن**

[١٣] – بۆ زانیاریی زیاتر، بڕوانە: (حسن احمد گیوی و حسن انوری: ١٣٨٣) و (حسن انوری و حسن أحمد گیوی: ١٣٨٣)

خواخێرتان بنوسێت بۆ سەرقەبران یان کردنی کارێکی خێرخوازی
ماندوو نەبن لەکاتی ئیش و کاردا

دواتر لەگەڵ هاتنی ئاینی ئیسلامو زیادبوونی کاریگەریی زمانی عەرەبی لە زمانی کوردی، بەشێکی زۆریان لە زۆربەی کاتو شوێنەکاندا دەستەواژەی (سەلاموعەلەیکم) یان لەشوێن بەکاردێت. بەجۆرێك کە خەریکە ئەوانی دیکە لەبیردەچنەوە، ئەمەش (فۆرمێکی خواستراوە لەشێوەی فرێز دایە) (محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٣٣) لەلای موسڵمان ئەوەندە پیرۆزە بۆیە هەندێکجار بۆ خواحافیزیش بەکاردێت، بەتایبەت لای حیزبییە ئیسلامییەکان. ئەمەش بۆئەوە دەگەڕێتەوە، کە گوایە ئەو کەسەی بەکاریدەهێنێت پاداشتێکی زۆر وەردەگرێت.

لەنێو زمانی کوردیدا هەندێك دەستەواژەی دیکە بەشێوەیەکی زۆر بەربڵاو بۆ سڵاوکردن بەکاردەهێنرێن. وەکو: **ئەم کاتەتان باش، بەیانیتان باش، نیوەڕۆتان باش، ئێوارەتان باش، شەوتان باش.......هتد.**

هەروەها هەندێك وشەی وەکو (سڵاو، مەرحەبا، چاکی، چۆنی.......هتد) بەکاردەهێنرێن، بۆ سڵاوکردنی ئاساییو نێو هاوڕێیان. ئەمانەش زۆر کورت، بەشێوەیەکی گشتی ڕستەو دەستەواژەکانی سڵاوکردن زۆر کورتدەکرێنەوەو هەندێك بەشیان لادەبرێن. ئەمەش بۆئەوە دەگەڕێتەوە، کە ڕۆژانە بەبەردەوامی بەکاردەهێنرێن. بۆیە بەشێك لەکەرەسەکانیان دەسوێن.

لەڕووانگەی واتاییەوە، هەریەکێك لەم ڕستەو دەستەواژانە هەر بۆ ئەو مەبەستە بەکاردەهێنرێن، بەڵام بەپێی دەورووبەرو کاتو شوێنو بۆنە کۆمەڵایەتییەکان دەگۆڕێن. سەرباری ئەم گۆڕانەش هەندێکیان دەتوانن ببنە سینۆنیمی یەکتری لەبری یەکتریش بەکاربهێنرێنو شوێنی یەکتر بگرنەوە، بەبێ گۆڕانی واتایی لەئاخاوتنەکەدا. بۆ نموونە دەستەواژەی (سەلاموعەلێك) دەتوانرێت لەبریی زۆربەی ڕستەو دەستەواژەکانی دیکەی ئەم بوارە بەکاربهێنرێت. یان دەستەواژەی (ئەم کاتەت باش) دەتوانێت شوێنی زۆربەیان بگرێتەوە.

ئەم دوو دەستەواژەیە، تاك لایەنانە شوێنی ئەوانی دیکە دەگرنەوە. هەندێکی تریان دەتوانن لەبریی یەکتر بەکاربهێنرێنو ببنە سینۆنیمی یەکتری، وەك هەموو ڕستەو دەستەواژەکان. وەکو:

سڵاو ≈ مەرحەبا
ماندوونەبن ≈ خواقەوەتتان بدات
چاکی..... ≈ باشی......
سەلاموعەلێك ≈ ئەم کاتەتان باش

لەناو یەك کەلتوورو کۆمەڵیشدا، سڵاوکردن بەپێی شێواز لەنێوان ئافرەتانو پیاواندا جیاوازە. بەشێوەیەکی گشتی ((وابڵاوە کە ژن زیاتر درێژە بەچاکوچۆنی دەدات لەپیاو)) (محمد مەعروف فەتاح: ١٩٨٥: ٢٢٧) ئەمەش بەشێکە لەو جیاوازیو تایبەتمەندییانەی لەنێوان شێوازی ژنو پیاودا هەن.

لەسـلاوکردنو چاکوچـۆنیکردندا، زۆرجـار هێمـای نازمـانییش لەگـەڵ ڕسـتەو دەسـتەواژەکاندا بەکاردەهێنرێن، بەتایبەتی بەکارهێنانی زمانی جەستە، لەوانـە بەرزکردنـەوەی دەست، جووڵانـدی سـەر بەرەو خوارەوە. هەر یەکێك لەم هێمایانە دەتوانن بەتەنهاش بەکاربهێنرێن، هەرئەو مەبەستە بەدەستەوە دەدەن. بەواتایەکی دیکە دەتوانن شوێنی ڕستەو دەستەواژەکانیش بگرنەوە. هەندێك کاتیش تـەنها هێما نازمانییەکان کارا دەبن، بەتایبەتی ئەگەر هاتوو دووریی نێوان قسەکەرو گوێگر لـەو ڕادەیـەدا نـەبوو، کـە دەنگ بەکاربهێنرێت، یان دەورووبەر بۆ بەکارهێنانی دەنگ گونجاو نەبوو.

ئەنجام

دەتوانین ئەنجامە گرنگەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە، لەچەند خاڵێکدا پوخت بکەینەوە:

– لە لێکدانەوەی هەر پەیوەندییەکی واتـایی لـە چوارچـێوەی فرێـزو ڕسـتەدا پێویسـتە ئـەو ڕێبـازو قوتابخانەیە دیاریبکریت، کە دەکرێتە بنەمای توێژینەوەکە. هەروەك لە سینۆنیمەوە بۆمان دەردەکـەوێت کە تەنیا ڕێبازی گواستنەوە دوو ڕستە دەکات بە سینۆنیم.

– ناشێت سینۆنیم تەنیا لەمۆرفیمی سەربەخۆو بەنددا، ڕەنگ بداتەوە، بەڵکو هەردانەیەکی گەورەتر لەوان وەك فرێزو ڕستە، چ لەقاڵبی ئاساییدا بن یان ئیدیۆمو....هتد. بۆیان هەیە ببنـە سـینۆنیمی یـەکتر، کە ڕێگای جیاجیا لەم ئاستەدا ڕۆڵ دەبینێت.

– دەشـێت پـارافرێز وەك سـینۆنیمی ڕسـتە تەماشـابکرێت، بـەو پێیـەی کـە هـەموو ڕسـتە پارافرێزکراوەکـان، هەرئـەو واتایـە دەگـەێنو دەتوانرێـت لەدەوروبـەری جیاجیـادا لـەبریی یـەکتر بەکاربهێنرێن.

سەرچاوەکان

- **بەزمانی کوردی:**

– ئاواز حمەصدیق بەگیخانی (١٩٩٦) ڕیزبوونی کەرەستە لەزمانی کوردیدا، نامەی ماستەر کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحددین.

– ئەبوبەکر عومەر قادر (٢٠٠٣) بەراوردێکی مۆرفۆسینتاکسی لەزمانی کوردیو فارسی دا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

– بەکر عومەر عەلی (٢٠٠٠)، میتافۆڕ لەڕوانگەی زمانەوانییەوە، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

– جەلال مەحموود عەلی (١٩٨٢) ئیدیۆم لەزمانی کوردیدا، دەزگای ڕۆشنبیریو بلاوکردنەوەی کوردی، چاپخانەی حسام، بەغدا.

– حاتەم ولیا محەمەد (٢٠٠٠) فرێزی ناویو فرێزی کاری لەکرمانجی ژووروودا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

– خەسرۆ ئەحمەد خۆشناو(٢٠٠٨)،بەرکار لەزمانی کوردیدا بەپێی ڕێبازی فۆڕمی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.

– دیار عەلی کەمال (٢٠٠٢)، ڕێزمانی کوردی ڕوانگەیکی بەرهەمهێنانو گوێزانەوە، نامەی ماستەر، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی سەلاحەدین– هەولێر.

– ساجیدە عبداللە فەرهادی (٢٠٠٧)، شێوازی دوعاکردن لەزمانی کوردی دا، گۆڤاری زانستی مرۆڤایەتی، زانکۆی سەلاحەددین، ژمارە (٣٢).

– ساجیدە عبداللە فرهادی و شلێر ڕەسوڵ محمد (٢٠٠٧)، سوێند خواردن لەزمانی کوردی دا، گۆڤاری زانستی مرۆڤایەتی، زانکۆی سەلاحەددین، ژمارە (٣٥).

– ساجیدە عەبدوڵا فەرهادی (٢٠٠٨)، ڕستەو پاش ڕستە تێڕوانینێکی ئەرکی، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر.

– سەباح ڕەشید قادر (٢٠٠٩)، هەندێ لایەنی ڕێزمانی دەستەڵاتو بەستنەوە (GB) لەزمانی کوردیدا، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە (٦٠)، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

– سەلام ناوخۆش (٢٠٠٨)، پوختەیەك دەربارەی زمانناسی مێژوویی– بونیادگەری– چۆمسکی، چاپخانەی کاروان، چاپی دووەم، هەولێر.

– شیلان عومەر حسەین (٢٠٠٩) ئیدیۆم چەشنو پێکهاتنی لەزمانی کوردیدا، بلاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆژی، زنجیرە (٢٩)، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی.

– شێرکۆ حمەئەمین قادر(٢٠٠٩)شیکارکردنێکی گوتاریی چیرۆکە هەواڵ، نامەی دکتۆرا، کۆلیژی زمان، زانکۆی کۆیە.

– صباح ڕشید قادر (٢٠٠٠) هاوبێژی و فرەواتایی لە(گیرەك)دا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

- طالب حسين علي (١٩٩٨)، هەندێ لایەن لەپێوەندی نێوان ڕستەو واتا لەکوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.
- عەبدولا حوسێن ڕەسوڵ (٢٠٠٥) پوختەیەکی وردی ڕستەسازی کوردی، وەزارەتی ڕۆشنبیری، زنجیرەی کتێبی گیرفان (٢)، هەولێر
- عەبدولواحید مشیر دزەیی(٢٠٠٥)،ڕەهەندی دەرونی لەبواری ڕاگەیاندندا، چاپخانەی شەهاب، چاپی یەکەم، هەولێر.
- عەبدولوەهاب شێخانی (٢٠٠٩)، فەرهەنگی ئیدیۆم لەزمانی کوردیدا، دەزگای توێژینەوو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆك.
- فەتاح مامە عەلی (١٩٩٨)، ئیدیەم لەزمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین– هەولێر.
- فەرەیدون عەبدول محەمەد (١٩٩٨)، چەند لایەنێکی ڕستەسازی زاری هەورامی، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین– هەولێر.
- کەمال میراودەلی(٢٠٠٧)، فەرهەنگی ڕێزمانی کوردی، بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی، چاپی یەکەم، سلێمانی.
- کلۆد جێرمان و ریمۆ لۆبلان (٢٠٠٦)، واتاسازی، وەرگێڕانی یوسف شەریف سەعید، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.
- محمد معروف فتاح(١٩٨٥)شێوازی ئاخاوتن لەناو ئافرەتی سلێمانیدا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٧) بەغدا.
- محەمەد مەعروف فەتاح (١٩٨٦)، دیسان ئیدیەم پێداچوونەوەیەك لەبەر ڕۆشنایی زمانەوانیدا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق، بەرگی یازدەم، بەغدا.
- محمد معروف فتاح (١٩٩٠)، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر
- هۆگر مەحموود فەرەج (٢٠٠٠)، پراگماتیكو واتای نیشانەکان، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.
- هێمن عومەر خۆشناو (٢٠١٠)، شیعرییەتی دەقی چیرۆکی کوردی، چاپخانەی ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، هەولێر.
- یوسف شەریف سەعید (٢٠٠٩) دۆخەکانی ژێرەوە لای فیلمۆرو هەندێ لایەنی ڕستەسازی کوردی، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە (٥٩)، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

- **بەزمانی فارسی:**

- ابراهیم چگنی (١٣٨٢) دائره المعارفی زبانو زبانها، چاپ اول، دانیشگاه لرستان، نشر بهنام، تهران.
- احمد ابو محبوب (١٣٨٣)، ساخت زبان فارسی، چاپ سوم، نشر میترا، چاپخانه تابش، تهران.
- ازیتا افراشی (١٣٨١)، اندیشههایی در معنی شناسی (یازده مقاله)، چاپ اول، انتشارات فرهنگ کاوش، تهران.
- جك ریچاردز و دیگران (١٣٧٥)، فرهنگ توصیفی زبانشناسی کاربردی لانگمن، ترجمه دکتر حسین وپوقی و دکتر سید اکبر میرحسینی، چاپ دوم، مرکز ترجمهو نشر کتاب، تهران.
- حسن احمدی گیوی و حسن انوری، (١٣٨٣)، دستور زبان فارسی ١، ویرایش دوم، چاپ بیستو ششم، موسسه فرهنگی فاگمی، چاپخانه خاشع، تهران.

– حسن انوری و حسن احمد گیوی، دستور زبان فارسی۲، ویرایش دوم، چاپ بیستو سوم، موسسه فرهنگی فاگمی، چاپخانه خاشع، تهران.

– کورش صفوی (۱۳۸۰)، گفتارهایی در زبانشناسی، چاپ اول، انتشارت هرمس، تهران.

– کورش صفوی (۱۳۸٤)، فرهنگ توصیفی معنی شناسی، چاپ اول، فرهنگ معاصر، تهران.

– کورش صفوی (۱۳۸۵)، اشنایی با معنی شناسی، چاپ اول، نشر بژواك كيوان، تهران.

– کورش صفوی (۱۳۸۷)، در امدی بر معنی شناسی، چاپ سوم، انتشارات سورەمهر، تهران.

– محمد دبیر مقدم، (۱۳۸٦)، زبانشناسی نظری پیدایشو تکوین دستور زایشی، ویراست دوم، چاپ دوم، سازمان مگالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمیت)، تهران.

– میترا معدنی (۱۳۸۳)، نگاهی اجمالی بەهم معنایی و درجات ان در زبان، مجلهو زبانشناسی، شماره اول، سال نوزدهم.

- **بەزمانی عەرەبی:**

– احمد مختار عمر (۱۹۸۲)، علم الدلالة، مكتبة دار العروبة للنشر ء توزيع، الطبعة الاولى، كويت.

– جون لاينز (۱۹۸۷)، اللغة والمعنى والسياق، ترجمة: عباس صادق الوهاب، مراجعة د. يوئيل عزيز، الطبعة الاولى، دار الشؤون الثقافيه العامة (افاق عربيه)، بغداد.

– محمد على الخولى (۱۹۸۲)، معجم علم اللغة النظرى انكليزى – عربى، مكتبة لبنان، بيروت.

– نور الهدى لوشن (۲۰۰٦)، علم الدلالة (دراسة وتطبيق)، المكتب الجامعى الحديث، الازاريطه – الاسكندريه.

– يحيى احمد (۱۹۸۹)، الاتجاه الوضيفى و دوره فى تحليل اللغة، مجلة عالم الفكر، مجلد (۲۰) عدد (۳)، كويت.

- **بەزمانی ڕووسی:**

– یو. س. ستیپانەڤ (۱۹۷۵)، بناغەکانی زمانەوانی گشتی، چاپی دووەم، مۆسکۆ.

- **بەزمانی ئینگلیزی:**

- Bloomfield, L. (1954) Language. New York: Henry Holt and Company.
- Falk, J. S. (1978) Linguistics and Language: A Survey of Basic Concept and Implications. 2nd ed. New York: John Wiley and Sons.
- Hudson, G, (2000). Essential Introductory Linguistics. Oxford: Blackwell Publishing.
- Jawad, H. F. (2010) A COGNITIVE VIEW OF EUPHEMISTIC EXPRESSIONS IN KURDISH. In JORNAL OF KOYA UNIVERSITY. No: 14.
- Yule, G. (2000). Pragmatics. Oxford, Oxford University Press, Fifth impression, New York .

کورتەی باس

ئەم باسە لە ژێر ناونیشانی (سینۆنیم لەچوارچێوەی فرێزو ڕستەدا) کە تێدا باسی پێکهاتەو واتای ڕستە کراوە. هەروەها پەیوەندییە واتاییەکان لەچوارچێوەی ڕستەدا. لەگەڵ دیاریکردنی بەسینۆنیم بوونی ڕستەو پەیوەندی پارافرێزو سینۆنیمی ڕستە لە کۆتایە باسەکەشدا باسی سینۆنیم کراوە لە چوارچێوەی دەستەواژەکانی ئیدیۆمو دوعاو سوێند خواردو سڵاوکردن.

ملخص البحث

هذه البحث الموسوم **(الترادف في اطار العبارة والجملة)** والتى تم فيها بيان تكوين ومعنى الجملة والعلاقات الدلالية فى مستوى الجملة، ثم تشخيص طرق الترادف الجملي وعرض الصياغة (بارافرين) والترادف الجملى، وفي نهاية البحث تم بحث الترادف في اطار كل من (العبارات الاصطلاحية، والدعاء ، والقسم، وعبارات التحية).

Abstract

This dissertation entitled (Synonyms in the phrase and sentence' framework) that studies structures and meanings of sentences and semantic relationships in sentence level, then indicates the ways of making sentences synonyms, and paraphrase and sentence synonyms are shown. At the end of this chapter synonyms are studied in the framework of (idoms, prayers, oaths, and greetings)

لادانی شیعریی

پ. ی.د. عبدالقادر حمه امين محمد
پسپۆڕی: ئەدەب/ ڕەخنەی هاوچەرخ

پ.ی. د. بكر عمر علی
پسپۆڕی: زمان/ پراگماتیك

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە:

پەیوەندی نێوان لقە زانستییەکان، دیاروئاشکرایە، هەروەك پەیوەندی نێـوان زمـان و مێـژو، زمـان و کۆمەڵ، زمان و دەروونناسی، زمـان و سیاسـەت، لەهـەموویان بـەهێزترو نـزیکتر پەیوەنـدی نێـوان زمـان و ئەدەبە بەتایبەتیش نێوان زمان و شیعر.

هۆی هەڵبژاردنی بابەتەکە:

تا ئێستا بەشێوەیەکی سادە نەبێت، باسی زمان و شیعر نەکراوە، لەڕوانگەی پەیوەندی نێوان زمـان و شیعرەوە ئەم بابەتە هەوڵێکە بۆ پیشـاندانی ئـەو پەیوەندییـە، کەرەسـەی(شـیعرو ئـەدەب)، وشـەیە ، کەواتە زمان ڕۆڵێکی گەورەی لەبنیاتی شـیعردا هەیـەو، شـیعریش ڕۆڵێکـی گـەورە لـە دەوڵەمەنـدکردنی فەرهەنگی زماندا دەبینێت.

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە :

لەم توێژینەوەیەدا ڕێبازی وەسفی شیکاری گیراوەتـە بـەر، بـەواتای ئـەوەی ئێسـتای زمـانی کـوردی لەشیعرەکاندا ڕەچاو کراوە.

پێشەکی

لەمڕۆدا چارەسەری کێشەکانی شیعر بەجیا لـە کێشـەکانی زمـان، دەمانخاتـە بـەردەم ئاسـتەنگێکی گەورە لەلێکۆڵینەوە شیعرییەکاندا، ئەوەی زانستە زمانییـەکان پێشکەشـی دەکـات، کاریگـەری و پێگـەی بەسەر شیعرو چەشـنە ئەدەبییەکانـەوە جێهێشتوە،شـیعری نـوێی کـوردیش بـەدەر نییـە لـەم دیاردەیـەو کاریگەریی و تایبەتمەنـدی زمـانی لەسـەرە لـە دنیـای تـازەدا، پرۆسـەیەکی بنیاتنەرانـەو فـۆرمێکی نـوێی بەرجەستە کردووە، کەڤا بیلی (شایەنی) بەردەوامی نوێگەریی بێ و پەیامێکی مرۆڤایـەتی بگەیـەنێ لـەم گۆشە نیگایەوە، چۆتە بازنەی لادانی شیعریەوەو یاساو پێوەرەکانی زمانی تێکشکاندووە، دالەکانی بەرەو فەزایەکی جیاکاری بردووە، بەمانلایەك کـە چـەمکی لادان، deviation (دوورکەوتنـەوە) لـەخۆگرتووەو ڕووەو تەکنیکی زمانیی چووەو جۆرەکانی خوازەو مانای بەرهەمهێناوە. توێژینەوەکە بەسەر سێ بەشی سەرەکیدا دابەشبوو.

<u>یەکەم</u>: لادانی سـیاقی (لێدوورکەوتنـەوە – المنـافرە)، واتـە لادان لەیاسـاکانی هەڵبـژاردنی زمـان، کەلێرەدا هەڵبژاردنێکی ئاساییەو دەچێتە ئاستی خوازەوە.

<u>دووەم</u> : ئاستەکانی ڕستە

ڕێزمانیی، پێکهاتەیی ، واتایی بەهۆی مۆرفیمی (ی) ئیزافەوە لەفرێزی ئاوەڵناویدا

سێیەم :

أ- دیاریکردن وەك ئەرکێکی سروشتی لەگەڵ ئاوەڵناوی ڕەنگداو ڕونکردنەوەی جۆری ڕەگەزەکە.

ب- ئاوەڵنـاو لـەڕووی (واتـاوە) کـە ڕۆڵـی دیـاریکردن نـابینیۆ دەچـێتە بازنـەی (لادانـەوە)وەو شیعریەت دەخولقێنێ.

لادانی شیعریی (١)

دانەپاڵ: کاتێك وشەیەك یان واتایەك دەخرێتە پاڵ وشەیەکی تر بـەجۆرێك کەچـەمکی وشـەی یەکـەم جێگیرەو ئەویتر دەدرێتە پاڵی و واتایەکی ئەرێنی یان نەرێنی دەبەخشێت، ڕاستییەکەشی ئەوەیـە لەگـەڵ واقیعدا یەکبگرێتـەوەو ناڕاستیشـی پێچـەوانەیە[١]، واتـە "پەیوەندییـە سـیاقی ودانـە پاڵـەکان لـە نێـوان وشەکاندا کاردەکەن بۆ هێنانـەدی گونجانـدن و ڕێکـەوتن لـەنێوان ڕەگـەزەکانی پێکهاتـەدا"[٢] بەتایبـەتی پێویستی بەوەهەیە کە دەرخەرو دەرخراو لەڕووی سیمانتیکەوە جۆرێك لە گونجاندن لە نێوانیاندا هەبێت، بۆیە دانەپاڵ "یەکێکە لەو ئەرکە ڕێزمانییانەی کە وشـەکان لەڕسـتەدا کـاری پێدەکـەن، بۆیـە ئەرکەکـەی پەیوەستە بەوشەکانی پێش خۆی و دوای خۆی"[٣]، بـەلاّم دەبێـت ئـەوە بـزانین کـە لـە زمـانی شـیعریدا، ئەمجۆرە ڕێککـەوتن و گونجاندنـە لـەنێوان کەرەسـەکاندا بـەدیناکرێت، وەك ئـەوەی لـەزمانی پەخشـان و زانستیدا هەیە، لەزمانی شیعریدا ئەو ئەرکە ڕێزمانییە تووشی داڕمان و تێکشـکاندن دەبێـت، لـەم حاڵـەت (بارەدا)(لێدوورکەوتنەوە)و نەگونجانـدنی ڕێزمـانیی سـەرهەڵدەدات، لەهـەمان کاتیشـدا ئەمـە توانایـەکی شیعرییە و لێهاتووی شاعیر دەردەخات و سیمایەکی شیعریەت دەبەخشێتە دەق.

بۆیە شیعریەت (لەڕووی جەوهەریەوە تایبەتمەندی و گونجاندن و لێکچوون نزیکبوونەوە نییە، بـەڵکو پێچـەوانەکەیەتی)[٤] هـەروەك (جـان کـوهن)ئامـاژەی پێکـردووە، کـە (زمـانی شـیعریی لادانـە لەیاسـاو ڕێساکانی ئاخاوتن)[٥] و گوتاری شیعریش (گوتارێکی ناڕێزمانییە بەبەراورد لەگەڵ پەخشـاندا، کەلەسـەر ئاستی ڕێزمانیی و تایبەت و گونجانـدنی دەلالییـە)[٦] بـەمجۆرە لادانـی ڕێزمـانیی (لادان و هەڵگەڕانەوەیـە لەیاسا، کەخۆی لەزنجیرەی وشەکاندا دەبینێتەوە)[٧] وشـەکانیش ئەرکـە ڕێزمانییـەکان نـابینن، کـە (جـان کوهـت) پێـی دەڵێـت (لادانـی سـیاقی// لێدوورکەوتنـەوە //، کـە لادانـی دانـەپاڵ دەگرێتـەوەو خـۆی لەنەگونجانـدنی دەرخـەرو دەرخـراودا دەبینێتـەوە، کـە هەنـدێ جـار (کـوهن) بـە //ناڕێزمـانیی // نـاوی دەهێنێت، چونکە (دانە پاڵ predication یەکێکە لە ئەرکەڕێزمانییەکان، بەلاّم کاتێك ئـەم ئەرکـە توشـی

[١] احمدمطلوب، معجم المصطاحات البلاغية وتطورها، مطبعة المجمع العلمى العراقيى، ١٩٨٣ ج١، ص ٢٠٢،٢٠١

[٢] اميمة الرواشدة، شعريةالانزياح، دراسة فى تجربة محمد على شمس الدين الشعرية، عمان، امانة العامة،٢٠٠٥ ص ١٠٥

[٣] عبداللة الخذامى، الخطيئة والتكفير من البنيوية الى التشريحية، كتاب النادى الثقافى، ط١،١٩٨٥ ص ٣١

[٤] كمال ابو ديب، الشعرية، مؤسسة الابحاث الأدبية، ط١، ١٩٨٧ ص ٢٨

[٥] جان كوهن، البنية اللغة الشعرية، ترجمة محمدالولى و محمد العمرى، دار تويقال للنشر، الدار البيضاء، المغرب، ط ١، ١٩٨٩، ١٠٦

[٦] سەرچاوەی پێشوو ل ١٠٦

[٧] حسن ناظم، مفاهيم الشعرية، دراسة مقارنة فى الاصول والمنهج والمفاهيم، المركز الثقافى العربي، ط١، ١٩٩٤ ص ١٢٠

داڕمان دەبێت، بەمانای ئەوەیە کەلێنێك دەکەوێتە ڕێزمانیی گوتاری شیعرییەوە)[8] بـەمجۆرە ناڕێزمـانیی ئەوەیـە وشـەکان لەتوانایانـدا نییـە ئـەرکی ڕێزمـانیی ببیـنن، وەك دانـە پـاڵ predication و دیـاریکردن determination کـە لـە ئاسـتەکانی تـر دا هەیـە،"جان کـوهن " بەشـێوەیەکی ئاسـایی ئـەم پرۆسـەیەی ڕوونکردۆتەوە، کە لەم نموونەیەدا دەبینرێت :

مرۆڤ گورگە بۆ برای مرۆڤ.

ئەگەر سەرنج لەم ڕستەیەی سەرەوە بدەین، دەبینین، کەقسـەکەر یاسـاکانی زمـانی تێکشـکاندووە، بەمانای "لادان" لەسەر ئاستی یاساکانی زمان ڕوویداوە، ئەم لادانـەش پەیوەنـدی بـە هەڵبـژاردنی جـۆری وشەکانەوە هەیە و لەئاستی هەڵبژاردنی ئاسایی دەرچووەو هەڵبژاردنێکی نائاسایی و پیشـبینی نـەکراوە، کەلەباری ئاسایدا زمان ڕێگە بەو جۆرە لادانە نادات، واتە پـەیوەنـدی لەگـەڵ بکەرەکەیـدا ناگونجێـت، کـە دەرخـەر (گورگـە بـۆبرای مـرۆڤ) هاوڕانییـە لەگـەڵ دەرخـراودا (مـرۆڤ)و یەکناگرنـەوە هەڵبـژاردنێکی نائاساییەو لە زماندا پەسەند نییە و بەزاندنی یاسـاکانی زمانـە، وەك لـەم بـارەدا دەبیـنین ئـەرێنی دەدات بەزمانی شیعریی، *ئەم لادانە تەنها لەئاستی سینتاکسدانییە، بەڵکو کایەیەکی گرنگی واتایشـی گرتۆتـەوە، کە چۆتە ئاستی " خوازە" وەو وشەی "گورگ " بەمانای "مرۆڤی درنـدە " کـە دەتـوانین بـەم هێڵکارییـە ئاماژەی پێبدەین*

دال

↓

م ١

↓

م ٢

نێوان مەدلولی ١ و مەدلەلی ٢، پەیوەندییەکی جۆر بەجۆر هەیە چەندین شێوە لە "خوازە" ی جیاواز لەخۆ دەگرێت یاخود بەرهەمدێنێ وەك خواستن، درکە، خوازەی بەڕەلآ، بۆیە خوێنەر لە مەدلولی دووەمـدا شیکردنەوەو هەڵوەشاندنەوە ئەنجامدەدات و مەدلولی نوێ بەرهەمدێنێ. بەو مانایـە کە(بەکورتکردنـەوەی واتای یەکەم) خودی "لێدوورکەوتنەوە" پێکدێت، بەڵام بـەهاتنی "خـوازە " لـەواتای دووەمـدا، لـەپێناو ڕەتکردنەوەی (لادان)دایە، کەلێدوورکەوتنەوە (المنافرە) دروسـتیکردووە، بۆیـە هـەردوو لادانەکـە لەسـەر یەك ئاستی زمان پێکنایەت، واتە لێدوورکەوتنەوە لەسـەر ئاسـتی یەکـەم، تێکـدانی یاسـاکانی ئاخاوتنـەو لەسەر سیاق دەڕەخسێت، بەڵام لەئاستی دووەمی زماندا،کە "خوازە"یە تێکدانی یاساکانی زمانەو لەسەر ئاستی ئاڵوگۆڕ پێکدێت)[9]

---

[8] سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٠

[9] جان کوهن، بنية اللغة الشعرية، ص ١٠٩

پێکهاتەی هەردوو پرۆسەکە لەدووزەمەنی پێچەوانەدان و لەم هێڵکارییەی خوارەوە دەبینرێت.

دال

↓

مەدلولی ١ ——/—— سیاق

↓

مەدلولی ٢ ——— ئاڵوگۆڕ (خوازە)

یەکەمیان لەسەر ئاستی سیاقەو دووەمیشیان ئاڵوگۆڕەو پێی دەوترێت " خوازە" واتە ستراتیژی شیعریەت ئاڵوگۆڕی مانایە، واتە دوو قۆناغی جیاواز لەخۆدەگرێت، یەکەمیان لەسەر بنەمای پێکهاتەی ڕستەیە، دووەمیشیان لەسەر بنەمای وێناکردنە (خوازە) لەم پرۆسەی گواستنەوەیەدا بەواتای زمان ئاستی یەکەم لەدەستدەدات تا لە ئاستی دووەمدا سەرهەڵبداتەوە، واتە زمانی هێمایی لەبری زمانی (خود – ذات).

لەو ڕوانگەیەی سەرەوە لەم دەقە شیعرییەی خوارەوە وردبینەوە، زۆر بەڕوونی دەکەوینە بەردەم لادانی " گۆڕینی واتایەك کە خوازە دەسازێنێ لەسەرئاستی مەدلولی دووەم :

دەقەکە

تۆ دەتزانی هەزار (یەزید) بەخوێنی سەرت تینوون........[10]

لەسەر ئاستی پێکهاتەی ڕستەکە، واتە بەدواداهاتنی کەرەسەکانی ڕستەکە لەسەر ئاستی یاسایی زمان کاردەکەن، بەڵام لەڕووی واتا بەزاندن و تیلشکاندنی واتایی تیایە، وشەی "یەزید " دەچێتە حاڵەتی خوازەوە و مانایەکی تر لەخۆ دەگرێت، واتە ئەو مانایە نییە کەلەسەر ئاستی مەدلولی یەکەم هاتووە، بەڵکو لە مەدلولی دووەمدا "خوازە" دەخولقێنێ و لادانی شیعریی پێکدەهێنێت.

مۆرفێمی (ی) ئیزافە -٢-

مۆرفێمی (ی) ئیزافە دوو وشە یان کۆمەڵێك وشە دەدەستێت بەیەکترەوە بەمەرجێك هەردووکیان ئەرکی فرێزێکیان هەبێت، بەواتایەکی تر بەمەرجێك یەکێکیان سەرەکی بێت و ئەوی تر، یان ئەوانی تر (دیارخەر)[11]، واتە مۆرفیمی (ی) خستنەسەر دوو جۆر دەستەواژە دروستدەکات، ئەوانیش دروستەی ناوی و دەستەواژەی کاری، کە پێکدێن لە دەرخەرو دەرخراوێك و بەمۆرفیمی خستنە سەر پێکەوە بەسترابن، ئێمەش مەبەستمان لەم لێکۆڵینەوەیەدا،ئەوەیە کە دەرخەرو دەرخراو تا چ ڕادەیەك پێکەوە دەگونجێن یاخود ناگونجێنو دەلالەتی واتاییان تیایەو "لێدوورکەوتنەوە " ڕوویداوە یان نا ؟ کە لەڕێگەی ئەم دەقە شیعرییانەوە ڕوونیدەکەینەوە:

---

[10] ئەنوەر قادر محمد، زریان و زایەڵەو زنار، وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، سلێمانی ٢٠٠٤ ل ١٠٤

[11] محمد مەعروف فەتاح، پرۆفیسۆر، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، کۆکردنەوەو ئامادەکردنەوەی شیروان حسین خۆشناو، شیروان میرزا قادر،چاپی یەکەم، هەولێر،٢٠١٠ ل ٢١٨

١– كاروانی گومان لەلام باری كرد...........[١٢]
٢– بووكی ئاواتم داوەتە بەر خەنجەری ڕق و كینە...........[١٣]
٣– برایانی گورگ دەچوون بەناخی هەشا.............[١٤]

كەرەسەی ڕستەكان لەڕووی ڕێزمان و واتاو پێكهاتەوە ڕووندەكەینەوە

١–لەسەر ئاستی پێكهاتەی ڕستە كان بریتییە لە[١٥]

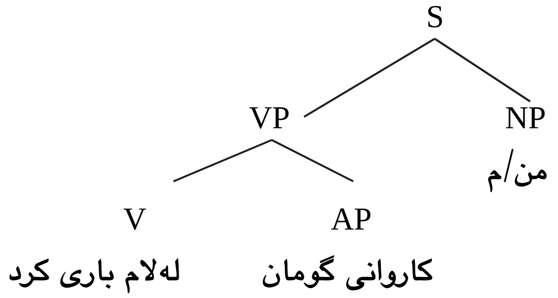

٢) بووكی ئاواتم داوەتە بەر خەنجەری ڕق و كینە

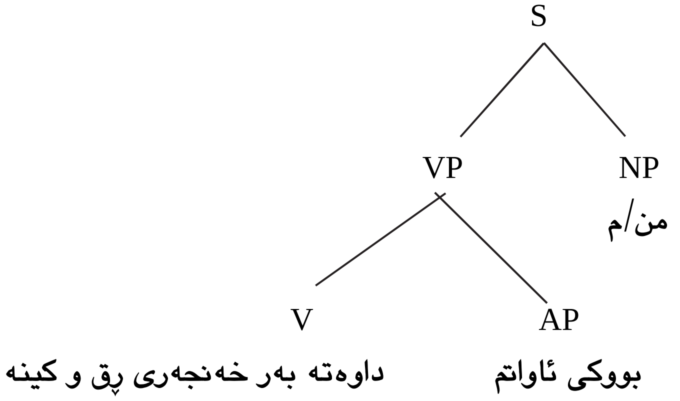

(٣) برایانی گورگ دەچوون بەناخی هەشا

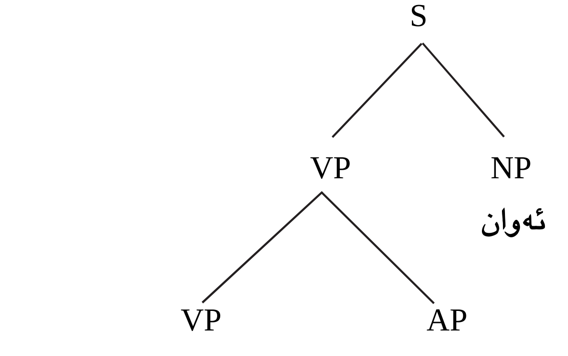

---

[١٢] دڵشاد مەریوانی، كۆبەرهەم، شیعر، بڵاوكراوەی ئاراس، چاپی یەكەم، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٤٢

[١٣] فەرەیدون عەبدول بەرزنجی، بەرگی یەكەم، وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپی یەكەم سلێمانی ٢٠٠٤ ل٢٣٦

[١٤] ئەنوەر قادر محمد، زریان و زایەڵەو زنار، وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپی یەكەم، سلێمانی ٢٠٠٤ ل١٨٠

[١٥] لیونارد جاكسون، بؤس البنيوية، الادب والنظرية البنيوية، دراسة فكرية، ترجمة ثـائر ديـب، منشـورات وزارة الثقافة،دمشـق ٢٠٠١ ص ٥٧

پیکهاتەی (AP) بریتییە لەدەرخەرو دەرخراو، لەهەرسێ ڕستەکەدا، واتە دەرخراوەکان (کاروان، بووك، برایان) هەروەها دەرخەرەکان (گومان، ئاوات، گورگ)

٢- لەسەرئاستی ڕێزمانیی

کەرەسەکانی زمان بەپێی یاساو ڕێساکانی زمان گونجاون و وشەو دەستەواژەکان هیچ جۆرە تێکشکاندنێکی ڕێزمانیی بوونی نییە.

٣- لەسەرئاستی واتایی

أ- کەرەسە هەڵبژێردراوەکانی (دەرخەرو دەرخراو) لەڕووی واتاوە ناوازەن و یەکناگرنەوە بەتایبەتی کەرەسە دەرخراوەکانی (کاروان، بووك، برایان) لەڕستەی (١، ٢، ٣)دا، لەگەڵ گەرەسەو دەرخەرەکانی (گومان، ئاوات، گورگ)، واتە کاتێ دەدرێتە پاڵ یەکتری لەڕووی واتاوە ناوازەن و ناگونجێن و ئەو مەرجەیان تیا نییە، ئەو وەسفەیان هەڵنەگرتووە، ئەویش لەئەنجامی تێکچوونی هەڵبژاردنی کەرەسەکانەوە هاتووە.

ب- لەم حاڵەتەدا (لادانی واتایی) دروستبووەو بۆتە هۆی پێکهێنانی شیعریەت.

پ- لادانی دەرخەرو دەرخراو لێدوورکەوتنەوەیەو هەندێ جاریش پێی دەڵێن لادانی ناڕێزمانیی (الانحومە) بۆیە پێویستە (س) لەبازنەی دەرخراودا،پەیوەست بێ بە (ب) لەبازنەی دەرخەردا، یاخود بەواتایەکی تر سیماواتاییەکان لەبازنەی (س) و (ب) دا هاوتابن، مەبەستیش لە "سیمای واتایی " ئەوەیە کە (واتا) کەرت دەکرێت بۆ دانەی وردتر، ئەو دانە وردانە پێیان دەوترێت " سیما " بۆنمونە باسەیری سیمای واتایی (پیاو و ژن) بکەین.

پیاو	ژن
+ مرۆڤ	+ مرۆڤ
+ زیندوو	+ زیندوو
+ عاقڵ	+ عاقڵ
+ نێر	+ مێ (- نێر)

هەرلەسیما واتاییەکانی (پیاو)، (--- فڕین)ە، چونکە فڕین لەسیماو خاسیەتی باڵندەیە، هەر بۆیە کە بڵێین (ئازاد فڕی) نەگونجانێك هەیە، بەڵام وەکو خوازە دەتوانین بڵێین لەخۆشیدا فڕی، لەبەرئەوە ئاساییە کەئەمجۆرە دەربڕینانە شیعری بن یان شێوازێکی ڕەوانبێژییان تێدابێت، لە نموونەیەکی تردا (ئارا پارچەیەك ئاگربوو.) لەم ڕستەیەدا (چۆنیەتی) بەزێنراوە، چونکە ئاشکرایە کە (مرۆڤ) نابێتە ئاگر، کە وەسفی حاڵی کراوە، کەواتە هەرکاتێك (بەزاندن، لادان) لەئارادابێت، وردتر بڵێین لادان لەو سیمایانە یان بەزاندنی سیماکان زمانێکی شیعری دێنێتە ئاراوە، لێرەوە ئەرکی گوێگر یان خوێنەر ئاسان نییەو ئەبێ نموونەکان شیبکاتەوە بۆئەوەی تێیان بگات، دەبێت تێبینی ئەوەش بکەین هەرکاتێك زیاترلەسیمایەك ببەزێنرێ ئەوا (لێدوورکەوتنەوە) زیاتر ئەبێ و نەگونجان ڕوودەدات، تێگەیشتنیش زۆر گرانتر دەبێت.

٣- ئاوەڵناوی چۆنێتی

ئاوەڵناوی چۆنێتی (ڕاستەوخۆ واتای چۆنێتی و خاسیەت و نیشانە ڕادەگەیەنێت،واتای لێکسیکی ئاوەڵناوی چۆنێتی هەمەجۆرە، ڕەنگ نیشاندەدەن (سپی، سوور، سەوز، ڕەش)، خاسیەت ڕادەگەیەنێت (ترش، سوێر، گەرم، قورس، پتەو)، جۆری سیفەت دەردەبڕێت (ڕەزیل، ڕووخۆش)، شێوەی مرۆڤ و گیانلەبەر دەخەنە پێش چاو (خڕ، قەڵەو، لاواز، ڕووت) چەمکی دەوروبەر دەردەبڕن (ڕاست، چەپ، هەندێکی تر)[١٦] لێرەدا زیاتر مەبەستمان ئاوەڵناوە، کەوەك دەرخەر لەدۆخی ئیزافەدا بەیاریدەی نیشانەی (ی)دەردەکەوێت، واتە (کە دیارخراو نیشانەی (ی) وەربگرێت، ئەوە هەموو جۆرەکانی ئاوەڵناو، واتە ئاوەڵناوی چۆنێتی و ئاوەڵناوی نیسبی و ئاوەڵناوی نادیار بۆیان هەیە بێن، واتە بن بەدیاخەر)[١٧] لەم نموونە دەقە شیعرییەی خوارەوەدا، ئاوەڵناوێك ئاماژە پێدەدەین، کەجۆری سیفەت دەردەبڕێت لە دەقەکەداو توانای ئەوەی هەیە ببێتە دەرخەر، کە دەرخراو نیشانەی (ی) وەرگرتووە

بۆ ئاوی سةربةستی هاتووم

خاكم دةشتی كةربةلایةو خوێناوییة،

نةترساوم لةشمشێری بةضةكانی معاویة............[١٨]

واتە "ئاوی سەربەستی " فرێزێکی ئاوەڵناوییە (AP) و لەدەرخراو (ئاو) و دەرخەر (سەربەستی) و بەهۆی نیشانەی (ی) ئیزافەوە بەستراون بەیەکترەوە، وەك ئاوەڵناوێکی چۆنێتی ئەرکی شیعری ڕەخساندووە، چونکە جۆرە نەگونجانێك هەیە لەنێوان هەردوو بازنەی دەرخەرو دەرخراودا، کەجیاکاریی واتایی دروستدەکات، بەڵام لەڕووی ڕێزمانییەوە هیچ جیاوازییەك و تێکشکاندنێکی زمانیی نابینرێ، بۆزیاتر ناسینی ئاوەڵناو لەزمانی کوردیدا، سێ تایبەتمەندی تێدایە، کەدەبێت هەموو کاتێك لەوشەیەکدا هەبن تاوشەکە بەئاوەڵناو دابنرێ[١٩]

١– لەڕووی واتاوە ئاوەڵناو بێت، واتە بۆدەربڕینی یەکێك لەو ناوچە بیرانە هاتبێت، کەلەکوردیدا ئاسایی بەهۆی ئاوەڵناوەوە دەردەبڕدرێت وەك (ڕەنگ، تایبەتی، شت، بارستایی).

٢– لەڕووی فۆڕمەوە ئاوەڵناو بێت، بەواتای ئەوەی کە بتوانێت پاشگری ڕێزمانیی (تر، ترین) وەربگرێ لەباری بەراورد کردندا

٣– لەڕووی ئەرکەوە ئاوەڵناو بێت واتە

أ– لەدەوری دیارخەردا بەهۆی ئامرازی (ی) ئیزافەوە بە دیارخراوەکەی پێشیەوە بلکێ

---

[١٦] ئەورەحمانی حاجی مارف، ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم، وشەسازی، بەشی سێیەم، ئاوەڵناو، بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی کورد، بەغداد ١٩٩١ ل٦٣

[١٧] سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٦

[١٨] دڵشاد مەریوانی، کۆبەرهەم، ل٢٧٢

[١٩] محەمەد مەعروف فەتاح، پرۆفیسۆر د، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، کۆکردنەوە شیروان حسێن خۆشناو، شیروان میرزا قادر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠١٠، ل ٣٠٨

" پیاوێکی ئازا "

ب- بتوانێت کاری لێکدراو دروست بکات بەیاریدەی کارێکی داڕێژراو "ناسك بوو"

پ- لەگەڵ هەندێ کاردا ئەرکی تەواوکەر بەجێ بهێنێ "بەژێر هاتە بەرچاو"

دیاریکردن لە"ئاوەڵناو " دا

مەبەست لەم بابەتەدا پێزانینی سنورەکانە............واتە دیاریکردنی شتێك لەنێو کۆمەڵە شتێکی تردا، جوداکردنەوەی لەوانی دیکە، یان بە گوزارەیەکی ئاسانتر....... دەستنیشانکردنی شتێك بەڕوونی – کە مەبەستمانە --- لەنێو کۆمەڵێك شتدا)[٢٠]، لەدووتوێی لێکۆڵینەوەکەدا گرنگی ئەدەین بەئەرکی دیاریکردن واتە دیاریکردنی شتێك، ئەویش (لەڕێگەی زیادکردنی وشەیەك یان چەند وشەیەك دەخرێتە پاڵ ڕەگەزێکەوە و پێیان دەوترێت دیاریکراوەکان)[٢١] بۆیەش "ئاوەڵناو " مان هەڵبژاردووە بەمەبەستی بەدیهێنانی ئەرکی دیاریکردنە، چونکە بەشدارییەکی بێسنووری هەیە لەپێکهێنان و بنیاتی دەقە شیعرییەکاندا، جارێك ئاوەڵناو وەك دیارخەرێك دەدرێتە پاڵ ڕەگەزێك یان ناوێك هەروەك لەتایبەتمەندییەکاندا ڕوونمانکردەوە و حاڵەتی گونجاندن لەنێوان دەرخەرو دەرخراودا پیشاندەدات و حاڵەتی سروشتی خۆی جێبەجێدەکات و ئەرکی دیاریکردن بەرجەستە دەکات، لەلایەکی تریش دەستەواژەیەکی ئاوەڵناویی، واتە دەرخەرو دەرخراو کەبەهۆی (ی) ئیزافەوە لکێنراون، یەکناگرنەوەو دەچنە خانەی دژەوەو ئەرکی دیاریکردن نابینن، بۆیە لێرەدا توشی "لادان " دەبن و شیعریەت دەخولقێنن، کە بەنموونەی دەقی شیعرییەوە باسیان لێوەدەکەین.

بۆیە "دیاریکردن " ئەرکێکە لەمیانەی جۆری ڕەگەزەکەوە دێتە دی، کە ئاوەڵناو ڕۆڵی سەرەکی تیا دەبینێ و بەهایەکی باشی هەیە بۆ پراکتیزە کردنی بەشێك لە ڕووبەری ناوەکە، زیاتریش ئەو ئاوەڵناوانەی کە جۆری ڕەنگ نیشاندەدەن، پەیوەندی نێوان (ناو+ ئاوەڵناو) پرۆسەیەکی لێکدانی مەنتقییە، ئەگەر

أ- یەکسان بێ بەناو، هەروەها (ب) یەکسان بێ بە (ئاوەڵناو)، بۆئەوەی پرۆسەی دیاریکردن ڕاست بێت، پێویستە مانای

ا ×ب = س یان س< ا

بەم پێیە ئەگەر خشتەی مرۆڤەکان بەخشتەی سپییەکان لێکبدرێت ئەوا خشتەیەکی بچوکترمان دەداتێ ئەویش خشتەی مرۆڤی سپییە)[٢٢]

١ - لەسایەی ئاسمانی سپیدا

هەوای سپی هەڵدەمژین..............[٢٣]

---

[٢٠] جان کوهن، بنیاتی زمانی شیعری، وەرگێڕانی د.ئازاد عبداالواحد، کەرکوك، ٢٠٠٨، ل٨١

[٢١] جان کوهن، بنية اللغة الشعرية، ص ١٣٢

[٢٢] جان کوهن، النظرية الشعرية، بناء لغة الشعر، اللغة العليا، ترجمة وتقديم وتعليق، د. احمد درويش، دار الغريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٠، ص ١٦٣

[٢٣] ئەنوەر قادر محەمەد، زریان و زایەڵەو زنار، ل ١٧٨

٢- پێستی سپی بەفری کوێستان
کەمەری شل نەرم و نیان.......... (٢٤)

هەردوو ئاوەڵناوی ڕەنگ (سپی) و ئاوەڵناوی خاسیەت (ش) لەدەقی یەکەم و دووەمدا، ئاماژە بەجۆری وێنەکان دەکەن و تایبەتمەندی ئاوەڵناوەکان وەردەگرن. لەو نمونانەی سەرەوەدا، توانیمان جۆری ڕەگەزەکە بەهۆی ئەرکی " دیاریکردن " دەربخەین کەچ جۆرە (ئاسمان، هەوا، پێست، کەمەر)ن، واتە جۆری (سپی و شل)ی دیاریکردووە، بەڵام لە وەڵامیشدا دەبینین لەو ڕەگەزانە ڕەنگی تریش هەن وەك (سور، ڕەش، شین، یاخود توند) کەدیارینەکراون و ناویان نەهاتووە، هەربۆی بەم جۆرە ئەرکەش دەوترێت " دیاریکردن "، بەو مانایەیە کەلەگشت)ەوە بەرەو (بەش) چووین، وەك لە هاوکێشەکەدا ڕووندەبێتەوە.

ا × ب = س   یاخود س.> ا
ئاسمان × سپی = ئاسمانی سپی   بەواتای
ئاسمانی سپی = بچوکترە لە (ئاسمان) بەگشت

کۆی هاوکێشەکە ئاسمانی سپی کە (س) ەو بەشێکە لە ئاسمان کە (گشت)ە ، بەم شێوەیە جۆری ڕەگەزەکە یاخود ناوەکەمان (دیاریکرد).لەم چەند نموونەیەی سەرەوەدا ئەرکی لادان تاڕادەیەك لاوازە، چونکە "دەرخەرو دەرخراو " لەگەڵ یەکتریدا یەکدەگرنەوەو جۆرێك لەگونجاندن لەنێوانیاندا دروستبووە، بەڵام بەپێچەوانەوە کاتێك لادانی شیعری بەهێز دەبێت، کەجۆرە تێکشکاندنێکی زمانیی دروست ببێت لەنێوان دەرخەرو دەرخراودا، کەلەدەقەکانی تردا دەیانخەینەڕوو.

لەحاڵەتی دووەمدا "ئاوەڵناو " وەك حاڵەتە سروشتییەکەی خۆی دەوری "دیاریکردن " نابینێ بەو مانایەی کەهەماهەنگی نییە لەنێوان ئاوەڵناو و ڕەگەزەکەی پێش خۆیدا، یاخود بەرامبەر بەیەکتری دژایتی یەکتر دەکەن، یاخود دەتوانین بڵێین دەرخەرو دیارخەر لەڕووی ماناوە هەماهەنگی یەکترنین و یەکناگرنەوە، کەبایەخ و گرنگی لێرەدا دژی یەکترەو شیعریەت دەخولقێنین،واتە "لادان" لەسەر ئاست واتایی هەروەك لەم چەند دەقەی خوارەوەدا بەدیدەکەین.

١- عەشقت زۆر شەو گریاندمی
فرمێسکی سورو سوێرم ڕشت.......... (٢٥)

٢- ببورەلێم نازانم شیعری ڕەش دانێم
هەموو شەو تابەیانی
گیانم پڕئەندێشەیەو
شیعری سپیت بۆ ڕێك دەخەم.......... (٢٦)

---

[٢٤] دڵشاد مەریوانی، کۆبەرهەم، ل ٥٩
[٢٥] فەرەیدون عەبدول بەرزنجی، ل ١٦٢
[٢٦] دڵشاد مەریوانی، کۆ بەرهەم، ل ١٤٨

٣- دەلێی پاساری.........

شیعری سپی

وەکو گەنم هەڵدەچنێت...........(٢٧)

ئەگەر سەرنج بدەینە ئاوەڵناوەکانی (سوور وسوێر، ڕەش، سپی، سپی) کەدراونەتە پاڵ دەرخراوەکانی (فرمێسك، شیعر،شیعر، شیعر) لەدێڕەکانی (١، ٢، ٣) دا، بەشێوە سروشتیەکەی ئاوەڵناو، وەسفی ناوەکە یان ڕەگەزەکەی پێش خۆی خۆی ناکات دژایەتی و نەگونجان هەیە لەنێوان دەرخەرو دەرخراودا و ئەرکی ڕێزمانی جێبەجێ ناکەن، لەم حاڵەتەدا زمانی شیعری مانای نوێ دەخولقێنێ،هەروەك (ڤالیری) دەڵێت(زمان لەناو زماندا،سیستەمێکی زمانی نوێیەولەسەر ئەسەری کۆن دادەمەزرێت و شێوەیەکی نوێی دەلالەت پێکدێنێ)(٢٨) واتە ئاوەڵناو لەگەڵ گوتاری ئاسایدا ناگونجێ، چونکە (فرمێسك، شیعر)نە سوورو نە سوێرو نەڕەش و نەسپییە و حاڵێکی نامەنتقی ڕەخساندووە و یاساکانی زمانی تێکشکاندووە، بەڵام ئەوەی لەحاڵەتی یەکەمدا ئاماژەمان پێدا ئەوەیە کە (ئاوەڵناو بەپێی سروشتی خۆی ڕۆڵی دیاریکردن دەبینێ و هەرئاوەڵناوێکیش ئەم دەورە نەبینێ ئەوا بەلادان یان وێنە دادەنرێ(٢٩) لەهەمان کاتدا ئەم حاڵەتە نابێتە هۆی کەمکردنەوەی بەهاکەی، بەڵکو مانای نوێ دەخولقێنێ و تایبەتمەندێتی شیعری دەداتە دەقە شیعریەکە.

ئەنجام

١- ڕێسای زمان لەپەخشاندا پەنا دەباتە بەر ئەزموونی دەرەکی، کە گونجاندن و ڕێککەوتنی فۆڕمەکانە لەپاڵ یەکتریدا، بەواتای پەیوەندی نێوان دەرخەرو دەرخراو پەیوەندییەکی پەخشان ئامێزە.

٢- زمان لەشیعردا، زمانێکی هێماییەو لەسەر ئاستی یەکەم نێگەتیڤەو لەئاستی دووەمدا پۆزەتیڤە، لەسەر بنەمای سیمانتیکی دیاریدەکرێت و ئاستی ئەزموونی ناوەکی لەبەرچاو دەگرێت، فۆرمەکان دەچنە خانەی نامەنتیقەوە.

٣- تەوزیفکردنی ئاوەڵناوی ڕەنگ بەمەبەستی ئەرکی " دیاریکردن"ە، واتە دیاریکردنی ڕەگەزێك یان ناوێك بەهۆی مۆرفیمی (ی) ئیزافەوە، کەلەڕێگای ڕێککەوتنی دەرخەرو دەرخراوەوە ئەنجامدەدرێت.

٤- ئاوەڵناو بەپێی سروشتی خۆی ڕۆڵی دیاریکردن دەبینێ و بەپێچەوانەشەوە دەچێتە بازنەی " لادان "ەوەو شیعریەت دەخولقێنێ، واتەپەیوەندی نێوان دەرخەرو دەرخراو پەیوەندییەکی نامەنتیق دەبێت.

٥- "لادان " لەحاڵەتی نەگونجاندنی دەرخەرو دەرخراودا بەواتای " لێدوورکەوتنەوە " دێت و چەمکی "ناڕێزمانیی " (ungrammaticalness) ناوزەد دەکرێت، چونکە دانەپاڵی وشەکان یەکناگرنەوە ئەرکی ڕێزمانیی تێکدەشکێت.

---

[٢٧] سەرچاوەی پێشوو ، ل١٤٨

٢٨ جان کوهن، بنیه اللغه الشعریه، ص ١٢٩

٢٩ سەرچاوەی پێشوو،ص١٣٨

سەرچاوەكان

أ– عەرەبییەكان :

١– احمد مطلوب، معجم المصطلحات البلاغة وتطورها، مطبعة المجمع العلمي العراقى، ١٩٨٣، ج١

٢– اميمة الرواشدة، شعرية الانزياح، دراسة فى تجربة محمد علي شمس الدين، الشعرية، عمان، امانة العامة ٢٠٠٥.

٣– جان كوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة محمد الولى ومحمد العمرى، دار تويقال للنشر، الدار البيضاء، المغرب، ط١ ١٩٨٩

٤– جان كوهن، النظرية الشعرية بناء اللغة الشعر، اللغة العليا، ترجمة وتقديم وتطبيق الدكتور احمد درويش، دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة ٢٠٠٠.

٥– حسن ناظم، مفاهيم الشعرية، دراسة مقارنة في الاصول والمنهج والمفاهيم، المركز الثقافى العربى،ط١، ١٩٩٤.

٦–عبداللة الغذامى، الخطيئة والتكفير، من البنوية الى التشريحية، كتاب النادى الثقافى، ط١، ١٩٨٥

٧–كمال ابو ديب، الشعرية، مؤسسة الابحاث العربية، ط١، ١٩٨٧

٨–ليونارد جاكسون، بؤس البنيوية، الادب والنظرية البنيوية، دراسة فكرية، ترجمة ثائر ديب، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠١.

ب– كوردییەكان

١– ئەورەحمانی حاجی مارف، ڕێزمانی كوردی، بەرگی یەكەم، وشەسازی، بەشی سێیەم، ئاوەڵناو، بڵاوكراوەكانی كۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی كورد، بەغداد، ١٩٩١.

٢– محەمەد مەعروف فەتاح، پرۆفیسۆر، لێكۆڵینەوەزمانەانییەكان، كۆكردنەوەی شیروان حسین خۆشناو، شیروان میرزا قادر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٠ .

ت– دیوانەكان :

١– ئەنوەر قادر محەمەد، زریان و زایەڵەو زنار، وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپی یەكەم، سلێمانی،٢٠٠٤ .

٢– دڵشاد مەریوانی، كۆبەرهەم – شیعر، بڵاوكراوەی ئاراس، چاپی یەكەم، هەولێر،٢٠٠٩.

فەرەیدون عەبدول بەرزنجی، بەرگی یەكەم، وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپی یەكەم، سلێمانی، ٢٠٠٤.

پوختە

لەزماندا بەپێی پێوەرە یاساییەکانی ڕێزمان، جۆرێك لەگونجاندن لەنێوان بەشەکانی ڕستەدا دێتە دی، وەك لە نێوان (بکەر، بەرکار، کردار) دا هەیە، بەمانایەك کەئەرکی ڕێزمانیی جێبەجێدەکات و نزیکە لەزمانی پەخشانەوە، بەڵام ئەم شێوە ڕێککەوتنە لەزمانی شیعریدا زۆر بەکەمی دەبینرێت و هەمیشە هەوڵی دارمانی پێوەرەکانی ئەرکی ڕێزمانیی دەدات، زیاتریش ناجۆری لەشیعری نوێدا دەردەکەوێت، کەکاریگەری نەك تەنها لەسەر بنیاتی شیعری هەیە، بەڵکو بنەمایەکیشە لە پرسیارو بەهای جوانی و پێوەرەکانی شیعر، لەهەمان کاتدا پرۆسەیەکی ڕەخنەیی و مەعریفیشە، بەمیتۆد بونیشی ڕەخنە لە حوکمی ڕەخنەگر ڕزگار دەکات و بواریکی گشتی بۆ خوێنەر دەڕەخسێنێ، بەم پێیە شیعری نوێ زەمینەیەکی دەوڵەمەندەو هەموو ئەو قاڵبە ئامادەکروانەی پێشوو ڕەتدەکاتەوە، چونکە خودی نوێگەری کردەیەکی دارمان و بنیاتنەرەوەیە بۆ فۆرمە داخراوەکانی ئەدەب.

خلاصة

ثمة في اللغة، وفق المعايير النحوية، نوع من الانسجام بين أجزاء الجملة، مثلما يوجد بين:الفاعل والفعل والمفعول، بحيث يؤدي هذا الانجسام وظيفة نحوية دانية من لغة النثر، لكن لا نجد هذا الانجسام في لغة الشعر الا نادرا، ويحاول دوما أن يفكك معايير الوظيفة النحوية، وقد برز هذا الطراز في الشعر الحديث بكثرة، حيث لم يؤثر في البنية الشعرية فحسب، بل هو أساس لأسئلة وقيم نبيلة ومعايير شعرية، فهو عملية نقدية ومعرفية، وكان تنظيرة ينقذ النقد من دائرة حكم الناقد ويؤهل أرضية خصبة للقاريء انطلاقا من هذا المفهوم، فان الشعر الحديث، يلغي جميع القوالب الجاهزة الماثلة سابقا، لأن الحداثة نفسها هي عملية هدم ومن ثم بناء من المظاهر الآدبية المغلقة.

Abstract

According to grammatical criterion, among sentense elements have a type of agreement as a mong: Subject, verb and object. This means that it closes to prose's language, and does a grammatical function. This realy exists in verse' language and poetry always tries deconstructing the criteria of the grammatical function that is why this style is very distiguished in poetry.

It is not only has an effect on the structure of poetry, but it is an essential for questions, aesthetic values, and poetic criterion also. It is a critique and knowledge process. If ti has been theorized, it delivers criticism from critic's judjment and qualifies a fertile ground for reader.

From this point, modern poetry repeals all old ready-made forms because modernity itself is deconstruct ional and also rebuilding process from the locked literary forms.

زمان تێکەڵکردن لە ئاخاوتندا
شاری هەولێر بە نمونە

م. شادان شکر صابر　　　　د.عمر محمود كريم

زانکۆی کۆیە　　　　زانکۆی کۆیە / فاکەڵتی پەروەردە / بەشی کوردی

پێشەکی

بەهۆی جیهانگیری و پێشکەوتنی تەکنەلۆجیاوە جیهان وەکو گوندێکی بچووکی لێهاتووە، ئەمەش وای کردووە، کە نەتەوە و کۆمەڵگاکان لەیەکنزیك ببنەوەو تێکەڵ بەیەکتری ببن. گومان لەوەدا نییە، زمان هۆکارێکی سەرەکییە بۆ پەیوەندی و تێکەڵبوونی نەتەوەو کۆمەڵگاکان. لێرەوە تێکەڵبوونی زمانەکان ڕوودەدات و کۆد گۆڕین دێتە ئاراوە.

زمان تێکەڵکردن دیاردەیەکی بەرفراوانە بەتایبەتی لەو کۆمەڵگایانەی کە فرەزمانن و قسەکەرەکانیان زمانی دایك و زمانی دووەم بەکاردەهێنن. زمان تێکەڵکردن بریتییە لە تێکەڵکردنی دوو زمان، یان زیاتر لەکاتی ئاخاوتندا بێ ئەوەی هیچ گۆڕانکارییەك لە بابەت و ئاخێوەراندا ڕووبدات.

لێکۆڵینەوەکە جگە لە پێشەکی لە سێ بەشی سەرەکی پێکدێت: بەشی یەکەم دەروازەیەکی تیۆرییە تێیدا پێناسەی زمان تێکەڵکردن کراوە و تیۆرەکان و جۆرەکانی زمان تێکەڵکردن خراونەتە ڕوو. بەشی دووەم و سێیەم پراکتیکییە، لە بەشی دووەمدا باسی زمان تێکەڵکردن کراوە لە شاری هەولێر لەنێوان زمانی کوردی و عەرەبی، لە بەشی سێیەمیشدا باسی زمان تێکەڵکردن کراوە لەنێوان زمانی کوردی و تورکمانی. لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەشدا ئەنجامەکان و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی لێکۆڵینەوەکە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕوو.

بەشی یەکەم

١.١. زمان تێکەڵکردن چییە؟

بۆ دیاردەی زمان تێکەڵکردنلە زمانی کوردیدا چەند زاراوەیەکی تریش بەکاردێن، وەکو (بازدان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر، گۆڕینی زمان، کۆد گۆڕین،بەریەککەوتنی زمانەکان و پەڕینەوە).

لێرەدا بە پێویستی دەزانین چەند پێناسەیەکی دیاردەی زمان تێکەڵکردن بخەینەڕوو:

(ڤۆگت) دەڵێ:((لەوانەیە دیاردەی زمان تێکەڵکردن تەنیا دیاردەیەکی زمانەوانی نەبێت، بەڵکو دیاردەیەکی دەروونیش بێت و هۆکارەکەشی هۆکاری نازمانی بێت... زمان تێکەڵکردن دیاردەیەکی سروشتییە و هەموو زمانەکان تووشی دەبن))، (Vogt, 1954: 316).

(بلۆم و گەمپێرز) لە بارەی زمان تێکەڵکردنەوە دەڵێن:((بەکارهێنانی دوو زاری زمانێکە، یان دوو زمانی جیاوازە لەیەك دەوروبەری کۆمەڵایەتیدا))، (Blom&Gumperz, 1972: 408).

هەروەها (شانە پۆپلاك) دەڵێ زمان گۆڕین (cs) بریتییە لە: ((تێکەڵکردنی دوو یان زیاتر لە دوو زمان لەکاتی ئاخاوتندا لەلایەن ئەو قسەکەرانەی کە دوو زمان، یان چەند زمانێك دەزانن، بەبێ ئەوەی هیچ گۆڕانکارییەك لە بابەت و ئاخێوەراندا ڕووبدات))، (Poplack, 1983: 70). (سەلام ناوخۆش) دەڵێ: ((تێکەڵکردنی دوو کۆد، یان دوو زمان، دیاردەیەکی زمانەوانییە لە کۆمەڵگایەکی دوو زمانی و چەند زمانیدا بەرقەرارە. وا ڕێکدەکەوێ قسەکەر لە تەنیا ئاخاوتنێك هەردوو زمان، هەریەکە بە ڕێژەیەك بەکاربێنێ. هەردوو زمانەکە دەشکێنێ بۆ ئەوەی پەیامەکەی بە وەرگر، یان بەرانبەرەکەی بگەیەنێت))،(سەلام ناوخۆش، ٢٠١٠: ٧).

ئەگەربەوردی سەیری ئەم پێناسانە بکەین، دەبینین بەگشتی جەخت لەسەر بوونی زیاتر لە زمانێك، یان چەند زاری زمانێك لە ناوچەیەکدا دەکەنەوە، کە دەبێتە هۆی تێکەڵبوونی زمان بۆ گەیاندنی مەبەستێك. بۆیە ئێمەش لەکۆی ئەو پێناسانەی کە خستمانە ڕوو، بەم شێوەیە پێناسەی زمان تێکەڵکردن دەکەین:

زمان تێکەڵکردن: بریتییە لە تێکەڵکردنی دوو زار، یان تێکەڵکردنی دوو زمان یان زیاتر لەکاتی قسەکردندا، زمان تێکەڵکردن دیاردەیەکی بڵاوە لەناو ئەو کۆمەڵگایانەدا کە دوو زمان، یان زیاتریان تێدا بەکاردێت، بە تایبەتی لە ئاستی ڕستەسازیدا، هەرچەندە لە ئاستەکانی تری زمانیشدا دیاردەکە بەدی دەکرێ.

٢.١ . تیۆرەکان:

لەبارەی زمان تێکەڵکردن چەندین تیۆر لەئارادایە، بەتایبەتی لەڕوانگەی دەروونزانی و کۆمەڵناسی و زمانەوانییەوە. ئەم جۆرە گوتنانەی کە تێکەڵکردنی زمانییان تێدایە لە ژێر ناوی زمان تێکەڵکردن لە ساڵانی حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوەلە ڕوانگەی سایکۆ و سۆسیۆ و زمانەوانییەوە توێژینەوەی زۆریان لە بارەوە کراوە. سایکۆ هەوڵدەدا ئەو لایەنەی توانستی زمان دیاریبکات، کە توانای زمان تێکەڵکردن بە قسەکەردەدات، سۆسیۆ دەیەوێت ئەو هۆکارانە بدۆزێتەوە، کە پاڵ بە قسەکەرەوە دەنێت لە نێوان ڕێزمان و واژەی زماندا ئەمبەر و ئەوبەر بکات. زمانەوانیش دەیەوێت بزانێت ئەمە تێکەڵکردنی دوو زمانە، یان تەنیا بەکارهێنانی کەرەسەی زمانێکە لە ناو زمانێکی تردا (محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، ٢٠٠٨: ١٢٦).

٣.١ . جۆرەکانی زمان تێکەڵکردن

بە بۆچوونی ئێریکا و گەمپێرز دوو جۆر زمان تێکەڵکردن هەیە:

(کۆد گۆڕین code – Switching) و (کۆد تێکەڵکردن code – mixing) (Erica, 2007: 1)تێکەڵکردنی زمان، وەکو پەڕینەوەیەکە لە نێوان دوو زمان یان زیاتر. قسەکەرەکان لە حاڵەتی دوو فەرهەنگی، دەبێ زیاتر لە سیستەمێکی ڕێزمانی بزانن بۆ جێبەجێکردنی کاروباری ڕۆژانەیان. تێکەڵکردنی زمانی لە بێئاگایی

قسەکەرە(Gumperz, 2002: 60)، کە بە زمانی ئینگلیزی پێی دەگوترێ (Code –Switching , Code Shifting , Code Changing)، بەڵام تێکەڵکردنی کۆد، کە لە زمانی ئینگلیزی پێی دەگوترێ (Code - mixing) لە بەئاگایی قسەکەرە. (محەمەد مەعروف) جۆری یەکەمی ناوناوە (بازدانی خۆنەکرد) و جۆری دووەمیشی ناوناوە (بازدانی خۆکرد). کەواتە دوو جۆرە تێکەڵکردن هەیە:

١.٣.١ . تێکەڵکردنی خۆنەکرد:

ئەم جۆرە تێکەڵکردنە بەبێ ویستی قسەکەرە، چونکە قسەکەر لەپڕ لە زمانێکەوە باز دەداتە سەر زمانێکی تر. لەم بارەیەوە (محەمەد مەعروف) دەڵێ:((مەبەست لەم جۆرە بازدانە ئەوەیە، کە قسەکەر بە ویستی خۆی کارەکە ئەنجام نادات، بەڵکو ئەوەی دەبێتە هۆی بازدانەکە، پەیوەندی بە هەڵوێستەوە هەیە. ڕێڕەوی قسەکردنەکە گەیشتۆتە خاڵێك، کە پێویستی بە زمان گۆڕین هەیە. ئەمە پەیوەندی بەجۆری قسەکردن و دەوروبەر و چۆنێتی بابەتەوە هەیە))، (محەمەد مەعروف، ٢٠١٠: ١٤٢).

لەم جۆرە بازدانەدا گۆڕان لە هەڵوێست دەبێتە هۆی گۆڕان لە شێوازی قسەکردن، یان گۆڕان لە شێوازدا زۆر جار نیشانەی ئەوەیە، گۆڕانێك لەپەیوەندیی نێوان قسەکەر و گوێگراندا هاتۆتە کایەوە، یان بابەتی قسەکە گۆڕاوە، یان شوێنی بەیەك گەیشتنەکە تایبەتییەکی وەرگرتووە (بەکر عومەر و شێرکۆ حەمەئەمین، ٢٠٠٦: ٣٧).

پەیوەندیی قسەکەران لەگەڵ یەکتریدا جۆری بابەت و دەوروبەر لەو هۆکارانەن، کە هەڵوێست دیاریدەکەن، هەرچەندە جۆرەکانی هەڵوێست **هەمیشە** لەگۆڕاندان و تەنانەت لە توێژینەوەیەکەوە بۆ توێژینەوەیەکی تر دەگۆڕێن. بۆ دیاریکردنی هەڵوێستە گرنگەکان، دەبێ پەنا ببرێتە بەر دیدار و تێبینی گشتی و ئەزموون و پشکنینی کۆمەڵایەتی(Fishman, 1972: 49).

بە هەموو ئەو هەڵوێستانەی پێویستییان بەیەك شێوازی قسەکردنە دەگوترێ بوار، بۆ نمونە، ئەگەر خەڵکی لە بازاڕ و سینەما و چایخانە و قوتابخانەدا هەمان شێوازی ئاخاوتنیان بەکارهێنا لە کۆمەڵگایەکدا، ئەوا هەموو ئەو شێوازانە بەیەکەوە بەیەك بوار دادەنرێن. خۆ ئەگەر شێوازی ئاخاوتنی خەڵکی لە سینەما و لە قوتابخانە جیاوازبوون، ئەوا دەبێت هەریەکەیان بە بوارێکی تایبەتی دابنێین، هەر لەبەر ئەوەیە، ژمارەی بوار لە توێژینەوەیەکەوە بۆ توێژینەوەیەکی تر دەگۆڕێت. (لۆرنس گرینفیلد) لە توێژینەوەیەکدا، کە دەربارەی پۆرتۆریکۆییە دوو زمانزانەکان کردوویەتی دانی بەبوونی تەنیا پێنج بوار داناوە، کە هەموو ئەو هەڵوێستانە دادەپۆشێ، کە لە ماوەی ساڵێکی توێژینەوەکەیدا بەرچاوی کەوتوون. بوارەکان بریتین لە: بواریماڵەوە، بواری هاوڕێیەتی، بواری ئایین، بواری کار، بواری پەروەردە (قوتابخانە). وەك لە توێژینەوەکەیدا دەری خستووە، زۆربەی دانیشتوانی (پۆرتۆریکۆ) زیاتر زمانی ئیسپانی لەبواری هاوڕێیەتی و ماڵەوە بەکاردێنن. هەرچی زمانی ئینگلیزییە بە تایبەتی لە بواری خوێندن و ئایین و ئیشکردندا بەکاریدەهێنن. بە واتایەکی تر هاوڵاتییەکی پۆرتۆریکۆیی وای لێچاوەڕوان دەکرێ، کە لە کەنیسە و فەرمانگە و قوتابخانەو زانکۆدا بە زمانی ئینگلیزی بدوێ. هەرکاتێ هەڵوێستەکەش گۆڕا لە

دەوروبەرێکی نافەرمیدا، ئەوا وا چاوەڕوان دەکرێ، کە قسەکەر زمان بگۆڕێ و باز بداتە سەر زمانی ئیسپانی (محەمەد مەعروف، ٢٠١٠: ١٤٣). کەواتە ئەم جۆرە تێکەڵکردنە بە ویستی قسەکەر نییە، بەڵکو بەهۆی زاڵبوونی هەردوو زمانەکە لەلای قسەکەر ئەو دیاردەیە ڕوودەدات.

٢.٣.١. تێکەڵکردنی خۆکرد:

ئەم جۆرەیان بە پێچەوانەی تێکەڵکردنی خۆنەکردە، چونکە بازدان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر بە ویستی قسەکەرە. هەروەها گوێگریش شێواز، یاخود زمانەکەی دەگۆڕێ و بازدەداتە سەر شێواز، یان زمانێکی تر بێ ئەوەی هەڵوێست گۆڕابێت، یان پێویستی بەم شێواز گۆڕینە هەبێت. بە واتایەکی تر، گۆڕانی شێواز هەندێجار پەیوەندیی بە هەڵوێستەوە نامێنێ. ئەم جۆرە کەناڵ گۆڕینە بۆ ماوەیەکی زۆر کورت دەمێنێتەوە و قسەکەران، یان گوێگرانی تر لەسەر شێوازەکەی خۆیان بەردەوام دەبن و گوێ نادەنە ئەم شێواز گۆڕینە و دووی ناکەون، چونکە شێواز گۆڕینەکە هەڵوێست نەیهێناوەتەدی و تەنانەت لەگەڵیشیدا ناگونجێ. ئەم جۆرە شێواز گۆڕینە زیاتر بۆ پێداگرتن و پێکەنین بەکاردێ، هەرچەندە مەترسی ئەوەی لێدەکرێت، کە هەڵگەڕێتەوە و کارەکە پێچەوانە بکاتەوە.

پێویستە ئەوە بزانین، بازدانی خۆکرد شتێکی زۆر پێویست نییە، بەڵکو بەندە بە ئارەزووی قسەکەر، یان گوێگرەوەو دەتوانرێ بەکارنەهێنرێت. جگە لەوە دەتوانرێ، تەنیا ئەو کاتانە سوود لەو بازدانە وەربگیرێ، کە هاوبەشانی ئاخاوتنەکە تەواو لەیەکتری بگەن و هەمان باوەڕیان هەبێت دەربارەی دەرچوون و بازدان لە شێوە ئاسایی و گونجاوەکە و شێوازی تێکەڵکردن. واتە ئەگەر هاوبەشانی ئاخاوتن ئاگاداری لادان و شێوازگۆڕینی یەکتر نەبن و پێشبینی نەکەن، ئەوا لەیەکتر ناگەن و گیروگرفت دەکەوێتە نێوانیانەوە و لەیەکتر زویردەبن. بۆ نمونە، ئەم ڕستەی خوارەوە لە هەولێر زۆر بەکاردەهێنرێت بۆ گاڵتەکردن گوایە زمانی کوردی باش نازانێت، یان باسی یەکێك دەکرێ کە تورکمانە یان خۆی کردوە بە تورکمان یان هاوسەرەکەی تورکمانە:

(١) ئیشتە ماڵەوەدان!

٤.١. جیاکردنەوەی زمان تێکەڵکردن لە دیاردە پەیوەندیدارەکانی تری وەك وشە وەرگرتن (وشە خواستن):

ئاشکرایە، دیاردەی زمان تێکەڵکردن جیاوازە لە دیاردەکانی تری زمانی، وەك وەرگرتنی وشە لە زمانانی ترەوە. وشە وەرگیراوەکان ناسنامە ئیتمۆلۆجیایی خۆیان هەیە و سەر بەوزمان کە وشەکەی لێوەردەگیرێت (زمانە بنچییەکە). ئەم وشانە چەندجارە دەبنەوە لە ئاخاوتنی قسەکەردا، لە کۆمەڵگاش بڵاو دەبنەوە. وشە وەرگرتن دیاردەیەکە، کە وشەی زمانی بێگانە تێکەڵ بە زمانی ناوچەیی (خۆماڵی) دەکات. وشە وەرگیراوەکان تێکەڵ بە سیستەمی ڕێزمانی زمانەکە دەبن و دەبنە بەشێك لە وشەی فەرهەنگی ئەم زمانە. هەروەها ئەو وشانەش دەکەونە ژێر ڕکێفی یاسا دەنگسازییەکانی زمانی وەرگر.

لەڕاستیدا جیاکردنەوەی دیاردەی زمان تێکەڵکردن و وشە وەرگرتن و دانانیان بەیەك شت کارێکی ئەستەمە، لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

١ ـ ئایا دەکرێ بە شێوەیەکی ئاشکرا لە ڕووی تیۆرییەوە باس لە زمان تێکەڵکردن و وشە وەرگرتن بکرێت؟

٢ ـ ئایا دەتوانرێ بە شێوەیەکی ڕوون باسی زمان تێکەڵکردن و وشە وەرگرتن و دیاردەکانی تری بەریەککەوتنی زمانی بکرێ لەو گفتوگۆیانەی کە دوو زمانی تێدا بەکاردێت؟

٣ ـ هەروەها پێوەرەکان چین بۆ دەستنیشانکردنی ئەوەی، کەوا وشەی وتراو، وەرگیراوە، یان کۆد گۆڕینی پێکراوە (Woolford, 1983: 38 – 50).

(لابۆڤ) لە ساڵی (١٩٦٩)دا پێوەرێکی بۆ جیاکردنەوەی ئەم دوو دیاردەیە دانا و دەڵێ، ئەگەر وشەکە بەپێی سیسەمی زمانە وەرگرەکە بەکارهات و کەوتە ژێر ڕکێفی یاسا دەنگسازییەکانی زمانەکەوە، ئەوە خواستراوە، بەڵام ئەگەر ئەو وشانە، وەك نمونە دەرکەوتن لەگەڵ هاوتاکانیان لە زمانی بەخشەردا، لە هەمان کاتدا جیاوازبن لە ڕوودانیان، وەك نمونە لە زمانی وەرگر، ئەوا ئەو کاتە کۆد گۆڕینە (Labov, 1969: 85).

بەشی دووەم

لەم بەشەدا باسی زمان تێکەڵکردن دەکەین لەشاری هەولێر، لە نێوان زمانی کوردی و زمانی عەرەبی.

١.٢. زمان تێکەڵکردن لە نێوان زمانی کوردی و زمانی عەرەبی:

لەبەرئەوەی قورئانی پیرۆز بە زمانی عەرەبی هاتۆتە خوارەوە. ئەمەش وایکردووە، کە سەدان ملیۆن کەس زمانی عەرەبی بەکاربهێنن، جگە لەمەش ئێمە لە وڵاتێکدا دەژین کە دوو نەتەوەی سەرەکی تێدایە ئەویش عەرەب و کوردە، بەپێی دەستوری عێراقی فیدرالیش هەردوو زمانی عەرەبی و کوردی دوو زمانی فەرمین لە عێراقدا، هەروەها هەولێر پایتەختی هەرێمی کوردستانە و بووە بە سەنتەرێکی گەورەی بازرگانی و رۆشنبیری، بۆیە دیاردەی زمان تێکەڵکردن لەم شارەدا زۆر بەرچاوە.

٢.٢. شوێنەکانی زمان تێکەڵکردن لە ئاخاوتندا لە نێوان زمانی کوردی و زمانی عەرەبیدا:

تێکەڵکردنی زمان لە ئاخاوتندا لە هەندێ باردا دێت، وەکو داڕشتنەوەی ڕستە، خۆ ڕاستکردنەوە، پێش کۆتایهێنان، چیرۆك گێڕانەوە، بابەت گۆڕین و جیاکردنەوەی قسەی تێهەڵکێشراو، وەك لە خوارەوە لێیان دەدوێین:

٢ ـ٢ـ١ـ ئاماژە بە پێکهاتەی ئاخاوتن:

هەندێجار زمان تێکەڵکردن، وەك هۆکارێك بەکاردێ بۆ دیاریکردنی پێکهاتەی ناوەوەی ئاخاوتن، واتە کەرتبوونی بۆ سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی، وەك لەم نمونەی خوارەوەدا دەردەکەوێت، کە تێیدا

زمان تێکەڵکردن بۆ کۆتایهێنان بە ئاخاوتنەکە بەکار هاتووە. لێرەدا (ب) زمانی عەرەبی لە پێش کۆتایهێنان بە قسەکەی بەکاردێنێ لە (جید عزیزی)، و بەردەوام دەبێت، تا کۆتایی بە ئاخاوتنەکەی دێنێ:

(٢) أ ـ پێنج شەممە خۆم لێرە دەبم، بەسەر چاو.

ب ـ زين عزيزي. ما أريد أزعجك.

أ ـ نا گیانە ئاساییە. ئیزعاج نابم.

ب ـ نلتقي أنشاء الله، مع السلامة.

٢ـ٢ـ٢ ـ خۆ ڕاستکردنەوە:

زۆر جار قسەکەر لەکاتی قسەکردندا لەبەر هۆکاری شەرم، ترس، یان دڵەڕاوکێ، یان توڕەبوون، کە تووشی هەڵەیەك دەبێت خۆی هەستی پێدەکات و بێ وەستان، یان دوای وەستانێکی کورت ڕاستیدەکاتەوە. هەندێجاریش دوای ئاگادار کردنەوەی لەلایەن گوێگرەوە، یان هەر کەسێکی تر، هەڵەکەی ڕاستدەکاتەوە، زۆر جاریش خۆی هەست بە هەڵەکەی ناکات و یەکێکی تر ئاگاداری دەکاتەوە و بۆی ڕاستدەکاتەوە.

هەندێجار قسەکەر کە دەیەوێت خۆی ڕاستبکاتەوە، هۆکاری تری وەکو قسەبەخۆبڕین، درێژکردنەوەی دەنگە بزوێنەکان، وەستان و دڵە ڕاوکێ بەکاردەهێنێت. ڕەنگە ڕاستکردنەوەکەش هەر هەڵە بێت، وەکو لەم نمونەیەدا دەردەکەوێت:

(٣)أ ـ ئەو کچە پەرستارە هاوڕێمە.

ب ـ لە کوێ دەژی؟

أ ـ في كويسنجق ... وابزانم لە سلێمانی.

ڕاستکردنەوەکە هەندێجار لەکاتی گیروگرفت ڕوودەدات، وەك گەڕان بە دوای وشەیەکی گونجاوتر، هەر وەك لەم نمونەی خوارەوەدا دەبینین، گفتوگۆ لە نێوان دوو کارمەندی فەرمانگەیەکە (ژن/ پیاو). ژنەکە کێشەی لەگەڵ مێردەکەی هەیە. ژنەکە باسی ڕێزی خۆی بۆ هاوڕێیەکەی دەکات، کە وەك برای وایە، یان وەك باوکیەتی. لەم کاتەدا قسەکەر کەسی تری لە خەیاڵدا نییە، کە لە باوکی زیاتر و خۆشەویستتر بێت. لەبەر ئەوە قسەکە بەخۆی دەبڕێ و بۆ ماوەیەك دەوەستێ، تا وشەیەك بدۆزێتەوە، کە دەربڕینەکەی بۆ دێ، بە زمانی عەرەبی دەبێ لەکاتێکدا هەموو ئاخاوتنەکە کوردییە. لێرەدا زمان تێکەڵکردنەکە ئاماژەیە بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکەیە.

(٤) کەس ناتوانێ هاوڕێیەتی من و تۆ تێکبدات. چی دەڵێن با بیڵێن. تۆ وەك برامی. لە باوك زیاتری و چاکتری ما أدري شأگول.... تۆ بەشداری خەمەکانمی و لێم تێدەگەی.

زۆر جار زمان تێکەڵکردن لەگەڵ میکانیزمی ڕاستکردنەوە بەکاردێت، بۆ چارەسەرکردنی ئەو گرفتانەی کە لەکاتی نۆرە بڕیندا پەیدادەبن. ((لەم نمونەی خوارەوەدا (أ) بۆ هاوڕێکەی (ج) باسی سەردانێك دەکات بۆ لای (ب). لە شوێنێکدا کە نۆرەی قسەکردنی (أ)ە، (ج) نۆرەی قسەکردنەکە دەبات و

باس له چارەیەك دەكات، كه پێوسته بۆ چاكبوونەوەی (ب) بكرێ. بەلاّم (أ) لـه قسـەكردن ناكـەوێت، لـه ئەنجامدا قسەكانیان یەكتر دەبڕێت، تا ئەو كاتەی ڕاستكردنەوەكه به زمانی عەرەبی دێته ئاراوه.

(٥) أ ـ دوێنێ سەرێكم لێدا، توشی ڕشانەوه بووه. حەزم له برنج نییه، دەیگوت، لەبەر من بیخۆ، ئەگەر حەزیشی لێناكەیت.

ب ـ على أية حال يحتاج الى الابر.

أ ـ بەڵێ دەرزی لێدابوو. یەك دەرزی.

ب ـ أبرة واحدة فقط!))، (محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، ٢٠٠٨: ١٣٧).

٢ـ٢ـ٣ـدابڕشتنەوه:

داڕشتنەوه بەشێكه له میكانیزمی ڕاستكردنەوه له ئاخاوتندا، قسەكەر بۆ ڕاستكردنەوەی ئـەو زاره، یان زمانەی له بارێكی دیاریكراودا به نائاسایی دێته پێش چاوی بەكاریدێنێ، هەر وەك هەڵەیەكی كردبێت. داڕشـتنەوه لـەو گۆڕینەوانـەدا ڕوودەدات، كـه تێیـدا بـژاردە ئاسـاییەكه بەپێویسـت دادەنـرێ و دەبێتـه ئاماژەیەكی ناڕاستەوخۆ بۆ توانست و حەزی قسەكەر و هەڵسەنگاندنی دوو زمانەكه لەلای كۆمەڵەكه، وەك لەم نمونەیەدا له وشەی "متأكيد"ی عەرەبی دەبینرێ، كـه بـه ڕێكـەوت بـەكاریهێناوه و دواتـر پەشـیمان دەبێتەوه و دەگەڕێتەوه سەر كوردی:

(٦) من له سەداسەدموتەئەككیدم ، بەڵێ دڵنیام كه ئەو وایگوتووه.

لێرەدا قسەكەر به كوردی دەست پێدەكات له پڕ وشەی (متأكد)ی عەرەبی دێنێته نـاوەوه، بـەلاّم یەكسەر ڕستەكه دادەڕێژێتەوه و وشەی "متأكد" وەردەگێڕێته سەر كوردی. كردەی قسەكه به نۆره بڕین و نیشانەی داڕشتنەوه و وەرگێڕانەكه هەموویان پێكەوه ڕێگەی ئەوه دەدەن، كه بزانین قسـەكەر بارەكـه چۆن دەبینێ. لەم بارەدا بازدانی له زمانی عەرەبی بۆ زمانی كـوردی هـەر بـۆ ڕوونكردنـەوه نییـه، بـەڵكو لەبەر ئەوەیه بەكارهێنانی وشه عەرەبییەكه بەهەڵه دادەنێ و هەوڵی ڕاستكردنەوەی دەدات.

ئەوەی تێبینـی دەكرێ ئەوەیـه، كـه قسـەكەران زۆر جـار لـەو بـاوەڕەدان، كـه هـەر زمانێك لـەو زمانانەی دەیزانن زیاتر بۆ بابەتێك دەشێ، نەك بۆ هەموو بابەتێك، لەبەر ئەوه كارێكی ئاساییه قسـەكەر لـه زمانێكـەوه بـۆ زمـانێكی تـر بـاز بـدات، بـەپێی ئـەو بابەتـەی كـه لـه بارەیـەوه دەدوێ. لـەم نمونـەی خوارەوەدا (أ) به عەرەبی دەستپێدەكات، چونكه لەلای (أ) عەرەبی زمانی ڕامیارییه و زاراوەكانی لەسـەر زاره، بەلاّم (ب) به كوردی وەلاّم دەداتەوه، چونكه بابەتەكه دەگۆڕێ بۆ پەیوەندییەكی كۆمەلاّیەتی:

(٧) أ ـ أنا ما شايف سياسي فاشل مثل أخونا العزيز.

ب ـ كوڕه دەلێی گەڕێ. كەی سەرێكی لێبدەین و شەوێك لەلای بمێنینەوه ؟

٢ـ٢ـ٤ـ جیاكردنەوەی گوتنی تێهەڵكێشراو:

قسەكەر زۆر جار دوو زمان تێكەڵدەكات، كـه قسـەی خـەڵكێكی تـر دێنـێ، یـان قسـەی خـۆی لـه بۆنەیەكی تردا گـوتراوه، دەگێڕێتـەوه. ئەمـەش دەگەڕێتـەوه بـۆ ئـەوەی دەیـەوێت قسـەكه وەكـو خـۆی بگوێزێتەوه، یان لاسایی قسەكەرەكه له نزیكەوه بكاتەوه. وەك لەم نمونەیەدا دەردەكەوێ:

(٨) لە سەری کۆڵان منی دیت و ڕای گرتم، بەو دەنگە ناخۆشەی گوتی: أرجع قريباً !

هەندێجار دیاردەکە، بە پێچەوانەوە ڕوودەدات: قسەکە لەبنچینەدا بە زمانێك بووە، کەچی قسەکەر، کە دەیگێڕێتەوە زمانێکی تر بەکاردێنێ. وەك لەم نمونەی خوارەوەدا دەردەکەوێت، کە (محمد) لە بنەڕەتدا بە کوردی قسەکەی کردووە، کەچی کە (أ) دەیگێڕێتەوە و دەیکات بە عەرەبی:

(٩)أ کە من چووم محەمەد دەڕۆیشتە دەرێ گوتی: "زين ماأطدر أنطيك غير خمس دقائق من وقطي بس" سوپاسم کرد و کەوتینە قسەکردن.

٢.٣. شوێنەکانی تێکەڵبوون لەڕستەدا:

لە سنووری **ڕستەدا** هەندێ شوێن هەیە، کە دەکرێ کەرەستەی هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی تێدا تێکەڵبکرێت. ئێمە لێرەدا بەجیا باسی ئەو شوێنانەی ڕستە دەکەین، کە ئاساییە تێیدا زمانی کوردی و عەرەبی تێکەڵبکرێت:

٢-٣-١- تێکەڵبوون لە سنووری ڕستەی سادەدا:

لە سنووری ڕستەدا گەلێك نمونەی تێکەڵبوون هەیە، کە لە سنووری کەرەستە سەرەکییەکاندایە، کە لەم شوێنانەی خوارەوەدا دەردەکەون:

(١٠) ئەو بال ـ باب نامت.

(١١) ئەو شرب الماي.

لە نێوان بکەر و گوزارە(پریدیکات)دا گەلێك تێکەڵبوون هەیە، کەوا نیهاد لە زمانی کوردیدا دەبێ و گوزارەش لە زمانی عەرەبی دەبێ. هەر وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:

(١٢) ئەو مثل مامە.

تێکچڕژانەکە هەندێجار بەم شێوەی خوارەوەش دەبێ:

(١٣) هو زۆر جوان.

تێبینی دەکرێ، لەو نمونانەی سەرەوەدا بکەر لە زۆربەیاندا جێناوە، یان ناوی تایبەتە و پریدیکاتەکانیش بەگشتی کاری (بوون) دەبن و ڕستەکانیش نیهاد و گوزارە دەبن.

تێبینی دەکرێ، تێکەڵکردن لە نێوان زمانی کوردی و عەرەبیدا، نوسەکی کردارەکان، کە وەکو نیشانەی ڕێککەوتن، یان بەرکار کاردەکەن، لە ئاخاوتنی تێکەڵدا دەرناکەون (محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، ٢٠٠٨: ١٤٥)، وەك ئەو نمونەی خوارەوە:

(١٤) هم هاتن.

بەڵام لەگەڵ زمانی تورکمانیدا لە هەندێ باردا دەردەکەون، ئەمەش بەهۆی ئەوەوەیە کە هەردوو زمانەکە لە ڕووی ڕیزبوونی کەرەستە سەرەکییەکانی ڕستەوە(sov)ن، لە تەوەرەی دووەم باسی دەکەین.

٢-٣-٢- تێکەڵبوون لە سنووری فرێزی ناویدا:

زۆر جار دەبینین کە لە سنووری فرێزی ناویدا کەرەستەکانی زمان تێکەڵدەکرێن، بە زۆریش کەرەستە تێکەڵکراوەکە بەشە ئاخاوتنی ژمارەییە:

(١٥) اريد اڤنينشفتی.

دەكرێ لە فرێزی ناویدا جێناوی نیشانە لە زمانی عەرەبی بێ و سەرەی ناوەكەش لە زمانی كوردی بێت:

(١٦) اريد ذاك ــ ال دوكان.

كاتێك كە فرێزی ناوی بەهۆی ناوێكەوە كە ئاوەڵناوێكی بە دوا دابێ و دروستبكرێ بەشێوەیەكی گشتی فرێزە ناوییەكە دەكرێ لە هەردوو زمانەكە بێ، بەهەمان شێوە سەبارەت بە ناو و ئاوەڵناوەكە، هەر وەكو لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەكەوێت:

(١٧) اريد الديك زۆر گەورە.

(١٨) عندی دار گەورە.

٢-٣-٤- تێكەڵبوون لە سنووری فرێزی كاریدا:

سەبارەت بە زمان تێكەڵكردن لە سنووری فرێزی كاریدا نمونەكان ئەوە دەردەخەن كە بەركارەكە دەگۆڕێ:

(١٩) من حمامة كوشت.

لەوانەیە تێكەڵبوون لە فرێزی كاری بەوجۆرە بێ، كە بەشی یەكەمی كارە لێكدراوەكە بۆ زمانێكی تر بگۆڕێت ، بەتایبەتی كاری دیلێكسیكی (delexical – verb) (كرد ــkird)، وەك لەم نمونانەی خوارەوە دەردەكەوێت:

(٢٠) مسواك كرد .

تێبینی دەكرێ لە هەندێ تێكەڵبووندا، نوسەك بەكارناهێنرێت، واتە نوسەكەكان دەرناكەون، وەك لەم نمونەوەی سەرەوەدا دەردەكەوێ، تەنیا بە پەنا بردنە بەر سیاقەكە، یان هەڵوێستی قسەكردنەكە، دەتوانین قسەكەرەكە، یان قسەكەرەكان دەستنیشان بكەین، ئەم كۆت بەندەش لە هەردوو زمانەكە (كوردی و عەرەبی)دا جێبەجێ دەكرێ، ئەو دیاردەیەش دەبێتە مایەی دروستبوونی هەندێ ڕێگری گشتی، كە ڕێگە لە تێكەڵبوونی مۆرفیمە بەندەكان دەگرێت، بە تایبەتی لە ئاستی وشەسازیی كردارەكاندا (Pfaff, 1979: 303 - 318). بەڵام ئەم ڕێگرییە لە نێوان زمانی كوردی و توركمانیدا بەدی ناكرێ، چونكە نوسەكەكان لەم دوو زمانەدا لە ئەرك و پێكهاتەی دەنگیدا لە یەكتر نزیكن.

٢-٣-٥- تێكەڵبوون لە سنووری فرێزی ئاوەڵكاریدا:

مەبەست لە فرێزی ئاوەڵكاری ئەو فرێزەیە، كە دەبێت كەرتێكی ئاوەڵكار بێت، دیارە ئاوەڵكاری بنجی لە زمانی كوردیدا زۆر كەمە، وەكو (لێرە، ئەوسا، دیسان، هەمیشە، هەرگیز، هێشتا...هتد)، تەنانەت ئەم ئاوەڵكارانەش جێگای گومانن، چونكە لە بنچینەدا لە كەرەستەی تر داڕێژراون، وەك:

لە + ئێرە ⟵ لێرە (ئاواز حەمە، ١٩٩٦: ٤٣).

دەبێت ئەوەش بزانین لەكاتی تێكەڵكردندا ئاوەڵكار لە سنووری ڕستەدا شوێنی خۆی دەگۆڕێت، چونكە وەكو بكەر و بەركار... هتد كەرەستەی سەرەكی ڕستە نییە.

(٢١) شوية دانیش.

٢-٣-٦- تێکەڵبوون لە سنووری فرێزی بەندا:

مەبەستمان لە فرێزی بەند ئەو فرێزەیە، کە بەیارمەتی یەکێك لە ئامرازی پەیوەندیی دروستدەبێت، هەروەك ئامرازی پەیوەندیەکان ڕۆڵ دەبینن لە دروستکردنی وشەی نوێ لە ئاستی وشەسازیدا، بەم جۆرەش لە ئاستی ڕستەسازیدا بە یارمەتی ئامرازە پەیوەندییەکان، کە ڕاستەوخۆ دەچنە سەر ناوێك، یان ئەوانەی جێی ناو دەگرنەوە (ئاوەڵناو، ژمارە، چاوگ، ڕاناوەکان) دروستدەبێت. ئامرازەکانیش ئەمانەن: (بە، بۆ، لە، تا، بێ، ە)، یان هەندێجار پاش بەندیان لەگەڵ دەبێ، وەك: (لە ... وە/ەوە، لە ... دا، بە ... دا)، (ئاواز حەمە، ١٩٩٦: ٤٥).

گەلێك نمونەی تێکەڵبوون هەیە بەگشتی فرێزی بەند بەکاردەهێنن، سەبارەت بە ئامرازی پەیوەندی دەکرێ لە زمانی کوردیدا بێت و کەرەستەکانی تری ڕستەکە لە زمانی عەرەبی بێت، یان بە پێچەوانەوە، هەر وەکو لەم نمونەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

(٢٢) ئەو بالشباك.

هەروەها دەکرێ لە تێکەڵبووندا ئامرازەکان لە زمانێکدا بن و بەرکار لە زمانەکەی تردا بێت:

(٢٣) شفتة بالبازار.

(٢٤) لە دەربونە نوست.

هەروەها ئەو ناوە کوردیانەی کە بەهۆی نیشانەی ناسراوی (ال)ی عەرەبیەوە دەکرێن بە ناسراو، ئەوا بێ ئامرازەکە، یان لەگەڵ ئامرازەکە دەردەکەون:

(٢٥) ب ـ الکۆڵانەکە ڕۆیشت.

ئەمە لە تێکەڵبوونی کوردی و تورکمانیشدا شێوەیەکی تر وەردەگرێ، کە دواتر باسی دەکەین:

(پفاف) لە توێژینەوەکەی ساڵی (١٩٧٩)یدا ئەوەی دەرخستووە، کە ناکرێ هەردوو جۆری ئامرازی پەیوەندی ئەو دوو زمانەی کە تێکەڵ بەیەکتر دەکرێن لە ڕستەکە دەربکەون. پێویستە ئامرازی پەیوەندین و ئامرازەکان لەیەك زمان بن (Pfaff, 1979: 293).

داتاکان ئەوە دەسەلمێنن، کەوا ئامرازەکانی پەیوەندیی زمانی عەرەبی دەتوانن، دەسەڵاتی خۆیان بەسەر فرێزێکی ناوی زمانی کوردیدا بسەپێنن، بەپێچەوانەکەشی ڕاستە. واتە تێکەڵبوون لە سنووری فرێزی بەندا ڕێگە پێدراوە، هەروەکو لەم نمونانەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

(٢٦) ئەو في الکۆڵان.

٢-٤-١- تێکەڵبوون لە نێوان دوو کلۆزدا Inter clausal Sites:

داتاکان ژمارەیەك نمونەی جیاواز لە تێکەڵبوونی زمانەکاندا لە سنووری ڕستەدا دەخەنە ڕوو: جۆرە تێکەڵبوونێك هەیە، بەهۆی (لێکدان)ەوە دەبێ وگەلێك شێوە (قالب) وەردەگرێ:

٢-٤-٢- ڕستەی لێکدراو compound sentence: ئەو ڕستەیەیە کە لە دوو ڕستەی سادە یان زیاتر پێکدێ.

دەكرێ دوو ڕستە سادەكە یەكێكیان بە زمانی كوردی بێ و ئەویتریان بە زمانی عەرەبی ، بەهۆی ئامرازی لێكدەر، یان بەبێ ئامراز لێك بدرێن، هەر وەكو لەم نمونەی خوارەوە دەردەكەوێت:

(٢٧) ماما تعال، ئەمیر دەگری.

دەكرێ ڕستە كوردییەكە بكەوێتە پێش ڕستە عەرەبییەكە، بۆ نمونە:

(٢٨) دەخۆی أم تنام.

نمونەكانی سەرەوە ئەوە دەگەیەنن، ئەگەر تێكەڵكردنەكەلە نێوان دوو ڕستەی لێكدراودا بێت، ئەوا دەكرێ ئاڕاستە كردنەكە لە زمانی كوردیەوە بەرەو زمانی عەرەبی بڕوات، یان بە پێچەوانەوە، بەڵام ئامرازە لێكدەرەكە و ڕستەی دووەم لەهەمان زماندا دەبن.

٢-٤-٣.ڕستەی تێكەڵ complex sentence: بە دوو ڕستەی جیاواز لە ڕووی ڕستەسازیەوە دەگوترێت ڕستەی تێكەڵ، كە یەكێكیان سەرەكییە و ئەویتریان شوێن كەوتووی ڕستە سەرەكییەكەیە، بەهۆی ئامرازی گەیەنەرەوە بەیەكەوە دەبەسترێنەوە (كوردستان موكریانی، ١٩٨٦: ٧٧).كەواتە ڕستەی ئاوێتە(ئاڵۆز) ئەو جۆرە ڕستە ناسادانە دەگرێتەوە، كە زیاتر لە ڕستەیەكی سادەیان تێدایە. ڕستەیەكیان سەرەكییە و ناتوانین لای ببەین پێی دەگوترێ (شاڕستە)، بەڵام ڕستەكەی تر پێی دەگوترێ (پاڕستە) لاوەكیەو دەتوانین لای ببەین.

زمان تێكەڵكردن هەندێجار لە نێوان ڕستەی سەرەكی و ڕستەی شوێنكەوتوودا ڕوودەدات. لە ڕستەیەكی ناسادەدا، ئاخاوتنەكە بریتیی دەبێ لە: هەواڵدان، ئەرێ، ڕستەی ئاوەڵكاری هۆیی، ئامانج و ڕستەی مەرجی:

(٢٩) دەزانی شسوي.

جۆرێكی تر لە تێكەڵبوونی ڕستەكان، كە زۆر دووبارە دەبنەوە لە ئاخاوتندا. چوونە ناویەكی ڕستەكانە بەبێ بەكارهێنانی ئامراز، كە بەزۆری ڕستە عەرەبییەكە دەكەوێتە ناو پێكهاتەی ڕستە سەرەكیەكەی زمانی كوردی:

(٣٠) احمد تعرف **نەخۆش ـ** Ø.

هەروەها دەشێ، كەرەستە تێكچڕژاوەكە لە زمانی كوردی و ئەویتریان بە زمانی عەرەبی بێ، وەكو ئەم ڕستەی خوارەوە:

(٣١) عندی دەزانی ماركیت و سەیارە.

بەشی سێیەم

لەم بەشەدا باسی زمان تێكەڵكردن دەكەین لەشاری هەولێر، لە نێوان زمانی كوردی و زمانی توركمانی.

٣.١.زمان تێكەڵكردن لە نێوان زمانی كوردی و زمانی توركمانی:

لە دێر زەمانەوە كورد و توركمان لە شاری هەولێر بە یەكەوە ژیاون، بۆیە خەڵكی ئەم شارە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەیاندا بە شێوەیەكی بەرچاو زمانی كوردی و توركمانی تێكەڵ دەكەن.

٣-٢- شوێنەکانی زمان تێکەڵکردن لە ئاخاوتندا لە نێوان زمانی کوردی و زمانی تورکمانیدا:

تێکەڵکردنی زمان لە ئاخاوتندا لە هەندێ شوێن و باردا دێت، وەکو ئاماژە بە پێکهاتەی ئاخاوتن، داڕشتنەوەی ڕستە، خۆ ڕاستکردنەوە، پێش کۆتایهێنان بە ئاخاوتن، بابەت گۆڕین و جیاکردنەوەی قسەی تێهەڵکێشراو،... هتد. ئێمە لەم لەتەوەرەیەدا تەنیا نمونە بۆ ئەم بارانە دەهێنینەوە، چونکە لە تەوەرەی یەکەمدا ئەو بارانەمان ڕوونکردۆتەوە:

٣-٣- ئاماژە بە پێکهاتەی ئاخاوتن:

ئەو خستنەپاڵ یەکتریەی دوو زمان هەندێجار بۆ نیشاندانی سەرەتا و کۆتایی و پێش کۆتایی ئاخاوتن بەکاردێ، وەك لەم نمونەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

(٣٢) أ - بەیانی دەچم بۆ بازار، دێی لەگەڵم؟

ب - وەڵلاّ بلەرم، ئێدەبلام یان یۆخ.

أ - بابا دەتوانی.

ب - ئینشاڵلاّ باخم نەئۆلر.

لەم نمونەیەدا بۆ کۆتاییهێنان بە ئاخاوتنەکە زمان تێکەڵکراوە. لێرەدا (ب) پێش کۆتاییهێنان بە قسەکەی زمانی تورکمانیبەکاردێنێ لە (وەڵلاّ بلەرم)ەوە بەردەوام دەبێ، تا کۆتایی بە ئاخاوتنەکەی دێنێ.

٣-٣-١-خۆڕاستکردنەوە:

(٣٣) أ - ئەو پیاوە هاوڕێی باوکمە، مامۆستایە لە کۆلێژ.

ب - کام کۆلێژ؟

أ - ئاداب تادی... وابزانم لە زمانە.

٣-٣-٢- داڕشتنەوە:

(٣٤) باشتر وایە جێتسنلار، یان بچن بۆ ئەوەی بزانن چ ڕوویداوە.

لەم نمونەی سەرەوە قسەکەر بە کوردی دەستپێدەکات لە پڕ وشەی (**جێتسنلار**)ی تورکمانی دێنێتە ناوەوە، بەڵام یەکسەر ڕستەکە دادەڕێژێتەوە و وشەی " **جێتسنلار** " وەردەگێڕێتە سەر کوردی. لەم بارەدا بازدانی لە زمانی تورکمانی بۆ زمانی کوردی هەر بۆ ڕوونکردنەوە نییە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە بەکارهێنانی وشە تورکمانییەکە بەهەڵە دەژمێرێ و هەوڵی ڕاستکردنەوەی دەدات.

٣-٣-٣- جیاکردنەوەی گوتنی تێهەڵکێشراو:

لەم نمونەیەی خوارەوەدا ئەم جۆرە زمان تێکەڵکردنە دەخەینەڕوو:

(٣٥) کە چووینەماڵیان لە دەرگاماندا، دەرگایان کردەوە، کە ئێمەیان بینی گوتیان (بوین بوین خۆش جالدوز.

یان وەك ئەم نمونەیەی خوارەوە:

٣-٤-١- تێکەڵبوون لە سنووری ڕستەی سادەدا:

لە نێوان بکەر و گوزارەدا گەلێك تێکەڵبوون هەیە، کەوا بکەر لە زمانی کوردیدا دەبێ و پریدیکاتیش لە زمانی تورکمانیدا دەبێ، یان بەپێچەوانەوە، ئەگەرچی زمانی تورکمانی ئامراز وەکو وشەیەکی ئەرکی سەربەخۆ بەکارناهێنێ، بەڵام پاشماوەی دۆخی جێنەتیف لەحاڵەتی دانەپاڵدا بەرچاو دەکەوێ، کە بریتییە لە (da:) (محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، ٢٠٠٨: 143). ئەم نموونەیەی خوارەوە ئەم خاڵەی سەرەوە ڕوون دەکاتەوە:

(٣٦) قارداشو نان برد ـ ی.

دەبێ تێبینی ئەوە بکرێ، لە زمانی تورکمانی، بەتایبەتی لەناو شاری هەولێردا هەر تورکمانێك کوردی بزانێ زۆر بە ئاسایی، کاری (بوون) وەردەگرێ کە بەرانبەر بە (di) تورکمانی دەوەستێ، بە هەمان شێوە مامەڵە لەگەڵ زۆربەی مۆرفیمە ڕێزمانییەکانیشدا دەکات.

دەبێ ئەوەش بڵێین، کەوا (di) زۆر جار لە ڕەوتێکی دەنگسازیدا بەپێی هەندێ یاسای دەنگی (گڕ و کپ) لە کۆتایی وشەکەدا دەبێت بە (ti).

(٣٧) منداڵەکە ئۆلاش ـ تی.

لە تەوەرەی یەکەمی ئەم بەشەدا ڕوونمانکردەوە، کە تێکەڵکردن لە نێوان زمانی کوردی و عەرەبیدا، نوسەك (clitic)ی کردارەکان، کە وەکو نیشانەی ڕێککەوتن، یان بەرکار کاردەکەن، لە ئاخاوتنی تێکەڵدا دەرناکەون، بەڵام لەگەڵ زمانی تورکمانیدا لە هەندێ باردا دەردەکەون، ئەمەش بەهۆی ئەوەی هەر دوو زمانەکە سیستەمی ڕێزبونیان (بکەر + بەرکار + کار)ە:

(٣٨) سز بڕۆن لۆ ئەوێ.

٣-٤-٢- تێکەڵبوون لە سنووری فرێزی ناویدا:

هەندێجار لە سنووری فرێزی ناویدا تێکەڵبوون لە نێوان زمانی کوردی و زمانی تورکمانیدا دەبینرێت، وەك ئەم نموونەیەی خوارەوە:

(٣٩) بو قاشوغ بدە بە من.

لەم ڕستەیەی خوارەوەدا فرێزە ناوییەکە، کە لە ناوێك و ئاوەڵناوێك پێکهاتووە، لە زمانی تورکمانین:

(٤٠) بیرنجی دەرچووم لە مەکتەب.

دەشێ بەشەك لە فرێزە ناویەکە لە زمانی تورکمانی بێ و بەشەکەی تر لە زمانی کوردی بێ.

(٤١) یەك بێوچ دام دیتمەوە لۆ تو.

٣-٤-٣- تێکەڵبوون لە سنووری فرێزی کاریدا:

لە سنووری فرێزی کاریدا بە زۆری بەرکار لە زمانی تورکمانی دەبێت، هەروەك لەم نموونەیەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:

(٤٢) ئەمن قاون خواردم.

وەکو لە تەوەرەی یەکەمدا باسمان کرد، لەوانەیە تێکەڵبوونەکە بەوجۆرە بێ، کە تەنها پێکهاتەی یەکەمی کارە لێکدراوەکە گۆڕانی بەسەردا بێ، بەتایبەتی کاری دیلێکسیکی (کرد).

سەبارەت بە زمانی تورکمانی بەهۆی کەم چالاکی کاری (کردن ـ edir) ئەم جۆرە تێکەڵبوونە، کەم ڕوودەدات و لەوانەشە بەکارهێنانەکە لەشوێنی خۆیدا نەبێ:

(٤٣) شەرم ئێدرەم.

دەبێت تێبینی ئەوەش بکرێکە لە هەندێ تێکەڵبووندا ، نوسەك بەکارناهێنرێ، ئەگەر هەر ئەرکێکیان هەبێ، بەهۆی سەرنەکەوتنی نوسەکەکان، تەنیا بە پەنا بردنە بەر ڕەوتەکە، یان هەڵوێستی قسەکردنەکە، دەتوانین قسەکەرەکە دەستنیشان بکەین. ئەم کۆتبەندە لە هەردوو زمانی (کوردی و عەرەبی)دا جێبەجێ دەکرێ. ئەو دیاردەیە دەبێتە مایەی دروستبوونی هەندێ ڕێگری گشتی، کە ڕێگە لە تێکەڵبوونی مۆرفیمە بەندەکان دەگرێت. بە تایبەتی لە ئاستی دەنگسازیی کارەکاندا، بەڵام ئەم ڕێگرییە لە نێوان زمانی کوردی تورکمانیدا بەدی ناکرێ، وەك لەم دوو نمونەی سەرەوەدا دیارە، چونکە نوسەکەکان لەم دوو زمانەدا لە ئەرك و پێکهاتەی دەنگیدا زۆر لێك نزیکن، زۆر جار لەهەندێ لە کەرەستەکان یەك دەگرنەوە، لەبەر ئەوە کۆتبەندی تێکەڵنەبوونی مۆرفیمە بەندەکان لە زمانەکەدا ڕادەگیرێت، بە تایبەتی نوسەکەکان و نیشانەی ناسیاوی (بەڵام نەناسیاوی، وەکو وشە یان مۆرفیمی ژمارە بەکاردەهێنرێ)، (محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، ٢٠٠٨: ١٤٥).

(٤٤) ئوشەغە ـ ەکە ـ م نوستییە.

٣ـ٤ـ٤ـ تێکەڵبوون لە سنووری فرێزی ئاوەڵکاریدا:

لە تێکەڵبوونی ڕستەکاندا ئاوەڵکارەکان ئازادانە لە سنووری ڕستەدا دەردەکەون، چونکە لە زۆربەی زمانەکاندا ئاوەڵکار چالاکە و شوێنی خۆی لەڕستەدا دەگۆڕێ، وەك لەم نمونەیەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:

(٤٥) چوخ بکرە.

٣ـ٤ـ٥ـ تێکەڵبوون لە سنووری فرێزی بەنددا:

سەبارەت بە تێکەڵبوونی زمانی تورکمانی و زمانی کوردی لەسنووری فرێزی بەنددا، فرێزە بەندەکە زۆر کات لە زمانی کوردی دەبێ، بەهۆی ئەوەی کەوا ئامرازی پەیوەندیی لە زمانی تورکمانیدا قالبێکی تر وەردەگرێ، چونکە ئامرازەکانی پەیوەندیی لە زمانی تورکمانیدا، وەکو پاشگر ڕەفتار دەکەن و ناکرێ لەفرێزە ناویەکە دابڕێ، وەك لەم نمونانەی خوارەوەدا دیارە:

(٤٦) لە ماڵ هیچ قالمادی.

(٤٧) بازاڕ دە هیچ نەمایە.

تا ئێستا بە تەواوی ئەوە ساغ نەکراوەتەوە، کەوا تێکەڵبوون لەکوێی ئاخاوتندا دێتە ئاراوە، ئێمە پێشتر ئاماژەمان بەوەدا، کە لە سنووری ڕستە و لە چوارچێوەی فرێزی ناوی و فرێزیکاری و فرێزی ئاوەڵکاری و فرێزیبەندداتێکەڵبوون دێتە ئاراوە. تێبینی ئەوەش دەکرێ سنووری ناوەوەی مۆرفیم لە زمانی کوردیدا لەبەردەم تێکەڵبوون داخراوە، چونکە لە زمانی کوردیدا ڕەگی کار ڕێگە نادات کەرەستەی زمانێکی تر بکەوێتە نێوان ڕەگەکە و نوسەکەکان، چونکە لە ڕستەی کوردیدا کار گەورەترین دەسەڵاتی

هەیـە، واتـە(M - Command)ەو خـۆی کەرەسـتەکانی هەڵدەبژێرێ(محەمـەد مـەعروف و سـەباح ڕەشـید، ٢٠٠٨: ١٥١).

٥.٣. تێکەڵبوون لە نێوان دوو کلۆزدا Inter clausal Sites:

وەك لە تەوەرەی یەکەمدا ئاماژەمان بەوەکرد، کە داتاکان ژمارەیەك نمونەی جیاواز لـە تێکـەڵبوونی زمانەکاندا لە سنووری ڕستەدا دەخەنە ڕوو. جۆرە تێکەڵبوونێك هەیە، بەهۆی لێکدانەوە دەبێ، کە گەلێك شێوە (قالب) وەردەگرێ:

یەکـەم: دوو ڕسـتە یـەکیان بـە زمـانی تورکمـانی، ئـەویتریان بـە زمـانی کـوردی دەبـێ، یـان بـە پێچەوانەوە، ئەمەش دەکرێ بەبێ بەکارهێنانی ئامرازی لێکدەر ڕوودات. وەك لـەم نمونەیـەی خـوارەوەدا دەردەکەوێ:

(٤٨) ئات گیالدی منداڵەکە ترسا.

دووەم: ڕستەی کوردی پاش، یان پێش ڕستەی تورکمانی دەکەوێ، بە بەکارهێنانی ئامرازی لێکـدەر لە هەمان زماندا.

(٤٩) دێی، یۆخسە مەن گێدم.

ئەم نمونەیەی سەرەوە ئەوە دەگەیەنێ، کەوا ئەگەر تێکەڵکردنەکە لە نێـوان دوو ڕسـتەی لێکـدراوی یەك ئاستدا بن. دەبێ ئاڕاستەکە لە زمانی کوردییەوە بۆ زمـانی تورکمـانی بـڕوات، یـان بـە پێچـەوانەوە، بەڵام ئامرازە لێکدەرەکە و ڕستەی دووەم لە هەمان زماندا بن.

سێیەم: زمان تێکەڵکردن هەندێجار لە نێوان ڕستەی سەرەکی و ڕستەی شـوێن کـەوتوودا ڕوودەدات، لە ڕستەیەکی ناسادەدا لە تێکەڵبوونی زمانی کوردی و تورکمانی پاشگرە تورکمانییەکە دەچـێتە کۆتـایی وشە کوردییەکە. وەك لەم نمونەیەی خوارەوەدا دەردەکەوێ:

(٥٠) نازانم هەزەمان جێدری.

تێبینی دەکرێ،بـەهۆی تێکـەڵبوونی دووورخایـەنی ئـەو دوو زمانـە، لـە زمـانی تورکمـانی شـاری هەولێر زۆربەی ئامرازە کوردییەکان بەکاردێت، ئەمەش دەکرێ لە چوارچێوەی ململانێی نێوان زمانەکان و لەسەر بنەمای چەندایەتی و چۆنایەتی شـیکردنەوە و لێکدانـەوەی بـۆ بکـرێ. لەلایـەکی تـرەوە زۆر جـار ئامرازەکە بە تەنیا دەکەوێتە ناو ڕستەی تورکمانییەوە، وەکو:

(٥١) خۆزگە مەندە بچووبام.

چوارەم:زۆر جار ڕستەکان بەبێ بەکارهێنانی ئامراز دەچنە نـاو یەکترییـەوە، لـە تێکـەڵبوونی زمـانی تورکمانی و زمانی کوردیدا، یـان لای پێشـەوە بـەر زمـانی تورکمـانی دەکـەوێ، یـان لای دواوە، وەك ئـەم نمونەیەی خوارەوە:

(٥٢) بیلیرەم سەرکەوت نەخۆشتی.

٣-٥. تێکەڵبوون و هاوتایی و ناهاوتایی ڕۆنانەکان:

وەك لە بەشی پێشتر خرایە ڕوو، مەزندەکردنی ئەگەری تێکەڵبوون، ئەوە دەگەیەنێت، کەوا دەکرێ تێکەڵبوون لەو زمانانەش ڕووبدات، کە لە ڕووی پێکهاتەی ڕستەوە هاوتایی و گونجانیان تێدا نییە. واتە لەو شوێنانەیدوو زمانەکە جیاوازن لە ڕێکخستنی ڕۆنانی سەرەوەیاندا، لە خوارەوە هەندێ حاڵەت دەخەینە ڕوو، کە تێیدا کۆتبەندی ناهاوتایی (EC)ی ڕۆنانەکان پشتگوێ خراون (Lipski, 1978: 250).

١ـ زمانی تورکی و زمانی کوردی، نە لەڕووی بنچینەی مێژووییەوە لە یەکتری نزیکن و نە لەڕووی بنچینەی وشەسازییەوە، وە هەریەکەیان سەر بە خێزانە زمانێکی جیاوازن. زمانی کوردی سەر بەخێزانە زمانی (هیندۆ ئەوروپی)یە، زمانی تورکیش سەر بەخێزانە زمانی (تورانی)یە. (عەبدولواحد ئەلوافی، ٢٠٠٧: ٢٢٢).

هەردوو زمانی کوردی و تورکی پێڕەوی مۆدێلێك دەکەن، کە بریتییە لە (sov). ئەگەر بێت و ڕستەکە کاری تێپەڕی لەگەڵدا بێت، هەروەها هەردوو زمان وەك دوو زمانی بەیەکەوە نوساو (لکاو) ڕەفتار دەکەن لە وەرگرتنی مۆرفیمی بەند ، لەبەر ئەوە تێکەڵبوون لە نێوان زمانی کوردی و زمانی تورکمانیدا ئاساییترە، وەك لەوەی لەگەڵ زمانی عەرەبیدا دێتە کایەوە. وەك ئەم نمونەیەی خوارەوە:

(٥٣) قارپوز دەخۆم.

بەلاَم ڕۆنانی سەرەوەی زمانی کوردی هاوتا نییە، لەگەڵ ڕۆنانی سەرەوەی زمانی عەرەبی، چونکە زمانی عەرەبی لە جۆری (vso)یە، کار لەپێش بکەر و بەرکار دێت، لەگەڵ ئەوەشدا تێکەڵبوون ڕوودەدات. وەك ئەم نمونەی خوارەوە:

(٥٤)أشرب شەربەت.

٢ ـ بارێکی تری ناهاوتایی بەکارهێنانی نیشانەی ناسیاوییە، لە زمانی عەرەبیدا، نیشانەی ناسیاوی پێش ناوەکە دەکەوێ، وەکو:

(٥٥) الغرفة الكبيرة.

لێرەدا ئاوەڵناو لەگەڵ فرێزی ناوی ناسیاویدا، وەکو دیارخەری ناوێك دەبێ بە هاوکاری ئامرازی ناسیاوی، بەلاَم لە زمانی کوردیدا مۆرفیمی ناسیاوی پاشگرە و بە کۆتایی فرێزی ناوییەوە دەلکێ، بەلاَم ئەگەر ناوەکە ئاوەڵناوی لەدوا بێت، ئەوا نیشانەی ناسیاوی دەچێتە سەر ئاوەڵناوەکە، وەکو:

(٥٦) دارە گەورەکە.

لێرەدا تێکەڵبوون لە فرێزی ناوی ناسراودا بە ئاڕاستەی عەرەبییەکە بەدی دەکەین، نەك بە ئاراستەیەکی پێچەوانە، لە شکاندنی کۆتبەندی (EC)، وەکو لەم نمونەیەدا دیارە:

(٥٧) البنت بالكۆلاَن.

بەهۆی ئەوەی لەزمانی تورکمانیدا هەمان ئامرازی ناسیاوی (ەکە) بەکاردێنێ و هەردوو زمانەکە لە جۆری (sov)دان، بۆیە هیچ ناهاوتاییەك لە هەردوو ئاراستەکەدا بەدی ناکرێ (محەمەد مەعروف و سەباح ڕەشید، ٢٠٠٨: ١٥٤).

(٥٨) منداڵەکە ئولد ـ دی.

٣ ـ بارێكی تری ناهاوتایی له سیستەمی دیارخەرەكاندایە، كە لە هەردوو زمانی كوردی و عەرەبیدا بە دەردەكەوێ. هەردوو زمانەكە ڕێگە بە دەركەوتنی زنجیرەیەك دیارخەر (واتە زیاتر لە یەك دیارخەر) دەدەن، وەك پێشتر باسمان كرد، ڕیزبوونی كەرەستەكان لەو دوو زمانەدا بە تەواوی جیاوازن. لە زمانی كوردیدا نیشانەی ناسیاوی فۆرمێكی بەندی هەیە و بە دوای ناوەكەدا دێ و جێناوی نیشانەی پێش دەكەوێ، لەگەڵ ئەوەشدا تێكەڵبوون ڕوودەدات، تێكەڵبوونی نمونەی (٥٩) كە لەگەڵ ڕیزبوونی سەرەوەی زمانی عەرەبی گونجاوە، بەڵام لەگەڵ زمانی كوردی ناگونجێ و ڕێگەی پێنەدراوە:

(٥٩) هذا المالُ.

بەڵام بەهۆی یەك سیستەمی ڕیزبوونی كەرەستەكان لە زمانی كوردی و توركمانیدا ڕۆنانی سەرەوەیان یەك دەخا و لەم بارەدا ناهاوتایی دروست ناكا:

(٦٠) بو ماڵە .

(٦١) ئەو قاشوغ ـ Ø.

بەهۆی ئەوەی جێناوی نیشانە لە زمانی توركمانیدا پاشبەندی لەگەڵدا نییە، بۆیە ڕستەی (٦٠) لە (٦١) گونجاوترە.

ئەنجام

ئەم توێژینەوەیە ئەم ئەنجامانەی لێدەکەوێتەوە:

١ ـ بەشێوەیەکی گشتی دوو جۆر زمان تێکەڵکردن (بازدان لە زمان) هەیە:

أ ــ **بازدانی** خۆنەکرد: ئەم جۆرە بازدانە بە ویستی قسەکەر نییە.

ب ــ بازدانی خۆکرد: ئەم جۆرەیان پێچەوانەی جۆری یەکەمە، چونکە بە ویستی قسەکەرە.

٢ ـ لە توێژینەوەکەماندا ئەم ئەنجامانە لە تێکەڵکردنی زمانی کوردی لەگەڵ زمانی عەرەبی و زمانی تورکمانی بەدی دەکرێن:

٣ ـ زمان تێکەڵکردن، دیاردەیەکی بڵاوە لەو کۆمەڵگایانەی کە دوو زمان، یان زیاتری تێدا بەکاردێت، بە تایبەتی لە ئاستی ڕستەسازیدا، هەرچەندە لە ئاستەکانی تری زمانیشدا ئەم دیاردەیە بەدیدەکرێت.

٤ ـ هەر سێ تیۆری مێژوویی و مۆڕفیم و پێکهاتەی ڕستەسازی زمانەکانی جیهان بە تەواوی لەیەک جیاناکەنەوە، واتە ناتوانن ناسنامەیەکی ڕاست و دروست بۆ زمانەکان دروستبکەن.

٥ ـ لەم جیهانەدا هیچ زمانێك نییە، کەبە تەواوی پاراو بێت ، واتە هیچ نەتەوەیەك لەسەر ڕووی ئەم زەمینەدا نییە، تەنیا یەك زمان بەکاربێنن، بەڵکو بەشێوەیەکی نائاگا زمانەکان تێکەڵدەبن، زمانی کوردیش هاوشێوەی زمانەکانی تر، ئەم دیاردەی تێدا بەرچاو دەکەوێت.

٦ ـ کۆمەڵگای ئاخاوتنی هەولێر چەندین دیاردەی زمانەوانی لە خۆدەگرێ، کە ڕەنگە لە شارێکی تری هەرێمی کوردستان بەم شێوەیە و ڕێژەیە بەدی نەکرێ، چونکە جگە لە نەتەوەی کورد نەتەوەی تریشی تێدا دەژی.

٧ ـ زمان تێکەڵکردن لە لاوازی و بێهێزی توانستی قسەکەر لە یەکێك، یان لە هەردوو زمانەکەدا سەرچاوە ناگرێ، بەڵکو چەندین ئەرکی کۆمەڵایەتی پێ جێبەجێ دەکرێ، ئەم دیاردەیە نیشانەی زیندوەتی زمانە، نەك بێهێزی زمان.

٨ ـ زمانی تورکمانی لە زۆر ڕووەوە لەگەڵ زمانی کوردی هاوتان، لەبەر ئەوە تێکەڵبوونەکە ئاسایترە لەوەی، کە لە نێوان زمانی کوردی و زمانی عەرەبیدا دێتە ئاراوە.

٩ ـ بۆ دەستپێکردن بە زمان تێکەڵکردن لە دوو زمانزانیدا، دەستپێکی وشەیی گرنگە، چونکە بەهای کۆکردنەوەی بەشداربووەکانی ئاخاوتنی هەیە، لەو شوێنانەدا کە زاراوەکانی زمان تێدا بەیەکەوە دەبەسترێتەوە. وەك: ناوەکان و زاراوە گواستراوەکان و وشە هاوبێژەکان ... هتد.

١٠ــ ئەو وشانەی کە لەکاتی زمان تێکەڵکردندا بەکاردێن، بە بەراورد لەگەڵ وشەی زمانە سروشتییەکان بەرتەسکتر و کەمترن، چونکە وشە ئاوێتەکانی دوو زمان ئەو وشانەن، کە پێویستن بۆ پەیوەندیکردن لە بوارێکی دیاریکراودا.

سەرچاوەكان

أ ـ بە زمانی كوردی:

١ـ ئاواز حەمە صدیق بەگیخانی (١٩٩٦) <u>ڕیزبوونی كەرستە لە زمانی كوردیدا</u> (نامەی ماستەر)، زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر.

٢ـ بەكر عومەر عەلی و شێركۆ حەمەئەمین قادر (٢٠٠٦) <u>زار و شێوەزار</u>، چاپی یەكەم، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی.

٣ـ سەلام ناوخۆش (٢٠١٠) <u>شێوەزاری هەولێر هەولێك بۆ ستاندەرێكی نوێ لەبەر ڕۆشنایی پلانی زمان</u>، گۆڤاری زماننناسی، ژمارە (٧)، چاپخانەی منارە، هەولێر.

٤ـ عەبدولواحد ئەلوافی (٢٠٠٧) <u>زانستی زمان</u>، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم، چاپی یەكەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر.

٥ـ كوردستان موكریانی (١٩٨٦) <u>سینتاكسی ڕستەی سادە لە زمانی كوردیدا</u>، دەزگای ڕۆشنبیری و بلاّوكردنەوەی كوردی، بەغداد.

٦ـ محەمەد مەعروف فەتاح و سەباح ڕەشید قادر (٢٠٠٨) <u>زمان تێكەڵكردن لە ئاخاوتندا</u>، گۆڤاری ئەكادیمی، ژمارە (٩)، چاپخانەی خانی، دهۆك.

٧ـ محەمەد مەعروف فەتاح (٢٠١٠) <u>لێكۆلینەوە زمانەوانییەكان</u>، كۆكردنەوە و ئامادەكردنەوەی شێروان حسێن خۆشناو و شێروان میرزا قادر، چاپی یەكەم، چاپخانەی ڕۆژهەلاّت، هەولێر.

ب ـ بە زمانی ئینگلیزی:

8- Erica, F. M. (2007) <u>aspects of code-switching in the discourse of bilingual mexican-american children</u>. NewYork: Peter Lang.

9- Fishman, J. (1972) <u>The Sociology of Language – in Language and Social Context</u>.Stanford: Stanford University Press.

10-Gumperz, J. (2002) <u>Studies in Interactional SociolinguisticsDiscourse strategies, Companion to Language and social identity</u>. California: University of California, Berkeley.

11- Lipski, J. (1977) <u>Code switching and the problem of bilingual competence</u>. Tempe: Arizona State University,Center for Latin American Studies.

12- Pfaff, C. (1979) <u>Constraints on language mixing.</u> Ann Arbor: University of Michigan Press.

13- Poplack, S. (1983) <u>Department of Linguistics (code switching)</u>. Berlin: Mouton De Gruyter.

14- Vogt, H. (1954) <u>Language Contacts</u>. Unpublished PhD dissertation. Irvine: University of California.

المزج اللغوي في لغة الحوار ـ مدينة اربيل أنموذجاً

نظراً للتطور الذي لَحِقَ الجانب التكنولوجي من الحياة أضحى العالم كقرية صغيرة، وبالتالي أدّى ذلك إلى تقارب واختلاط القوميات والمجتمعات من بعضها البعض. ومما لاشكّ فيه أنّ اللغة تشكِّل عاملاً أساسياً في ايجاد وتكوين علاقات وروابط اجتماعية وقومية. وهذا بدوره كان سبباً في حصول ووقوع هذا الإمتزاج اللغوي في لغة المحادثة اليومية بين أبناء المجتمع .

وظاهرة التمازج اللغوي ظاهرة واسعة الأفق ولاسيما في المجتمعات التي تضمّ إقليات أو قوميات عدّة، فعن طريق أختلاط هذه القوميات مع البعض يتولّد التمازج اللغوي، إذن فالتمازج اللغوي عبارة عن اللجوّ أو الاستعانة بمزج

لغتين أو أكثر اثناء المحادثة من غير أن يؤدي ذلك إلى إحداث تغيرات في مضامين المواضيع المتداولة.

وقد تناول هذا الموضوع بالدراسة العديد من الباحثين الاجانب، وجرت دراستهم لها ضمن إطار اللغويات الاجتماعية واللغويات النفسية.. وعرّجنا في هذه الدراسة إلى اجراء التحليل على الكلام المتداول بين الناس في ضوء ظاهرة التمازج اللغوي، كالتمازج الحاصل في لغة مجتمعنا عند المحادثة، واستعانة الفرد باللغة الكردية والعربية والتركمانية من أجل إيصال المعنى المقصود.

وعن طريق الإلمام باللغات نستطيع التعامل مع هذه الظاهرة، وتطرّق البحث أيضاً إلى بيان العديد من الوظائف التي تنتج عن هذا التمازج اللغوي.

Abstract

Code Switching in Conversation

Nowadays, technology progress has caused the world to become a small village and has led nations and societies to get closer and interrelated. Certainly, language is a key means for the relationship and interchange between nations and societies, by this interface of languages and code switching materialize.

Language code switching is an expanded phenomenon particularly happens in the multilingual societies in which have native speakers and some other language. It is the process of switching between two or more languages while the same topics and speakers are to keep.

Many studies have been accomplished by foreign researchers, particularly in the frame of linguistics, sociolinguistics, and psycholinguistics.

In this research, importance has been given to speech analysis at the time code switching emerges between Kurdish, Turkmani, and Arabic languages. The study which points out a lot of contexts in the course of code switching, concludes that this occurrence can be logically addressed in a certain language environment.

بنەما کۆمەڵایەتی و کەلتورییەکانی زمان

پ.ی.د. طالب حسين علي
کۆلێژی پەروەردە – زانکۆی سەلاحەدین

١- پێشەکی:

باسەکە بە ناونیشانی (بنەما کۆمەڵایەتی و کەلتورییەکانی زمان) ـە، تێیدا پەیوەندییەکانی نێوان زمان و کۆمەڵ و کەلتور دەخاتەڕوو، هەروەها باس لەو بنەما گرنگانە دەکات، کە زمان چەند کاریگەری بەسەر دیاردە کۆمەڵایەتی و بەها کەلتورییەکاندا هەیە. هاوکات بەرجەستەکردنی ئەو بنەمایانە لە خودی تاکەکانی کۆمەڵدا و بەکاربردن و پەیڕەوکردنیان لە هەڵویست و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکاندا.

باسەکە لە دوو تەوەر پێکدێت:

لە تەوەری یەکەمدا چەندپێناسەیەکی زمان خراوەتەڕوو، یەکێك لەو پێناسانە بە وردی ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی بۆکراوە، پاشان باس لە جیاوازی نێوان زمان و قسە کراوە، بەو پێیەی کە قسە بریتیە لەدەرئەنجامی بەکارهێنانی زمان بەپێی ڕێگە تایبەتییەکانی خودی قسەکەر.

تەوەری دووەم تەرخانکراوە بۆ بنەما کۆمەڵایەتی و کەلتورییەکانی زمان، لێرەدا هەوڵدراوە پەیوەندی نێوان زمان و ژیانی کۆمەڵایەتی پەیوەست بەکەلتور دیاریبکرێت، هەروەها ئەو بنەمایانەش خراوەتەڕو، کە زمان تێیدا ڕۆڵێکی گرنگ و سەرەکی دەبینێت. وەك ئامرازێکی کارا بۆ بەرجەستەکردنی کەلتوری کۆمەڵایەتی هاوبەش لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵدا.

١-١ زمان و تایبەتمەندییەکانی:

کاتێك کەمرۆڤ دەڵێت: من زمانێك دەزانم، مەبەستی لەم وتەیە ئەوەیە کەدەنگەکانی ئەو زمانە و وشەو ڕستە و واتاکانیان دەزانێت. دیارە ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت، کەئەو کەسە دەتوانێ وەسفی ڕێسا و یاساکانی ئەو زمانە بەشێوەیەکی ورد و زانستی بکات، تەنیا ئەو کەسانە نەبێت، کەشارەزا و پسپۆرن لەزانستی زماندا. لەگەڵ ئەوەشدا هەر زانایەکی زمان ئەگەر بیەوێت وەسفی زمانێك بکات، دەبێت ئەو ڕاستییە بەهەند وەربگرێت، کەزمان ئامرازێکە بۆ گەیاندنی واتا لەمیانەی ئەو دەنگانەی کەمرۆڤ دەیاندرکێنێت.

ئەم بۆچوونەش وەك ڕاستیەکی سەرەتایی دادەنرێت، کەپێویستە زانایانی زمان لەبارەی بوون و ماهیەتی زمانەوە بیزانن. بۆیە هەر لەم تێڕوانینەوە پسپۆڕ و زانایانی زمان چەندین پێناسەی هەمەجۆریان لەبارەی زمانەوە خستۆتەڕوو، هەر پێناسەیەکیش لەو پێناسانە ئاماژەیەکی سەرەتاین بۆ ئەوەی لایەنێکی یان تایبەتمەندییەکی زمان نیشانبدەن، لەگەڵ ئەوەشدا زانایان بڕوایان وایە کەئەو پێناسانە

بەگشتی پێویستن بۆ ئەوەی ڕواڵەت و لایەنە شاراوەکانی زمانیان پێ دەستنیشان بکرێت. بۆیە لێرەدا چەند پێناسەیەکی زمان دەخەینەڕوو کەلەلایەن زانایانی زمانەوە پێشکەش کراون بەم شێوەیە:

Sapir – ساپیر (١٩٢١) دەڵێت:

زمـان بەشـێوەیەکی تایبـەت، ڕێگەیـەکی ناغەریزەییـە، مـرۆڤ بـۆ گواسـتنەوەی بـیر و سـۆز و ئارەزووەکانی بەکاریدەهێنێت، کەلەڕێگەی کۆمەڵە هێمایەکی لەخۆوە بەرهەمیان دەهێنێت.

Bloch and Trager – بلوك و تراگێر (١٩٤٢):

زمان سیستەمێکە لەکۆمەڵـە هێمایـەکی دەنگـی هەڵبـژێردراو ڕێکخـراوە، کەبـەهۆی ئـەو هێمایانـەوە گروپێکی کۆمەڵایەتی هاوکاری یەکتر دەکەن.

Hall– هوڵ (١٩٦٨):

زمان جۆرە ڕەفتارێکی کۆمەڵێکە، تاکەکانی ئەو کۆمەڵە بەمەبەستی پەیوەندیکردن و تێکەڵ بوونیان (تفاعل) لەگەڵ یەکتردا بەکاریدێنن بەهێمای زارەکی و بیسـتنی هەڵبـژێردراو– وەك کردارێکـی ڕەفتـاری– ئەنجامی دەدەن (جون لوینز: ٢٠، ٢١)

– کۆزمانەوانەکان:

کۆمەڵە شێوازێکی جیایە، کەهەریەکەیان بۆ بارێکی تایبەتی دەست دەدات.

– کارول: زمـان کۆمەڵـە ڕەمزێکـی دەنگـی لەخۆوەیـە، کـەبۆ لەیـەکتر گەیشـتن و پـۆلکردنی شـت و ڕووداوەکانی دەوروبەر بەکاردێت (محمد معروف: ٥).

Chomsky– چۆمسکی:

زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە، کە ڕێزمان دەریان دەکات (محمد معروف: ٥).

سەرباری ئەو پێناسانەی کەخرانەڕوو، لێرەدا پێناسەیەکی ورد و گشتگیر دەخەینە بەرچاو، پاشـان لەسەر وردەکاری و خاڵە گرنگەکانی پێناسەکە دەوەستین، کەبریتییە لە:

زمان توانایەکی زەینی وەرگیراوە، خـۆی لەسیسـتەمێکدا دەنوێنـێ، کەلەڕێگـەی کۆمەڵـە هێمایـەکی لـەخۆوە (اعتبـاطي) دەردەبڕێـت و تاکـەکانی کۆمەڵگایـەك لەپرۆسـەی پەیوەندیکردنـدا بەکاریـدەهێنن (ڕوی.سی. هیجمان: ١٥)

ئەگەر بەوردی بڕوانینە ئەم پێناسەیە، دەبینین لەسێ تەوەری سەرەکی پێکدێت، هـەر تـەوەرێکیش لەو تەوەرانە بەتەواوکەری یەکتر دادەنرێن بەم شێوەیە:

تەوەری یەکەم: ئەوە دووپاتدەکاتەوە، کەزمان توانایەکی زەینیە، ئەمەش ئەوە دەردەخات، کەئـەو توانایـە وەرگـیراوە، بۆیـە دەکـرێ بڵـێین، مـرۆڤ هـەر لەمنداڵییـەوە– لـەو سـاتەی کەلـەدایك دەبێـت– دەستدەکات بەوەرگرتنی زمان و هەروەها بەدرێژایی تەمەنی خۆی بەردەوام دەبێت لەسەر ئەو وەرگرتنە، ئەگەر هیچ کۆسپ و تەگەرەیەك نەیەتە ڕێگەی.

تـەوەری دووەم: جـەخت لەسـەر ئـەوە دەکـات، کـەزمان سیسـتەمە ئـەو سیسـتەمەش لەکۆمەڵـە هێمایەکی ڕێکخراودا– لەنێوان دەنگ و ڕستەدا– بەرجەستە دەبێت، هەروەها پەیوەندی نێوان فۆرمەکانی

زمان و ئەوەی کەئەو فۆرمانە هێمای بۆ دەکەن بەیەکیان دەبەستێتەوە.

تەوەری سێیەم: جەخت لەسەر سروشت و بونیادی کۆمەڵایەتی زمان دەکات، ئەمەش بەپلەی یەکەم زمان وەك ئامرازێکی پەیوەندیکردن دادەنێت، کەتاکەکانی کۆمەڵگایەك بەمەبەستی بەڕێوەبردنی کاروباری ژیانی ڕۆژانەی خۆیان بەکاریدێنن.

هەروەکو ئاماژەی پێدرا ئەو سێ تەوەرە یەکتر تەواو دەکەن، هەروەها لەمیانەی ئەو تەوەرانەشدا دوو ڕاستی گرنگ لەبارەی سروشتی زمان و ئەرکەکانیدا، بەدیدەکرێن، کەبریتین لە:

ڕاستی یەکەم: خۆی لەسروشتی وەرگرتنی (اكتساب) زمان دەبینێتەوە، بەوەی کەتوانایەکی زەینییە و خۆی لەچەند کردەیەکی فیسیۆلۆجیدا دەنوێنێ، کەچەند بەشێکی گرنگ لەجەستەی مرۆڤدا بەشداری تێدا دەکەن، وەکو ئەندامانی ئاخاوتن و بیستن و دەمار و موخ...

ڕاستی دووەم: ئەمەش لەچەند هۆکارێکی سەرەکیدا بەدیدەکرێت، هەندێکیان کۆمەڵایەتین، جەخت لەسەر ئەوە دەکەن، کەپێویستە منداڵ سیستەمێکی زمانی لەکۆمەڵگەیەکی مرۆڤایەتیدا وەربگرێت. هەندێکی تریان بەندن بەلایەنی دەروونییەوە، کەلەویست و ئارەزووی منداڵدا بەرجەستە دەبن، بەوەی کەهەست بەئینتمابوونی خۆی دەکات و بۆ ئەو کۆمەڵگا مرۆڤایەتیە دەگەڕێتەوە لەڕووی دەروونی و کۆمەڵایەتی و کەلتورییەوە، ئەو هەستەش بەجۆرێك پەرە دەسێنێت، کەلەگەڵ گەشەکردنی تەمەنی عەقڵی و زەمەنی منداڵدا دەڕوات. (ڕوی. سی. هیجمان: ١٥)

بۆیە لێرەدا دەکرێ لەروانگەیەکی شیکاری وەسفیدا ئەو پێناسەیە ڕاڤە بکەین و بەشێوەیەکی ورد و فراوانتر سروشتی زمان و ئەرکەکانی بەم شێوەیەی خوارەوە بخەینە بەرچاو:

١- زمان سیستەمە.

٢- زمان توانایەکی زەینی وەرگیراوە.

٣- زمان سیستەمێکی هێمایی واتادارە.

٤- ئەو هێمایانەی کەزمانێك پێکدەهێنن هێمای درکێنراون.

٥- هێماکانی زمان لەخۆوەیە (اعتباطية).

٦- زمان وەك سیستەمێك تاکەکانی کۆمەڵگایەك بەمەبەستی پەیوەندیکردن بەکاریدێنن.

یەکێك لەو خەسڵەت و تایبەتمەندییانەی کەمرۆڤ لەهەموو گیانلەبەرانی دیکە جیادەکاتەوە زمانە، بەو پێیەی کەتوانای بەکارهێنانی زمانی هەیە، چ بەدەربڕین و درکاندن بێت، یان بەنوسین بێت، دیارە دەربڕین یان درکاندنی هێماکانی زمانیش تەنیا لای مرۆڤ لەسیستەمێکی ڕێك و تایبەتیدا ڕێکخراوە بەجۆرێك بەکاری بهێنێت بۆ ئەوەی پەیوەندی بەدەوروبەری خۆی بکات، واتە مرۆڤ لەڕێگەی بەکارهێنانی هێماکانی زمانەوە توانای ئەوەی هەیە، کەپرۆسەی پەیوەندیکردن لەگەڵ هاوڕەگەزەکانی خۆیدا- کەسەر بەهەمان گروپ و کۆمەڵگەی زمانین- لەسنوری ئەو ژینگە زمانییەی کەتێیدا گەشەی کردووە، ئەنجام بدات. لەگەڵ ئەوەشدا هەموو ئەو لێکۆڵینەوە زانستیانەی کەئەمڕۆکە لەئارادان و خراونەتەڕوو، ئەوە

دووپات دەکەنەوە کەتەنیا یەك زمان وەکو سیستەمێکی ڕێك و تەواوی پەیوەندیکردن لەسەر ڕووی زەویدا هەیە، ئەویش زمانی مرۆڤە، چونکە ئەو زمانە لەرووی جۆرە- چۆنیەتی و چەندێتییەوە- جیاوازییەکی تەواوی هەیە، لەگەڵ هەموو ئەو سیستەمانەی کەگیانلەبەرانی دیکە بەمەبەستی پەیوەندیکردن بەکاردێنن، هەروەها مرۆڤ تەنیا گیانلەبەرە کەتوانای وەرگرتن و فێربوونی زمانی هەیە، دیارە ئەمەش لەپرۆسەکانی بەکارهێنانی زانیاری و بەرهەمهێنان و تێگەیشتندا خۆی دەنوێنێ. ئەم توانایەش بەدەر لەگیانلەبەرانی دیکە، وەکو بەهرەیەکی زگماکی خوای گەورە بەمرۆڤی بەخشیوە. کەواتە هەر تاکێك لەهەر شوێنێك و لەهەر کۆمەڵگەیەکدا بێت، ئەو توانا و بەهرە زگماکییەی تێدا بەرجەستە دەبێت، کەبەسانایی و بەماوەیەکی کەمی دیاریکراو ئەو زمانە وەربگرێت و فێری ببێت، کەکۆمەڵگاکەی قسەی پێدەکەن، واتە هیچ تاکێك نییە، کەنەتوانێ زمانی کۆمەڵگاکەی وەرنەگرێت، تەنانەت ئەو کەسانەش لەڕووی هزر و ئاوەزەوە دواکەوتون یان ناتەواون، بەمەرجێك ئەندامانی ئاخاوتن و بیستنیان کەموکوڕی تێدا نەبێت. هەر لەم بارەیەوە زانایانی زمان بەمەبەستی جیاکردنەوەی زمانی مرۆڤ وەك ئامرازێکی پەیوەندیکردن لەچەشنەکانی دیکەی پەیوەندیکردن، چەند تایبەتمەندییەکیان دیاریکردووە، کەبریتین لەمانەی خوارەوە:

١- زمانی مرۆڤ مەودایەکی بەرفراوانی دەربڕین لەئەزموون و شارەزایی و زانیارییەکانی مرۆڤ دەگرێتە خۆیەوە.

٢- زمانی مرۆڤ لەکۆمەڵە هێمایەکی باو و نەریتی (عورفی) ناڕاستەوخۆ پێکدێت.

٣- مرۆڤ بەئاگایی و هەستکردنەوە هێماکانی زمان بەمەبەست بەکاردێنێت وەکو هۆکارێك بۆ ئەنجامدانی ئەو مەبەستانەی کەدەیەوێت.

٤- مرۆڤ زمان بەکاردێنێت بۆ دەربڕینی ئەو شتانەی کەبەرجەستەن و دەیان بینێ، هەروەها بۆ دەربڕینی ئەو شتانەی کەنابەرجەستن.

٥- مرۆڤ زمان بەکاردێنێ بۆ دەربڕینی ئەو ڕووداو و ئەو شتانەی کەلەکات و سەردەم و شوێنی قسەکەرەوە دوورن.

٦- زمانی مرۆڤ زمانێکی لێکدراوە (داڕژاوە) لەچەند یەکەیەك پێکدێت، کەبەپێی سیستەم و یاسای تایبەتیەوە ئەو یەکانە لێکدەدرێن. (دەنگ و وشە و ڕستە... تاد).

٧- زمانی مرۆڤ بەو یاسا و ڕێسانەوە پابەند دەبێت، کەکۆمەڵگا بەسەریدا فەرزی دەکات.

٨- مرۆڤ بەپێی گۆڕانی هەڵوێستی دەربڕینەکەی دەتوانێ وشەیەك بەوشەیەکی تر بگۆڕێت.

٩- هەمەجۆری لەزمانی مرۆڤدا لەئاکامی جۆراوجۆری ئەو کۆمەڵگایانەوە بەکاریدێنن دێتە ئاراوە دەکەوێتە ژێر (رکێفی) هەردوو هۆکاری سەردەم و کات و شوێنەوە.

١٠- مرۆڤ زمان لەو کۆمەڵگایە وەردەگرێت کەتێیدا دەژیت. (جمعه سيد يوسف: ١٢، ١٣)

١-٢ زمان Langue قسه Parol:

لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەو جیاوازییە بکەین، کە (سوسێر) کردوویەتی لەنێوان چەمکی زمان و چەمکی قسە، بۆ ئەوەی لەچەمکی قسەی ڕاستەوخۆ بگەین، هەروەها کاریگەری قسە لەسەر ئەو شێوازانەی کەقسەکەر بەکاریان دێنێ لەدەربڕینی زمانیدا.

(سوسێر) زمان بەوە دەناسێنێ کەسیستەمە و بەدیاردەیەکی کۆمەڵایەتی هاوبەشی دادەنێت، تاکەکانی کۆمەڵیش ئەو یاسانەی کەلەو سیستەمەدا هەن بەشێوەیەکی ڕاست و دروست بەکاریدێنن. هەرچی قسەیە بریتییە لەبەکارهێنانی ڕاستەقینەی سیستەمی زمان، واتە هەر چالاکییەك پەیوەندی بەزمانەوە هەبێت بەتایبەتدییەکی قسە دەژمێردرێت، لەگەڵ ئەوەشدا بەدیاردەیەکی تاکەکەسی دادەنرێت، بۆیە دەکرێ بڵێین قسە ئەو چالاکییە هەستپێکراوە کەسییەیە کەدێتە بەرگوێ لەکات و شوێنێکی دیاریکراودا و لەژێر کۆنترۆڵی قسەکەردایە، لەبەرئەوە قسەکەر سەربەستە لەهەڵبژاردنی وشەکان و ڕێکخستنیان لەکاتی قسەکردندا، واتە قسە ئەو زمانەیە کەمرۆڤ لەناو کۆمەڵدا بەکاری دێنێ و لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێت، لەگەڵ ئەوەشدا هەموو تاکەکانی کۆمەڵ ڕەوشتێکی زمانی گشتی و بنەما و یاسا زمانییەکانی ئەو زمانە بەیەکەوەیان دەبەستێتەوە. قسەش دەکرێ بەدوو ئاست:

ئاستی ناڕاستەوخۆ: ئەو ئاستەیە کەتاك تێیدا تەنیا وەکو وەرگر وایە، واتە کاریگەری نییە، تەنیا لێرەدا شێوەزارەکەی وەردەگرێت، هەروەها ئەو وشە و زاراوە و پێکهاتانە وەردەگرێت کەلەژیانی ڕۆژانەدا بەکاردێن، ئەو کەرەسە و پێکهاتانەش لەخودی تاکەکەدا بەرجەستەدەبێت و پاشان لەکەسایەتی زمانی ئەو تاکە لەو کۆمەڵگایەی کەبۆی دەگەڕێتەوە ڕەنگدەداتەوە.

ئاستی ڕاستەوخۆ: ئەو ئاستەیە کەقسەکەر بەسەر زارەکی یان بەنووسین ڕێگە تایبەتییەکانی خۆی تێدا بەکاردێنێ و بۆ جێبەجێ کردنی کردەی ئاخاوتن. لێرەدا دەبێ تێبینی ئەو بکرێت، کە ئەو ڕێگایانە ئەگەرچی تایبەتن بەکەسێك، نابنە هۆی دابڕانی ئەو کەسە لەو گروپە زمانییەی کەبۆی دەگەڕێتەوە، چونکە کاتێ کەقسە دەکات سیستەمی ڕێزمانی و پێکهاتەی وشەکان و دەستوور و یاساکانی زمانەکەی لەو کۆمەڵگایە وەردەگرێت کەتێیدا پەروەردە کراوە و گەورەبووە. بەمجۆرە قسە بریتی دەبێت لە دەرئەنجامی بەکارهێنانی زمانەکە بەپێی شێواز و ڕێگە تایبەتییەکانی قسەکەر یان نووسەر (منذر عياشي: ٢٥)

بێگومان لێکدانەوەی ئەو بۆچوونەش سەبارەت بەزمان و قسە لەکارە ئەدەبییەکاندا ڕەنگدەداتەوە، چونکە ئەو شێوازانەی کەلەکاری ئەدەبیدا بەکاردێن بەسیمایەکی ئەو کەسە (نووسەرە) دادەنرێن لەدەربڕیندا، واتە سیمایەکی دەربڕینی تاکە کەسییە، لەهەمان کاتدا بەسیمایەکی ئەو کۆمەڵە دادەنرێت لەدەربڕیندا، واتە سیمایەکی دەربڕینی کۆمەڵایەتییە، لەبەرئەوە دەبینین لە کارە ئەدەبییەکان هەردوو شێوەی زمان و قسە وەردەگرن، هەردوو لایەنی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتی بەخۆیانەوە دەگرن. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە فرەدەنگی و فرەشێوازی بەشێوەیەکی گشتی لەکارە ئەدەبییەکاندا بەدەردەکەون، بەتایبەتیش لەنووسینی بەرهەمی ئەدەبیدا، دیارە نووسەر لەبونیادنانی جیهانی ڕۆماندا زمان و شێوازی

تایبەتی خۆی بەکاردێنێ، بەڵام بۆ کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمانەکە و پلە و پایە و گەشەکردنیان لەگەڵ پەرەسەندنی ڕووداوەکان لەڕۆمانەکەدا شێوازی تر بەکاردێنێ، بەجۆرێك کەگوزارشت لەجیهانی زمانی کەسایەتییەکان بکات. لەم بارەیەوە (باختین) دەڵێت: ئەگەر لەهەموو ڕوویەکەوە بڕوانینە ڕۆمان دەبینین دیاردەیەکی فرەشێواز و فرەزمان و فرەدەنگە.

٢- بنەما کۆمەڵایەتی و کەلتورییەکانی زمان:

٢-١ بنەما کۆمەڵایەتییەکانی زمان:

زمانی هەر نەتەوەیەك یان کۆمەڵگەیەکی مرۆڤایەتی لەئاکامی چەند هۆکارێکی یەکگرتووەوە سەرهەڵدەدات، لەهەموویان گرنگتر مێژووی هاوبەش و جوگرافیای هاوبەش و فەرهەنگ و کەلتوری هاوبەشە، (واتە ئەوەی کەپەیوەندی بەلایەنی فیکر و ڕۆشنبیری و ئەدەب و کەلەپور و داب و نەریتی نەتەوایەتیە) لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین یەکێتی قەوارەی سیاسی و ڕێکخستنی سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئاڕاستەکردنی هەر نەتەوەیەك بەئاکام ناگات، ئەگەر بێتو لەسەر بنەمای یەکێتی زمانی ئەو نەتەوەیە بنیاد نەنرێت، چونکە زمان وەك گرێ بەندێکی تەلیسماوی وایە، دەتوانێ تاکەکانی ناو کۆمەڵگە بۆخۆی ڕابکێشێت، هەروەها پەیوەندی نێوانیان بتەو بکات بەچەشنێکی وا کەلەیەك جەستەدا کۆیان بکاتەوە و یەك هزر و یەك بیرکردنەوەیان هەبێت، واتە لەهەست و سۆزێکی یەکگرتووی هاوبەشدا کۆیان بکاتەوە، لەبەرئەوە دەبینین لەزمانەوانی کۆمەڵایەتیدا هەوڵدەدرێت ئەو پەیوەندییانە دیاری بکرێت کەلەنێوان زمان و ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەیە. بۆیە توێژەران لەم بوارەدا دەیانەوێ کاریگەری باری کۆمەڵایەتی و سیستەم و کەلتوری کۆمەڵگە بەسەر دیاردەکانی زمان نیشانبدەن، بەو پێیەی کەمرۆڤ بەر لەهەموو شتێك گیانلەبەرێکی کۆمەڵایەتییە و زمانیش وەکو مرۆڤ بەگیانلەبەرێکی زیندوو دادەنرێت، چونکە زمان خۆشی بەدیاردە کۆمەڵایەتییەکانەوە بەندە.

لەم بارەیەوە (فندریس) دەڵێت: زمان لەباوەشی کۆمەڵدا سەری هەڵداوە و پەیدابووە، واتە لەو ڕۆژەوە زمان پەیدابووە کەتاکەکانی کۆمەڵگە لەناو خۆیاندا هەستیان بەوە کردووە پێویستیان بەلەیەکتر گەیشتن و ئاڵوگۆڕکردنی بیروڕا هەیە. بۆیە دەکرێ زمان بەدیاردەیەکی کۆمەڵایەتی دابنرێت، هەروەها وەك ئامرازێکیش بەکاردەهێنرێت بۆ دەربڕینی ئەو شتانەی پەیوەستن بەکار و کردەوە و پێداویستی و ئەرکەکانی کەلەناو کۆمەکدا هەن. بەمجۆرە زمان دەتوانێ زۆر بەوردی و ڕوونی وێنە جۆراوجۆرەکانی ناو کۆمەڵگەمان بۆ تۆمار بکات لەکەلتور و بیروباوەڕ و سیستەم و لایەنی فیکری و ڕۆشنبیری و هونەری و ئابوری...تاد سەرەڕای ئەمەش کاریگەری دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بەسەر زماندا شتێکی ئاسایی و دیارە، بۆیە کەدەڕوانینە زمان بەگشتی لەناو کۆمەڵدا، بەتایبەتی ئەو زمانەی کەلەکۆمەڵگەیەکی سەرەتایی (بدائی) یان خێڵەکیدا بەکاردێت، دەبینین فەرهەنگی وشەکانی زۆر دەبێت، بەتایبەتی وشە هەست پێکراو و بەرجەستەکان یان شتە لاوەکییەکان، بەپێچەوانەی وشە گشتییەکان کەگوزارشت لەواتای گشتی دەکەن، یان ئەوانەی کەئەندێشە و خەیاڵیان تێدا کەم دەبێت، بەڵام کەهاتوو زمان لەکۆمەڵگەیەکی

ژیاری و مەدەنیدا بوو، وشەکانی زیاتر مۆرکێکی شارستانی و سەردەمیانە بەخۆوە دەگرن، یاساکانی فراوانتر دەبن و دەربڕینیان ئاسان دەبێت، هەروەها بەسوکی دێنە بەر گوێ.

لەبەرئەوە کەتوێژەر باس لەزار و شێوەزارەکانی کۆمەڵایەتی دەکات، دەبێ ئاماژە بۆ ئەو هۆکارانە بکات، کەپەیوەندییان بەکۆمەڵگەوە هەیە، واتە بەهۆی ئەو هۆکارانەوە دەتوانێ وەسفی ئەو شێوەزارە بکات کەچینێکی تایبەت لەسنوری کۆمەڵگەیەکی زمانی دیاریکراو بەکاریدەهێنێت، هەر لەرێگەی ئەو هۆکارانەشەوە دەتوانێ دیاردەی زمانی هاوبەش یان زمانی نەتەوەیی لەنێوان قسە پێکەرانی ئەو زمانەدا دیاریبکات، کەسەر بەهەمان چینی کۆمەڵایەتین. یان کەباس لەدیالێکتی تاکەس Idialect. دەکرێت. کەتایبەتە بەزمانی قسەکردنی کەسێکەوە، واتە شێوەی زمانی یان ئاخاوتنی ئەو کەسە لەگەڵ کەسێکی دیکەدا جیاوازی دەبێت. ئەگەرچی پێکەوە لەکۆمەڵگەیەکی زمانیشدا بژین. هۆکاری ئەمەش زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندی کۆمەڵایەتی هەمەجۆر، هەروەها هۆکاری بایلۆجیش کاریگەری بەسەر ئەو جیاوازییەوە هەیە. دیارە کەجۆر و ئەندازەی ئەو پەیوەندیکردنە لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە دەگۆڕێت. چونکە هەرکەسێك/ تاکێك لەناو کۆمەڵدا پەیوەندی هەمەجۆری لەگەڵ کەسانی دیکەدا هەیە، کەچالاکی و بەکارهێنانی زمانیشی ڕۆڵێکی سەرەکی تێدا دەگێڕێت، بەمجۆرە ئەو کەسە دەبێتە ئەندامێك لەناو کۆمەڵە بازنەیەکی زمانی هەمەجۆر، کەتێیدا شتی لێ وەردەگرێت و هەروەها شتی دەداتێ. هەروەکو لەم چەند بازنەیەدا جۆری ئەو پەیوەندییانە دیاریکراوە:

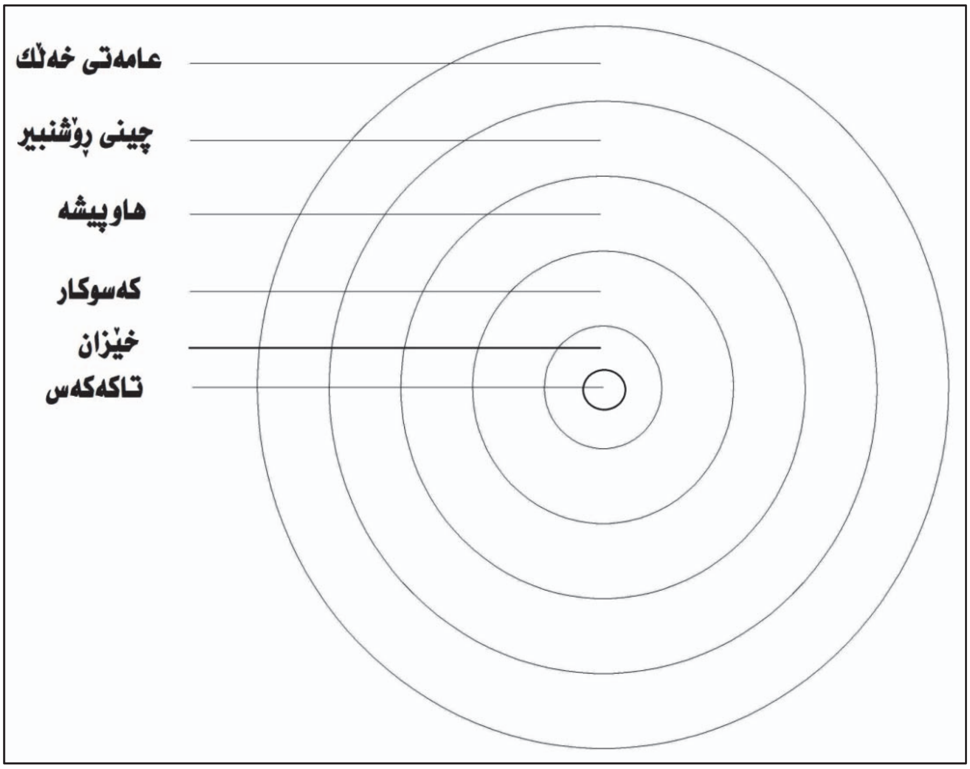

بازنەکانی پەیوەندی تاکەکەس

- بازنەکانی پەیوەندی تاکەکەس
١- لەگەڵ خێزان.
٢- لەگەڵ خزم و کەسوکار.
٣- لەگەڵ هاوپیشەی خۆی.
٤- لەگەڵ چینی ڕۆشنبیر (نوسەر و هونەرمەندان).
٥- لەگەڵ عامەتی خەڵك (کاسبکار و جوتیار و خوێندەوار....تاد).

بەواتایەکی دیکە هەرچەندە بواری پەیوەندییەکانی ئەو کەسە فراوان بێت، فەرهەنگی وشەکانی بەرەو زیادبوون دەچێت، هەروەها دەربڕینەکانی هەمەجۆر دەبێت، بەڵام کەهاتوو گۆشەگیر بوو، بازنەی پەیوەندییەکانی زۆر سنوردار دەبێت و ئەو شتانەی وەریدەگرێت کەم دەبێت، واتە فەرهەنگی زمانی و دەربڕینەکانیشی سنوردار دەبێت.

٢-٢ بنەما کەلتورییەکانی زمان:

شێواز و چۆنیەتی بەڕێوەچوونی ژیانی کۆمەڵگەیەك، لەگەڵ ئەو چالاکییانەی کەتاکەکانی بەگشتی لەسنوری کۆمەڵگەکەدا ئەنجامی دەدەن، کەلتوری ئەو کۆمەڵگەیە پێکدەهێنن، لێکۆڵینەوە و دیراسەکردنی کەلتوری هەر کۆمەڵگەیەکیش پێویستە لەدوو لایەن و ڕوانگەی جیاوازەوە تەماشا بکرێت.

لایەنێکیان مەعنەوییە و پەیوەستە بەتێڕوانینی زانستی ئەنثرۆپۆلۆجییەوە-Anthropology -

ئەویتریان مادییە و پەیوەستە بەتێڕوانینی زانستی ئەثنۆگرافییەوە- Ethnography-.

لایەنی مادی کەلتور لەو کەرەستە و شتانە پێکدێت، کەتاکەکانی کۆمەڵگە پێویستیان پێیەتی و بەردەوام لەژیانی ڕۆژانەدا بەکاریدێنن، وەکو کەرەستەکانی ناوماڵ و جل و بەرگ و جۆری خواردن و خواردنەوە....تاد

هەرچی لایەنی مەعنەوییە، ئەو چەمك و بیرۆکانە لەخۆدەگرێت کەپەیوەندییان بە ڕێکخستنی ژیانی تاکەکانی کۆمەڵگەوە هەیە، لەڕووی کۆمەڵایەتی و کەلتورییەوە لەبارەی بیروباوەڕ و یاساکان و ئەو دابونەریتانەی، کەوەکو پاشماوە لەباو باپیرانیان بۆیان ماوەتەوە، زمانیش یەکێکە لەو پاشماوە گرنگانەی کەکرۆکی سەرەکی پێکدەهێنێت و هەردوو لایەنی- ماددی و مەعنەوی- کەلتور پێکەوە گرێدەدات. دیسانەوە دەکرێ دیراسەی لایەنی ماددی کەلتور بکەین و هەروەها وەسفی ئەو لایەنە بکەین بەڕێگەی سەرنجدانی ڕاستەوخۆی خودی شتە مادییەکان، هاوکات بڕوانینە چۆنیەتی بەکاربردنی ئەو شتانە لەلایەن تاکەکانی کۆمەڵگەوە. بەڵام دیراسەکردن و پەسنکردنی لایەنی مەعنەوی کەلتور نایەتەدی، تەنیا لەڕێگەی ئەو چەمك و بیر و باوەڕانەوە نەبێت کەتاکەکانی کۆمەڵگە هەیانە و لەکاتی بەکاربردن و هەڵسوکەوتی ژیانی کۆمەڵایەتیدا پەیڕەوی دەکەن، هەروەها چۆنیەتی لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی ئەو چەمکانە بەمەبەستی دەستەبەرکردنی پێداویستیە کۆمەڵایەتییەکانیان لەکاتی ئاخاوتندا.

کەواتە دەکرێ زمان وەکو پێداویستیەکی کۆمەڵایەتی و کەلتوری دابنرێت، بەو پێیـەی کـەزمان وەك چالاکییەکی کارا لەناو کۆمەڵدا دەتوانـێ هـەموو تاکـەکانی کۆمـەڵی تێـدا ڕێك بخرێـت، هـەروەها دەکـرێ بەپێوەرێك بۆ جیاکردنـەوەی مـرۆڤ لەسـەرجەم گیانلەبـەرانی دیکـە، لێـرەدا پـەیوەسـت بـەم بابەتـە و بـۆ ڕوونکردنەوەی ئەم مەبەستە، ئاماژە بە هەر دوو لایەنی وەرگرتن و فێربوونی زمان دەکەم.

بێگومان هەر تاکێك لـە تاکـەکانی کۆمەڵگـەی مرۆڤایـەتی بـە قۆنـاغی ئـەزمونی وەرگرتنـی زمانـدا تێدەپەڕێت، لەمیانەی ئەو کۆمەڵە مرۆڤانە کەبۆیان دەگەڕێتەوە، ئەم پرۆسـەیەش– چ هەسـتی پێبکرێـت یان هەستی پێنـەکرێت– وەك ڕاسـتییەك لـەتاکی مرۆڤـدا بەدەردەکـەوێت و بەرجەسـتە دەبێـت. هەرچـی فێربوونی زمانە دەبێتە تەوەرێکی سەرەکی و بایەخ پێدانی تاك لەقۆناغـەکانی سـەرەتای ژیانیـدا– کاتـێ کەدەگاتە تەمەنی شەش ساڵی– زمانی کۆمەڵگەکە/ نەتەوەکە بەباشی فێردەبێت و پاشان هەستێکی وای لا دروست دەبێت، کەدووپاتی بوونی خۆی بکات لەو کۆمەڵگەیەدا، بەجۆرێك تـا دەگاتـە ئـەوەی کـەوەکو تاکێـك بـەها دیارەکـانی کـەلتوری ئـەو کۆمەڵگەیـە دەسـتەبەر بکـات، بەتایبـەتی ئەوانـەی پەیوەسـتن بەلایەنەکانی زانستی و مەعریفی و کۆمەڵایەتی و ئایینی و ئابووری....تاد، هـەروەها هەسـت بەتوانایـەکی زمانی وا دەکات. بـەجۆرێك کەلەرێگـەی ئـەو توانایـەوە دەتوانـێ بـەئامانج و مەبەسـتەکانی خـۆی بگـات، لەبەرئەوە دەبینین هەر مرۆڤێکی ئاسایی بۆ ئەوەی پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکانی خۆی دەستەبەر بکات پەنا بۆ زمان دەبات.

زۆرجار ئاماژە بۆ ئەوە دەکرێت، یان دەوترێت، کەژیانی کۆمەڵایـەتی مـرۆڤ بـەبێ بـوونی زمـان وێنـا ناکرێت، هەروەها بەردەوامی پێنادرێت، دیارە ئەمەش ئەو ڕاستییە بەدەردەخات، کەئەو ڕسـتە و وتانـەی دەریدەبڕن، کەرەستەیەکی سەرەکی و بنجی پێکدەهێنن لەتوانایەکی گەورە و بـێ وێنـە، ئـەو توانایـەش بەمەبەستی پەیوەندیکردن و تێکەڵبوونی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بەکاردەبرێت. هەروەها جۆرەکانی دیکەی پەیوەنـدیکردنی نازمـانیش ڕۆڵێکـی لاوەکـی و ناسـەرەکی دەبیـنن بەبـەراورد لەگـەڵ ڕۆڵ و کاریگـەری ئاخاوتنی ڕاستەوخۆدا.

لەگـەڵ ئەوەشـدا ئـەو وتەیـەی پێشـوو دەربڕینـە لەڕاسـتیەکی قـوڵ و فـراوانتر، بـەوەی کـەژیانی کۆمەڵایەتی مـرۆڤ لەسـەر بنـەمای زانـین و زانیـاری هاوبـەش واتـە کـەلتوری هاوبەشـی ئـەو کۆمەڵگەیـە– بونیـادنراوە و زمـانیش وەك ئـامرازێکی سـەرەکی بـەکاردەبرێت کەئـەو جـۆرە زانیارییـە هاوبەشـە لـەنێو تاکەکانی کۆمەڵدا بەرجەستە ببێت.

بۆ نموونە لەڕێگەی زمانەوە کەسێك دەتوانێ ئاڕاستەی بیرۆکـەکانی کەسـێکی دیکـە بکـات، تـاوەکو لاسایی بیرۆکەکانی خۆی بکات. واتـە بەدووبارەکردنـەوە و بەرهـەمهێنانی بەشـێك لەزانیارییـەکانی خـۆی لەهزر و ئاوەزی ئەو کەسەدا بەرجەستە بکات. ئەم جۆرە لاسایی کردنەوەش بەلاسایی کردنی ئاراستەکراو guided imitation ناودەبرێت، وەك ئەوەی کەلەمیانەی بەکارهێنەرانی زماندا پـەیڕەو دەکرێـت، هـەروەها وەك ئامرازێك کاردەکاتە سەر بەرهەمهێنانی کەلتورەوە.

واتە لەڕێگەی لاسایی کردنەوە دەکرێ کەلتوری نەتەوەیی لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە، هەروەها لەنەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە وەك یەك و هاوتا بکرێت.

لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین بەشێکی گرنگ لەکەلتور ناکرێ لەڕێگەی زمانەوە بگوازرێتەوە، هەر کەلتورێك ژمارەیەکی یەکجار زۆر لەکار و کردەی تەکنەلۆژی لەخۆدەگرێت کەتاکەکانی/ خەڵکی لەمیانەی کردە تەکنەلۆژیانە ڕاستەوخۆ مامەڵە لەگەڵ دونیای مادی دەکەن بۆ ئەوەی پێداویستیە بایلۆجیە سەرەکییەکانی خۆیان پێ جێبەجێ بکەن. سەرەڕای ئەو کردە دەستیانەی کەبۆ بەدەستهێنانی خۆراك و ئامادەکردنی خواردن بەکاریدەهێنن. یان بۆ دروست کردنی جل و بەرگ و شوێنی حەوانەوە لەخانوبەرە. لەبەرئەوەی ئەو جۆرە کردانە دەبنە بناغەی تەکنەلۆژی بۆ هەر کۆمەڵگەیەك. دیارە گواستنەوەی ئەم کردانەش لەڕێگەی شێوەی کۆن و بینینی ئەو شێوەیە و لاسایکردنەوەی ئەنجامدەدرێت، کەڕەنگە لە هەندێ باردا پێویستی بەیارمەتیدانی زمان بێت. لەڕاستیدا تەنیا ڕێگەش بۆ فێربوونی هەر کارێکی دەستی ئەوەیە کەڕاستەوخۆ سەرنجی ئەو کەسە بدرێت کەبەکارەکە هەڵدەستێت، پاشان هەوڵی دووبارەکردنەوەی کارەکە بدرێت، بەجۆرێك کەهاوشێوەی کارەکەی پێشوو بێت، واتە تەنیا ڕێنمایی و بەکارهێنانی زمان بەس نییە بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە.

تەنانەت لەم دەمەدا هێشتاکە ڕاڤەکردنی کارەکی ڕێگەیەکی گرنگە کەبەهۆیەوە دەکرێت کارە دەستیەکان لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی تر بگوازرێتەوە.

– ئەو بەشانەی کەلتوری مرۆڤایەتی کە بە ڕادەیەکی زۆر پشت بە زمان دەبەستن، ئەوانەن کە زیاتر پەیوەندییان بە لایەنی کۆمەڵایەتییەوە هەیە، وەك ڕێکخستنی باری کۆمەڵ و بیر و ئایدۆلۆژی سیاسی و ئاینی و پەیوەندی خزمایەتی.....تاد. ئەمانەش تێکرا وەك چالاکییەکی هاوبەش دەبنە بنەمایەکی سەرەکی بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵ لە قەوارەیەکی تایبەتی یەکگرتوودا. هاوکات ئەو چالاکییە هاوبەشانە لە خۆدەگرێت کە لە ڕێگەی زمانەوە لە خودی تاکەکانی کۆمەڵدا بەرجەستەدەبن، هەروەها دەبنە گەنج و ژێرخانێك لە بیر و هزری ئەندامانی ئەو کۆمەڵە، پاشان لە هەڵویست و دیاردە کۆمەڵایەتییەکاندا بەکاردەبرێن.

بۆ نموونە لە هەر سیستەمێکی خزمایەتیدا، هەر تاکێك لە خزم و کەسوکاری کەسێك دەگەڕێتەوە بۆ گروپێکی خزمایەتی لاسایکەرەوە (تەقلیدی) تایبەت، ئەمەش بە خزمایەتیەکی دیاریکراو ئاماژەی بۆ دەکرێت، کە تێیدا هەر تاکێکی ئەو گروپە پەیوەست دەبێت بە شێوازێکی ڕەفتاری لاسایکەرەوە بەرامبەر بەو کەسانەی کە خزمایەتی لەگەڵیاندا هەیە.کەواتە کۆبەندی زاراوەکانی خزمایەتی لەگەڵ یاساکانی پەیوەست بە خزمایەتی وپەیڕەوکردن و گواستنەوەی ئەو یاسانە بە ڕێگەی زمانەوە– واتە بەکارهێنانی سەرزارەکی– ئەنجامدەدرێن. ئەمانەش تێکڕا دەبنە بنەمایەك بۆ ئەو جۆرە خزمایەتییە، کە هەموو ئەندامانی کۆمەڵی تێدا ڕێکدەخرێت.

بێگومان پەیوەندی خزمایەتی بەگشتی لە مەسەلەی هاوسەرگیریدا (ژنهێنان و شوکردن) بەرجەستە دەبێت، کە لە نێو تاکەکانی کۆمەڵدا ئەنجامدەدرێت و بە هاوسەرگیری دنپێنراو (معترف) ئاماژەی بۆ

دەکرێت، هەروەها بە پەیوەندییەکی ڕەمزیش دادەنرێت.بەمجۆرە مەسەلەی هاوسەرگیری وەك نەریتێکی باو لە میانەی ئەو پەیوەندییە ڕەمزییەوە لەسەرتاسەری ناوەندە کۆمەڵایەتییەکاندا بڵاودەبێتەوە. کەواتە دەکریٚ بڵێین هاوسەرگیری وەکو دیاردەیەکی پەیوەندی کۆمەڵایەتی بە بنەمایەکی گرنگ و سەرەکی دادەنرێت لە هەموو جۆرە ڕێکخستنێکی خزمایەتیدا.

دیسانەوە دەبینین بەشێکی زۆر لە کەلتوری مرۆڤایەتی، کە پشت بە زمان دەبەستن، بریتین لە لایەنی فیکری و ئایدۆلۆژی، بە تایبەتی ئایدۆلۆژی ئاینی و سیاسی، ئەمانەش وەك سیستەم و دەزگایەکی گەورە و فراوانی بیر و باوەڕ، دەبنە پاڵپشتێکی بەهێز لە بونیادنانەوە و بەردەوام بوونی کەلتوری مرۆڤایەتی لە گشت ئەو بوارانەی کە دروشم و هێماکانی فیکری تێدا بەکار دەبرێت، هەروەها دەبێتە هێزێك بۆ خەون و ئەندێشەکانی مرۆڤایەتی.

ئەنجام:

١- لێکۆڵینەوە لە کەلتوری هەر کۆمەڵگەیەك | نەتەوەیەك پێویستە لە دوو لایەنی جیاوازەوە — مادی و مەعنەوییەوە- ئەنجامبدرێت. زمانیش وەك پاشماوەیەکی گرنگ کرۆکی بنەڕتی ئەو کۆمەڵگەیە پێکدێنێت و هەردوو لایەنی مادی و مەعنەوی کەلتور پێکەوە گرێدەدات.

٢- زمان پێداویستییەکی کۆمەڵایەتی و کەلتورییە، هەروەها کەرەستەیەکی سەرەکی و بنچی پێکدەهێنێت لە توانایەکی بێ وێنە، کە بەمەبەستی پەیوەندیکردن و تێکەڵابوونی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بەکاردەبرێت. چونکە لە ڕێگەی زمانەوە هەموو ئەو چالاکی و کردەوانە دەستەبەردەکرێن، کە پەیوەستن بە هەڵسوکەوت و ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی وکەلتورییەوە.هەروەها بتەوکردنی پەیوەندی نێوان تاکانی کۆمەڵ و کۆکردنیان لە قەوارەیەکی یەکگرتووی هاوبەشدا، کە لە ڕێگەی کارابوون و بەکارهێنانی زمانەوە جێبەجێدەکرێن.

٣- بەوپێیەی کەژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤ لەسەر بنەمای زانین و زانیاری هاوبەش واتە کەلتوری هاوبەشی کۆمەڵگە بونیادنراوە، زمانیش وەك ئامرازێکی سەرەکی بەکاردەبرێت کە ئەو جۆرە زانیارییە هاوبەشە لەنێو تاکەکانی کۆمەڵدا بەرجەستە بکات. بەمجۆرە دەبینین بەشێکی زۆری کەلتوری مرۆڤایەتی پشت بە زمان دەبەستن، بەتایبەتی ئەوانەن کەپەیوەستن بە لایەنی کۆمەڵایەتییەوە، وەك ڕێکخستنی باری کۆمەڵ وپەیوەندی خزمایەتی و بیروئایدۆلۆژی سیاسی و ئاینی......تاد.

سەرچاوەکان:

١- حاتم صالح الضامن (١٩٨٩) علم اللغة، وزارة التعليم العالي، جامعة بغداد.

٢- جون لوينز (٢٠٠٩) اللغة واللغويات، ت: محمد العناني، دار جرير للنشروالتوزيع، عمان، الاردن.

٣- جمعة سيد يوسف (١٩٩٠) سيكولوجية اللغة والمرض العقلي، سلسلة عالم المعرفة سلسلة (١٤٥) الكويت.

٤- روي.سي.هيجمان (١٩٨٩) اللغة و الحياة والطبيعة البشرية، ت: داود حلمي احمد السيد، الكويت.

٥- مارك ريشيل (١٩٨٤) اكتساب اللغة، ت: كمال بكداش، بيروت، لبنان.

٦- محمدحسن عبدالعزيز(١٩٨٣) مدخل الى علم اللغة، دار النمر للطباعة، كلية دار العلوم، جامعةالقاهرة

٧- محمد محمد يونس(٢٠٠٤) مدخل الى اللسانيات، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت، لبنان.

٨- منذر عياشي (٢٠٠٢) الاسلوبية وتحليل الخطاب، الطبعة الاولى، مركز الانماء الحضاري،

٩- نايف خرما (١٩٧٨) أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، سلسلة عالم المعرفة سلسلة (٩) الكويت.

١٠- هدسن (١٩٨٧) علم اللغة الاجتماعي، ت:محمود عبدالغني عيادة، دار الشوؤن الثقافية العامة، بغداد.

١١- محمد معروف فتاح (١٩٩٠) زمانەوانی، مطابع دار الحكمة، بغداد

١٢- طالب حسين (٢٠٠٥) شێوازەکانی زمان و شێوازی ئەدەبی، گۆڤاری نوسەری نوێ، ژمارە (٢٨)

١٣- طالب حسين (٢٠٠٦) پەیوەندی زمان بە کۆمەڵەوە، گۆڤاری نوسەری نوێ، ژمارە (٣٢).

پێوەرە پەروەردەییەکان
لە پرۆگرامی خوێندنی بنەڕەتییدا
(بابەتە مرۆییەکان بە نموونە)

د.مهاباد كامل عبدالله
زانکۆی سلێمانی / فاکەڵتی زمان و زانستەمرۆڤایەتییەکان/
سکوڵی زمان/بەشی کوردی

پێشەکی

زووربەی وڵاتانی ڕۆژهەڵات ، لە پرۆگرامی خوێندندا کێشەیان هەیە، لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا فێربوون لای بچوکەکان تەنها لاسایکردنەوەی گەورەکان بووە، تەنانەت خووڕەوشتەکانیشیان لاسایی کردۆتەوە، بەڵام کە کۆمەڵگا گەورەبوو خوڕەوشتەکانیش زۆربوون و توانای گێڕانەوە و لەبەرکردنیان نەما، لێرەوە ئەرکی ئەم کەلتور و ڕۆشنبیرییە کەوتە سەرشانی قوتابخانە.

بێگومان، پرۆگرامی سەرکەوتوو و پێشکەوتوو بە کۆمەڵگاوە پەیوەستە، پرۆگرام لە توانایدایە کەسیەتی تاك زانستییانەو هۆشەکییانە بگۆڕێت، مێژوو پڕاوپڕە لە ڕوداوو و تاقیکردنەوە، پێویستە لەسەر هەریەکێکیان هەڵوەستە بکەین، لێرەوە یەکەم هەنگاو دەست پێدەکەین لەسەر بنەمای ئەو مێژوو تاقیکردنەوانەی کە هەیە، چونکە هەستانەوە لە بۆشاییەوە دەست پێناکات. هەر لەم پنتەوەیە، کەدەوترێت پەروەردەی دروست لەسەر بنەمای پرۆگرامی بەهێزە، چونکە پرۆگرامەکان دەبنە بڕبڕەی پشتی ئەو پەروەردەیە.

لەسەر ئەم بنەمایانە، ئەم بابەتە، کە بەناونیشانی، پێوەرە پەروەردەییەکان لە پرۆگرامی خوێندنی بنەڕەتییدا (بابەتە مرۆییەکان بە نموونە)یە، دەخرێتەڕوو، کە تیایدا چەند تەوەرێك باسدەکرێت :

1/1 ڕایەڵەکانی پەیوەیست بوونی پەروەردە و کۆمەڵگا.
2/1 بنەماکانی پەروەردەی دروست.
3/1 بنەما سەرەکییەکانی سەرکەوتنی پەروەردە.
4/1 شیکردنەوەی ناوەڕۆکی پرۆگرامی خوێندن.
1/2 گرنگترین پێوەرە سەرەکییەکانی ڕێکخستنی پرۆگرام.
2/2 ڕەنگدانەوەی پێوەرەکان لە پرۆگرامەکانی خوێندنی بنەڕەتیدا.

1/1 ڕایەڵەکانی پەیوەست بوونی پەروەردەو کۆمەڵگا

کۆمەڵگا لە هەموو بوارەکانی ژیاندا بە بەردەوامی لە گۆڕان و پێشکەوتندایە، بەپێی ئەو پێداویستیانەی کە کۆمەڵگا دەیخوازێت.

لای ئەرستۆ پەروەردە هۆکارێکی سەرەکییە بۆ سەقامگیریو جێگیری کۆمەڵگاو دامودەزگاو بەهاو بارودۆخە کۆمەڵایەتییەکان.

بەلای ئەفلاتونیشەوە، پەروەردە هۆکارێکە بۆ چاکسازی لە کۆمەڵگاداو رۆڵی لە پێشکەوتنی ژیاندا هەیە.

دەتوانین بڵێین یەکێك لە ئەرکە سەرەکییەکانی پەروەردە، ئەرکی کۆمەڵایەتییە، چونکە پەروەردە یاسایەکی کۆمەڵایەتی بنەڕەتی خۆی لە هەموو کۆمەڵگایەکدا هەیە، چونکە لایەنی کۆمەڵایەتی منالّ بنیات دەنێت، بۆئەوەی تاکێکی چالاکو سەرکەوتوو بێت تیایدا.

لەم بوارەدا پەروەردە چەندین ئەرکی سەرەکی هەیە، وەك:

١. گواستنەوەی کەلتورو رۆشنبیری، کە تاکەکان لە سروشتێکی بایەلۆجیەوە بگۆڕن بۆ سروشتێکی مرۆیی و کۆمەڵایەتی.

٢. تازەکردنەوەی گەنجینەی رۆشنبیریو دەوڵەمەندکردنی ئەو گەنجینەیە.

٣. دەستنیشانکردنی جێگەو پێگەی تاکی کۆمەڵایەتی، ئەو ئەرکانەی کە لەسەر شانییەتی.

پرۆسەی پەروەردە، پرۆسەی پێگەیاندنی نەوەی نوێیە لەسەر بنەمای پەروەردەی تازەو پرۆگرامی پێشکەوتوو، ئەم نەوەیەش بنیاتنانی کۆمەڵگای لەئەستۆدایە، کەواتە پەروەردەی تەندروست بەرپرسیارێتی گەورەی ئەم بوارەی کەوتۆتە ئەستۆ، کە لەگەڵ خێزاندا پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوانیاندا هەیە، دەتوانین بڵێین ئەم دوو دەزگایە تەواوکەری یەکترن.

هەروەها پێشکەوتنی زانستییو تەکنیکی ئەمڕۆی دنیای پێشکەوتن ئەو دیوارانەی تێکشکاندووە، کە لەنێوان نەتەوەو کۆمەڵگاکاندا هەیە، جیهان وەك گوندێکی بچووك لێهاتووە، کە لەڕێی تەکنیكو تەکنەلۆژیایەوە دەتوانرێت هەموو کۆمەڵگاکان بناسرێن.

بنیاتنانی کۆمەڵگەو یەکێتیو پەیوەست بوون، پێویستی بە رۆشنبیریو فێربوونو تێگەیشتن هەیە، خوێندنگەو دامودەزگا پەروەردەییەکان لەم پرۆسەیەدا لە بەرهەمهێنانی هاوڵاتیدا بەرپرسیارن.

لەم قۆناغەدا پەروەردە دەتوانێت گۆڕانی باش لە کۆمەڵگادا بهێنێتە ئاراوە، بۆئەوەی تاکێك بەرهەمبهێنرێت کە هۆشیارو بەتوانا بێت، ئەم ئەنجامانەش بەبێ دەزگا پەروەردەییەکان نایەتە بەرهەم[1].

تاكو کۆمەڵ پێویستیان بە پەروەردەیەو ناتوانن لێی دابڕێن، هەرچەندە هەمووکەسێك بەجیا لە کەسێکی تر پەروەردە دەکرێتو گەورە دەبێتو گەشە دەکات، بۆماوەیەکی زۆر تەنها گرنگی بە خۆی دەدات، بەڵام دواتر بەخورتی پەیوەندی لەگەڵ دەوروبەردا دروست دەکات، چۆنێتی ئەو پەیوەندییەو مامەڵەکردن لەگەڵ دەوروبەردا پێویستی بە ژینگەیەکی لەباری مرۆییو ماددی هەیە. چونکە پەروەردە بە بۆماوەیی بۆ کەس ناگوێزرێتەوە، بەڵکو لە کۆمەڵگاوە وەردەگیرێت.

دەتوانین بڵێین پەروەردە بەشێکە لە پرۆسەی کۆمەڵایەتی، کە کەلتوورو رۆشنبیری کۆمەڵایەتی دەگوێزێتەوەو پارێزگاری لە کۆمەڵگا دەکەن، هەروەها تاکەکان دەگرێتە خۆیو رێگایان بۆ خۆش دەکات بۆئەوەی ببنە ئەندامێکی خوازراوی ناو کۆمەڵگە.

لـەم پێنـاوەدا پێویسـتە گرنگـی بـە ئامـادەکردنی پـەروەردەیی بـدرێت، ئامادەکردنێـك کـە بـۆ بەرژەوەنـدی گشـتیو بنیاتنـانی کۆمەڵگایـەکی پێشـکەوتووی کـراوە بـە رووی دنیـادا سـوودی هـەبێت، پەیوەندی تاكو کۆمەڵگا هەر لە تەمەنی ٧ ساڵیەوە دەست پێ دەکات تا تەمەنی ٧٠ سالی و زیاتریش[٢] .

پەروەردەکردنی تاك و نەوەکان، وەك پەروەردەکردنی پەلەوەر نییە، چونکە ئەم تاکانە بە ئـازادای لەدایکدەبنو دەژین، بەڵام پێویستیان بە پەروەردەکردنێکی تەندروست هەیە، لەلایەن خێزانو دام ودەزگا پەروەردەییەکانەوە.

ئێمە ئێستا لە قۆناغی بنیاتنانی کۆمەڵگای پێشکەوتوودایـن، پێویستە ئەم بنیاتنانە لەسـەر بنـەمای پەروەردەی راستەقینەو پەیڕەوبەندانە بێت، بۆ رزگاربوون لەکۆتوبەندی دواکەوتوویی[٣] .

پـەروەردە لـە توانایدایـە، گۆڕانکـاری تەندروسـت لـە کۆمـەڵگادا بێنێتـە ئـاراوە، گرنگـی بـە ئـەرکی هاوسەنگی کۆمەڵایەتیو هاوسەنگی دەروونی بدات، هەندێکجار وەك موگناتیس وایە، دوولایەنەیە کـە وەك ساردو گەرم، واتە دەتوانیت ڕۆڵی باش ببینێتو یاخود ڕۆڵێکی خراپی هەبێت.

لێکۆڵەران سێ نموونەی پەیوەندیداری نێوان کۆمەڵگەو پەروەردە دەخەنەڕوو:

١- لە چەشنی یەکەمیاندا، کۆمەڵگا کاریگەری لەسەر پەروەردە هەیە، دامودەزگـا پەروەردەییـەکان وەك رەگەزێك بە دامودەزگاکانی کۆمەڵگاوە پەیوەستن، ڕۆڵـی پـەروەردە تونـدوتۆڵکردنی بـەهاو چـەمكو رەوشتەکانی کۆمەڵگایە، کە پەروەردەی کوردستان تا ڕادەیەك لەم چەشنەیە.

٢- پەروەردە کاریگەریی لەسەر کۆمەڵگا هەیە، چونکە دامودەزگاکانی پەروەردە دەتوانن ڕۆڵیان لە گۆڕانی کۆمەڵگادا هەیە، لەکۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا ئەم چەشنە پەیڕەودەکرێت.

٣- نموونەی سێیەم ئەوەیە کە هەردووکیان بەیەکسانی کاریگەرییان لەسەر یەکتر هەیە.

پەیوەندی نێوان پەروەردەو بەهاکانی کۆمەڵگا، پەیوەندییەکی پتەوە، ناتوانرێت لەیـەك بترازێنـرێن، هـەردووکیان یـەکتر تەواودەکـەن، چـونکە پـەروەردە لـە ناواخنیـدا پرۆسـەیەکی بەهاییـە، دەزگـا فێرکارییەکانن، کە هەوڵی چاندنی ئەو بەها پیرۆزانە دەدات.

ئەم دەزگا پەروەردەییانـە لەگـەڵ خێـزان و کۆمـەڵگادا دەتـوانن یـەکتری تەواوبکـەنو ڕۆڵـی خۆیـان هەبێت[٤]، کەواتە پەروەردە سەرمایەی داهاتووی هەموو کۆمەڵگا مرۆڤایەتییەکانە.

٢/١ بنەماکانی پەروەردەی دروست

کۆمەڵگا بە شادەماری زانست و پـەروەردەی خوێنـدکار دادەنرێـت، پێویسـتە بنـەما سـەرەکییەکان بخەینەڕوو، بۆئەوەی بزانین چۆن مامەڵە لەگـەڵ ئەنـدامانی ئـەم دەزگایانـە بکـەین، لـەپێناو بەرژەوەنـدی گشتیدا.

پرۆسەی پەروەردە دەبێت گشتگیرو تەواوو پڕاوپڕ بێتو لایـەنی کەسـایەتیە جیاوازەکـان لەبەرچـاو بگیرێت، لەپێناو یارمەتیدانی پەروەردەکردنی تاكو گەشەپێکردندا.

بنـەمای کۆمەڵایـەتی، یەکێکـە لـە بنـەما سـەرەکییەکانی پـەروەردەی تەندروسـت، چـونکە هێزێکـی کۆمەڵایەتی گرنگە لە دانانی پرۆگرامو جێبەجێکردنیدا، چونکە پرۆگرام ڕۆڵی سەرەکی هەیە لـەم بـوارەدا،

چونکە لایەنی کۆمەڵایەتی لە رەوشتی خوێندکاردا بەپێی پێویستی رۆژو سەردەم رەنگ دەداتەوە. لەناو ئەم بنەمایانەشدا رۆشنبیریو بەها کۆمەڵایەتیەکان گرنگی خۆیان هەیە، مەبەست لە بنەما، چارەسەرکردنی کێشەکانە، کە ناوەرۆکی پرۆگرامەکان دەستنیشان دەکەن، هەروەها رێکخستنو هۆکاری پێشخستنی خوێندن دەخاتە روو[٥].

خوێندنگە دەزگایەکی کۆمەڵایەتیە، کە ئامانجی پێگەیاندنی تاکە لەپێناو خزمەتکردنی کۆمەڵگادا، بێ گومان کۆمەڵگا کاریگەری لەسەر پرۆگرامی خوێندن هەیە.

کەسایەتی مامۆستا بنەمایەکی سەرەکییە لەم دەزگایەدا، پێویستە مامۆستایەکی داهێنەربێتو ئاستی خوێندکاری لا گرنگ بێت، هەرچەندە مامۆستای نموونەیی بەهەموو واتایەك نییە، کە بۆ هەمووکاتو شوێنێك بشێت، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی دەبێت کەسایەتیەکی ئارامی هەبێت خۆی بە بەرپرسیار بزانێتو کەسایەتییەکی تێگەیشتووی هەبێت، رێز لە خوێندکار بگرێت.

لەم روانگەیەوە دەبێت ئەم خاڵانە رەچاوبکرێن:

١- مامۆستا دەبێت لە رووی کۆمەڵایەتیەوە خۆی بناسێت، لە وڵاتو پێشکەوتنو کێشەکان ئاگاداربێت، هەروەها خێزانو ژینگەی خۆی بناسێت، ئاگاداری کۆمەڵگاکانی تریش بێت.

٢- لەپێناو بەدەستهێنانی توانا گرنگەکانو پێویستیەکانی ژیانو گەشەپێدانی لایەنی کۆمەڵایەتی کە تاك پشت بەخۆی ببەستێتو کار لەگەڵ خەڵکی تریش بکاتو ئامادەبێت پێ بەپێی گۆڕانکارییەکان بڕوات، گرنگی دان بە کاری دەستو پیشەیی، بۆیە دەبێت یەکسانی لەنێوان هەموو ئەندامو رەگەزەکانی کۆمەڵگادا جێبەجێ بکرێت.

٣- گرنگی پەروەردە بخرێنە روو و گەشەی پێبدرێت، بەدیهێنانی ئەو بنەمایانەی، کە مرۆڤ شانازییان پێوە دەکات وەك کەرامەتی خودیو خۆگونجان لەگەڵ کۆمەڵگاداو، خەڵك قبوڵ کردن چ لە خێزاندا یا لە دەرەوەی خێزاندا.

خوێندنگە ئامانجی پەروەردەکردنی نەوەیەکە بەشداربێت لە چالاکی مرۆڤایەتی و ژیانی کۆمەڵایەتیدا بکات، پێویستە وەڵامی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان بداتەوە، ببێتە پێشەنگ لە گۆڕانکاری کۆمەڵگادا[٦].

هەرچەندە لە هەندێك کۆمەڵگادا، پەروەردە ئامانجی رژێمێکی سیاسی تایبەت جێبەجێ دەکات، بەڵام ئەمانە ئامانجی سەرەکی پرۆسەی پەروەردە نییە، بەڵکو پەروەردەکردنی نەوەی نوێ لە ئەستۆی پەروەردەدایە.

نابێت خوێندن ئەم کێشانەی تێدابێت:

١) پرۆسەی خوێندن نابێت دەسەڵاتی پێوە دیاربێت، مامۆستا زەبروزەنگ بەکاربهێنێت.

٢) نابێت هۆکاری کلاسیکی لە وانە وتنەوەدا بەکاربهێنرێت، پشت بە لەبەرکردن ببەسترێت، چونکە رێگای کلاسیکی گەشەکردن دەوەستێنێتو تازەگەری ناهێڵێت، منداڵ تووشی بێزاریو ناحەزی لە خوێندندا دروست دەکات، نەك تەنها خوێندکار بەڵکو مامۆستاش بێزار دەکات.

پرۆسەی خوێندن دەبێت بە پلان بڕوات بەڕێوە، پەروەردە لەم بوارەدا سەرکردە بێت، نابێت ئەم پرۆسەیە پرۆسەیەکی رووکەش بێت، لە پەروەردەدا ئامانج روونو ئاشکرابێت، هۆکارەکانی گۆڕانی خوێندن دەستنیشانبکرێت، کە لەگەڵ کۆمەڵگادا بگونجێت.

٣/١ بنەما سەرەکییەکانی سەرکەوتنی پەروەردە:

١)خوێندکار گرنگی خۆی هەیە، واتە خوێندکار بە پلەی یەکەم دێت و هۆکاری سەرکەوتنی پرۆسەی خوێندنە، ئەمەش بەوەدەبێت، کە خوێندکار خۆشحاڵو سەربەست بێت، رێزی لێ بگیرێت، چونکە رێزگرتن لەهەموو ئاستەکاندا (وڵات، سەرۆکی دەزگاکان، مامۆستا) بنەمایەکی گرنگە لە دروستکردنی بڕیاری پەروەردەییدا بۆیە دەوترێت هەموو خوێندکارێك گرنگەو نابێت کەس فەرامۆش بکرێت.

٢) گونجاندنی ژینگەیەکی لەبار بڕەخسێنرێت، کە جیاوازی لەگەڵ ژینگەیماڵەوە نەبێت، چونکە خوێندنگا بۆ ژیانە، منداڵ هەست بە ئاسودەیی بکاتو بە ماڵی خۆی بزانێت لە پاك راگرتنو ئاگاداری کەلوپەلەکاندا، بەڕێوەبەر و مامۆستاکان یەك یەك خوێندکارەکان بناسن، پەیوەندییەکی باشیان لەگەڵ خوێندکاردا هەبێت، منداڵ وا هەست بکات کە لە دەزگایەکی ئەمیندایەو بتوانێت کەلوپەلەکانی بەبێ ترس بەجێ بهێڵێ.

٣) گونجاندنی فێربوون لای منداڵ، کە لە تەمەنی ٦ ساڵیەوە فێری خوێندنەوە دەبێت، باشتروایە پێش ئەو تەمەنە گرنگی بە ئارەزووەکانی بدرێت وەك (مۆسیقا، وەرزش، کاری دەستی...هتد) بەبێ بەکارهێنانی توندوتیژی لە رووی دەرونییەوە، هەروەها گرنگی بە رێزگرتنی لایەنی بایەلۆجی خوێندکار بدرێت.

٤) چالاکی خوێندکار، دەبێت خوێندکارەکان بە تاكو کۆمەڵ چالاکی پیشان بدەن، هەموان یارمەتیدەربن لە بنیاتنانی زانیارییدا.

٥) هزری خوێندکار بەهێزبکرێت، نابێت خوێندکار تا تەمەنی ٩ ساڵی سەرزەنشت بکرێت، دوای ئەم تەمەنە خوێندکار بەهێزدەکرێت، بەڵام بەبێ سەرزەنشت کردن تا ١١ ساڵیش نابێت گوشاری دەروونی لەسەربێت. حەزی خوێندنی لا دروست بکرێت، پاش ١٣ ساڵیش تارادەیەك دەتوانرێت سەرزەنشتی خوێندکار بکرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نابێت پێی بوترێت "تۆسفریت"، واتە زیاتر گرنگی بە وەرگرتن دەدرێت نەك خستنەڕووی خراپەکانی، بۆئەوەی بەشێوەیەکی نەرم لەگەڵ تایبەتمەندییەکان بگونجێنرێت(٧) و پرۆگرامەکان بەشێوەیەکی زانستی دابنرێن.

١-٣/١ بنەماکانی دانانو گەشە پێدانی پرۆگرامی خوێندن:

پەروەردە بە پرۆگرامەکانیەوە، بوونێکی مەعنەوی هەیە، کە لە چەند رەگەزێك پێکهاتووە، دەتوانین لەسەر چەند بنەمایەك پرۆگرامی خوێندن گەشەی پێبدەین، کە ئەمانەن:

١. بنەمای کۆمەڵایەتی: دەبێت پرۆگرامەکان هەوڵی زیادکردنی هوشیاری وبڵاوکردنەوەی گیانی لێبوردەیی و قبوڵکردنی کەسانی تر بدەن، پێویستە رۆشنبیری تەکنیکیو تەکنەلۆژی لەنێوان تاکەکاندا بڵاوبکەنەوە، پەیڕەوی دیموکراتیو سەربەخۆیی بکەن.

٢. بنەما دەروونییەکان: پێویستە لە پرۆگرامەکاندا گرنگی بە لایەنی دەروونی منداڵ بدرێت، حەزی خوێندن لە منداڵدا دروست بکرێت، گرنگیو گەشەکردنو چۆنێتی فێربوون و ئامۆژگاری دەربارەی لایەنە کۆمەڵایەتییەکان بخرێتەڕوو، بۆ هەر کێشەیەك چارەسەر بدۆزرێتەوە.

٣. بنەما فەلسەفەییەکان: خۆشەویستی بۆ زانستو زانیاری لای منداڵ بچێنرێت، نەك تەنها لە خوێندنگە، بەڵکو لە دەرەوەی خوێندنگەش منداڵ ئەم حەزەی هەبێت، بتوانێت لە ژیانی رۆژانەدا پراکتیکی ئەم زانستە بکات.

٤. بنەما مەعریفییەکان: لە دانانی پرۆگرامدا، پێویستە ڕەچاوی زانیارییە پێویستەکانی هەر بەشێك بکرێتو بە ژیانی رۆژانەوە ببەسترێتەوە، پێویستە ئەو زانیارییانە هەمەلایەنەو جۆراوجۆر بنو لەگەڵ گیانی سەردەمدا بگونجێن.

لە ئەنجامی ئەم خاڵانەوە دەتوانین بڵێین، دەبێت پرۆگرامەکان ئەملایەنانە فەرامۆش نەکات:

١- ئامانجدار بێت: واتە پرۆگرامەکان ئامانجداربن لە کۆزانیاریو تواناو ئاراستە پێویستەکان تازەکاری تێدابێت، لەگەڵ رەوشتی خوێندکاردا بگونجێت، بۆئەوەی بەئاسانی جێبەجێ بکرێت.

٢- گشتگیر بێت: هەموو لایەنەکان بگرێتەوە، واتە لایەنی هۆشەکیو رۆشنبیریو کۆمەڵایەتیو هونەرییەکان بگرێتە خۆ.

٣- بەردەوامی تێدا بێت: ئەو پرۆگرامەی کە دادەنرێت بۆ کاتێکی دیاریکراو نەبێت، بەڵکو بەردەوامی تێدا بێت.

٤- هاوکاری: گیانی هاوکاری لە پرۆگرامەکاندا دیاربێت.

٥- لەسەر بنەمای زانستی بێت: پرۆگرامی خوێندن لە هەموو هەستێکی تاکەکەسی دووربێت، تەنها لەسەر بنەمای زانست بێت.

٦- هەموو هۆکارەکانی فێرکردنی تێدا بەکاربهێنرێت، بۆنموونە راگەیاندنی پەروەردەیی رۆڵێکی گرنگی لەم بوارەدا هەیە.

کەواتە پرۆگرامەکان دەبێت وەڵامی ئەم پرسیارانە بداتەوە(٨):

١) بۆچی پەروەردە دەکەین (ئامانج وەڵام بداتەوە).

٢) لەبەرچی پەروەردە دەکەین (ناوەرۆکی پەروەردە چیە).

٣) چۆن پەروەردە دەکەین (رێگاکانی پەروەردە کامانەن).

٤) کێ پەروەردە دەکەین (تاکی کۆمەڵگا پەروەردە دەکرێت).

٢-٣/١ ڕەگەزەکانی پرۆگرام

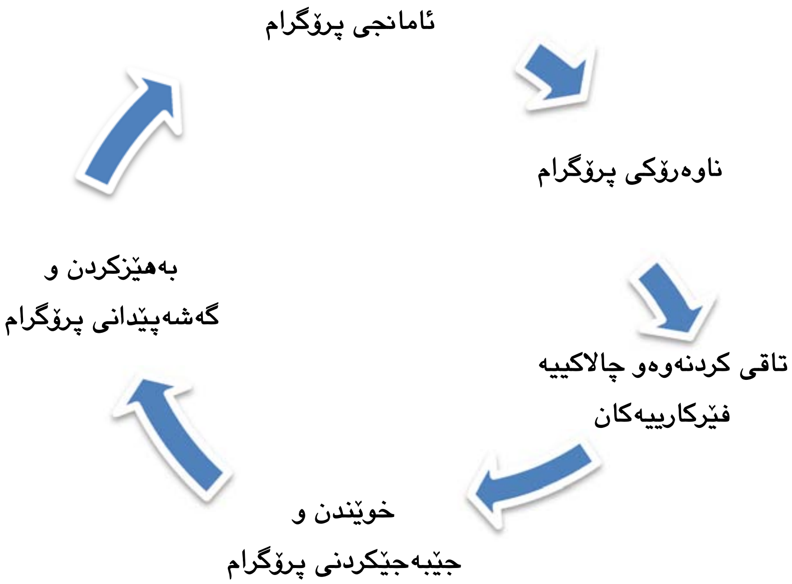

٣/١-٣ هۆکارەکانی (ڕێگاکانی) برەودان و بەهێزکردنی پرۆگرامەکانی پەروەردە:

پرۆسەی بەهێزکردن، یەکێکە لە پرۆسە سەرەکییەکانی هەر پرۆگرامێك، واتە ئەو پرۆسەیە کە کەسێك یاخود کۆمەڵگایەك بۆ ناسینی سنوورو ئاستی سەرکەوتن یاخود سەرنەکەوتنی لە بەجێهێنانی ئامانجە گشتیەکانی پرۆگرامدا پێی هەڵدەستێت.

لەم پرۆسەیەدا دەبێت ئەم خاڵانە رەچاو بکرێت:

١- ئامادەکردنی کەسانی بەرپرسی پەروەردەیی لە رووی بیرکردنەوەو دەروونییەوە، بۆئەوەی پێشکەوتن قبوولّ بکەنو بەشێوەیەکی راستەوخۆ بەشداری تێدا بکەن، لەهەمان کاتدا وێنەیەکی زیندوویان لەبەرچاوبێتو بنەماو ئامانجەکانیان لا روونو ئاشکرا بێت، ئەمانەش لەرێی وێنەو سلایدو ڤیدیۆوە دەبێت.

٢- ئاراستەی داهاتووی فێرکاری و فەلسەفەی خوێندن دەستنیشانبکرێت، لەلایەن لیژنەیەکی فێرکارییەوە بنەماکان بخرێنە ڕوو.

٣- بنەماکان بەهێزبکرێن، بەشێوەیەك کە گشتگیرو هەمەلایەن بن، وەك (ڕێگاکانی وتنەوەی وانەو بڕیارەکانی خوێندن، توانا ماددییەکانی خوێندنگاو خوێندکار)، واتە بەهێزکردنی جۆراوجۆرو زانستی بێت، هەموولایەك بەشداری تێدا بکەن (خوێندکار، مامۆستا، بەڕێوەبەر)(٩).

٤- پلان بۆ پێشکەوتنی پرۆگرام دابنرێت.

٥- پلانی پێشنیارکراو جێبەجێ بکرێت.

٦- ئامادەکاری بۆ گشتاندنی پرۆگرامی پێشکەوتوو بۆ نموونە:

أ. تاقیکردنەوەی زارەکی بە بەردەوامی.

ب. تێبینیکردنی رەوشتو ئاستی خوێندکار.

ج. تاقیکردنەوەی نوسراو، کە پرسیاری راپۆرتیو پرسیاری بابەتی تێدابێت.

٧- ئەو پرۆگرامەی دادەنرێت، چاودێری بکرێت، کە تا چەند ئاراستەو بنەماکانی سەرکەوتوو بوون.

٣/١-٤ رێگاکانی پێشخستنی پرۆگرام:

یەکەم/ رێگای کۆن:

١) گرنگیدان بە لابردنو زیادکردنو گۆڕینەوە، ئەم رێگایە ئاسانو خێرایە بۆ جێبەجێکردن، بۆ نموونە لابردنی هەندێك بابەت، کە پسپۆڕان پێیان زیادە، یاخود زیادکردنی هەندێك بابەتی ترو گۆڕینی هەندێك بابەت بە بابەتی دیکە بۆ نموونە لە بیرکاریدا هەندێك رێگە دەگۆڕێت بۆ رێگای تر.

٢) پێشخستنی کتێب و رێگاکانی وتنەوەی وانە، بۆ نموونە گرنگی بە رووکەشی بابەتەکان دەدرا نەك ناوەرۆك، هەروەها گرنگییەکی زۆریان بە گەیاندنی بابەتەکان دەدرا نەك داهێنان.

٣) لە تاقیکردنەوەکاندا، تەنها پێوەر فێربوون بوو، نەك گەشەکردنی بیری خوێندکار لە هەموو بوارەکاندا.

٤) لە رێکخستنی پرۆگرامدا، پرۆسەکە بەردەوامبوو تا گەیشتە رێکخستنی پرۆگرامی نوێ.

دووەم/ رێگای نوێ:

لەم رێگایەدا گرنگی بە پرۆسەی خوێندن دەدرێت، وەك پرۆسەیەکی گشتگیرو دینامیکی، گرنگی بە گشت دەدات نەك بە بە ش، ئەمەش بە سێ هەنگاو دەبێت:

هەنگاوی یەکەم: قۆناغی دانانی پلانی پرۆگرام: لەم قۆناغەدا ئامانجەکان دەستنیشان دەکرێن، نموونەیەك هەڵدەبژێرێت پاشان ناوەرۆکێك دیاری دەکرێت، بابەتی فێرکاری ئامادە دەکرێت.

هەنگاوی دووەم: قۆناغی جێبەجێکردنی پرۆگرام: لەم قۆناغەدا بەڕێوەبردنو وانەبێژەکان بەشداری دەکەن (بەڕێوەبردن:مەبەشت لە بەڕیوەبردن کاری ڕێکخستنە لەگەڵ لایەنە پەیوەندیدارەکان بۆ جێبەجێ کردنی پرۆگرامی پێشکەوتوو)، هەروەها ئەرکی روماڵکردنی ژینگەیی لەسەرشانە، بۆ زانینی چەندێتی ڕادەی وەرگرتنی ئەو پرۆگرامە لەلایەن خوێندکاراوە، دواتر کەسانی تر رابهێنرێت بۆ ئامادەکردنو جێبەجێکردنی پرۆگرامو پاشان لەڕێی پلانەوە لە پۆلدا جێبەجێ بکرێن.

قۆناغی سێیەم/ قۆناغی بەهێزکردنی پرۆگرام: پاش پلاندانانو پۆلێنکردنی زانیارییەکانی کە پەیوەندی بە بابەتەکانەوە هەیە، پرۆسەی بەدەستهێنانی زانیاریو کۆکردنەوەی داتاکان دەستپێدەکات. لەم پرۆسەیەدا دانانی پرنسیپو دەستوری داتاکان دەستپێدەکات، کە تیایدا پەسنو شیکردنەوەو راڤەکردنی داتاکان دەکرێت.

٤/١ شیکردنەوەی ناوەرۆکی پرۆگرامی خوێندن:

شیکردنەوەی ناوەرۆك، بناغەی هەرە سەرەکی پێکهێنەری پرۆگرامە، ئەم پرۆسەیە وا لە مامۆستاکان دەکات، زانستو زانیاری بەشێوەیەك رێکبخات، کە یارمەتی لە بەئامانج گەیشتندا بدات،

چونكه شيكردنەوە پرۆسەی خوێندن بە ڕێڕەوێكی ڕێكخراودا دەبات، بە واتای جياكردنەوەی ڕەگەزە پێكهێنەرەكانی بابەتێك دێت.

شيكردنەوەی پرۆگرام، كۆمەڵێك ڕێگاو بەدواداچوونی هونەرييە، ڕاڤەو جياكردنەوەی بابەتەكانی خوێندنەو دەقە نووسراوو وێنە و بيری كتێبەكان دەخاتە ڕوو، لەم پرۆسەيەدا پەسنی بابەتەكان دەكرێت.

لە شيكردنەوەی كتێبی خوێندندا، پێويستە پێكهێنەری بابەتەكان دەستنيشانبكرێت، دواتر ڕەگەزو بەشەكان جيابكرێنەوە.

١-٤/١ سوودی شيكردنەوەی ناوەرۆك:

١- تيشك دەخاتە سەر شيكاری فۆرمی دەقەكانو بەستنەوەيان بەيەكەوە، واتە گرنگی نادرێت بە نيەتە شاراوەكانی نووسەر.

٢- بەكارهێنانی ڕێگای زانستی لە شيكردنەوەدا، واتە بابەتيیانە شيكاری بابەتێك دەكرێت.

٣- مامۆستا لەم ڕێگەيەوە وردەكاری بابەتەكان تێدەگات.

٤- لە شيكردنەوەدا، بواری را دەربڕينو تێبينی تۆماركردن هەيە.

٥- ئامانجی داڕشتن بەشێوەيەكی وردو دياريكراو ئاسان دەكات.

٦- پرۆسەی بەهێزكردن ئاسان دەكات.

ناوەرۆك گرنگترين بەشە پێكهێنەری پرۆگرامی خوێندنە، كۆمەڵێك زانياری تێدايە، كە يارمەتی شيكردنەوەو پۆلێنكردنی بابەتەكان دەدات، بۆ نموونە دەقە نوسراوو وێنەو بيری كتێبەكان شيدەكرێنەوە.

ناوەرۆك بريتيە لە كۆمەڵێك بابەت بۆ فێربوون بەمەبەستی دەرخستنی تواناكان، وەك ئەدەب، ڕەوشت، ناوەرۆك گرنگترين پێكهێنەری پرۆگرامی خوێندنە، بەمەبەستی ڕێكخستنی زانستو زانياری بەرەو بەديهێنانی ئامانجی پلان بۆ دانراو، ناوەرۆك كرۆكی پرۆگرامی خوێندنە، پێويستی بە شيكردنەوەی ورد هەيە، كە بريتيە لە:

١- ئامادەكردنی پلانی فێركاری وەرزیو ڕۆژانە.

٢- داتاشينی ئامانجی فێركردن.

٣- هەڵبژاردنی ئامانجی فێركاری گونجاو.

٤- هەڵبژاردنی هۆكاری فێركردن.

٥- تاقيكردنەوەی ئەنجامدراو بۆ فێركردنی گونجاو.

٦- پۆلێنكردنی ڕەگەزەكانی ناوەرۆك بۆ ئاسانكردنی جێبەجێكردنی پلان.

٤/١ -٢ ڕەگەزەكانی ناوەرۆكی خوێندن:

١- بابەت: سەرباسی سەرەكیو لاوەكی لە يەكەی خوێندندا دەگرێتەوە، پێويستە سەرباس بەجۆرێك بێت بابەتەكە بگرێتەخۆی، كۆكراوەی زانيارييەكان بێت.

٢- چەمكو زاراوەكان: لە ناوەرۆكدا كۆمەڵێك رەگەزی نزیك هەیە، كە بە وشەیەك یان زاراوەیەك دەردەبڕێت.

٣- راستیو بیرەكان: بریتیە لەو راستیانەی كە بە داتا دەخرێنە ڕوو و راستیەكان بە بەڵگە دەسەلمێنرێن.

٤- گشتگیری: دەبێت بابەتەكان لە خزمەتی یەكتردا بنو لەیەك دانەبڕێن، پەیوەندی نێوان چەمكەكان روونو ئاشكرا بێت.

٥- بنەماو ئاراستەكان: بنەما پێوەرێكە هەڵوێستو رەوشتەكان دەستنیشان دەكات.

٦- تواناو لێهاتوویی: جێبەجێكردنی توانستە ئەقڵیو زانستیەكان، كە خوێندكار دەیانخاتەڕوو.

٧- وێنەو شێوەو رونكارییەكانو چالاكیو شرۆڤەو پرسیارو راهێنانو هەڵسەنگاندنو بەهێزكردن.

رێگاكانی شیكردنەوەی ناوەرۆك:

أ- رێگای كۆكەرەوە/ گرنگی بە كۆكردنەوەی رەگەزە لەیەكچووەكانی بابەتی خوێندن دەدات، وەك كۆمەڵێك چەمكو هێما...هتد.

ب- رێگای جیاكەرەوە/ گرنگی بە دابەشكردنی بابەتی خوێندن بۆ بابەتی سەرەكی دەدات، دواتر دابەشكردنیان بۆ بابەتی لاوەكی.

١/٢ گرنگترین پێوەرە سەرەكیەكانی رێكخستنی پرۆگرام:

١- پابەندبوون بە ئامانجی پەروەردەییەوە، واتە تا چ رادەیەك ئەو بابەتانە پەیوەستن بە فەلسەفەی گشتیو رەوشی رۆشنبیرییەوە، بەهای ئەو بابەتانە چەند ڕاستی و دروستی تێدایە، ئایا لە توانایاندایە كاریگەرییان لەدوای ژوورەكانی خوێندنیش بمێنێتەوە.

٢- رێكخستنی لۆژیكیو سایكۆلۆژی ناوەرۆكی پرۆگرام، واتە پیشاندانی بابەتەكان بەشێوەیەكی زنجیرەیی بەدوایەكداهاتوو لە سادەوە بۆ ئاڵۆز، لە كۆنەوە بۆ نوێ، بابەتەكان بەجۆرێك بن لەگەڵ ئاستی بیركردنەوەی خوێندكار بگونجێن.

٣-رێكخستنی بنەڕەتی ناوەرۆكی پرۆگرام، واتە تا چ رادەیەك خوێندكار رادەكێشن، ئاوێنەی ژینگەو ڕۆشنبیری خوێندكاربێت و حەزەكانی خوێندكار تێربكات.

٢/٢ رەنگدانەوەی ئەم پێوەرانە لەناو پرۆگرامەكانی خوێندنی بنەڕەتیدا:

وێڕای ئەو گۆڕانكارییانەی كە بەسەر پرۆگرامەكانی خوێندندا هێنراوە بەرەو چاكترو تۆكمەتركردنی پرۆگرامەكان لە رووی چۆنیەتییەوە، بەڵام دیسان ئەم پرۆگرامانە هەندێك كەموكورتییان تێدایە، بەتایبەتی لە رووی ئەو پێوەرە سەرەكیانەی كە دەبێت لە پرۆگرامی نموونەییدا بوونیان هەبێت.

لێرەوە هەندێك لەو تێبینیانە دەخەینە بەرچاو، بەمەبەستی باشتركردنی بابەتەكانو پێگەیاندنی منداڵان بە باشترین شێوە، چونكە بەردەوام كۆمەڵگا لە گۆڕاندایە، پەروەردەش ئەركێكی قورسو بەرپرسیارێتی گەورە لەسەرشانە، كە پێویستە بەپێی كاتو شوێن بەپێی گۆڕانكارییەكان هەنگاوبنێت.

وەك پێشتر وتمان سێ پێوەری گرنگ بۆ ڕێکخستنی ناوەرۆك هەیە ، لێرەوە هەر یەکە لەو پێوەرانە باسدەکەین، کە تا چەند لە بابەتەکانی خوێندنی بنەڕەتیدا بوونیان هەیە:

١- پێوەری پابەندبوون بە ئامانجی گشتیەوە، لەم پێوەرەدا پێویستە هێڵە گشتیو نیشتمانیو بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان بخرێتە بەرچاو، خوێندکار لە رووی نەتەوەییو نیشتمانیەوە پەروەردە بکرێت. واتە دەبێت ئامانجە پەروەردەییەکان دەستنیشانبکرێن. وەك: ئامانجی نیشتمانیو نەتەوەییو ئامانجی بەهای رەوشتیو ئامانجی زانستیو فێرکاریو زانستی گرنگی پێبدرێت، هەندێك لەو بەهایانە بە بەردەوامی دووبارەبکرێنەوەو بدرێن بە گوێی خوێندکاردا، چونکە وەك دەزانین بە دووبارەکردنەوە بەهاکان زیاتر دەچەسپێن، بۆ نموونە (راستگۆییو رێزگرتن و دڵسۆزی و ئەمانەت پارێزی...هتد).

خستنەڕوو و دەستنیشانکردنی ئەو بەهایانە بەجۆرێك بن، کە راستەوخۆ لە مێشکی خوێندکاردا بچەسپێت، تەنانەت لەپاش قوتابخانەش کاریگەرییان بمێنێتەوە، لێرەوە هەندێك نموونە لە کتێبەکانی قۆناغی بنەڕەتی بەتایبەتی هەندێك لە بابەتە کۆمەڵایەتیەکان (مرۆییەکان) دەکەین بە نموونە، کە جۆرێك لە دژیەکی لەگەڵ ئەم پێوەرەدا پێوە دیارە:

لە بابەتی کۆمەڵایەتی - بەشی جوگرافیادا، بەمجۆرە پێناسەی هەرێم کراوە.. "بریتیە لە رووبەرێکی زەوی کە بە چەند دیاردەیەکی جوگرافی لە هەرێمەکانی دەوروبەر جیادەکرێتەوە" ..

لەم پێناسەیەدا تەنها دیاردە جوگرافیەکان کراون بە بنەما بۆ جیاکردنەوەی هەرێمەکان، وەك دیارە تەنها جوگرافیا جیاکەرەوەی نێوان هەرێمەکان نییە، لەم بارەدا خوێندکار راستەوخۆ هەرێمی کوردستانی دێتە بەرچاو، کە لای ئەو مێژوو و زمانو کەلتورو رۆشنبیریو لایەنی کۆمەڵایەتی تەنانەت هەڵکەوتی روخساریش جیاوازە، بۆیە منداڵان تووشی سەرلێشێوان دەبن، باشتروابوو، بوترایە تەنها لە رووی جوگرافیەوە ئەمە پێناسەی هەرێمە، ئەوە ڕونبکرێتەوە، کە هەرێمی کوردستان هەرێمێکی فیدڕاڵی سەربەخۆیە، چونکە ئامانجمان پەروەردەکردنی خوێندکارە لە رووی نەتەوەییو نیشتمانییەوە، نەك تەنها خستنەڕووی لایەنێکی بچوكو فەرامۆشکردنی ئامانجە سەرەکییەکە.

لە ل٦٠ی کۆمەڵایەتی پۆلی (٦)دا باس لە هۆکاری مرۆیی دەکات، کە گرنگی لە کوردستاندا هەیە لە خاڵێکدا نووسراوە "بوونی پیشەسازی فۆلکلۆری" بەبێ ئەوەی هیچ لێکدانەوەو نموونەیەك بهێنێتەوە وەك فەرش - جلوبەرگ - کەلوپەلی ناوماڵ...هتد. ئەم بابەتانە دەبێت زیاتر وەسفی بن، چونکە لێکدانەوە بۆ رونکردنەوەیە، بەڵام زۆرجار هەست دەکەین ئەم بابەتانە بارگرانی لای منداڵ دروست دەکەن.

بەپێی ئەم پێوەرە دەبێت ئامانجە نیشتمانییەکان وردو روون بن، بەشێوەیەکی زانستی بابەتەکان شرۆڤە بکرێن، بۆنموونە باس لە کێڵگەکانی هەرێمی کوردستان دەکات، بەڵام لەپڕ ناوی نەینەواو - موسڵ دێنە ناوەوە، لە کاتێکدا تەنها (هەولێر و دهۆك و سلێمانی) بەکوردستان دەناسێنێت، هەموومان دەزانین ئەمانە ئێستا سەر بە هەرێم نیە، خوێندکار لێرەدا توشی سەرلێشێوان دەبێت.

هەروەها زیاتر گرنگی بە باشوری عێراق دراوە، نەك کوردستان، بۆنموونە لە باسی مەڕو بابەتەکانی تردا (مەڕی عەرەبی) پێش (مەڕی کوردی) هێنراوە. ئەمە لەکاتێکدا دەبێت ئەم پرۆگرامانە بەها نیشتمانیی‌و نەتەوەییەکان بپارێزێن، نەك خۆمان وەك پلە دوو نمایش بکەین.

بابەتی مێژوو گرنگی خۆی لە بەها نیشتمانییەکاندا هەیە، پێویستە ئەم بابەتە بەجۆرێك بێت کە بە ئێستاوە ببەسترێتەوە، لەگەڵ ئێستادا بەراورد بکرێت بۆنموونە لە باسکردنی دەوڵەتی مادو میرنشینە کوردییەکاندا پێویستە باس لە زەرەرمەندییەکانی کوردستان بکرێت، کە هەمیشە شانۆی ڕووداوەکان بوو، جێی ململانێی دەوڵەتە زلهێزەکان، هەرچەندە باس لە گرنگی ئەم ناوچەیە دەکرێت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام بەشی کورد تەنها زەرەرو وێرانکردنی بەرکەوتووە، لە هەریەکێك لەم بابەتانەدا پێویستە بیر وروژاندنی بۆ خوێندکار تێدابێت، خۆی لەو مێژووەدا ببینێتەوە، نەك تەنها وەك چیرۆکێك بۆی باسبکرێت، دەبێت پرسیاری لێبکرێت تۆ چۆن سەیری ئەم مێژووە دەکەیت.

لە ل٨٩ بە سەرباسێك نوسراوە: "گەشەکردنی هوشیاری سیاسی کورد".

دیارە سەرباس کۆکراوەی زانیاری‌و بیری نووسینە، ئەم سەرباسە بۆ منداڵ نامۆیە، چونکە منداڵان پێویستیان بە سیاسەت نییە، بەڵکو پێویستیان بە هوشیاری نەتەوەییە، هەرچەندە ئێستا هەمووان وەك سیاسەتمەدار دەردەکەوین، بەڵام با منالان لەم کایەیە دووربخەینەوە مێشکیانی پێوە سەرقاڵ نەکەین.

لە سەرباسی ل٩٥دا "پەیدابوونی عێراقی هاوچەرخ".

لەم سەرباسەدا هیچ ئامانجێکی نیشتمانی‌و نەتەوەیی نابینن، لە ناواخنی ئەم بابەتەشدا زیاتر کورد وەك داردەستێك نمایش دەکات، هەمیشە بەرگری لەبری دەسەڵاتدارەکان بەپێی سەردەمەکان کردووە.

پەیوەندی نێوان بیرەکان نێواندژییە، بۆنموونە ل ٩٧دا باس لە هۆکارەکانی شۆڕشی (٢٠) دەکات، بەڵام بەهیچ جۆرێك ناوی کوردی تێدا نەهاتووە، لە خالّی چواردا بە ڕوونی باس لەوەدەکات لەبەر نەبوون‌و دانەمەزراندنی دەوڵەتی عەرەبی ئەم شۆڕشە هەڵگیرساوە، بەڵام لە ل٩٩دا باس لە ڕاپەڕینەکە دەکات، بەبێ ئەوەی پێشتر لە هۆکارەکاندا ناوی کورد هاتبێت، بەڵام کورد ڕاپەڕینەکەی کردووە.

ئەوەی جێی سەرنجە لە سەرجەم بابەتە مێژووییەکاندا، بابەتی شەڕو بەرگری‌و بەگژداچوون پشکی هەرە سەرەکی بابەتەکانە، لەکاتێکدا لەم بابەتەدا دەتوانرێت باسی جلوبەرگو کلتورو کەلوپەل‌و پیشە دەستیەکان‌و مۆسیقاو هونەرو چەندین بابەتی دیکە، کە لە ڕووی مێژووییەوە گرنگن بکرێت، ئامانج لە مێژوو گەڕانەوەیە بۆ سەردەمی پێشتر، بەڵام مەرج نییە تەنها لایەنی ناشیرینەکان پیشانبدرێت.

لە هاونیشتمانی پۆلی چواردا: ل١٣٣دا باس لە بنەماکانی دەوڵەت کراوە، بەڵام خوێندکار بۆی هەیە بپرسێت (نیشتمان‌و گەل‌و دەسەڵات‌و سەروەری) ئەگەر هەیە، ئەی بۆ دەوڵەتمان نییە؟ ئێمە باس لە بەهاکان دەکەین، هەمیشە باس لەو بنەماو پەروەردە ڕەوشتیە دەکەین، کە تاك‌و خێزان شانازییان پێوە دەکات، بەبێ ئەوەی بسەلمێنێت کە ئەو بەهایانە چۆن لە پرۆگرامەکانی خوێندندا ڕوون دەکرێنەوە، هەندێکجار، پەروەردە ئامانجی ڕژێمێکی سیاسی تایبەت جێبەجێ دەکات، ئەمانە ئامانجی سەرەکی پرۆسەی پەروەردە نییە، ئامانجەکەی زۆر لەوە پیرۆزترە، کە پەروەردەکردنی نەوەی نوێیە، بەڵام لەم بابەتانەدا زۆرجار وەك پرۆسەیەکی ڕووکەش دێتە بەرچاو بۆنموونە ل١٣١ لە دەزگا خزمەتگوزارییەکان،

بابەتەکان تەنها سەرپێیانە خراونەتەڕوو بەبێ ئەوەی خوێندکار بەشدارییپێبکرێت، لەکاتێکدا دەبێت، خوێندکار خۆی بەشێك بێت لەو دەزگایانە، دەبێت بەرجەستە بکرێن‌و خۆیانی تێدا ببیننەوە، نابێت بەو چەشنەبێت، کە دەسەڵاتی پێوە دیاربێت و مامۆستا زەبروزەنگ بەکاربهێنێت، ئەرکی خوێندکار لەناو ئەم دەزگایانەدا چییەو چۆن مامەڵەیان لەگەڵ دەکات (تەندروستی‌و فێرکردن‌و گواستنەوەو گەیاندن، کارگوزاریی ڕۆشنبیری، کارگوزاری ئابوری)، بۆنموونە لە تەندروستیدا پێویستە منداڵان ئاگاداربکرێنەوە کە خۆیان لەهەموو هۆکارێکی نەخۆشی بپارێزن‌و لە گواستنەوەو گەیاندندا منداڵان فێربکرێن کە چۆن مامەڵە لەگەڵ هۆکارەکانی هاتوچۆ دەکەن، کە هەموو ئەو تەکسی‌و پاس‌و هۆکارەکانی هاتوچۆ هەمووی بەهی خۆیان بزانن‌و لە ڕۆشنبیریدا، باسی ئەوەیان بۆ بکرێت کە ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانە چەند گرنگن‌و پێویستە منداڵان مۆدێلی خوێندنەوەیان لا خۆشەویست بکرێت.

ل١٤٧ جەژنە نەتەوەیی و ئایینیەکان، خراونەتە ڕوو بەبێ ئەوەی جیاوازی نێوان ئەم جەژنانە بخرێنەڕوو، ئەوەی گرنگە دەبێت وەسفکردن هەبێت‌و بەهاکان پیرۆز بکرێن، زۆرجار تاکەکان گرنگی ئەم بۆنانە نازانن تەنها بەشێوەیەکی رووکەش وەریدەگرن، بۆیە دەبێت لەڕێی ئەم بۆنانەوە بەهاکان بپارێزرێت، گرنگی جەژنە نەتەوییەکانیان بۆ دەستنیشانبکرێت، بۆئەوەی زیاتر بە نیشتمانەوە پەیوەستبن.

ل١٥٨ لەباسی ژینگەدا تەنها پێناسەیان دەکات، بەبێ ئەوەی باس لە بەهاکانی ژینگە بکات‌و منداڵان بەجۆرێك پەروەردە بکرێن، کە لە هێڵە گشتیەکان لانەدەن‌و هەموو بستێکی ئەم خاکە بەهی خۆیان بزانن.

ل٩ لە ئامانجی دەسەڵاتی دێدەوانییدا چەند خاڵێکی دەستنیشانکردووە کە ئەمانە تایبەتمەندین نەك ئامانج، چونکە لە ئامانجدا دەبێت ئەو بابەتانە بخرێنەڕوو کە کارێك دەکرێت لەپێناوی ئامانجێکی گەورەدا، نەك تایبەتمەندییەکان بکرێن بە ئامانج. بۆنموونە دێدەوانی فێری ڕێککاریمان دەکات، دەبوایە بنوسرێت دێدەوانی دەکەین بۆئەوەی فێری ڕێککاری ببین. ئامانجی سەرجەم ئامانجەکان بەمجۆرە گوزارشتیان لێکراوە، ئەمەش وا لە خوێندکار دەکات کە سەرباس‌و بابەتەکانی لا یەکانگیر نەبێتەوە، بەئاسانی تێیان نەگات‌و تووشی سەرلێشێواوی دێت.

کەواتە لە پرۆگرامی خوێندندا دەبێت میکانیزمی پەروەردەکردن هەبێت. بابەتەکان پاڵنەر بن بۆ فێربوون، حەزی خوێندکار تێربکەن، ڕێگا بە خوێندکار بدرێت کە داهێنان بکات. بابەتەکان لەگەڵ توانا هۆشی‌و زانیارییەکانیدا بگونجێت، ئەو بابەتانە لە توانایاندا هەبێت ئاستی خوێندکار دەستنیشان بکەن.

٢- پێوەری دووەم، دەبێت بەپێی لۆژیك‌و سایکۆلۆژی ناوەرۆکی پرۆگرامەکان ڕێکبخرێت: بۆنموونە بابەتەکان تەواوکەری یەکتری بن، بەشێوەیەکی زنجیرەیی ریزبن، واتە نابێت نێوان دژیەکی لەنێوان زانیاری‌و بابەتەکاندا هەبێت، بەشێوەیەکی لۆژیکی بابەتەکان باسبکرێن لەگەڵ بیرکردنەوەی خوێندکاردا بگونجێن.

لێرەوە هەندێك نموونە دەخەینە ڕوو کە تارادەیەك لادانە لەم پێوەرە.

لە بابەتی کۆمەڵایەتی پۆلی شەشەم ل١٢-١٤ و زوربەی بابەتەکانی ناو کتێبەکە بەگشتی، زۆر باسی چیاو دەشتو ناوچەکان دەکات، کە تەنها باسکردنێکی تیۆرییە، واتە خوێندکار بە ناچاری تەنها ناوەکان لەبەردەکات بەبێ ئەوەی لەیادی بمێنێتەوە، واتە زانیارییەکان لەو چەشنە نین کە مەودای مانەوەیان لە مێشکی خوێندکاردا دوورو درێژبن، باشتروایە ئەم زانیارییانە بەرجەستەبن بەشێوەی بینینو دەست لێدانو هەر چەشنێکی تر لەبەریەککەوتنی هەستەکانی تێدابێت، چونکە تا هەستەکان نزیکتربن ئەوا زانیارییەکان زووترو زیاتر دەگەیەنرێن، ئەگەر بوار نەبوو بە سەردان ئەم ناوچانەیان پیشانبدرێت، بە داتاشۆو فلیم پیشانی منداڵان بدرێت.

لە بابەتی کۆمەڵایەتیدا (مێژوو- هاونیشتمانیبوون) جیاکراونەتەوە، لەکاتێکدا دەبوایە بەیەکەوە بونایە، چونکە تەواوکەری یەکترن، کاتێك بابەتێك ئامانجی خۆی دەپێکێ کە وەك زنجیرە بابەتەکان یەکتری تەواوبکەنو پچڕان دروست نەبێت، پچڕانی بابەتەکان، بیری منداڵیش دەپچڕێنێتو زانیارییەکان بە پچڕپچڕی وەردەگرێت.

هەر بابەتێك کە باس دەکرێت پێویستە، ببێتە بنەما بۆ بابەتی دوای خۆیان، یاخود تەواوکەری بابەتی پێش خۆیان بن، لە ئاسانەوە بۆ ئاڵۆزو قورس، نەك بە جیاوازی باسبکرێن، بۆنموونە لە باسی ناوچەی شاخاویدا کەموکوڕی زۆری تێدایە، زوربەی شاخەکان باسنەکراون، یاخود پێناسەو جیاوازی زۆنگو زەلکاوەکان زۆر لەیەکەوە نزیکن، خوێندکار سەری لێتێکدەچێت.

بۆنموونە ٦-٢٧ دەڵێت: "دەریاچە: نزماییەکە بە ئاو پڕبۆتەوەو.." و "زۆنگو زەلکاو: روبەرێکی فراوانی ئاوین..".

ئەم پێناسانە هیچ جیاوازییەك لەنێوانیاندا نییە، تەواونەکراونو پێویستیان بە روونکردنەوەی زیاترە، هەرچەندە ئەم وردەکارییانە بۆ ئەم قۆناغە پێویست نییە، دەبێت بەپێی کاتو تەمەن پرۆگرامەکان رێکبخرێت، بەڵام کە سەرباس هات دەبێت رونکردنەوەو وەسفکردنی زۆرو نموونەی زیاتری تێدابێت.

ل١٠٧ - دیسان باس لە پەیمانی نێوان عێراقو بەریتانیا دەکات، بیرەکان پچڕپچڕنو نێواندژیو سەرلێشێواوی پێوە دیارە، بابەتەکان یەکتر تەواو ناکەنو هیچ پەیوەندییەکیان بە کوردەوە نییە.

لەپەروەردەی مەدەنیدا لە(ل٢٧)دا بە سەرباسێك رابەری پۆل باسکراوە، هەمووان دەزانین رابەری پۆل مامۆستایەکە بەرپرسە لە کارو چالاکیەکانی خوێندکار نەك خوێندکارێك بێت بە رابەری پۆل بەم چەشنە بارێکی دەروونی خراپ لای منداڵ دروست دەکات، چونکە ئەو پرسیارە دەکات کە ئەو بۆ رابەر بێتو من هیچ، خۆ هیچ جیاوازییەکمان نییە، بەڵام نوێنەر تارادەیەك گونجاوترە، چونکە بە نوێنەری خۆیانی دەزانن، کە تەنها جیاوازییەکەی لەگەڵ خۆیاندا ئەوەیە کە ئەو ئەرکێکی زیاتری لەسەرشانە، لەبری ئەوەی خۆیان کارێك بکەن، بە نوێنەرەکەیانی دەسپێرن.

لە ل٤٩دا فەرهەنگۆکێك بۆ زاراوەکان کراوە، بەڵام بابەتەکانی هێندەی تر ئاڵۆز کردووە، چونکە فەرهەنگۆك بۆ رونکردنەوەی زاراوە ئاڵۆزو نەناسراوەکانە، بەڵام لێرەدا رونکردنەوەکان لە زاراوەکان ئاڵۆزترن.

بۆنموونە لە سودەکاندا، نووسراوە "ئەو شتە باشانەن کە لە ئەنجامی کارێك دێنەدی" ئەو دەربڕاوە، زۆر ئاڵۆزو بەبێ مەبەستە، لە خزمەتی هیچ بیرێکدا نییە، زانیاریو رۆشنبیری ناگەیەنێت، چونکە لە بنەڕەتدا نازانین ئەو شتە باشانە مەبەستی چییە، یاخود کە لە ئەنجامی کارێك دێنەدی بەهەمان شێوە ناوەرۆکێکی بەتاڵی هەیەو بێ بەهایە، یاخود سنوورەکان وەها دەناسێنێت، کە "ئەو شتانەیە کە یەکێك بۆی نییە لە پایەی دەسەڵاتدا ئەنجامیان بدات".

ئەمە لەکاتێکدا لە پێناسەی سنووری بابەتی جوگرافیادا هاتووە" ئەو هێڵە پچڕپچڕەیە کە سنوورەکان لەیەکتر جیادەکاتەوە"، خوێندکار بێ یەکودوو ئەم دوانەی لێ تێکەڵ دەبێت، لەبری یەکتری بەکاریان دەهێنێت، ئەمە لەکاتێکدا دیسان ئەم دەربڕاوە بێ بەهایەو هیچ زانیارییەك ناخاتە سەر زانیارییەکانی خوێندکار، جگەلە سەرلێشێوانو بەهەمان شێوە زاراوەکانی تریش هەر بەو چەشنەن.

بابەتی پەروەردەی ئیسلامیش، ئەم پێوەرەی فەرامۆش کردووە، بۆنموونە ل٢٠ی پۆلی پێنجەم، لە رستەیەکدا نوسراوە "پایەو راگری ئاین بەرانبەر خوای گەورە بریتیە لە لێبڕاوی بۆ پەرستشو باوەڕ پتەوی بۆ پێغەمبەرو پێشەوایانی ئاین گوێڕایەڵیەوە بۆ موسڵمانان بەگشتی دڵسۆزیو، ئامۆژگاری یەکترە".

لە راستیدا ئەم پەرەگرافە نموونەی مشتێکە لە خەروارێك، چونکە هەموو پێڕەوێکی خاڵبەندی فەرامۆش کراوە، دانانی خاڵ پاش ئاین، پاش دڵسۆزیو فاریزە دانراوە، چونکە فاریزەو خاڵ پێکەوە دانانرێن.

هەروەها ئەم پەرەگرافە هیچ واتایەك ناگەیەنێت، سەرجەمی ریزکردنی وشەیەو بەبێ ئەوەی زانیارییەك بە خوێندکار بگەیێنێتو لەگەڵ لۆژیکدا یەکناگرێتەوە ئەمە وەك راڤەی فەرموودەکە هاتووە، نەك تەنها لێکدانەوە نییە، بەڵکو سەرلێشێواوی دروست کات بیرەکان تێکدەدات، چونکە تەنها وەرگێڕانی وشە بە وشەیە و هیچی تر.

لە پەروەردەی ئیسلامی (٦) ل٣٦دا نوسراوە "ئەگەر هەزار گیانت هەبێ، یەك لەدوای یەك دەربچن لە جەستەت". بەهەمان شێوە ئەم دەربڕاوە پێڕەوی SOV نەکراوە، هەروەها واتایەکی روونی نادابەدەستەوە.

بەپێی پێوەرەکە، ئەم بابەتانەی کە باسمان کردن لە رێچکەی پێوەرەکە لایان داوە، چونکە سەرجەمیان ئاڵۆزنو بابەتی پۆلەکان یەکترییان تەواو نەکردووە، هەندێکجار دووبارەنو زۆرجاریش وەك بابەتێك زانیارییەکان خراونەتەڕوو، بەبێ ئەوەی کە خوێندکار گەنجینەیەکی باشی لەسەریان هەبێت، لەکاتێکدا کە زوربەی بابەتەکان بۆ خوێندکار نوێنو پێویستیان بە رونکردنەوەی زیاترو گونجاندنی زیاتره بەپێی لۆژیك.

خاڵێکی تر کە لەگەڵ لۆژیکی بابەتەکاندا یەکانگیرنابێتەوە، وێنەکانن کە لەگەڵ بابەتەکان ناگونجێن، لە کتێبی کۆمەڵایەتی پۆلی شەشەم بۆنموونە ل١٣ لە باسکردنی بایەخی ناوچەی شاخاویدا، وێنەیەکی گوڵی نێرگز دانراوە، کە ئەم وێنەیە لەگەڵ بابەتەکەدا ناگونجێت، چونکە دەبێت وێنەکان بیرێك بگەیەننو بۆ رونکردنەوەی بابەتەکە بێت، نەك تەنها پڕکردنەوەی لاپەڕە بێت.

لە بابەتی پەروەردەی ئیسلامی پۆلی پێنجەم (ل٣٦) دا و لە کتێبی کۆمەڵایەتی پۆلی شەشەم (ل٤٣) دا پێویستیان بەمجۆرە وێنانە نییە، هەمان ئەو وێنەیەی کە لە ل٣٦ی پەروەردەی ئیسلامیدا هەیە، لە ل٤٣ی بابەتی کۆمەڵایەتیشدا دانراوە، کە دوو بابەتن زۆر لەیەکترەوە دوورن تەنها پڕکردنەوەی لاپەڕەیە، وێنە و بابەتەکان تەواوکەری یەکتری نین و پەیوەندییان بەیەکەوە نییە.

٣- پێوەری سێیەم: ڕێکخستنی بنەڕەتی ناوەرۆکی پرۆگرامە، لەم پێوەرەدا رادەی پەیوەست بوونی خوێندکارە بە بابەتەکانەوە، لایەنی ناوەرۆکو فۆرم دەخاتەڕوو، کە تا چ رادەیەك ئەم بابەتانە لە توانایاندایە خوێندکار بەلای خۆیاندا پەلکێش بکەن، بۆنموونە زمانێکی سەرنج راکێشی هەبێت، کە کار لە مێشکی خوێندکارەکە بکات، یاخود تا چ رادەیەك بۆ خوێندنەوەو تێگەیشتن ئاسانە، هێما بەکارهاتووەکان واتای روونیان هەبێت، واتە زمانێکی ورد بەکاربهێنرێت، کە لەگەڵ توانا فیکرییەکانی خوێندکاردا بگونجێت، دەبێت لە پرۆگرامەکاندا سوود لە فەرهەنگ وەربگیرێت، بەزمانی ستاندەر بنوسرێت نەك بەزمانی ناوچەیی.

بۆنموونە لەپەروەردەی ئیسلامیدا واتای ئەم ئایەتە"ڤ جیدها حَبل مِن مَّسَدِ" بەم شێوەیە لێکدراوەتەوە "گوریسێکی چنراو لە پوشی خورمای لەملدایە". باشتروابوو ئەوە روونبکرایەوە، کە پوشی خورما چییە، بۆچی لێرەدا هاتووە، بۆئەوەی بیرێك لای مناڵ دروستبکات، ئەوەی تێبینی دەکرێت، تەنها وەك تووتی منالان ئەمە دەڵێنەوە، بەبێ ئەوەی لێی تێبگەن، زوربەی بابەتەکان بەمجۆرەن. بۆنموونە "لە ئایندەدا ئاگری بەگر ئەیسوزێنێ" وشەکانی "پێ حەسیان، ئارێ، ڕاستبەوە...هتد"

بەکارهێنانی ئەم وشەو دەستەواژەو رستانە، ئاماژەیە بۆ نەبوونی زمانێکی ستاندەر لە بابەتەکاندا، زۆرجار بە زمانی ناوچەیی ئەم بابەتانە نووسراون، بەبێ ئەوەی واتاکانیان روونبکرێتەوە، زۆرجار گەنجی وشەو یاساو رێسای زمانەکە تەواونەکراون، لەگەڵ بوونی دوو پێڕەوی نووسین (کرمانجی سەروو، کرمانجی خواروو) کێشەی گەورەی بۆ خوێندکار دروستکردووە.

لە بابەتی پەروەردەی ئیسلامیدا، واتای ئایەتو وشەکان زۆر بەقورسیو ئاڵۆزی نووسراون، ناتوانن بەپێی پێویست زانیارییەکان بگەیەننە خوێندکارو بەهاکان بە روونی ئامانجی خۆیان ناگەیەنن، چونکە لێکدانەوە بۆ روونکردنەوەیە، بەڵام ئەم لێکدانەوانە هێندە بەقورسی نوسراون نەك هیچ بیرێك ناگەیەنن، بەڵکو بیرەکانیش لای مناڵ تێکەڵو پێکەڵ دەبن.

خاڵێکی تر کە زۆر بە روونی هەستی پێدەکرێت، خاڵبەندیو دروست نووسینە، چونکە ئەگەر خاڵبەندی تێکدرا، ئەوا پەیوەندی لۆژیکی تێکدەچێت، بیرەکان پچرپچڕ دەبن، خوێنەر نازانێت لەکوێوە دەست پێ دەکات، لەکوێ کۆتایی دێت، بۆ نموونە لە بابەتی پەروەردەی مەدەنیش لەم کەموکوڕییانە بەدەر نییە، ل ٥-٦ لە بابەتی فێربوون دەربارەی دەسەڵاتو لە پێناسەکەیدا دەڵێت "دەسەڵات مافی بەکارهێنانی هێزی یاسایی هەیە، بۆ رێکخستنی تاکەکانی کۆمەڵگە، چونکە هاوڵاتیان خۆیان دەنگیان پێداوە" زاراوەیەك بە زاراوەیەکی نەناسراو دەناسێنێت، لەکاتێکدا خوێندکار هیچ زانیارییەکی دەربارەی هێزی یاسایی نییە، ئیتر چۆن دەسەڵاتی پێدەناسێنی.

له بابەتی پەروەردەی مەدەنیدا، رستەکان دوورو درێژن‌و زۆرجار واتا ناگەیەنن‌و لاوازن‌و خاڵبەندی پەیڕەو نەکراوە، چونکە خاڵبەندی پەیوەندی لۆژیکی بۆ خوێنەر دروست دەکات.

دیاردەیەکی تر، کە لە پرۆگرامەکاندا بەرچاو دەکەوێت دروست نەنووسینە، بەتایبەت لە رووی رێنووس‌و ئالۆزی‌و ناڕوونی چەمك‌و زاراوەو وشەکان، هەڵەی نووسینیش لە فۆرم‌و نووسیندا، کێشە بۆ واتا دروست دەکات، چونکە رێزمان و یاساو دەستوور بەمەرجی ئاوەزی کۆمەڵایەتییەوە بەندن، وێنە هۆشەکیەکان لای منداڵ شێوێندراون، نەتوانراوە بیری منداڵ بوروژێنرێت‌و ئاراستە بکرێت و بەگەڕبخرێت، لەبەرامبەردا دەبێتە هۆی مراندنی بیر، منداڵان تەنها وەك ئامێرێك ئاراستە دەکرێن، بۆنموونە لە زوربەی وشەکاندا، رێنووس بە دروستی نەنوسراوە، بۆنموونە:

ئیمپراتوریەکان ⟵ ئیمپراتۆرییەکان

هەبوا ⟵ هەبوایە

نیشەنی ⟵ نیشتەنی

کەمی پێچاپێچی ⟵ کەمی پێچاوپێچی

زۆر کەوتنی تیشکی رۆژ ⟵ زۆری تیشکی رۆژ

رێژاکان ⟵ رێژەکان

بەدوای دا ⟵ بەدوایدا

تێ دەکەن ⟵ تێدەکەن

داو و دەمان ⟵ داوو دەرمان

وولات ⟵ ولات

ووزە ⟵ وزە

جەژنە نەتەوەییەکان و نیشتمانییەکان ⟵ جەژنە نەتەوەیی و نیشتمانییەکان

جێنشینە راشدەکان ⟵ جێنشینە راشدییەکان

هەندێك لە زاراوەو وشەو دەربڕاوەکان قورس‌و ئالۆزن، منداڵ تێیان ناگات، هیچ جۆرە زانیاری‌و بیرێك ناگەیەنن، بیر تێکدەدەن،نووسین و وانە وتنەوەی بابەتەکان کاریگەری زمانانی دراوسێی پێوە دیارە و وشەکان بە عەرەبی چۆنن بەهەمان شێوە لە عەرەبیەکەوە کۆپی کراون بۆ کتێبە کوردییەکان. بۆنموونە:

الثرثار ⟵ سەرسار

الحدیثە ⟵ حەدیسە

روطبة ⟵ روتبە

شتوئەالعەرەب ⟵ کەنداوی عەرەبی

ذی قار ⟵ زیقار

هەروەها چەند ڕستەو دەربڕاوێك هێنراون کە واتاکانیان قورسە و هەندێکجار ئیدیۆم بەکار هاتووە کە بۆ قۆناغی بنەڕەتی تێگەشتنی ئاسان نییە، بۆ نموونە:

بەرگەی کەمئاوی و شۆرەکات دەگرێت.

میللەتان ئەگەر ویستیان بەسەر ئاگرو ئاسندا سەردەکەون.

بەرژەوەندی زلهێزەکانی دونیا.

هەر بە ئاشکرا بەچاوی سەر دەتاندی.

هەرچەندە خۆیان ئاتاجن.
پەروەردگار نە وازی لە تۆ هێناوەو نە لێت قەڵسە.
دروست نووسینی بابەتەکان بە پلەی یەکەم پەیوەندی بە یاسا پەیڕەوبەندانەکەوە هەیە، کە لە هەموو ئاستەکانی زماندا دەبێت پەیڕەوبکرێت، ئەوەی لەم بابەتانەدا بەرچاودەکەوێت، پەیڕەونەکردنی یاسای SOV ییە، کە لە زوربەی وشەکاندا، ئەم یاسایە شێوێندراوە، بەتایبەتی جێکەوتەی کردارەکە دەبێت لە کۆتاییدا بێت، بەڵام هەندێکجار لەسەرەتاو هەندێکجاری تر لە ناوەڕاستدا، کە لە راستیدا بابەتەکانی ئاڵۆز کردووە، خوێندکار تێی ناگات، تەنها وەك توتی لەبەری دەکات، بەبێ ئەوەی لە ناوەرۆکی پرۆگرامەکان تێبگات، رستەکان دوورو درێژو قورسو هەندێکجار بۆ ئێمەش بێ واتان. بۆنموونە:
ل١٣ خاڵی یەکەم "بەهۆی سروشتی ناوچەکە واتا زۆری بەفروباران شوێنێکی گرنگە بۆ ئاو کۆکردنەوە".
باشتروایە بنوسرێت "بۆ کۆکردنەوەی ئاو شوێنێکی گرنگە، چونکە سروشتی ناوچەکە بەهۆی زۆری بەفروبارانەوە ناوچەیەکی چاکە".
ل١٧ نوسراوە "لەبەرئەوەی زەوییەکی راستەو فراوانەو ئاویشی زۆرە، بۆیە بە ناوچەیەکی گرنگی کشتوکاڵی دادەنرێت".
باشتروابوو بنوسرێت "ناوچەیەکی گرنگی کشتوکاڵییە، چونکە زەوییەکی تەختو فراوانەو ئاویشی زۆرە".
ل١٨ نوسراوە "کێڵگە نەوتی دەوڵەمەندی تێدایە".
بنوسرایە "کێڵگەی نەوتی دەوڵەمەندی تێدایە".
ل١٩ خاڵی سێیەم نوسراوە "زۆر کەوتنی تیشکی رۆژ".
باشتروابوو بنوسرایە "زۆری تیشکی رۆژ".
ل٥٩ نوسراوە "دەوڵەمەندە لە رووی رووکی سروشتیەوە".
باشتروابوو بنوسرایە "لە رووی رووەکی سروشتیەوە دەوڵەمەندە".
یاخود نوسراوە "دەوڵەمەندە بە سەرچاوەی ئاو".
باشتروابوو بنوسرایە "بە سەرچاوەی ئاو دەوڵەمەندە".

ئەنجام

١- پەروەردەو کۆمەڵگا تەواوکەری یەکترن، پەروەردەی دروست کۆمەڵگایەکی دروست بەرهەمدەهێنێت، کۆمەڵگا بەبەردەوامی پێویستی پەروەردە هەیە.
٢- خوێندکار و پرۆگرام بنەمای پەروەردەی سەرکەوتوون، چونکە سەرکەوتنی مامۆستا یەکێکە لە پایەکانی پەروەردە، خوێندکاریش رۆڵی خۆی هەیە و نابێت هیچ خوێندکارێك فەرامۆش بکرێت، مەرجی پرۆگرامی سەرکەوتوو لە قورسییدا نییە ، بەڵکو دەبێت لەگەڵ ژینگەی خوێندکاردا بگونجێت و پرۆگرامێکی نموونەیی بێت.
٣- فێرکردن تەنها خوێندن و خوێندنەوە نییە، بەڵکو بەستنەوەی بابەتەکان بە کۆمەڵگاوە بۆ خوێندکار گرنگترە تا هەست بە بۆشایی فێربوون و ژینگەی دەرەوە نەکات.

٤- مامۆستاش ڕەگەزێکی سەرەکییە لە گەشەپێدانی پرۆکرامدا، پێویستە بەشێوەیەکی گونجاو ئامادەبکرێت، کە لەگەڵ گیانی سەردەمدا بگونجێت.

٥- پابەندبوون بە پێوەرە سەرەکییەکانی ڕێکخستنی پرۆگرامەوە و جێ بەجێکردنیان لە پرۆگرامی خوێندندا، بەپێی پێوەرەکان پرۆگرامەکانی خوێندنی بنەڕەتیی کەم و کورتی زۆرییان تێدایە و پێویستیان بە پێداچوونەوە هەیە.

پەراوێزەکان

١- د.ابراهيم خچور، ٢٠٠٩ ص ٢٧.

٢- م.م.انوار محمود، ٢٠١٢ ص ٢١.

٣- عبدالله العبادى ، ٢٠٠٧ من الانترنيت.

٤- د.مجدى مهدى على ،٢٠٠٧ ص ٤٠.

٥- Marcel Danes , 2008 page 85

٦- Lisa A.Petrides and Thad R.Nodsne.

٧- عبدالرحمن محمد القحگانى، ١٩٨٩ ص ٦.

٨- رشدي احمد طعيمة، ١٩٨٧ ص ٢٢.

٩- رائده سالم، ٢٠٠٧ ص ٥٦.

١٠- ا.د.رفعت محمد حسن، ٢٠٠٦ من الانترنيت.

سەرچاوەکان

کوردی :

١- پەروەردەی ئیسلامی، پۆلی چوارەم، فاروق محمد على عباس و هاوڕێکانی،چاپخانەی جیم ئۆفسێت، تورکیا، ٢٠١٠.

٢- پەروەردەی ئیسلامی، پۆلی پێنجەم، عبدالله عبدالرحمن بابان و هاوڕێکانی،چاپخانەی جیم ئۆفسێت، تورکیا، ٢٠١٣.

٣- پەروەردەی ئیسلامی، پۆلی شەشەم، عبدالله عبدالرحمن بابان و هاوڕێکانی،چاپخانەی جیم ئۆفسێت، تورکیا، ٢٠١١.

٤- بابەتە کۆمەڵایەتیەکان، پۆلی پێنجەم ،وەیسی صالح حەمەدەمین، چاپخانەی جیم ئۆفسێت، تورکیا، ٢٠١٣.

٥- بابەتە کۆمەڵایەتیەکان، پۆلی شەشەم ،لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە، چاپخانەی الصوره ، هەولێر، ٢٠١٢.

٦- پەروەردەی مەدەنی، پۆلی شەشەم ،لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە، ، چاپخانەی جیم ئۆفسێت، تورکیا، ٢٠١٣.

عەرەبی :

١- د.ابراهيم خضور، التربية والتغير الاجتماعي، مجلة ٢٥، جامعة دمشق ، عدد الاول والثاني ٢٠٠٩.

٢- م.م. انوار محمود، دور التربية في التغير الاجتماعي، مجلة كلية العلوم الاسلامية، عدد ١٢ ،٢٠١٢.

٣- رشدي احمد طعيمة، تحليل المحتوي في العلوم الانسانية، القاهرة، دار الفكر العربي، ١٩٨٧.

٤- رائدة سالم، تطوير المناهج التربوية، الرياض، السعودية، دار أجنادين للنشر والتوزيع، ٢٠٠٧.

٥- ا.د.رفعت محمد حسن، اتقان محتوى دروس ماده التخصص، جامعه أسيوگ، كلية التربية، ٢٠٠٦ .

٦- عبدالله العبادي، التربية والرأس مال مصير الانسانية،٢٠٠٧ .

٧- عبدالرحمن محمد القحطاني، تحليل محتوى و استخدامه، الحرس الوطني، الرياض ،عدد ٧٦، ١٩٨٩.

٨- د.مجدي مهدي علي، محاضرة عامة عن عناصر المنهج، جامعة عين الشمس، ٢٠٠٧.

ئینگلیزی :

1- Marcel Danes, Linguistic anthropology,Anthropological Anthropak, candian scholar,2008
2- Lisa A.Petrides and Thad R.Nodsne , Knowledge Management and education defining the landscape, published in the Instituted for the study of Knowledge in education, Mirada Roda , Half Moon Ray, CA 94019

الخلاصة

السبب الرئيسي للاصلاح المجتمع هوالتربية، لأنها تمثل دورا مهما في تقدم الحياة. والوظيفة الرئيسية للتربية هي وظيفة الاجتماعية.

حددت المبادئ الأساسية لنجاح التربية السليمة هي التلميذ والمعلم والبيئة والمنهج الدراسي.

وهناك عديد من الطرائق للتقوية المنهج التربوي مثل اعداد الأشخاص التربويين من حيث التفكير والجانب النفسي ايضا لها دور مهم في وضع الخطة لتقدم المنهج والتعميم بها وبعد ذلك مراقبة تنفيذ هذا المنهج.

في هذا البحث حدد المقياس الأساسي لتنظيم المنهج و هذه المقايس نفذ في المواضع في عملية التربية والتعليم بحسب القدرة و توضيح التقصير في الختام.

Abstract

The main reasons for the social reform are education, because it represents an important role in the progress of actual educational function as social function.

The basic principles for the success of education are pupil, teacher, environment and program.

There are many methods to develop education program such as preparing educational people for thinking and psychological sides and ….etc.

This research identified or selected main scale to organization/ regulation the program of study. This measure of these topics in educational implemented according to the capacity and at last clarify the defaults.

پرۆسەی بەوشە بوون (lexicalization) لە زمانی کوردیدا

پ.ی. د. ساجیدە عەبدوولّلا فەرهادی - د. رەحیم قادر سورخی

پوختە:

لێکۆڵینەوەکە بە ناونیشانی "پرۆسەی بەوشە بوون (lexicalization) لە زمانی کوردیدا"یە. هەرچەند بە وشە بوون دیاردەیەکی ناوەندیی و بڵاوە لە فەرهەنگی وشە زەینییەکانی هەموو زمانەکاندا، لە پرۆسەکانی پێکهاتنی وشەی کوردیدا ئاوڕی لێنەدراوەتەوە. پێکهاتنی وشە و کۆمەڵەوشەکان تەنیا لەرەوتە ئاسایی و سروشتییەکانی وشەسازیدا و بەپێی یاسا بەرهەمهێنە ئاساییەکانی زمان سەیر کراوە و لە پێوەندیی لەگەڵ ڕێزمان و بەرێزمانی بووندا نەخراوەتە روو.

ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەوەیە کە دەوری بە وشەبوون لە گۆڕانی زماندا بخاتە روو و هاوشان لەگەڵ پرۆسەی "ڕێزمانی سڕینەوە"دا "لەبەرانبەر پرۆسەی"بەرێزمانی بوون"دا روونی بکاتەوە. بواری لێکۆڵینەوەکەش پێوەندی بە ئاستی وشەکان(lexicon)، واتا و ڕێزمانەوە هەیە. ناوەرۆکی لێکۆڵینەوەکە بێجگە لە پێشەکی و ئەنجام لە دوو تەوەر پێکدێت: لە تەوەری یەکەمدا مەسەلەی لێکۆڵینەوەکە و پێشینەی بە وشەبوون و لێکۆڵینەوەکانی پێوەندیدار بەم بابەتەوە باس دەکرێ، هەروەها پرۆسەی بەوشە بوون چییە و چۆن درک پێدەکرێ روون دەکرێتەوە. لە تەوەری دووەمدا هەندێ لە لایەنەکانی بەوشە بوون(بەئیدیۆم بوون، دابەشکردنەوە، هاوپێچکردن و پۆلگۆڕین) لە زمانی کوردیدا شیدەکرێتەوە.

وشە سەرەکییەکان: بەوشەبوون، بەرێزمانی بوون، ڕێزمانی سڕینەوە، جێگیربوون، بەئیدیۆم بوون

پێشەکی:

ناونیشان و بواری لێکۆڵینەوەکە:

ناونیشانی ئەم لێکۆڵینەوەیە " پرۆسەی بەوشەبوون لە زمانی کوردیدا "یە کە ئامانجی ئەوەیە کە دەوری بە وشەبوون لە گۆڕانی زماندا بخاتە روو و هاوشان لەگەڵ پرۆسەی "ڕێزمانی سڕینەوە"دا "لەبەرانبەر پرۆسەی"بەرێزمانی بوون"دا روونی بکاتەوە. هەر لەبەر ئەمە، پێشینەی لێکۆڵینەوەکانی پێوەندیدار بەم بابەتەوە باس دەکرێ، پرۆسەی بەوشە بوون چییەو چۆن درک پێدەکرێ روون دەکرێتەوە و پاشان هەندێ لە دیاردەکانی بەوشە بوون لە زمانی کوردیدا شیدەکرێتەوە. بواری لێکۆڵینەوەکەش پێوەندی بە ئاستی وشەکان(لیکسیکۆلۆجی)، واتا و ڕێزمانەوە هەیە.

هۆی هەڵبژاردنی بابەتەکە:

بەوشە بوون زۆرجار بە دابڕاوی لە ڕێزمانی بوون، بەتایبەتی لە چوارچێوەی پێکهاتنی وشە(word formation) داباس کراوە. بەڵام لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی بەپێی ئەم تێڕوانینە و لە روانگەیەکی مێژوویی یان ناودانانییەوە بەزمانی کوردی لەم بارەیەدا نەکراوە، **بۆیە هەوڵماندا بە تایبەتی و بەشێوەیەکی وردتر لەم بابەتە بکۆڵینەوە.**

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە ، ڕێبازێکی شیکردنەوەی نێوانگیری دەوێ لە نێوان وشەسازی، واتاسازیی و ڕێزماندا بۆ ئەوەی بتوانین کەرەستەکان بەشێوەیەکی وەسفی شیبکەینەوە. **بۆیە ڕێبازەکەمان ڕێبازێکی وەسفی شیکارییە.**

ناوەرۆکی لێکۆڵینەوەکە:

ناوەرۆکی لێکۆڵینەوەکە بێجگە لە پێشەکی و ئەنجام لە دوو تەوەر پێکدێت: لە تەوەری یەکەمدا مەسەلەی لێکۆڵینەوەکە و پێشینەی بە وشەبوون و لێکۆڵینەوەکانی پێوەندیدار بەم بابەتەوە باس دەکرێ، هەروەها پرۆسەی بەوشە بوون چییە و چۆن درك پێدەکرێ روون دەکرێتەوە. لە تەوەری دووەمدا هەندێ لە لایەنەکانی بەوشە بوون(بەئیدیۆم بوون، دابەشکردنەوە، هاوپێچکردن و پۆلگۆڕین) لە زمانی کوردیدا شیدەکرێتەوە.

تەوەری یەکەم: پێشینەی بە وشە بوون و گۆڕانی زمان:

زۆربەی زمانەوانان لەسەر ئەو باوەڕەن کە زمان دیاردەیەکی بزێو وچالاکە و بەردەوام بە هۆی ناوەکی و دەرەکییەوە لە گۆڕاندایە. واتە، گۆڕان لە زماندا بێجگە لە هۆی ناوەکی و گرێدراو بە ئاستەکانییەوە، بەهۆی لایەنی زەینی و کارەکیشەوە گۆڕانی بەسەردا دێت، گۆڕانی زمان تەنیا ڕەوتێکی یەکلایەنەی مێژوویی نییە، بەو جۆرەی پۆلە ئەرکییەکانی وشە لە پۆلە لێکسیکییەکانەوە بەدی بێن(پرۆسەی ڕێزمانی بوون). بەڵکو گۆڕانەکە دەکرێ لە وشەی ئەرکییەوە بۆ وشەی فەرهەنگیش رووبدات(پرۆسەی بەوشەبوون).

لە حاڵێکدا کە لێکدانەوەیەکی گشتگیری تیۆرەکانی گۆڕانی زمان لەسەرووی ئەم باسەوەیە، ئێمە لێرەدا ئاماژە بە چەند فاکتەرێك دەکەین کە باسەکانی تایبەت بە وشەبوون روون دەکەنەوە و بریتین لە **بەئیدیۆم بوون، دابەشکردنەوە، هاوپێچکردن و پۆلگۆڕین.**

١. خستنە رووی مەسەلەی لێکۆڵینەوە

چەمکی "بەوشەبوون" وەك بەشێکی جیانەکراوەی پێکهاتنی وشە، لە دەوروبەری ئەو وشانەدا کە بۆماوەیەکی زۆر لە زماندا نەبوون و تەنانەت ئێستاش لەلایەن کۆمەڵەی زمانییەوە بەتەواوی نەچەسپاون و پەسند نەکراون ، گرینگن. پرسیار ئەوەیە ئایا بێجگە لە شێوەی پێکهاتنی مۆرفۆلۆجییانە، شێوەی

تری نامۆرفۆلۆجی پێکهاتنی وشە لە زمانی ئێستای کوردیدا بەدی دەکرێ ؟ ئەو وشە یان لێکدراوە نوێیانەی بەهۆی بەوشەبوونەوە پێکهاتوون چییان بەسەر دێ؟ چۆن لە فەرهەنگدا جێیان بۆ دەکرێتەوە؟ زاراوەی بەوشە بوون لەبارەی هەموو ئەمانەوەیە.

تاوتوێکردنی تەواوی ئەم بابە پێویستی بە توێژینەوەیەکی وردی مێژووی زمانی کوردییە. چونکە بە وشە بوون پرۆسەیەکی یەکلایەنەی مێژووییە کە بەپێی گۆڕانی سنورداری ئاساییانەی زمان دەچێتە پێشێ. بەڵام، نەبوونی ئەدەبیاتێکی پەخشانی کۆنی کوردی و دابڕاوی ئەدەبیاتی هۆنراوەیی نووسراوی کوردی بە پێی زارە جوگرافییەکانی زمانی کوردی وەك کۆسپێکی سەر ڕێی ئەم توێژینەوەیە و توێژنەوەکانی لەم چەشنەش دێتە بەرچاو.

٢. پێشینەی بە وشەبوون و گۆڕانی زمان

پێوەندی نێوان پۆلە فەرهەنگیی و ڕێزمانییەکان و ئاراستەکانی گۆڕانیان لە ڕووی مێژوویی و ئێستاییەوە ، لە کۆتاییەکانی نیوەی دووەمی سەدە بیستەمدا و بە تایبەتی لە دەیەی نەوەدەکاندا لە لایەن کەسانێکی وەك (هاپێر و تراوگۆت ١٩٩٣، ٢٠٠٣)، (برینتۆن ٢٠٠٢)، و (لێمان و ١٩٨٩)، رامات(١٩٩٢) و ویشێر (٢٠٠٠ و هانیە(٢٠٠٣)و نۆردە (٢٠٠١) کاری لەسەر کراوە. بە پێی بۆچوونی لێمان (١٩٨٢:٦) یەکەم پۆلین کردنی بەرانبەریی نێوان ***بە وشە بوون*** و ***ڕێزمانی بوون*** ***هی*** "یاکوبسن(١٩٧١)"ە کە یەکەمیان بە پرۆسەیەکی ئیختیاری و دووەمیان بەپرۆسەیەکی ئیجباری پۆلین دەکات. هەر لەوە بە دواوە، بە چەند شێوەی جیاواز ئەو دوو بابەتەیان بیردۆزی کردووە و هەندێك بە جیا و هەندێك پێکەوە هەڵیان سەنگاندوون. ئەوەی لە هەموو لێکۆڵینەوەکاندا جەختی لێکراوەتەوە جوتەی (فۆرم و واتا) بووە و ئەوەکە ئەوانە پێڕەومەندن یان مەزاجین(idiosyncratic).

لێکۆڵینەوە نەریتییەکانی پێکهاتنی وشە، بە شێوەیەکی تایبەتی بەو لێکسیمە نسادە چەسپاوانەوە خەریك بوون وا لە فەرهەنگەکاندا تۆمار کراون. بەڵام نموونە بەرهەمهێن(productive patterns) و یاسابەندەکانی پێکهاتنی وشە ، واتە پێکهاتە بەناو مەبەستدار(ad hoc-formations) و پێکهاتە هەنووکەیی(nonce-formations)ەکان مەزاجین، هەڵاوێردراون. دەکرێ بڵێین لێکۆڵینەوە لەم نموونانە بە وتارەکەی(Pamela Downing, 1977) دەست پێدەکات کە ناوە لێکدراوەکان، لێکسیمە نسادە نەچەسپاوەکان، ئەرکەکانیان و پرۆسەی ڕاستەقینەی داهێنانی وشە لە زمانی ئینگلیزیدا جەختی لێدەکرێتەوە. پاشان ئیڤ و هێربێرت کلارك(Eve and Herbert Clark ,1979) و پاشان لەلایەن کەسانێکی وەك لیپکا(Lipka,1972, 182) ، کاستاڤۆسکی(Kastovsky, 1982) ڕاستەوخۆ خرانە بەر باس. بە تایبەتی لیپکا کەوتنەبەر کاریگەریی و گۆڕانی لێکسیمەنسادەکانی بە پرۆسەی"بەوشە بوون"((lexicalization))ناو برد و پێی وایە ئەم پرۆسەیە لەگەڵ پرۆسە ئاساییەکانی وشەسازی تێکدەچرژێن و ئەنجامەکانیان یەکتر دادەپۆشن. بە بۆچوونی ئەو و کاستاڤۆسکی، ئەگەر ئەنجامەکان لایەنی نائاساییان(یاسا ئاساییەکانی پێکهاتنی وشە) زۆرکەم بێ، ئەوە بە "بەوشەبوونێکی پێڕەومەند"(

(systematic lexicalizationناوی دەبەن(Kastovsky (1982a: 166f., 196ff)، بەڵام ئەگەر گۆڕانەکان واتایین و ئەوەندە بنەڕەتین کە واتای کۆی لێکسیمەکە ئیتر ناکرێ لەواتای کەرتەپێکهێنەکانییەوە وەرگیرێ بە ئیدیۆم(idiom) ناوی دەبات(Lipka 1972:75 ff., 1974).

بەگشتی، زۆربەی زمانناس و وشەناسەکان پرۆسەی بەوشەبوون بە پرۆسەیەکی باڵکێش دەزانن کە هەموو جۆرەکانی پێکهاتنی ئاسایی و نائاسایی وشە و دانەزمانییەکان دەگرێتەبەر کە لە ئەنجامدا دانەیەکی واتاییان لێدەکەوێتەوە.

لێکۆڵینەوەیەکی تایبەتی بەپێی ئەم تێڕوانینە و لە روانگەیەکی مێژوویی یان ناودانانییەوە بەزمانی کوردی لەم بارەیەدا نەکراوە، بەڵام کاری پێوەندیدار پێیەوە لە توێژینەوەکانی ئەورەحمانی حاجی مارف(١٩٧٥)، نەسرین محەمەد فەخری(١٩٧٦)،(محەمەد مەعروف فەتاح(١٩٨٦)، فەتاح مامەعەلی(١٩٩٨) و (شیلان عومەر٢٠٠٩) کراوە.

بەوشە بوون زۆرجار بە دابڕاوی لە رێزمانی بوون ، بەتایبەتی لە چوارچێوەی پێکهاتنی وشە(word formation) داباس کراوە. بەڵام ئێستا تارادەیەکی زۆر پەلی هاویشتووە بۆ توێژینەوەکانی بەرێزمانی بوونیش. کە ئەویش لە سروشتی ئەو کەرەستە(پۆلە فەرهەنگیی و رێزمانییەکان)یانەوە دێ کە ئەم دوو پرۆسەیە پێوەندییان پێیەوە هەیە. هەر وەك ماتیووس لە پێشەکی کورتە فەرهەنگی زمانناسی ئاکسفۆرددا دەڵێ:" هەموو کەس رای وایە کە زمانناسی بە "پۆل"[1]ە فەرهەنگیی و رێزمانییەکانی زمانێکی تایبەتەوە خەریك دەبێ"(٧: ١٩٩٧) بەڵام هەرکام لەو پۆلانە بە پێی دەوروبەری زمانی و لە رەوتێکی پلە بە پلەدا دەکرێ بە ئاراستەی جیاواز بگۆڕێن و دەروێشیان لە گۆڕانی زماندا هەبێت. لەبەر تێوەگلانی چالاکانەی هەرکام لەم دوو پۆلە لە پێکهێنانی دانە زمانییەکاندا، پێویست دەکات پرۆسەکانی"بەوشەبوون" ، "رێزمانی بوون"، "رێزمانی سڕینەوە" روون بکەینەوە و ئاراستەکانیان لە گۆڕانی زماندا بخەینە روو. ناکرێ تێبگەین کە "بەوشە بوون" چۆن چەمکسازی بۆکراوە ئەگەر سەرنجێك نەدەینە ئەو گریمانە بنەڕەتییانەی لەبارەی رێزمان و پێوەندییەکانی بە مکانیزمەکانی گۆڕانی زمانەوە هەیە، چونکە " بە وشە بوون" لەم باسەدا وەك پرۆسەیەکی مێژوویی وێنا دەکرێ کە گرێدراوی گۆڕانێکی سنووورداری ئاسایی زمانە. "بە وشە بوون" هەندێ جار بە گۆڕان لە پێگەی رێزمانییەوە بۆ پێگەی فەرهەنگی بە شێوەی کەرتی یان بە تەواوی تێکەڵ بە "رێزمانی سڕینەوە"دەبێ، هەندێك لە زمانەوانانی وەك دۆر ئاوێرا (٢٠٠٣) بە وشە بوون وەك بەشێك لە رێزمانی سڕینەوە تێدەگەن.

٣. رێزمانی سڕینەوە لەبەرانبەر بەرێزمانی بووندا

أ) رێزمانی بوون (Gramaticalization)

گۆڕانی دانەیەکی زمانی لە یەکەی فەرهەنگییەوە بۆ یەکەی رێزمانی،"یە. رێزمانی بوون" و گۆڕان لە یەکەی رێزمانی بۆ یەکە فەرهەنگی وانییە. کەواتە، رێزمانی بوون بەردەوام لە ئاراستەی وشەییەوە

[1] category.

بەرەو ئاراستەی ڕێزمانی بوون دەچێ. (Camoabell, 2002: 124). بە بۆچوونی تراگۆت (٧: ١٩٩٣) ڕێزمانی بوون پرۆسەیەکە کە لەریەوە یەکە فەرهەنگییەکان دەوری ڕێزمانی وەردەگرن یان ئەو یەکانەی خۆیان تایبەتمەندی ڕێزمانییان هەیە، ڕێزمانی تر دەبن. بە ڕێزمانی بوونی سەربەخۆیی یەکە زمانییەکان لە رووی فۆرمی و واتاییەوە کەم دەبێتەوە. گۆڕانی ئەم یەکە زمانییانە لەم پرۆسەیەدا ڕوتێکی (یەکلایەنەی) تایبەت دەپێوێ." ئەم دیاردەیە لە زاری کوردیی کورمانجیدا و لە زمانی فارسیدا بەدی دەکرێ(تێبینی ئەم رستانەی خوارەوە بکە):

أ) مارەکە (**هات**)ە کوشتن(کوردی کورمانجی).

وشەی " هاتن" لە پاڵ فۆرمی کارێکی سەرەکیدا کە واتای فەرهەنگی خۆی لەدەست دەدا و ئەرکێکی ڕێزمانی لە فۆرمی بکەرنادیار لە کوردی کورمانجیدا وەردەگرێ. دەکرێ کاری "چوون" لە زاری کورمانجیی ناوەڕاستدا وەك دیاردەیەك لە بەرێزمانی بوون لە شێوەی "هاتن" لە زاری کورمانجیی ژووروو دابنێن.

ب)سەری بەتاشین چوو.

یان وەك لە زمانی فارسیدا وشەی (شدن) بە واتای فەرهەنگیی"چوون" واتای فەرهەنگییەکەی لەدەستدەدا و وەك کاری بە یاریدەی بکەر نادیار ئەرکی بکەرنادیاری وەردەگرێ. ئەمە بۆ کاری بەیاریدەی(خواه) لە چاوگی (خواستن)ی ئەو زمانەش راستە کاتێ کە لەگەڵ فۆرمی داهاتووی کارێکی سەرەکیی فارسیدا دەردەکەوێ:

ج) (خواه)م رفت.

لێرەدا فۆرمی (خواه) واتای فەرهەنگیی خۆی کە (ویستن)ە بەجێ هێشتووە و واتا/ئەرکێکی ڕێزمانی کاتی داهاتووی وەرگرتووە.

ت)مار کشتە(**شد**).

ب)ڕێزمانی سڕینەوە (Degrammaticalization)

بە دوای سەرهەڵدان و پەرەسەندنی "ڕێزمان بوون" لە دەیەی کۆتایی سەدەی بیستەمدا سەرنجی زمانەوانان بەرەوە ئەوە چوو کە تایبەتمەندیی یەکلایەنەی وشەکان ناکرێ پێچەوانەکەشی نەبێت. لێمان بۆ یەکەمجار (١٦: ١٩٩٥) ئەم ڕەوتە بە رواڵەت مەحاڵەی بە (ڕێزمانی سڕینەوە)دانا، ئەمەی بە وردی خستە بە رباس و بۆچوونی تایبەتمەندی ڕەوتی یەکلایەنەی بە ڕێزمانی بوونی یەکە فەرهەنگییەکان بردە ژێر پرسیارەوە. بە بۆچوونی نۆردە ڕێزمانی سڕینە سروشتێکی نا قۆناغی هەیە تەنیا گۆڕانێکی تاقانە دەگرێتەوە کە گۆڕان (گیرەکی گەردانی)یەوە بۆ (نووسەك)یان لەوشەی ئەرکییەوە بۆ وشەی فەرهەنگی دەگرێتەوە. بە باوەری (نوردە) ئەنجامی هەردوو رەوتی بە وشە بوون و لەرێزمانی سڕینەوە وشەسازییەوە، بەڵام بە وشە بوون ڕەوتێکی بەرە و ئیدیۆم بوون دەپێوێ.

دیاردەی (ڕێزمان سڕینەوە)، هاوشان و پێوەندیدارە بە (ڕێزمان بوون)ەوە واتە، سروشتی ئەو میکانیزمانەی لە هەندێ حاڵەتدا لە هەردوو پرۆسەکە وە گلاون لە هەردووکیاندا دەبێ یەکسان بێ، بەڵام ئەنجامی دژ و جیاوازیان لێی دەکەوێتەوە.

نۆردە(٢٣٢ ـ ٢٣١: ٢٠٠١) پێی وایە کە زۆربەی دیاردە پێشنیارەکراوەکانی پێچەوانەی ڕێزمانی بوونن، بۆ دوو جۆری (بە وشەبوون)ی دانە ڕێزمانییەکان و ڕێزمانی سڕینەوە هاوپێچی پێکهاتنی راستەوخۆی دانە فەرهەنگییەکانە لە دانەیەکی ڕێزمانیی سەربەخۆوە، وەك پۆلگۆڕین یان دارشتنی سفر، وەك گۆڕانی (dawon) لە پرپیۆزشینەوە (ئاوەڵکار/ پارتیکڵ)ەوە بۆ بەکار بوون (to dawon) ئەم حاڵەتە هەندێ جار بە زاراوەی بە وشەبوون یان بە وشە بوون دانە ڕێزمانییەکان ئاماژەی پێکراوە.

دیاردەی ڕێزمانی سڕینەوە لە زمانی کوردیدا لە گۆڕانی پریپۆزشینەکانی (لە، بە، دە) دا دەردەکەوێ کە دەگۆڕین بۆ پێشگرێکی وشە دارێژ و لە داڕشتنەوەی وشەی فەرهەنگیدا دەوریان دەبێ. گۆڕان لە دانەی ڕێزمانییەوە بۆ دانەی مۆرفۆلۆجی.

١. دەستی دە ئاوەکە نا(دەیەك نا)= تێنان

٢. دوو سەیارە پێکیان دادا(بەیەك دادا)=پێکدادان

٣. بە چەند کەس لێیان دا{لە (ئەو)یان دا } =لێدان

ئەم ڕەوتە بە پێچەوانەی بەڕێزمانی بوون ڕەوتێکی بە وشە بوونە و زمانی کوردی بە پێچەوانەی زمانە ئێرانییەکانی تری وەك فارسی، کە پێشگریان کەمە لە پریپۆزیشنەکانەوە پێشگری وشە دارێژ وەردەگرێتەوە وشەی ناسادەیان لێ پێکدێنی.(لێنان، پێکدادان، تێنان و...).

ت)چەند ئاماژەیەك لەسەر زاراوەی "بەوشە بوون"

لێکسمی ناسادەی "بەوشە بوون" زاراوەیەکی ئامازەییە، سەر بە مێتازمان(ی زمانناسییە). واتە بە پێچەوانەی ئەو زاراوانەیە واتای کۆنکرێتیان هەیە. دەکرێ بە شێوەی جیاواز و بەهۆی خەڵکی جیاوازەوە واتای جیاواز وەربگرێ. ئەمەش وادەکات ئامازە بۆکراوەکانی ئەم زاراوەیە لە زاراوە زمانییەکاندا سەرلێشوان دروست بکات. بۆیە لێرەدا دەکرێ لە سێ یەکەی زمانیدا هەموو جۆرەکانی دەربڕینی زمانی بخەینە روو کە بابەتی بەوشە بوون بن:

١.لێکسیمە سادە یان ناسادەکان، داس، تەورداس، گەسکی کارەبایی، شۆفێری پاس

١. کۆمەڵەوشەکان(هاوڕێیەتی، پێناسە دیاریکراوەکان)، ئاسمان و ڕێسمان، دەست لێکبەردان، سەرۆك وەزیران

٢. ناوە تایبەتەکان(کەمپدەیوید، جۆرج دەبلیۆ بۆش، ئالزایمێر)

بەوشەبوون بە واتا ئێستاییەکەی، ئاماژە بە پانتای ئەو پێوەندییانە دەکات کە لە نێوان نواندنە چەمکی و سینتاکسییەکاندا هەیە و ئەوە کە سروشتی ئەم چەشنە پێوەندییانە چۆن دەکرێ پۆلێن و وەسف بکرێن روون دەکاتەوە، پرۆسەیەکە کە بە هۆیەوە یەکە نوێیەکان کە وەك یەکەی فەرهەنگی

ڕەچاو دەکرێن، بەدی دێن."(Brinton and Traugott 2005:32). کە واتە، لە ئەنجامدا بەوشەبوون، دەکرێ وەك (أ)توخمێکی فەرهەنگی(وشەیەك)، (ب)یان زنجیرەیەك لە توخمەکان (فرێزێك) پێکبێت.

لە بەربڵاوترین واتایدا "بە وشە بوون" وەك دیاردەیەکی مێژووی وێنا کراوە، لە زانستی زماندا وەك یەکەکی پەسندکراوی جێگیربووە(institutionalized) لە ناو فەرهەنگی وشەکاندا یان بەواتای داهێنانی وشەی نوێ هاتووە. لەم ڕوانگەیەوە فەرهەنگی وشەکان وەك لیستەیەك لە هەردوو یەکەی (فەرهەنگی) و (ڕێزمانی) درك پێدەکرێ.

پەسند کردن و وەرگرتن دەکرێ لە ئاستی مۆرفۆلۆژی، سینتاکس و تەنانەت بۆ، خواستن لە زمانێکی دیکەش بێت یان داهێنانێکی وابێت کە فۆرمێکی تەواو نوێی(داتاشین) لێی بەرهەم بێت.

بەم پێیە بەو وشەبوون بریتی دەبێت لە:

١. پەسندکردنی وشەیەك لەناو فەرهەنگی وشەکانی زمانێکدا وەك پێکهاتەیەکی ئاسایی کە لە فەرهەنگی وشەکاندا زەخیرە دەکرێ و سەر لەنوێی لەوێوە بۆ بەکارهێنانێکی دووبارە رابکێشرێتەوە.(.(Brinton and Traugott 2005:

بە گشتی بە وشە بوون، ئەو کاتە ڕوودەدات کە فۆرمێك ئیتر نەکرێ لە ڕێی یاسا ڕێزمانییە ئاساییەکانەوە شرۆڤە بکرێ" واتە "هەرکات فورمێکی زمانی دەکەوێتە دەرەوەی یاسا بەرهەمهێنە ڕێزمانییەکان، بە وشەدەبێت."(Anttila,1989:151). واتە،"لێکسیمێك کە بۆخۆی فۆرمێکی هەیە یان فۆرمێك وەردەگرێ کە ناکرێ ئاسایی هەیبێ، ئەگەر بە پێی یاسا بەرهەمهێنەکان بە کار هاتبێ."(bauer,1983: 48).

تەوەری دووەم: لایەنەکانی بە وشە بوون

١. بە ئیدیۆم بوون

بە ئیدیۆم بوون بەو گۆڕانە واتاییانەوە دەگوترێت کە پێوەندییان بە پرۆسەی بەوشەبوونەوە هەیە. زۆربەی زمانناسان پێیان وایە بەوشە بوون دەکرێ وەك زنجیرە ڕۆنانێکی لێکدراوی پڕاوپڕ(full- fleged) درك پێبکرێ کە لە پێکهاتە لێکدراو و بەرهەمهێنەکانەوە بەرەو دەستەواژە چەسپاو و وەستاوەکان چوون. ئەمە لەبەر ئەو ڕاستییەیە کە بەوشەبوون ئەنجامی لێکدانی چەند هۆکارێکە دەکرێ بە شێوەیەکی تەواو یان ناتەواو ڕوو بدات. هەرچەند ڕێککەوتنێکی گشتی لەسەر ئەو پێکهێنانانە نییە، بەڵام گرینگترینیان دەکرێ بریتی بن لە:

(هاوڕێتی زنجیرەیەك، collocation)> ، (چەسپان fixation) > (تایبەتدانی واتایی، semantic specialization)> بەئیدۆم بوون(idiomatization).

وەك لەم ڕەوتە ئاسۆییەی سەرەوەدا دەبینین، بە ئیدیۆم بوون کە ئەنجامی بەوشە بوونە، لە "پێکهاتەی ناسادەوە دەست پێدەکات، و ناسادەیی هۆکارێکی بە ئیدیۆم بوونێتی."(شیلان عومەر، ٢٠٠٩: ٣١). واتە، لە هاوڕێیەتی زنجیرە دانەیەکی زمانییەوە دەست پێدەکات. بەڵام مەرج نییە هەموو ئەو

هاوڕێیەتییانە بە ئیدۆم بن. چونکە هەندێ هاوڕێیەتی هەن کە نائیدۆمی(non - idiomatic)ن. ئەمانە ئەو هاوڕێیەتییانەن کە دەکرێ واتای هەر کۆمەڵە وشەیەکی هاوڕێ لە واتای پێکهێنەکانییەوە تێبگەی. وەك "درەنگ و زوو"، "شەورۆژ"، "هاتوچۆ". بەڵام، هاوڕێیەتیی ئیدۆمی، زنجیرەیەك لە وشەکان کە واتا گشتییەکەی لەواتای یەکە یەکەی مۆرفیمە پێکهێنەکانی بەدەست نایە و بۆ فێربوونیان دەبێ وەك دانەیەکی یەکپارچە لەبەر بکرێن". کە لە **ئیدیۆمی وشەیی** وەك:

- **ئەم قۆڵبڕە فێڵی لەهەموومان کرد.**
- **دەست بڵاوی ئەوها بەسۆدرەمان دەبا.**
- چاوچنۆکی ئەوهام نەدیوە. و...

ئیدیۆمی فرێزی وەك:

- درووی مەموزین(لەمپەر بەیەك گەیشتن و هۆی لێککردنی دوو کەس)،
- ددانی مار(زیت و زیرەك)
- بەیتی بلە
- گوڵی مەجلیس
- بەدەم و زمان
- کەر داغ کردن: بە هیوای شتێك بوون، بەڵام خەیاڵی بوون و بێئاکام بوون

ئیدیۆمی رستەیی:

- ئاگری کردووەتەوە: ئاژاوەی ناوەتەوە، بەدفەڕیی دەکات.
- بە ئاگری ئەوان سووتا: تاوانی سوچی ئەوانی دایەوە.
- بە فوویەك بەندە: ناجێگیر و لەرزۆکە.

یان هاتنی ئامرازەکان لە گەڵ وشە فەرهەنگییەکاندا، وشەی نوێ دروست دەکات وەك(لە پێ کەوتن، لە خۆبایی و...). ئەم نموونانە دەریدەخەن کە پرۆسەی بە وشەبوون رەوتێکی بەرەو بە ئیدیۆم بوونە.

ئاخێوەرانی زمانێك ئەم فۆرمە زمانییانە بە پێی بەکارهێنانە ئاساییەکانی زمان بەرهەم ناهێنن. کاتێ کە لێکدانی پێکهێنەکان ئەم پرۆسەیە بەتەواوی دەپێوێ، کەواتە کۆمەڵە وشەیەکی چەسپیومان دەبێ. لەلایەکی دیکەوە، کاتێ کە لێکدانی پێکهێنەکان ناتەواوە(هەموو پرۆسەکە ناپێوێ) دەکرێ بڵێین لە دۆخی بەردەوامبوون و پەیوەستبووندایە.

چەند تایبەتمەندییەکی گشتیی بەوشە بوون دەکرێ لە زمانناسیدا ببینرێن کە بریتین لە:

١. پرۆسەیەکی ئاسایی پێکهاتنی وشە: ئەم پرۆسەیە، بەشێوەیەکی بنەڕەتی لە باسی ئەو پرۆسە چالاکانەدا روودەدات، قسەکەران بە شێوەیەکی ئێستایی لەبەردەستیان دان کە دەبنە هۆی بەدیهاتنی فۆرمە تایبەتەکان و لەوانەیە دواتر بەمیرات بمێننەوە، ئاسایی بن یان نەبن و لەلایەنی قسەکەرانی دیکەوە پەسند بکرێن. پرۆسەیەك کە پێی دەگوترێ(جێگیر بوون) یان بە پێکهاتەیی بوون(institutionalization)

٢. پرۆسەی ئاوێتە بوون کە دەبێتە هۆی کەم بوونەوەیەك لە پرۆسە لێکدانییەکان.

٣. پرۆسەی جیابووەنەوە کە دەبێتە هۆی زیاد بوونێك لە یەکە سەربەخۆکاندا (J. Brinton and C. Traugott 2005:32).

٢. **بە پێکهاتەیی بوون** (**institutionalization**): لێکسیمێکی ناسادە بە پێکهاتەیی (جێگیر)دەبێ کاتێ کە پێکهاتەیەکی هەنووکەیی(nonce-formation)لەلایەن ئاخێوەرانی ترەوە وەك یەکەیەکی ناسراو، پەسند دەکرێ. واتە، پرسیاری ئەوەی کە چۆن فۆرمێکی نوێی داهێنراو لەسەر بنەمای یاساکانی پێکهاتنی وشە وەك بەشێك لەوشە پەسندکراوەکانی کۆمەڵەیەکی زمانی دێت بۆ ئەوەی باو وئاسایی بێت ؟ لە چوارچێوەی بە پێکهاتەیی بووندا وەڵام دەدرێتەوە، کە هەندێ جار پێشەنگی بەوشە بوونە و بەو پێناسە دەکرێ. لێرەدا بەوردی جەخت ناکرێتە سەر پرۆسە رۆنانییەکان، بەڵکوو، بە پێکهاتەیی بوون"ئاماژەدەکات بە پانتای بەکارهاتنی (رۆنانێك) بۆ کۆمەڵەیەك و چەسپانی وەك نۆرم/رێسایەك"((J. Brinton and C. Traugott 2005:45). کە لەرێی زۆر بەکارهێنانەوە ئاسایی دەبن. بە بۆچوونی ***لیپکا*** بەوشە بوون وەك دیاردەیەك کە یەکە فەرهەنگییە ناسادەکان، لە رێگای بەکار هێنانی دووبارەوە، لەوانەیە سروشتی هاونشینییان لەدەست بدەن، ببەن بە یەکەیەکی فۆرمی بە واتا(ناوەڕۆك)ێکی تایبەتییەوە. لێرەدایە کە سنووری نێوان لێکسیمە سادە و ناسادەکان لێڵ دەبێ(Lipka, 1992:96). بلّانك(٢٠٠١: ١٥٩٧– ١٥٩٩) بە ئاشکرا جیاوازیی نێوان بەوشە بوون و بە پێکهاتەیی بوون رەت دەکاتەوە و دەڵێ چەمکی پێکهاتەی وشە هیچکات بەتەواوی لەرووی واتای پێکهێنەکانییەوە پێشبینی ناکرێ" و بە ئایدۆم بوون هەر لەسەرەتاوە ئامادەیە و نابیتە هۆی بە وشەبوون. بە باوەڕی هەندێ لێکۆڵەری تری وەك بائێر(Bauer, 1983:45)بە پێکهاتەیی بوون قۆناغێکی پێش بە وشە بوونە. واتە رەوتی بەرەو بەوشە بوون بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

پێکهاتنێکی هەنووکەیی > بەپێکهاتەیی بوون > بەوشە بوون

کەسانی تری وەك کویرك وهاوڕێکانی (Quirk et al, (1985:1525ff) وەك بائێر ئەم سێ قۆناغە پێشنیار دەکەن کە بەمجۆرەیە: لەسەرەتا دا شتێك/چالاکییەك/چۆنێتییەك نەناسراوە، دوایە لە هێندێ باس و مشتومڕدا وەك بیرۆکەیەك دەناسێنرێ و لە ئەنجامدا وەك یەکەیەکی زیندوو پەسند دەکرێ. وەك هەموو ئەو زاراوانەی لە رێگای داتاشین، لێکدان و هەڵپاچین وتێکەڵکردنەوە دروست دەکرێن. نموونەیەك لەوانە بەکار هێنانی زاراوەی "کۆزمانەوانی"یە بۆ سۆسیولینگویستیکس.

دیاردەکانی تری بە وشە بوون لە زمانی کوردیدا

– یەکەی وشەیی بە دەرکەوتەی گرێی بەند(لە کەلك کەوتوو/ لە خۆ بایی)،

– یەکەی وشەیی بە دەرکەوتەی گرێی ناوی(لێکدراوی خستنەسەر/ئیزافە)(سەرۆك کۆمار)،

– یەکەی وشەیی بەستنەوە بە دەرکەوتەی گرێی ناوی(بێ سەر وشوێن/ بێ ماڵ و حاڵ).

٣. هاوپێچکردن(Incorporation):

"پرۆسـەیەکە کـە تێیـدا ناوێك(کـە ئاسـایی بابـەتی کـارێکی تێپـەڕە) هاوپێچی کارەکـە دەبێ تـا یەکەیـەکی بەوشـەبووی هـاوپێچ (کـە واتایـەکی دیـاری هەیـە) بەرهـەم بێنـێ" بـەو مەرجـەی کـارە بەرهەمهاتووەکە، واتایەکی لێکدراوی روونـی هـەبێ و یەکـە هاوپێچـە ناوییەکـەش هـیچ بەسـترانەوەیەکی رێزمانی یان دیارخەری نەبێ و کارەکەی لە رووی واتاییەوە نەگۆڕابێ(دبیر مقدم، ١٣٧٦). واتە "کردارێك هەمیشـە لێکـدراوێك دروسـت دەکـات لەگـەڵ بەرکارەکـەی خـۆی یـان دەرخـراوە ئەدڤێربڵەکـەی رۆڵـە بنەڕەتییـە سینتاکسییەکەشـی دەهێڵێتەوە."(شـیلان عومـەر، ٢٠٠٩: ٢٤). دەرکەوتەکـەی یەکەیـەکی بەوشـەبووی کـارە بـە واتایـەکی تایبەتییـەوە کـە لەزمانـدا وەك وشـەیەك بـەدی دێـت و لەلایـەن زمـان بەکارهێنەوە بەکاردێ. بەمجۆرە، بەهاوپێچکردنی ناوی گرێی کاری تێپەڕ کە بـەرکاری کارەکەیـە لەگـەڵ کارەکە پێکەوە بەوشە دەبن. ئـەم بەرکارانـە کـە لـە جـۆری بـەرکاری راسـتەوخۆی نەناسـراون دەکـرێ پرۆسەی بە وشەبوون(لێکدان) لەگەڵ کارەکەدا بەسەریاندا بێت. نموونەیەکی ئەمجۆرەی بەوشەبوون:

- رۆژی پێنجشەمە دەچین بۆ شیرنی خواردن (لە کاتی نیشانە کردنی بووکدا).
- بۆچی کاکە برایم خوازبێنی کچێکی دیکەی کردووەو بۆ ئێمەیان بانگ نەکردە شەکراو خواردنـەوە و داوەت؟

ئەمەجیایە لە کـاری لێکـدراو، چـونکە کـاری لێکـدراو کـەرتی کارەکـەی لـە واتـای بنـەڕەتیی خۆیـدا نایە(سوێند خواردن). "لێرەدا کەرتە رێزمانییەکان بە شێوەیەکی نەزێ، دەبنە کـەرتی مۆرفۆلـۆژی. ئـەم کەرتانە لە زۆر رووی واتاییەوە شیاوی پێشبینی کردن نین."

٤. **پۆلگۆڕین:** "پۆلگۆڕین گۆڕانێکی ئەرکییە لـە پۆلێکـەوە بـۆ پـۆلێکی دیکـە"(bauer, 1983: 226-230). پۆلەکانی وشە لە رێزماندا ئاسایی بە پێـی تایبەتمەندییـە واتـایی، وشەسـازیی، و رێزمانییـەکانیان پێناسە دەکرێن و وا چاوەڕوان دەکرێ کە هەر وشەیەك بە پێی پۆلەکەی خۆی، رەفتاری رێزمانیی دیاری هەبێ بەپێی ئامادە بوونی لە ئەرکی رێزمانی یان واتایی تایبـەت بـە پۆلەکـەی خـۆی. بـەڵام هەنـدێ جـار هەڵدەکەوێ کە وشەیەکی سەر بە پۆلێك، لە ئەرکێکی سینتاکسیدا کە سەر بەر پۆلێکی دیکەیە دەرکەوێ، بۆ نموونە وشەیەکی کە سەربە پـۆلی ئاوەڵنـاوە لـە شـوێنی وشـەیەك دەردەکـەوێ کـە تایبـەت بـە پـۆلی ئاوەڵکارە. ئەم حاڵەتانە نموونەیەکە لە پۆلگۆڕین.

- هەژار جوان دەخوێنێ)(گۆڕینی ئاوەڵناو بە ئاوەڵکار)
- ئەنگوستیلەی زێڕ(ناو بە ئاوەڵناو)
- دەبێ رێز بۆ گەورەکان دابنرێ(ئاوەڵناو بە ناو)

٥. دابەشکردنەوە(reanalysis) لە وشەسازیدا

زماناسان دابەشکردنەوە وەك میکانیزمێکی گرنگی گۆڕانی زمان دادەنێن. دابەشکردنەوە دەتوانـێ ببێتە هۆی گۆڕانی زمان لە رووی وشەسازییەوە. لە هێندێ لە گۆڕانە مۆرفۆلۆژییەکاندا قسەکەران رۆنانی مێژوویی و سەرەتایی وشەکان رەچاو ناکەن و رۆنانی دووەم و بە تەواوی جیـاواز یـان لێپێکـدێنن. ئـەم

دابەشـکردنەوەیە، زیـاتر لەبـەر نائاگـایی، کـەم خوێنـدەواریی یـان وردنەبوونـە. وەك (بەرهـەمهێن/ بەرهەمهێنەر).

نموونەیەکی دیکەی دابەشکردنەوە لەگەردانی خستنی گیرەکەکانی گەردانکردنە کە تێیدا پێکهاتـەی سەرەتایی وشەکە پاش ماوەیەك لەبیر دەکرێ ، وەك وشەی "یەزدان" کە لە راستیدا "ئیزەدان"، فۆرمی کۆی "ئیزەد" بە واتای خودایان بووە و پێکهاتەی ئێستای وشەکە تـەماوی بـووە و لـەفۆرمی وشـەیەکی سـادەدا بـەکار دێـت. ئـەم حاڵەتـە لـە دروسـتکردنی نـاوی تایبـەت لـە زمـانی کوردیـدا زیـاتر دەبینرێ"پیران"سێئاشان"، "خدران"(ناوی گوند).

ئەنجام:

١. پرۆسە ئاساییەکانی پێکهاتنی وشە لێکسیمی نـوێ لـە زمانـدا دروسـت دەکـەن، وەك نموونـەکانی "بە وشە بوون"، رەفتار دەکەن. لە رووی مێژووییەوە لێکدراو و دارێژراوەکان بەرچاوترین حاڵەتەکانی بە وشە بوونن، چونکە ئەوانـە لـە پرۆسـەکانی توانـەوە دەگلـێن کـە خزمـەت بـە پاکردنـەوە و سـڕینەوەی سنوری نێوان مۆرفیمە بەندەکان دەکـەن و دەبنـە هـۆی بـەدیهاتنی لێکسـیمە یەکپارچـەکان لـە درێـژایی زەمەندا.(هەڵواسین، هەڵپەساردن).

٢. پۆلگۆڕینـەکان وەك نموونـەکانی بـە وشـە بـوون دەزانـرێن، هەرچـەند دەبنـە هـۆی بـەدیهاتنی سنوورەکان. لەگەڵ ئەوەشدا بەتایبەتی، پۆلگۆڕین لە پۆلی کەمەوە بۆ زۆر(ئەرکی بـۆ فەرهـەنگی)، زیـاتر وەك بەوشە بوون رەفتار دەکات لەو رووەوە ئەوەش پێوەندیی بە گۆڕانە لە یەکەی فەرهەنگی کەمەوە بۆ زۆر.

٣. بەوشە بـوون و بـە رێزمـانی بـوون لەبەرانبـەر یەکـدان و هەربۆیـە بەوشـە بـوون لەگـەڵ رێزمـانی سڕینەوەدا پێناسە دەکرێ. بەڵام لەگەڵ رێزمانی بووندا وەك تەواو کەری یەکتر دێن.

٤. بێجگە لە پرۆسەئاساییەکانی پێکهاتنی وشە، بە وشەبوون چەند لایەنێکی تریشی هەیە کە لەوانە: بە ئیدیۆم بوون، بەپێکهاتەیی بوون، هاوپێچکردن، پۆلگۆڕین و دابەشکردن.

سەرچاوەکان:

– ئەورەحمانی حاجی مارف(١٩٧٧)، "وشە رۆنان لە زمانی کوردیدا": بەغدا" چاپخانەی کۆڕی زانیاریی کورد.
– شیلان عومەر حسەین(٢٠٠٩)، "ئیدیۆم چەشن و پێکهـاتنی لـە زمـانی کوردیـدا"، سـلێمانی: مەڵبەنـدی کوردۆلـۆجی، چاپخانەی رەنج.
– محەمەد مەعروف فەتاح(٢٠١٠)، "لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان"، کۆکردنەوە و ئامادەکردنی: شێروان حسێن خۆشـناو، شێروان میرزا قادر، هەولێر:دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی.
– مەسعود محەمەد(١٩٨٨)، "زاراوەسازیی پێوانە"، بەغدا: چاپخانەی سومەر.
– نەسرین محەمەد فەخری(١٩٧٦)، "هەندێ زاراوە و ئیدیۆمی کوردی لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەیان لە رووی زمانـەوە "، گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات، ژمارە ١٩، بەغدا:دارالجاحظ.
– Bauer, Laurie (1983). English word-formation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laurel. J. Brinton and Elizabeth C. Traugott (2005). Lexicalization and Language Change Cambridge: Cambridge University Press.

- Lehman, Christian (1995). Thoughts on grammaticalization. Munich Newcastle: Lincom Europa.
- Hopper, P.J. & E.C. Traugott (2003). Grammaticalization. Cambridge: Cambridge Universty Press.
- Anttila, Raimo. 1989 [1972]. Historical and Comparative Linguistics. (Current Issues in Linguistic Theory, 6.) Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2nd edn.
- Campbell, Lyle (2001). What's wrong with grammaticalization? Language Sciences 23, 113–161.
- Leonhard Lipka (1992). An outline of English lexicology : lexical structure, word semantics, and word-formation /. - 2. ed. - Tübingen : Niemeyer.
- Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, and Jan Svartvik. 1985. A Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman.

ملخص البحث

البحث معنون ب (عملية المعجمية في اللغة الكوردية)، وعلى الرغم من أن المعجمية ظاهرة ثانوية و منتشرة في معجم المفردات التجريدية في كل اللغات، لكنها لم يُعنى بها في تشكيل المفردة الكوردية، وقد بُحِث تشكيل المفردة و المجاميع المفردية في طبيعتها الصرفية و في ضوء القوانين اللغوية البنائية من غير ربطها بالقواعد النحوية و القواعدية.

يهدف هذا البحث إلى إبراز دور المعجمية في تغيِراللغة متضامناً مع عملية اللاقواعدية و عملية القواعدية، و يتعلق ميدان هذا البحث بمستوى المفردات و الدلالة و القواعد. و يتألف البحث من محورين إلى جانب المقدمة و النتائج، المحور الأول يتناول موضوع المعجمية و توطئة حول المعجمية و البحوث ذات العلاقة بهذا الموضوع، و مفهوم عملية المعجمية و كيفية التعبير عنها، وفي المحور الثاني حُلِل بعض جوانب المعجمية في اللغة الكوردية مثل (الاصطلاحية و إيعادة التحليل و الإلحاق المتبادلية).

Abstract

The paper is concerned with the process of lexicalization in the Kurdish language. Although this is a secondary phenomenon in the mental lexicon in all languages, it has not been adequately researched in the Kurdish language. The structure of the lexeme and the lexical groups were studied in the light of the structural rules of language, i.e. without linking them to the grammatical and grammaticalization rules.

The paper aims at exploring the role of lexicalization and degrammaticalization in language change in opposition to the role of grammaticalization. This is related to the lexical, syntactic, and semantic levels of language.

The paper consists of an introduction, two sections, and conclusions. The first section deals with the process of lexicalization and the works done in this area. The second section is an analysis of some aspects of lexicalization, namely "idiomatization", "reanalysis", "incorporation", and "conversion" , in the Kurdish language.

زمان و
تەکنۆلۆژیای زانیاری

د. دارا حمید محمد
زانکۆی گەرمیان
فاکەڵتی پەروەردە – بەشی زمانی کوردی

سەرەتا :

زمان و تەکنۆلۆژیا دوو پێویستیی گرنگی ژیانی مرۆڤن، یەکەمیان واتە زمان هۆکاری سەرەکی بونیادنانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی و میکانیزمی سەرەکی لێکگەیشتن و پەیوەندیکردنی تاکەکانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتییە، دووەمیان واتە تەکنۆلۆژیا لە هەموو چاخ و سەردەمێکدا هاوتا و پارێزەری هاوسەنگی ژیانی مرۆڤ بووە، بێگومان بە ڕەچاوکردنی جیاوازی تەکنۆلۆژیا بەپێی جیاوازی و تایبەتمەندییەکانی قۆناغەجیاوازەکانی ژیانی مرۆڤ. واتە مرۆڤ لەوەتەی هەیە وەك چۆن ناتوانێ دەست بەرداری زمان ببێت، ئاواش هەرگیز ناتوانێ، دەستبەرداری تەکنۆلۆژیا و داهێنان ببێت، ئیتر ئەو تەکنۆلۆژیایە چ لە شێوەیەکی هەرەسادەدابووبێت، یان لە لوتکەی تەکنۆلۆژیای ژمارەییدا بێت، کە لەم سەردەمەدا مرۆ بۆ ڕاییکردنی ژیانی ڕۆژانەی سوودیان لێوەردەگرێت، و بەکاریان دەهێنێت.

لەم سەردەمەدا و لەژیانی ئەمڕۆی مرۆڤدا تەکنۆلۆژیا هەموو بوارەکانی ژیانی تەنیوە، و مرۆڤ زۆر چالاکانە توانیویەتی، ئەو زانستانە بۆ گەشەپێدانی ژیانی خۆی و بونیاتنانی شارستانی بەکاربهێنێت، یەکێك لەو بوارانەی کە زانست و تەکنۆلۆژیا خزمەتیان تێداکردووە، زمانە. کە ناوەرۆکی ئەم لێکۆڵنەوەیە هەندێ لایەنی پەیوەندی نێوان زمان و تەکنۆلۆژیا لەخۆ دەگرێت. لێکۆڵینەوەکەش بەناونیشانی (زمان و تەکنۆلۆژیای زانیاری)یەوەیە. کە بەبۆچوونی ئێمە پێویستییەکی دیاری زمانناسی کوردییە چونکە لەم لایەنەوە واتە پەیوەندی نێوان زمان و تەکنۆلۆژیا ئەوا زمانناسی هیچ هەنگاوێکی ئەوتۆی نەناوە، کە ئەمە گرفتێکە لەزمانناسی کوردیدا و ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆخستەڕووی ئەو بابەتە گرنگە، ئومێیش دەکەین کە کەلێنێك لەزمانناسی کوردیدا بگرێت.

هەرچەندە لێکۆڵینەوەکە بەڕێبازی پەسنی شیکەرەوەیی ئەنجامدراوە بەڵام لەبەر پێویستی ڕێبازی مێژووییش بەکار هێنراوە. بە مەبەستی لێکدانەوەی کاریگەری تەکنۆلۆژیا لەسەر زمان لێکۆڵینەوەکە دابەشکراوە بەسەر ئەم پێشەکییە کورتە، و دووبەش و لەکۆتایشدا ئەنجامەکان خراونەتەڕوو. بەم شێوەیە:

لە بەشی یەکەمدا: بەکورتی باس لە بەراییەکانی تەکنۆلۆژیا و ڕۆڵیان لە خزمەتکردنی زماندا خراوەتەڕوو، بۆ ئەو مەبەستەش سێ قۆناغی گرنگی مێژووی شارستانییەتی مرۆڤمان دەستنیشان کردووە، کە ئەوانیش بریتین لە:

ا- قۆناغی داهێنانی نووسین.

ب- قۆناغی داهێنانی ئامێری چاپ.

ت- قۆناغی پەیدابوونی ڕۆژنامە و بڵاوکراوە.

لە بەشی دووەمدا : هەوڵدراوە قۆناغی دووەمی تەكنۆلۆژیای زانیاری كە لە چلەكانی سەدەی ڕابردووەوە دەست پێدەكات تا تازەترین هۆكارەكانی زانیاری لە net.، facebook،tweeter..تد و كاریگەرییان لەسەر زمان بخرێتە بەر باس و لێكۆڵینەوە لە كۆتایشدا ئاماژە بە هەموو ئەو ژێدەرانەكراوە، كە سوودیان لێوەرگیراوە. و كورتەیەكی باسەكە بەهەردوو زمانی عارەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕوو.

بەشی یەكەم :

زمان و تەكنۆلۆژیای بەرایی

١- زمان و نووسین:

هەنگاوێكی هەرە گرنگ لە مێژووی شارستانییەتی میللەتاندا دۆزینەوە و داهێنانی نووسین بوو، ئەو زانستەی كە نزیكەی ٥٠٠٠ ساڵ پ. ز. داهێنراوە (د. ئەورەحمانی حاجی مارف، ١٩٧٦)، و قۆناغی گەشە و گۆڕانی زۆری بڕیوە، دواتر لەناو زۆرینەی هەرە زۆری میللەتاندا بڵاوبووەتەوە، و بەكاردەهێنرێت. ئەو دۆزینەوەیە هۆكارێك بوو بۆ پاراستنی بەشێكی زۆری ئەدەب و كولتور و مێژو و شارستانییەتی زۆرێك لە میللەتان،(داهێنانی نووسین هەنگاوێك بوو بۆ گواستنەوەی بیر و هزر و ئەزموون و تۆماركردنی ڕوودا و دەسكەوت و پاراستنی زمان.(محمد زەهاوی ٢٠٠٦ : ٧). هەروەها هەنگاوێكی باشی خزمەتكردنی زمانانی جیهان بوو. چونكە نووسین دیوی دووەمی ئاخاوتنە، و بەهۆی نووسینەوە ئاخاوتن گوێزراوەتەوە بۆ شوێنە دوور دەستەكانی وڵاتان. نووسین هەر وەك ئاخاوتن هۆكارێكە بۆ لەیەك گەیشتن و گواستنەوەی بیر لەنێوان تاكەكانی كۆمەڵدا، لێرەوە بەهای نووسین هاوتا دەبێت لەگەڵ بەهای خودی زماندا. چونكە میكانیزمی بەجێهێنانی زمان بۆ ئەركەكانی نووسینە، و بەبێ نوسین مەحاڵە زمان بتوانێت، وەك پێویست ئەركەكانی خۆی بەجی ٚ بهێنێت. هەروەها بەبێ نووسین هەرگیز ناكرێ، زمان گەشەبكات، ئاشكرایشە كە لێرەدا مەبەست لە زمانی نووسینە، بۆ نموونە مەرجی نووسینێكی باڵا و ئەدەبیاتێكی باڵا بوونی زمانێكی باڵایە، ئەمەش بەڵگەی بوونی پەیوەندییەكی پتەوی نێوان زمان و نووسینە.

میللەتان زۆر لەمێژە گرنگییان بە نووسین داوە، و وەك ئامرازێك بۆ خزمەتكردنی زمانەكانیان بەكاریان هێناوە، چونكە ڕێنووس دەفری نووسین و خوێندن و ڕۆشنبیرییە (مەسعود محمد، ١٩٨٢ : ٢٦٩)، لەوانە: هیندییە كۆنەكان بایەخێكی زۆریان بە نووسینی دروستی كتێبی ڤیدا دەدا چونكە :

١- مەبەستیان لە ڕێنووسی دروست خزمەتكردن بوو بە زمانی سانسكریتی.

٢- نووسینی دروست واتە خوێندنەوە و واتای دروست

مەبەستی زماناسی لە سەرەتادا لای گریكیەكان واتای هونەری نوسینی دەگەیاند، چونكە بەلای فەیلەسووفە گریكیەكانەوە زمانەوانی بەر لەهەر شتێك گرنگیدانە بە هونەری نووسین.

نووسینی هیرۆگلۆفی سەردەمی(گریك و ڕۆمان)

تابلۆیەك لەنووسینی مێخی (سۆمەرییەکان)

عەرەبەکانیش بە مەبەستی پاراستنی ئاینی پیرۆزی ئیسلام و گەشە پێدانی زمانی عەرەبی گرنگییەکی زۆریان بە دروستی نووسینەوەی قورئان داوە، هەروەها بۆ ئەوەی خوێندنەوە و واتایەکی دروست بگەیەنێت. **(سلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو، ۲۰۱۰ : ۲٦۳).**

پەیوەندی نێوان زمان و نووسین تەنها لە سنووری ڕێنووسێکی دروستی زماندا نەوەستا، بەڵکو بەوی پەیوەندییەکە گەیشتە ئەو ئاستە، کە زمانێکی تایبەت بە نووسین دابهێنرێت، و پێی بوترێت، زمانی نووسین. واتە پەیدابوونی زمان لەناو زماندا(**ئازاد ئەحمەد ۲۰۰۹ : ۱۱**). ئەو زمانە خاوەنی تایبەتمەندی و خەصڵەتی خۆیەتی، و جیاوازە لە زمانی ئاخاوتن، و تایبەتە بە ئەدیب و نووسەر و ڕۆشنبیران و دامودەزگا فەرمییەکان، بەپێی بۆچوونی سۆسێر پێویستە زمانی نووسین کەرەستەی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی بێت (**سوسور ۱۹۸۸ : ۳۳**)، چونکە یاسا سینتاکسییەکان بەتەواوەتی لە زمانی نووسیندا بەرجەستە دەبێت. نووسین کە زیاتر لە دەق فەراهەمبوندا پەیدا دەبێت ، پێویستی بە خوێندنەوەی دروست هەیە، چونکە خوێندنەوەکان شیکارکردنی دەق لای تاکەکان دەخوڵقێنن (**ڕووخۆش محمد،۲۰۰۸ : ۲٤۳**).

نووسین بەگەلێ شێواز خزمەت بە زمان دەکات. لەوانە :

أ- پابەندبوون بە یاسا زمانییەکانەوە(فۆنەتیکی،مۆرفۆلۆژی و سینتاکسی)

ب- دوورکەوتنەوە لە بەکارهێنانی زار.

ت- گەشەکردن و پاراستنی زمان لە لەناوچوون.

۲- زمان و چاپ و ئامێری چاپ :

چاپکردن مێژوویەکی کۆنی هەیە، و لە وڵاتانی ئاسایاوە دەست پێدەکات، بەتایبەتی لە وڵاتانی چین و ژاپۆن و کۆریا، کاتێك کە ئەو وڵاتانە لەسەر قوڕ یان تاشەبەرد یان تەختەدار یان هەر شتێکی تری ڕوو تەخت وێنە و نووسینیان کۆپی دەکرد (Grafic)، بەڵام لە ئەنجامی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی ڕۆژئاوایی و هەستکردنی میللەتان بە پێویستی نووسینی کتێب و بەرهەمە ئەدەبی و زانستییەکانیان

ئامێرێکی چاپی سەرەتایی

بەشێوەیەك كە بپارێزرێ، و بگاتە دەستی زۆرترین خەڵك، بەتایبەتی لەسەرەتای سەدەی سێزدەهەمەوە كە ئاستی خوێندنەوە زۆربوو، خوێندەوارانی ناوەندەكانی خوێندن ڕوو لە زیادبوون بوون، بیر لە داهێنانی ئامێری چاپكردن كرایەوە، و توانرا، ئامێری چاپ دروست بكرێت، بەڵام گرفتی سەرەتایی ئامێرەكە و خاوی چاپكردنی لەئارادابوو، تا سەدەی پازدەهەم كە توانرا ئەو گرفتانەش چارەسەر بكرێت.

لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی پازدەیەمدا زانایەكی جێرمانی بەناوی(یۆهان گۆتنبێرگ) (Yohan Gotnberg)ئامێری چاپی پێشكەوتووی دروستكرد، كە توانای بەچاپگەیاندنی كتێب و ڕۆژنامەی لەسەر ڕووپەڕی ملیۆنەها پەڕەكاغەز هەبوو، ئەمە سەرەتای هەنگاوێكی زۆر گرنگی مێژووی چاپ و چاپەمەنی بوو، كە خزمەتێكی زۆری بە زمانانی جیهان كرد، و ئینجا هۆكاری پاراستنی مێژوو كەلتوور و ئەدەبیاتی میللەتان و دواتریش پەیوەندیكردن و شارازابوونی میللەتان بوو لە شارستانییەت و مێژوو و كەلتوور و ئەدەب و زانست و زمانی یەكتر.

پەیدابوونی چاپ هۆكارێكی سەرەكی بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامە و گۆڤاربوو، دیارە ڕۆڵی ئەو بڵاوكراوانەش لە گەشەكردنی زماندا ڕوون و ئاشكرایە. وەك لە پاری سێیەمی ئەم بەشەدا زیاتر ڕوونی دەكەینەوە.

زمان و بڵاوكراوە :

لەدوای بڵاوبوونەوەی چاپ دەرفەتی باش ڕەخسا بۆ بڵاوكردنەوەی كتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە، ئەم دۆخە جگە لە هۆشیاركردنەوە و ڕۆشنبیركردنی خەڵك بەگشتی، و سوودمەندبوونی توێژی ئەدیب و نووسەر و شاعیران بەتایبەتی، زمانانیش بەهاتنە ناوەوەی ئەم دۆخە گەشەكردنی بەرچاویان بەخۆیانەوە بینی، گەلێ لەزمانە ئەوروپاییەكان كە تا ئەو سەردەمە وەك زارێكی زمانی لاتینی سەیردەكران (سەلام ناوخۆش،٢٠٠٥ : ١٧)، لەئەنجامی بەكارهێنانیان بۆ نووسین و بڵاوكردنەوەی ئەو نووسینانە و گەیشتنی بەدەستی خەڵك، دەركەوت، كە ئەو زمانانە هیچیان لە زمانی لاتینی كەمتر نییە، وەك زمانانی ئینگلیسی و فەرەنساوی..تد. ناساندنی ئەو زمانانە و بڵاوبوونەوەیان و گەشەكردنیان لەڕاستیدا دەگەڕێتەوە بۆ دوای سەردەمی بڵاوبوونەوەی چاپ، و ئینجا كتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە، كە لە كۆتایی سەدەی پازدەهەم و سەرەتای سەدەی شازدەهەمدا بڵاوبووەوە.

دەكرێ، زمانی كوردی بە نموونەی هەرە زیندووی سەلماندنی ڕۆڵی ڕۆژنامەگەری لە گەشەپێدانی زماندا بهێنینەوە، كاتێك كە بڕوانینە زمانی نووسینی یەكەم ڕۆژنامەی كوردی كەبەناوی (كوردستان)ەوەیە و لەساڵی ١٨٩٨ دەرچووە، دەبینین زمان و ڕێنووسێكی كوردی تێكەڵە (**حسین**

محمـد عزیـز ٢٠٠٥ : ٤١٦)، هـەروەها ڕۆژنامــە و گۆڤارەکـانی دوای ئـەویش وە ك(کـورد١٩٠٧،ڕۆژی کورد١٩١٣،بانگی کوردستان ١٩٢٢ .....تد(**مارف خەزنەدار، ٢٠٠١ : ١١٤**) دەبینین هەمان شێوازن، بـەڵام لە ئەنجامی بەردەوام بوونی بڵاوکردنەوە و هاتنە ناوەوەی نووسەر و شـاعیری زۆری وەك :(گـۆران، شـێخ نووری، پیرەمێرد..تد) کە خاوەنی ئەزموونی زۆر و شارزای زمان و کەلتوور و ڕۆشنبیری میللـەتانیتربوون ، ئینجا ئەو ڕۆشنبیرییەیان لە زمانی کوردیدا بەکارهێنا و بڵاویـان دەکـردەوە، دەبیـنین، لـەماوەی چـەند دەیەیەکدا زمانی نووسینی کوردی گەشەکردنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، تا گەیشتە ئـەو ئاسـتەی کـە ئێستا دەیبینین.

کردستان

کردستان

یەکەم ڕۆژنامەی کوردی

ئەوەی زیاتر مەبەستمانە بەکورتی بیخەینەبەرچاو کتێبخانە و ڕۆژنامە ئەلکترۆنییەکانـە (Electronic Library، کە لە زۆرێك لەوڵاتاندا بەکاردەهێنرێت، دەبینین بـە هـەزاران کتێـب لـە چـەند سـاتێکی کەمـدا دەخرێتە بەردەستی خوێنەر، یان بـە (CD) بڵاودەکرێتـەوە، و بـەنرخێکی زۆر هـەرزان و گونجـاو دەسـت دەکەوێت. ئەم تەکنۆلۆژیا پێشکەوتووەی بواری کتێب و بڵاوکراوە لەگەڵێ لایەنەوە سوودی هەیە لەوانە:

أ‌- ئابووریکردنە لەکاتی گەڕان بەکتێبخانەکاندا.
ب- ئابووریکردنە لەڕووی داراییەوە.
ت- ئابووریکردنە لەڕووی شوێنەوە.
پ- کار ئاسانیکردنە لە بەدەست هێنانی سەرچاوەی پێویست و مەبەستدا.
ج- ئاسـانکاریکردن لـە گواسـتنەوەی زانیـاری و تەنانـەت سەرچـاوەکاندا لـەنێوان هـاوڕێ و هاوپیشەکاندا، چ لەناو یەك وڵاتدا بێت، یان لەنێوان چەند وڵاتێکدا.

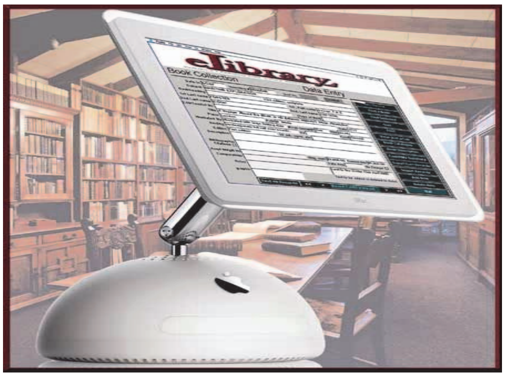

ئامێرێكی چاپی سەرەتایی

نموونەی كتێبخانەی ئەلكترۆنی پێشكەوتوو

سەرباری ئەو سوودانەی كتێبخانەی ئەلكترۆنی لەڕووی زمانەوانییەوە سوودێكی زۆری دەبێت. بۆنموونە پێداچوونەو و چاككردنی هەڵەكان و تێبینی تۆماركردن و ئاگاداركردنەوەی لایەنی پەیوەندیدار نووسەر یان دەزگای چاپ لەو كەموكوڕی و تێبینییانە. ئاسانكاریكردنە لە بڵاوكردنەوەی توێژینەوە و كتێبی زمانەوانی و پاراستنیان لەلەناوچوون یان دەست نەكەوتن، كە بۆنموونە ئەمەیان یەكێكە لە گرفتەكانی خوێنەر و خوێندكاری زمانی كوردی، لەهەر ئاستێكدا بێت.

بەشی دووەم

زمان و تەكنۆلۆژیای زانیاری پێشكەوتوو

١- گرنگی تەكنۆلۆژیای زانیاری :

مەبەست لە تەكنۆلۆژیای پێشكەوتوو (Computar .Net. Facebook، twitter..تد) یە، بەپێی هەندێ لەبۆچوونەكان ئەمڕۆ لەسایەی ئەو تەكنۆلۆژیانەدا جیهان دێیەكی بچووكە، و تەكنۆلۆژیا حكومڕانی دەكات. كاریگەری زۆر بەكارهێنانی تەكنۆلۆژیای زانیاری لەسەر زمانان ڕەنگی داوەتەوە (**دیڤید كریستال** ٢٠١٠ : ١٥). زمانی ئینگلیزیش زمانی سەرەكی ئەو تەكنۆلۆژیایەیە، لەگەڵ ئەوەشدا لەناو زۆر لە میللەتاندا شان بەشانی زمانی ئینگلیزی تاكەكانی ئەو میللەتانە زمانی نەتەوەیی خۆشیان بەكاردەهێنن ، بەڵام لەزۆر لەمیللەتاندا شوێنی بەزمانی نەتەوەیی لەق كردووە. ئەمەش هەڕەشەیەكی گەورەیە بۆسەر زمان، ئەم ڕاستییە پێویستی بەڕێگەچارەی زانستی هەیە، كە خۆی لەسیاسەتی زماندا دەبینێتەوە. پێش ئەوەی ئەو باسە ڕوون بكەینەوە، بە پێویستی دەزانین، باسی هەندێ لایەنی گرنگی تەكنۆلۆژیای زنیاری بكەین، ئینجا كاریگەری ئەرێیی و نەرێیی (pozativ. negative)ی ئەو زانستە لە زماندا بخەینە ڕوو.

١- یەكێك لە كارە هەرە گرنگەكانی تەكنۆلۆژیای زانیاری ڕەخساندنی دەرفەتی پەیوەندیكردنی تاكە بە جیهانی دەرەوەوە، و بەئاگابوونە، لە بوارە جیاجیاكانی ژیان بەگشتی، و ئەو بوارانەی كە تاك مەبەستێتی بەتایبەتی.

٢- بە ئاگابوون لە تازەترین زانیاری و هەواڵ و ڕووداوەكان لەجیهاندا، ئەمەش بە دەنگ و ڕەنگ، واتە بە دیكۆمینتی.

٣- لە بواری خوێندن و فێركردندا تەكنۆلۆژیای زانیاری گەلێ سوودی هەیە. لەوانە :

أ- گەیاندنی تازەترین زانیاری و پێشكەوتنە زانستییەكان بە مامۆستا و خوێندكاران، بەمەش دەكرێ ، لە ناوەندەكانی خوێندن و فێركردندا تازەترین زانست و داهێنانە زانستییەكان بگەیەنرێت، و سوودیان لێوەربگیرێت، بۆ گەشەپێدانی زانست و زانیاری و بەرزكردنەوەی ئاستی زانستی خوێندكاران.

ب- ڕەخساندنی دەرفەتی گەشەپێدانی توانای مامۆستایان، لەڕێی بەئاگابوونیان لە کۆنفرانسە زانستییە ناوخۆیی و نێودەوڵەتییەکان و زۆرجاریش بوونی هەلی بەشداریکردنی مامۆستایان لەو جۆرە کۆنفرانسانەدا کە بێگومان ڕەنگدانەوەی لەناو ناوەندەکانی خوێندن و خوێندکاراندا دەبێت.

ت- گۆڕانکاری لە کەش و هەوای خوێندندا وەك : دەستەبەرکردنی فەزایەکی کراوە، و ئازاد و دوور لە دانیشتنی فەرمی ناو پۆل و نێوان چوار دیوار.

پ- ڕەخساندنی هەلی خوێندن بەسیستمی (فێربوون لەدوورەوە)، کە ئەمەش لەڕێ تۆڕێکی پەیوەندی نێوان زانکۆ و پەیمانگاکانەوە دەبێت لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا(**عمار يوسف** megaupload.com)، هەروەها هەلی باش بۆ ئەو کەسانە دەڕەخسێنێت، کە ئارەزووی خوێندیان هەیە لەدەرەوە، و لەبەر هەر هۆکارێك بێت ناگەنە ئەو شوێنانە.

ئەمە و دەیان لایەنی تری چاکی ئەو تەکنۆلۆژیایانە کە دەکرێ سوودیان لێوەربگیرێت، بۆ گەشەپێدانی توانای مرۆیی و پێشخستنی شارستانییەت. ئەوەوەی مەبەستی ئێمە بێت زیاتر کاریگەری بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیای زانیارییە لەسەر زمان.

٢- زمان و تەکنۆلۆژیای سەردەم :

١- زمان و کۆمپیوتەر :

میللەتان هەر زوو هەستیان بەگرنگی تەکنۆلۆژیای زانیاریکردووە، لەبواری گەشەپێدانی توانای مرۆییدا، بەتایبەتی لەم سەردەمی بەجیهانکردنەدا، هەر لەبەر ئەوەیە دەبینین کۆنفرانسی نێودەوڵتی و کۆڕو کۆبوونەوەکان لەوبارەیەوە بەردەوامن، بەلاّم ئەوەی کە ئاشکرایە ئەوەیە، کە تەنها کۆڕو کۆبوونەوەکان بۆ چۆنییەتی کارکردن لەو بوارەدا بەس نییە، بەڵکو پێویستە میللەتان زەمینەی لەبار بڕەخسێنن، بۆ چۆنییەتی سوودوەرگرتن لەو زانستە لەبوارە جیاجیاکانی ژیاندا بەگشتی و بواری زمان و زانەوانی بەتایبەتی(**علی قاسم** Youtube.com)، کە ئەمەیان زیاتر مەبەستی توێژینەوەکەمانە.

ا- ئاشکرایە، کە ئەمڕۆ گەشەپێدانی مرۆیی تەنها وابەستە نییە، بە هەبوونی کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی یان کۆمەڵگایەکی پیشەسازیەوە، بەڵکو گەشەپێدانی مرۆیی بەپلەی یەك وابەستەیە بە کۆمەڵگای مەعریفییەوە، کە ئەمەش لەڕێی ئاڵوگۆڕکردنی زانیاریەکان و گواستنەوەی لەنێوان کۆمەڵەکاندا دەبێت، هەروەها لەڕێی ڕاهێنان و فێرکردنەوە توانای مرۆیی گەشەدەکات، دیارە ئەمانەش تەنها لەڕێ زمانەوە ئەنجام دەدرێن و پێویستییان بە زمان دەبێت بۆ گەیاندنیان، لێرەدا چەند زمانەکە یەکگرتوو بێت ئەوەندە کاریگەرتر دەبێت، لەبەرئەوە پێویستی فێربوونی ئەو بوارانە بە مەبەستی گەشەپێدانی توانای مرۆیی لەبەکارهێنانی زمانیی نەتەوەیی یەکگرتوودا پتەوتر دەبێت، ئەمەش ئەو ئەنجامە دەگەیەنێت، کە پێویستە هەر میللەتە و زمانی نەتەوەیی خۆی بەکاربهێنێت لە بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیای زانیاریدا، لەبەر ئەوەی زۆرینەی خەڵك لێی سوودمەند بن، و ڕۆڵی کاراتری لە گەشەپێدانی مرۆییدا هەبێت، نەك زمانی بێگانە کە پێدەچێت توێژێکی کەم و دیاری کۆمەڵگا بەکاری بهێنن.

ب- كۆمپیوتەر و وەرگێڕان : وەرگێڕان لەڕێی كۆمپیوتەرەوە دەگەڕێتەوە بۆ ناوەڕاستی چلەكانی سەدەی ڕابردوو، ئەمەش لەڕێ ئەو زانیاریانەوە دەبێت، كە لەشێوەی بیركاریدا دەبن، و لە یادگەی (memory) كۆمپیەتەرەكەدا هەڵدەگیرێت، وەرگێڕانی كۆمپیوتەری (پشت بەشێواز و یاساكانی ماتماتیك دەبەستێت و دێتاكانی زمان شیدەكاتەوە، و هەولْدەدات،گوتنی دروستكراو Soeech synthesis بەهۆكاری ئەلیكترۆنی بەرهەم بهێنێت و بەڕێگایەكی تۆماتیكی گوتنی مرۆڤ بناسێتەوە و مامەڵەی لەگەڵدا بكات. (یوسف شەریف ٢٠١١ :١٦)).

لەڕاستیدا وەرگێڕان لەڕێ كۆمپیوتەرەوە گەلێ گرفتی زمانەوانی دێنێتە ئاراوە، بەتایبەتی لە ئاستی سیمانتیك و پراگماتیكدا، دەكرێ بوترێ :

١- لەسیمانتیكدا لەبەرئەوەی واتاكان ڕوون و زانراون لەلایەن كۆمەلأنی خەڵكەوە، بەكارهێنانی كۆمپیوتەر سەركەوتووتر دەبێت. بەلأم لەڕاستیدا لەو بوارەشدا گرفتی زمانیی دێتە ناوەوە، بەتایبەتی لە وشە هاوبێژ و فرەواتا و لێڵەكاندا (چونكە لە كردەی وەرگێڕاندا هەڵبژاردنی وشە هاوواتاكان و گونجاندنیان لە دەوروبەری زمانیی ئامانجدا كارێكی ئاسان نییە)(پەروین عوسمان، ٢٠٠٩ : ١١٨) چ جای ئەو دەوروبەرە لەڕێی (net)نێتەوە بێت. ئەوەی ئاشكرایە كە ئەو ئامێرانە توانای بیركردنەوەیان نییە، (ماجدە توماس ٢٠٠٨ : ٢٢٧) بەڵكو لەڕێی ئەو دێتایانەوە ئەنجامەكان بەدەست دەگەیەنێت، كە لەمیمۆرییەكەیدا پارێزراون. ئەو زانیارییانەش بێگومان هەموو دێتاكانی زمان نییە، لێرەوە گرفت لەوەرگێڕاندا دروست دەبێت، بەلأم گەر توانرا، بەشێوەیەكی زانستیانە زانیارییە پێویستەكان سەبارەت بە وشە هاوبێژ و فرەواتاكان لە ڕووی مرفۆلۆژی و سینتاكسی و سیمانتیكەوە لە زەینی كۆمبیوتەرەكەدا بپارێزرێت، ئەوا دەكرێ، بەشێوەیەكی باش سوود لەو ئامێزە وەربگیرێت لە هونەری وەرگێڕانی سیمانتیكیدا.

٢- لە پراگماتیكدا : كێشەی گەورەی وەرگێڕان لەڕێی كۆمپیوتەرەوە لەواتای پراگماتیكیدایە، چونكە دەكرێ، واتای سیمانتیكی چارەسەری بۆ بكرێت، وەك پێشتر باسمانكرد، بەلأم واتای پراگماتیكی ئەوە زۆر ئەستەمە بە كۆمپیوتەر ئەنجام بدرێت. چونكە لەو حاڵەتەدا پێویستە تەواوی بەكارهێنانە جیاوازەكانی وتنەكانی زمان بەپێی دەوروبەكان لە زەینی كۆمپیەتەرەكەدا هەڵبگیرێت (Crystal.D2003 463:)، كە ئەمەش كارێكی مەحاڵ دەبێت، لەكاتێكدا كە ئێمە دەزانین مرۆڤ توانای بەرهەمهێنانی ژمارەیەكی بێ كۆتای ڕستەی هەیە، و ئەو ڕستە و وتنانەش هەریەكە و دەوروبەری تایبەتی خۆی دەبێت بۆ گەیاندنی واتای پراگماتیكی. كە بێگومان لە توانای هیچ كەس و دەزگایەكدا نییە ئەو زانایاریانە لەزەینی كۆمپیوتەردا هەڵبگرێت. بەتایبەتیش كە واتای پراگماتیكی واتایەكی تایبەتی نێوان قسەكەر و گوێگرە، و لە لێكدانەوەیدا پشت بەزانیاری پێشینەی نێوان قسەكەر و گوێگر دەبەستێت (محمد معروف فتاح، ٢٠١١ : ١٩٢).

٣- وەرگێڕان بۆ چەند زمانێك : وەرگێڕان بۆ چەند زمانێك لەڕێی كۆمپیوتەرەوە چەند بنەمایەكی پێویستی هەیە. لەوانە بوونی گروپێك لە وەرگێر و زمانەوانان و تەنانەت ئەندازیارانیش، چونكە ئەم كارە چەندین چەمكی جیاواز كۆ دەكاتەوە، كە هەریەكە و تایبەتە بە زمانێك. ئینجا كۆكردنەوەی دێتای

پێویست و تایبەت بە هەر زمانێك، هەروەها بۆ وەرگێرانی ڕستەیەك پێویستە کۆمەڵێك فەرهەنگ فەراهەم بێت. شیکردنەوەیکی ورد و قووڵی سیمانتیکی ئەرگویمێنتەکانی ڕستەکە دەکرێت، بەپشت بەستن بە دێتاکان و دواتر ئەو ئەرگویمێنتانە لە کۆنتێکسەکەیدا شیدەکرێتەوە، و پێکهاتەیەکی سیمانتیکی لێ بەدەست دەهێنرێت. ئەمە کردەیەکی ئاڵۆزە، و دەکرێ بۆ لێکدانەوەی واتای سیمانتیکی تاڕادەیەك لەبار و گونجاو بێت بەڵام بۆ لێکدانەوەی واتای پراگماتیکی بێگومان نەشیاو دەبێت.(محمد الحناش، ١٩٩٦ : ٨٩).

٣- زمان و جۆرەکانی نێت :

ڕۆڵی تەکنۆلۆژیای زانیاری لە ژیانی مۆرڤدا و تەنینی بوارە جیاجیاکانی ژیانی مرۆڤ لەلایەن ئەو تەکنۆلۆژیا سەردەمیانەوە، ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگرە. شتێکی ئاسایی دەبێت، کە ئەم دەسەڵاتەی تەکنۆلۆژیا لە ژیانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا بە هەموو لایەنەکانییەوە، دیوی چاك و خراپیشی ببێت. ئەوەی ئێمە مەبەستمان بێت لەم باسەدا کاریگەری (نێت)ە لەسەر زمان.

دەکرێ ڕۆڵی تەکنۆلۆژیای سەردەمیانەی ئەمڕۆ لەزماندا وەك قۆناغی تەواوکاری ڕێزمانی گشتی سەیربکرێت، ئەو ڕێزمانەی کە لە مێژە مرۆڤ هەوڵی بەدەست هێنانی داوە، و بەتایبەتی لەکۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست و کردنەوەی ئەوروپا بەڕووی زمانانی جیهان بەگشتی و ڕۆژهەڵاتدا بەتایبەتی، ئەم هەوڵە یەکێك بوو لە بنەماو مەبەستەکانی تیۆریی بەرهەمهێنان و گوێزانەوەی چۆمسکی(Cook 1997 25:)، ئەوەی جێی سەرنج بێت هەموو ئەو هەوڵانە تا ئێستا سەرکەوتوو نەبوونە، لەبەدەستهێنانی ڕێزمانێکی یەکگرتوو، کە زۆرێك لە میللەتان بتوانن، بەکاری بهێنن، و بۆ لەیەکتر گەیشتن سوودی لێوەربگیرێت. ئینجا با بزانین، (net) چۆن دەتوانێت، ئەو ئامانجە دێرینەی مرۆڤ بەدەست بهێنێت؟ ئایا ڕەنگدانەوەی ئەو هەوڵانەی تەکنۆلۆژیا کە زۆرێکیان خۆڕسك و بەرهەم هێنی بەکارهێنەرانی ئەو تەکنۆلۆژیایەن لەزماندا چین؟ ئایا لایەنی چاك و خراپی ئەو زانستە لەسەر زمان چین؟ تا چەند ئەو تەکنۆلۆژیایە خزمەت بەزمان دەکات، و تاچەند زیانی بۆ زمانان هەیە؟

گومانی تێدا نییە، کە چۆن قۆناغەکانی پێشووی تەکنۆلۆژیا وەك (چاپ و گەیاندن....تد) کاریگەرییان لەسەر زمان هەبوو، بەهەمان شێوە ئەم قۆناغە پێشکەوتووەی تەکنۆلۆژیای زانیاری کاریگەری لەسەر زمانان بەگشتی و زمانی تاك بەتایبەتی بەجێدەهێڵێت. (کریستال ٢٠١٠ : ١٥) بەمشێوەیە :

١- تەکنۆلۆژیای زانیاری کارئاسانییەکی زۆر بۆ مرۆڤ دەکات، لەپرۆسەی پەیوەندیکردندا، دیارە پەیوەندیکردنیش یەکێکە لە ئامانجە سەرەکییەکانی بەکارهێنانی زمان، گەر ئامانجی هەرەسەرەکی نەبێت لەوانە : ئاسانکردنی پەیوەندی نێوان تاکەکان بەبێ پەنابردنە بەر بەکارهێنانی بۆنموونە هێماکاری، یان زمانی جەستە لە پەیوەندیکردندا. لەم ڕووەوە لەگەڵ تیۆری پاراستنی وزە و ئابوریکردن لە پەیوەنیکردندا یەکدەگرێتەوە (Economy) (دەروون عبدالرحمن،٢٠١٠ : ٧).

٢– سەبارەت بە بەكارهێنانی تەكنۆلۆژیای زانیاری بیرۆكـەی (گونـدی جیهـانی) لەئارادایە(كریسـتال ٢٠١٠ : ١٦)، مەبەسـت لـەو گونـدە كۆكردنـەوەی جیهانـە لـەڕووی پەیوەندیكردنـەوە لـەژێر چـەتری تەكنۆلۆژیا و ئەو زانستەش تەنها هۆكاری پـەیوەنیكردنی تاكـەكانی نـاو ئـەو گونـدە بێـت، ئەمـە بۆخـۆی كۆمەڵێ كەموكوڕی هەیە، لەوانە :

أ– گوند پێگەیەكە كۆمەڵێ خاڵی هاوبەش تاكەكانی كۆدەكاتەوە. وەك: یەك زمانی یان شـێوەزمانی و زار، خاك، مێژوو، داب و نەریت، كولتور...تد. كە بێگومان ئەمانە لەو گوندە جیهانییەدا بوونی نابێت

ب– ئەگەر گوندی جیهانی دروستیش بێت، پێویستە بپرسـرێت، چ زمانێـك یـان شـێوەزمانێك تێیـدا بەكاردەهێنرێت، تا چـەند ئـەو زمانـەی تێیـدا بـەكاردەهێنرێت بەكارهێنـەرەكان وا لێـدەكات، هەسـت بـە ئینتیما بكەن بۆ ئەو شوێنە، یان خودی ئەو شوێنە كویێ دەبێت، تا بەكارهێنەرانی ئینتیمایان بۆ هەبێت؟ لێـرەوە دەتـوانین بڵـێین بیرۆكـەی گونـدی جیهـانی و یـەكزمانی جیهـانی دەبێتـە ئەفسـانە، و وەكـو تـەم دەڕەوێتەوە.

٣– ئاشكرایە كە زمان لەبەكارهێناندا دەكەوێتە ژێـر كاریگـەری بـاری دەرونـی و كۆمەڵایـەتی و ئـەو هەڵوێستەی قسەكەری تێدایە. بێگومان ئەم دەوروبـەرە هـەرگیز لـە نێتـدا بـوونی نابێـت، بەمـەش زمـانی بەكارهێنراو و جۆری پەیوەنـدی لەنێتـدا بێگیـانی دەوروبـەر دەبێـت، و لـە ڕۆحـی زمـان كـە دەوروبـەرە دادەماڵرێت.

٤– ئەگەر نێت هەوڵێك بێت بۆ یەكخستنی زمان، لێرەدا ئەوە دێتە ئـاراوە، كـە جـۆری زمـان بـەپێی بەكارهێنەران چۆن دەبێت؟ دیارە كە زمان بەپێی چین و توێژەكان دەگۆڕێت، زمانی ئەدیب و نووسەران، زمانی یاساناسان، زمانی پزیشكان....تد) ئایا دەكرێ، لەبۆتەی زمـانی نێتـدا هـەموو ئـەم زمـان و شـێوە زمانانە جێیان ببێتەوە.؟ چونكە هەرجۆرێ لەو جۆرانەی زمان تاڕادەیەك یاسـا و ڕێسـای خـۆی هەیـە لـە ڕۆناندا، و شێوازی ئاخاوتن و دەربڕینی خۆی هەیە، كە دروست بەكارنـەهێنانی دەبێتـە مایـەی گرفـت بـۆ بەكارهێنەرەكانی.

٥– لەگرفتەكانی بەكارهێنانی یەك زمان كە وابەستەیە بەخودی زمانەوە :

أ– نووسینی ئەو زمانە بە چ ئەلف و بێیەك دەبێت؟ ئایا هـەموو بەكارهێنـەرانی نێـت ئـەو ئـەلف و بێیـە دەزانـن ؟ جـۆری نووسـین و لاپـەڕەكان و هۆكارەكـانی ڕوونكردنـەوە وەك(ڕەنگ،وێنە...تـد) چـۆن دەبن؟ ڕێنووس و بابەتەكانی خاڵبەندی و...تد كە زۆر جار لەنێوان یەك زمـان و لـە دوو شـوێنی جیـاوازدا جیاواز دەبن چۆن دەنووسرێت؟ وەك زمانی ئینگلیزی بەریتانی و ئینگلیزی ئەمریكایی، بۆنموونە وشـەی (colour – color ڕەنـگ) هـەروەها گرفتـە فۆنـەتیكی و فۆنۆلۆژیـەكان كـە ڕەنگدانـەوەی تایبەتمەندییـە دەنگییەكانی زمانان بەگشتی یان زمانێكی دیاریكراو دەخەنەڕوونەدا، لەوجۆرە زمانەدا چۆن دەبێت؟ .

ب– گـرفتی وشـە و وشەسـازی یەكێكـە لـە كێشـە گـەورەكانی زمـانی تـەكنۆلۆژیا، چـونكە وشـە هاوبەشەكانی نێوان زمانان تەنانەت لەناو زارەكانی یەك زمانیشدا و جیاكردنـەوە و بـەكارهێنانیان لەگـەڵ وشەی تردا لە سیاقێكی دیاریكراودا بۆ بەكارهێنەری نێـت گرفـت دروسـت دەكـات. وەك(ژن و ئـافرەت –

چوو، خەنجەر(ز. لوڕی) و ڕۆیشت (ز. ناوەڕاست) یەکێکیتر لە گرفتە دیارەکانی ئاستی وشەسازی کورتکردنەوە و گۆڕینی فۆرمی وشەکانە بۆ ژمارە، بۆ نموونە لەجێی وشەی for ژمارە 4 بەکاردەهێنرێت یان لەجێی to ژمارە 2 دادەنرێت (کریستال ٢٠١٠: ١٣٧)کە ئەمە هەموو یاسا مۆرفۆلۆژی و ڕێنووسییەکان دەشێوێنێت.

ت- گرفتی سینتاکس گرفتێکی هەرەدیاری بواری بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیای زانیاریە، چونکە بەکارهێنانی وشەکان بۆ ڕۆنانی ڕستە بەپێی یاسا سینتاکسییەکان دەبێت، ئەو یاسایانە وەك پێشتر ئاماژەمان بۆکرد، دەکەونە، ژێر کاریگەری بۆنمونە چین و توێژی بەکارهێنەری زمانەکە، وەك (مامۆستا، یاساناسان، کاسبکاران...تد).

پ- بەدەر لەهەموو ئەوانە گرنگی بەکارهێنانی زمان بەپێی دەوروبەر، کە کاریگەری تەواوی لەسەر واتا و مەبەستی وتنەکان هەیە، کە ئەمەیان لە تەکنۆلۆژیای زانیاریدا زۆر بەکەمی بەکاردێت. وەك (لە هەواڵەکاندا یان لەپەیوەندییە فەرمییەکاندا..تد). ئەوەی کە زۆر باو و بڵاو بێت لەبەکارهێناندا نووسینە نەك ئاخاوتن، کە ئەمەیان پێچەوانەی ئەرکی زمانە.

ج- گرفتێکی تر لەگرفتە سەرەکیەکانی نێت دابڕاندنی تاکە لە کۆمەڵ، چونکە هۆکارێکی سەرەکی پێکەوە بەستنی تاکەکانی کۆمەڵ زمانە کاتێك کە تاکەکان ئالودەی بەکارهێنانی نێت دەبن لەکۆمەڵ دادەبڕێن. بەمەش پەیوەندییە کۆمەلأیەتییەکان بەرەو لاوازبوون دەڕوات، جگەلەمە بەکارهێنەری نێت زۆرجار لە خودی ئەو زانیارییانەی کەبەدوایاندا دەگەڕێت دادەبڕێت، چونکە کاتێك کە زمان بەکاردەهێنرێت و بابەتێکی دیاریکراو دەنووسرێت، و سێرچ(serch) دەکرێت، نێت دەیان ناونیشانی پەیوەندیدار بەو وشانەوە کە بەکارهێنەرەکە نوسیویەتی دەخاتە پێش چاو، دەکرێ بابەتی سەرنج ڕاکێشی تیا بێت، و بەکارهێنەری نێت دادەبڕێ، لەبابەتە سەرەکییەکەی بۆ بابەتەسەرنج ڕاکێشەکە، کە ئەمە لە کتێب و گۆڤار و بڵاوکراوە و ئاخاوتنیشدا زۆر دەگمەنە.

لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا بەلأم تەکنۆلۆژیای زانیاری هەنگاوی باشی بەرەو یەکخستنی هۆکاری لێکگەیشتنی ناوە، و قۆناغی باشی بڕیوە لە بونیادنانی ستانداردی جیهانیدا، بۆنموونە بەکارهێنانی وشە و زاراوەگەلێکی زۆری هاوبەش لەنێوان هەموو بەکارهێنەرانیدا، وەك : (CD) و (disk) (driyver)...تد، ئەمە و سەدان وشەی تری ئەو بوارە، کە دەتوانین بڵێین زمانان بەسەدان ساڵ ئینجا مەگەر بتوانن، لەڕێی کۆمەڵێ پەیوەندی نەژادی و جوگراف و ئابووری و کۆمەلأیەتی و سەربازییەوە ئەویش لەنێوان میللەتانی هاوسنوور و لێك نزیکەوە ئەو وشە هاوبەشانە دروست بکەن. کەچی نێت دەیان و سەدان واژە و وشەی لەو جۆرەی لەنێوان سەرجەم میللەتانی سەر ڕووی زەویدا پێکهێناوە، بەبێ پێویستی بوونی هیچ یەکێك لە بنەما (کۆمەلأیەتی و ئابووری...تد)یەکان.

دیسانەوە دەتوانین بڵێین ئەم تەکنۆلۆژیایە کارئاسانی بۆ خوێنەر دەکات لە خوێندنەوەدا لەڕووی:

ئاسانی بەدەست هێنانی زانیارییەکان چونکە تەنها بەنووسینی ئەو بابەتە یان ئەو بەشەی بابەتێك وتارێك کتێبێك..تد و ئینتەرکردن لاپەڕەکانی داواکراو و مەبەستی خوێنەر دەخاتەبەردەست، کە ئەمە لەنووسین و کتێبەکاندا هەروا ئاسان نابێت.

یـەكێكیتر لـە سـوودەكانی تەكنۆلۆچـای زانیـاری ئەوەیـە كـە بەكارهێنـەرانی بەتایبـەتی ئەوانـەی بەشـێوەیەكی تەندروسـت و زانسـتیانە بەكاریـدەهێنن فێـری پابەنـدبوونی تـەواو دەكـات بەنووسـین و بـەكارهێنانی زمانـەوە چ بـۆ بەدەسـت هێنـانی زانیـاری بێـت، یـان لـەكاتی پەیوەندیكردنـدا بێـت لەگـەڵ كەسـانیتردا، چـونكە مـەودای هەڵـەكردن زۆر كەمــە هــەموو نووسـینێك نێـت زانیــاری لــەبارەوە دخاتەبەردەست. لەبەرئەوە پێویستەبەكارهێنەری نێت زۆر ورد بێت لە بەكارهێنانی زماندا، جگە لـەوەش وەك كارئاسانی لەبەكارهێنانی زمانـدا مـەودای بیركردنـەوە لـە پەیوەندیكردنـدا لـە نێتـدا زیـاترە وەك لـە ئاخاوتندا .

ئەنجامەكان :

لەكۆتایی ئەم باسەدا گەیشتووینەتە ئەم ئەنجامانە :

١- زمان هەمیشە و لە هـەموو قۆنـاغێكی ژیـانی مرۆڤـدا كەوتۆتـە ژێـر كاریگـەری تـەكنۆلۆژیاوە، و زۆرجاریش ئەو تەكنۆلۆژیایە خزمەتی زمانی كردووە و گەشەی بەزمان داوە.

٢- قۆناغەكانی تەكنۆلۆژیا پێش تەكنۆلۆژیای زانیـاری هـەمووی هـەر لایـەنی چـاكە و خزمـەتكردن بووە بۆ زمان، بەڵام تەكنۆلۆژیای زانیاری لایەنی پێشكەوتووی سەردەم سوود و زیانیشی تێدایە بۆ زمان.

٣- هەروەك چۆن ئەم تەكنۆلۆژیازانیارییە دەكرێ، هۆكارێك بێـت، بـۆ گەشـەپێدانی زمـان لەهـەمان كاتدا دەكرێ، هەڕەشەیەكی زۆر گەورە بێت بەسەر هەندێ لەزمانان.

٤- دەتوانرێ سوود لە تەكنۆلۆژیای زانیاری وەربگیرێت، لەبوارە جیاجیاكانی ژیاندا بەتایبەتی ئـەو بوارانــەی كــە پەیوەنیــدی ڕاســتەوخۆیان بەزمانــەوە هەیــە، وەك بوارەكــانی نووســین و ڕاگەیانــدن و بڵاوكردنەوە، كە هۆكارێكی گرنگی گەشەپێدانی زمانن.

٥- تەكنۆلۆژیای زانیاری دەتوانێت، هۆكارێـك بێـت، بـۆ پاراسـتنی زمـانی نەتـەوەیی و یەكخسـتنی ئەگەر ئەو تەكنۆلۆژیایەدا بەشێوەیەكی دروست بەكارهێنرا.

سەرچاوەكان :

سەرچاوە كوردیەكان :

١- ئەوڕەحمانی حاجی مارف (١٩٧٦)، نووسینی كوردی بە ئەلف و بێی عەرەبی،بەغدا.

٢- ئازاد ئەحمەد مەحمود (٢٠٠٩) بونیادی زمان لەشیعری هاوچەرخی كوردیدا ، هەولێر.

٣-پەروین عوسمان عەلاف،(٢٠٠٩) واتا و وەرگێڕان، هەولێر.

٤-حوسێن محمد عەزیز (٢٠٠٥)، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەكانی زمانی كوردی، سلێمانی.

٥-دارا حمید محمد (٢٠١٠) واتاسازی، سلێمانی .

٦-دەروون عبدالرحمن صالح(٢٠١٠) ئیكۆنۆمی لە ئاستەكانی زمانی كوردیـدا، نامـەی ماسـتەر، كـۆلێجی زمـان، زانكـۆی سلێمانی.

٧-ڕەوشت محمد (٢٠٠٨) ئەلف بێی لاتینی.. زمانی ستاندارد، سلێمانی.

٨-سەلام ناوخۆش (٢٠٠٥)، پوختەیەك دەربارەی زمانناسی، سلێمانی.

٩-سەلام ناوخۆش و نەریمان خۆشناو (٢٠١٠) زمانەوانی بەرگەكانی (٤-٥-٦-)، هەولێر.
١٠- مارف خەزنەدار (٢٠٠١) مێژووی ئەدەبی كوردی، بەرگی یەكەم، دەزگای چاپی ئاراس، هەولێر
١١- محمد زەهاوی،(٢٠٠٦) مێژووی نووسینی كوردی بە ئەلف و بێی عەرەبی، نامەی دكتۆرا، ز. بەغدا.كۆلێجی پەروەردە(ابن رشد).
١٢- محمد معروف فتاح (٢٠١١) زمانەوانی، ئەكادیمیای كوردی، هەولێر.
١٣- مەسعود محمد (١٩٨٢) چارەسەركردنی گیروگرفتەكانی ڕێنووسی كوردی، گۆڤاری كۆڕی زانیاری كورد، بەرگی نۆیەم، بەغدا.
١٤- یوسف شەریف سەعید،(٢٠١١) زمانەوانی، هەولێر.

سەرچاوە عەرەبییەكان :

١- ديفيد كريستال (٢٠١٠) اللغة وشبكة المعلومات العالمية، ترجمه، احمد شفيق الخگيب،القاهره.
٢-فردينان دى سوسور (١٩٨٨) علم اللغة العام، ترجمه يوئيل يوسف عزيز، الموصل.
٣-ماجده توماس حنه (٢٠٠٨) اللغة والاتصال في الخطاب المتعدد المعاني، دار كيوان للگبع والنشر، سوريه.
٤-محمد الحناش (١٩٩٦)، برنامج لساني حاسوبي للتعرف الالي على التعابير المسكة‌كة في اللغة العربية، مجله التواصل اللساني، المجلد (٣).

سەرچاوە ئینگلیزییەكان :

1- Cook, V.J.. and Newson, Mark.(1997). Chomskys Universal Grammar . blakwell Publishers Oxford.

2- Crystal. D.A..(2003). Dictionary of Linguistics and Phonetics , Blackwell Oxford . London .England.

سایتەكان:

1- megaupload.com .
2- Youtube.com .

الخلاصة

تعنى هذه الدراسة الموسومة ب(اللغة و التكنلوجيا المعلوماتي) بشكل اساسي بدراسة تاثير التكنلوجيا بشكل عام، و تكنلوجيا المعلومات بشكل خاص في اللغة، و تقع الدراسة في فصلين تسبقهما مقدمة :

يتناول الباحث في الفصل الاول والتي هي بعنوان(اللغة والتكنولوجيا البدائية) ثلاث محاور :

اما المحور الاول: فخصص لدراسة اللغة و اختراع الكتابة.، و خصص الباحث المحور الثاني لاختراع الالة الطابعة و اثرها في نشر اللغة، والمحور الثالث فيتناول اللاعلام و اثرها في اللغة.

اما الفصل الثاني وعنوانها (اللغة و التكنلوجيا المتقدمة) فيتألف من محورين : الاول اهمية التكنلوجيا المعلوماتية في الحياة بشكل عام،و في اللغة بشكل خاص.والمحور الثاني :يتناول اللغة و الحاسوب و اللغة و مواقع التواصل الالكتروني (النت).

وفي الختام قدم الباحث اهم النتائج التي توصل اليه مع عرض للمصادر و ملخص البحث باللغتين العربية و الانكليزية.

Abstract

This study is concerned with tagged (Language and Information Technology), mainly to study the impact of technology in general, and particularly information technology in the language, and located the study in two Zbgahma Introduction:

The author in the first chapter, which is entitled (primitive language and technology) three axes. The first axis examines the language and the invention of writing, and devoted researcher second axis invention of the typewriter and their impact on the language, and the hub III deals with Allaalam and their impact on the language.

The second chapter, entitled (language and advanced technology) consists of two axes: first axis deals with the importance of information technology in life in general and in the particular language. The second axis deals with language, computer and language and Alenet.

In conclusion, the researcher most important results that reached with the presentation of the sources and a summary of research in both Arabic and English.

ماتەمنامە لە شیعری کوردیدا

پ. ی. د. عوسمان دەشتی
زانکۆی کۆیە
فاکەڵتی پەروەردە–بەشی زمانی کوردی

پێشەکی:

ماتەمنامە یەکێك لە بابەت و مەبەستە سەرەکییەکانی شیعری کوردی کلاسیك پێکدەهێنێت، لە پاڵ کۆمەڵێ بابەت و مەبەستی دیکە لە وێنەی؛ وەسف، ستایش، شانازی، داشۆرین....تاد. بابەت و ناوەرۆکی شیعر بە شێوەیەکی گشتی لەوانەش ماتەمنامە بە ژیانی کۆلآیەتییەوە گرێدراوەتەوە، هەربۆیە رەنگدانەوەی دیاردەی خەم و ماتەم و پەژارە لە شیعردا لە کاتی مەرگ و ماتەمینی مرۆڤەکان شتێکی ئاسایی و دێرینە. هەربۆیەشە ئەم دیاردەیە لە شیعری کوردیدا هەم ڕەگو ڕیشەیەکی قووڵی هەیە، هەمیش پانتاییەکی بەرینی لای شاعیران و لە شیعری کوردیدا گرتۆتەوە.ئەم باسە هەولێکە بۆ زیاتر تیشك خستنە سەر ئەم لایەنەی شیعری کوردی و ڕووماڵکردنێکە بۆ چۆنییەتی ڕەنگدانەوەی. باسەکە خۆی لە دوو تەوەری سەرەکی پێك دێت بەم شێوەیە:

تەوەری یەکەم:

أ ـ چەمك وپێناسەی ماتەمنامە.

ب ـ ماتەمنامە لە ئەدەبی عەرەبی و فارسی و ئەوروپاییەکاندا.

تەوەری دووەم:

أ ـ ماتەمنامە لە ئەدەبی کوردیدا

ب ـ جۆرەکانی ماتەنامە لە شیعری کوردی.

ئەنجا بە چەند خالێکی ئەنجامگیری و لیستی پەراوێز و سەرچاوەکان و کورتەیەك بە هەردووزمانی عەرەبی و ئینگلیزی کۆتایی دێت. میتۆدی پەیرەوکراو لە خستنەڕووی باسەکە، میتۆدێکی وەسفی - مێژووی - پراکتیکییە.

تەوەری یەکەم

أ/چەمك و پێناسەی ماتەمنامە/ ماتەمنامە پارچە شیعرێکی لیریکە تیایدا شاعیر هەستوسۆزی خۆی لە ئاست کەسێکی لە دەستچوو دەخاتە ڕوو. لە ڕەخنەی کۆندا ماتەمنامە لەگەل شیعری ستایش وەکو دوو دیوی دراوێك سەیر کراون، کاتێك ڕەخنەگرانی عەرەب و عەجەم وای بۆ چوون کەوا ماتەمنامە هەمان چەشنی شیعری ستایشە و ئەوەندە هەیە بە ڕێژەی ڕابردوو دەهۆندرێتەوە.(1) ئەوان لەو باوەڕەدان کە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان ماتەمنامە و ستایشدا نییە، تەنها ئەوەی لێکیان هەلاوێر دەکات ئەوەیە کە

لە ماتەمنامەدا هەوێنێك هەیە لە تێکستە شیعرییەکەدا کەوای لێ فام دەکرێت، یا وای لێ دەخوێندرێتەوە کەوا بۆ کەسێکی کوچکردوو گوترابێت.[٢] دیارە ئەم بۆچوون و تێگەیشتنە دەقاودەق گوێزراوەتەوە بۆ ناو ڕەخنەی کوردیش، بۆیە کەسێکی وەکو د. خەزنەدار سەبارەت بەماتەمنامە، وەکو مەبەستێکی شیعریی دەڵێ :(ئەم جۆرە شیعرە وەکو پیاهەڵدانان و مەدح وایە، بەڵام بۆ مردوو بەکار دەهێندرێ).[٣]لە ڕاستیدا ئەم جۆرە ناساندن ولێکدانەوەیە بۆ شیعری شینگێڕی[*] و ماتەمنامە تا ئەندازەیەك بۆچوونێکیی وشك و ناواقعییە ئەویش لەدوولایەنەوە: یەکەم هەڵوێستی شاعیر لە نێوان ئەم دووجۆرە گوتارە شیعرییە ڕەچاونەکراوە. چونکە هەم لە ڕووی چۆنیەتییەوە و هەم لە باری شێوازو دەربڕینەوە زۆر لەیەك دوورو جیاوازن.

دووەم ئەو هەست و سۆزەی کە لە دەروونەوە هەڵدەقووڵێ و ئەو کەش و هەوایەی کە باڵ بەسەر دەقی شیعری دادەکێشێت، کە بە فەزای شیعری دەناسرێت، لەودوو مەبەستە شیعرییەدا جیاوازن.[٤]ماتەمنامە لە بنچینەدا لە سوێ مەرگی پاشاو سەرۆك و سەرکردە و پیاوانی تەریقەت وکەسانی زاناو ناودار، یا بۆ مەرگی دۆستان و کەسە نزیکەکانی شاعیر دەهۆندرێتەوە. تیادا وەسف و سیفەتی باش و پەسەند کراو دەخرێتە پاڵ کەسی کۆچکردوو و وا هەیە وەکو کەسێکی نموونەیی نیشان دەدرێت، کە ڕەنگە لە هەقیقەت و واقیعدا وا نە بووبێت.

وەکو لە سەرەتادا گوترا ماتەمنامە لە ڕووی جەوهەری شیعرییەوە بەشێکە لە ئەدەبی لیریك کە شاعیر هەست و ئیحساساتی دەروونی خۆی تیادا دەردەبڕێت.

لە ڕووی قالب و روخسارەوە یا لە شیوەی پارچەی لیریکی بچوکدا دەبێت، یا لە فۆرمی قەسیدەی دوور و درێژ، ئەنجا چ قەسیدەی ئاسایی بێت، یا قەسیدەی موسەممەت و تەرجیع بەند و تەرکیب بەند بێت.

ب/ماتەمنامە لە ئەدەبی عەرەبی و فارسی و ئەوروپاییەکان: ئەم جۆرە ئەدەبە مێژوویەکی دێرینی هەیە و ڕەگو ڕیشالی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سروت و ڕێ و ڕەسمە ئایینی و ئەفسانەییانەی لەکاتی ناشتنی مردوودا لە شارستانییەتە کۆنەکاندا پێڕەوی لێ کراوە. بۆ نموونە دەگوترێت بەگوێرەی تیوری ئەفراندن کە لە ئاینە ئاسمانییەکاندا هەیە، حەرزەتی ئادەم وەك چۆن مرۆڤی خوڵقێندراوی یەکەمە، زۆر شتی دیکەی یەکەمینی دراوەتە پاڵ، لە وانەش ئەوەیە کە ئەو یەکەمین کەسێك بووە ماتەمنامەی لە سەرەمەرگی (هابیل) دا گوتوە کاتێ بەدەستی (قابیل) کوژراوە.[٥] لە ئەدەبیاتی عەرەبی ماتەمنامە لەسەردەمی جاهیلیدا پلە و پایەیەکی دیاری هەبووە و بەرز نرخێندراوە. یا بەشێوەیەکی گشتی شیعری فەخر و مەدح و ماتەنامە (مەرسییە)، وەکوسێ مەبەستی سەرەکی شیعری کۆنی عەرەبی، کە لەیەك چوار چێوەی گشتیدا کۆ دەکرێنەوە، لە بابەتەکانی تر زیاتر بە چاوی ڕێزو پەسەندییەوە سەیرکراون و بەشێکی گەورە لەشیعر و دیوانی شاعیرانی سەردەمی جاهیلی و کلاسیکی عەرەبی پێکدەهێنێ. بۆ نموونە ژنە شاعیری دیارو ناوداری عەرەب (الخنساو/ کە لە ساڵی ٢٤ی کۆچیدا مردووە) هەموو دیوانەکەی لەو شیعرە شینگێڕییانە پێکهاتووە کە لە سوێ مەرگی هەردوو براکەیدا(موعایە و سەخر)هۆنیویەتەوە.

لە سەرەتای سەردەمی ئیسلامیدا، لە ڕۆژگاری پێغەمبەر و خەلیفەکانی ڕاشدین، ئەم بابەتەی شیعر تا ڕادەیەك ڕووی لە کزی کردووە، لە سۆنگەی ئەوەی کە زیاد پێ لەسەر دەمارگیری هۆزایەتی دادەگرێ و هاندەرە بۆ شەڕ و شۆڕ و تۆلەسەندنەوە،

ماتەمنامە لە ئەدەبیاتی فارسیدا زیاتر لە ژێر کاریگەری ماتەمنامەسەرایانی عەرەبدا بووە و هەر لە دەورانی سەرەتای ئەدەبیاتی فارسی دەڕییەوە ئەم بابەتە شیعرییە بەدی دەکرێت، لەو ناوەدا (ڕوودەکی/شاعیری سەدەی چوارەمی کۆچی) بەسەرامەدی شاعیرانی فارس لە قەڵەم دەدرێت کە لەو بابەتە شیعریان داناوە، لەو بوارەدا ئەو شیعری ماتەمنامەیەی کەوا (فەرخی سیستانی/ کەلە ٤٢٩ی کۆچیدا مردووە)، بۆ مەرگی سوڵتان مەحموودی غەزنەوی گوتویەتی بە بەهێزترین بابەتی شیعری ماتەمنامە دەناسرێت لە ئەدەبی فارسیدا.(٦) جۆرێکی دیکە لە شیعری ماتەمنامە لە ئەدەبی فارسی، ئەو بەشەیانە کە لە تازیەباری ئیمامانی شیعە و ئەندامانی ئالی‌بەیتی پێغەمبەرەوە گوتراون و بە (ماتەمنامەی مەزهەبی) دەناسرێت. ئەمە لایەنێکی گەورە لەشیعری فارسی دوابەدوای دامەزرانی دەولەتی سەفەوی پێك دەهێنێت، سەرچاوەکان ئاماژە بۆ شیعرێکی تەرکیب‌بەندی (موحتەشەمی کاشانی/لە ساڵی ٩٩٦ کۆچیدا مردووە) دەکەن، کە بە مەزنترین شاعیری ماتەمنامە خوێنی فارسی وەسف دەکرێت، کە بۆ شین و ماتەمی دوازدە ئیمامەکانی شیعە هۆنراوەتەوە و شیعرەکە خۆیشی لە دوازدە بەندی تەرکیب پێکهاتووە.(٧)

لە ئەدەبیاتی ڕۆژئاواش ماتەمنامە وەکو بابەتێکی شیعری مێژوویەکی کۆنی هەیە.(elegy) کە وەکو زاراوە بۆ ماتەمنامە بەکاردێت، ڕیشەکەی لە زاراوەی (elegia یاخودelegos)ی گریکییەوە هاتووە. لە ئەدەبیاتی گریکی ئەو شیعرانەی کە سەبارەت بە عەشق و جەنگ و مەرگ و ئاوارەبوون و ژیان دەهۆندرانەوە کێشێکی تایبەتیان هەبووە کە بە کێشی ماتەمینی (elegiac) ناسراوە.(٨)

لە ڕۆژگارەکانی ڕۆمانی و لاتینیشدا ماتەمنامە هەر بەو چەمك و پێناسەیە ماوەتەوە، کەوا شیعرێکی کورت، یا گۆرانییەکی ئاهەنگدارە کە بناوانی لە عیشق و خۆشەویستی و مەرگ و لە دەستدانی مرۆڤێکەوە بەرپابووە.(٨)

لە سەدەی شانزەهەم بە دواوە ماتەمنامە لە ئەدەبیاتی ئەوروپا لە فۆرم و ناوەرۆکێکی تایبەتدا مەییوە. بە نموونە ئەدەبی ئینگلیزی لە رابردوودا چەند نموونەی شیعری ماتەمنامەی ناوداری هەبووە، لە وانە ماتەمنامەی (تێنی سۆن)، بە ناوی (چامەیەك بۆ مەرگی

دۆق ولینگتۆن ode on the death of the duk of wlington). هەروەها ماتەمنامەی (ئالفرێد تنسیون)، گەورەی شاعیری دەرباری بەریتانیا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە، کە بە ناونیشانی (ln memorion)ە و بۆ مەرگی شاعیرێکی دۆستی هۆنیویەتەوە، ئەنجا (ئۆدن auden)ی شاعیری ناودار چامەیەکی شینگێڕی زۆر بە سۆزی بۆ یادی شاعیری ئیرلەندی هاوڕێی (دەبلیو. ب. ییتز) هۆنیوەتەوە.(٩)

جۆرێك لە شیعری ماتەمنامە لە ئەدەبیاتی ئەوروپا بە تایبەتیش لە فەرەنسا و ئینگلتەرا پەرەی سەندووە کە بەشیعری ماتەمنامەی شوانکارەیی ناودێرکراوە، تیایدا هەم ماتەمنامەخوێن و هەم ماتەمنامە

بۆ خوێندرا و لە شێوەو ئاکاری شونکارەو خەڵکی دێهات وێنا دەکرێت، کەوا سروشت و گژوگیا وگوڵ و گوڵزاری تەبیعەتیش دەبنە شەریك و برابەشی ئەو ماتەمینییە.[10]

لێرەدا و لەدیدی ڕەخنەی ئەدەبییەوە دەتواندرێت دووجۆری ماتەمنامە دەستنیشان بکرێت، جۆرێکیان لە هەست و سۆزێکی ڕاستەقینەوە سەرهەڵدەدات کەوا سەرشارە لەو هەست و سۆز و سووتانە و، بە کوڵ لە دڵ و دەروونی شاعیرەوە لە شێوەی لاواندنەوەیەکی خەمناك هەڵقولاوە.

جۆرێکیش ماتەمنامەی ڕەسمی و فارمایشییە، کەوا شاعیرانی دەربار وەکو جۆرێك لە ئەرك و وەزیفە لە تازیەمانەی گەورە و وەلی نیعمەتەکانیان، یا کەس و کاری نزیکەکانی ئەوان، جێ بەجێی دەکەن. کە دوورە لە هەر جۆرە هەست و سۆزێکی ڕاستەقینە و لە دل و دەرووندا کاریگەرنابێت.

تەوەری دووەم

أ/ ماتەمنامە لە ئەدەبی کوردیدا:

دیارە ماتەمنامە لە شێوە سەرەتاییەکەی و لای هەموو کۆمەڵگاکان بۆ ئەو ڕێ و ڕەسم و نەریتانە دەگەڕێتەوە کە لە کاتی تازیەباری و لاواندنەوەی مردووەکان لە ئارادا هەبووە، سەرەتا لە شێوەی سروت و دوعا و پاڕانەوە بووە لە خوداوەند لە ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دیاردەیەکی سەرسووڕهێنەری وەکو مەرگ، پاشان بۆتە بەند و سلاو و پەسن و پێداهەلگوتن بەو ئومێدەی بۆ مردوو لە گۆڕخانەدا ببێتە مایەی ئارامی و ئۆقرەیی.[11] داب و نەریتی کوردەواریش لە ڕابردوو هەر بەو جۆرە بووە. لە هەنگامی کۆچی میرو مەزن و جوامێراندا، یا جوانەمەرگی کوڕان و کچانی لاو بەناکامی، ژنان بەتایبەتی لە مەراسیمی تازیە باریدا کۆری شینیان بۆ گێڕاوە.

شینگێڕان بە واتای شەپۆڕ و شێوەن و زاری دێت بە دەنگ و بە ئاواز کە بەشێوەیەکی تایبەتی بەڕێوەدەچێت.[12] تازیەباران جلی شین و نیلی، (کە بەخم ڕەنگرێژ دەکرا) دەپۆشن و سەرەژنێك دەبێت بە (شینگێڕ) و بە دەنگ و ئاوازێکی خەماوی بە بەندی شیعر و پەخشان مردووەکە دەلاوێنێتەوە و پێیدا هەڵدەڵێ، ئاکارە ناوازەکانی دەستنیشان دەکات و ئەو نەهامەتی و کۆستەی لەو کوچکردنەدا کەوتۆتەوە باس دەکات، دوا بە دوای ئەویش کۆری ژنانی شینگێڕ بە ئاهو حەسرەت و قوڵپی گریانەوە، لە سەر ریتمێکی تایبەت وەکو کۆرس بۆی دەسەننەوە.

هەر ئەم نەریتە پەری سەندووە و لەپال جێکەوتەو کاریگەری شیعری فارسی و عەرەبی، وەکو سەرچاوە بوون بە بنەمای چەکەرەکردنی جۆرێك لە باس و بابەتی ناوەرۆکی شیعری کوردی، کە بە ماتەمنامە یاشیعری شین و لاواندنەوە یا شینگێڕی دەناسرێت .

ب . جۆرەکانی ماتەمنامە لە شیعری کوردی:

هەگبەی شیعری کۆن و کلاسیکی کوردی پڕیەتی لە دەقی شیعری پتەو و پڕلە گەوهەر و هونەر لە بابەتی ماتەمنامەدا، کەوا لێرەدا گەشتێك بە نێو ئەو گوڵ و گولزارەدا دەکەین:

١ـ لاواندنەوەی میرو پاشایانی کورد:

یەکەمین تێکستی ماتەمنامە لەو بارەوە کە لە بەردەستمان دابێت شیعرێکی (ئەحمەدێ خانی/١٦٥١ـ١٧٠٧)یە، کە بۆ کۆچی دوایی میری بایەزید، (میر محەمەدی کوڕی بالولی سێیەم)ی هۆنیویەتەوە، خانی پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ ئەو میرەدا هەبووە، لەسەردەمی ئەو و باوکیشیدا، خانی وەکو میرزا و نامەنووسی دەرباری میرایەتی کاری کردووە، لە دوای کۆچی دوایی میر محەمەد بەگ لە ساڵی (١٠٩١ك/١٦٨١ز)، خانی بەقەسیدەیەکی ناسك و بەسۆز دەیلاوێنتەوە کە لە فۆرمی بەندی چوارینە دایە و لە (٣٤) بەند پێکهاتووە، کە ئەمە دوو بەندی سەرەتاکەیتی:[١٣]

کانێ موحەممەد بەگ گەلۆ
کان پادشاهێ سەرحەدان
ئیرۆ ژدل بگرین دەلۆ
کان پادشاهێ سەرحەدان؟

ئیرۆ ببینن عیبرەتێ
ئاغا و و خەلقێ هیشەتێ
کانێ خودانێ غیرەتێ
کان پادشاهێ سەرحەدان؟

وەداعی (کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا ژیاوە)، ماتەمنامەیەکی لە سەر ڕێوشوێنی تێکستەکەی خانی، لە ساڵی ١٨٢١ی زاینی لە دوای مەرگ و کوژرانی (شێخەبەگی بەگزادەی هەکاری) هۆنیوەتەوە. کە بریتییە لە (٣٨) بەندی چوارینە، کە بەزمان و شێوازێکی ڕەوان و پاراو هۆنراوەتەوە سەرەتاکەی بەم جۆرەیە:

ئیرۆ ژ دەستێ فەلەکێ
کانێ جیهانگیرێ جیهان
بگرین ژبۆ شێخی بەگێ
کانی جیهانگیرێ جیهان

میرێ ب ئیمان و کەرەم
کانێ صاحب جوود و نیعەم
وەصفێ دڤێ هەردێ بدەم
کانێ جیهانگیرێ جیهان

لە بەندی کۆتایشدا مێژووەکەی بە حیساب و حەرفی ئەبجەد تۆمارکردووە:

یاقەنج ئەوە ئەم ڤێ بکەین
ناڤێ ل تاریخێ بدەین
بۆغەین و ڕێ و لام و زەین
١٠٠٠ + ٢٠٠ + ٣٠ + ٧ = ١٢٣٧ه/١٨٢١ز
کانی جیهانگیرێ جیهان[١٤]

تێکستێکی ناوداری (نالی) هەیە، کەوا زۆر هونەرمەندانە و شارەزا دوو مەبەستی دژبەر و پێك ناکۆکی (ماتەم وستایش)ی لە یەك بۆتەدا کۆکردۆتەوە و هاوئامێزی یەکتری کردوون، ئەو لە کاتێکدا سلیمان پاشای بابان (کە لە سالی ١٨٣٨ زاینی مردووە) دەلاوێنێتەوە، لە هەمان کاتدا ستایشی هاتنەسەرتەخت و دەسەلاتی ئەحمەد پاشای کوڕی دەکات. تەنانەت نالی توانیویەتی لە یەك تاکە بەیتدا، لابالێکی بۆ لاواندنەوە و لابالەکەی تری بۆ ستایشی ناوبراوان تەرخان بکات وەکو لەم نموونانەدا بەرچاو دەکەوێتك:(١٥)

لابالی یەکەم/ لەلاواندنەوەی سلیمان پاشادا/

١ـ تا فەلەك دەوری نەدا صەد کەوکەبی ئاوا نەبوو.

٢ـ تا نەگریا ئاسمان و تەم ولاتی دانەگرت.

٣ـ تا چەمەن پیرا لە سەر ئەصلی دەرختی لانەدا.

٤ـ تا (سولەیمانان) نەبوونە صەدری تەختی ئاخیرەت.

لابالی دووەم/ لەستایشی ئەحمەدپاشادا/

١ـ کەوکەبەی میهری موبارەك طەلعەتی پەیدا نەبوو.

٢ـ گولْ چەمەن ئارا نەبوو، هەم لێوی غونچە وا نەبوو.

٣ـ فەرعی تازە خورڕەم و بەرز و بولەند بالا نەبوو.

٤ـ (ئەحمەدی موختاری ئێمە) شاهی تەخت ئارا نەبوو.

دیارە کۆکردنەوەی ئەم دوو مەبەستە دژبەیەکە (واتە ماتەم وستایش)، لە یەك بۆتەی شیعریدا کارێکی زۆر سەخت و دژوارە، لە دەسەلاتی شاعیرێکی هەلکەوتووی وەکو نالی نەبێت نەهاتووە.(١٦) ئەم دەقە شیعرییەی نالی پارچەیەکی لیریکی کورتی (٨) دێرییە. لە بەرامبەردا (سالم) قەسیدەیەکی (٤٥) بەیتی هەیە کەوا لە تازیمانە و ماتەمینی مەرگی (سەلیم بەگی شیوەکەلْ)دا گوتراوە، ئەمە یەکەمین ماتەمنامەیە کە لە شێوەی قەسیدەدا هۆنرابێتەوە و بەم شێوەیەیە:(١٧)

لێم گەڕێن با گریەکەم دیدەم بە دیدەی خونفشان

نایەڵێ یەکدەم بە ڕاحەت رابوێرم ئاسمان

چونکە سیوەلی قەدیمن حەق لەپاش عەهدی (سەلیم)

دایە دەس مەحموودی حاتەمدلْ چراغی دوودمان

٢ـ لاواندنەوەی شێخ و پیری تەریقەت:

کۆنترین تێست کە لەو بوارەدا بەدەستمان گەیشتبێت هی (مەلا عومەری ڕەنجووری)ە، کە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سالی (١٨٠٤ی زاینی) و کاتێك لە دوای مەرگی (شێخ ئەحمەدی بۆنخوشی عەودالانی)، کە پیر و مورشیدی بووە، ماتەمنامەیەکی بە کولی نووسیوە. ئەم ماتەمنامەیەی ڕەنجووری لە سەر هەمان فۆرم و کێش و ئاوازی دێرینی شیعری گۆرانییە، کە ئەمە چەند دێرێکە لە دەستپێکی تێکستەکەدا:

دنیای بەینەت کەم، دنیای بەینەت کەم

دنیای نا شنەخت شەرت و بەینەت کەم

سیا دل نەسەنگ سکۆی سای ستەم

خایین خونخوار خەڵوەتخانەی خەم

عەجووزەی عاجز، پۆست ڕوو کنیا

تەپل بەد نامیت نە هەر جا ژنیا

تا لە کۆتاییدا دەڵێت:

چونکە دونیای دون تۆی مەزهەر پەی گشت

هەرچی پێت واچوون حەقم ها نەمشت

(ڕەنجووری) تا واد ئاخر هەناسان

هەر ئاخ ئاخشەن پەی مەرگ خاسان(١٨)

بە هەمان شێوە میرزا عەبدوڕڕەحیمی وەفایی چەند قەسیدەی بەرز و سۆزناکی (بە کوردی و فارسی) لە دوای هەواڵی مەرگ و پرسەداری شێخ و پیرەکەی (شێخ عوبەیدوڵلای شەمزینی لە ساڵی ١٨٨٣ دا) نووسیوە. یەکێکیان ئەم تێکستەیە کە بریتییە لە قەسیدەیەکی (٦٠) بەیتی کە لە سەر کێشی هەزەجی هەشت هەنگاوی تەواو: (مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون مەفاعیلون) ×٢ هۆنراوەتەوە. لە ڕاستیدا ئەم ماتەمنامەیە شایانی ئەوەیە کە وەکو نموونەیەکی بەرز و باڵا و تەواوی شیعری ماتەمنامە و شینگێڕی لە شیعری کوردی کلاسیکدا چاوی لێ بکرێت.(١٩) ئەمە چەند دێڕێکی سەرەتایەتی:

دریغا بای خەزان دایە بەهاری شۆخ و ڕەعناکەم

لە ئیزهاری عەمەل کەوت ئافتابی عالەم ئاراکەم

وەرەق ڕیزان خەزان کەوتە ڕەزان، وەزعی چەمەن گۆڕا

بە سەرچوو فەسڵی گوڵگەشت و تەماشای باغ و سەحراکەم

خەزان هات و چەمەن چۆڵ بوو لە نەغمەی بولبول و قومری

دریغا حەسرەتا بۆ گوڵعیزاری سەرو باڵاکەم

لە گریان ئاسمان دامانی سووربوو شینی گێڕاوە

مەگەر گیراوە یامایل بەشام بوو ڕۆژی ڕووناکەم؟

دیارە کۆچی شێخ و پیر و زانا و ناودارانی تەریقەت هەستی شاعیرانی بزووندوە و چەندین دەقی ماتەمنامەی پڕلە سۆز و کول و خۆشەویستیان بۆ گوتون کە لێرەدا ماوەی بە سەرکردنەوەیان نابێت.

٣ ـ لاواندنەوەی خێزان و هاوسەر و خۆشەویستان:

لێرەدا ئاماژە بۆ دوو شاعیری ناسراوی سەدەی نۆزدەی ناوچەی هەورامان و گۆران زەمین دەکەین.

کەیەکێکیان (مەولەوی تاوەگۆزییە/(١٨٠٦ ـ١٨٨٢)، کە بۆ کۆچی دوایی (عەنبەر خاتوونی) خێزانی چەندین تێکستی ماتەمنامەی نووسیون، کە هەر کامێکیان بگریت دەبینی سۆزێکی مرۆڤانەی قوولی لێ هەڵدەقوولێت.[٢٠] ئەمە چەند دێر لە نموونەی یەکێ لەو تێکستانە:

ئیمساڵ نەو وەهار چۆن خەزانی سەرد

بەرگی وەردی باغ مەعدووم بەرد پەی هەرد

مشێو تاڵەی من خیلاف ئەنگێز بۆ

وەرنە کێ کەی دی وەهار گوڵرێز بۆ!

دڵ وەکەچ بازیی چەپگەرد بازیش وەرد

جفت ئارەزوو کەرد، چەپگەرد تاق ئاوەرد

بۆی عەنبەر نە تۆی دەماخم دوورکەرد

فرسەتش ئاوەرد هەوای وەبای دەرد

ئەوەکەی تر (ئەحمەد بەگی کۆماسی)یە، کەوا قەسیدەیەکی زۆر نایابی شینگێڕی داغداری لەسەر گلکلۆی هاوسەرەکەی هۆنیوەتەوە، کەتیایدا هاوار و ئامانی لە دەست تەنیایی و لە دەسدانی هاوسەر و دۆستدا لێ هەڵساوە، ئەمە چەند دێڕێکیەتی:

گڵکۆی تازەی لەیل، گڵکلۆی تازەی لەیل

ئارۆشیم وەسەر گڵکۆی تازەی لەیل

نە پایەی مەزار ئەو لەیلی پڕمەیل

نەدیدەم ڕێزا ئەسرینان چۆن سەیل

شیم وە سەرینش وە دڵەی پڕ جۆش

سەنگی مەزارش گێرتم نە ئاغۆش

کڕووزانەوەی شاعیر لە سەر گلکۆی هاوسەری لە دەستچووی درێژە دەکێشی تا (٥٥) دێری تێکستەکەی خایاندووە، کە لە کۆتاییدا بە مجۆرەیە:

هەر چەند پەرێ من تۆ ئەلوەداتەن

ئاخر سەرەنجام ئی جاگە جاتەن

هێندە خاك و سەنگ وە جەستەم بارەن

نەجاگەی جواب، نەڕای گوفتارەن

ئەحمەد پەرێ کۆچ شای جەمین جامان

ڕەستاخیز کەرۆ تا مەرگ سامان[٢١]

لە بەرامبەردا شینی خێزان و هاوسەرەکانیشمان هەیە کە بۆ مەرگی مێردو سەردارەکانی خۆیانیان گێڕاوە لە کاتی کۆچ وئۆغرکردنیاندا. ئەوەتا هەردوو ژنە شاعیری کورد (ماه شەرف خانمی کوردستانی/ مەستوورە و، زەینەب خاتوونی/ حەزینە) لەکاتی لە دەستدەرچوونی مێردەکانیان، ئەم کۆست و

کارەساتەیان لە ماتەمنامەی غەمناك و سۆزداردا دەربڕیوە. مەستوورە خانم ماتەمنامەیەکی لە دوای کۆچی دوایی مێردەکەی (خوسرەوخانی ناکامی میری ئەردەلان) هۆنیوەتەوە کە سەرەتاکەی بەم شێوەیەیە:

خەسرەوم ئێشم، خەسرەوم ئێشم

چە جەور فەلەك ناسۆرەن ئێشم

جگەر کەیل هوون هەناسە سەردم

ئەسرین سەروازەن وە چیهرەی زەردم

خوسوس فیدات بام شای کەمەر لاڵم

ئێمشەو چە سۆزش جگەر زوخاڵم

پەرێ ناکامیت مە گرەوام وەتاو

جەبەدبەختی وێم سەرنیام وەخاو[٢٢]

هەر بەو ڕەنگەش (زەینەب خاتوونی خێزانی مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە/ حەزینە) لە سۆزی کۆچی دوایی مێردەکەی شینی گێراوە، ئەمە چەند دێڕێکە لەو تێکستە:

ئەی ڕەفیقانی شەریعەت بێن بکەن گریان و شین

حەیفە بۆ ئەو قوتبی کامیل کۆچی کرد بۆ ژێر زەمین

حەیفە بۆ ئەو کۆهی عیرفان و دەلیلی ڕاهی حەق

پیشەوای ئەهلی مەحەببەت ئەو(رئیس العاشقین)[٢٣]

٤- لاواندنەوەی قارەمان و سەرکردە شۆڕشگێڕەکانی کورد:

چەند ڕووداوێك لە مێژووی کۆن و نوێی کوردا ڕوویان داوە، لە کاتی خۆیدا وەکو کۆست و نووشوستی و زایعە سەیرکراون، لە وانە مەرگی قارەمان و سەرکردە و کەسە شۆڕشگێڕەکان کەوا شاعیران وەکو زمانحاڵی میللەت نەیان هێلاوە هەروا تێپەرێ، بەڵکو داخ و حەسرەتیان بۆ هەڵڕشتوون و بە شیعری لاواندنەوە و ماتەمنامەی بەسۆز یادەکانیان زیندوو ڕاگرتووە. یەکێك لەمانە شەهیدکردنی سەرکردەی کورد(شێخ سەعیدی پیران)و دەستەیەك لەو شۆڕشگێڕانەیە کە لە ساڵی (١٩٢٥)دا لە سێدارە دران. پیرەمێردی نەمر ماتەمنامەیەکی بۆ شەهیدانی ئەم کارەساتە هۆنیوەتەوە بەناونیشانی (شیوەنی شەهیدانی کوردی سەروو)، کە تیایدا دەڵێ:

ئەم ئاسمانە شینە کەوا بەرگی ماتەمە

تەحلیلی وا کراوە، قوببەی غەمە تەمە

چەرخێکی کۆنە ماکینەی ژەنگی گرتووە

چەوری نەکا بەخوێن پەتی سووڕانی کەوتووە[٢٤]

دووبارە پیرەمێرد لە ماتەمانەیەکی دیکەدا بۆ ئەو قارەمانانە دەڵێ:

هاتن شەهیدەکان بە جلی سووری خوێنەوە

دایکی وەتەن دە هەستە سلاویان بستێنەوە

شێخ قادرە لە پێشەوە سەرقافڵەی ئەوان

چەند جوانە، خوێن و ڕیشی سپی، پیر و نەوجەوان

سەیری ئەمانەکە، هەموو کوردی سەف شکەن

گیانیان پێشکەش ئەکرد و ئەیان وت: بژی وەتەن

(سەرچاوەی پێشوو: ١٠٤)

هەر پیرەمێرد، دیسان ماتەمنامەیەکی دیکەی بۆ مەرگی پاشای عێراق (مەلیك غازی / ١٩١٢ – ١٩٣٩) نووسیوە و دەڵێ:

ئەمڕۆ ڕۆڕۆیە و شین و ماتەمە

چەرخی نیلگون خومخانەی غەمە

بەهار ڕوو زەردە ڕەنگی وەرەمە

هەور بۆمان ئەگری هێشتا هەر کەمە

تازە نەمامان سەر لە گەڵایە

تازە نەمامان سەر لە گلایە

(سەرچاوەی پێشوو: ٣١٧)

کۆچی دوایی (شێخ مەحموودی حەفید زادەی مەلیکی کوردستان) یەکێکی ترە لەو ڕووداوانەی کە شاعیرانی کورد فرمێسکیان لە دڵەوە بۆ ڕشتوە و شینیان بۆ گێڕاوە و ماتەمنامەی وەفاداریان بۆ هۆنیوەتەوە. ئۆغر و ماڵئاوایی شێخ چەندین تێکست و قەسیدەی ماتەمنامەی لە لایان شاعیرانی کوردەوە بە دوای خۆی دا هێناوە، لە وانە: قانع، کەمالی، شێخ نووری، لوتفی، سەودایی، سەی وەهاب، بێبەش و دیلان و[٢٥] گەلێکی دیکە، لە ناو ئەمانەدا ئاماژە بە چەند دانەیان دەکەین: ماتەمنامەکەی قانع بەم چوارینەیە دەستپێدەکات:

کەس نەڵێ ئەم بێشە چۆڵە و ئەم زەعیمە مردووە

قارەمانی بێچوە شێری کوردستانە نووستووە

پێت بڵێم چی کردووە بۆ خزمەتی کوردی هەژار

لاپەڕەی مێژووی بە خوێنی ئالی خۆی نەخشاندووە[٢٦]

(شێخ نووری شێخ ساڵح)لە قەسیدە ماتەمناکەیدا بە ناوی (شیوەنی شێخ مەحموودی سەرۆك)دا دەڵێ:

چ نووکی خەنجەرێ بوو وا بڕی ڕیشەی دڵ و گیانم

چ تینی ئاگرێ بوو وا بە جارێ جەرگی سووتانم

لەسەر چاوەی تەقیوی دڵمەوە خوێناوی ئاڵ و گەش

بەناو شەریانەکانا دێتە سەرچاوەی دووچاوانم[٢٧]

نموونـەی بـەرزی ماتەمنامـە وەکـو ژانـەرێکی شـیعری[*] لەشـیعری نـوێی کوردیـدا لـەو قەسـیدەیەدا بەرجەستە دەبێت بە ناونیشانی(شێخ مەحموودی زینـدوو)، کـەوا (دیـلان)ی شـاعیر لـە کۆچـی ماتـەمینی شێخی نەمردا هۆنیوەتییەوە کە لە دووبەندی سەرەتاکەیدا وا هاتووە:

پایز خەزانی تەماوی و مەنگە

گەڵا لق و پۆپ خونچە بە ژەنگە

ئاسمان نە شینە نە پیرۆزەیی

نە شەو جریوەی ئەستێرەی شەنگە

***

پشکۆ تەمی نارد لە بۆ ئارارات

هەناوی ئەزمر بە کاژاو بەنگە

بەڵام کوردستان با لە شینابێ

گوێ هەڵخراوەی ئاوازی زەنگە[٢٨]

هەروەها (هەژاری موکریانی) بۆ کۆچی دوایی سەرکردەی شۆڕشگێڕی کورد(مەلا مسـتەفای بـارزانی) قەسیدەیەکی ماتەمنامەی لە ژێر سەردێری (بارزانی نامرێ) داناوە، کە لە سەرەتاکەیدا واهاتووە:

بارزانی پاڵەوانی کورد	**هیوای پیر و جەوانی کورد**
خەبەریان پێدام تۆ مردووی	**بە دیمەن لەبەرچاو ون بووی**
من دەزانم تۆ نامری	**تۆ لە مردن بەهێزتری [٢٩]**

لە دوایی ئەوەش هەموو ساڵێك بە شێوەیەکی بەردەوام بۆ ماوەی (١١ساڵ)، هـەر سـاڵە و شـیعرێکی بۆ ساڵیادی ئەو کۆچە نووسیوە کە هەموویان لەو چوار چێوەیە دان[٣٠].

٥/ لاواندنەوەی کەسایەتی و ناودارانی کۆمەڵگە:

ڕەنگە ئەم بابەتە فراوان بێت و مرۆڤ نەتوانێت پەی بە هەموو لایەن و لـق و پۆپـەکانی ببـات، زۆر وا هەیە لـە کـاتی کـۆچ و ماتـەمینی کەسـایەتییەکی نـاودار و خزمـەتگوزاری نـاو کۆمەڵگـە شـاعیرانی کـورد ماتەمنامەیان بۆ هۆنیوەتەوە، ئەوەی لەبەردەستمان بێت لێرە دا چەند نموونەیەکی دەهێنینەوە.

هەریەکە لە (ڕەمزی وەهبی سلێمانی)و (ئەسـیری کـەرکووکی) ماتەمنامـەیان بۆ(سـاڵح زەکـی بـەگی صاحێبقران) هۆنیوەتەوە، کەوا کەسایەتییەکی کورد بووە و لە ساڵی ١٩٤٤ دا کۆچی دوایی کردووە. هـی یەکەمیان بەناوی (شینی سالح زەکی بەگ)ەو تیادادەڵێ:

لە بێشەی زیندەگانی و هەستیا شێری ژیانم ڕۆ

لە باغی ڕاستی و سەربەرزیا سەروی ڕەوانم ڕۆ

لە بورجی کوردەواری و ئەوجی دانایی و سیاسەتدا

مەهی میهر و وەفا شەهبازی عیرفان ئاشیانم ڕۆ(٣١)

ماتەمنامەکەی ئەسیری بەناونیشانی (شینی سالّح زەکی بەگی ساحیبقڕان)ەو بەم دێرانە دەست پێدەکات:

نەبوو ئەی پیاوی چاك چاخی نەمانت

بۆ گەل لەم چەرخە پێویست بوو ژیانت

لە داخی گەل زووانم بەسترابوو

لە داخی تۆ کراوە بۆ بەیانت(٣٢)

هەر لەم بوارەدا بۆ کۆچی دوایی و لەچلەی ماتەمینی کە سایەتییەکی وەکو(محەمەد ئەمین زەکی بەگ)دا، کە لە ساڵی (١٩٤٨) دا کۆچی کردووە، هەریەك لە (پیرەمێرد) و (أ. ب. هەوری) و (بێخود) و (شێخ سەلام) و (بێکەس) و (ئەوڕەحمان بەگی بابان) ماتەمنامەیان بۆ هۆنیوەتەوە، کەوا پاشتر لە نامیلکەیەکدا چاپ و بلاّوکراونەتەوە.(٣٣) هەر ئەم شاعیرەی دوایی واتە (ئەوڕەحمان بەگی بابان)، ماتەمنامەیەکی بۆ کۆچی دوایی (سەید ئەحمەدی خانەقای کەرکوکی) هۆنیوەتەوە.(٣٤)

(بێخود/ ١٨٧٨ – ١٩٥٥)، لە ساڵی ١٩٥٣ دا، ماتەمنامەیەکی لە بۆنەی وەفاتی (حەپسە خانی نەقیب)ەوە نووسیوە، تیایدا دەڵێ:

بە خوڕ دیسان ڕژا فرمێسکی باران

لە هەوری چاوی سووری دوڕ نیساران

تەمی ماتەم ولاّتی کوردی داگرت

لە پڕ وەك دووکەڵی ماکینە شاران

زەمین بۆ قوڕ نەپێوێ وەك من و تۆ

زەمان بۆچی نەشێوێ چەشنی جاران

جەنابی (حەپسە خان) تەشریفی ڕۆیی

شکا پشتی فەقیران و هەژاران

(دیوانی بێخود: ٦٣)

حاجی توفیقی (پیرەمێرد)، چەند شیعرێکی ماتەمنامەی بۆ کەسایەتی و ناسیاوەکانی سەردەمی خۆی هۆنیوەتەوە، کە لە دیوانەکەیدا هاتوون، لەوانە، (بۆچلەی مستەفا پاشای یامولکی)، (بۆ کۆچی شێخ عەزیزی برای شێخ نوری شێخ سالّح)، (بۆ چلەی عەبدولواحد نووری)، (بۆ کۆچی سەید نووری نەقیب) (بۆ شەهیدان مستەفا خۆشناو و محەمەد قودسی)، (بۆ کۆچی جەمیل صدقی زەهاوی)، (شینی مستەفا مەزهەر)، (بۆ کۆچی مەلا ئەفەندی هەولێری/مەلا گچکە)، (بۆ کۆچی شێخ حسام الدین تەوێلە)، (بۆ شێخ قادری گۆپتەپەیی)، (بۆ مەرگی حاجی ئەحمەدی حاجی کەریم)، (بۆکۆچی عبدالقادری کوڕی سەید ئەحمەدی خانەقا) (٣٥).

شێخ سەلامی شاعیر شیعری ماتەمنامەی بۆ چەند کەسایەتی کورد هۆنیوەتەوە، لەوانە شیوەن بۆ (ئەحمەدی بەگی فەتاح بەگی ساحێبیقڕان)، (خەلەف شەوقی داوودی)، (کاکە حسێنی شێخ عبدالکریمی کربچنە) [٣٦].

لە بەشی (شیوەن وماتەمنامە)، لە دیوانەکەی (شێخ نووری شێخ ساڵح)دا چەند هۆنراوەی شیوەن و ماتەمنامە هەن کە بۆ کەسایەتی و ناودارانی کورد نووسراون، لە وێنەی، (شیوەنی مەحموود جەودەت)، (کۆچی مەلا ئەفەندی هەولێری) [٣٧].

بێکەس شیوەنی بۆ چوار ئەفسەرە شەهیدەکەی کورد گێڕاوەو لە (شیوەن بۆ شەهیدانی ١٩ی حوزەیران)ی سالی ١٩٤٧دا دەڵێ:

ئەمڕۆکە ڕۆژی ماتەمە
عالەم دڵی پڕ لە غەمە
ڕووی ئاسمان هەورو تەمە
بۆ جوانەمەرگانی وەتەن

***

وەتەن دەروونی لەتلەتە
گیرۆدەی داوی نەگبەتە
خەوو خۆراکی میحنەتە
بۆ جوانەمەرگانی وەتەن [٣٨].

ئەنجا هەر (بێکەس) شینی بۆ کەسایەتی و ناودارانی کورد لەوێنەی، (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) و (مستەفا مەزهەر) و (قالەی ئایشەخان) گێڕاوە [٣٩].

لە بەشی (شیننامە)ی(دیوانی شاری /عەلی عارف ئاغا)دا چەند دەقی شیعری ماتەمنامە هەیە کە بۆ کەسایەتی و ناودارانی کوردی ڕۆژگاری خۆی هۆنراونەتەوە. [٤٠]

ئەم بابەتە ئەگەر بەدوای دابچین وا بەزوویی کۆتایی نایەت، کورد واتەنی ئەم هەویرە ئاو زۆر دەکێشی و زۆر تێکستی ماتەمنامە هەیە کە لە وێنەی گەوهەری یەکدانە دیوانی شیعر و گەنجینەی ئەدەبیاتی کوردیان ڕازاندۆتەوە.

٦/لاواندنەوەی هاوڕێ و کەسە نزیکەکانی شاعیران:

زۆر جار وابووە لە مەرگی هاوڕێ و خزم و کەسە نزیکەکان، شاعیران فرمێسکی خەم و حەسرەتباریان هەڵڕشتووە و تێکستی خەمنامە و ماتەمباریان بۆ هۆنیوەنەتەوە، دیوانی شاعیرانی کورد لەم بوار و بابەتەدا دەقی شیعری زۆریان بۆ دەور کردووینەتەوە. لێرەدا، تاقە نموونەیەك لە شیعری کلاسیکی دەهێنینەوە کە ئەویش لاواندنەوەی (شێخ ڕەزای تاڵەبانی/ ١٨٣٧ – ١٩١٠)یە بۆ (قادری وەستا خدر)ی هاوڕێی:

بۆ نەسووتێ جیگەر و بۆچی نەبێ دڵ بە کەباب

بۆچی نەڕوا لە تەنم ڕووحی ڕەوان میسلی شەهاب

بۆ لە سەرچاوەیی چاو هەڵنەقوڵێ ڕەشمەیی خوێن

بۆ لە فەووارەیی موژگان نەچکێ قەترەیی ئاب

(مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٤: ٣٠٩)

ئینجا هەر بۆ نموونە ئاورێك لە دیوانی شاعیری بەهرەمەندی کورد (گۆران) دەدەینەوە و دەبینین کەوا مەرگی هەردوو جگەر گۆشەکانی (هیوا) و (گولاڵە) چۆن دووزامی قووڵی خستۆتە پەڕەی جگەریەوە و لە دوو ماتەمنامەی پڕ لە هەنسك و ناڵە و فرمێسكدا چۆن شینی بۆ گێراون. لە (شیوەنی گولاڵە)دا دەڵێ:

کچم، مایەی ژیانم، یادگاری

شەبابم، نۆبەرەی شیرینی داری

غەرامی کەم دەوامی عومری لاوێم،

دڵۆپی خوێنی گەرمی ئاگراویم؟

جگەر گۆشەی عەزیزم، نووری چاوم،

سەری تاڵەدەزووی ئامالی خاوم.

چ زوو مردی؟ کچم هەیهات کچی خۆم،

چ زوو مردی؟ چ زوو کەوتیتە بن گۆم؟(٤١).

هەروەها لە بەندی دوایی ماتەمنامەی (لەسەرەمەرگی هیوادا)گوتویە:

سابۆم بڕوانە تێربەو چاوانە!

ڕۆڵە مردنە و فرمێسك بارانە!

هیوا ڕۆڵە ڕۆ، کۆرپەم ڕۆلە ڕۆ

ئەو کوڵمە ئاڵە نەرم و نۆڵە ڕۆ

ئەو قژە زەردە ئەو چاوانە ڕۆ

ئەو نەغمەی (دایە) و (بابە) جوانە ڕۆ

تا دەممان ئەکەوێ وەك تۆ:

هیوای دایە ڕۆ، هیوای بابە ڕۆ.

٧/ شین و ماتەمنامەی شاعیران لە ناو خۆیاندا:

وا بووە شاعیرانی کورد لە نێو خۆیاندا و لە کاتی مەرگ و ماڵئاوایی یەکێکیان، هاوڕێکانی لە خەم و تازیەباری لەدەستچوونی شین و ماتەمنامەیان بۆ گێڕاوە و یاد و بیرەوەریان لە مێژووی ئەدەب و لە دڵی ڕۆلەکانی گەلدا بەزیندوویی هێشتۆتەوە.هەم تەعبیریان لە ناسۆری دڵ و هەست و سۆزی خۆیان کردۆتەوە

سەبارەت بە لە دەستدانی هاوڕێیەکیان هەمیشە ئەو کۆست و زیـان و زایەعـەیان بەرجەسـتەکردووە کـەوا لەگەڵ و نیشتیمان کەوتووە. دیـارە ئـەم دیاردەیـە لـە ئـەدەبی هـەموو میللەتانـدا بـەدی دەکرێـت و لـەم ماوەیەدا پێویست بە هێنانەوەی نموونە ناکـات. ئـەوەی پەیوەنـدی بـە ماتەمنامـەو شـینگێڕی شـاعیرانی کوردەوە هەیە لە ناو خۆیاندا ئاماژە بە چەند نموونەیەك دەکەین.

(کەمالی)لە ماتەمنامەیەکدا بە ناوی(شیوەن بۆ شاعیری بەناوبانگ ئەحمەدی موختار بـەگی عوسمـان پاشای جاف)دا دەڵێ:

دیسان فەلەك ئەم داخە چ بوو نای بەجگەردا

ئەم ئاگرە چی بوو لە دلی عالەمی بەردا

دیسان چییە ئەم شۆڕە لە ناو میللەتی کورد

عالەم هەموو غەرقە لە قوڕ و شین و چەمەردا[٤٣]

ئەنجا هەر (کەمالی) ماتەمنامەیەکی بۆ کۆچی دوایی (بێکەس)ی شاعیر هۆنیوەتەوە.[٤٤]

(شـێخ نـووری شـێخ سـاڵح) لـە شـیوەنی دا بۆ(مـەلا مـەحموودی بێخـود) ماتەمنامەیـەکی بەسـۆزی هۆنیوەتەوە کەتیادا دەڵێ:

خەمم نەدیوە کە دڵ هەڵدڕێ وەکو نەشتەر

خەمم نەدیوە وەکو تیر بدا بەندی لە جگەر

خەمم نەدیوە کە ڕووناکی و فەرەح لەدلا

وەها نەهێڵێ، لە جێگەی نەمێنێ شوێن و ئەسەر

خەمم نەدیوە لە سەر تەختە نەردی دنیادا

وەهاببەستێ لە خۆشی و لەپێکەنین شەشدەر

خەمم نەدیوە بەری خوێنی دڵوەها بەردا

لە فوارەیی دڵەوە هەڵقوڵێتە دیدە وسەر[٤٥]

لە مەرگ و ماتەمینی (پیرەمێرد)، شاعیرانی کورد هەستو نەستی خۆیان لە چەند دەقـی شـیعری پـڕ لە خەم و ماتەمدا دەربڕیوە کە لەو چلەی ماتەمینییەدا کە بۆی ساز کراوە پێشکەشـیان کـردووە. لەوانـە ماتەمنامەی (بیخـود)، (عبـدالرحمان بـەگی بابـان)، (هیجـری دەدەی کـەرکوکی)، (ڕەمـزی مـەلا مـارف)، (حاجی باقی بەنگینە)، (أ- ب - هەوری)، (قانع)، (ئەحمەد شوکری) و (ئەخول) و (هادی سائب)ە.

لـە نێـو ئەمانـەدا (هیجـری دەدە) ماتەمنامەیـەکی خوێندۆتـەوە کـە لـە چـوار بـەش پێکهـاتووە و هەربەشەی بە دیالێکت و زمانێکە بەم شێوەیە: (بەشـی کـوردی مـوکری: ٨)، (بەشـی کـوردی هـەورامی: ١٦)، (،(بەشی فارسـی ٤ بەنـدی پێنجینـی موسـەممەت)، (بەشـی تـورکی:١٩بـەیت). دواتـر ئـەم شـین و ماتەمنامەی شاعیران هەمووی لەتەك کۆمەڵێ وتار و بابـەتی تـر هـەر لـەم بابەتـەدا، لـە کتێبێکـدا چـاپ و بڵاوکرانەتەوە.[٤٦]

هەروەها (گۆران) لە شین و لاواندنەوەی (بێکەس)دا ماتەمنایەکی هۆنیوەتەوە بە ناوی (هاوڕێم بێکەس)، لە شێوەی چامەیەکی درێژ کە (٧) لاپەڕەی دیوانەکەی گرتۆتەوە. گۆران بەم شێوەیە دەستپێدەکات:

ئەی فریشتەی شیعری جوان
کۆستی کەوتووی هەردووکمان
بۆ ئەم جارە بێ کەسە
کەوتمان بێکەس، بەسە
شاعیرێك بوو فەننان بوو
ئەدای خوڕ، خرۆشان بوو
بۆ باغچەی کزی کوردی
بلبل بوو نەغمەی وردی
سەرەڕای بەهرەی فەننی
دڵسۆز بوو بۆ وەتەنی
نرکەی شیعری رزگاری
بێکەس، شتێکە دیاری
لە هەموو کوردستانا
لە ناو بیر ئازادانا

لە بەندی کۆتایشدا دەڵێ:

ئەی شێوە شۆخ ،ئەی پەری
دانیشە لای ژوور سەری
وەك یاری وەفادار بە
بەڕاستی خەفەتبار بە
قژی زەرد با پەشێو بێ
بەستەم خەم لەسەر لێو بێ
تو بڵێ و منی هاوڕێ
تا دەستم قەڵەم بگرێ
ئەنووسم: دێر دێر، بەن بەن
بۆ بێکەس شیعری شیوەن(٤٧)

کاتێك دڵە گەورەکەی (گۆران) لە لێدان دەکەوێت و کۆچی دوایی دەکات، ئەم هەواڵە بە کوردستاندا بڵاو دەبێتەوە و دەگەڕێ لە موکریانەوە (هێمن) بانگ و هاواری لێ بەرزدەبێتەوە ماتەمنامەیەك بۆ (شینی گۆران) دەهۆنێتەوە(*). هێمن بەم شێوەیە ماتەمنامەکەی دەستپێدەکات:

هەر لە بۆتانەوە هەتا سۆران

هەموو سۆرانی شینە بۆ گۆران

هەر لە کوێستانەوە هەتا گەرمێن

یەخەمان دادڕاوە تا دامێن

لە جزیرە هەتا بەحری ڕەش

نییە کیژێ سەری نەنابێ لە هەش

لە دیاربەکرەوە هەتا ورمێ

سەر بە قوڕ، مل بەکوینە نێر و مێ

هەر لە کەرکوکەوە هەتاکو سنە

شین و ڕۆ ڕۆ و فغانی پیاو و ژنە

بەم ڕەنگەش دوایی پێ هێناوە:

ڕۆیی ئاواتی بردە بن گلی ڕەش

ڕۆیی کورد ماوە بێ کەس و بێ بەش

حاجی، گۆران وپیرەمێرد مردن

داخەکەم کوردی ئێمە هەر کوردن

کوردن و تووشی ڕۆژی تەنگانەن

مەردن و دیلی دەستی بێگانەن.(٤٨)

کاتێك (هێمن) بۆ خۆشی دەمرێ و ماڵئاوایی دەکات شاعیرانی کورد بە کۆمەڵ شینی بۆ دەگێڕن و لە پرسە و تازیەباری ئەو مرۆڤە و شاعیرە بەهرەمەندە، کە وەکو سامان و سیمبولێکی نەتەوەیی لەو ڕۆژگارە و لەو وەختەی خەبات و تێکۆشانی میللەتەکەی سەیرکراوە. مەرگی هێمن لە کوردستانی ڕۆژهەڵات، لانی کەم بۆ چینی خوێندەوار و شاعیر و نووسەر و ناوەندەکانی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی کۆستێکی گەورە بووە، کوژانەوەی مەشخەل و بڵێسەیەك لە ڕۆژگارێکدا کەوا ئەو خەڵکە ئومێدی زۆریان پێ هەبوو. بۆیە مەرگ و ماڵئاوایی کردنی قەڵەمی شاعیرانی کوردی بەدەستە جەمعی هێناوەتە شین و فرمێسك هەڵوەراندن. ئەمە بۆتە دیاردەیەك لە مێژووی ئەدەبی کوردی کە پێشتر نموونەی کەم بووە.(*) مەزن شاعیرانی کوردی ڕۆژهەڵات بە گشتی و بە تایبەتیش شاعیرانی موکریان کۆمەڵێك ماتەمنامەی بەرز و هونەری پڕلە هەست و سۆز و کوڵ و کەسەریان بۆ هۆنیوەتەوە، لە وێنەی: حەقیقی، سەید تاهیری هاشمی، مامۆستا مەلا محەمەدی ڕەبیعی، هەژار، هێدی، خاڵەمین، سەید کامیلی ئیمامی، فیدایی، سەید عەبدولقادری سیادەت، ڕاوچی، ئوستا، مارف ئاغایی و ئەمین گەردگیلانی و چەندانی تر، کە هەندێکیان لە دیدی ڕەخنەی ئەدەبییەوە بە شاکارو سەرتۆپی شیعری ماتەمنامەی کوردی دەردڕێنە قەلەم، لێرەدا چەند نموونە دەهێنینەوە و بەپشتبەستن بە گوتەیەی کە دەڵێ، مشتێ نموونەی خەروارێکە دەستبەردار دەبین:(٤٩)

١- شینگێڕیی حەقیقی:

برای بەرزم لە پاش تۆ من ئیتر سەیروسەفاناکەم
بەمەرگی تۆ بەدڵ مەیلی کەژو کێوو چیا ناکەم
بە داخی تۆ وەها جەرگم بڕاوە حەستەمە ژینم
بەزام و ئێشەوە مەرگم دەوێ دەردم دەوا ناکەم
ئەوا دەشت وچیا شینەو لە خاکی نیشتمان شینە
ولاّتی کوردی غەمگینە دەڵێ تەرکی عەزا ناکەم

٢- شینگێڕیی سەید تاهیری هاشمی:

بەهاری کرد بەپایز مەرگی زانای باسەفا هێمن
لەگەل خۆی بردی هۆش و دانش و فەزل و زەکا هێمن
درێغ زووخاوی خوارد و ڕەنجی برد و مەینەتی کێشا
کە گەل ڕاحەت بژی و بەڵکو نەچی ڕەنجی بەبا هێمن
کە چل ساڵ دەردی ناکامی و بەلاّی چەوسانەوەو خاری
گوارا کرد لە خۆی بۆ بەرزیەتی گەل مەردی وا هێمن
لە بۆ گەنجی مراد چەند شار و دێ بەدێ گەڕیا
لەگەل سروەی بەیانی هاودەمی یادی سەبا هێمن

٣- شینگێڕیی مەلا محەمەدی ڕەبیعی:

لە دونیا دا کەسێ ڕەنجی بەبابێ
هەرەس گرتوویە هەرچی کێوە بابێ
بەهاری بێ گوڵی بێ بولبولی کورد
خەزانە کردەوەی وەك کا و با بێ
لە کۆستێکا کە کوردستانی داگرت
ڕەوایە شیوەن و شین و هەرابێ

٤- شینگێڕیی سدیق بۆرەکەیی:

خاك خەم نیشتەن وەسەرکوردستان
خار خەم ڕووان جەبەر کوردستان
بولبول مەنالو جەباخ و گوڵزار
ماسی مەگرو و جەدەریا و ڕووبار

چەرخیش خۆکەڕ بێ جەغەوغای مەردم

ئای چەند گیان سەختم کەوا نەمردم

٥- شینگێڕیی شێخ عەبدولکەریمی هیرانی (وریا):

گەر هەبێ شاعیر لەنێو کوردا بەڕاستی هێمنە

خۆشەویستی ئەو هەمیشە وا لە ناو هەستی منە

شیعرەکانی وەك چرای ڕووناکە بۆ ڕێگەی خەبات

نووکی خامەی ئەو بەوێنەی چقڵی چاوی دوژمنە

مەردی مەیدانی خەبات وبولبولی باخی هونەر

شاعیرێکی پایە بەرز و بیر و باوەڕ ڕۆشنە

٦- شینگێڕیی هەژار:

کاك هێمن برای شیرینم	چاوان دەگێرم ناتبینم
زل کوێران دەڵێن مردووە	کۆچی یەکجاری کردووە
دڵەی پڕکلۆڵی هەژارم	گیانی بێ ئۆقرە و قەرارم
بە مەرگی تۆ باوەڕ ناکا	چۆن بێ منی لە توێی خاکا

٧- شینگێڕی هێدی:

وەرە کە وەك پاییزێ زەردە ڕەنگم

دەناڵێنم بەڵام ناتکاتێ دەنگم

وەرە سەیرێ سەرێ هەڵبێنە تاوێ

وەرە لەو ناوە سیلەی چاوێ یاوێ

تا دەڵێ:

منیش ناڵێم هێمن کەم هات بەبیرا

ناڵێم هێمن ڕۆیی قەدری نەگیرا

ئێستەش ناڵێم وەرن ڕێزی لێ بگرن

من هەر دەڵێم دەگەل کەسی ڕامەگرن(٥٠)

ئەنجامەکان

وەکو ئەنجامگیری کۆتایی دەکرێ گەوهەری باسەکەمان لەم چەند خاڵانەدا چڕ بکرێتەوە:

١– ماتەمنامە وەکو ژانەرێکی لاوەکی شیعری، بەگوێرەی ڕێباز و قوتابخانەی ئەدەبی کلاسیك، ڕەگو ریشەی بۆ ئەدەبی کۆن و کلاسیك دەگەڕێتەوە.

٢– لە شیعری کوردیدا ماتەمنامە دوو سەرچاوەی بووە: یەکەمیان نەریتی کۆمەڵایەتی ماتەمینی و تازیەباری لە کۆمەڵگای کوردەواریدا، دووەمیش شیعری ڕۆژهەڵاتی عەرەبی و فارسی.

٣– ماتەمنامە لە وێنەی تەون و ڕایەڵە لە چەندین جۆر و شێوەدا لە هەموو قۆناغەکان باڵاپۆشی شیعری کوردی بووە و لای بەشی هەرە زۆری شاعیران بوون و بەردەوامی هەبووە.

پەراوێزەکان:

١ـ قدامە بن جعفر والنقد الادبی: ٣٥٦.

٢ـ العمدە فی محاسن الشعر، ج ٢: ١٦٦.

٣ـ مێژووی ئەدەبی کوردی، ب١ : ١٧٦.

(*) لە فەرهەنگە کوردییەکاندا، شین، شین و لاواندنە، شین و شەپۆڕ، تازیمانە و تازیەباری، ماتەمینی، سەرەخۆشی......تاد بۆ ئەم بۆنە و موناسەبەتانە بەکاربراون. سەیری ئەم وشە و زاراوانە بکە لە فەرهەنگی (هەمبانە بۆرینە).

وەکو زاراوە و مەبەستێکی شیعری (شیعری لاواندنەوە، شین و لاواندنەوە، شیوەن، شیعری ماتەمینی و ماتەمنامە، شیعری شینگێڕی) بەکاردەبرێن، لای ئێمە (ماتەمنامە) وەکو فۆرمێکی زمانەوانی بۆ ئەو مەبەستە شیعرییە دروست و گونجاوە.

٤ـ قدرامە بن جعفر والنقد الادبی:٣٦.

٥ـ ئەفراندن ومردن لە ئەفسانەی کوردیدا:٧٣.

٦ـ فرهنگ اصطلاحات ادبی:٤٣٤.

٧ـ واژەنامە هنر شاعیری: ٢٣٩.

٨ـ سەرچاوەی پێشو:٢٣٩.

٩ـ انواع ادبی :٢٣٧.

١٠ـ فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی:١١٨ .

١١ـ تاریخ الادب العربی: ١٩٦.

١٢ـ هەنبانە بۆرینە :٤٨١.

١٣ـ جواهر المعانی: ٤١،٢٧٨.

١٤ـ دیوانا وەداعی:٢٧،١٠٨.

١٥. دیوانی نالی: ٣٧٠.

١٦ـ لە شیعری کلاسیکی عەرەبیدا چەند نموونەیەکی دەگمەنی لەو جۆرە بەرچاودەکەون، یەکێکیان چەند دێڕێکی (عبدالله بن همام السلولی)ە کە لە ماتەمینی موعاویە و پیاهەڵدانی یەزیدی کوڕیدا گوتویەتی. هەروەها (ابو نؤاس)یش قەسیدەیەکی لە سەرەخۆشی کردنی (هارون الرشید) و پیرۆزبایی کردنی لە هاتنەسەرتەختی (ئەمین)دا گوتووە. بگەڕێوە بۆ: العمدە فی محاسن الشعر:١٧٠.

هەروەها ئیبن زەیدون (١٠٠٣ — ١٠٧٠ ك)، ماتەمنامەیەکی بۆ مەرگی (ابو الحزم بن جهور)ی پاشای (قرطبة) و هاتنە سەرکاری (ابو الولید)ی کوڕی نووسیوە، تیایـــدا دەڵـێ: ئاوابوونی خۆر؛ دەرکەوتنی مانگ و ، تەواوبوونی باران؛ گوڵ و گیا بەدوای خۆیدا دەهێنێت:

ألم ترَ ان الشمس قد ضمها القبرُ   وان قد كفانا — فقد القمر — البدرُ

وان الحياةَ — ان كان قد اقلع صوبه   فقد فاض في آثره البحرُ

(ديوان ابن زيدون: ١٥٠)

١٧ـ دیوانی سالم: ٩٠. هەروەها، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی:٤٠.

١٨ـ دیوانی ڕەنجووری: ٢٠٠.

١٩ـ دیوانی وەفایی: ٢١٠.

٢٠ـ دیوانی مەولەوی:٦٥٠.

جگە لەمانە، مەولەوی (٢٨) شیعری لاواندنەوەی بۆ دۆستان و کەسانی خۆشەویستی خۆی نووسیوە، لە وێنەی (عەبدولرەحمانی کوڕی مەحموودی یاروەیس، بەگزادەی جاف، شێخ عەبدولرەحمانی تاڵەبانی، محەمەدی کوڕی خۆی، ئەحمەد بەگی کۆماسی... هتد)

٢١ـ دیوانی ئەحمەد بەگی کۆماسی: ١٣١.

٢٢ـ دیوانی مستورە:٣١١.

٢٣ـ کۆیە لە ڕەوتی شارستانییەتدا:٢٦٠.

٢٤ـ پیرەمێردی نەمر: ١٠٣.

٢٥ـ شێخ مەحموود لە شیعری کوردیدا:٦١ ـ ١٠٠.

٢٦ـ دیوانی قانع:٢٢٥.

٢٧ـ دیوانی شێخ نووری شێخ سالح:٣٥٤.

(*) لە سەرچاوەکانی ڕەخنەی ئەدەبیدا جۆرەکانی شیعری؛ (لیریك، ئیپیك، دراماتیك، دیراکتیك) وەکو جۆری ڕەسەن و مێژوویی (ئەسڵی) دراونەتە قەڵەم و مەبەستەکانی شیعری(وەسف وستایش و شانازی و داشۆرین وماتەمنامەو..........) وەکو جۆری دەستی دووەم، لق و پۆپ، (فەرعی) لە قەلەم دەدرێن: انواع ادبی:٢٣٦.

٢٨ـ دیوانی شیعر:١٨٩.

٢٩ـ بۆ کوردستان: ٥٣٩.

٣٠ـ بەیادی تۆ دەژی دڵم:٥ـ٦٣.

٣١ـ گۆڤاری کاروان(٩٣): ٥.

٣٢ـ دیوانی ئەسیری: ٦٣.

٣٣ـ محمدئەمین زکی :٢٩ـ ٤٤.

٣٤ـ دیوانی ئەورەحمانی بەگی بابان:٥٨.

٣٥ـ پیرەمێرد، ب ١، ٣٢٩ـ ٣٦١.

٣٦ـ دیوانی سەلام: ٩٣، ١٠١، ٢٢٢.

٣٧ـ دیوانی شێخ نووری شێخ سالح: ٣٤٥، ٣٤٦.

٣٨ـ دیوانی بێکەس:٨٠.

٣٩ـ دیوانی بێکەس: ١٤٠، ١٤١، ١٥٩.

٤٠ـ دیوانی شاری: ٢٤١ ـ ٢٥٤.

٤١— دیوانی گۆران: ٩٧.

٤٢– دیوانی گۆران: ٩٣.
٤٣– دیوانی کەمالی: ٢٨.
٤٤– دیوانی کەمالی: ١٥٣.
٤٥– دیوانی شێخ نووری شێخ سالّح: ٣٤٠.
٤٦– یادی پیرەمێرد: ٥٠.
٤٧– دیوانی گۆران: ٨٣.

(*) ڕۆژنامەی (کوردستان)ی چاپی تاران، ژمارەیەکی خۆی تایبەت کردووە بۆ بیرەوەری کۆچی دوایی گۆران، تیادا نووسەر و شاعیرانی ڕۆژهەلاّت کۆمەلێك باس و وتار و شیعری ماتەمنامەیان لەو بۆنەیەدا بلاّوکردۆتەوە. بڕوانە:

– کوردستان، ژمارە (٤٣)، سالّی چوارەم، ٢٧ی فوریە ١٩٦٣. هەروەها لە ژمارەیەکی پێشووتریش (عابیدی سیراجەددین) ماتەمنامەیەکی (٢٣) دێری بۆ ئەو کۆچە بلاّوکردۆتەوە. هەروەها (شینی گۆران)ی هێمنیش بۆ یەکەمجار لە ژمارە (٤٦)ی ئەو ڕۆژنامەیە بلاّوبۆتەوە.

٤٨– تاریك و ڕوون: ١٥٣.

(*) من خۆم دواتر لەکاك سەلاحی جوانەمەرگی کوڕی مامۆستا هێمنم بیستووە، کەوا زیاتر لە (٥٠) شیعری شینگێری بۆ کۆچی هێمن نووسراوە، کە تائێستا هەندێکیان بلاّونەکراونەتەوە.

٤٩– نموونەکان لەسەرچاوەی جیاجیاوە ڕاگوێزراون. ئێمە لە کتێبێکدا کە بە هاوکاری دۆست و هاوڕێمان (کاك عەلی بواغی)، خەریکی ئامادەکردن و لە چاپدان و بلاّوکردنەوەی داین، نزیك بە هەموو ئەو دەقە شیعرییە شینگێڕیانەمان کۆکردۆتەوە کەدەستمان پێی ڕاگەیشتبێ.

٥٠– دیارە ئێمە لەم باسەدا ڕاگوزەرێکی خێرامان بە شیعری ماتەمنامەی کوردیدا کردووە و ڕوومالّی چەند لایەنێکیمان کردووە و چەند نموونەمان لەو بارەوە خستۆتە ڕوو. دیارە مەسەلەکە بەوەندە کۆتایی نەهاتووە، بەلّکو لە دیوانی شاعیرانی کوردا بە دەیان تێکستی شیعری ماتەمنامە بەدی دەکرێت کە لە بۆنەی کۆچ و ماتەمینی کەسان و ڕووداوی جیاجیادا هۆنراوەتەوە. ئەگەر وردتر بۆ مەسەلەکە بچووینایە و ڕوومالّی هەموو تێکستەکانمان بکردایە ئەوەبێ شك لە قەوارەی ئەم باسەدا جێگای نەدەبۆوە.

(لە ڕۆژانی ٢٤ و ٢٥ و ٢٦ /٩/ ٢٠١٣) و لە میانەی بەشداریکردنمان لە دووەمین کۆنفرانسی زانستیی سالاّنەی (زانکۆی ڕاپەڕین) بۆ (زمان و ئەدەب)، ئەم باسەمان لە یەکێك لە سیمینارەکانی کۆنفرانسەکەدا پێشکەش کرد، هەر لەوێشدا لە ڕێگەی مامۆستایانی زانکۆی سلێمانییەوە زانیمان کەوا نامەیەکی ماستەر لەم بابەتەدا لە بەشی کوردی – کۆلیژی زمانی زانکۆی ناوبراو، بە ناونیشانی (لاواندنەوە لە شیعری کوردی کرمانجی خوارووودا)، لە لایەن خوێندکار (ئاشنا جلال رفیق)، لە سالّی (٢٠١١)دا ئامادە و پێشکەش کراوە).

سەرچاوەکان

أ/ کوردی:

١– ئەفرادن و مردن لە ئەفسانەی کوردیدا، فەرهاد عەزیز خۆشناو، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ٢٠١٣.
٢– بەیادی تۆ دەژی دڵم، هەژار، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی فەرهەنگی سوید – کوردستان، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣.
٣– بۆ کوردستان، هەژار، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١.
٤– پیرەمێردی نەمر، محمد رسول (هاوار)، چاپخانەی (العانی)، بەغدا، ١٩٧٠.
٥– تاریك و ڕوون، هێمن، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا، بەغدا، ١٩٧٤.
٦– دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، حەمەسەعید حەمەکەریم، دارالحرية للطباعة، بەغدا، ١٩٨٦.
٧– دیوانی ئەحمەد بەگی کۆماسی، موحەمەد عەلی سوڵتانی، مەڵبەندی ڕۆشنبیری هەورامان، سلیمان، ٢٠١٢.
٨– دیوانی ئەسیری، د.کوردستان موکریانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦.
٩– دیوانی ئەوڕەحمان بەگی بابان، محمود احمد محمد، چاپخانەی زەمان، بەغدا، ١٩٨٩.
١٠– دیوانی بێخود، محمدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٧٠.
١١– دیوانی بێ کەس، محمەدی مەلا کەریم، چاپی دووەم، چاپخانەی الادیب، بەغدا، ١٩٨٠.
١٢– دیوانی ڕەنجووری، حەمەد عەلی قەرەداغی، چاپی یەکەم، چاپخانەی أفاق عربية، بەغدا، ١٩٨٣.
١٣– دیوانی سەلام، ئومێد کاکەرەش، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٩٠.
١٤– دیوانی سالم، چاپخانەی کوردستان، چاپی دووەم، هەولێر، ١٩٧٢.
١٥– دیوانی شاری، ئەحمەد حسێن ئەحمەد، چاپخانەی چوارچرا، سلیمانی، ٢٠١٢.
١٦– دیوانی شیعر (محمد صالح دیلان)، عبدوڵلا عەزیز خالد، ئەمینداری رۆشنبیری و لاوان، بەغدا، ١٩٧٨.
١٧– دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح، ئازاد عەبدولواحید، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.
١٨– دیوانی قانع، برهان قانع، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی زانکۆی سلیمانی، سلیمانی، ١٩٧٩.
١٩– دیوانی کەمالی، کەمال عەلی باپیر، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا، ١٩٨٦.
٢٠– دیوانی گۆران، محمدی مەلاکەریم، چاپخانەی کۆری زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠.
٢١– دیوانی مەولەوی، مەلاعبدولکەریمی مودەڕیس، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلیمانی، ٢٠٠٦.
٢٢– دیوانی مستورە، ماجد مردوخ روحانی، سازمان چاپ و نشر آراس، اربیل، ٢٠٠٥.
٢٣– دیوانی نالی، مەلاعبدولکەریمی مودەڕیس، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.
٢٤– دیوانا وەداعی، سەعید دێرەشی، دەزگای سپیرێز، دهۆك، ٢٠٠٨.
٢٥– دیوانی وەفایی، د.عوسمان دەشتی، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠١٢.
٢٦– ڕۆژنامەی کوردستان، ئامادەکردنی بنکەی ژین، لەبڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، ب٤، هەولێر، ٢٠١٢.
٢٧– شێخ محمود لە شیعری کوردیدا، لەتیف بەرزنجی، مطبعة الثقافة و الشباب، اربیل، ١٩٩٠.
٢٨– کۆیە لەرەوتی سارستانیەتدا، کەریم شارەزا و کەسانی تر، بەڕێوەبەرایەتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ٢٠٠٩.
٢٩– گۆڤاری کاروان، ژمارە (٩٣)، ساڵی دەیەم، هەولێر، ئاداری ١٩٩٢.
٣٠– محمد امین زکی، علاءالدین سجادی، چاپخانەی معارف، بەغدا، ١٩٤٨.
٣١– مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خەزنەدار، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ب١، ب٤، هەولێر، ٢٠٠١، ٢٠٠٤.
٣٢– یادی پیرەمێرد، علاءالدین سجادی، چاپخانەی معارف، بەغدا، ١٩٥١.
٣٣– هەنبانە بۆرینە، هەژار، سروش، تهران، ١٣٦٩.

ب/ عەرەبی:

٣٤- تاريخ الادب العربى (العصر الجاهلي)، د.شوقى ضيف، ط٣، دارالمعارف بمصر، القاهرة، ١٩٦٠.

٣٥- جواهر المعاني في شرح ديوان احمد الخاني، تحسين ابراهيم الدوسكي، دار سپيريز للطباعة و النشر، دهوك، ٢٠٠٥.

٣٦- العمدة في محاسن الشعر و آدابه و نقده، ابي على الحسين بن رشيق القيرواني، عبدالحميد هنداوي، ج٢، المكتبة العصرية، بيروت، ٢٠٠٧.

٣٧- معجم المصطلحات الادبية، پول آرون و آخرون، ت: د.محمد حمود، المؤسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع، بيروت، ٢٠١٢.

ج/ فارسی:

٣٨- انواع ادبی، سیروس شمیسا، انتشارات فردوس، چاپ دهم، تهران، ١٣٨٢.

٣٩- فرهنگ اصطلاحات ادبی، سیماداد، انتشارات مروارید، تهران، ١٣٨٢.

٤٠- فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی، ام. ایبرمز، ت: سعید سبزیان، انتشارات رهنما، ١٣٨٧.

٤١- واژەنامه هنر شاعری، میمنت میر صادقی، کتاب مهناز، تهران، ١٣٧٣.

مەرگ لە ئەفسانەدا

داستانی گلگامێش بە نموونە

سالار عوسمان
مامۆستای یاریدەدەر
کۆلێژی زمان - زانکۆی سەلاحەددین

پێشەکی

مەرگ پرسێکی گەورەی مێژووی مرۆڤایەتییە، لەوەتەی مرۆڤ هەیە لە گەڕانێکی قووڵدایە بە دوای ناسین و تێگەیشتن و لێکدانەوە و ڕاڤەکردنی مەرگ، سەرەتا لە ڕێی لێکدانەوە سادەکانی، دواتر لەگەڵ تێپەڕینی زەمەن و کەڵەکەبوونی ڕۆشنبیری و زانست کە ئەفسانە و ئایینیش لە تەکیدا هاریکار بوون، توانی قسە لە مەرگ و پێوەندییەکانی نێوان مرۆڤ و مەرگ بکات، لێ قسەکردنێکی یەکلاکەرەوە نا، چونکە مەرگ یەکێ لەو پرسە یەکلانەکراوانەی مێژووی مرۆڤایەتییە کە تا هەنووکەیش دەرگای ڕامان و پرسیار و گەنگەشە بەسەریدا ئاوەڵایە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە (مەرگ لە ئەفسانەدا، داستانی گلگامێش بە نموونە) هەوڵێکی زانستیانەی خاکەڕایە بە ئاڕاستەی ناساندنی مەرگ و پێوەندیی نێوان ئەفسانە و مەرگ.

لێکۆڵینەوەکە لە دوو بەش پێك دێت:

بەشی یەکەم تایبەتە بە ناساندنی زاراوە و چەمکی مەرگ و، لەگەڵیشیدا تێڕوانینێك سەبارەت بە ئەفسانە لە سەرەتای قۆناغی مێژووی مرۆڤایەتی و هەمدیس پێوەندیی ئەفسانە لەگەڵ ترس و نەمرییدا.

بەشی دووەم لایەنە پراکتیکیەکەیەتی و، داستانی گلگامێش بە نموونە وەرگیراوە، تا بشێین لە ڕێگەی ئەو داستانەوە کە بە دێرینترین داستانی ئەفسانەیی دادەنرێت لە مێژوودا، باس لەو گەڕانە بێهودەی مرۆڤ بکەین سەبارەت بە تێگەیشتن لە مردن و گەڕان بە دوای نەمرییدا.

بەشی یەکەم

مەرگ: زارەوە و چەمك و تێڕوانین

١-١ زاراوەی مەرگ

مەرگ وشەیەکی کوردییە و لە دوو بڕگە (مە + رگ) پێك دێت، لە زمانی کوردیدا لە بەرامبەر وشەی (مەرگ)ـدا، (مردن) و (مرن)ـیش بەکار دێت، مەرگ واتە (ئاکام، مرن، گل، مردن)[١] و ئەگەر فراوانتر لێی بڕوانین، واتە (گیاندان، تێداچوون، لەنێوچوون)[٢] و (ڕووحکێشان، گیانکەندن، تیاچوون، سەرنانەوە)[٣] و

---

[1] گیوی موکریانی: فەرهەنگی کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ١٩٩٩، لـ٨٥٢
[2] هەر ئەو سەرچاوە، لـ٨٥٧

عەرەبیش هەر وای پێدەلێن و وشـەگەلێکی وەك (مـوت، وفـاە، منیـە، روی، منـون)[4] و (اجـل)[5] ـیان بـۆ داناوە و، تورکیش (Olum)[6] بە کار دەهێنین و، فارسیش (مرگ)[7] و ئینگلیزیش (Death)[8] بەکار دەبەن.

بەو پێودانە دەکرێ بلێین، تاڕادەیەکی زۆر سەرجەم زاراوەکان لە مانادا لە یەکەوە نزیکن و، ئاماژەن بۆ لە نێوچوون، یان نەمانی مرۆڤ.

هەر لە نێو باسی زاراوەی (مەرگ)ـدا پێویستە ئەوەیش ڕوون بکەینەوە کە ئایا هیچ پێوەندییـەك لـە نێوان وشەی (مرۆڤ) و (مردن ـ مەرگ)ـدا هەیە؟

بۆ قسەکردن سەبارەت پێوەندیی نێوان وشەی (مردن ـ مەرگ) لەگەڵ (مرۆڤ)ـدا، پێویستـە سـەرەتا بگەڕێینەوە بۆ زمانە کۆنەکان، چونکە قسەکردن لە پێوەندی نێوان وشەی (مرۆڤ) و (مردن ـ مـەرگ) بـەر لەوەی قسەکردنێکی زمانەوانی بێت، قسەکردنێکی مێژووییە.

بۆ ئەوەی نزیك بینەوە لە ڕاستیی زانستی، پێویستە ئەم دووخاڵە ڕەچاو بکەین:

١– پێویستە بگەڕێینەوە نێو زمانە کۆنەکان، سەرەتا هـەر زمانێـك بـە تـەنیا وەربگـرین و بـزانین چ پێوەندی، یان لە یەکنزیکییەك هەیە لە نێوان هەر دوو وشەی (مرۆڤ و مەرگ)ـدا لە نێو خودی زمانەکەدا.

٢– زمانەکان لەگەڵ یەکتردا بەراورد بکەین، واتا هەر زمانێك لەگەڵ زمانەکەی تردا بـەراورد بکـەین، لە پێوەندی نێوان وشەی (مرۆڤ) و وشەی (مردن ـ مەرگ)ـدا.

هەرێم عوسمان لە لاپەڕە (١١٠ – ١١٢)ـی کتێبەکەیـدا (چـەمکی مـردن لـە زمـانی کوردیـدا) و لـەژێر ناونیشانی (ڕیشـەی وشـەی مـردن لـە کوێـوە هـاتووە)، بەسـوود وەرگـرتن لـە فـاروق عومـەر سـدیق (لـە دایکبوونی وشە – لاپەڕە ٦٧، ٧١، ٧٢، ٧٨ و ٨٠) دەیەوێت ئەم پێوەندی و نزیکییە پشتڕاست بکاتەوە، لێ پێموایە ئەم باسە قووڵبوونەوەی پتری دەوێت و، پێویسـتە ئـەم دووخاڵـەی پێشـتر باسمـان کـرد، بـە وردی لەم قوڵبوونەوەیەدا ڕەچاو بکرێ.

هەرێم عوسمان دەڵێ: (.. گەر بگەڕێینەوە بـۆ بنجـی وشـەی مـرۆڤ لـە زمانـە هینـدۆ ئەورووپییـەکان دەبینین (marta < mr – ta) و، ئاوێستا (mareta) و، فارسی کـۆن(martiya) ، پەهلـەوەی(mard) ، (mart)، (martum)، (mardom)، گریکی(mortos) ، لاتینی(morotalis) ، ئینگلیزی(mortal) ، هاوکات لە فەڕەنسی (morta)ـە کە لە لاتینییەوە هاتووە(mors) ، لە عیبریشدا دەکاتە (mouth) و، لە فارسی نوێ (مرد، مردم)

---

[3] هەژیر عەبدوڵڵا پوور: فەرهەنگی هەژیر، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی (دهۆك)، ٢٠٠٧، لـ١١٧٣

فاضل نظام الدین: ئەستێرەگەشە، فەرهەنگی کوردی – عەرەبی ـیە، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، چاپخانەی

[4]الاجیال – بەغدا، ١٩٧٧، لـ٦٨٢

[5] هەر ئەو سەرچاوە لـ٦٧١

[6] مولود ساری: الموارد، قاموس ترکی – عربی،concayayinevi، ١٩٩١،٢٤٤

[7] دکتر حسن انوری: فرهنگ بزرگ سخن، تهران، ١٣٨١،ج٨، ٦٩

[8] ناهدە رفیق حلمی: ڕێبەری ڕێبوار، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، دار الحریە للطباعة، ١٩٨٨ لـ٢٠٥

و تاجیکی (مرد، مردم)، گەر سەرنجی فۆرمی هەریەك لەم وشانە بدەین دەبینین لە یەکنزیکییەکی زۆر بە دی دەکرێت).[9]

تا ئێرە هەرێم عوسمان باشی بۆچووە، بەڵام بە بڕوای ئێمە ئەوەندە بەس نییە بۆ ئەوەی قەناعەت بەخۆمان بهێنین و بڵێین کە پێوەندی و لەیەکنزیکی لە نێوان هەردوو وشەی (مرۆڤ و مردن)ـدا هەیە.

بۆ سەلماندنی ئەم ڕایەمان، گەر لە زمانی عەرەبیدا وردبینەوە، دەبینین لە بەرانبەر وشەی (مرۆڤ)ـدا وشەگەلێکی وەك (انسان، شخص، بشر، الجنس البشری)[10] بەکار دەبەن و لەبەرانبەر وشەی (مردن)ـیشدا وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کردووە (موت، اجل، وفاه، منیە، روی) بەکار دەهێنن و، هەر بەم شێوەیە لە زمانی تورکیشدا لێکدوورییەك هەیە لە نێوان هەردوو وشەی (مرۆڤ – مردن)ـدا،.. لە زمانی تورکیدا لە بەرانبەر وشەی (مرۆڤ) وشەی (insan)[11] بەکار دەهێنن و پێشتریش ڕوونمان کردووەتەوە کە (olum) بۆ مردن بە کار دەبەن.

١-٢ مەرگ وەك چەمك

مەرگ چەمکێکی قسەهەڵگر و فرە ڕەهەندە، بۆیە پێناسەکردنی کارێکی ئاسان نییە، لەوەتەی مرۆڤ هەیە و بیر دەکاتەوە، لەوەتەی مرۆڤ هەیە و لە دەوروبەر و سروشت و ژیان لێکەوتەکانی ڕادەمێنێ، یەکێك لە پرسیارە گەورە و خەمە قووڵەکانی تێگەیشتنە لە مەرگ، بۆیە هەر لەسەرەتای دروستبوونییەوە، هەر لەسەرەتای ئیدراك و پەیبردن بەو ڕاستییەی کە ژیانی مرۆڤ دەورە دراوە بە کۆمەڵێك نهێنی و یەکێ لە نهێنییە هەرە گەورەکانیش مەرگە، ئا لەوساتەوە تا ئێستا، مرۆڤ سەوداسەر و عەودالێ، ماندوو و شەکەت، بەردەوام بە دوای وەڵامی ئەو پرسیارە گەورە و، بە دوای ئاشکراکردنی ئەو نهێنییە مەزنەوەیە.

لە هەر گۆشەیەکەوە لە مەرگ بڕوانین، مەرگ بەجۆرێك خۆی نیشان دەدات، جۆری گۆشەکان و جیاوازییەکانیان جیاوازیی دەخاتە نێو پێناسەکانەوە، لێ لەوەتەی مرۆڤایەتی هەیە، لەوەتەی ئیدراك و گەڕان بە دوای ولامی پرسیارەکان سەری خستووەتە نێو زانست و دەگەڵیشدا زانستەکان هەڵدەکشێن، مەرگ پێناسەی جۆراوجۆر و جیاوازی بەخۆوە بینیوە، لەگەڵ هەبوونی هەموو ئەو جۆر و جیاوازییانە، کە هەریەکەیان سەربەشوێنێك دا دەکەن و، لەتەك ئایین، یان ئەفسانە و ئایدیا و ئاراستەیەکی هزریدا لەنگەر دەگرن، بەڵام دواجار هەر هەموو ئەو پێناسانە، بەتەواوی جیاوازییەکانیشیانەوە، لە دوو ڕوانگەی جیاوازدا کۆدەبنەوە کە بریتیین لە :

---

[9] هەرێم عوسمان: چەمکی مردن لە زمانی کوردییدا، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم – هەولێر، ٢٠١٣، لـ١١٠ – ١١٢

[10] فاضل نظام الدین: ئەستێرەگەشە، لـ٦٢٧

[11] Alāadin Karkmaz, Müjgān Karkamz: TuRKCE SöZLük, Turky, Dyanet VaKF: yay INLarI ANkara – 1994 - 242

١- ڕوانگەی ئایینی.
٢- ڕوانگەی مەتریالی.

١- ڕوانگەی ئایینی:

ڕوانگەی ئایین، ڕوانگەیەکی پیرۆزە بۆ مەرگ، ئایینەکان بە هەموو جیاوازییەکانیانەوە مەرگ وەك ڕووداوێکی پیرۆز سەیر دەکەن و هەر بەو پیرۆزییەشەوە بەرخوردی دەگەڵدا دەکەن، هۆیەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە مرۆڤ لە ڕوانگەی ئاییندا کائینێکی پیرۆزە، تەنانەت هەندێ کەڕەت پیرۆزییەکەی نزیك دەبێتەوە لە جێنیشینی خوا، (هەر بۆ خۆیشی ئێوەی کردە جێ نشینانی زەوین....)[12] ، بە واتایەکی تر بە پیرۆز سەیرکردنی مەرگ لە ئاییندا واتا بە پیرۆز سەیرکردنی مرۆڤ، چونکە دواجار ئەوە مرۆڤە دەمرێ و، هەر بۆیەشە سرووت و ڕێوڕەسمە ئایینییەکانی مەرگ لە چوارچێوەیەکی شکۆدار و شایستە بەو پیرۆزییەی مرۆڤ ڕێکخراون.

لە ڕوانگەی ئاییندا مەرگ بریتییە لە :

- هاتنی وادەی فەرمانی خوا بۆ ڕۆحکێشانی مرۆڤ.
- جیابوونەوەی ڕۆحی مرۆڤ لە جەستەدا و هەڵکشانی ئەو ڕۆحە بۆ لای خوا.
- کۆتاییهاتنی تەمەنی پێشوەختە نووسراوی مرۆڤە لای خوا.
- کۆتاییهاتنی ژیانی مرۆڤ لە دونیا و دەستپێکردنی ژیانی دوایی.
- مردن نێوەندێکە لە نێوان دونیا و دواییدا، (مەنزڵگایەکە بۆ دووبارە ژیانەوە)[13].

٢- ڕوانگەی مەتریالی

ئەم ڕوانگەیە تەواو پێچەوانە و دژە لەگەڵ ڕوانگەی ئایینیدا، سەرلەبەری ئەو پێناسانە مرۆڤ تەنیا بە (بوون)ـەوە گرێ دەدەن، چونکە (لای مەتریالیستەکان، جیهان تەنیا لە یەك شت پێکهاتووە، ئەوەیش ماددەیە)[14]، ئەم باوەڕە لەگەڵ مێژوودا هاتووە و ڕەگ و ڕیشەیەکی کۆنی هەیە و، (تالیس ٦٢٤ – ٥٤٦ پ.ن) پێیوایە (بنەما و جەوهەری هەموو شتەکان (ئاو)ـە)[15] و، (دیمکرێتس ٤٦٠–٣٧٠ پ.ن) پێیوایە مردن کۆتایی یەکجاری مرۆڤە، چونکە لە ڕوانگەی ئەودا (ڕۆح نەمر نییە، زیندووبوونەوەش نییە)[16] و، سەبارەت بیریار و فەیلەسووفە هاوچەرخەکانیش، (مارتن هیدگەر ١٨٨٩ – ١٩٧٦)یش کە خودان تێزی

---

[12] ئایەتی (١٦٥)، سوورەتی (ئەنعام)، قورئانی پیرۆز: و: هەژار، چاپخانەی گەورەی قورئانی پیرۆز، لاپەڕە ١٥٠

[13] میشێل مالرۆب: مرۆڤ و ئایینەکان، و: هیوا مەلا عەلی سوورەدێی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦، لـ١٢٢

[14] ٢٠١٤/٢/٧ www.shatharat.net د.محمد خطاب: المادية ـ تعرفها، مرحلها،

[15] هەر ئەو سەرچاوە

[16] سیروان ئەحمەد سەعید: دەروازەیەك بۆ فەلسەفە/ کلاسیك، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ڕێکخراوە دیموکراتییەکان، سلێمانی، ٢٠٠٩، لـ٦٧

(دازاين – بوونەوەری مرۆیی)ـیە، مەرگ وا پێناسە دەکات کە (کۆتایی بە بوونەوەری مرۆیی هێناوە)[17] و، پێیوایە کە مردن (لایەنێکی دیاریکراوە لە لایەنەکانی وەقائیعییە –لە پێناو خۆیدا –)[18] و، (مۆریس بلانشۆ ١٩٠٧–٢٠٠٣)یش مردن وەك ڕێکەوتێك دەبینێ و پێیوایە ئەوە (ڕێکەوتی مەرگە وا دەکات بێ توانا بین لە پێشبینیکردنی مەرگ)[19] و، جاك شورون ـ یش لە چەمکی (دیاردە)ـدا چڕی دەکاتەوە و، وای بۆ دەچێت کە (مردن دیاردەیەکە لە دیاردەکانی ژیان)[20].

ئەگەر لەم پێناسانە وردبینەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە چەمککەگەلێکی وەك (مادده ـ سروشت و واقیعی بابەتیانە، ئاو، نەمرنەبوونی ڕۆح، توانای کۆتاییهاتن بە بوونەوەری مرۆیی، ڕێکەوتی مەرگ و دیاردە) ئاماژەن بۆ ئەوەی کە ڕوانگەی مەتریالی ـ لەگەڵ هەبوونی جیاوازی نێوانیان ـ لەسەر ئەوە کۆکن کە مردن وابەستەیە بە بوون و تێکەڵی مەسەلە نادیار و غەیبیەکان و شیکردنەوە وەهمییەکان ناکرێ و، تەنێ لە سنووری ئەقڵ و بوون ـ ەوە و، دوور لە هەر پێدانی پیرۆزییەکەوە خوێندنەوەی بۆ دەکرێت و شیدەکرێتەوە، کەواتە مەرگ لە ڕوانگەی مەتریالییەوە بریتییە لە:

- کۆتایی بوون ـ ێك کە هەیە.
- کۆتایی ژیانی مرۆڤ و وەستان لەوێدا.
- ئەو توانایەی کۆتایی بە بوونەوەری مرۆیی دەهێنێت.
- ئەزموون نەکردن، چونکە ئەوە بوون ـ ە ئەزموون دەکرێ و مەرگ ـ یش کۆتایی بەو بوون ـ ە دێنێت.
- پێشبینی ناکرێت، چونکە ئەزموون نەکراوە.
- نهێنییەکە ئاشکرا ناکرێ، چونکە نهێنی بوون ـ ێك نییە تا کاری لەسەر بکرێت و هەوڵی شیکردنەوە و ئاشکراکردنی بدرێت.
- هێزێکە و مرۆڤەکان تێیناگەن، بۆیە لێشی دەترسن.

١–٣ مەرگ لە ئەفسانەدا

لە نێو ئەفسانەدا مەرگ حزورێکی پان و بەرین و فراوان و فرە لایەنی هەیە، چونکە مەرگ لە یەکەم چرکەساتی نمایشی پڕ هەیبەتی خۆیدا ئەو پرسیارە گەورەیەی خولقاندووە، کە لەو ساتەوە تا ئێستا مرۆڤ بە دوای وەڵامیدا وێڵ و سەرگەردانە، ئاخۆ ئەمە چییە؟. ئەم هێزە چییە کە ڕۆح لە جەستەی مرۆڤ هەڵئەقەنێی و، دواجار جەستەیەکی سارد و سڕ، بێڕۆح و جوولە جێدەهێڵێت؟. ئەم ڕووداوە چییە و چۆن ڕوویدا و، لە کوێوە هات و بەرەو کوێ؟. هەموو ئەمانە پرسیاری مرۆڤن لە چرکەساتی تراژیدیا ئامێزی

---

[17] جاك شورون: الموت فى الفكر الغربى، ت: كامل يوسف حسين: عام المعرفه ٦٧٦، كويت ، ١٩٩٠، ص٢٢٣

[18] هەر ئەو سەرچاوە ص ٢٨١

[19] هەرێم عوسمان: چەمکی مردن لە زمانی کوردیدا، ل ١٥١

[20] جاك شورون: الموت في الفكر الغربي، ص ٢٦٦

بینینی یەکەم مەرگدا، پرسیارگەلێك کە تا ئێستایش مرۆڤەکان پێیوە مژوولن و زانستیش دەگەڵیدا ماندوو و شەکەت، لێ هەموو ئەو پرسیارانە هێشتا سەریان بە وەڵامێکی قایلکەردا نەکردووە کە ئاوی دڵی مرۆڤ بداتەوە.

بەر لەوەی بچینە نێو قوڵایی قسەکردن سەبارەت مەرگ لە ئەفسانەدا و پێوەندییەکانیان، پێویستە ئەگەر بە کورتیش بێت، پێناسەی ئەفسانە بکەین.

پ.د.عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، لە کونجێکی فەلسەفەییەوە لە ئەفسانە دەڕوانێ و پێیوایە کە (جۆرێکی هۆشیاری کۆمەڵایەتی)[21] یە و (بە هەوڵدانێکی سەرەتایی مرۆڤ دەزانرێت بۆ ئەوەی لە جیهان بگات و جیهان بناسێت)[22] ، بەو پێودانە ئەگەر ئەفسانە جۆرێك بێت لە هۆشیاریی کۆمەڵایەتیی مرۆڤە سەرەتاییەکان بە ئاراستەی جیهانناسیدا، ئەوا لە نێو لاپەڕە مێژووییەکانی ژیانی مرۆڤایەتیدا ـ تایبەت پاژی ئەفسانە – بابەتگەلێکی زۆر بۆ نەوەکان ماوەتەوە کە بریتیین لە قسەکردن لە مەرگ و هەموو ئەو پرسیار و ڕامان و خەم و ئەندێشانەیشی لەگەڵ خۆیدا کۆکردووەتەوە کە هەم بۆ توێژەران مایەی ئاوڕلێدانەوەن، هەمیش قۆناغەکانی هۆشیاریی کۆمەڵایەتی مرۆڤایەتیمان بۆ شی و پۆلێن دەکات و دەستمان دەگرێ تا زانستیانەتر لە مەرگ بدوێین، چونکە وەك(د. ڕانیا سەمارە) گوتەنی: (ئەفسانەکان ئاکامی کۆششی باوانی سەرەتان بۆ لێکدانەوەی ئەو شتانەی لە دەورووبەریان ڕوویانداوە)[23] ، بۆیە لێرەدا بە گەڕانەوەمان بۆ لێکدانەوە سەرەتاییەکانی مرۆڤ سەبارەت بە مەرگ، ڕووناکی دەخەینە سەر بەشێکی هەرە گرینگ لە تێگەیشتن لە مەرگ، لێ تێگەیشتنێك (کارل گوستاف) گوتەنی: (وێنەیەکی سەرەتایی کۆنەستی مرۆڤەکانە کە لە ئەزموونە خودییەکانەوە بەرهەم هاتووە)[24] ، کەواتە ئەوەی سەبارەت مەرگ لە نێو ئەفسانەکاندا دەبینرێت بریتییە لە ئەزموونی خودی مرۆڤەکان و، وێنەیەکی تێگەیشتنی مرۆڤە سەرەتاییەکانە بۆ مەرگ، بەڵام نابێ ئەو ڕاستییە نادیدە بگرین، کە ڕاستە ئەو (ئەزموون–ئەزموونی خودی مرۆڤەکان، وێنە ـ وێنەی تێگەیشتنی مرۆڤە سەرەتاییەکان بۆ مەرگ) لەسەر هیچ بنەمایەکی زانستییانە هەڵنەچنراوە، لێ زانست لە قۆناغە جۆراوجۆرەکانی مێژوودا سوودێکی زۆری لێ بینیوە، سوودوەرگرتنێك بە ئاراستەی باشتر ناسین و تێگەیشتن لە مەرگ.

بەر لەوەی باس لە ئەفسانەکان بکەین، کە ئایا چۆن و بە چ شێوەیەك مەرگ تیایاندا بەرجەستەیە، یان چۆن و بە چ بیر و ڕا و بۆچوون و بینینێکەوە سەرەدەرییان دەگەڵ مەرگدا کردووە، بە پێویستی دەزانین لا لە دوو مەسەلەی گرینگ بکەینەوە.

[21] د.عیزەددین مستەفا ڕەسووڵ: لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی سێیەم، چاپخانەی ئاراس – هەولێر، ٢٠١٠، لـ١٧

[22] هەر ئەو سەرچاوە، ل١٧

[23] د.رانیا سەمارە: ئەفسانە و ئەدەب، و: حسێن سابیر عەلی، چاپخانەی شەهاب – هەولێر ، ٢٠٠٨،ل٨

[24] ستانلی هایمن: النقد الادبی و مدارسه الحدیثة، ت: احسان عباس و یوسف نجم، ج١، ص٢٤٦

١-٣-١ ئەفسانە: منداڵیی هزری مرۆڤایەتی

ئەفسـانە شـیکردنەوەی سـەرەتاییانەی مرۆڤـە بـۆ دەورووبـەر و دیـاردە و نهێنییـەکان، لـێ شیکردنەوەیەکی سادە، چونکە ئەوکات، لەکاتی ڕسکانی بیرە ئەفسانەییەکان مرۆڤ لە بەرانبەر دەورووبەر و دیاردە و نهێنییەکان، وەك کاراکتەرێکی بێدەسەڵات، بێزانیاریی و تەنانـەت ترسـاو خـۆی بینیوەتـەوە، هەربۆیە هەوڵیداوە بەو بێدەسەلاتی و بێزانیارییەی خۆیەوە ڕووبەڕووی ئەو ترسە ببێتەوە، ئەو ترسەی لە ڕێگـەی ڕووداوە کـت و پڕەکـان، کـە ئەوسـا بـۆ ئـەو کـت و پـڕ بـووە و دواتـریش بۆتـە نهـێنی و هـەوێنی لێکدانـەوە، پێدەچـێت لێکدانـەوەکان تـا زەمـەنێکی زۆریـش فریـای نەکـەوتبێت و، لـە بـەردەم ڕاسـتی ڕووداوەکاندا بە ئاراستەی ئاشکراکردنی هیچ لەو نهێنییانەدا، هێور و ئارام ڕاینـەگرتبێت! . هەربۆیـە مـرۆڤ سەرەتا مرۆڤێکی توڕە بووە، توڕەبووە لەبەرئەوەی زەمەنێکی زۆر لە نێوان تێگەیشـتن لـە دیاردەکـان و پێگەیینی ئیدراك هەبووە، زەمەنێك کە مرۆڤ لە ململانێیەکی قورسدا بووە لەگەڵ خۆی، لەگەڵ سروشـت و دەورووبەر و ڕووداوەکاندا،.. ئا لەو زەمەنەدا مرۆڤ بیرکردنـەوە و لێکدانـەوە سـادەکانی خـۆی دەهەمبـەر ڕووداوەکان ـ مەرگ لە نێویدا ـ دەربڕیوە، دەربڕینێك ئێستا وا لە نێو ئەفسانەکاندا بە فراوانـی ماوەتـەوە و، ئێمەیش لە خوێندنەوە و شرۆڤەکردنیاندا وا تێی دەگەین کە ئەم لێکدانەوە و خوێندنەوە سـەرەتاییانە بریتیین لە لێکدانەوەی قۆناغی منداڵیی مرۆڤایەتی.

لـەو قۆناغـەدا مـرۆڤ و لێکدانـەوەکانی، مرۆڤایـەتی و هـەموو ئالۆزییـەکانی لـە بـواری لێکدانـەوەی ڕووداوەکان ـ مەرگ لە نێویدا ـ ڕێك لە لێکدانەوەی منداڵ دەچێت بۆ ڕووداوەکان، چونکە هەم ڕووداوەکان نوێن، هەمیش کت و پڕن و، هەمیش تێیان ناگـات و لـە هـەوڵی تەفسـیرکردنیاندایە، چـۆن تەفسـیرکردنی منداڵ بۆ دیارەکان بێزانیاری و بێئەزموون تێدەپەڕێت تـا دەگاتـە قۆنـاغی زانیـاری و پێگـەیینی ئیـدراك، هەروایش مرۆڤایەتی زەمەنێکی زۆری بڕیوە، زەمـەنێك پـڕ لەسـەر ئێشـە و دەردیسـەر تـا زانیـاری پـەیدا کردووە و گەیشتووەتە ڕادەیەك لە ئیدراك، بۆیە دەڵێین ڕادەیەك لە ئیدراك، چونکە تا هەنووکە مرۆڤایەتی بە هەموو ئەو زانستەیش کە بە سەریدا کەڵەکە بووە، نـاتوانێ وەڵامـی تـەواوی هەنـدێ پرسـیار بداتـەوە، ـلەنێویاندا وڵامی پرسیاری مەرگ ـ، کەواتـە دەکـرێ بڵـێین ئەفسـانە منـداڵیی هـزری مرۆڤایەتییـە و، ئـەو دەرازینگەیـە کـە مـرۆڤ لەسـەرەتادا سـەرجەم لێکدانـەوەکانی خـۆی تێـدا جێکردووەتـەوە، هەربۆیـە ئەفسـانەکان پڕاوپـڕن لـە لێکدانـەوەی جیـاواز و، سـەیر و سـەمەرەیی لـە بـیر و تێـڕوانین و دەربـڕین و چارەسەر..!

(گیزیلGesell) لە کتێبەکەیدا (منداڵ لە پێنج تا دە) لێکدانەوەی منداڵ بۆ بیرکردنەوە لە مەرگ بـەم شێوەیە دابەش دەکات:[25]

ـ منداڵ لە تەمەنی پێنج ساڵیدا: منداڵ لەو تەمەنەدا ناتوانێ هەست بە بوونی ژیانی خۆی و ئەوانـەی پێش خۆی بکات و، پێیوایە ئەگەر مردنیش هەبێت کاتییـە و مـرۆڤ زینـدوو دەبێتـەوە، دوور لـە هەڵچـوون نایەوێت خۆی ڕادەستی مەرگ و بیرکردنەوە لە مەرگ بکات.

[25] جاك شورون: الموت فی الفکر الغربی، ص١٦

ـ منداڵ لە تەمەنی شەشساڵیدا: ئەو سەرەتا هەڵچووە دەست پێدەکات کە تێیدا ئەو نیگەرانییە درووست دەبێت، کە لەوانەیە دایکی بمرێت و جێی بهێڵێت، لەو تەمەنەدا منداڵ مردن بە کوشتن، یان پیری و نەخۆشی دەبەستێتەوە و مردن وەك جۆرێك لە دوژمنکاری وێنا دەکات، لێ هەر دان بەو ڕاستییەدا نانێت کە خۆی دەمرێت.

ـ لە تەمەنی حەوت ساڵیدا: گومان لە بیرکردنەوەیدا دەست پێدەکات، گومان لەو بیرکردنەوەیەی کە بەردەوام مەرگی بۆ خۆی ڕەت کردووەتەوە، بە واتایەکی تر لەوانەیە مەرگ بگاتە خۆیشی.

ـ لە تەمەنی هەشت، نۆ ساڵیدا: ئەم قۆناغە بە هەنگاوی یەکلاکەرەوە دادەنرێت و منداڵ تێیدا تێدەگات کە نەك هەندێك، بەڵکوو هەموو دەمرن، جا بە کوشتنیان بێت، یان بە نەخۆشی و پیری.

ئەگەر سەیری ئەم دابەشکردنەی (گیزیلGesell) بکەین دەبینین جۆرێك لە نزیکی و پێوەندی هەیە لە نێوان بیرکردنەوەی منداڵ بۆ مەرگ و لێکدانەوەی مرۆڤە سەرەتاییەکان بۆ مەرگ، هەر بۆیە دەکرێ بێژین کە ئەفسانە قۆناغی منداڵیی هزری مرۆڤایەتییە سەبارەت بە ڕووداوەکان –مەرگ لە نێویدا –، چونکە مرۆڤە سەرەتاییەکانیش هەر بەو شێوەیە و، بەم قۆناغبەندییە تێپەڕیون تا گەیشتوونەتە ئەو ئیدراکەی کە بەڵێ مەرگ ڕووداوێکی حەتمییە و دەگاتە هەموو مرۆڤەکان و تەنانەت گیانلەبەرانیش، بێگومان ئەمەیش لە ڕێگەی ئەزموونکردنەوە بووە، لەبەرئەوەی مرۆڤ سەرەتا مردنی بینیوە ـ تەنها بینین ـ، لێ هیچ زانیارییەکی لەبارەوە نەبووە، بەڵام دواتر لە ڕێگەی (ئەزموونکردن)ـەوە زانیاری چنگ کەوتووە، ئەم پێوەندییە لەم هێلکارییەی خوارەوەدا پتر ڕوون دەبێتەوە.

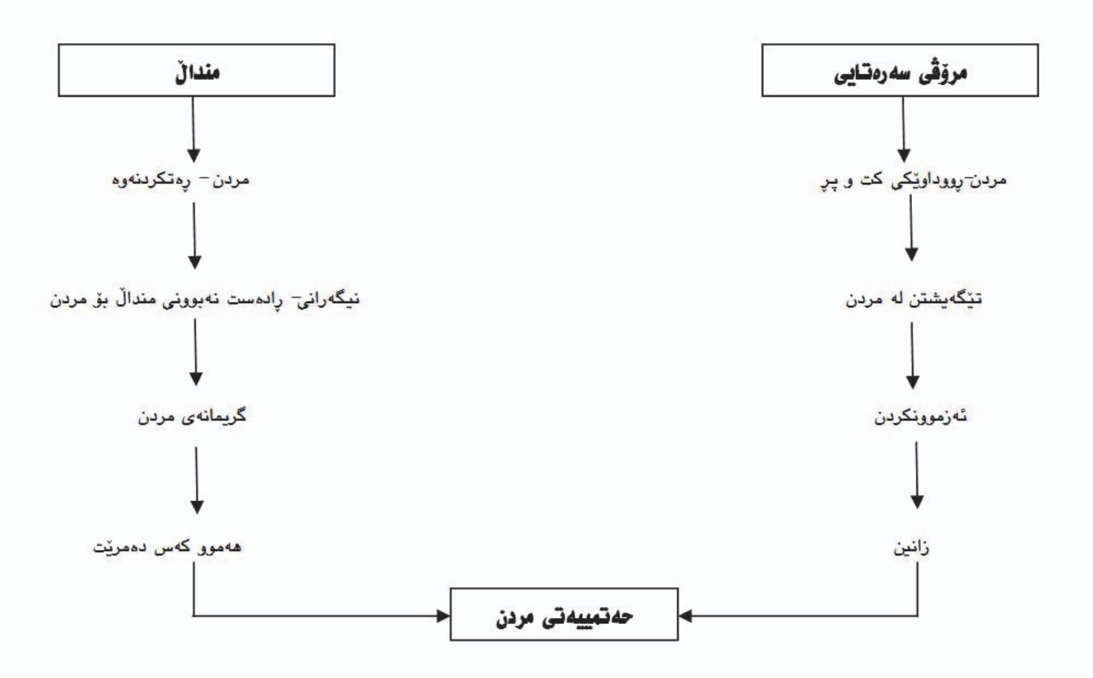

١–٣–٢ ئەفسانە لە نێوان ترس و نەمرییدا

ئەفسانە چۆن سەریهەڵداوە؟ بەرسڤی ئەم پرسیارە ئاسان نییە، تەنیا هەر ئەوە نییە بڵێین هۆی دروستبوونی بریتییە لە لێکدانەوەی خەیاڵئامێزی مرۆڤەکان لەسەردەمی زوودا، یان بێژین داتاشینی وێنە

خەیاڵییەکانە بۆ ڕووداوەکان و، ڕووداوەکان هۆکارن، نا،.. پێدەچێت پرسەکە لەوە قووڵتر بێت.

بەر لەوەی ئەفسانە دروست بێت مرۆڤ هەبووە، لێ مرۆڤێکی بێزانیاری و بێدەسەڵات، مرۆڤێك نەیتوانیوە تەنانەت پێناسەی دروستی خۆیشی بکات، مرۆڤێك دەوردراو بە ڕووداوگەلێکی نوێی ئەوتۆ کە بەردەوام لەبەردەم چەندین پرسیاری قورس دۆش داماوە، بەڵام بەرلەوەی پرسیاریشی لا دروست بێت، لە بەرامبەر هەموو ئەو ڕووداوە نوێیانەدا، ترس مرۆڤی بە ڕادەیەك تۆقاندووە کە نەتوانێت زاتی ئەوە بکات باش لە جەستەی خۆیشی ورد بێتەوە، مرۆڤ ترسی لە هەموو شتێك بۆ درووست بووە، ترس لە خۆی و جەستە و خەون و حەز و خەمەکانی، سروشت و باوبۆران و ڕووناکی و هەورەتریشقە و، ئینجا چاوی برسی مرۆڤەکانی دەروبەر و، دواتر برسیەتی و سەرما و ململانێی ژیان و.. هتد، کەواتە مرۆڤ لەهەر هەموو شتەکان ترساوە، تەنانەت لە شتە خۆشەکانیش چونکە هیچی لە بارەوە نەزانیون، بەو پێودانە مرۆڤ لە سەرەتادا مرۆڤێکی ترساو بووە، ئەم ترسە لەگەڵی هاتووە و تا ئێستایش لەگەڵیدایە و لێی نابێتەوە، لە کوێ وەڵامی پرسیارێکی چنگ کەوتبێ، لە کوێ نهێنییەکی بۆ ئاشکرا بووبێ، لە کوێ چارەسەری بۆ گرفتێك دۆزیبێتەوە، لەوێ ترسەکەی کەمێك سووك بووە، لێ هەر ماوە.

ترس بۆتە بەشێکی دانەبڕاو لە مرۆڤ، بەشێك لە پێکهاتە و هزر و دەروون و تەنانەت ڕەفتارەکانیشی، کەواتە مرۆڤ لەگەڵ ترسدا هاتووە و گەورە بووە و پێگەییوە.

چی لەو ترسە بکات؟ چۆن دەگەڵیدا بەرخورد بکات و، چۆن لە خۆی دوور بخاتەوە؟. هەوڵی مرۆڤ لەمبارەیەوە هەوڵێکی شێلگیرانە بووە، لەوانەیە سەدان کارەساتی گەورەی بەسەردا هاتبێ تەنیا لە سەرینی ئەوەی لە ترس ڕزگاری بێ، بە حوکمی ئەزموون ئەم هەولانە برێکیان سەری گرتووە و بەشی زۆریشی ماوەتەوە، بۆ ئەم بەشە زۆرە هەڵساوە لە ڕێگەی ئەو کەمە ئەزموونەی کە هەیبووە چێرۆکگەلێکی لە خەیاڵدانی خۆیدا چێکردووە و لێکدانەوەی چارەسەرئامێزی بۆ ڕووداوەکان –کە ترس لە پشتیەوەن– درووست کردووە، ڕووداوە هەرە گەورەکەش مەرگ بووە، (ئۆشۆ ١٩٣١ – ١٩٩٠) دەڵێ:(ترس لە مردن دایك و ڕەگ و ڕیشەی هەموو ترسەکانی ترە)[٢٦] ، ڕووداوی گەورە –مەرگ –، ترسی گەورە – ترس لە مەرگ– ی خولقاندووە و[٢٧]، تا ئێستایشی لەگەڵدا بێت، مەرگ هەر ڕووداوە گەورەکەیە و ترسیش لە مەرگ هەر ترسە گەورەکەی مرۆڤە.

زۆربەی ئەفسانەکان، یان تایبەتن بە مەرگ، یان بە جۆرێك مەرگ تێیاندا لا لێکراوەیە، یانژی لە گۆشەیەکا ئاماژەیەکی بۆ کراوە، دیارە ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە تا مرۆڤ بشێ لە ڕێی ئەفسانەکانەوە ترسە بێسنوورەکەی لە مەرگ سنووردار بکات، باشترین ڕێگە و چارەسەر و دەلیڤە بۆ سنووردارکردنی ئەم ترسە و خۆپاراستن لە مەرگ، (نەمری)ـیە، ئا لێرەدا نەمریی وەك جۆرێك لە دەرەتان و چارەسەر خۆی دەنوێنێت، چارەسەرێك ئێستاش مرۆڤەکان لە هەوڵ و کۆششی بەردەوامدان لە پێناویدا، کەواتە:

ئۆشۆ: ترس لە مردن دایکی ترسەکانی ترە، و: جەواد حەیدەری، پاشکۆ، کاکێشان، ژ١٠٢، ل١٣ ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ: [26]ژ٥٨٩٥، ٣/١٠/ ٢٠١٢

، ٢٠١٣/٢/٨، بەڵام www.alarab.net ٢ ڕاستە (دایڤید هیوم) پێیوایە (ئەفسانە لەسەر بنەمای ترس دروست بووە): الاسطورة ئێمە پێمانوایە ترسەکە پتر لە مەرگ بووە.

مرۆڤ هەیە و ترس، تـرس هەیـە و خـەیالّ و لێکدانـەوە دێنێتـە پـێش، خـەیالّ و لێکدانـەوە ئەفسـانە بەرهەم دێنێت، ئەفسانیش سەرێکی گەورەی وا لە نێو قسەکردنە لە نەمریی.

ئێمە پێمانوایە ترس لە مەرگ ئەفسانەی خولّقاندووە، ئەفسـانەیش وا بـە کۆمـەڵێ ئامـاژە و هـاوار و گریان و وێناوە بەدوای نەمرییەوەن.

بەشی دووەم:

داستانی گلگامێش: گەڕانێکی بێهوودە بەدوای نەمرییدا

لەنێو قووڵاییەکانی شارستانییەتی میزۆپۆتامیادا و لەبەرەبەیانی مێـژوووەوە تـا ئێسـتا، داسـتانێکی ئەفسـانەیی ڕووە و نـەمریی، خۆیشـی نـەمر، وەردەگێڕدرێتـەوە سـەر زمانـەکانی دونیـا و، خوێندنـەوە و شرۆڤە و ڕاڤە و لێکدانـەوەی جیـاوازی بـۆ دەکرێـت، ئـەم داسـتانە ئەفسـانەیە (گلگامێش)ــە، کـە (پـاش ئەوەی ئیسمیت لە وێرانەکانی ئاشور بانی باڵ دا ئەم دوازدە رووبەرگەی دۆزیەوە و تـوانی بیخوینێتـەوە، بەڕاستی سامانێکی گەورەی مرۆڤایەتی دوای هەزاران ساڵ چاوی بە ڕووی دونیای تازەدا کرایەوە، مرۆڤی ئەم چاخە بە ناباوەڕێکی چەسپاوەوە بۆ شارستانییەت و کلتووری ڕابردووی مرۆڤایەتیی هاتە سەر چۆك، داستانی گێل گەمێش یەکێکە لە جوانترین و پڕناوەڕۆکترین و کۆنترین گۆشـەکانی بـیر و هـزر و ئـاوەزەی مرۆڤ لە هەموو ڕۆژهەڵاتدا،......... خەمی مەرگ و کرانـەوەی گرێکـوێرەی ژیـان و مـان، لـەم شـاکارەی ئەندێشەی مرۆڤدا هـەموو ئاکارەکـانی چاکە و خراپـە و دەسـەڵات و سـامان و نـەبوون و هـەژاری لەگـەڵ چارەنووسـی نـەگۆڕی مـەرگ و ژیانـدا بەیەکـەوە گرێـدراون و ئاوێنـەی بـەڵانوێنی مـرۆڤ و چارەنووسـی مسۆگەری ئەون)[28]

(گلگامێش) کە لەلایەن هەر سێ خواوەند — خواوەندی هەورەتریشقە و خواوەندی خۆر و خواوەندی زەریا — بە پاشای ئوروك هەڵبـژێردرا، زانـا و فرەدەسـەڵات، لـە سـێ بەشـان دوو بەشـی خـوا، سـەرجەم ململانێکانی بۆ باڵایی بوو، لە باڵاییدا پێیوابوو نامرێت، بەڵام کە (ئەنکیدۆ — هاودەمە گیانییە بەهێزەکەی —) دەمرێت، ئیتر مەرگ لە نمایشی پڕهەیبـەتی خۆیـدا (گلگـامێش) دەخاتـە سەرچۆکان و، لەوسـاوە لـە هەوڵی بێ پسانەوە بۆ نەمریی و بـە ترسـێکی گـەورەوە خـۆی لـە شـاخ و دەشـت، دەر و دەریـا، لافـاو و زریان، ئاگر و تۆفان دەدات، بەر لەوەی (ئەنکیدۆ)ـیش بمرێت، ئەو ترسە — ترسی مەرگ — هەر لە گەڵیدا بوو، بەڵام پێیوابوو باڵایی و دەسەڵات ئـەو ترسـە ناهێڵێـت و دەتوانیـت بەسـەریدا زاڵ بێـت، ئـەوەتا کـە دەرگاوانەکەی (خومبەبە) لە خوێن دەگـەوزێنن و، بـەنیازن بگەنـە (خومبەبـە) و بەهـەمان دەردی ببـەن، (گلگامێش) ئاوا لەگەڵ (ئەنکیدۆ) قسان دەکات:(بێتوانا مەبە، بێهیممەت و تۆقیو مەبە هاوڕێکەم! دەبێت لێرەدا بڕۆین و ڕووبەرووی (خومبەبە) بوەستینەوە، بۆ مەگەر هەر ئێمە نەبووین دەرگاونەکەیمان لە خوێن گەوزان؟........ لەیادتدا واز لە مەرگ بێنە، بۆ ئەوەی ترس وازت لێ بێنێ...!)[29]

---

[28]. جەلیل ئازادیخواز: گێل گەمێش، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٥ لاپەرە ٧ و ٨

٢ ئەحمەدی شاملۆ: داستانی گلگامێش، وەرگێرانی ئیدریش شێخ شەرەفی، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی فکری و ئەدەبی نما، چاپخانەی ڕەنج، ٢٠٠٤، لاپەرە ٢.

زۆر بەڕوونی لە (یادتە واز لە مەرگ بێنە، بۆ ئەوەی ترس وازت لێ بێنێ!) وەدیار دەکەوێت کە (گلگامێش) مەرگ و ترسی مەرگ ڕۆحی کوڵیوە، یانژی دوای ئەوەی لەگەڵ (ئەنکیدۆ)، (خومبەبە) دەکوژن و سەرە شاخدارەکەیشی دەبەنە سەر دارێکی بەرز وەك هێمایەك بۆ سەرکەوتن، لە پڕ دەنگێك: (هۆی بگەڕێنەوە، کارەکەتان بەئاکام گەیشتووە، ئێستا بۆ شار، بۆ ئوروك بگەڕێنەوە کە چاوەڕوانی ئێوە دەکات، هیچ بمرێك پێ نانێتە شاخی پیرۆز، ئەو شوێنەی خوداکان لێی نیشتەجێن.....)[30]

دیسان زۆر بە ڕوونی لە (هیچ بمرێك پێ نانێتە شاخی پیرۆز، ئەو شوێنەی کە خواکان لێی نیشتەجێن) وەدیار دەکەوێت کە :

-ئەوانەی دەمرن ناتوانن پێ بنێنە شاخی پیرۆز، پێ بنێنە ئوروك، گلگامێش پادشای (ئوروك)ـە، کەواتە دەبێت ئەو نەمر بێ.

-شوێنی خوداکان – ئوروك لەنێویدا – شوێنی نەمرەکانە .

دیارە دوای کوشتنی (خومبەبە)، ململانێکان بەردەوامن، ململانێ لەگەڵ (عەشتار)، کوشتنی کەڵەگای ئاسمان، تووڕەبوونی (شەمش)ـی خواوەند، سووتانی خۆر لەسەر کوشتنی کەڵەگای ئاسمان و چەندین گێرمەوکێشە و گفتوگۆ، لێ هەر هەموو ململانێکان بۆ مانەوەن، مانەوە لە ژیان.!

لە تابلۆی حەوتەمی داستانی ئەفسانەیی (گلگامێش)دا، (گلگامێش) ڕوو لە (ئەنکیدۆ)، ئەوا دەدوێت: (ئەو هاوڕێ، خوا مەزنەکان نیازیان چییە؟ بۆچی خواوەندە مەزنەکان نەخشەی فەوتاندنی ئێمە دادەڕێژن؟ خەونێکی سەیرم بینیوە کە ئەنجامەکەی هەواڵی بەڵایەکی پێیە، بە چڕنووکە مەفرەغییەکانی خۆی منی فڕاندبوو....)[31] ئەم دواندنە پتر دواندنێکە داپۆشراو بە ترس لە مەرگ و، پرسیارێکە تژی لە مەرگ و، خەونەکە و چرنووکی هەڵۆکەش ئاماژەیە بۆ مەرگێك کە پێیوایە – گومان لە مەرگ – دواتر ڕوو دەدات.

هەر لەو تابلۆیەدا و لە شوێنێکی تردا (ئەنکیدۆ) لە تاو گەرمی تایەکەیدا، ئاوا بە گلگامێش دەڵێ: (ئەی هاوڕێ! خواوەند نەفرەتی لە ئاوی ژیانی ئێمە کرد، من لە نێو جەنگدا نەکەوتمە سەر زەوی، دەبێت بێ هیچ شانازییەك بمرم)[32]

بەر لەوەی (ئەنکیدۆ)ـیش بمرێت، (گلگامێش) بەدەم گریانەوە ئاوای وت: (ئەنکیدۆ ئەی هاوڕێی گەنج! هێز و دەنگی تۆ لە کوێ ماوەتەوە؟ ئەنکیدۆی من لە کوێیە؟.... تۆ سەری خومبەبەت لەگەڵ مندا بۆ ئوروکی بەشوورە دەورەدراو هێنایەوە، بەجۆرێ کە چیانشینە زوڵملێکراوەکان، ئازاد لە بێداری دێو، بەردەوام بۆمان دەپاڕێنەوە، کەڵەگای نەڕەکەری ئاسمان ئێمە لە خوێنمان گەوزاند، ڕەنگە پەسەندی خواوەندەکان نەبووبێ کە ئێمە بە تووڕەیی پەلاماری ئیشتار بدەین و ئەو کەڵەی کە لە ئاسمانەوە بەرەڵایان کردبوو لە خوێن بگەوزێنین)[33]. لێرەدا دەبینین:

---

30. هەر ئەو سەرچاوە، ل ٢٧
31. هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٤
32. هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٥
33. هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٦ و ٣٧

-هاوار، هاواری مەرگ

-پەسنی ئازایەتیی (ئەنكیدۆ) جۆرێكە لە پاساو و خۆحەشاردان لە ترسی مەرگی چاوەڕێكراو.

-هەوڵی ئەوان – گلگامێش و ئەنكیدۆ– لە بەرقەراركردنی عەدالەت بۆ چیانشینەكان، جۆرێكە لە پاڕانەوە.

-ئاماژەدان بە پاڕانەوەی ئازادبووان لە بێداری، جۆرێكە لە چارەسەر و چاوەڕوانی.

-نیشاندانی هێز (كەڵەگای نەڕەكەری ئاسمان ئێمە لە خوێنمان گەوزاند) جۆرێكە لە ڕووبەڕووبوونەوە، بەڵام دەوردراو بە ترس.

-تەسلیم بوون بە مەرگ (ڕەنگە پەسەندی خواوەندەكان نەبووبێت كە ئێمە بە تووڕەیی پەلاماری ئیشتار بدەین).

- (ئەنكیدۆ) دەمرێ، (گلگامێش) درەنگ، دوای حەوت ڕۆژ سپاردەی خاكی دەكات، ئەم درەنگ بەخاكسپاردنەیش دەلالەتی قورس قەناعەتكردنە بە مەرگ، بەلاّم لە چركەساتی مردنی (ئەنكیدۆ)ـدا (گلگامێش رووی هاوڕێكەی خۆی –ڕووی ئەنكیدۆ – داپۆشی هەر بەو چەشنە كە رووی بوكان داپۆشن، وەكوو نێرە شێرێك دەینەڕاند، وەكو دێڵە شێرێك كە زامی ڕمی بەركەوتبێ هاواری شیوەنی لێ هەستا، مووی خۆی داڕنی و پەرش و بڵاوی كردەوە، جلەكانی خۆی دادڕی و بەرگی تۆزاوی پرسەی لەبەركرد، هەر كە یەكەمین كازیوەی بەرەبەیان درەوشاوە، گلگامێش شیوەنی دەست پێكرد، شەش شەو و شەش ڕۆژ لە سەری – لەسەر ئەنكیدۆ – گریا تاكو سوورایی بەرەبەیانی حەوتەمین ڕۆژ وەدەركەوت، تا ئەو كاتە، هێشتا بە خاكی نەسپاردبوو)[٣٤]

مەرگی (ئەنكیدۆ)، (گلگامێش)ـی خستە سەر چۆكان و لەبەردەم حەقیقەتی مەرگی دانا، چونكە (ئەنكیدۆ) نموونەیەكی بالاّ، ئازا و چاونەترس، لە ڕوانگەی (گلگامێش) شایستەی ژیان و نەمریی بوو، كەچی مرد!! دوای مردنی (ئەنكیدۆ)، (گلگامێش) ڕوو لە دەشت دەكا و وێڵی دۆزینەوەی (ئەنكیتۆ)ـیە، بەلاّم مەرگ بە جۆرێك حەپەساوی كردووە، ڕوو لە نێچیرڤانێك دەكا و لێی دەپرسێ: (ئایا منیش ئەگەر بمرم هەر وەك ئەنكیدۆم لێ نایەت؟. ئازار سواری دڵم بووە و ترسی مەرگ دایگرتووم، بۆیە بۆلای دەشت غارمدا)[٣٥] .. پاشای ئوروك ـی مەزن، زانا و فرەدەسەلاّت و هەموو شت دیتە و، لە سێ بەشان بەشێك خوا،.. بنۆڕە مەرگ چۆن هەترەشی بردووە و لە دەشتان غار دەدا و ئازار سواری دڵی بووە، لە وەلاّمی نێچیرڤاندا كە لێی دەپرسێت: (.. لە كوێوە ڕووخساری تۆ بەمجۆرە زەرد هەڵگەڕاوە، بۆچی ڕووت بەم چەشنە ژاكاوە؟ بۆچی هاواری شیوەن لە دڵی تۆ هەڵدەستێ؟ بۆ وەك سەرگەردانی ڕێگا دوورەكانت لێ هاتووە؟ بۆچی ڕووخسارت بە با و باران و هەتاو سووتاوە؟ بۆ ئاوا بە تاو بە كێڵگەكاندا تێدەپەڕی؟)[٣٦] ، (گلگامێش) دەڵێ: (.. هاوڕێیەكەم، ئەوەی خۆشم دەوێ، بۆتە خاك! ئەنكیدۆ ـی هاوڕێم بووە بە خاكی

---

[34] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٧

[35] . هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٨

[36] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٨

ڕوس، ئایا منیش نابێت بکەومە هێمنییەوە؟ ئایا منیش نابێ ئیدی تا ئەبەد هەڵنەستمەوە؟)[٣٧]، ترس و گومان، — ئایا منیش نابێ بکەومە هێمنییەوە؟ .. تا ئەبەد هەڵنەستمەوە؟— لەم چەند پەیڤەدا بە ڕوونی (گلگامێش)ـی خستووەتە بەردەم ڕاستی ڕووداوێك ـ ڕووداوی مەرگ ـ کە حەتمییە و دەبێ ڕووبدات.

(گلگامێش) بە دەشت و بیابانەکاندا تێدەپەڕێ و بە دەم ئەو پرسیارەوە کە تژییە لە ترس و گومان لە مەرگ، (ئایا منیش وەکوو ئەنکیدۆ نابێت بمرم)[٣٨] ڕووە و ئاسمان و لەبەر دەرگای (سین ـ خواوەندی مانگ) و، (نین ئوروم — خاتوونی تاوەری ژیان) دەپاڕێتەوە و دەڵێ: (ژیانم لە زیانان بپارێزن)[٣٩] ، زیان لێرە مەرگە و پاراستنیش واتە نەمری.

(گلگامێش) لە گەڕان و سۆراخ و کۆشش بەردەوامە و، لە گفتوگۆیدا لەگەڵ (دووپشکی نێر):

- (گلگامێش): (ئێستا ترسی مەرگم لێ نیشتووە.. بە شاخاندا هەڵگەڕام و هاتمە لای تۆ، بڕیرم کردەوە بچمە لای باوانی مەزنی خۆم، بچمە لای ئوت نە پیش تیم، ئەو ـ ئوت نە پیش تیم ـ گەیشتە ئەوەی بگاتە جەرگەی خواوەندان،. هێندە تا خۆی ژیانی نەمری دۆزییەوە، من نیازمە بچمە لای و پرسیاری مەرگ و ژیانی لێ بکەم)[٤٠].

- دووپشکی نێر: (.. ئەو دیوی شاخەکان، دەریایە کە سەرزەوییە خاکەکانی داگرتووە، لەم خەرەندەی تاریکی هیچ کاتێك مرۆڤێك نەگەڕاوەتەوە.... سەرای ئوت نە پێش تیم ـی دوور لێرە، لە دەم ڕووبارە، لەوبەری ئاوەکانی مەرگ، هەربۆیە هەرگیز هیچ کەشتییەك تۆ بۆ ئەو لایەنە نابات)[٤١].

- (گلگامێش): (.. مۆڵەتێك بدە با بچمە چیا، با ئوت نە پێش تیم ببینم و پرسیاری ژیانی لێ بکەم، چونکە ئەو بەدەستی هێناوە، . لێ گەڕێ با تێپەڕم، وا بێ منیش ژیان وەدەست بێنم)[٤٢] ،

لە نێو گفتوگۆیەکەدا هەوڵ و کۆششی (گلگامێش) بە دوای نەمرییەوەیە، بەڵام هەوڵێك چنراو بە ترس و نیگەرانی و گومان، (گلگامێش) ڕێگەکە دەبڕێ و سەفەرەکە دەست پێدەکات، کە دەشێ ناوی لێنێین سەفەر بە دوای نەمرییدا، سەفەرێکی قورس و دوور و درێژ و، دواتر لەگەڵ (شەمش —خوای سووتێنەری خۆر—) بەدەم دەستی بەرزکراوەی پڕ لە پاڕانەوەوە، (گلگامێش) دەڵێ: (.. ڕێگەی ماڵی ئوت نە پێش تیم ـی دوورم پیشان بدە! کەشتیوانەکەم پیشان بدە، کە بتوانێ لە زەریا قووڵەکانی مەرگ بە ساخلەمی تێپەڕم بکات، هەتاکو بتوانم هەواڵێ لە ژیانم وەربگرم)[٤٣]، (شەمش)ـیش پێی دەڵێت: (گلگامێش! بۆ لای کوێ ڕادەکەیت؟ ئەو ژیانەی کە بە دوای کەوتوویت، نایدۆزییەوە)[٤٤] ، دیارە

37 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٨

38 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٣٩

39 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤١

40 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤١

41 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤١

42 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٢

43 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٣

44 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٣

(گلگامێش) بە دوای نەمری کەوتووە و، سەفەر و هەوڵیش سـەفەر و هـەوڵی گـەڕانن بـەدوای گەیشـتن بـە نەمرییـدا، بـەڵام ئـەوەتا (شـەمش ـ خـوای خـۆر–) ڕاسـتی نەدۆزینـەوەی نـەمری و، حەتمییـەتی مردنـی لەبەردەمدا دادەنێت، کەچی ئەو –گلگامێش– هـەر سـوورە و لـە هـەوڵ ناکـەوێت، ئـەوەتا بـە (شـەمش) دەڵێ: (.. لەبەرچی نابێت منیش بە دوای ژیاندا بگەڕێم، لەبەرچی نابێت من ژیان بـۆ ڕۆژانـی هەتاهـەتایی بدۆزمەوە)[٤٥].

– (شەمش): (بڕۆ بۆ لای سـی دوری سـابی تـو خـاتوونی زانـای کێـوی ئاسمـان،ماڵەکـەی لەوبـەری دەروازە، لە ئاستانەی بـاخی خواوەنـدان، لـە قـەراخ دەریایـە، سـی دوری سـابی تـو پاسـەوانی درەخـتی ژیانە...... ڕێگای مەنزڵگای ئوت نە پێش تیم ـی دوورت پێ نیشان دەدات)[٤٦].

(گلگامێش) لە هەوڵدان بەردەوامە، لە هەموو دەرگاکان دەدات و سەر بە هەموو شـوێنێکدا دەکـات، کە نزیك دەبێتەوە لە ماڵی سی دوری سابی تو، دەرگاکە بـە ڕووی (گلگامێش)ـدا کلۆم دەدرێـت و، ئـەم داخستن و کلۆمدانەیش ئاماژەیە بۆ بێ هودەیی هەوڵەکان، بەڵام (گلگامێش)ـی بەدەشت و بیابان کەوتوو بـە دوای نەمرییـدا، دەیـەوێت هـەموو کلۆمـدانێك بکاتـەوە و ژیـان و گـەڕان بـە دوای نـەمری لـە کەللـەی سەریداوە و تا دواهەناسە واز ناهێنێت، (سابی تو! چیت بینیوە کە دەرگام بـە ڕوودا دادەخـەیت؟.. ئـەو پڕکێشییەم هەیە کە دەروازەکە یەکڕاست لە بنەوە هەڵتەکێنم...)[٤٧]، (سابی تـو) دەرگاکـە دەکاتـەوە و، ئەویش هەر ئەو پرسیارە، پرسیاری ئەوەی کە بۆ وا چەماوە و ژاکاو و ئازاردیدەیە و، ئەویش (گلگامێش) بەهەمان شێوەی پێشوو وەڵامی (سابی تو –پاسەوانی درەختی ژیان–) دەداتەوە کە مەرگ (ئەنکیدۆ)ـی لێ سەندووە، بۆیە وای لێ هاتووە و ئاوا بەدەشت و سەحرا کەوتووە، بەدوای نەمریدا و هۆی هاتنیشی بۆ لای ئەو (لای سابی تو) بەم چەشنە ڕوون دەکاتەوە: (ئێستا سابی تو من لە تۆ ڕادەمێنم تـا لـەو مەرگـە ڕانەمێنم کە لێی تۆقیوم)[٤٨]، (سابی تو) لە وەڵامدا ڕاستییەکانی بـۆ ڕوون دەکاتـەوە: (گلگـامێش، نیـازی کوێت هەیە؟ ئەو ژیانەی خواستی تۆیە نایدۆزییەوە، خوداکـان کاتێـك مرۆڤیـان خولقانـد، مـەرگیان کـردە بەهری ئەوان، نەمرییان کردە هی خۆیان.... بگـەڕێوە بـۆ شـاری خـۆت کـە تێیـدا پاشـای پەسـەندکراوی خەڵك، کە تێیدا پاڵەوانی)[٤٩]، (گلگامێش) وازناهێنێ و نایەوێت خۆی ڕادەستی واقیع بکات، بۆیە داوای لێ دەکات ماڵی (ئوت نە پێش تیم)ـی پیشان بدات، لەبەرئەوەی هەوڵی (گلگامێش) بۆ نەمری هەوڵدانێکی بێ پسانەوەیە و، نەگەڕانەوەیشی بۆ (ئوروك) نە گەڕانەوەیـە بـۆ مـەرگ، (سـابی تـو) دەیـەوێت (گلگـامێش) خۆی لەو ڕێگەیە نەدات، چونکە (ئەو ڕێگەیە بەرەو لای ئاوەکـانی مـەرگ دەچـێت)[٥٠]، بـەڵام (گلگـامێش) بڕیارێکەو داویەتی، بڕیاری ئەوەی هەموو ڕێگاکان، هەموو سەختییەکان، تەنانەت ململانێ لەگەڵ بێئامانی

45 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٤
46 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٤
47 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٦
48 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٧
49 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٧
50 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٨

دەریاشدا بکات تا دەگاتە یەقین، چونکە لای ئەو دۆزینەوەی ژیان و ئاشکراکردنی نهێنییەکانی، زاڵ بوون بەسەر مەرگ و گەیشتن بە نەمریی خاڵی گەیشتنە بە یەقین، (گلگامێش) دەگاتە دەریا، سندوقی پڕ لە بەرد لە کەنار دەریان و، هاوار دەکات، هاوار بۆ کەشتیوان: (کەشتیوان! بە دواتا دەگەڕێم، من لەوبەری دەریا ببە ئەوبەری دەریا! من لە ئاوەکانی مەرگ بۆ ئەوپەڕ ببە!)[51] ، چ وەڵامێك نابیستێ، لە قەهران سندووقە بەردەکان تێك دەشكێنێ، جارێکی تر دەگەڕێتەوە بۆلای جەنگەڵەکە، (ئورشەنەبی – کەشتیوانی ئوت نە پێش تیم–) کە گلگامێش دەبینێ، لێی دەپرسێ تۆ کێی و، بۆ وا ڕووخسارت ژاکاوە، هەر ئەو پرسیارانەی لێ دەکات کە پێشتر لێی کراوە، ئەویش (گلگامێش) هەمان وەڵام دەداتەوە و، دواتر پرسیاری چۆنیەتیی پەڕینەوەی لێدەکات و، ئەویش (کەشتیوان) پێی دەڵێت کە چی بکات، هەموو شتەکان دەکات، بەڵام لەوە وریای دەکاتەوە کە (ئاوی مەرگ وەدەستت نەکەوێ، ئەگینا لە جێی خۆت دەمری!)[52] ، (گلگامێش) هەموو هەنگاوەکان جێبەجێ دەکات و سەد و بیست تیر لە بنی گێژاوی مەرگ دەکوتێت، ئەگەر سەیر بکەین:-

-دەریا و بێئامانی ئاو و، ململانێکانی

-جێبەجێکردنی هەنگاوەکان – لێدانی سەد و بیست تیر لە بنی گێژاوی مەرگ

-وریایی لەوەی دەستی بە ئاوی مەرگ نەکەوێت.

هەموو ئەمانە هەوڵی بێ بڕانەوەی (گلگامێش)ـن بۆ ژیان، لێ بە دیوەکەی تردا نزیکبوونەوەیە لە مەرگ، چونکە: دەریا و ئاو، ململانێی دەریا و بێ ئامانی ئاو بەهێزترن لە ئیرادەی (گلگامێش)ـێك کە ترسی مەرگ وەدەشتانی خستووە و بێ (ئەنکیدۆ)ـیی ڕۆحی کلۆر کردووە .

لەگەڵ هەموو سەختییەکاندا (گلگامێش) دەگاتە کەناراو و، ئەو هەوڵەیشی وەئاکام دەگات و چاوی بە (ئوت نە پێش تیم – ئەوەی ژیانی دۆزیوەتەوە) دەکەوێت.

دوای یەکتر ناسین، (ئوت نە پێش تیم) پرسیاری ڕەنگ زەردی و پەشۆکاوییەکەی لێ دەکات و، ئەویش هەمان هۆکار و هەمان وەڵام –خەمی مەرگی ئەنکیدۆ– دەداتەوە و، دواتر لە وەڵامی داواکاری (گلگامێش)ـدا (ئوت نە پێش تیم) یەژێ: (.. نەمریی پشکی مرۆڤان نییە، مەرگ تۆقێنەرە، ئامانجی هەموو ژیانێکە، ئایا بەنەمریی ماڵ چێ دەکەین، یان نەمران پەیمان دەبەستن؟ براکان ئایا میراتی باوك نەمرانە دابەش دەکەن؟ ئایا مرۆڤ نەمرانە لە شادی بەرهەمهێنان بەرخوردار دەبێ؟ ئایا هەموو ڕۆژ ڕووبار هەڵدەچێت و خاك زەوی دادەپۆشێ؟ .... ڕۆژەکانی ژیان بە ئەژمار دەدەن، بەڵام ڕۆژەکانی مەرگ نازمێردرێن)[53].

لە تابلۆی یازدەهەمی داستانی ئەفسانەیی (گلگامێش)ـدا، (ئوت نە پێش تیم) زۆر ڕاستی بۆ گلگامێش ئاشکرا دەکات، تایبەت لە ڕێگەی گفتوگۆکانی لەگەڵ خوای خۆی (ئائا)، ئەوەتا لە زاری

---

[51] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٤٩

[52] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٥١

[53] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٥٥

(ئەئا)ـوە کە ڕوو لە خوای خۆی (ئن لیل) دەکات، کۆمەڵێ نهێنی ئاشکرا دەکات، تایبـەت نهـێنی تۆفـان، دواتر (ئوت نە پێش تیم) بە (گلگامێش) دەڵێ بۆ ئەوەی خودای بەهێز بتباتە جڤاتی خواوەندەکان (دەبێ هەوڵ بدەی تا شەش شەو و ڕۆژ نەخەوی)[54] ، کە گلگامێش خەوت، (ئوت نە پـێش تـیم) وای بـە ژنەکـەی گوت: (بڕوانە ئەو پیاوە قارەمانەی لە ژیان دەگەڕێ، لەو خەوەی کە هەر وەك با بەسەریا هەڵی کـردووە، توانای ڕابوونی نییە)[55] ، گلگامێش هەموو توانەیەك، هەموو ئامادەییەکی تیایە —بەنوستنی شەش شـەو و ڕۆژیشەوە— تەنیا بۆ ئەوەی بگاتە یەقین، یەقینی ئەوەی ئایا ناکرێ تاهەتایە بـژی؟ چـونکە گەیشـتن بـە وەلامی ئەو پرسیارە بۆ (گلگامێش) گەیشتن بوو لە گومانەوە بە یەقین.

-گلگامێش: (ئێستا دەبێ چی بکـەم، ئـەی ئـوت نـە پـێش تـیم؟ ڕوو لـە کـوێ کـەم؟ خـەو وەکـو دز ڕفاندبوومی، مەرگ لە خەودا دانیشتووە، من لە کۆلیتەکەم و لە هەر جێیەك بم مەرگ لەوێ ئامادەیە)[56] .

-ئوت نە پێش تیم: (لێ گەڕێ با ڕازێکت بۆ ئاشکرا کەم، لێ گەڕێ با سەمەرەیی گیایەکی شـاراوەت پێ بڵێم. ئەم گیایە وەك دڕك وایە کە لە قووڵاییـە دوورە دەسـتەکان، لـە قـووڵایی قووڵاییـەکانی دەریـادا دەڕوێ، دڕکەکانی هەر دەڵێی چقڵی ژوژکن، بەرەو دەریای ئاوی شیرین بۆ دوور دەچێ، ئەگـەر بێتـو ئـەو گیایە وەدەست بێنی و لێی بخۆی، گەنجیت دەگەڕێتەوە، گـەنجیت پایـەدار دەبـێ)[57] ، ئەگـەر لـەم چـەند دێڕەی دوایی ورد بینەوە، دەبینین:

– ڕاز: هەمیشە لە پشت ڕازان ڕاستییەکی شاراوە هەیە، بۆیە ئەفسانەکان بە بایەخەوە لە (ڕاز)ـیان ڕوانیوە و، لەلایەکی ترەوە ئاماژەیە بۆ هەموو شتە نەزانراوەکانی مرۆڤ و خواوەندەکان.

– گیایەك وەك دڕك: جۆرێك لە دژایەتی و، وێکنەچوونی تیایە، چـونکە (گیـا —دڕك) کـەمجار لەگـەڵ یەکدا کۆدەبنەوە و، ئەمەیش لایەنە ئەفسانەییەکە بەرجەستە دەکات.

– ئاوی شیرین: ئاماژەیە بۆ ئاوی حەیات، ئاوی ژیان و نەمریی، لێرە (شیرینی) ئـەو ئاماژەیـە قـوڵتر دەکاتەوە.

– گیا و گەنجی: نزیکییەك لە نێوانیاندا هەیە، لەبەرئەوەی گیا وەك گەنجی، تولاز و کـورت تەمەنـە، یان چێتر بڵێین لەیەك قۆناغی تەمەندان، ئەو گیایە —ئەگەر چنگ کەوێت— (گلگامێش) گەنج دەکاتەوە.

لە دوا تابلۆدا — تابلۆی دوازدەهەم — (گلگامێش) دوای ئەو سەفەرە سـەختە لێوانلێـو لـە ململانێیـە دەگەڕێتەوە (ئوروك)، ئەم گەڕانەوەیە خۆی لەخۆیدا ئاماژەیە بۆ مەرگ —چـونکە کـە پشـتی لـە (ئـوروك) کرد بەرەو نەمریی هەنگاوی هەڵێنا، کەچی هەنووکە وا لە (ئوروك)ـە، (گلگامێش) لە (ئوروك)ـە و، کاهینە سیحرباز و ڕامکەرانی ڕۆحی کۆکردۆتەوە و دەڵـێ: (گیـانی ئەنکیـدوم بـۆ بـانگ بکـەن! پـێم بڵـێن، چۆن دەتوانم سێبەری ئەنکیـدۆ ببیـنم، دەمـەوێ چارەنووسـی مردووەکـانی لـێ بپرسـم)[58] ، ڕاسـتە گەڕانـەوەی

[54] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦١
[55] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٢
[56] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٣
[57] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٣ و ٦٤
[58] هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٦

(گلگامێش) بۆ (ئوروك) ئاماژەیە بۆ مەرگ، بەڵام (گلگامێش) نەوەستاوە و بۆ ساتێکیش لە هەوڵەکانی لەپێناو گەیشتن بە نەمریی ناوەستێ.

پیرترین کاهین ئامۆژگاری و ڕێنوێنی گلگامێشی کرد کە چۆن و بە چ شێوەیەك بچێتە دونیای ژێرینی خاك، گلگامێش هەموو ڕێنوێنییەکانی جێبەجێکرد و، لەوێ:

-گلگامێش: (لێگەڕێ با ئەنکیدۆ، هاوڕێکەم بێتە لام، دەمەوێ چارەنووسی مردووەکانی لێ بپرسم)[59]

-لە وەڵامیدا، ئەرەش کی گەل:– (ناتوانی مردوو ببینی! تۆیان بۆ ئێرە بانگ نەکردووە)[60]، دوای ئەوەی بە غەمگینییەوە لە سەرای مەرگ گەڕایەوە، گەیشتە ئاوێکی قووڵ لە لای (ئەئا) و پێیووت: (سێبەری ئەنکیدۆم لە قووڵایی خاکەوە بۆ بنێرە...)[61]، دوای ئەوەی باوکی قووڵاییەکان گوێی لە ناڵەی (گلگامێش) و داواکارییەکەی دەبێت، بە (نێرگەل) دەڵێ: (بەلەز کونێك لە زەویدا بکەوە! با گیانی ئەنکیدۆ بێتە دەر و لەگەڵ برای خۆی گلگامێش، بدوێ)، سێبەری (ئەنکیدۆ) لە کون هاتە دەر و، لەگەڵ (گلگامێش)ـدا:

-گلگامێش: (قسە بکە یارەکەم! قسە بکە یارەکەم! ئێستا لە یاسای ئەو خاکەی بینیت ئاگادارم بکەوە)[62]

-سێبەر: (ئەی هاوڕێ، ناتوانم لە هەمبەرییەوە لەگەڵتا بدوێم، ناتوانم قسەیەك بکەم، ئەگەر لە یاسای ئەو خاکەی کە بینیومە لەگەڵت بدوێم، لەسەر زەوی دادەنیشی و بە ناڵە و کوڵ دەگری)[63].

دوای گفتوگۆکەیان، (گلگامێش) گەڕایەوە (ئوروك)، بەڵام لەوە گەیشت، ژیانی ژێر خاك –مەرگ– چ کارەساتێکی گەورەیە و پێویستە لەسەر زەوی دانیشی و بە ناڵە و کوڵ بگری، کە گەڕایەوە کەوتە سەر زەوی تا بخەوێت، بەڵام لە تەلاری درەوشاوەی کۆشك، کۆشکی بەرز و پڕ هەیبەت، کۆشکی دەوردراو بە شوورە، مەرگ هات و لە ئامێزی گرت)[64].

دواجار، دوای هەوڵدانێکی زۆر، دوای ململانێیەکی زۆر لەگەڵ خۆی، لەگەڵ سروشت، لەگەڵ خواوەندەکان، دوای ئەوەی هەموو دەرگا کلۆمدراوەکانی کردەوە، تەنانەت چووە دونیای ژێرخاك، دونیای مردووەکانیش، دوای ئەوەی لەگەڵ سێبەری (ئەنکیدۆ)ـی هاودەم و یاری گیانی بەگیانی یەکتریان لە ئامێز گرتەوە و کەوتنە گفتوگۆ، لێ دواجار خەونەکە هەر نەهاتە دی، گومانەکە هەر نەبوو بە یەقین، خەونی ژیانی ئەبەدی و، گەیشتن بەو یەقینە بە گومان داپۆشراوەی پێی دەگوترێت نەمریی!

(گلگامێش) مرد، لێ بە نەمریی مایەوە، ئەمەیان ئەفسانەکەیە و دەکرێ وا بیخوێنینەوە، چونکە ئەوەتا لە بەرەبەیانی مێژووەوە تا ئێستێ بەردەوام (گلگامێش) لە نێوماندایە، لەسەر زار و لەنێو تێکستەکاندایە، لەنێو هونەر و دیوار و تاشەبەرد و توێژینەوەکاندایە، ئەی ئەگەر ئەمە (نەمریی) نەبێت، چییە ؟..!

59 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٧
60 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٧
61 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٨
62 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٨
63 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٨
64 هەر ئەو سەرچاوە، ل ٦٩

ئەنجام

١- هیچ پێوەندییەك لە نێوان وشەی مرۆڤ و مەرگ ـدا نییە.

٢- پێناسەی مەرگ لەسەر دوو ڕوانگە: ڕوانگەی ئایینی و ڕوانگەی مەتریالی دابەش بووە، هەر پێناسەیەکی تری جیاوازیش هەبێ لەیەك لەو دوو ڕوانگەیەوە نزیکە.

٣- یەکەمین پێناسەی مەرگ لە مێژوودا پێناسەیەکی ئەفسانەییە.

٤- ئەفسانە بەرهەمی ترسی مرۆڤ و گەڕانی مرۆڤە سەرەتاییەکانە بە دوای نەمرییدا.

٥- داستانی گلگامێش یەکەمین پرسیار و یەکەمین ڕامان و یەکەمین گەڕانی مرۆڤە بۆ تێگەیشتن لە مەرگ و گەڕان بەدوای نەمرییدا.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان

ا/ پەرتووك

١- قورئانی پیرۆز: و: هەژار، چاپخانەی گەورەی قورئانی پیرۆز.

٢- ئەحمەدی شاملۆ: داستانی گلگامێش، وەرگێڕانی: ئیدریسی شێخ شەرەفی، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری فکری و ئەدەبی نما، چاپخانەی ڕەنج، ٢٠٠٤.

٣- جەلیل ئازادیخواز: گێل گەمێش، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٥.

٤- رانیا سەمارە (د): ئەفسانە و ئەدەب، و: حسێن سابیر عەلی، چاپخانەی شەهاب – هەولێر ، ٢٠٠٨.

٥- سیروان ئەحمەد سەعید: دەروازەیەك بۆ فەلسەفە/ کلاسیك، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ڕێکخراوە دیموکراتییەکان، سلێمانی، ٢٠٠٩.

٦- عیزەددین مستەفا ڕەسووڵ (د): لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی سێیەم، چاپخانەی ئاراس – هەولێر، ٢٠١٠.

٧- فاضل نظام الدین: ئەستێرەگەشە، فەرهەنگی کوردی – عەرەبی ـیە، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، چاپخانەی الاجیال – بەغدا، ١٩٧٧.

٨- گیوی موکریانی: فەرهەنگی کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ١٩٩٩.

٩- میشێل مالرۆب: مرۆڤ و ئایینەکان، و: هیوا مەلا عەلی سوورەدێی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦.

١٠- ناهدە رفیق حلمی: ڕێبەری ڕێبوار، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، دار الحرية للطباعة، ١٩٨٨.

١١- هەرێم عوسمان: چەمکی مردن لە زمانی کوردییدا، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپخانەی حاجی هاشم – هەولێر، ٢٠١٣.

١٢- هەژیر عەبدوڵلا پوور: فەرهەنگی هەژیر، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی خانی (دهۆك)، ٢٠٠٧.

ب/ڕۆژنامە

١- ئۆشۆ: ترس لە مردن دایکی ترسەکانی ترە، و: جەواد حەیدەری، پاشکۆ، کاکێشان، ژ١٠٢، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ: ژ٥٨٩٥، ٢٠١٢/١٠/٣

دووەم: سەرچاوە عەرەبییەکان

ا/ پەرتووک

١- جاك شورون: الموت في الفكر الغربي، ت: كامل يوسف حسين: عام المعرفة ٦٧٦، كويت ، ١٩٩٠.

٢- ستانلي هايمن: النقد الادبي و مدارسه الحديثة، ت: احسان عباس و يوسف نجم، ج١.

ب/ ماڵپەڕی ئەلیکترۆنی

١- الاسطورة www.alarab.net ، ٢٠١٣/٢/٨

٢- محمد خطاب (د): المادية – تعريفها، مراحلها، www.shatharat.net، ٢٠١٤/٢/٧.

سێیەم: سەرچاوە فارسییەکان:

ا/ پەرتووک

١- حسن انوری (دکتر): فرهنگ بزرگ سخن، تهران، ١٣٨١،ج٨.

چوارەم: سەرچاوە تورکییەکان:

ا/ پەرتووک

١- Alāadin Karkmaz, Müjgān Karkamz: TuRKCE SöZLük, Turky, Dyanet VaKF: yay INLarI ANkara – 1994

٢- مولود ساری: الموارد، قاموس ترکی – عربی، concayayinevi، ١٩٩١.

ملخص

منذ ان وُجِدَ الانسان في هذه الدنيا وهو يتأمل و يتساءل ، و من خلال التأمل و السؤال يبغي الوصول الى الحقيقة و من خلال الوصول الحقيقة ان يكشف الاسرار، الموت هو التأمل والتساؤل والسر الاكبر، ما هو الموت، من اين يأتي، والى اين يأخذنا ؟

هذا البحث (الموت في الاسطورة ، ملحمة كلكامش نموذجا) محاولة علمية متواضعة لتعريف الموت والعلاقة بين الاسطورة والفناء. و يتألف البحث من قسمين:

القسم الاول: يختص بتعريف مصطلح و مفهوم الموت مع نظرة الى الاسطورة في بداية المراحل البشرية و كذلك علاقة الاسطورة بالرهبة و الخلود.

القسم الثاني: الجوانب التطبيقية للبحث مأخوذة من ملحمة كلكامش كنموذج، وذلك لكي نتمكن من خلال هذه الملحمة التي تعتبر أقدم ملحمة اسطورية في التأريخ، ان نتحدث عن البحث العبثي للانسان و تقصيه لمفهوم الموت و البحث عن الخلود.

Abstract

From the moment that mankind in the world started asking and gazing about things, so that from this gazing wants to reach secrets.

The death, gazing and asking is the big secret, What’s death?, where it comes?, where the death taking us?

This Research, (Death in the legend, Epic Gilgamesh as example), modest attempt scientific definition of death and the relationship between the legend and the yard, the research contains two parts:

Part 1: Respect to the definition of the term and the concept of death with the perspective of the myth of the beginning of the early stages of mankind as well as the relationship of the legend of awe and immortality.

Part 2: Aspects of Applied of the search taken from the Epic of Gilgamesh as an example, so that we can during this epic, which is the oldest of what is known of the legendary grand epics in history, to talk about the unavailingly Search of human and understanding the concept of death and the search for immortality.

چەمکی نوێی نیشتمانپەروەری
لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا

پ.ی.د. فوئاد رەشید محمد

م.ی. کارزان کریم أمین

بەشی کوردی –کۆلیژی زمان– زانکۆی سەلاحەدین

پێشەکی:

ئامادەبوونی چەمکی نیشتمان لەنێو ئەدەبدا بابەتێکی تازە نییە، بەڵام دەکرێت گۆڕانکارییە سیاسی و ئایدیۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و ئابورییەکان دید و تێڕوانین بۆ ئەم چەمکە بگۆڕن، لە گۆشەنیگا و ڕەهەندی نوێ و تازەوە شاعیران وێنای نیشتمان بکەن، کە کاریگەری ڕوون و ڕەنگدانەوەی ئەم گۆڕانکارییانەی پێوە دیاربێت.

لەم ڕوانگەیەوە، ئەم توێژینەوە هەوڵدانێکە بۆ خستنەڕووی وێنە جیاواز و تازەکانی چەمکی نیشتمان لە شیعری هاوچەرخی کوردی دوای ڕاپەڕینی (١٩٩١)دا.

برگە و بابەتەکانی ئەم توێژینەوە خۆی لە دوو توێی پێشەکی و ئەنجام و سێ تەوەری سەرەکیدا چڕکردۆتەوە. لە تەوەری یەکەمدا، جەخت لەسەر ناساندنی چەمکی نیشتمان و ئەو چەمك و زاراوانە کراوە کە پەیوەندییان بەم چەمکەوە هەیە، یاخود تێکەڵی ئەم چەمکە کراوون. لە تەوەری دووەمدا، خستنەڕوو و پێداچوونەوەیەکی خێرا بۆ چۆنییەتی و چەندێتی ئامادەبوونی چەمکی نوێی کوردیدا کراوە، لەسەرەتای ئەم تەوەرەیەشدا، بەکورتی ئاماژە بۆ دید و تێڕوانین و ڕادەی ئامادەبوونی چەمکی نیشتیمان لەشیعری هاوچەرخی کوردیدا کراوە. لەتەوەری سێیەمیشدا لەچەند خاڵ و سەرەبابەتێکدا. گرنگترین و زەقترین ئەو گۆڕانکاری و تازەگەرییانەی کە وەکو دید و تێڕوانینی تازە هاتونەتە نێو بابەتی نیشتیمانی لەشیعری هاوچەرخی کوردی (دوای ڕاپەڕینی ١٩٩١)دا خراونەتە ڕوو.

تەوەری یەکەم:

چەمکی شیعری نیشتمانی

یەکێك لەو ڕەهەندە قوڵانەی کە ئەدەب وابەستەی دەوروبەر و کۆمەڵگاکەی دەکاتەوە، نیشتمانە، پەیوەندی مرۆڤ بەخاك و زێدەوە، پەیوەندییەکی ئەزەلی و ئۆرگانی فرە جەمسەرە، دەقی ئەدەبیش ئەفرێندراوی چالاکی مرۆڤێکە، کە دەقنووسە، چالاکییەکانی مرۆڤیش زیاتر لە ئەنجامی ئەو پرۆسە دیالێکتیکییە دروست دەبێت، کە تاك بە کۆمەڵەوە دەبەستێتەوە، لێرەوە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆبێت، خۆ ویستانە یان ناخۆ ویستانە بێت، یەکێك لەو بەها مرۆڤایەتییانەی کە دەمەزرێندرێتە نێو ئەزموونی دەقی ئەدەبی، بەهای نیشتمانپەروەرییە، چۆنیەتی و چەندێتی ئامادەبوونی ئەم بەهایەش

لەلایــەك وابەســتەیە بــە هەســت و هەڵوێســت و هۆشــیاری کۆمەڵایــەتی و جیهــانبینی و ئایـدیۆلۆژیای دەقنووسەوە، لەلایەکی دیکەوە پەیوەندی بە سروشتی ئەم بەها مرۆڤایەتییەوە هەیە، لـە ژینگـە و زۆنـی کلتوری و قۆناغە جیاوازەکاندا، لەم ڕوانگەیەوە یەکێك لەو بابەت و ڕەهەندانـەی کـە لـە نـاوەڕۆکی دەقـی شیعرییدا بەدی دەکرێت، پێی دەگوترێت شیعری نیشتمانی.

نیشتمان لە سادەترین پێناسەیدا، ئەو پانتاییە جوگرافییەیە کە مرۆڤ لـەخۆ دەگرێـت، هـەر بۆیـە لـە چوارچێوەی مانا گشتییەکەیدا، هەر لە ماڵەوە تا گەڕەك و زێد و گوند و شار و وڵات و زەوی دەگرێتـەوە، هەر لەم ڕوانگەیەوە، لە ڕووی زمانەوە وشەی نیشتمان لەزمانی کوردیـدا لـە بنەڕەتـدا بـەمانای ((دیمـەن، جێگەی دانیشتن، ژینگە، زێد، مەوتەن دێت))[1]، لە زمانی عەرەبیدا، لە بەرامبەر وشەی نیشـتمان وشـەی (الوطن) بەکاردێت، کە بەمانای زێد و شوێنی نێشتەجێبوونی مرۆڤ دێت، کە مرۆڤ هەست و هەڵوێستی بۆی هەیە، جا لەو شوێنە لە دایکبووبێت یاخود لە شوێنێکی دیکـەوە بـۆ ئـەوێ کۆچـی کردبێـت[2]، لـە زمـانی ئینگلیزیشدا زیاتر وشەی (Home – Homeland) بەکاردێت، کە بەمانای شوێنی لە دایکبوون، وڵاتی مـرۆڤ دێت، شوێنێك کە ژیانی تێدا بەسەربەبەیت و بـۆ ماوەیـەکی زۆر تێیـدا بمێنیتـەوە[3]، بـەم چەشـنە وشـەی نیشتمان لە هەرسێ زمانەکەدا هەمان واتا لەخۆیدا بار دەکات.

هەرچی پەیوەستە بە زاراوەی شیعری نیشتمانییەوە، ئەوا بەشێوەیەکی گشتی لەنێو توێژینەوەکانی ئەدەبی کوردیدا، کۆمەڵێك زاراوەی دیکـە هـەن، کـە هاوشـان لەگـەڵ ئـەم زاراوەیـە بـەکارهاتوون، لەوانـە شیعری شۆڕشگێڕی، شیعری بەرگری (بـەرەنگاری)، شـیعری نەتـەوەیی، شـیعری سیاسـی.... تـد، تـاکو ئێستاش بە وردی زەمینەسازی بۆ لێك جیاکردنەوەی ئەم چەمك و زاراوانە نەکراوە، ئەمەش پەیوەندی بە کۆمەڵێك هۆکارەوە هەیە، وەکو: نەبوونی ڕوانین و تێگەیشتنێکی ڕوون و دیاریکراو بـۆ هـەر بابـەتێك لـەم بابەتانە لەلایەن توێژەرانەوە، مەزراندن و ڕەنگدانـەوەی ئـەم مەسـەلانە بەیەکـەوە لـەنێو یـەك ئـەزموونی شیعریدا، هەروەها ئەم بابەتانە لە دەرەوەی ئەدەبناسیشدا، پەیوەندییەکی پتەو لەنێوانیاندا هەیە، وێڕای هــەموو ئەمانــە دەکرێــت لەچوارچــێوەیەکی تیــۆری و تــا ڕادەیــەك پراکتیکیشــدا ســنوورێك بــۆ لێــك جیاکردنەوەیان بکرێت.

زاراوەی شیعری شۆڕشگێڕی، زادەی ئـەو گوتـارە یاخییەیـە، کـە شـۆڕش لەگـەڵ خۆیـدا دەیهێنێتـە کایەوە، شۆڕشیش زیاتر چەمکێکی سیاسییە، لە نێو بواری سیاسەتیشدا، شۆڕش ((جۆرە وەچەرخانێکی لەناکاوی چۆنایەتی و توند و تیژە، کە لە ڕەوشی کۆمەڵگایەکدا دروست دەبـێ و لـە ئەنجامـدا حکومـەتی ڕابردوو بە هەموو هەلومەرج و سیستەمی کۆن و داڕزیو بە سیستەمێکی نوێ و پێشـکەوتووی کۆمەڵایـەتی دەگۆڕدرێ))[4].

چەمك و مانای شیعری شۆڕشگێڕیش یەك شوناس و ڕەهەنـدێکی سـتاتیکی نییـە، بـەڵکو لـە بازنـەی ناساندنی جیا جیادا هەوڵی پێناسەکردنی دراوە، لـە دیـدی هەنـدێك لـە توێژەرانـدا، شـیعری شۆڕشـگێڕی بریتییە لە گوزارشتکردن لە ویستی گۆڕانکاری و ڕاپەڕینی کۆمەڵایەتی لەچوارچـێوەیەکی ئێسـتاتیکیدا[5]. لە ڕوانگەی مارکسییەکاندا، چەمکی شیعری شۆڕشگێڕی لە چوارچێوەی سەرخستن و ڕەنگدانەوەی مـاف

و خەباتی چینی پرۆلیتاری خۆی دەبینیتەوە، هەروەکو (کارل مارکس) دەڵێت: ((ئەو هونەرمەندەی کە پەنا بۆ شۆڕشی تاکە کەسی و خودی دەبات، خۆی پابەندی خەباتی چینی چەوساوەکان ناکات، هیچ جدیەتێك لە شۆڕشگێرییەکەی نییە))[٦]، هەندێکی دیکە چەمکی ئەم بابەتە شیعرییە لە گۆڕانکاری و یاخیبوون لە خودی شیعر خۆی دەبیننەوە، کە مانای ڕەتکردنەوەی هەموو ئەو فۆڕم و گوزارشتە زمانی و بەها ڕۆشنبیری و ئیستاتیکیانە دەگرێتەوە، کە شیعری لەچوارچێوەیەکی چەقبەستوودا هێشتۆتەوە[٧].

لەم ڕوانگەیەوە، شیعری شۆڕشگێڕی سەرخەر و ئامرازی گوزارشتکەری هەموو ئەو یاخیبوون و ڕاپەڕین و گۆڕانکارییە شۆڕشگێڕانەیە، کە بە مەبەستی هۆشیارکردنەوە و بێدارکردنەوەی کۆمەڵ و ڕەتکردنەوەی واقیعی دۆگمایە، سووربوونە لەسەر گۆڕانکاری و چەسپاندنی و پاراستنی ئامانج و دەسکەوتەکانی شۆڕش، ئەم شۆڕشەیش تەنیا بە کەس و توێژو چین و میللەتێکی دیاریکراوەوە تایبەت نییە، بە گوێرەی ئامانج و مەودای شۆڕشەکە دەگۆڕێت، لێرەوە ڕوانینی دەقنووس و ڕوانینی کۆمەڵ لە چوارچێوەیەکی هونەری و ئیستاتیکیدا ئاوێتەی یەك دەبن، ئەمەش بەشێوەیەك لە شێوەکان لەگەڵ سروشتی شیعر یەکدەگرێتەوە، کە ((ڕوانین و گیانێکی یاخییانەی تێدایە، کە سرەوتن و چەسپاوی ڕەتدەکاتەوە))[٨]، ئەمانەش گرنگترین سیما و خەسڵەتی ئەم بابەتە شیعرییەیە، کە پێی دەگوترێت شیعری شۆڕشگێڕی.

زاراوەی شیعری بەرگری (بەرەنگاری) جۆرێکی دیکەی بابەتی شیعرییە، کە زیاتر وەکو دژە داگیرکاری خاك و نیشتمان خۆی فۆرمەلە دەکات، ئەم بابەتە شیعریەش پتر بابەتێکی سیاسییە کە شاعیر تێدا زەمینەسازی بۆ دامەزراندنی ئەو گوتار و تێزە کۆمەڵایەتی و نەتەوەییە دەکات کە میللەتان لەبەرامبەر داگیرکردنی نیشتمان و خاکیان بونیادی دەنێن[٩]، هەر بۆیە لە هەندێك لە توێژەرانی ئەدەبی کوردی بەم شێوەیە پێناسەی شیعری بەرگری کراوە ((شیعری بەرەنگار کە ئەرکی سیاسی پێ بینراوە، تیایدا شاعیرانی کوردپەروەر و خەمخۆری نیشتمان هەریەکەیان بە جۆرێك لە شیعرەکانیان بەرەنگاری دوژمن و نەیارانی میللەتەکەیان دەبوونەوە، ئەم جۆرە شیعرە ئەرکەکانی زیاتر لەکاتی جەنگ و شکستەکانی نەتەوە و وڵات و شەهیدبوونی لاوە کوردەکان و هەندێ جاریش لە پێناو خۆڕاگری و پاراستنی دەستکەوتە نەتەوەییەکاندا دەربڕاوە))[١٠].

هەروەها زاراوەی شیعری نەتەوەیش، زیاتر خۆی لەگەڵ چەمکی نەتەوە دا ڕایەڵە دەکات، نەتەوە (Nation ـ القومية) زاراوەیەکە لە بنەڕەتدا بە مانای ڕەگەز، نەژاد، نەوە دێت[١١]، نەتەوەش کۆمەڵە خەڵکانێك دەگرێتەوە، کە قەوارەیەکی سیاسی دەگرێتەوە، کە ڕەگو ڕیشەیەکی نەژادیی و نیشتمان و کلتور و زمان و ئامانج و هیوای هاوبەش بەیەکەوەیان دەبەستێتەوە[١٢]. هەرچی نەتەوایەتیی (ناسیۆنالیزم ـ Nationalism)یە وەکو ئایدیۆلۆژیا، یاخود تێزێکی فیکری، ئەوا لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا سەری هەڵداوە، کە ئەویش بریتییە لە بیروباوەڕی پەیوەستبوون بە ویست و ماف و داواکارییەکانی نەتەوە، بە ئامانجی دامەزراندنی قەوارە و دەولەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆ[١٣]، ئەرکی ئەم بیروباوەڕە بەرگریکردن و سەرخستنی ئامانجە هاوبەشەکانی نەتەوەیەکە لە ڕووی خاك و نیشتمان و زمان و هەست و هەڵوێست و کەلەپوری هاوبەشەوە تا ڕادەیەکی زۆر بەیەکەوە بەستراونەتەوە[١٤]، لەم ڕوانگەوە،

شیعری نەتەوەیی ئاراستەیەكی شیعرییە، كە شاعیر لە ڕێگەی پەیامی شیعرەوە، بنەما و خواست و ئامانج و ویست و ئاسایشی نەتەوەیەك بەرجەستە دەكات و بەرگریان لێ دەكات[١٥]، سیماكانی شیعری نەتەوەیش زیاتر خۆی لە هۆشیاركردنەوەی نەتەوە و پاراستنی بنەما و پێداویستییەكانی ئاسایشی نەتەوەیی و دزێوكردنی نەیار و دوژمنانی نەتەوە و هاندان بۆ دروستكردنی قەوارەیەكی سەربەخۆ و گەڕانەوە بۆ مەسەلە و بابەتە ڕەسەنەكانی نەتەوەیەكی دیاریكراودا دەبینێتەوە.

هەرچی زاراوەی شیعری سیاسییە ئەوا چەمكێكی گشتگیرتری هەیە، مەودای بەكارهێنانی بەرفرەترە، چونكە پەیوەندییەكی ئۆرگانی بە گوتاری سیاسییەوە هەیە، سیاسەتیش (Politics) زاراوە و زانستێكە لە پەیوەندی فرە لایەنی نێوان هەموو ئەو سیستەم و پرونسیپانە دەكۆڵێتەوە كە پەیوەندییان بە پەیكەر و لۆجیكی بەڕێوەبردن و حوكمڕانی كۆمەڵ و شێوازی گەشەپێكردن و پەرەپێدانییانەوە هەیە[١٦]، ئەمەش ئەوە بەرزەفت دەكات كە هەر شیعرێك هیولای پەیام و ستراتیژیەتی جیهانبینی خۆی ڕادەستی ویست و بابەتێكی سیاسی بكات، ئەوا شیعرێكی سیاسییە.

لەم ڕوانگەیەوە شیعری سیاسی بریتییە لە هەڵوێست و ڕوانینی شاعیر وەكو هاوڵاتییەك بەرامبەر شێوازی بە فەرمانڕەوایەتی ڕێكخستنی ژیانی خەڵك و ماف و ئەركەكانی لە چوارچێوەی فۆرمێكی ئیستاتیكیدا.

لەم گۆشەنیگایەوە، پەیوەندی نێوان ئەم چەمك و زاراوانەی لە پێشتر باسكران لەگەڵ چەمكی نیشتمان و شیعری نیشتمانیدا پەیوەندییەكی فرە جەمسەرە، زاراوەی نیشتمان (Homeland) ((بە مانا گشتییەكەی شوێنی نیشتەجێبوونی و حەوانەوەی مرۆڤ دەگرێتەوە، كە مرۆڤ تێیدا لەدایك دەبێت، یاخود تێیدا فراژیی دەبێت و دەمێنێتەوە، هەروەها بەمانا تایبەتییەكەی ئەو ژینگە ڕوحییەیە، كە هەستە نیشتمانییەكانی مرۆڤی تێیدا دەرسكێت))[١٧]، هەروەها نیشتمان وەكو زاراوەیەكی سیاسی و سۆسیۆلۆژی ((بەو وڵاتە دەگوترێن كە گەلێك تێیدا نیشتەجێیە و لەڕووی هەست و هەڵوێستە لایەنگیریان بۆی هەیە))[١٨].

هەر لەم بازنەیەدا، شیعری نیشتمانی (Patriotic Poetry) ئەو شیعرەیە كە شاعیر هەستی ناخی خۆی تێیدا بۆ نیشتمانەكەی دەردەبڕێت، بەرگری لە سەروەرییەكانی دەكات، شانازی بە بوونییەوە دەكات، گوزارشت لە هەموو حاڵەت و هەست و هەڵوێستانە دەكات كە مرۆڤ بە خاكەكەیەوە دەبەستێتەوە[١٩]، لێرەدا ئەوە دەردەكەوێت ئەم چەمكانە پەیوەندی زۆریان بەیەكەوە هەیە، بۆ نموونە كە چەمكی شیعری سیاسی پەیوەندیەكی پتەوی بە چەمكی شیعری نیشتمانییەوە هەیە، شیعری سیاسی چەمكێكی گشگیر و هەمەلایەنە، زیاتر هەڵوێستە، بەڵام شیعری نیشتمانی جگە لەوەی گوزارشت لە هەندێك مەسەلەی باوی كۆمەڵ دەكات، بەڵام لە هەندێك باردا گوزارشتكردنە لە هەست و ڕەهەندی دەروونی و خودی شاعیر لە هەمبەر دووری و نامۆبوونی لە ئەنجامی دووركەوتنەوەی لە نیشتمانەكەی.

لە سۆنگەی هەموو ئەوانەی باسكران، مەودای تێ گەیشتن لەو چوارچێوەیەدا بەرزەفت دەبێت، كە دەقی ئەدەبی لەڕووی پێكهاتەوە ئەرك و بەهاوە بەسەر دوو سەری سەرەكیدا بەش دەبێت. یەكێكیان

لایەنی شێوە و ڕووخسار و ئەرك و بەهای ئیستاتیکی دەق دەگرێتەوە، ئەوی دیکەیان ناوەڕۆك و بابەت و ئەرك و بەهای مرۆڤایەتی و ئایدیۆلۆژی دەقی ئەدەبی دەگرێتەوە. بەها ئیستاتیکی و ئایدیۆلۆژییەکانی دەقیش لە بنەڕەتدا یەکەیەکی یەکگرتوون و جودانین، چونکە ((ستراتیژییەتی پرۆسەی داهێنانی دەق لەلای دەقنووس بریتی نییە لە نووسینی (ناوەڕۆك - بابەت) دەق بە جودا لەلایەك، داڕشتنی (شێوە - ڕوخسار)ی دەق لەلایەکی دیکەوە، یان بە پێچەوانەوە)) [٢٠] بەڵکو میکانیزمی توێژینەوەی ئەدەبی بۆ دیاریکردنی ئامانج و گەیشتن. و تێ گەیشتن لەلایەن و ڕەهەندە جیاجیاکانی دەق ئەم پرۆسەیە ئەنجام دەدات، هەروەکو (تێری ئیگلتۆن) دەڵێت: ((جیاکردنەوەی ڕەگەزە ئیستاتیکی و ڕەگەزە ئایدیۆلۆژییەکان لە یەکتری، جیاکردنەوەیەکی میتۆدیانەیە، نەك ڕاستەقینە،ئەم مەسەلەیە کۆکردنەوە و بەستنەوەی هەموو ڕەگەزەکانی دەق نییە لەژێر یەك ناونیشاندا، بەڵکو مەسەلەکە لە بنەڕەتدا بریتییە لە شیکردنەوەی چۆنیەتی دروستبوونی خودی دەق وەك بەرهەمێکی ئیستاتیکی پشت ئەستور بە پەیوەندییە ناوخۆییەکانی لەگەڵ ئایدیۆلۆژیادا))[٢١]. هەر لەم بازنەیە دامەزراندنی بابەتە سیاسی و نیشتمانی و شۆڕشگێڕی و نەتەوەییەکان لەنێو دەقی ئەدەبیدا شرۆڤەکردن و هەڵسەنگاندنی ڕەهەندەکانی ئەم بابەتە لەنێو پرۆسەیەکی ڕەخنەییدا پرۆسەی مەرگی سەربەخۆی دەق و بە پاشکۆکردنی ئەدەب نییە، بۆ زانستی سیاسی یان هەر زانستێکی دیکە، بەڵکو پەیوەندی ئەدەب لەگەڵ سیاسەت و نیشتمان و شۆڕش و نەتەوە زۆر کۆنترە لە پەیوەندی نێوان ئەدەب و زانستی سیاسی، ئەمە پەیوەندی بە ژیان و هەڵوێست و جیهانبینی و ویژدانی دەقنووسەوە هەیە، بەڵام زەقترین خاکی هاوبەش کە کۆیان دەکاتەوە، خزمەتکردنی بەها ویست و ئامانجە مرۆییەکانە. هەر بۆیە بابەتە سیاسەکان وەك ڕەهەندێك ئامادەبوونی خۆیان لەنێو دەقی ئەدەبیدا مسۆگەر دەکەن.

ئەو ئاریشەی کە زۆرجار لە جوغزی توێژینەوە ئەدەبییەکاندا ئاماژەی پێدەکرێت، لە بارەی بە پاشکۆبوونی ئەدەب لە ئەنجامی پابەندبوونی بە دەستکەوت و ئامانجە سیاسی و زانستی و ئایدیۆلۆژیەکان زیاتر پەیوەندی چۆنیەتی و چەندێتی مەزراندنی ئەم بابەتانەوە لەنێو دەقی ئەدەبیدا هەیە، کە پێویستە بەهای ئیستاتیکی و شێواز و فۆرمەلەکردنی ئەم بابەتانە پێداویستییە هونەرییەکانی دەق پڕبکەنەوە، هەروەکو (فلۆبێر) جەختی لێ دەکردەوە، دەیگوت: ((ئەو ڕۆماننووسەی کە ڕۆمانەکەی دەخاتە ژێر خزمەتی تەنیا مەسەلەیەکی سیاسی، ئەوا خیانەت لە ئەرکی شاعیربوونی خۆی دەکات))[٢٢].

لەم ڕوانگەیەوە کێشەی بە سیاسیکردنی ئەدەب لەگەڵ ئەدەبی سیاسی لەیەك جیادەبنەوە، بەو مانایەی ئەدەبیش وەك سیاسەت وەکو زانستێك ئەرك و بنەما و تایبەتمەندی خۆی هەیە، ناکرێت هیچ کامێکیان پاشکۆ بن بۆ ئەوی دیکە، بەڵام شێوازی داڕشتن و مەزراندن و گوزارشتکردن لە بابەتە سیاسییەکان لەچوارچێوەی پێداویستی قۆناغ و جیهانبینی شاعیران بەشێوەیەك لە شێوەیەکان خۆیان دەخزێننە نێو پێکهاتە هونەرییەکانی ئەزموونی ئەدەبی هەر هەموویان بەیەکەوە بەرهەمێك دەهێننە کایەوە، کە پێی دەوترێت دەقی ئەدەبی، بەم شێوەیە ماهیەتی خۆیان لەسەر نەخشەی جوگرافی دەقی ئەدەبیدا ڕەنگرێژ دەکەن.

تەوەری دووەم:

ئامادەبوونی بابەتی نیشتمانپەروەری لە شیعری نوێی کوردیدا

(خستنەڕوو ـ پێداچوونەوە)

نیشتمان وەك تخوب و جوغزێکی مرۆڤ خودان پەیوەندی بایۆلۆژی و سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و ڕووحییە لەگەل مرۆڤدا، مرۆڤیش ئەم پەیوەندییەی هەمیشە بە شێوەیەك لە شێوەکان لە ماهیەتی خۆیدا بەرزەفت کردووە، شیعریش وەك کەناڵی و ئامرازی گوزارشت و ئامانجی مرۆڤ لەهەر قۆناغێك لە قۆناغەکاندا بە چەشنێك نیشتمان لە سنووری گوتاری خۆیدا ڕەنگرێژکردووە،ئەدەبی کوردیش لە هەرسێ قۆناغە سەرەکییەکەی دیرۆکی خۆیدا بە گوێرەی ویست و خواستی سەردەم لە بازنەی گوتنەکانی گوتاری شیعری خۆیدا جێ کردۆتەوە.

ئەگەر سەرەتا سادەبێت، بەشێك لە هۆکارەکەی ئەوەیە، سەرەتا ناکەوێتە دوای هیچ شتێك ،بەڵکو شتێك بەدوای خۆیدا دەهێت. ئەدەبی کۆنی کوردیش وەك دەسپێك و سەرەتای مێژووی ئەدەبی نووسراوی کوردی هەرچۆنێك بێت سیما و ڕەهەند و مانای نیشتمانی لە نێو خۆیدا جێ کردۆتەوە، چەمکی نیشتمانپەروەری لە شیعری کۆندا زیاتر لە چوارچێوەی دەربڕینی هەستی خۆشەویستی بۆ ناوچە و مێرنشین و شار و زێدی لەدایکبوون دەگرێتەوە، هەروەها یادکردنەوەی کوردستان، دەربڕینی هەستی دوورەوڵاتی و وەسفی کەسایەتییە نیشتمانییەکان، هاوسۆزی بۆ مێرنیشە کوردییەکان، ئەمانە گرنگترین سیماکانی شیعری نیشتمانین لە شیعری کۆنی کوردیدا، بەو مانایەی بە گوتاری شیعری کۆنی کوردی لە هەمبەر بابەتی نیشتمانپەروەری وەکو ستراتیژیەتێکی شیعری ئامادەبوونێکی بەرفراوان و زەقی نییە، زیاتر حالەتە، نەك دیاردە، پتر هەستە، کەمتر پرۆژە و هەڵوێستە، زۆرتر بابەتێکی ناباو و لاوەکییە، نەك هەمە لایەنە و سەراپاگیر، هەر بۆ نموونە بابەتی نیشتمانپەروەری لە شیعری مەلا جزیری دا چەق و کرۆك و پانتاییەکی بەرفراوان و دەرکەوتەیەکی ڕوون و زەقی نییە، زیاتر لە چوارچێوەی هەست و یادکردنەوەی ناوی نیشتمان (کوردستان)دا خۆی نواندووە، هەروەکو دەڵێت:

عاشقی نازك و مەحبوبانم	**تو مەبین بێ سەر و بێ سامانم**
گوڵی باغێ ئیرەمێ بوهتانم	**شەپ جراغێ شەبێ کوردستانم**
چطەبیعەت بەشەر و ئینسانم؟	**لله الحمد چعالی شانم** [٢٣]

هەروەها لای (نالی)دا، چەمکی نیشتمان زیاتر لە بازنەی هەستی دوورە وڵاتی، یاخود وردتر هەستی دووری لە زێدی باب و باپیران، وەسف و پیاهەڵدان و شانازیکردن بە میرەکانی میرنشینی بابان وا خۆی دەرخستووە، هەروەکو لە جامە ناودارەکەی خۆیدا دەڵێت، لەم چامەیەدا زیاتر وەسف و هەستی غەریبی و دووری لە زێدی لە دایکبوون دەرکەوتووە:

قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مروو!
ئەی پەیکی شارەزا بە هەموو شاری (شارەزوو)!
داخل نەبی بە عەنبەری سارایی (خاك و خۆڵ)

هەتا نەکەی بە خاکی (سولەیمانی) یاھ بوور
لەم شەرحی دەردی غوربەتە، لەم سۆزی هیجرەتە
دڵ ڕەنگە بێ بە ئاو و بە چاوا بکا عوبوور!(٢٤)

ئـەوەی شـیاوی ئاماژەیـە، کـە لـەنێو ئـەدەبی کـۆنی کوردیـدا، چـەمکی نیشـتمانپەروەری وەك پرۆسەیەکی ستراتیژی و دیاردەیەکی شیعری لەنێو شیعری دوو شاعیردا ڕەنگی داوەتەوە، کـە ئـەوانیش: ئەحمەدی خانی لە ئـەدەبی دیـالێکتی کرمـانجی ژوورو ، لـە ئـەدەبی دیـالێکتی کرمـانجی خـواروو حـاجی قادری کۆیی وەکو شاعیرێکی نیمچـە کلاسـیك.(*) سـەرەڕای ئـەوەی کـە بابـەتی نیشـتمانپەروەری وەکـو هەستی خۆشەویستی تێکەڵی بابەتی نەتەوەیی و سیاسیش کراوە، کە ئەمەش خـۆی لەخۆیـدا پەیوەنـدی بە سروشتی ئەم بابەتانەوە هەیە، کە تا ڕادەیەك تخوبی نێوانیان لە گەلێك جەمسەرەوە تێکچرژاوە.

لە ئەدەبی نوێی کوردیدا، کە کرۆکی سەرەکی ئەم تەوەرەیە، شیعری نیشتمانی پانتاییەکی فـراوانتر و ئەزموونێکی هەمە لایەنەتر و مەودایەکی تێ گەیشتنی قوڵتری لەخۆیدا بارکردووە، هۆکاری گـۆڕانی ئـەم ڕوانینەش بۆ ئەو قۆناغە مێژووییە دەگەڕێتەوە، کە ئەدەبی کوردی پێیدا تێپەڕیوە، بەو تێگەیشتنەی کـە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، کۆمەڵێك گۆڕانکاری مـەزن بەسـەر ژیـانی سیاسی کۆمەڵی کوردەواری داهات، لەوانە: دابەشکردنی کوردستان بەسەر چوار وڵاتـی: (عێراق ، ئێـران ، تورکیا ، سوریا)دا، هەڵگیرسانی شۆڕش و ڕاپەڕینە کوردییـەکان، هەڵگیرسـانی شـەری یەکـەم و دووەمـی جیهانی(٢٥)، ئەمانە و چەندان هۆکاری دیکە وایانکرد، کە چەمکی شیعری نیشتمانی سیماو تێڕوانینی تازە بەخۆیەوە ببینێ، ئەمە جگە لە بوونی ڕوانینەکانی دیکە، کە لە ئەدەبی کۆنی کوردیدا هەبوون.

گـرنگترین خاسـیەتەکانی شـیعری نیشـتمانی لـە شـیعری نـوێی کوردیـدا خـۆی دەبینێتـەوە لـە بـەدیاردەکردنی وەسـفی سروشـتی کوردسـتان و لاواندنـەوە و دەربڕینـی هەسـتی خۆشەویسـتی بـۆی، ئاراستەکردنی گوتاری شیعری بەرەو ڕووی دوژمنانی کوردستان، شانازیکردن بە کوردستان، بـەکارهێنانی زمانێکی سادەتر لەچاو ئەو زمانەی کە بابەتی دیکەی شیعری پێ دەنووسرێت، هاندان بـۆ بـەرگریکردن و خۆبەخت کردن لـە پێنـاوی نیشـتماندا، بەسـتنەوەی ڕاسـتەوخۆ و زەقـی چـەمکی نیشـتمان بـە مەسـەلە سیاســی و نەتەوەییــەکان ڕەتکردنــەوەی دابەشــکردنی کوردســتان بەســەر چــەند ســنوورێکی دەســتکردا،داواکردن بــۆ سەربەســتی و ئــازادی نیشــتمان دورخســتنی جــەور و ســتەم لەســەر کوردستاندا...تد.

(گۆڕان) وەکو یەکێك لە ڕابەرانی شیعری نوێی کوردی لـە زۆرێك لـە شـیعرەکانیدا بـە تێڕوانینێکـی ئیسـتاتیکیانە وەسـفی جـوانی سروشـتی کوردسـتان و شـانازیکردن بـە نیشـتمانی مەزراندۆتـە نێـو دەقەکانیەوە، هەروەکو دەبێژێت:

کوردستان جێگای می ساحێبی هەزار ساڵەم — **پەروەردەی ئەم دۆڵ و سەرلووتکەو باڵەم**
هەناسەم تێربۆنی بای کوێستانتە — **دوو لێوم پاراوی بەفراونتە**
سرنجم ڕاهاتووی زیوی زەڕکەفتە — **بە زەردی سەر بەفری ئێوارە وەختە**
گوێم فێرە بیستنی خوڕەی قەڵبەزە — **لەو عاستەی ژوور بەفرە داوێن گیای سەوزە**(٢٦)

هەروەها لە شیعرێکی دیکە، ڕووی شیعر بەرەو مەسەلەی ئازادی و سەربەستی کوردستان واز دەکات، بە زمانێکی سادە و ڕەوان گوزارشت لە پیشمان دەکات.

کوردستان کوردستان!

نیشتمانی جوان!

هەر بژی بە شادی

سەربەستی و ئازادی

هەربرژی! هەربژی! هەربژی! (٢٧).

(شێخ نوری شێخ سالح)یش لە دوو توێی گوتاری شیعری خۆیدا، بەچڕی و پانتاییەکی بەرچاو، مەسەلەی هاندان بۆ بەرگریکردن لە نیشتمان و دەرخستنی جەور و ستەم دەرهەق بە کورد و کوردستان دەهێنێتە ناو شیعرەکانییەوە، هەروەکو دەنووسێت:

ئەولادی وەتەن ئێمە کەوا میللەتی کوردین

شێرانە ئەوا مەعرەکە ئارایی وەغا بووین

بۆ ڕشتنی خوێناوی عەدوو حازری ڕابوون

لە پێشمانەوە هەروا، بەیداخی ڤەفەر ئەڕوا

ڕیشەیی عەدوو با دەربێنین، حەق بە دەستی خۆمل بستێنین

بۆ نەمانی مەزالیم، سوارانی جەنگی

تەپڵی بازیان لێدا بە شۆخ و شەنگی (٢٨).

هەر لە بازنەی شیعریی نوێی کوردیدا، (دیلان) شاعیری هەوڵیداوە، لە هەندێك نموونەی شیعریدا، هەستی نیشتمانپەروەری خۆی و وەسفی سروشتی کوردستان و مەسەلەی سیاسی لەنێو تاکە دەقێکدا بمەزرێنێت، وەك میکانیزمێك بۆ داڕشتنی ستراتیژیەتی نووسینی دەقێکی شیعری بەکاری بهێنێت.

هەروەکو دەنووسێت:

گوڵ وتی ئاسمانی پاکی نیشتمان

پڕ تەم و هەوری بەد و ناڕەسەنە

وا لەژێر تیشکی گڕی داگیرکەرا

هەردەیی ڕەنگینی خاکم ڕووتەنە

هەر زڕەی زنجیر و زرمەی پێوەنە

سەیری پەنجەی دوژمنی تینو بەخوێن

نەو گوڵی لاوان ئەکاتە دەسکەنە

من ئەڵێم ئەی گوڵ گەشەت بێ و پێکەنە

نەختێ نرخ و فەڕبدە بەم چیمەنە (٢٩).

لە ڕوانگەی ڕوانین و ڕەهەندێکی دیکە، هەندێك دەقی شیعری نوێی کوردی هەن، بە زمانێکی زبرو تووڕە و نزیك لە داشۆرین ڕووی ئاراستەی گوتاری شیعریان لە دوژمنانی کوردستان کردووە، هەروەکو (قانع) کە لە شیعرێکدا ڕوو لە دوژمنانی کورد دەکات و دەنووسێت.

ئەو دەسبڕە چەن ساڵە بڕی دەستی من و تۆ

ڕەبی لەبنا دەستی بڕن کافری بێ دین

گشت زاڵم و زۆردار و هەموو خوێنمژ و دەسبڕ

دوژمن بە گەلی کورد و هەموو قابلی نەفرین

ئەم کۆمەڵە بەدکارە، لەبۆ نەفعی خسووسی

پامالی ئەکا حەقی هەموو میللەتی بێ تین [٣٠].

ئەمانە و چەندان نموونەی دیکەی شیعری گەواهیدەری ئەو ڕاستیەن کە بابەتی نیشتمانپەروەری وەك دیاردە و جەمسەرێکی سەرەکی گۆڕانکاری بۆتە کرۆك و تیمەی ئەزموونی شیعری نوێی کوردی، ئەمەش پەیوەستێکی بەتین و تۆڵی بە ئەو قۆناغە مێژووییەوە هەیە، کە کوردستان لەو سەردەمەدا پێدا تێپەڕیوە، وەکو ڕەنگدانەوە و پەرچەکرداری شاعیرانی کورد لە دژی واقیع و سەپێنراو لە دوو تویی چەمك سیماکانی شیعری نیشتمانی دەرکەوتوون.

تەوەرەی سێیەم:

چەمکی نوێی نیشتمان لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا

ئەدەب لە قۆناغە مێژووییەکان دانابڕێت، پەیوەندییەکی پتەو دینامیکی بەو پەرەسەندن و پێشهات و ڕووداوە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و کلتوریانەوە هەیە، کە هەر قۆناغێك لە قۆناغێکی دیکەی مێژوویی دەترازێنێت، ئەدەب لە ئاستانەی هەڵبەز و دابەزەکانی مێژوو، بە گوێرەی پێویستی و داخوازییەکانی سەردەم و پاراستنی هەلومەرجە تایبەتییەکانی خۆی هەوڵی گۆڕینی ئەزموونی باو بۆ ئەزموونی تازە و گۆڕاو، نەرینی سواو بۆ نەریتی تۆکمە و خواستراو دەدات، بەهای ئیستاتیکی و مرۆڤایەتییەکان لە تەلبەندی ویستی و تێزەکانی سەردەم فۆرمولەدەکات، چونکە ((هەر قۆناغێك لە قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگا پەیوەندی ئیستاتیکیانەی خۆی بە جیهان و ژیانەوە لە ڕێگەی چەند ژانرێکی ئەدەبی دیاریکراوەوە دەردەبڕێت، بە شێوەیەك کە گونجاوبێت لەگەڵ بارودۆخی ئەو قۆناغەدا))[٣١].

لەم سۆنگەیەوە، چەمکی نیشتمان لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا، هاوکات لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی نێو کۆمەڵگەی کوردی و دەرهاوێشتە سیاسی و ڕۆشنبیرییەکان، تواناو بڕستی خۆی بە ئاوێتەبوون و خۆ گونجاندن لەگەڵ کۆمەڵێك چەمك و زاراوە و ئەرکەکانی قۆناغ تاقیکردۆتەوە، ئەمە بەشێوەیەك لە شێوەکان ماهیەتی ئەرك و مەودای تێگەیشتن و ستراتیژییەتی پەیام و پرسیارەکانی گوتاری شیعری

نیشتمانی گۆڕیوە یاخو نوێی کردۆتەوە، جگە لەوەی کە گوتارە باوەکەش کەمو زۆر ئامادەبوونی خۆی خەفە نەکردووە، هەر لەم چوارچێوەیەدا، گرنگترین ئەو گۆڕانکاری و چەمك و زاراوە و ئەزموونە نوێیانەی کە شیعری هاوچەرخی کوردی لە بابەتی شیعری نیشتمانیدا بەدی دەکرێت، ئەمانەن:

١- هاوڵاتیبوون (هاونیشتمانیبوون_المواطنة _Citizenship)

زاراوەی هاوڵاتیبوون لەڕووی مێژووییەوە و ماناوە پەیوەستێکی زەقی بە گەشەکردنی کۆمەڵێك سیمای هاوچەرخی کۆمەڵگای ئەوروپی، دام و دەزگاکانی کۆمەڵگای مەدەنی، جیهانگەرایی، ئازادی ماف و ئەرکەکانی تاك و دەوڵەتەوە هەیە. هەر بۆیە زاراوەی (Citizenship) لە وشەی (هاونیشتمانی – Citizen)ەوە پێکهاتووە، کە لە بنەڕەتدا لە وشەی(شارنشین– Civatas) بەلاتینیەوە هاتووە، کە بەمانای کۆی هاووڵاتی و هاونیشتمانیان هاتووە، بەتایبەتی دانیشتوانی تاکە شار (City)ێکی دیاریکراو دواتر ماناکەی بەرفراوان بووە بۆ هاونیشتمانیانی نیشتمانێکی تەواو بەکارهاتووە(٣٢).هاوڵاتیش ئەو مرۆڤەیە کە لە نیشتمانێکی هاوبەش لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا لەدایك دەبێت و گەورە دەبێت، یاخود لەو نیشتمانەدا نیشتەجێ دەبێت و ڕەگەزنامە وەردەگرێت(٣٣)، هەروەها هاوڵاتی لە سادەترین ناساندندا، ئۆرگانێکی کۆمەڵگایە کەکۆمەڵێك ئازادی و مافی پێ ڕەوا بینراوە، لەگەڵ هەندێك ئەرك و ڕۆڵ و لێپرسراویەتیدا(٣٤).

زاراوەی (هاوڵاتیبوون)یش بەوە دەناسرێتەوە، کە هەموو ئەو پەیوەندییانە دەگرێتەوە کە هاوڵاتی لەگەڵ دەوڵەت (نیشتمان) لەلایەك، هەروەها پەیوەندییە سیاسییەکانی هاوڵاتی لەنێو خۆیاندا بەرجەستە دەکات، بەو مانایەی کە هاوڵاتیبوون هەموو ئەو ماف و ئەرك و چالاکی و کاریگەری و ڕادەربڕینانە دەگرێتەوە، کە لە پەیوەندی نێوان تاك لەگەڵ دەوڵەت و تاکەکانی کۆمەڵ لەنێوان خۆیاندا هەیانە(٣٥).

ئەم پەیوەندیانەش لە دەوری سێ جەمسەر و ڕەهەندی سەرەکیدا شێوەگیر دەبن، یەکەمیان هاوڵاتیبوون لەڕووی یاساییەوە، کە ئەمە خۆی لە پیادەکردن و بەکارهێنان و پابەندبوون بە هەموو ئەو ماف و ئازادی و ئەرکانەی کە هاوڵاتییەك لە چوارچێوەی یاسادا هەیەتی، دووەمیان هاوڵاتیبوون لە بەشداری سیاسی، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت لە هاوڵاتی وەکو ئۆرگانێکی سیاسی دەتوانێت چالاکانە بەشداری لە هەموو بڕیار و کاروبارەکانی دەوڵەت بکات، هەرچی سێیەمیانە ئەوا هاوڵاتیبوون لەڕووی هەڵوێستی نیشتمانیەوە، کە ئەمەش ڕادەی لایەنگیری هەڵوێستی و پشتگیری و دڵسۆزی هاوڵاتی بۆ نیشتمانەکەی دەگرێتەوە کە لەسەر بنەمای هەستکردن بە هاوڵاتیبوون دادەمەزرێت، هەستکردن بە هاوڵاتیبوونیش خۆی لە فەراهەمکردن و دەستەبەرکردنی ماف و ئازادی و پێداویستییەکانی ژیانی هاوڵاتیدا دەبینێتەوە(٣٦). چەندێتی و چۆنیەتی دابینکردنی ماف و پێداویستییەکانی ژیان ڕادەی بەهێزی و لاوازی پەیوەندی نێوان هاوڵاتی و دەوڵەت نیشان دەدات.

لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا، لە ئەنجامی ئەو پەرەسەندن و گۆڕانکارییانەی لە دوای ڕاپەڕین کە لە ڕووی سیاسی و ئابووری و ڕۆشنبیری بەسەر کۆمەڵگای کوردی داهاتوون، تاکی کورد ئاستی بیرکردنەوە و پێداویستییەکانی گۆڕاوە دروشمی ئازادی ڕادەربڕین، دابینکردنی پێداویستی و

خزمەتگوزارییەکانی ژیان، مافی بەشداری سیاسی و یەکسانی لە مافدا ئەمانە و چەندانی دیکەی بەرزکردۆتوە، ئەمانەش خۆی لە ماهیەتی خۆیدا، لەگەڵ چەمکی هاولاتیبوون یەکدەگرێتەوە، هەموو ئەو بابەت و دیاردانەی سەردەم، ئەگەر بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆش نەبێت، ئەوا ناڕاستەوخۆ پەیوەندییەکی پتەوی بە بار و ئاست و ڕوانینی ئەدەبیەوە هەیە، هەروەکو چۆن ((گەشەسەندنی هونەر و ئەدەبی یۆنانی کۆن پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بەو ئازادییە سیاسییەوە هەبوو، کە هاولاتی یۆنانی بۆی فەراهەم کرابوو))[٣٧].

لەم ڕوانگەیەوە، لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا، چەمکی نیشتمان گۆڕاوە، یەکێك لەو جەمسەرانەی گۆڕانکاری خۆی لە چەمکی هاولاتیبوون دا دەبێتەوە، هەر بۆیە لەلای هەندێك لە شاعیرانی هاوچەرخ نیشتمان ئەو پانتاییە جوگرافیە کە هاولاتیانی هەست بە ئارامی و دابینکردنی پێداویستی ژیان و ماف و بوون و بەشداری چالاکانەی بڕیاردان بکەن.

هەر لەم ڕوانگەیەوە لە هەندێك شیعردا ئەمە بەڕوونی زەق بۆتەوە، کەوا چەمکی نیشتمان ئاوەژووبۆتەوە، یاخود لای هەندێکیان نیشتمان بوونی نییە، چونکە هەستکردن بە هاولاتیبوون و ماف و ئازادی و پێداویستییەکانی ژیانی تێدا نییە.

(قوبادی جەلی زادە) لە ئەزموونی شیعری خۆی دا، لە زۆربەردا یاخییە لەو نیشتمانەی کە تێیدا دەژی لە ڕوانین و جیهانینی شیعری ئەودا، نیشتمانێك ژیان و ئازادی تێدا نەبێت نیشتمان نییە، هەروەکو لە بەشێك لە شیعری (ولاتی ڕەژوو)دا، دەڵێت:

نەخشەی ولاتێکی سەرفرازیان دایە دەستی سوالکەرێك
چونکە کولێرەی تیانەبوو، پچڕ پچ ڕی کرد . دڕانی!
نەخشەی ولاتێکی پڕ لە نانیان دایە دەستی زیندانییەك
چونکە ئازادی تیا نەبوو، کردی بە جوکلێتە نامە و
لە گۆشەیەکدا سووتانی!
نەخشەی ولاتێکی سەرفراز و پڕ لە نانیان
خستە ناو دەستی منداڵێ
چونکە شاری نوقڵ و یاری تێدا نەبوو،
کردی بە کۆلارەیەك و بە گەردەلوولا فڕانی[٣٨].

کۆکردنەوەی فرە دەنگی، دەنگی سوالکەر و هەژارێك، دەنگی زیندانیەك، دەنگی منداڵێك، گەواهیدەری ئەمەن کە جیهانینی شاعیر بەرەو ئەوەمان ئاراستە دەکات، کە نیشتمانێك نان و ژیان و ئازادی و پێداویست و خواستەکانی چین و توێژەکانی کۆمەڵ پڕ نەکاتەوە، کە بەهای نیشتمانبوونی خۆی ترازاوە و داماڵدراوە.

لە شیعرێکی دیکەدا ڕوونتر ئەمە پات دەکاتەوە، دەنووسێت:

بستێك لە خاك نەماوەتەوە، پێی بگوترێ نیشتمان!

تکا لەبەرد دەکەم

پەنجەرەیەکم لێ بکاتەوە (٣٩).

(قوبادی جەلی زادە) لە شیعرێکی دیکە لە ڕێگەی گێڕانەوەی بەسەرهاتی شەهیدێك جیاوازی لە نێوان ئەو دوو نیشتمانە دەکات، کە یەکێکیان لە کۆندا، نیشتمانی جوانی و هەڵوێست و ڕابوون بوو، کەچی نیشتمانی ئێستا، نیشتمانی زەوتکردنی ماف و ئازادییەکانە، هەروەکو دەبێژێت.

((ئەو شەهیدەی

گۆڕەکەی خۆی وون کردبوو

سەری هەڵگرتەوە بۆ شار

شاری گوڵ و نان و ڕووبار

پێی سەیربوو

لەسەر دەرگەی ماڵەکەیان نووسرابوو

بەندیخانەی ژمارە هەزار!)) (٤٠).

هەمان ئەم ڕوانینە لە شیعری (پەشێو)یش پانبۆتەوە، هەوڵیداوە نیشتمان لە ئاستانەی نەبوونی ماف و ئازادی و ژیانێکی ئابڕومەندانە وەکو گۆڕستان و مەزار وێنا بکات، هەر بۆیە بەدەربڕینێکی ئایرۆنیانە دەنووسێت:

کوردستانیان هێندە خۆشدەوێ

ئەوا دەیکەن بە مەزارێك

تاکی ئەبێ لە جیهانا

ئێمەشیان هێندە خۆشدەوێ

شادمان دەکەن بە فیدڕاڵی

لەچوارچێوەی گۆڕستانا! (٤١)

دەرکەوتەکانی هاوڵاتیبوون هەر بە یاخیبوون و ڕەتکردنەوەی واقیعی نیشتمان ناوەستێت، بەڵکو پەڵ بۆ دوژمنایەتیکردنی نیشتمانیش دەهاوێژێت، ئەمەش نەك بەو مانای کە شاعیران ڕقیان لە نیشتمانە، بەڵکو ڕقە لەپێناو خۆشەویستیدا، ڕقە لە کەموکوڕی و ونکردنی ئەرك و خاسیەتەکانی نیشتمان وەك پەناگە و داڵدەی مرۆڤ. هەر بۆیە (دلاوەر قەرەداغی) پەیوەندی نێوان خۆیی و نیشتمان لە پرۆسەی ڕەنگرێژکردن گوتاری شیعری بە پیاهەڵدانی نیشتمان و دەربڕینی خۆشەویستی دەگۆڕێت بە گوتارێکی تازە، کە نیشتمان تێیدا دوژمنە، بەڵام دوژمنی ناتەواوی و دەستەبەر نەبوونی مافی هاولاتیبوون لەم نیشتمانەدا، لەم دیدگایەوە دەنووسێت:

من و نیشتمان کێشەمان لەگەڵ یەکتردا هەیە
ئەو کێشەی لەگەڵ جێگە بە خۆ نەگرتم و
من کێشەم لەگەڵ خۆ گۆڕیندا هەیە
من و نیشتمان
تازە ئاشت نابینەوە
من و ئەو
دوژمنایەتیی کۆن
من و نیشتمان خوێنمان لەبەینایە! [٤٢].

هەر لـەم ڕوانگەیـەوە (شـێرکۆ بێکـەس) لـەم دواییانـەدا، بـە ناونیشـانی (ئێسـتا کچـێك نیشـتمانمە) کۆمەڵێك دەقی بڵاوکردەوە کە هەر لە خوێندنەوەی ناونیشانی ئەم کۆمەڵە دەقە درك بە گۆڕانی ڕوانین بۆ نیشتمان دەکـەین، کـە دەکـرێن ڕەهەنـدێکی مانـای ئـەم ناونیشـانە ئـەوەبێت، کـە لـە دوێنێـدا نیشـتمان بەڕاستەقینەی نیشتمان بوو، بەڵام ئێستا نیشتمان هەمان ئەو مانـاو مۆڵگـەی جـاران نییـە، لـە بـڕی ئـەو کچـێك بۆتـە نیشـتمانی شـاعیر، لـە دوو تـوێی دەقەکانیشـدا زۆر ڕاشـکاوانە داوا و ویسـتی هـاوڵاتی لـە نیشـتمانەکەی خۆیـدا بەرجەسـتە دەکـات، کـە تێیـدا درك بـە بێـزاری و پەسـتی دەروونـی شـاعیر لـە نیشتمانەکەی دەکرێت، هەروەکو دەنووسێت.

بێزارم بێزار لەو هەموو حیکایەتە ژەنگ
گرتووانەی کە هەر لە منداڵییەوە گوێیان تەفرەداوم
چاویان لێ دزیم و
هەستیان بە سڕبوون سپاردم
من چیم ئەویست لە نیشتمان
جگە لەوەی کە نانێك و کە کونجێکی
دڵنیایی و گیرفانێکی بە حورمەت و شتێ
هەتاوی ئارام و بارانێکی خۆشەویستی
پەنجەرەیەکی کراوەی سەر بە ئازادی و عەشقم
بداتێ [٤٣]

هەر لە هەمبەر ئەم بابەتەدا، لە شیعرێکی دیکەدا، هەست و هەڵوێسـت و خۆشەویسـتی نیشـتمان لـە دوو توێی ماف و ئازادی و هاوڵاتیبووندا ڕایەڵە دەکات، دەنووسێت.

((کە وڵات بوو بە چەتەوڵی هەڕەشە و
چی دەرگایە لێی داخستی
ئیتر شتێك نییە لەوەدا هەرگیز
تۆ پێی بڵێی خۆشەویستی))

هەروەها لە کۆپلەیەکی دیکەدا، دەڵێت:

تۆ نیشتمان..!

ئەم سرووده چی لێبکەم؟![٤٤]

ئەگەر هێناوتە بۆ ئەوەی وەك هەموو جار

لە جێگەی نان، قسەی سەوز و سوورم باتێ

بیبەرەوە! با شاخ و داخ گوێی لێبگرێ!

ئەگەر هێناوتە بۆ ئەوێ

لە باتی ماڵ، لەبڕی کار، لەجیاتی ژن

بەڵێنی بێ قاچم بداتێ

بیبەرەوە، با کورسیەکانی پەرلەمان

گوێی لێبگرن![٤٥]

وێڕای ئەم نموونانە و چەندانی دیکە، ئاماژەن بۆ ئەوەی کە دید و جیهانینی شاعیران بۆ نیشتمان لەگەڵ چەمکی هاوڵاتیبوون لە گەلێك جەمسەردا یەك دەگرێتەوە، ئەو نائومێدی و ڕەشبینی و یاخیبوونەی کە شیعری هاوچەرخی کوردی بۆ نیشتمان هەیەتی، لەو سۆنگەیەوە سەرچاوەی گرتووە کە شاعیری نیشتمانپەروەر هەموو هەوڵ و خەبات و هیوای بۆ ئازادی نیشتمانێك هەلچینی بوو، کە لە سایەیدا بە ئارامی و ئازادی و سەرفرازییەوە وەکو مرۆڤ ژیانی تێدا بەسەرببات.

کە ژێدەر ئومێد و هیواش بکوژێتەوە و ئاوەژووبێتەوە ئەوا ئەو ڕوانینەش کە هەبوو بۆ نیشتمان بەتاڵ دەبێتەوە.

٢ـ نوستالجیای نیشتمان:

زاراوەی نوستالجیا Nostalgia لە بنەڕەتدا بە مانای پەرۆشی و ئازار چەشتن بۆ گەڕانەوە بۆ ژینگە و ڕابردوو و نیشتمان دێت[٤٦].ئەم زاراوەیە ڕەهەندێکی دەروونی هەیە، هەر بۆیە لەناو زانستی دەروونناسیدا بەوە پێناسە کراوە، کە ((زاراوەیێکی باوە بۆ ئەو کەسانەی کە لە وڵات دوور ئەکەونەوە و بیری وڵاتەکانیان ئەکەنەوە و بێ ئارام ئەبن))[٤٧]. لەنێو ئەدەبیشدا، نوستالجیا وەکو زاراوەیەك ئەو هەست و پەرۆشی و دووری هەلپەیەیە بۆ گەرانەوە بۆ رابردوو و نیشتمان، کە شاعیران لە دەروونی خۆیانەوە بۆ نێو دەقی ئەدەبی دەیگوازنەوە، جا ڕەنگە ئەم شاعیرە لە تاراوگە و دوورە وڵاتدا بێت، یاخود هەر لە ناخی خۆیدا، لەنێو نیشتمانی خۆیدا ئەم هەستەی بۆ دروست بێت[٤٨].

زاراوەی دەردەماڵ (Homesick) یاخود (Homesickness)یش، زاراوەیەکی سایکۆلۆژییە، پەیوەندییەکی پتەو لێکچووی بە واتای وشەی نوستالۆجیاوە هەیە، کە بە مانای نەخۆشی دووری لە ماڵ دێت دروست دەبێت، ئەم حاڵەتە وەکو گرفت و نەخۆشییەکی دەروونی لە ئەنجامی دوورکەوتنەوەی مرۆڤ لە ماڵ و خوێشەوە سەرچاوە دەگرێت، ئەم نەخۆشییەش زیاتر وەکو تێکچوون و ناهاوسەنگییەکی

دەروونـی لـەلای ئـەو هەرزەكارانـەوە دروست دەبێت كـە بـۆ یەكـەمین جـار تووشـی هەسـتی غـەریبی و نامۆبوون دەبن[٤٩]. ئەم زاراوەیـە، لـەڕووی واتـاوە پەیوەندییـەكی تۆكمـەی بـەزاراوەی مـاڵ (Home)ەوە هەیە، ماڵیش بە مانای شوێن و جێگەی نیشتەجێبوون و سەقامگیری دێت، شـوێنێكە كـە مـرۆڤ تێیـدا لـە دایكبووە و پەیوەندی نزیكی و خزمایەتی بە ئەندامەكانی ناوییەوە هەیە، دووركەوتنـەوە و لەدەسـتدان و تێكچوون و شلەژانی بارودۆخی ماڵ واتە لە دەسـتدانی هـەواری حەوانـەوە و شـوێنی نیشـتەجێبوون، كـە مـــرۆڤ بـــەردەوام بـــۆی دەگەڕێتـــەوە و وابەســـتەیە پێیەوە،ئەمـــەش (شـــاربەدەر ـ Homeless)ی لێدەكەوێتەوە[٥٠].

بەشێوەیەكی گشتی هەستی نوستالجی لە قۆناغە جیاجیاكانی شیعری كوردیدا ئامـادەبوونی هەیـە، بەڵام ئەوەی لە شیعری هاوچەرخی كوردیدا بەدی دەكرێت، جۆری ئەو هەستە نوستالجیە زیاتر كشـاوە و قووڵتربۆتەوە باری دەروونی شاعیران لـە هەنـدێك نموونـەی شـیعریدا، هەسـتی غـەریبی و دوورە وڵاتـی و حەزكردن و عەودالی بۆ گەڕانەوە بۆ زێدی باب و باپیران بەدی دەكرێت، لە هەمان كاتدا درك بەوە دەكـەن گەڕانەوە بۆ ماڵیش هەر ئازارە، كەواتە ئەم بارە دەروونییە گوزەركردن و شلەژان و سەراسیمەبوونێكە كە هەم پەرۆشییە بۆ گەڕانەوە، هەم نەگەڕانەوە، هەمە هەڵاتنە لە ماڵ و هەم بیركردنی ماڵە، لە یەكاتدا هەم ویستنی ماڵە، هەم نەویستنی، ئەمەش خۆی لەبارێكدا هێشتۆتەوە، كە شاعیران ڕێگای گەڕانەوە بۆ ماڵ و نیشتمان بە جوانتر لە نیشتمان خۆی دابنێن.لەكۆی ئەم بۆچوونانەوە دوو ڕەوتی ڕوانین بۆ ئەم مەسەلەیە لە شیعری هاوچەرخی كوردیدا ڕەنگی داوەتەوە:

- هەستی نوستالجی لە ئەنجامی دووركەوتنەوە لە نیشتمان و پەرۆشی گەڕانەوەی بۆی.
- هەستی نامۆبوون و بێ نیشتمانی لە نێو نیشتماندا.

ئەم تێڕوانینە نوێیە نەك هـەر لای شـاعیرانی شـیعری هاوچـەرخی كـوردی، بـەڵكو لـەنێو ئـەدەبیاتی میللەتانی دیكەش بەدی دەكرێت هـەر بـۆ نموونـە (مـەحموود دەرویشـی)ی شـاعیرانی ناسـراوی عـەرەبی لەمبارەیەوە دەڵێت: ((ئەو دەمەی لە دەرەوەی نیشتمان بووم، لەو بڕوایەدابووم كـە ئـەو ڕێگەیـە بـەرەو ماڵـەوەت ئەباتـەوە و دواجـاریش مـاڵ جـوانترە لـەو ڕێگەیـەی ئەتگەیەنێتـە ماڵـەوە، بـەڵام ئەوكاتـەی گەڕامەوە، ئەو شوێنەی كە پێی دەوترێت ماڵەوە و ماڵی ڕاستەقینەش نییە، ئەوكات ئـەو قسـەیەم گـۆڕی وتم، هێشتا كە ڕێگای چوون بەرەو ماڵەوە جوانترە لـە مـاڵ خـۆی...، چـونكە ئـەو خەونـەی هـەمبوو زۆر جوانتر و بێگەردتربوو لەو واقیعەی كە لە خەونەكە كەوتەتووە..))[٥٠].

لە شیعری هاوچەرخی كوردیدا، هەندێك نموونەی شیعری نیشتمانی هەن، كە شاعیر لـە نێـوان دوورە وڵاتی لە هەندەران و هەستی نامۆبوون لەنێوانیشماندا هەڵوەستە دەكات، بەو واتایەی لە كاتێكدا هەسـت بە ناسنامە و بوونی خۆی نەكات لەنێو كلتور و كۆمەڵگایەكی بێگانە، لە هەمان كاتدا لـە گەڕانەوەشـی بـۆ ماڵ ویستمان جارێكی دیكە نامۆ دەبێت بەو نیشتمانەی كە لە ئاستی هیوا ئومێد و هەوڵ و پێداویسـتی و ویستەكانی ئـەودا نییـە، هـەر بۆیـە لـە حاڵـەتێكی دەروونـی تێكچـڕژاو و شـلەژاو و نـا هاوسـەنگدا خـول دەخوات.

لەم ڕوانگەیەوە (هێمن مام نادر) هەستی نامۆبوونی خۆی لەنێو نیشتماندا دەخاتەڕوو و دەنووسێت:

هەستێكە پێناسە ناكرێ غوربەتم

بەردیش گریا لە ئاهی من كەووتم

ئەوا لێرە لەسەر حاڕەق هەڵاتم

بمبەنەوە من كوڕی ڕۆژهەڵاتم

عومرم بەخشی فیدای خۆشەویستمان

كوا باوەشی گەرمی تۆ ئەی نیشتمان؟

لە سوتانا گۆرانیم بۆ تۆ ئەچڕی

بۆ لە ئاستم وەك بەفر سار دەسڕی))[٥١].

(دلاوەر قەرەداغی) لە باسكردنی نیشتمان بە چەمكە كۆن و باوەكەی بازیداوە كرۆكی مانای یەكێك لە دەقەكانی خۆی ڕادەستی هەستی ساردی نیشتمان دەكات بە ئاست ئەو ماناو گەرموگوڕی و ئارامییەی كە دەبێت بە ڕۆڵەكانی ببەخشێت لە دیدێكی بێ ئومێدانەوە دەنووسێت:

نەمزانیبوو

نیشتمان بەو ڕادەیە ساردە

كە بەشی ڕەقبوونەوەی سێ چوار نەوە دەكات

نەمزانیبوو نیشتمان خاوەن ئەو هەموو

كانگەی سەرمایەیە

كە بەشی هەموو زستانەكانی مێژوو دەكات

نەمزانیبوو نیشتمان هێندە دڵڕەقانە

پڕ پڕ لەو هەموو ڕەقبوونەوەیەیە ! [٥٢].

لە شیعرێكی دیكەدا، هەستی نوستالجی و بێ وڵاتی خۆی، لێكترازانی پەیوەندی نێوان تاك و نیشتمان بەرجەستە دەكات ڕووی پرسیار ئاراستەی ئەو بارە دەروونییە دەكات كە هەم ڕێگای چوونەوە بۆ ماڵ، هەمە ڕێگای دووركەوتنەوە لەماڵی لێ لێڵ كردووە، هەروەكو دەڵێت:

كێ دەمانبتەوە بۆ نیشتیمان

كێ نیشتیمان دەهێنێت بۆ لامان

نامەكانی نیشتیمان بۆ كێ دێن

كێ لەنیشتیمانەوە نامەی بۆ دێت

كێ لای نیشتیمان بووە میوان

كێ لای نیشتیمان بووە كریار

كێ لەحەوشەی گەورەی نیشتیماندا بووە كرێچی ... [٥٣]

(قوبادی جلیلزادە) لەشیعری (کڵاو قاسم)دا. هەستی بێزاری لەنێو نیشتیمان لەگەڵ ناقوڵی و پەرۆشی بۆ نیشتیمان لەدوورەوە وڵاتی لەبۆتەقەی یەك دەقدا قورمەلە دەكات، كە لەكاتێكدا لەنێو نیشتیمان دایە بێزارە، هەست بەبوونی نیشتیمان ناكات، كە دەچێتە تاراوگە و دوورە وڵاتی بەهەمان شێوە، ئەم جوغزەش بەنیشتیمان نازانێت. جارێكی دیكە هەستی نوستالجی نیشتیمان دەستەمۆی دەكات:

ئێوە لەشیعرەكانی من و منیش لە رەزا قورسی ئێوە و
هەمووشمان لەنیشتیمان بێ نان و ماچ
بێزارین ....
كەچی لەسەر سنوورە سەرمابردووەكانا
لەنێو بەلەمە بێ سەروو شوێنەكانا
بەپەككەوتووخانە و مووتاشخانە و مەیخانە و مێخانە سیاحییەكانی ئەوروپادا پێكدەگەینەوە.
لەوێدا، شێتانە، بۆ شیعرە شیرینەكانی من و
بۆ ئێسك سووكی ئێوە و
بۆ كوردستانە ئازیزەكەمان و
بۆ ئاوارەبوونی خۆمان دەكروزێینەوە!!)[٥٤]

(ئیسماعیل بەرزنجی)یش هەر لەنێو پانتایی خاك و زێدی خۆیدا، هەستی بێزاری و پەستی و نامۆیی خۆی لەدەقێكی شیعریدا وێندەكات:

وەتەن
بەهەمووی بێزاری و غوربەتی خۆیەوە
وەك سەركردەیەكی تێكشكاو
لەبەردەرگای (گیانی وێران) مان دەوەستێ
گەردەلوولی پڕ بێزاری
بەچواردەوری (گۆڕی غریب) ماندا هەڵدەكات و
چرایەكی كز
لە (ژووری لاتەریك)مان دەكوژێتەوە[٥٥]

بەشێوەیەكی گشتی لەم نموونانەدا، باری دەروونی شاعیران لەحالەتێكە، كە گەڕانەوەو هەڵاتن و كۆچكردن لەماڵ و نیشتیمان هەردووكیان سەختن، بۆیە ناسنامەی كەسێكی بێ ناسنامە و بێی ماڵ (Homeless) یان هەڵگرتووە، كە نامۆیە بەئەتواری نیشتیمان و كەشی تاراوگە.

٣ـ وێناکردنی نیشتمان:

ئەگەر سەرنجێکی شیعری هاوچەرخی کوردی بدەین، بەتایبەتی لەدوای (ڕاپەرینی بەهاری ١٩٩١)ەوە، چەندین سیما و ئەدگاری نوێ ... چ لەرووی فۆرم و تەکنیك و چ لەرووی بابەت و ڕوانینەوە بێت ـ تیا بەدی دەکەین. لەمانەش وێناکردنی چەمکی نیشتیمان کە بەدەربڕینی جیاواز و لەدیدی جیاوازەوە وێناکراوە، وەکو لەم چەند نموونەیەدا دیارە:

* ناشرین کردنی دیمەن و ڕووی نیشتیمان:

(قوبادی جەلیل زادە) لەدەقی (فیشەکی ڕەحمەت)[٥٦] دا، دەڵێت:

کێ نیشتیمانەکەمی لەبەر چاوی نەتەوەکەم
ڕەش کرد؟
کێ نیشتیمانەکەمی لەبەرچاوی نەتەوەکەم
ڕەش کرد؟
نیشتیمانەکەم زوو قژی رووتایەوە....
نیشتیمانەکەم ددانەکانی زوو هەڵوەرین...
درێغا ، نیشتیمانە سەر لێشێواوەکەم . درێغا...
ئەو نیشتیمانە بەدوومەی لەوەتەی هەیە
تاتەشۆری خەونە پەمەییەکان و قەبرستانی ئازیزانە

هەروەها (قوباد) لەدەقی (شمشێری ژن ـ شمشێری تەسلیم بوون) لەبەرانبەر نیشتیمان گوتوویەتی:

من و نیشتیمانە زەلیلەکەم لەیەکدەچین
ئەو هەر ڕۆژەی پیاوێك داگیری دەکات
منیش هەر ڕۆژەی ژنێك!

(بەرزان حەسەن) لەدەقی (بەتەنیشت فەنابوونەوە)[٥٧] دەڵێت:

کێ نیشتیمانێکی دیوە بەکراسێکی چڵکن و
جووتێ کەوشی دڕاوەوە، دەهری بووبێ و
لەبەر خۆیەوە بەدەنگێکی نەشاز گۆرانی بڵێ
ئەوە نیشتیمانە سەر شینەکەی منە...

(شێرکۆ بێکەس) لەدەقی والای (ئێستا کچێك نیشتیمانە)دا کە لە نێو دەیان چوارچێوەی دزێوی جیاوازدا، وێنەی چەمکی نیشتیمانی بەرجەستە کردووە:

هۆ نیشتیمان
لە ئێستەدا تۆ بەقەد بەرەیەکی کۆن و دڕاو
یان ئاوێنەیەکی شکاو، یان تەنەکەیەکی نەوتی بەتاڵ
یان جامێکی قۆپاو و
قوتیلکەیەکی خۆشەویست نیت![٥٧]

هەر لەچوار چێوەی بەدزێوکردنی وێنەی نیشتیمان (شێرکۆ بێکەس) لەکۆپلەیەکی تردا دەڵێت:

من نیشتیمانەکەم گێلە
لەخوێن ساردی و بیرچوونەوە و
بێباکیدا
لەهیچ نیشتیمانێکی تر ناچێ
بۆیە منیش بڕیارم دا
وەکو کراسێکی کۆن
چاویلکەیەکی شکاو و
نامەیەکی بزرکراو
ئەوم لەبیر بچێتەوە(٥٨)

لەچوارچێوەیەکی دیکەدا وێنەیەکی دی دەخاتە بەرچاو و دەڵێت:

نیشتیمانیشم وا ئەبینم
بووە بەگسکێکی گەورە
هەموو رۆژێك لەبەردەمی مێژوویەکی
بێ دەربەستدا، گسکم ئەدات! (٥٩)

ئەگەر بەوردی سەرنجی ئەم نموونە شیعریانەدا بدەین، تێبینی ئەوە دەکەین کە شاعیران لەرێگەی لەلایەك بەمرۆڤکردنی چەمکی نیشتیمان و لەلایەکی دیکەشەوە بەکاڵاکردنی چەمکەکە، چەندین و ئەدگار و ڕەفتاری دزێو و ناشرینیان داوەتە پاڵ نیشتیمان بەم شێوەیەی خوارەوە:

* لەکردەی بەمرۆڤکردندا:

بەدزێوکردنی وێنەی نیشتیمان لەکردەی بەمرۆڤکردنەدا لەدوو ئاستدایە:

أ ـ سیمای جەستەیی (قژ ڕووتاو، ددان هەڵوەریو، کوێر، ...)

ب ـ سیمای کەسایەتی کەسێکی (خەمسارد و بێ باك، گێل، سەر لێشێواو، رەیزل، ...)

* لەکردەی بەکاڵاکردنی نیشتیماندا:

شاعیران بۆ زیاتر بەدەرخستنی ڕووی ناشرینی نیشتیمان، پەنایان بۆ لێك چواندنی نیشتیمان بەکاڵا و شمەك بردووە، بەڵام کاڵایەکی کەم بایەخ و تاڕادەیەك نەویستراو. نیشتیمان بە (تاتە شۆر، بەڕەی کۆن و دڕاو ، جامی قۆپاو، گسك، ...) دانراوە.

هەڵبەت نیشانداني وێنەی نیشتیمان وەکو مرۆڤێکی لەدەرەوەدا ڕواڵەت ناشرین و لەناوەوەشدا (خەمسارد و گێل و سەر لێشێواو) ئەمە زادەی ئەو گۆرانکارییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییە کەفەزای کۆمەڵگای گرتۆتەوە و دەستەڵاتی سیاسی کوردی چەندین دیاردەی نێگەتیڤ و نەخوازراوی هێناوەتە ئاراوە، بەشێوەیەکی گشتی هێندە خراپی کردووتە سەر تێکرایی لایەنەکانی ژیان، تەنانەت ڕوانینی تاکەکانیش بۆ خودی نیشتیمان گۆڕیوە.

* لەدەست دانی خۆشەویستی نیشتیمان:

بێگومان ئەگەر نیشتیمان ئەوە روخسار و ناوەڕۆکی بێت (نیشتیمانێکی گێل و شورلێشێواو) بێگومان شتێکی چاوەروانکراوە ، کە ئەو کەسەی نیشتیمان ئاوا ببینێت، ئیدی نیشتیمانێکی ئاوهای خۆش نەوێت و لێرەوە چەندین وێنەی دابڕانی نێوان تاك و خاك لەشێوەی هاوچەرخی کوردیدا بەدی دەکەین.

(قوبادی جەلیلزادە) بەئاشکرا دەڵێت:

لەدەستم داوە، من خۆشەویستی نیشتیمانەکەم لەدەست داوە

لەدەستم داوە، من خۆشەویستی گەلەکەم لەدەست داوە

(دلاوەر قەرەداغی) لەدەقی (کەلار)دا(٦٠) دەڵێ :

کێ دەمانباتەوە بۆ نیشتیمان

کێ نیشتیمان دەهێنێتەوە بۆ لامان

دیارە ئامارژەپێدانە بەپچراندنی پێوەندی خەڵك و خاك.

٤ـ ئاراستەی گوتاری شیعری نیشتیمانی:

ئەو دەقە شیعریانەی کە ڕوانینێکی نوێیان لەخۆ گرتووە لەمەڕ چەمکی نیشتیمان، بەو مانایەی وەکو دوێنێی شیعری کوردی (بەر لەڕاپەڕین) نەك هەر نیشتیمان بەبەهەشتی ڕەنگین و فیردەوسی سەر زەوی و بەگیان و هەناسەی دانانین، بەڵکو نیشتیمان وێنەیەکی زۆر جیاوازی بۆ کێشراوە کە بریتییە لە (نیشتیمانێکی گێل، رەزیل، ڕەزاگران، ...). لەم چوارچێوەیەدا چەند خاڵێك جێگای سەرنج و تێڕامانە:

ـ لەدەرەوەی شیعرەکانەوە، ئەم جۆرە وێنەو ڕوانینانە، زادەی قۆناغی مێژوویی خۆیانن و بەرهەمی ئەو بارودۆخەن کە تیایدا لەدایك بوون.

ـ لەناوەوەی شیعرەکاندا:

أـ لای هەندێ لەشاعیراندا ڕاستەوخۆ نیشتیمان تاوانبار کراوەبەو دیاردە دزێوە و نەخوازرانەوەی کە نیشتیمانن ناشرینکردووە. وەکو لەدەقی والای (ئێستا کچێك نیشتیمانە) بەدی دەکرێت.

ب ـ بەر لەراپەرینی (١٩٩١) ئاراستەی گوتاری شیعری کوردی لەخستنەڕووی ئێش و ئازێشەی تاك و نیشتیماندا، دوژمنی دەرەکی (ئەویدی) بوو، بەڵام دواتر ڕووی کردۆتە ناوەوە (دەستەڵاتی ناوەخۆیی).

لێرەشدا دید و بۆچوونی جیاوازیان خستۆتە ڕوو:

بۆ نموونە (قوبادی جەلیلزادە) بۆ هۆکاری مەینەتیەکانی نێوان تاك و خاك، پرسیار ئاراستەی خوێنەر دەکات و وەڵامیشی هەر بۆ ئەم بەجێدەهێڵێت:

کێ نیشتیمانەکەمی لەبەر چاو نەتەوەکەم

ڕەش کرد؟

کێ گوڵە سوورەکانی فەسادکرد و ئابڕووی پەپوولانی هەڵوەران؟

کی خۆری تاڵان کردوو ئەژنۆ ڕەشەکانی شەیتانی پێ گەرم کردەوە ؟

ج ـ بەڵام لەهەندێ دەقی شیعریی دیکەدا، شاعیر ڕاستەوخۆ سەرکردەکانی کورد تاوانبار دەکەن و تۆباڵی مەینەتییە سیاسی و نیشتیمانییەکان دەخەنە ئەستۆی ئەمانە. ئەوەتا (عەبدوڵا پەشێو) بەڕاشکاویی لەدەقی (چما من چۆڕە خوێنە ...)دا دەڵێت:

تا سێبەری ئەوان مابێ
کوردستانمان وەك دێڵەیەك
دەبێ جێگەی بەردەرگابێ....
توتکە بەعس و براکوژی لێ پەیدابێ...
کوردستانی ئێمە ئاشە و
سەرکردەکانیش ئاشەوان
کورد باراشە و لێکردنیان
بەقۆنتەرات داوە بەوان. ل ٤٤٩ (هەسپم هەورەو رکێفم چیا)

ئەنجام:

گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانەی کەبەسەر چەمکی نیشتیمان لەشیعری هاوچەرخی کوردیدا هاتووە، دەتوانین لەم چەند خاڵە چڕی بکەینەوە:

١ـ ئەگەر لەشیعری کوردی قۆناغی پێش ڕاپەڕین (١٩٩١)دا، چەمکی نیشتیمان ئەو پانتاییە جوگرافیە بووبێت کە شاعیر وەکو زێدی خۆی هەستی خۆشەویستی خۆی بۆ دەربڕیوە، ئەوا لە شیعری هاوچەرخی کوردی دوای ڕاپەڕیندا. چەمکی نیشتیمان خۆی لەو ڕووبەر و پانتاییەوەدا دەبینێتەوە، کە پێداویستیەکان ژیان و ماف و ئازادییەکانی تاك وەکو هاوڵاتییەك فەراهەم دەکات.

٢ـ ئەگەر لەشیعری دوێنێی کوردیدا، نیشتیمان بەهەشتی ڕەنگین و نموونەی جوانی و شکۆمەندی وەسف کراوە، ئەوا ئەمڕۆ نیشتیمان لەچوارچێوەی وێناکردنێکی دزێو و کریت و نەخوازراو دایە. ئەم وێناکردنە تازەیەش نیشانەی نەبوونی هەستی خۆشەویستی بۆ نیشتیمان نییە، بەڵکو هێمای گۆڕانی تێڕوانینە بۆ چەمکی نیشتیمان و شێواز و مۆدیلێك و لەبەر گگرتنەوەیەکی دیکەیە بۆ خۆشویستنی نیشتیمان.

٣ـ ئەگەر لە دوێنی شیعری کوردیدا، گوتاری شیعر ئاراستەی دەرەوەی نیشتمان (دوژمن ـ ئەویدی) کرابێت و ئۆباڵی نەهامەتی و مەینەتییەکان خرابێتە ئەستۆی نەیاران و داگیرکارانەوە، ئەوا ئاراستەی گوتاری شیعری هاوچەرخی کوردی ڕووی لە دەسەڵاتی خۆماڵی و ناوەوەی نیشتمانە، تا ڕادەیەك زمانێکی زبر و توند و تیژ و زبری بەکارهێناوە تا دەگاتە ئاستی بەکارهێنانی شێوازی داشۆرینی سیاسی.

٤ـ لە ئەنجامی ناڕازیبوون و ڕەتکردنەوەی دۆخی ناوخۆی نیشتمان لەلایەك، لەلایەکی دیکەشەوە حەسرەت و پەرۆشی بۆ گەڕانەوە بۆ نیشتمان لە تاراوگەدا، ئەمە قەیرانێکی ناسنامەیی (بوون و نەبوونی نیشتمان) بۆ شاعیران هێناوەتە ئاراوە، کە لە هەندێك باردا بەرەو گرفتی دەروونی هەڵکشاوە، ئەمەش وایکردووە لای هەندێك شاعیر لەنێو نیشتمانیشدا هەست بەبێ نیشتمانی بکات.

پەراوێزەکان:

١- هەژار، هەنبانە بۆرینە فرهنگ کوردی ـ فارسی، سروش (انتشارات صدا و سیما)، چاپ ششم، تهران ـ ١٣٨٨، ص ٨٩٥.

٢- د. صلاح الدين الهواري، المعجم الوسيط (عربى ـ عربى) دار و مكتبة الهلال للطباعة وللنشر، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٧، ص ١٨٥٧.

٢- أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم (ابن منطور)، لسان العرب، الجزء الخامس العشر، دار صادرى، ٢٠٠٣، ص ٢٣٩.

3- Cambridge University, Cambridge Learners Dictionary, Cambridge University press, second edition, Cambridge – 2004, P. 322.

2- -----, The world Book Student Dictionary, Printed in the United States of America (1 SBN), Chicago – 2005, P. 364.

٤- ئازاد وەلەد بەگی، فەرهەنگی ڕامیاری نیگا، چاپخانەی ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، هەولێر ـ ٢٠٠٠، ل ٢٨١ ـ ٢٨٢.

٥- د. عزالدين اسماعيل، للشعر في اطار العصر الثوري، دار القلم، الطبعة الاولى، بيروت ـ ١٩٧٤، ص ٤٩ ـ ٥٠.

٦- كارل ماركس، الادب والفن في الاشتراكية، ت: د. عبدالمنعم الحفنى، للطبعة الثانية، ١٩٧٧، ص ٥٣.

٧- أدونس، زمن الشعر، دار الساقي، الطبعة السادسة، بيروت ، ٢٠٠٥، ص ٢٢٤ ـ ٢٢٥.

٨- د. عزالدين اسماعيل، الشعر في اطار العصر للثوري، ص ٧٩.

٩- نواف نصار، معجم المصطلحات الادبية، دار المعتز، الطبعة الثانية عمان ـ ٢٠١٠، ص ١٩.

١٠- ئەركی شیعر، لە ئەدەبی کوردیدا سالانی (١٩٢٠– ١٩٥٨) ل ١٣٥.

١١- ريموند وليمز، الكلمات المفاتيح، ت: نعيمان عثمان، المركز الثقافى العربى، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٧، ص ٢٠١٤.

١٢- المجمع اللغة العربية، المعجم الفلسفي، الهيئة العامة الشؤن المطابع الاميرية، القاهرة، ١٩٨٢، ص ٢٣.

١٣- ريموند وليمز، الكلمات المفاتيح، ص ٢٠١٤.

١٤- د. اسماعيل عبدالفتاح عبدالكافي، معجم مصطلحات حقوق الانسان، الكتب الالكترونية. www.kotobarablca.come ،ص٣٦٨.

١٥- د. محمد التونجي، المعجم المفصل في الادب، الجزء الاول، دار الكتب العلمية، للطبعة للثانية، بيروت ـ ١٩٩٩، ص ٦٨.

١٦- د. جميل صليبا، المعجم الفلسفي، الجزء الاول، منشورات ذاوى القربى الطبعة الاولى، ١٣٨٥، ص ٦٧٩.

١٧- احمد زكي بدوي ، المعجم المصطلحات السياسية والدولية،دار الكتاب اللبنانى للطباعة والنشر والتوزيع الطبعة الاولى، ١٩٨٩، ص ٩٣.

١٨- احمد زكي بدوي، معجم المصطلحات السياسية والدولية، دار الكتاب للبنانى للطباعة والنشر ولتوزيع، الطبعة الاولى، ١٩٨٩، ص ٩٣.

١٩- د. راميل يعقوب، د. بسام بركة، فى شيخانى، قاموس المصطلحات اللغوية والادبية، دار العلم للملايين، الطبعة الاولى، بيروت ـ ١٩٨٧، ص ٢٣٩.

٢٠- محمد عزام، المنهج الموضوعي، منشورات اعتماد الكتاب العرب، دمشق، ١٩٩٩، ص ٨٢.

٢١- تيري ايجلتون: النقد والايديولوجية، ت: فخرى صالح، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٩٢، ص ٢١٠.

٢٢- د. على جواد الطاهر، الخلاصة في مذاهب الادب العربى، منشورات دار الجاحظ للنشر، بغداد ـ ١٩٨٣، ص ٣٠.

٢٣- ديوانى عارفى ربانى شێخ احمدى جزيرى مەشهور بەمەلای جزيری، هەژار شەرعی لی کردووە، انتشارات سروش، چاپ اول، تهران ـ ١٣٦١، ل ٥٣٤.

٢٤- ديوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦، ل ١٧٤ ـ ١٨١ ـ ١٩٧.

(*) بۆ زیاتر ڕوونكردنەوە ئەم مەسەلەیە، چەندێك توێژینەوە هەن، كە زۆر بە زەقی و وردی ئەم باسەیان تاوتوێ كردووە، بڕوانە: ١- فەهمی شوكری عەبدوللا، نەتەوە و دەولەت و ئایین لەهزری ئەحمەدی خانی ١٦٥٠-١٧٠٧،چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر- ٢٠١٠.

٢- د. كەمال مەعروف، ڕەخنەی نوێی كوردی، چاپكراوی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل ٩ - ٧٦.

٢٥- بۆ زیاتر زانیاری و شارەزابوون بڕوانە:

١- د. كەمال مەزهەر ئەحمەد، كوردستان لە ساڵەكانی شەری یەكەمی جیهاندا، چاپخانەی كۆڕی زانیاری كورد، بەغدا، ١٩٧٥.

٢- د. مارف خەزنەدار، شیعری سیاسی كوردی لە كوردستانی عێراقدا ماوەی نێوان هەردوو جەنگی گێتی، گۆڤاری كولێجی ئەدەبیات، ژمارە (١٥)، بەغدا، ١٩٧١ - ١٩٧٢، ل ٤٥ - ٦٨.

٢٦- دیوانی گۆران، كۆكردنەوەی محمدی مەلا كریم، چاپخانەی كۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠، ل ١٨٩.

٢٧- دیوانی گۆران، ل ٣٠١.

٢٨- دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح، ئازاد عبدالواحید، كۆی كردووەتەوە و ساغی كردووەتەوە، بەرگی یەكەم، دەزگای ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٤٩٩.

٢٩- دیوانی محەمەد ساڵح دیلان، ئامادەكردن و لێكدانەوەی پەراوێز نووسین و پێشەكی: د. عەبدوڵڵا ئاگرین، چاپخانەی چوارچرا، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠١٣، ل ١٧٣ - ١٧٤.

٣٠- دیوانی قانع، كۆكردنەوەی بورهان قانع، چاپخانەی دالاهو، چاپی شەشەم، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ١٩٦.

٣١- د. عبدالمنعم تلیمة، مقدمة في نظریة لادب، دار العودة، للطبعة للثانیة، بیروت - ١٩٧٩، ص ١٣٧.

٣٢- بڕوانە: ریموند ولیمز، الكلمات المفاتح، ص ٦٤ - ٦٥.

٢- طونی بینیت و اخرون، مفاتیح اصطلاحیة جدیدة، معجم مصطلحات الثقافة و المجتمع، ت: سعید الفاغي، المنظمة العربیة للترجمة، الطبعة الاولی، بیروت، ٢٠١٠، ص ٦٥٧.

٣٣- محمد احمد درویش، للهولمة والمواطنة والاتجاء الوطنی، عالم الكتب، الطبعة الاولی، القاهرة، ٢٠٠٩، ص ١٤٣.

٣٤- ادواردسی. بانفیلد، السلوك الحضاری والمواطنة ت: احمد یعقوب المجدوبة، دار النسر للنشر والتوزیع، الطبعة الاولی، عمان، ١٩٩٥، ص ٦٤ - ٦٨.

٣٥- ریان ڤوت، النسویة والمواطنة، ت: ایمن بكر، سمر الشیشكلی، المجلس الاعلی للثقافة، الطبعة الاولی، القاهرة، ٢٠٠٤، ص ٣٢.

٣٦- محمد احمد درویش، العولمة والمواطنه والانتماء الوطنی، عالم الكتب، الطبعة الاولی، القاهرة، ٢٠٠٩، ص ١٤٤ - ١٤٥.

٣٧- د. عماد هاشم، مدخل الی تاریخ الادب الاوروبیة، الدار العربیة للكتاب، تونس، ١٩٧٩، ص ٥٠.

٣٨- قوبادی جەلی زادە، هەمیشە ڕوو لەخودا هەمیشە مەست چاپكراوی بەستە، ، ل ٣٠٧ - ٣٠٨.

٣٩- قوبادی جەلی زادە، هەمیشە ڕوو لەخودا هەمیشە مەست، ل ٣٩.

٤٠- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٩.

٤١- عەبدوڵڵا پەشێو، هەسپم هەورە و ڕكێفم چیا، كتێبفرۆشی زانكۆ و چرا، چاپی سێیەم، هەولێر، ٢٠٠٦، ل ٤٥٦.

٤٢- دلاوەر قەرەداغی، ڕۆیشتنێك بەڕێوەیە، گۆڤاری ڕامان، ژمارە (١٧٦)، كانوونی دوومی (٢٠١٢)، ل ٤.

٤٣- شێركۆ بێكەس، ئێستا كچێك نیشتمانمە، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەكەم، سلێمانی، ٢٠١١، ل ٢٨٦.

٤٤- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.

٤٥- سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

٤٦- جبور عبدالنور، المعجم الادبی، دار العلم للملایین، الطبعة الاولی، بیروت، ١٩٧٩، ص ١٠٠.

٤٧- د. عبدالستار طاهر شریف، قاموسی دەروونناسی، مطبعة علاء، چاپی یەكەم، بەغدا، ١٩٨٥، ل ١٤٣.

٤٨ـ د. محمد التـونجى، المعجـم المفصـل في الادب، الجـزء الاول، دار الكتـب العلميـة، الطبعـة الثانيـة، بـيروت ـ ١٩٩٩، ص ٣٨٥.

٤٩ـ بڕوانە: ١ـ د. عبدالمنعم الحفنى، موسوعة علم النفس والتحليل النفسي، مكتبة مدبولى، الطبعة الرابعـة، القـاهرة، ١٩٩٤، ص ٣٥٧.

2- The world Book Dictionary. P: 364.

٥٠ـ طونى بييث واخرون، مفاتيح اصطلاحية جديدة، ص ٦٥٣ ـ ٦٥٦.

٥٠ـ مەحموود دەروێش، هەڵدانـەوەی دەفتـەرەكانی شـیعر و سیاسـەت و تازەگـەریی (هەڤپـەیڤین)، وەرگێڕانـی: جـەمال غەمبار، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ١١٢.

٥١ـ هێمنی مام نادر، فڕین بەرەو نا سنوور، چاپی یەكەم، ٢٠١٤، ل ٤٧.

٥٢ـ دلاوەر قەرەداغی، ڕۆیشتنێك بەڕێوەیە، ل ٤.

٥٣ـ دلاوەر قەرەداغی، پاییزانە.

٥٤ـ قوبادی جەلی زادە، هەمیشەڕوو لەخودا هەمیشە مەست، ل ١٥.

٥٥ـ ئیسماعیل بەرزنجی، پەست وەك ئێوارە نارنجییەكانی نیشتمان، دەزگـای ئـاراس، چـاپی یەكـەم، هـەولێر، ٢٠٠٧، ل ٥٧.

٥٦ـ قوبادی جەلی زادە، هەمیشە ڕوو لەخودا هەمیشە مەست، (شیعر)، چاپكراوی بەستە، ٢٠٠١، ل ٧٩ — ٨٧.

٥٧ـ بەرزان هەستیار، بە تەنیشت فەنابوونەوە (شیعر)، چاپی یەكەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥، ل ٣٠.

٥٧ـ شێركۆ بێكەس، ئێستا كچێك نیشتمانمە، ل .

٥٨ـ هەمان سەرچاوە، ل ١٠٢.

٥٩ـ سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤.

٦٠ـ دلاوەر قەرەداغی، پاییزانە، ل ٢٣.

سەرچاوەکان

١- بە زمانی کوردی

أ-کتێب

- ئازاد وەلەد بەگی، فەرهەنگی ڕامیاری نیگا، چاپخانەی ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، هەولێر ـ ٢٠٠٠
- ئیسماعیل بەرزنجی، پەست وەك ئێوارە نارنجییەکانی نیشتمان، دەزگای ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٧.
- بەرزان هەستیار، بە تەنیشت فەنابوونەوە (شیعر)، چاپی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
- د. عبدالستار طاهر شریف، قامووسی دەروونناسی، مطبعة علاء، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٥.
- د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەری یەکەمی جیهاندا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٥.
- د. کەمال مەعروف، ڕەخنەی نوێی کوردی، چاپکراوی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٧.
- دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح، ئازاد عبدالواحید، کۆی کردووەتەوە و ساغی کردووەتەوە، بەرگی یەکەم، دەزگای ئاراس، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٨
- دیوانی گۆران، کۆکردنەوەی محمدی مەلا کریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠.
- دیوانی عارفی ربانی شێخ احمدی جزیری مەشهور بەمەلای جزیری، هەژار شەرعی لی کردووە، انتشارات سروش، چاپ اول، تهران ـ ١٣٦١.
- دیوانی قانع، کۆکردنەوەی بورهان قانع، چاپخانەی دالاهو، چاپی شەشەم، سلێمانی، ٢٠٠٥.
- دیوانی محەمەد ساڵح دیلان، ئامادەکردن و لێکدانەوەی پەراوێز نووسین و پێشەکی: د. عەبدوڵڵا ئاگرین، چاپخانەی چوارچرا، چاپی دووەم، هەولێر-٢٠١٣.
- دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦.
- شێرکۆ بێکەس، ئێستا کچێك نیشتمانمە، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١١ .
- عەبدوڵڵا پەشێو، هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، کتێبفرۆشی زانکۆ و چرا، چاپی سێیەم، هەولێر، ٢٠٠٦.
- فەهمی شوکری عەبدوڵلا، نەتەوە و دەوڵەت و ئایین لەهزری ئەحمەدی خانی ١٦٥٠-١٧٠٧،چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر- ٢٠١٠.
- قوبادی جەلی زادە، هەمیشە ڕوو لەخودا هەمیشە مەست چاپکراوی بەستە-٢٠٠١.
- مەحموود دەروێش، هەڵدانەوەی دەفتەرەکانی شیعر و سیاسەت و تازەگەریی (هەڤپەیڤین)، وەرگێڕانی: جەمال غەمبار، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٦.
- هەژار، هەنبانە بۆرینە فرهنگ کوردی ـ فارسی، سروش (انتشارات صدا و سیما)، چاپ ششم، تهران ـ ١٣٨٨.
- نەسرین رەئوف ئیسماعیل، ئەرکی شیعر لە ئەدەبی کوردیدا ساڵانی (١٩٢٠- ١٩٥٨)،چابخانەی رۆژهەلات، چاپی یەکەم،هەولێر- ٢٠١٠.
- هێمنی مام نادر، فڕین بەرەو نا سنوور، چاپی یەکەم، ٢٠١٤.

ب- گۆڤـــــار:

- گۆڤاری ڕامان، ژمارە (١٧٦)، کانوونی دووەمی (٢٠١٢).
- گۆڤاری کولێجی ئەدەبیات، ژمارە (١٥)، بەغدا، ١٩٧١ ـ ١٩٧٢.

٢- بە زمانی عەرەبی:

- أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم (ابن منظور)، لسان العرب، الجزء الخامس العشر، دار صادرى، ٢٠٠٣.
- احمد زكي بدوي، معجم المصطلحات السياسية والدولية، دار الكتاب للبنانى للطباعة والنشر ولتوزيع، الطبعة الاولى، ١٩٨٩.
- ادوارد سى. بانفيلد، السلوك الحضارى والمواطنة ت: احمد يعقوب المجدوبة، دار النسر للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى، عمان، ١٩٩٥.
- أدونيس، زمن الشعر، دار الساقي، الطبعة السادسة، بيروت ، ٢٠٠٥.
- المجمع اللغة العربية، المعجم الفلسفي، الهيئة العامة الشؤن المطابع الاميرية، القاهرة، ١٩٨٢.
- تيري ايجلتون: النقد والايديولوجية، ت: فخرى صالح، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٩٢.
- جبور عبدالنور، المعجم الادبى، دار العلم للملايين، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٧٩.
- د. جميل صليبا، المعجم الفلسفي، الجزء الاول، منشورات ذاوى القربى الطبعة الاولى، ١٣٨٥.
- د. راميل يعقوب، د. بسام بركة، فى شيخانى، قاموس المصطلحات اللغوية والادبية، دار العلم للملايين، الطبعة الاولى، بيروت - ١٩٨٧.
- د. صلاح الدين الهواري، المعجم الوسيط (عربى - عربى) دار و مكتبة الهلال للطباعة وللنشر، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٧. م
- د. عزالدين اسماعيل، للشعر في اطار العصر الثوري، دار القلم، الطبعة الاولى، بيروت - ١٩٧٤.
- د. على جواد الطاهر، الخلاصة في مذاهب الادب العربى، منشورات دار الجاحظ للنشر، بغداد - ١٩٨٣،
- د. عماد هاشم، مدخل الى تاريخ الادب الاوروبية، الدار العربية للكتاب، تونس، ١٩٧٩.
- د. محمد التونجي، المعجم المفصل في الادب، الجزء الاول، دار الكتب العلمية، للطبعة للثانية، بيروت - ١٩٩٩.
- د.عبدالمنعم الحفنى، موسوعة علم النفس والتحليل النفسي، مكتبة مدبولى، الطبعة الرابعة، القاهرة، ١٩٩٤
- ريان ڤوت، النسوية والمواطنة، ت: ايمن بكر، سمر الشيشكلى، المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الاولى، القاهرة، ٢٠٠٤.
- ريموند وليمز، الكلمات المفاتيح، ت: نعيمان عثمان، المركز الثقافى العربى، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠٠٧.
- كارل ماركس، الادب والفن في الاشتراكية، ت: د. عبدالمنعم الحفنى، للطبعة الثانية، ١٩٧٧.
- محمد احمد درويش، للهولمة والمواطنة والاتجاء الوطنى، عالم الكتب، الطبعة الاولى، القاهرة، ٢٠٠٩.
- محمد عزام، المنهج الموضوعي، منشورات اعتماد الكتاب العرب، دمشق، ١٩٩٩.
- نواف نصار، معجم المصطلحات الادبية، دار المعتز، الطبعة الثانية عمان - ٢٠١٠.
- د. عبدالمنعم تليمة، مقدمة في نظرية لادب، دار العودة، للطبعة للثانية، بيروت - ١٩٧٩،
د. محمد التونجى، المعجم المفصل في الادب، الجزء الاول، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، بيروت - ١٩٩٩.
- د.اسماعيل عبدالفتاح عبدالكافي، معجم مصطلحات حقوق الانسان، الكتب الالكترونية. www.kotobarablca.come.
- طونى بينيت و اخرون، مفاتيح اصطلاحية جديدة، معجم مصطلحات الثقافة و المجتمع، ت: سعيد الفاغي، المنظمة العربية للترجمة، الطبعة الاولى، بيروت، ٢٠١٠.
- محمد احمد درويش، العولمة والمواطنه والانتماء الوطنى، عالم الكتب، الطبعة الاولى، القاهرة، ٢٠٠٩.

٣- بە زمانی ئینگلیزی:

3- Cambridge University, Cambridge Learners Dictionary, Cambridge University press, second edition, Cambridge – 2004, P. 322.
2- -----, The world Book Student Dictionary, Printed in the United States of America (1 SBN), Chicago – 2005, P. 364.

مفهوم الحديث للوطنية فى الشعر الكوردي المعاصر

بعد الانتفاضة الربيعية للشعب الكردي عام (١٩٩١) دخل المجتمع الكردي مرحلة جديدة بل مغايرة لماقبلها، حيث تغيرت الحياة السياسية ولاجتماعية والثقافية وشهد الفرد الكردي ظرفا جديدا لم يشهده من قبل .

فمن الناحية الادبية، انجبت هذه المرحلة نصوصا ادبية جديدة من حيث الرؤية والاسلوب. يتناول هذا البحث تلك التغيرات والتحولات التي طرأت على مفهوم الوطنية ومن ثم الشعر الوطني لدى شعراء الكرد المعاصرين.

.يتضمن البحث ثلاثة محاور، ففي المحور الاول تم تناول مفهوم الشعر الوطني وفي المحور الثاني تطرق البحث الى مسالة حضور الشعور الوطني في الشعر الكردي الحديث، بينما خصص المحور الثالث لملامح تلك التغيرات التي طرأت على الرؤية الوطنية والشعر الوطني في الشعر الكردي المعاصر، حيث اصبح في هذه المرحلة انتقاد الوطن والهروب منه واظهار صورته في شكل مزري، من ملامح هذه الرؤية الجديدة.

The Modern Concept of Patriotism in the Contemporary Kurdish Poetry

After the uprising of the Kurdish people in 1991 the Kurdish community entered a new and different phase that involved changes in the political, cultural and social life of the Kurdish individual. Concerning the literary aspect, this phase gave birth to new literary texts in terms of the vision and style. This research deals with those changes and transformations in the concept of patriotism and the patriotic poetry written by the contemporary Kurdish poets.

The research consists of three sections. The first section tackles the concept of patriotic poetry. The second section deals with emergence of the patriotic emotions in the modern Kurdish poetry. The third and last section sheds light on the characteristics of the changes in the patriotic vision and patriotic poetry in the contemporary Kurdish poetry, and this involves criticizing and abandoning the homeland and showing it in a miserable image.

ڕاڤەکردنی سیمانتیکی و پراگماتیکیی پەندی پێشینان لەزمانی کوردیدا

د. بێستوون حەسەن ئەحمەد
زانکۆی سلێمانی/ فاکەڵتی پەروەردەی چەمچەماڵ
سکوڵی پەروەردە / بەشی زمانی کوردی

د. دارا حمید محمد
زانکۆی گەرمیان / فاکەڵتی پەروەردە
سکوڵی زمان و زانستەمرۆڤایەتییەکان/ بەشی زمانی کوردی

پێشەکی

زمانەوانی بەگشتی و واتاسازی بەهەردوو لقییەوە (pragmatics) بەتایبەتی هەنگاوی باشی ناوە لەبونیاتی پەیوەندی لەگەڵ زانستەکانی تری وەك : کۆمەڵایەتی، دەروونزانی، فەلسەفە، لۆژیك، بایۆلۆژی...هتد. پەیوەندیی نێوان زمانەوانی و هەندێ لەو زانستانە گەیشتۆتە ئاستێك کە زانستگەلێکی نوێی هێناوەتەکایەوە، بۆ نموونە : کۆزمانەوانی (sociolinguistics) (Bernard Spolsky,2008.p3)، زمانەوانیی دەروونی (psycholinguistics) (John Lyons.2002,p258)، فەلسە و زمان، زمان و کەلتوور، زانستی زمانی جۆگرافی...هتد. واتە زمانەوانی چالاکانە ئەوەی تێپەڕاندووە، کە زانستێك بێت تەنها لە ئاستەکانی ناوەوەی زمان وەك : دەنگسازی (phonetics – phonology)،وشەسازی (Morphology) و ڕستەسازی (Syntax) بکۆڵێتەوە، بەڵکو زمانەوانی لەدۆخی ئێستایدا بەناو هەموو کایەکانی ژیانی مرۆڤدا ڕۆچووە، و لێکۆڵینەوەکانی ئەنجام دەدات.

یەکێك لەو بابەتانەی کە زمانەوانی لەکۆنەوە بەناخیدا ڕۆچووە (ئەدەب) ە، هەلاوێردکرنی بابەتی زمان و ئەدەب گەر مەحاڵ نەبێت ئەوا زۆر ئەستەمە، چونکە بالابوونی زمان و ئەدەب وابەستەن بەیەکەوە،"زمان و ئەدەب ناوەندێکی یەك چەقییان هەیە، لێکهەلاوێردکردنیان دوورکەوتنەوەیە لەو ڕاستییانەی کە زانستی زماننناسی و ئەدەبناسیی تازە بەدەستیان هێناون" (**ئازاد ئەحمەد (٢٠٠٩ : ٥)**). "داهێنان لەئەدەبدا پەیوەستە بە پابەندبوونی ئاخێوەر یان شاعیر بە یاسا زمانییەکانەوە، یان هەندێکجار لەڕێی لادانەوەدەبێت لەو یاسا زمانییانە" (**محەمەد مەعروف،(٢٠١٠ : ٤٠٣)**). لەم سۆنگەیەوە بەپێویست زانرا ئەم باسە بۆ ڕاڤەکردنی پەیوەندیی نێوان زمان و ئەدەب تەرخان بکرێت، لەئەدەبیشدا بابەتی پەندی پێشینان بژاردەیە. لێکۆڵینەوەکەش کە بە ناونیشانی (ڕاڤەکردنی سیمانتیکی و پراگماتیکیی پەندی پێشینان لەزمانی کوردیدا) یە، کار لەسەر شیکاری واتایی پەندی کوردی دەکات، لێکدانەوە واتاییەکانی پەندەکان بەپێی بنەماکانی هەردوو ئاستی واتا سێمانتیك و پراگماتیك ئەنجامدراون.

پەندی پێشینان وەك دەربڕینێکی چەسپاو، نە لە بارەی پێکهاتەی سینتاکسو نە لەبارەی سێمانتیكو پراگماتیکەوە وەك پێویست لێینەکۆڵراوەتەوە.کە ئەمە گرفتێکە لەزمانەوانی کوردیدا، بەو پێیەی دەبێت هەموو لایەنەکانی زمانی کوردی شیبکرێنەوە و بخرێنە بەردەست، ئەم لێکۆڵینەوەیە بە گرنگ و پێویست دەزانرێت، ئومێد دەکرێت گرفتێکی زمانەوانیی کوردی چارەسەربکات.

ئەو پەندانەی لە لێکۆڵینەوەکەدا بەکارهێنراون، زیاتر لە زمانی قسەپێکەرانی سنووری شاری سلێمانییەوە وەرگیراون. ئەمەش سنوور و کەرەستەی لێکۆڵینەوەکە دەستنیشاندەکات، کە شێوەزاری سلێمانییە. بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە ڕێبازی وەسفی شیکەرەوەیی بەکارهێنراوە.

لەدیارترین گرفتەکانی لێکۆڵینەوەکە سەرچاوەبوو، چونکە سەرچاوەی پێویست بۆ باسی پەند لەڕووی ئەدەبییەوە لەبەر دەستدا بوون. بەڵام لە ڕووی زمانەوانییەوە زۆر بەکەمی باسی پەندی پێشینان کراوە.

لێکۆڵینەوەکە لە دوو بەش پێکهاتوە، بەشی یەکەم کە بەناونیشانی (فۆرم و ناوەرۆکی پەندی پێشینانی کوردی)یەو دوو پارە، پاری یەکەمی بەشی یەکەم بۆ باسی پەندی پێشینان لەڕوانگە ئەدەبیەکەوە تەرخانکراوە. لە پاری دووەمدا باس لە جۆرەکانی واتا و پراگماتیك و بنەماکانی هاریکاری لای گرایس کراون.

هەرچی بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەیە، بۆ شیکردنەوەو ڕاڤەکردنی پەند لە ڕووی سێمانتیکیو پراگماتیکییەوە تەرخان کراوە. لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەشدا جگە لە لیستی سەرچاوەکان، چەند ئەنجامێك خراونەتە بەرچاو. دواتر کورتەیەکی باسەکە بەزمانی عارەبی و ئینگلیزی پێشکەشکراوە.

لەم لێکۆلینەوەیەدا هەر ڕستەو فرێزیك بەکارهێنرابێت، بەم جۆرە دەستنیشانکراوە > ڕستەو فرێز<، هەموو وشە لێکدراوەکانش خراونەتە نێوان دوو هێلی لارەوە /وشەی لێکدراو/.

بەشی یەکەم
فۆرم و ناوەرۆکی پەندی پێشینانی کوردی

١/١) پەندی پێشینان لە ئەدەبی فۆلکلۆردا :

لای زۆربەی گەلان ئەدەبیات بە ئەدەبی فۆلکلۆر دەستپێدەکات. (عیزەدین مستەفا ڕەسوول، (٢٠١٠: ١١))لای کوردیش " فۆلکلۆری کوردی کۆنترین بەرهەمی ئەدەبیمانەو بناغەی پتەوی گەشەپێدانی ئەدەبی ئەمڕۆمانە".(عەلادین سەجادی، (١٩٥٢: ١٢٦))

لێکۆڵەرانی بواری ئەدەبی فۆلکلۆر، بەم جۆرە پێناسەی پەندی پێشینان دەکەن : "پەندی پێشینانمان بەشێکە لە فۆلکلۆری میللیمان کە ئەمانەن، یان ژانرەکانی فۆلکلۆر برتین لە : پەندی پێشنان، گۆرانی، گاڵتەوگەپ، نوکتە، مەتەڵ...هتد". (عیزەدین مستەفا ڕەسوول، (٢٠١٠: ٨٦)) "پەندی پێشینان عیبارەتن لە چەند قسەیەکی کورتی کوردیی پێکەوە نوسێنراونو مەعنایەکی بەرزیان هەیە" (بڕوانە: عەلی معروف شارەزووری، (١٩٨١: ٩))، (شوکریە ڕەسووڵو جلال تەقی، (١٩٨٤: ١٢)) یان "بریتییە لە بەرهەمێکی زۆر کۆنی خەڵك. ئەم پەندە هەمیشە لە لای گەلانی سەرەتاییو سادە فەلسەفەی ڕاستەقینەیە لە کاری ڕەوشت و خووەوە، هەموو ڕاستییەك، هەموو ڕووداوێکی ژیانی ئادەمیزاد، هەموو کردارێك، چاك یان خراپ، هەموو گەیشتنە ئەنجامێك کە میللەت گەیشتبێتی، دەربارەی هەرچییەك بێت دەچێتە تەرازووی پەندی پێشینانەوە"((عیزەدین مستەفا ڕەسوول، (٢٠١٠: ٨٦)). یان "پەندی پێشینان و قسەی نەستەق ئەو بەرهەمە کۆنانەی گەلن، کە هەموو باری ژیانو کۆمەڵایەتیو مێژوویيان تێدا دەرئەکەوێ و لە ڕووداوی ژیان و کارەساتی کاتە هەرەکۆنەکاندا پەیدابوون و پەرەیان سەندووە و ئاوێنەیەکی ڕوونی کاتی جیاجیای ژیانی گەلن" (شوکریە ڕەسووڵو جلال تەقی، (١٩٨٤: ٧٠)). ئەو پێناسانە لە ڕوانگەیەکی ئەدەبییەوە کراون، لێکۆڵەرەوەکان وەك بەشێك لە ئەدەبی فۆلکلۆر، لە پەندیان ڕوانیوە و پێناسەیان کردووە.

لێکۆڵەرێکی زمانیش بەم شێوەیە پێناسەی پەند دەکات، "وتەیەکی کورتو پتەو و تێرو تەسەلە، باوەڕێك یان حەقیقەتێکی لە پشتەوەیە، لەگەڵ ئەوەشدا ئاماژە بۆ نەریتێك یان حیکمەتیك دەکات. هەندێکجار دەکرێت بە بەشی یەکسانەوەو واتایان پەیکاڵی سینتاکسە. هەندێکجاری دیش بە ئاوازوو قافییەی هاوچەشن دەچەسپێن(Crystal. D, (1992:319) .

ئەوەی بەلای ئەم لێکۆڵینەوەیەوە گرنگە، لەم پارەدا ناساندنێکی گشتیی پەندە، و خستنەڕووی لایەنی روخسارو ناوەرۆکییەتی.

١/١/١) ڕوخساری پەندی پێشنانی کوردی:

ڕوخساری پەندی پێشینانی کوردی خاوەنی کۆمەڵێك تایبەتمەندییە، هەوڵدەدرێت لە چەند خاڵێکدا بخرێنەڕوو:

١- زمان لە پەندی پێشینانداں، زمانێکی سادەو ساکارە، زمانی خەڵکی ڕەنجدەرو ڕەشوڕووتی کوردستانە. دوورە لە زمانی ئەدەبیی یەکگرتوو یان فەلسەفییەوە.

٢- زۆرجار بەیتێکی تەواوی شاعیرێکەو دەکەوێتە سەر زمان و دەبێت بە پەند، "پەندو سوودی لەبویەر و کەلتووری میللەتەکەی خۆی وەرگرتووە" (ئازاد ئەحمەد (٢٠٠٩ : ٢٨))، ئاشکرایشە کە شاعیر لە نووسینی ئەو جۆرە بەیتانەدا خۆی پڕ لەهۆشیاری کردووە (بڕوانە (١)).

٣- لە ڕووی فۆرم و زمانەوە هەندێ لەپەندەکان وشەی زمانێکی بێگانەیان تێدایە (بڕوانە (٢)).

٤- هەندێکیان وەك هۆنراوە خاوەنی کێشو سەروان (بڕوانە (٣)). زورجار هۆنراوە نین، بەڵام دوو بەشەو کۆتاییشیان بە سەجعێکی یەك قافیە دێت. (بڕوانە (٤)).

٥- پەند هەن لەشێوەی پرسیارو وەلأمدان (بڕوانە (٥)).

٦- زۆرجار پەندەکان بە زمانی ئاژەڵەوە یان ڕووەكو بێگیانەوە وتراون، کەچی گوازارشت لە ناخو دەروونی ئادەمیزاد دەکەن (بڕوانە (٦)).

(١) <بێ بەرگییە عیلەت کە هەتیو مایل بە هەتاوە>

(٢) <**حەیا** قەترەیەکە تکا، تکا>.

(٣) <حەوتی بمرێ لە **باوان**

(کلی) سورمەی نابڕێ لە **چاوان**>

(٤) <تەمەڵ دەڵێ هەمووی دەخۆم، دوایی دەڵێ چیم کرد بە خۆم>

(٥) <لە ڕێوییان پرسی کێ شاهێدتە ؟ وتی کلکم >

(٦) ا- <**ڕێوی** دەمی نە دەگەشتە ترێ، دەیگوت ترشە> !

ب- <**جام** دەلێت بشکێم، بەڵام نەزرنگێم>

٢/١/١) ناوەرۆکی پەندی پێشنانی کوردی:

پەندی پێشینانی هەموو میللەتێك، ئاوێنەی خستنەڕووی مێژووی ئەو میللەتەیەو نیشاندانی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانییەتی، کە لە ئەنجامی کۆمەڵێك ئەزموونو تاقیکردنەوەی خۆشو ناخۆشی ژیانی چینەکانی گەلەوە هاتوون. پەندەکان بە شارەزاییو پسپۆڕی پێشینانەوە پەیوەستن، لە دڵو دەروونو بڕوایانەوە هەڵقولاون، بە یاسای ژیانیان زانیون و تارادەیەکی زۆر میللەت نکوڵی لێنەکردوون.

مەبەست لە بەکارهێنانی پەند، بۆ بەهێزیو بە پێزی قسە و پەندو عیبرەت لێوەرگرتنە. پیاوانی دنیادیدە کۆمەڵێك هەڵەو کەموکووڕی یان کاری چەوتو ناڕەوا، لە پاڵ کردارو گوفتاری شیریندا لە شێوەی پەنددا دەخەنەڕوو. بە مەبەستی پەروەردەکردنی نەوەی نوێو تێگەیشتنو فێرکردنیان. لێکۆڵەرەوەکان فێربوونی دەربڕینە چەسپاوەکان (ئیدیەم، پەند، میتافۆر(Metaphor)، وشەی لێکدراو، کۆمەڵەوشە /Collocation/...هتد)، کە پەندیش یەکێکە لەو دەربڕینانە دەبەنەوە بۆ تەمەنی پێنج ساڵی،

کە منداڵ وردە وردە درکی پێدەکات و جیای دەکاتەوە، ئیتر ئەم پرۆسەیە پرۆسەیەکی درێژخایەنە، تا تەمەنی گەورەیی بەردەوام دەبێت (بێستوون حەسەن ئەحمەد، (٢٠١٢: ٢٣٠).

دەکرێت خاڵی دەستپێکو سەرەتا بۆ فێربوونی ئەم دەربڕینە چەسپاو جێگیرانە دابنێین، بەڵام ناتوانین بڵێین، مرۆڤ لەو تەمەنەدا هەموو دەربڕینەکان فێر دەبێت، چونکە فێربوونی ئەم دەربڕینانە، پەیوەندی بە کلتووری ئەو نەتەوانەوە هەیە (فۆرمان فارکۆلف (٢٠٠٩ : ٢٥٩))، کە ئەم دەربڕینانە بەشێك لە زمانی میللەتەکە پێکدەهێنن. هەرلەبەر ئەم هۆیەیە ئەوانەی لە پەندیان کۆڵیوەتەوە ئەگەر شارەزایی کلتووری میللەتەکەیان نەبووبن، ئەوا سەرکەوتوو نەبوون (شوکریە ڕەسووڵو جلال تەقی، (١٩٨٤: ٣١).

لە پەنددا ئاوەزمەندی میللەتان و جیاوازیی ژینگەو جوگرافیا جیاوازەکان، بە ئاشکرا هەستپێدەکرێن، جیاوازیی باری ڕۆشنبیریو سیاسیو کۆمەڵایەتیو جوگرافی، پەندی جیاواز دەخاتەوە (بێستوون حەسەن ئەحمەد، (٢٠١٢: ٢٤٦) (بڕوانە ٧)).

(٧) ا – >لسانك حصانك ان صنته صانك<.

> زمانت پارێزەرتە بیپارێزی ئەتپارێزێت <. قسەکەری زمانی عەرەبی

>دوژمنی دوژمنم دۆستمە<. قسەکەری زمانی کوردیی

تەنانەت دیالێکتە جیاوازەکانیش خاوەنی پەندی جیاوازن، بەڵام ئەم جیاوازییە لە ڕوخساردایە نەك لە واتاو ناوەرۆکدا (بڕوانە (٨)).

(٨) ا – >خەسوو لەگەڵ تۆمە، بووکێ گوێت لێ بێ<. / زاری ناوەڕاست

ب– >دیوار تەڕا دبێژم، بۆکێ تۆ گوهداربە<. / زاری ژووروو

لەبەرئەوەی پەندەکان ئەزمونی کەسانی بیرمەند و شارەزای کۆمەڵن، ئەوجۆرەکەسانەش لەهەموو کۆمەڵێکدا هەن، زۆر ئاسایی دەبێت کە پەندی هاوبەش لەناو میللەتاندا هەبن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هاوبەشی پەندی کوردیو فارسیو تاجیکیو عەرەبی...هتد زیاترە (عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، (٢٠١٠: ٨٩)، وەك لە هاوبەشی پەندی کوردی و میللەتانی دووری وەك چینیو ئەمریکیو ئەورووپی. هۆیەکەشی بۆ هاوبەشیی ژیانو باری مێژوویيو کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیریو سیاسیی ئەم گەلانە دەگەڕێتەوە. زۆربەی ئەم گەلانە خاوەنو هەڵگری یەك چەمکی ئاینین کە ئیسلامە، زۆرینەیان کۆمەڵی کشتوکاڵین، دەتوانین بڵێین خەمی مرۆڤایەتی تا ڕادەیەك خەمێکی هاوبەشە، هەر لەبەر ئەم هۆیانەیە جاری وەها هەیە و ڕێکدەکەوێت، دوو میللەتی دوور لەیەك لە کۆمەڵێك پەندی کەمدا هاوبەشییان هەبێت. لەگەڵ هەموو ئەم ڕاستیانەشدا پەندی هەرمیللەتێك لە ڕووی ڕوخسارەوە نەك واتاو چەمکەوە لە پەندی میللەتێکی دیکە جیاوازە.

ئەوانەی لە ناوەرۆکی پەندی کوردییان کۆڵیوەتەوە، پەندیان بۆ چەند جۆرێك پۆلێنکردووە: مێژوویيو ڕامیاریو ئابووریو کۆمەڵایەتی (شوکریە ڕەسووڵو جلال تەقی، (١٩٨٤: ٥٠)، هەروەها (عەلی مەعروف شارەزووری، (١٩٨١: ٨)، لەناو پەندە کۆمەڵایەتییەکانیشدا چەند چەشنێکیان دیاریکردووە،

وەك: ژنهێنان، مێرکردن، ماڵداری، دراوسێیەتی، جلوبەرگ، میوانداری...هتد (عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، (٢٠١٠: ٨٩)).

به ئاشكرا دەردەكەوێت، کە ناوەرۆکی پەندی کوردی هەڵقوڵاوی کۆمەڵێکی کشتوکاڵی خاوەن بیروباوەڕی ئاینییە (ئاینی ئیسلام)، لەگەڵ ئەوەشدا خانەدانیو ئازاییو ئیشکەریی...هتد، بەم پەندانەوە دیارە. ئەم لێکۆڵینەوەیە بەکاری خۆی نازانێت، نموونەی جۆراوجۆری پەند لە هەموو ناوەرۆکەکان بخاتەبەردەست. ئەوەندەی قسەکردن لە مەغزاو واتای ئەم پەندانە بە گرنگ دەزانیت. ئەمانەش چەند نموونەیەکی کەمن لە خەرمانی پەندی ناوەرۆك جیاواز. (بڕوانە(٩)).

(٩) / ا– <گیا له سەربنجی خۆیی دەڕوێتەوە> /سەلماندنی کۆمەڵی کشتوکاڵی.

ب– <ئەو کەسەی گیان دەدا گیانیش دەستێنێت>، <بانگی موحەمەد بە ئاشکرا خۆشە>، <تا فەرز وەستابێ سوننەت حەرامە>، سەلماندنی کۆمەڵی ئاینی/ ئاینی ئیسلام.

پ–<دۆستت هەزاربێ کەمە، دوژمنت یەك بێت غەمە>/ سەلماندنی کۆمەڵی ئاشتیخواز.

لەگەڵ ئەوەی دۆزینەوەی سەرچاوەو چیرۆکی هەموو پەندێکی کوردی ئەرکێکی گرانە بەڵام هەموو پەندێکی کوردی چیرۆکێکی لە پشتەوەیە، پەندەکە کورتکراوەی چیرۆکەکەیە. بۆ نموونە چیرۆکی ئەم پەندانەی خوارەوە لە سەرچاوەکاندا بە تێرو تەسەلی باسکراون، لێکۆڵەران بە پێویستی نازانن، جارێکی تر ئەم چیرۆکانە بخەنەوەڕوو (بڕوانە(١٠)).

(١٠) ا– <خوا لە سولتان مەحموود گەورەترە>

ب– <بوە بە خوێنەکەی سیاوەحش>

پ– <گۆشتی ڕانی خۆم دەخۆم، منەتی قەساب هەڵناگرم> بۆ زانینی چیرۆکی ئەم پەندانە، بڕوانە: (شوکریە ڕەسووڵو جلال تەقی، (١٩٨٤: ٧١–٧٢)).

لە کۆتایی ئەم پارەدا، پێویستە هەریەکە لە پەندی پێشینانو قسەی نەستەقی کوردی لە یەکدی جیابکرێنەوە. لێکۆڵەران بڕوایان وایە، پەند وتەی بەنرخ و دەربڕینێکی چەسپاون، بەڵام قسەی نەستەق لە کاتی قسەکردنداو بەپێی هەلۆێستە جیاوازەکان، لە سەر زاری قۆشمەچییانو قسەخۆشانەوە دروستدەبن. لە لایەکی ترەوە جیاوازیی نێوان پەندو وتەی بەنرخ لەوەدایە، پەند خاوەنەکەی دیار نییە، ناتوانرێت بدرێتە پاڵ کەسێك، بەڵکو میللەت خاوەنییەتی. بەڵام وتەی بەنرخ ئاسایی دەدرێتە پاڵ کەسەکەو ناوی خاوەن وتەکە، لەگەڵ وتەکەدا دێت.

هەندێك لە لێکۆڵەرەوان جەختیان لەوە کردوەتەوە، کە پەند "مانایەکی فراوانو قووڵی تێدایە" (عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، (٢٠١٠: ٨٧)، بەڵام ڕوونیان نەکردوەتەوە ئەم واتا فراوانە لەکوێوە سەرچاوەی گرتووە و هاتووە. ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵدەدات لە بەشەکانی داهاتوودا، فراوانیی واتای پەند لەڕووی سیمانتیکییەوە ڕوونبکاتەوە.

٢/١) پێکهاتەی سێمانتیك و پراگماتیك:

سێمانتیك (Semantics) وەك پێکهاتەیەکی زانستی زمان، زانستێکە لەواتا دەکۆڵێتەوە (احمد مختار، ١٩٨٢ :١١)، واتای وشەو فرێزو هەموو دروستەکانی دیکەی زمان. واتە "لە دروستبووە واتایەکانی زمان (دەق/ پەخشان) دەکۆڵێتەوە" محەمەدی مەحویی، (٢٠٠٩– ب– : ٩٥). " یان " سێمانتیك ئەو بەشەی زانستی زمانە، کە پەیوەندی بە لێکۆڵینەوە واتاییەکانەوە هەیە". (عەبوالواحید موشیر دزەیی (٢٠١٠: ١٧) (Crystal. D, 2003:48)

ئەوەی بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە گرنگ بێت، جۆرەکانی واتایە، ئەم لێکۆڵینەوەیە بە پێویستی دەزانێت، هەریەك لە: واتای فەرهەنگی، واتای ڕێزمانی/ گراماتیکی، واتای میتافۆری، واتای ئیدیەمی و واتا و مەبەستی پراگماتیکی ڕوونبکاتەوە و جۆری هەریەك لەو واتایانەو سنووری کارکردنیان دیاریبکات.

١/ ٢ – ١) واتای فەرهەنگی:

ئەم واتایە لەناو فەرهەنگدایە و لەناو کێڵگەی واتایی یان کێڵگەی وشەدایە (پەروین عوسمان عەللاف، (٢٠٠٩: ٩٧))، یان لەناو مێشکی قسەکەری زمانەکەدا جێگیرو چەسپاوە. "لە فەرهەنگدا هەم واتای فەرهەنگیی وشەیەك و هەم بەهای نیشانەکانی "–"، "+" دیارییکراون" (محەمەدی مەحویی، (٢٠٠٩ – ا– : ١٤٧) (بڕوانە (١١)).

(١١) هەریەك لە وشەی /ژن/، /پیاو/ لە فەرهەنگدا بەم شێوەیە تۆمارکراون:

/ژن/ [+ مرۆڤ، + پێگەیشتوو، + شووکردن، + مێ]

/پیاو/ [+ مرۆڤ، + پێگەیشتوو، ± ژنهێنان، – مێ]

لە (١١)دا، هەریەك لەوشەی /ژن/، /پیاو/ سەر بە پۆلەڕەگەزی ناون، لە ناو ناویشدا مرۆڤن، تاکە جیاوازی کە هەیانبێت بریتییە لە /ژن/ [+ مێیە]، /پیاو/[– مێیە].

ئەم دوو وشە فەرهەنگییە دەتوانرێت لە چێوەی جۆری واتاکانی دیکەدا بەکاربهێنرێن (بڕوانە (١٢)).

(١٢) >ئەحە لە ماڵەوە **پیاوە**<. /**پیاو**/ لێرەدا بەمانا خواستراوەکەی بەکارهاتووە، واتە خاوەن هەژموونو دەسەڵاتە، ئەگینا کەس گومانی لە نێریی /ئەحمەد/ نییە.

لە کۆتایی ئەم جۆرە واتایەدا، پێویستە بگوترێت، لە زمانی کوردیدا ئەم جۆرە واتایە بە کرۆکە واتا و واتای هۆشەکی یان بنەڕەتیش باسکراوە. (محەمەدی مەحویی، (٢٠٠٩– ب– : ٧٢))، (محمد معروف فتاح، (٢٠١١: ١٦١)).

١/ ٢ – ٢) واتای ڕێزمانی/ گراماتیکی Grammatical meaning :

وشە ئەرکییەکان بۆ گەیاندنی واتاو مەبەستی دیکە، لە کردە مۆرفۆلۆژیو سینتاکسییەکاندا بەکاردەهێنرێن. یان بەکارهێنانی وشەیەکی دیاریکراو لەگەڵ لاگرەکان/ گیرەکەکانو لە فرێزو ڕستە جۆربەجۆرەکاندا، واتای گراماتیکی لێدەکەوێتەوە.

ئەمەش لە دوو ئاستدا خۆی دەبینێتەوە:

أ- بەکارهێنانی مۆرفۆلۆژییانە: کاتێك وشەیەکی فەرهەنگی وەك /پیاو/، لە فۆرمی /پیاوەکە/، /پیاوێك/، /پیاوان/...هتد بەکاردەهێنرێت، ئەوا جگە لە واتا فەرهەنگییەکەی واتایەکی تر بارکراوەتە سەر واتا فەرهەنگییەکە، کە ئەم واتایە لەو کردە مۆرفۆلۆژییانەوە دروستبووە، کە بەسەر وشەکەدا هاتوون. بۆ نموونە /پیاوێك/ جگە لە نەناسراوی واتای تاکییەتی دەگەێنێت.

ب- بەکارهێنانی سینتاکسی: ئەگەر وشە فەرهەنگییەکانی هەر زمانێك(کە خاوەنی ئەلفوبێ بێت) بە نموونە وەربگرین، ئەوا بەپێی پێڕەوێك ڕیزدەکرێن، کە تێیدا ڕەچاوی پەیوەندییەکانی ناوەوەی زمان (ئاستی ئاسۆیی‌و ستونی) (Sentagmatic – Paradigmatic) زۆر بە چاکی دەکرێت. نابێت چاوەڕێی ئەوە بکەین هەموو جارێك واتای وشە لیکدراوەکان‌و فرێزو ڕستەو...هتد. پەیکاڵی واتا فەرهەنگیەکان بێت، چونکە وشەکان لە پێکهاتەی گەورەتر لە خۆیاندا واتایەك دروست دەکەن، پێیدەگوترێت واتای ڕێزمانی/گراماتیکی (ریمۆ لۆبلان، (٢٠٠٦: ١٦))، (محەمەدی مەحویی (٢٠٠٩- ب -:١١٤- ١١٥))، (بڕوانە (١٣)).

(١٣) >تەنها **پیاوان** کاری وەها دەکەن<.

لە (١٣) دا وشەی /پیاوان/ پەیوەندییەکی بە واتای فەرهەنگیی پیاوەوە هەیە. لە واتادا جیاوازنین بەڵام لە حالەتی ڕێزمانیدا جیاوازن، وشەی /پیاو/ دەکرێت مەبەست یەك پیاو بێت، هەرچەند گشتییەتی تێدایە، بەڵام پیاوان چەمکی کۆ دەگەێنێت، واتای فەرهەنگی‌و واتای گراماتیکی پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بەیەکەوە هەیە. ناتوانرێت واتای فەرهەنگی بزانرێت تاوەکو واتای گراماتیکیی ڕستەکان روون نەبن. بەو واتایەی واتای وشە لە بەکارهێنانی لە ڕستەدا دەردەکەوێت. بە پێچەوانەشەوە واتای فەرهەنگی یارمەتیدەرە بۆ زانینی واتای گراماتیکی، بەو واتایەی هەموو واتاکانی تر (گراماتیکی‌و میتافۆری‌و ئیدیەمی‌و پراگماتیکی) باردەکرێنە سەر واتای فەرهەنگی.

١/ ٢ – ٣) واتای میتافۆری metaphor :

" بۆ دروستبوونی واتای مێتافۆری پێویستە وشەیەك لە کێڵگەی واتایی دیاریکراوی خۆیەوە بگوازرێتەوە، بۆ کێڵگەیەکی واتایی دیکە. (Finch, (2005: 161.

(بڕوانە (١٤))

(١٤) >لەبەهاری ١٩٩١دا میللەت دڕی بەتاریکیدا<.

لە (١٤)دا ناوی واتایی /تاریکی/خاوەنی کێڵگەی واتایی خۆیەتی، و نیشانەی واتایی دیاری هەیە. بەڵام لەم نموونەیەدا لە کێڵگەی واتایی خۆیدا بەکارنەهێنراوە، بۆیە واتای مێتافۆری دروستدەکات. ماناکانی داگیرکار و جەورو زۆرداری...هتد دەگەیەنێت.

واتای مێتافۆری لە بەکارهێناندا لە کردە مۆرفۆلۆژی‌و سینتاکسییەکاندا دروستدەبن (بڕوانە (١٥)).

(١٥) ا– /دەمپیس/، /زمانلوس/، /دەستبڕ/...هتد/ مۆرفۆلۆژی

ب– >ئازاد پارەکەی خوارد<، > ئەو هەمیشە ڕادەکات، بەڵام پێناگات<>بەختی ڕەش<، >ڕووی سپی<،...هتد. / سینتاکسی

هەموو ئەو وشەو فرێزو ڕستەو دەربڕاوانەی، کە واتای مێتافۆریان هەیە، واتای فەرهەنگییشیان هەیە، بەڵام گوێگر هەمیشە بیری بۆ لای واتا میتافۆرییەکە دەچێت، نەك واتا فەرهەنگییەکە (بڕوانە (١٦)).

(١٦) >لە هەر وڵاتێکدا پیاوی بچووك سێبەری گەورەی هەبوو، ئەوا خۆر لەو وڵاتەدا لە ئاوابووندایە<.

لە (١٦)دا، ڕاستییەکی زانستی هەیە، کە خۆر لە ئاوابووندا بێت، سێبەری هەموو تەنێك زۆر زیاتر لە قەوارەی خۆی دەردەکەوێت، کە ئەمە واتا فەرهەنگیو حەرفییەکەیە. هەرکاتێك پیاوی بودەڵەو بچووك لە دنیابینیو ئاوەزدا، بە گەورەو مەزن سەیرکرا بە پیرۆز زانرا، ئەوا ئەو وڵاتە نەگبەتییەتی، خۆر بە مانای ئازادی/ پێشکەوتن/ چالاکی...هتد. لە نەمانو بزربووندایە. ئەمە واتا مێتافۆرییەکەیەتی.

پێویستە بگوترێت، واتای مێتافۆری لە بەکارهێناندا چالاکانە، واتە لە کردە مۆرفۆلۆژیو سینتاکسییەکاندا دروستدەبێت. چونکە ئەم واتایە لە دانە دانەی یەکە پێکهێنەرەکانی دروستەکەوە دەستناکەوێت، وەك واتای فەرهەنگی/ حەرفی، نەك هەر واتای میتافۆری بگرە واتای گراماتیکیش، یان "دەربڕینە فرە– خراوەتەکییەکەکان، ژمارەیان گەلێك زۆرە و دەیشتوانن بێکۆتابن. ئەوانە دەتوانرێن هەمیشەو بەردەوام دروستبکرێنو بەرهەمبهێنرێنو لە ئاخاوتنی ڕۆژانەشدا بەردەوام بەرهەمدەهێنرێن. لەبەر ئەوە شاکاری وەك وشەنامەکان بۆ واتای ئەم یەکە ئاڵۆزانە بەرهەمێکی هێجگار گەورەو کۆتایی نەهاتوو دەبێت" (محەمەدی مەحویی (٢٠٠٩– ب –: ١١٦))، بەڵام واتای فەرهەنگی وشەکان لە فەرهەنگی زمانەکاندا تۆماردەکرێت. واتای یەکە واتاییەکانی وەك (ئیدیەمەکان، پەندی پێشینان، کۆمەڵەوشەکان...هتد) لە فەرهەنگی تایبەت بەخۆیاندا ڕووندەکرێنەوە.

لە کۆتایی ئەم جۆرە واتایەدا، پێوسیتە بگوترێت لە زمانی کوردیدا ئەم جۆرە واتایە بە توێکلە واتاو واتای بارکراو باسکراوە (محەمەدی مەحویی، (٢٠٠٩– ب– : ٧٢))، (محمد معروف فتاح، (٢٠١١: ١٦١ – ١٦٢)).

١/ ٢ – ٤) واتای ئیدیەمی :

"ئیدیەم کۆمەڵە وشەیەکە، کاتێك پێکەوە بەکاردێن واتای جیاواز دەبەخشن، لەو واتایەی کە وشەکان جیا بە جیا هەیانە" ((Sinclair, (1996: iv)). ئیدیەمەکان لەڕووی سینتاکسییەوە ئازاد نینو کۆت و مەرجیان هەیە، لەڕووی سیمانتیکییەوە واتایان لێڵە، واتایەك دەبەخشن زۆر جیاوازە لە واتای دانە دانەی یەکەپێکهێنەرەکانیان.

ئیدیەم یەکەیەکی واتاییە، دەکرێت وشە یان فرێز یان ڕستە بێت، هەرچەندە ئیدیەمەکان لەڕووی چەقبەستوویی‌و لێڵی‌و تەمومژی واتاییەوە وەك یەکنین، هەیانە تا ڕادەیەك نەرمەو هەیانە بە لێکسیمبوو یان بە بەردبوو/Lexicalization/دەژمێردرێن(شیلان عومەر حسەین، (٢٠٠٩: ٩٠–٩٤).

جیاوازییەکی تاڕادەیەك گونجاو لە نێوان واتای مێتافۆری‌و واتای ئیدیەمدا ئەوەیە، واتای مێتافۆری زۆر لێڵ‌و تەمومژاوی نییە، دەکرێت مرۆڤ یەکەمجاری بێت بیبیستێت و بە هۆی چوارچێوەی باری وتنەکانەوە واتاکە بزانێت (بڕوانە (١٧)).

(١٧) <ئاگر لە ماڵیاندا ناکرێتەوە>، <پێپڕشت>، <ئاوی کردەژێر>، <بە شویدا>، /قوڕبەسەر/، /جنێوفرۆش/...هتد.

هەرچی واتای ئیدیەمییە تەمومژاوی‌و لێڵە، لێکدانەوەی ئاسان نییەو مرۆڤ یەکەمجاری بێت بیبیستێت، بە هۆی چوارچێوەی باری وتنەکانەوە هەرگیز واتاکە نازانێت، بە شێوەی پەندی پێشینان چیروکێکی لە پشتەوەیەو پەیوەندییەکی زۆر بەهێزی بە مێژوو و کلتووری نەتەوەی خاوەن زمانەوە هەیە (بڕوانە (١٨)).

(١٨) <کەر لەماڵیاندا بکەوێت دانی دەشکێت>، <دەزووی وشك دانییەتی>،<چنگ لەسەر شان>، /یەکشەوە/، /ژەقنەمووت/، /سەرشین/...هتد.

ئەگەر سەرنجی نموونەکانی (١٧، ١٨) بدەین، دەبینین دروستەی <ئاگر لە ماڵیاندا ناکرێتەوە>، لەریزی واتای مێتافۆریدا دانراوە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە تاڕادەیەك فۆرمی دروستەکە، پەیوەندی بە واتای دروستەکەوە هەیە. چونکە ئاگر یەکێکە لەو پێویستیانەی یان یەکێکە لەو کردانەی، کە لە سازکردنی خواردندا پێوستە، بەڵام دروستەی <کەر لەماڵیاندا بکەوێت دانی دەشکێت> لە ریزی واتا ئیدیەمییەکاندا دانراوە، چونکە بە هیچ شێوەیەك فۆرمی دروستەکە واتای دروستەکە ڕووننکاتەوە. هەردوو دروستەکەش هاوواتان، یان هیچ نەبێت واتایان لەیەکەوە نزیکە، کە /هەژاری/، /نەداری/و /نەبوونی/و /چروکی/و /ڕەزیلی/ دەگرێتەوە.

١/ ٢ – ٥) واتاو مەبەستی پراگماتیکی :

"پراگماتیك لێکدانەوەی ئەو لایەنانەی واتایە، کە ناچنە ناو سیمانتێکسەوە، واتە پراگماتیك لەو واتایانە دەکۆڵێتەوە، کە فەرهەنگی نەبن، هەرچی واتایەك نەچێتە ناو فەرهەنگەوە پراگماتیکە" (محمد معروف فتاح، (٢٠١١: ١٨٨– ١٩٠)) یان " پراگماتیك لێکۆڵینەوە نییە لە واتای فەرهەنگی، بەڵکو لێکۆڵینەوەیە لە واتای گەیەنراو (واتای قسەکەر) و توانای قسەکەر نیشاندەدات لە تێگەیاندنی گوێگر بەشێوازێك، کە لەگەڵ واتا فەرهەنگییەکەدا یەك نەگرێتەوە" (عەبدولواحید موشیر دزەیی، (٢٠١١: ١٥)). یان "مەبەست لە واتای پراگماتیکی ئەو واتایەیە کە لە ڕێگەی کەرەستەیەکی ئاساییەوە ناگات، بەڵکو هەڵهێنجانە لەوەوە کە لە پشت وتراوەکانەوەیە" هۆگر مەحموود فەرەج، (٢٠١٢: ١٩٢)لەپراگماتیکدا قسەکەر شتێك دەڵێت و مەبەستی شتێکی ترە، گوێگریش شتێك دەبیستێت و شتێکی تر لێکدەداتەوە.

سیمانتیك لێكۆڵینەوەیە لە واتای فەرهەنگی، گراماتیكی، مێتافۆری، ئیدیەمی ئەگەر بە مەبەستی پراگماتیكی بەكارنەهێنرابن. واتە ئەوەی كە تا ئێرە باسكرا كاركردن بوو لە سیمانتیكدا. بەڵام لە هەندێك باردا"قسەكەر لە هەڵوێستە جۆراو جۆرەكانی ڕۆژانەی ژیاندا زمان بەكاردەهێنێت، لەوە زۆرتر مەبەستێتی (واتای زۆرتر دەردەبڕێت)، كە بە ڕاستیی و بەكردەوە دەیەوێت بیڵێت". محەمەدی مەحویی (٢٠٠٩– ب – ٢١٠) :

"هەر كە قسە دەكەین، هەندێك مەبەست و قەسدمان هەیە. هەندێك جار مەبەستو قەسدەكە بە شاراوەیی و بەخشكەییە. بە واتا، كە ڕاستەوخۆ لە ڕێی دەربڕاوە بەرهەمهێنراوكەوە بە دەستەوە نادرێت و نادرێت بە كەسی بەرانبەر (بڕوانە(١٩)).

(١٩) خوێندكارێك بەهاوڕێكەی :

<كاتژمێر چەندە>؟

– <موحازەرەكە دوو كاتژمێرییە> (دەبڵە).

لە (١٩) داو بەوەڵامی گوێگردا خوێندكارەكە تێدەگات، كە:

- وانەكە زۆری ماوە ،

واتە بەپێی دەوروبەری گفتوگۆكە، یەكەم پرسیاری كاتی وانەكەی كردووە و گوێگریش وەڵامی داوەتەوە و تێیگەیاندووە كە زۆری ماوە، بێ ئەوەی هیچ یەكێك لە كەسەكان ڕاستەوخۆ پرسیاری مەبەست ئاراستەی ئەوی تریان بكەن.

لەگەڵ ئەوەی پێناسەیەكی زۆر بۆ پراگماتیك خراونەتەڕوو، بڕوانە: (محمد معروف فتاح، (٢٠١١: ١٨٨– ١٩٢))، بەڵام ئەم لێكۆڵینەوەیە قورسایی دەخاتە سەر ئەو پێناسانەی كە لە بەشی دووەمدا، بۆ ڕاڤەكردنو شیكردنەوەی پەندەكان كەڵكیان لێوەردەگیرێت.

پەیوەست بە پراگماتیكەوە پێویستە ئاماژە بدەین بە: بنەماكانی هاریكاری لای گرایس بڕوانە: (عومەر محمود كەریم (٢٠٠٩: ٥))، (دارا حەمید محەمەد، (٢٠١٠: ١٨٥))، (محمد معروف فتاح، (٢٠١١: ٢١٣– ٢١٥)، عمر محمود و شێركۆ محمد ئەمین(٢٠١٠: ١٦٦)).

٣/١) بنەماكانی هاریكاری لای گرایس

گرایس بەمەبەستی هاریكاری چوار بنەما دەخاتەڕوو، كە بریتین لەمانەی خوارەوە:

١– بنەمای چەندێتی: جەخت لەوە دەكاتەوە، كە بڕی گوتنەكە بە پێی پێویستی بێت.

٢– بنەمای چۆنییەتی: جەخت لەسەر دروستی گوتنەكان دەكاتەوە.

٣– بنەمای پەیوەندی: باس لەوە دەكات، ئەو گوتنەی كە دەردەبڕێت دەبێت پەیوەندی بە بابەتی ئاخاوتنەكەوە هەبێت.

٤– بنەمای شێواز: پێماندەڵێت، دەبێت گوتنەكە دوور بێت لە هەموو لێڵیو تەمومژییەك.

بەشی دووەم

ڕاڤەکردنی سیمانتیکی و پراگماتیکی پەندی پێشینانی کوردی

١/٢) سێمانتیك و پراگماتیکی پەندی پێشینان لە زمانی کوردیدا:

پەندی پێشینان لەڕووی زمانەوانییەوە، دەچێتە خانەی ئەو دەربڕینانەی، کە بە دەربڕینە چەسپاوەکان یان جێگیرەکان ناو دەبرێن، کە بریتیین لە (ئیدیەم و کۆمەڵەوشە و پەندو میتافۆرو وشەی لێکدراوی واتا میتافۆری...هتد).ئەم دەربڕینانە بەرانبەر بە پێکەوەهاتنە ئازادەکان دەوەستن (Wouden,(1997: 8-9))

لەگەڵ ئەوەی "پەند دروستەی دارشتنی تەواو پەیکاڵی لەگەڵ ڕێساو یاساو مەرجەکانی ڕێزماندا هەیە". (محەمەدی مەحویی (٢٠٠٩– ١ –: ١٦٥)). بەڵام لە بەخشینی واتادا بە کەمترین وشە فراوانترین و قوڵترین واتا دەبەخشێت. واتە لەڕووی سێمانتیکییەوە جگە لەوەی واتای فراوانە، لە هەندێك پەنددا واتاکە بەتەواوی ڕوونە، بەڵام لە هەندێك پەندی دیکەدا تەواو لێڵ و تەمومژاوییە، هەرچەندە بەپێی واتای پەندەکان، جیهانبینی کەسە جیاوازەکان دەگۆڕێت. پەند بەیەکەیەکی چەقبەستوو چەسپاویش دادەنرێت. هەندێك لە لێکۆڵەرەوان بە فرێزیۆلۆژی فرەواتا ناویان بردووە (ئەوڕەحمانی حاجی مارف، (١٩٧٥: ٦٦)).

١/٢/٢) سێمانتیکی پەندی پێشینان لە زمانی کوردیدا :

واتای هەندێك لە پەندەکان، لە دانە دانەی یەکە پێکهێنەرەکانیانەوە دوور نییە، واتە واتاو ڕوخسار تاڕادەیەك پەیکاڵی یەکترین (بڕوانە (٢٠)).

(٢٠) ا- >برا لە پشت برابێ، مەگەر قەزا لەلای خودابێ<.

ب- >برامان برایی، کیسەمان جیایی<.

لە (٢٠-ا-) دا، ناوەرۆکی پەندەکە باس لە /برایەتی/ دەکات، ئیتر /برایەتی/ نێوان چەند برایەك بێت، یان لە ئاستێکی فراوانتردا باس لە برایەتیی نێوان گەلێك یان چەند گەلێك بکرێت. هەروەها لە (٢٠-ب-)دا، ناوەروك و واتای پەندەکە بریتییە لەوەی، با برابین، بەڵام هەریەکە و پارەو گیرفانی خۆی. ئەم لێکدانەوەیەش تەواو پەیکاڵە لەگەڵ دانە و یەکە پێکهێنەرەکانی پەندەکەدا.

لە نموونەکانی (٢٠) دا واتای فەرهەنگی دانە دانەی وشەکان واتایەکی گراماتیکییان پێکهێناوە، کە لەگەڵ دانە و یەکە پێکهێنەرەکانی هەردوو پەندەکەدا پەیکاڵە.

لە ناو پەندی کوردیدا ژمارەی ئەو جۆرە پەندانەی، کە واتای گراماتیکی و واتای میتافۆرییان هەیە، بێشومارن. لە کاتی بەکارهێنانیاندا ئەم پەندانە، هەرگیز گوێگر بیری بۆ لای واتا گراماتیکییەکە ناچێت، بەڵکو هەردەم بیری بەرەو ئاڕاستەی واتاکەی تریان دەڕوات. تەنانەت ئەو پەندو ئیدیەمانەی، کە واتا میتافۆرییەکانیان تابۆن، ئەم واتایە، واتا گراماتیکییەکەی یاساغکردووە. لە (٢١) دا کۆمەڵێك لەو پەندانە دەخرێنەڕوو، کە واتاکانیان گراماتیکییە (بڕوانە (٢١)).

(٢١) ا– >گیا لەسەر بنجی خۆی دەڕوێتەوە<.

ب– >کاسە کە پڕبوو، لێیدەڕژێت<.

پ– >سوار تا نەگلێت، نابێت بە سوار<.

ت– >یاخوا تونچی، نەبێت بە حەمامچی<.

ج– >ئەوەی ماڵی لە شوشە بێت، با بەرد نەگرێتە ماڵی کەس<.

هەریەکێك لەم پەندانەی سەرەوە وەربگرین، کۆمەڵێك لێکدانەوەیان بۆ دەکرێت، یان دەتوانرێت لە کۆمەڵێك هەلومەرجدا بهێنرێنەوە. بەکارنەهێنانی ئەم پەندانە بە واتا فەرهەنگییەکانیان وەهای لێکردوون، بۆ هەموو حاڵەتێك بەکاربهێنرێن. بۆ نموونە >سوار تا نەگلێت، نابێت بە سوار<، لە ئاستێکی زۆر تەسکدا پەیوەندی بە سوارەوە هەیە. بەڵکو واتایەکی فراوانتر لە خۆ دەگرێت، کە ئەویش پەیوەندی بە هەموو جۆرە گلانێکەوە هەیە. ئەمەش واتا فراوانەکەی دروستکردووە. دەکرێت ئەم پەندە ڕاهێنەرێك لە ئاست سوارچاکێکدا بیڵێت. ئەو کات فۆرمی پەندەکە زۆر نزیك دەبێت لە واتاکەیەوە (کە واتایەکی فەرهەنگییە). یان مامۆستایەك لە بەرانبەر خوێندکارێکی کەوتوو بیڵێت. یان ڕاهێنەرێکی شۆفێریی بەرانبەر بە تازە شۆفێریك بیڵێت، کە توشی ڕووداوی هاتوچۆ بووبێت، یان لە تاقیکردنەوەی شۆفێری دەرنەچووبێت. یان هاوڕێیەك بەرانبەر هاوڕێکەی بەکاری بهێنێت، کە لە کارێکی بازرگانیدا شکستی هێنا بێت. لەم حاڵەتەدا واتای پەندەکە لە فۆرمەکەیەوە نزیك نییەو واتایەکی میتافۆری دروستدەکات.

لێرەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی کە بڵێین، ئەم جۆرە پەندانە قسەی ئامادەی زمانن‌و هەمیشە بەدەست قسەکەرانەوەن و گوتنەکانیان پێ بەهێز دەکەن‌و قەناعەت بە بەرانبەرەکانیان دەهێنن.

لە هەندێك باردا پەندەکە، لە ڕووی ڕوخسارو لە ڕووی واتای فەرهەنگییەوە بە تەواوی تابۆیە، بۆ قسەکەری زمانی کوردی، هەندێکجار، ناچاردەبێت ئەم پەندانە بۆ بارێك بگۆڕێت کە تابۆیی کەم بێتەوەو بواری گوتن‌و بەکارهێنانیان هەبێت (بڕوانە (٢٢)).

٢٢) ا– >کەری تیا.........، کەس ناڵێت بۆ وادەکەیت<. (واتای چۆڵی دەگەیەنێت)

ب– > ئەو خورمایەی تۆ خواردت، من هەر زوو فەلاحەکەیم.....<. (واتای زۆرزانیو بە ئاگایی دەگەێنێت)

پاش گۆڕانکاری، قسەکەری زمانی کوردی، ئەم پەندانەی بەم شێوەیە لێکردوو ە(بڕوانە (٢٣)).

٢٣) ا– >کەری تیا بلەوەڕێنە، کەس ناڵێت بۆ وادەکەیت<.

ب– > ئەو خورمایەی تۆ خواردت، من هەر زوو فەلاحەکەیم ناسیوە<.

هەندێك لەو جۆرە پەندانەی کە واتایان فراوانە، واتە بۆ زۆر بارو دۆخ دەبن. لە ئەنجامی بڵاوبیان و زۆر دووبارەکردنەوەیان، لەڕووی ڕوخسارەوە کورتدەکرێنەوە، بەبێ ئەوەی کورتکردنەوەی ڕوخسار کاریگەری لە گەیاندنی واتای پەندەکان بکات (بڕوانە (٢٤)).

(٢٤) ا– <نانی شوانی خواردووە>.

ب– <حەوشەکەی لارە>.

پ– <میزی حوشترە>.

لە بنەمادا ئەم پەندانە بەم شێوەیەی لای خوارەوەن (بڕوانە (٢٥)).

(٢٥) ا– <بزن کە نەگبەتی هات، نانی شوان دەخوات>.

ب– <کابرا نەیدەزانی هەڵپەڕێت، دەیگوت حەوشەکەی لارە>.

پ– <بووە بە میزی حوشتر، هەربۆ دواوە دەگەڕێتەوە>.

لە هەندێك باری دیکەدا پەندەکان گۆڕانیان بەسەردا دێتو لەڕووی گەیاندنی واتاوە واتایەکی توندتر، لە واتای یەکەمجار دەگەێنن (بڕوانە (٢٦)).

٢٦) ا– <ئاشی نەزانەو خوا دەیگێڕێ> بووە بە <ئاشی خوایەو نەزان دەیگێڕێ>.

ب– <ئەو نانە نانە، ئەمڕۆ لە خوانە> بووە بە < ئەو نانە نانە، گونکەکەی جوانە>.

ئەگەر بمانەوێت ئەم پەندانە وەربگێڕین بۆ زمانێکی دیکە، ئەوا نابێت وەرگێڕانێکی فەرهەنگی بکەین، چونکە ئەوکاتە وەرگێڕانەکە لە زمانی بۆ وەرگێڕاودا نوکتە دەردەچێت، بەڵکو دەبێت بە دوای پەندی هاوواتای پەندە کوردییەکەدا بگەڕێن، لە زمانی بۆ وەرگێڕاودا.بۆنموونە بڕوانە (بێستوون حەسەن ئەحمەد، (٢٠١٢: ٢٤٥–٢٤٦)

لەبەر ئەوەی واتای ئیدیەمی واتایەکی لێڵو تەمومژاوییە، پێویستی بە لێکدانەوە هەیە، کەسێك شارەزاو بە ئەزموون نەبێت لێیتێناگات. نموونەی هەندێك پەند بەرچاو دەکەون، کە ڕوخساری پەندەکان هیچ پەیوەندییەکیان بە ناوەڕۆكو واتاکانیانەوە نییە. کەسێك زمانی کوردی زمانی دایکی نەبێت، بە هیچ شێوەیەك لەم پەندانە ناگات (بڕوانە (٢٧)).

٢٧) ا– <کەر لە ماڵیاندا بکەوێت دانی دەشکێت>. _ واتاکەی/ نەبوونیو ڕەزیلییە.

ب– <لە کەری تۆپیو دەگەڕێت ناڵی بکێشێت>. _ واتاکەی/ سەرسواڵکەرو چاوچنۆكو شرەخۆرییە.

پ– <لە سەد ئاوی داوەو قولی تەڕ نەبووە>. _ واتاکەی/ زۆرزانو ساختەچییەتییە.

واتای هەریەکێك لەم پەندانە، لە یەکە پێکهێنەرەکانیانەوە دەستناکەوێت، چونکە واتایان ئیدیەمییەو واتای ئیدیەمیش ناداڕشتەییە، بەڵام لەبەرئەوەی لای زۆرینەی خەڵك واتا ئیدیەمییەکە زانراوە سیفەتی واتای سیمانتیکی پێ دەبەخشرێت.

٢/٢/٢) پراگماتیکی پەندی پێشینان لە زمانی کوردیدا :

ئەگەر هەندێك دەوروبەری زمانی دروستبکەین، ئەوا بە ڕوونی، پەنامەکی دەربڕین/بەخشکەیی دەربڕین لە هەندێك پەندا هەستپێدەکرێت (بڕوانە (٢٦، ٢٧)).

(٢٥) ئەگەر کەسێك پارەی لێدزرا، کەسی پارە لێدزراو قسەکەر بوو، کەسێکی دی گوێگر بوو، کەئاسایی ئەم ڕۆڵانە ئاڵوگۆڕیان پێدەکرێت. کەسی سێیەم لەم حاڵەتەدا دەبێتە گوێهەڵخەر (محمد معروف فتاح، (٢٠١١: ١٩٩))، کاتێك کەسی دووەم بە کەسی یەکەم دەڵێت >پارە چڵکی دەستە<. ئەم واتایانەی لێهەڵدەهێنجرێت.

١- دووپاتی دەکاتەوە، کە پارەکە دزراوە.

٢- پارە هیچ نییە جگە لە چڵکی دەست نەبێت، واتە پارە بێ بەهاو نرخ دەکات.

٣- پێی دەڵێت، کە پارە دەڕواو دێتەوە.

٤- تاڕادەیەك واتای بێهیوایی دەبەخشێت بەکەسی یەکەم، سەبارەت بەدۆزینەوەی پارەکەی.

بەڵام ئەگەر کەسی دووەم بە کەسی یەکەم گوت: >پارە مەلا لە مزگەوت دەهێنێتە دەرەوە<. ئەم واتایانە دەگەێنێت:

١- دووپاتی دەکاتەوە، کە پارەکە دزراوە.

٢- خەفەتێکی زۆر دەدات بە خاوەن پارەکە واتە کەسی یەکەم.

٣- بەهاو نرخێکی بێپایان دەبەخشێتە پارەوپول.

خۆ ئەگەر پێیگوت >سوار تانەگلێ نابێت بە سوار<. ئەوا لە ئەنجامدا بە سوارێکی گلاو و کەسێکی سەرنەکەوتوو دراوەتە قەڵەم.

هەر بەم شێوەیە ئەم پەندانەی دیکە، ئەم واتایانە دەگەێنن:

>برامان برایی کیسەمان جیایی<. واتا پەنامەکییەکەی بریتییە لە: (پارەت نادەمێ یان پارەی خۆت بۆ خۆتو هی خۆم بۆ خۆم).

>برا لە پشت برا بێت، مەگەر قەزا لەلای خودا بێت < واتا پەنامەکییەکەی بریتییە لە: (خەفەتی ناوێت، من براتم پارەت دەدەمێ و هەرگیز ناهێڵم بێ پارە بیت، من لە پشتتم).

>بزن بۆ شەوێك جێ خۆی خۆشدەکات<، لە گوتنی ئەم پەندەداو لەو دەوروبەر و بارەدا هیچ واتایەکمان دەستناکەوێت، نە واتای سێمانتیکیو نە واتای پراگماتیکی، چونکە ئەوەی لە سیمانتیکدا لێکنەدرایەوە دەبێت لە پراگماتیکدا بۆ واتاکەی بگەڕێین چونکە "ئەوەی سیمانتیك چارەی ناکات، دەبێت پراگماتیك لێکیبداتەوە" (عەبدولواحید موشیر دزەیی، (٢٠١١: ١٣). ئەم پەندە هیچ پەیوەندییەکی بەو هەلومەرجەوە نییە، یەکێك لە بنەماکانی هاریکاری لای گرایس، کە بنەمای پەیوەندییە پێشێلکراوە، دەتوانرێت ئەم بابەتە، هەندێکجار وەك سەرچاوەی پەیدابوونی نوکتەو پەیڤی گاڵتەئامێز ئەژماربکرێت. چونکە ئەم حاڵەتە پێکەنینی لێدەکەوێتەوە.

(٢٧) ئەگەر خوێندکارێك نمرەی کۆتایی ساڵی وەرگرت و لەگەڵ کەسی دووەمدا کەوتە گفتوگۆ. کەسی سێیەمیش وەك گوێهەڵخەر ئاگاداری گفتوگۆکەبوو، کەسی دووەم بە کەسی یەکەمی "کە خوێندکارەکەیە" گوت. >هەموو کەس بەری ڕەنجی خۆی دەخوات<، ئەوا کەسی سێیەم "کە گوێهەڵخەرە"، هیچی بۆ ڕووننابێتەوە و گوتنێکی تەمومژاوی دەستکەوتووەو هیچ هەڵناهێنجێت. بەڵام

ئەگەر گوێی لەم پەندە بوو >سوار تا نەگلێ نابێت بە سوار<، ئەوا واتاکەی کەوتن و دەرنەچوونە. ئەگەر ئەم پەندەی تریان کەوتە بەرگوێی >دەستی ماندوو لە سەر سکی تێرە<، گوێهەڵخەر بۆیی ڕووندەبێتەوە، کە خوێندکارەکە سەرکەوتووەو نمرەیەکی بەرزی هێناوە. لەکاتی گوتنی ئەم پەندەشدا >ئەگەر گوڵنیت درکیش مەبە<، گوێگر لە هیچ شتێك تێناگات. چونکە یەکێك لە بنەماکانی گرایس، کە بنەمای پەیوەندییە بەزێنراوە. واتە ئەو پەندە هیچ پەیوەندییەکی بەو بارو حاڵەتەوە نییە.

ئەنجام

لەکۆتایی لێکۆڵینەوەکەیەدا ئەم ئەنجامانە دەخرینە بەرچاو :

١- پەند لە زمانی کوردیدا، زۆربەکەمی بەمانای فەرهەنگییان بەکاردەهێنرێن.

٢- زۆرینەی پەندی زمانی کوردی بەپێی هەلومەرجە دیاریکراوەکان، واتایان دەگۆڕێت.

٣- زۆرینەی پەندەکانی زمانی کوردی خاوەنی واتایەکی،فراوانن. ئەم واتا فراوانەیان لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە دەکرێت پەندێك لە چەند بارو هەلومەرجێکی لەیەکچوودا چەند بارە بکرێتەوە.

٤- پەندەکانی زمانی کوردی بەکارهێنانی پراگماتیکییان هەیە، دەکرێت گوێگر یان گوێهەڵخەر بە هۆی پەندەکەوە، لە مەبەستی قسەکەر بگات. پێش ئەوەی قسەکەر مەبەستەکەی بخاتەڕوو.

٥- سەرجەمی پەندە کوردییەکان خاوەنی واتای سیمانتیکین و لەچوارچێوەی واتای سیمانتیکیشدا واتای میتافۆرییان هەیە، کە زیاتر بۆ ئەو مەبەستە بەکاردەهێنرێن، بەڵام لەهەندێ دەوروبەری تایبەتیشدا و بەپێی بەشداربووانی ئاخاوتن لەقسەکەر و گوێگر، گوێهەڵخەر، پەندەکان دەکرێ، بۆ مەبەست و واتای پراگماتیکیش بەکاربهێنرێن.

سەرچاوەكان

یەكەم: بە زمانی كوردی

ا/ كتێب

١– ئازاد ئەحمەد مەحمود، بونیاتی زمان لە شیعری هاوچەرخی كوردیدا،ئەكادیمیای كوردی، هەولێر، ٢٠٠٩

٢– ئەورەحمانی حاجی مارف، وشەی زمانی كوردی، چاپخانەی كۆڕی زانیاری كورد، بەغدا، ١٩٧٥.

٣– بێستوون حەسەن ئەحمەد، كۆمەڵەوشەو پێكەوەهاتن لە زمانی كوردیدا، چاپخانەی لەریا، سلێمانی، ٢٠١٢.

٤– پەروین عوسمان مستەفا عەللاف، واتاو وەرگێڕان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٩.

٥– دارا حەمید محەمەد، واتاسازی هەندێ لایەن لە سیمانتیكو پراگماتیكی كوردی، چاپەمەنی ژیر، ٢٠١٠.

٦– شیلان عومەر حسەین، ئیدیۆم چەشنو پێكهاتنی لە زمانی كوردیدا، چاپی یەكەم، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٩.

٧– شوكریە ڕەسوڵ، وەرزو ساڵنامەی میللی لە پەندو شیعری كوردیدا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٥.

٨–................، ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی، چاپخانەی زانكۆی سەلاحەددین، ١٩٨٤.

٩–................، و جلال تەقی، پەندی پێشینانو قسەی نەستەقی كوردی، چاپخانەی الادیب، هەولێر، ١٩٨٤.

١٠– عبدالواحید مشیر دزەیی، واتاسازی چەند لێكۆڵینەوەیەكی سیمانتیكیو پراگماتیكییە، چاپخانەی خانی، هەولێر، ٢٠٠٩.

١١–.................، واتاسازی وشەو ڕستە، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠١٠.

١٢–.................، زانستی پراگماتیك، چاپخانەی پاك، هەولێر، ٢٠١١.

١٣– عەلی معروف شارەزووری، پەندی پێشینانی كورد، چاپخانەی الحوادث، بەغداد، ١٩٨١.

١٤– عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی كوردی، بەغدا، ١٩٥٢.

١٥– عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، لێكۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی، چاپخانەی ئاراس، چاپی سێیەم، ٢٠١٠.

١٦– عومەر مەحمود كەریم سیمای پراگماتیكی و سیمانتیكی گریمانە پێشەكییەكان، نامەی دكتۆرا، زانكۆی كۆیە، كۆلێجی زمان (٢٠٠٩).

١٧– كلۆد جێرمانو ریمۆ لۆبلان، واتاسازی، چاپی یەكەم، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: یوسف شریف سەعید، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، (٢٠٠٦(ساڵی وەرگێڕان)).

١٨– محەمەدی مەحویی، زانستی هێما هێما، واتاو واتا لێكدانەوە، بەرگی یەكەم –ا– و دووەم –ب –، چاپخانەی پەیوەند، زانكۆی سلێمانیی، سلێمانیی، ٢٠٠٩.

١٩– محمد معروف فتاح، زمانەوانی، چاپخانەی زانكۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٠.

٢٠– محمد معروف فتاح لێكۆڵینەوەی زمانەوانی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر ٢٠١٠

ب/ گۆڤار

١– هۆگر مەحموود فەرەج، هێندێك لایەنی زمانی لە چەند شیعرێكی دیلاندا، زانكۆی سلێمانی، ژ. (٣٤)، ٢٠١٢.

٢– عمر محمود كریم و شێركۆ حمە ئەمین قادر بنەمای هاریكاری لەگوتاری سیاسی كوردیدا، گۆڤاری ئەكادیمی ، ژ ١٥، (٢٠١٠).

بەزمانی عارەبی :

١– د. احمد مختار عمر، علم الدلالة، مكتبة دار العروبة للنشر و التوزیع، الكویت، ١٩٨٢.

٢–نورمان فاركلوف، تحلیل الخطاب، ترجمة د. طلال وهبة، مركز دراسات الوحدة، بیروت، ٢٠٠٩

دووەم: بە زمانی ئینگلیزی :

1- Bernard Spolsky.(2008). Sociolinguistics. Oxford University press.
2- Crystal D. (2003), The Cambridge Encyclopedia of the English Language, Second edition. Cambridge University press.
3- Crystal D. (1992), AnEncyclopededic Dictionary of Language and Languages. Black WELL.p.u blishers/ UK
4- Finch G. (2005), KEY Concepts IN Language and Linguistics, PAL Grave MACMILAN Press, Second edition.
5- John Lyons. 2002 , Language and Linguistics, Cambridge University press.
6- Wouden T. (1997), Negative Contexts: Collocation, polarity and multiple negation.

الملخص

يتكون هذا البحث الموسوم ب (المعنى الدلالي و التداولي للامثال فى اللغة الكردية) من قسمين، القسم الاول تضمن مبحثين، المبحث الاول خصص للامثال الشعبية من المنظور الادبي، اما المبحث الثانى فخصص للحديث عن انواع المعنى و براكماتيك و اساس التعاون عند غرايس.

القسم الثانى فاختص بتحليل الامثال من جانب علمي الدلالة و التداولية، وفى ختام البحث عرض لاهم النتائج التي توصل اليها البحث مع الاشارة الى المصادر و المراجع.

Abstract

The research's title is (Semantics and Pragmatics of Proverbs in the Kurdish language). It consists of two chapters. The first chapter contains two parts; the first section of chapter one is devoted to study proverbs in literary perspective. The second section deals with the types of meaning, Pragmatics and cooperative principles according of Grice.

The second chapter of the research is devoted to analyze proverbs in accordance with Semantics and Pragmatics. The research ends with the references and some results.

خوێندنەوەیەكی دەروونی بۆ شیعری (دوو گۆرانی بۆ سەرەتای كاروانی خەم)ی فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی

م.ی لە نجە عبدالرحمن غەریب
زانكۆی ڕاپەڕین/ فاكەڵتی پەروەردە/ سكولی زمان/ قەڵادزێ

پێشەكی

میتۆدەكانی شیكردنەوەی دەقی ئەدەبی وەك كەرەستەیەك بۆ شیكردنەوەو هەڵسەنگاندنی دەقە ئەدەبیەكان بەكار دەهێنرێن، كە هەر یەكێكیان كار لەسەر لایەنێكی دیاریكراوی دەقە ئەدەبیەكان دەكەن و ڕووی نادیارو شاراوەی دەقەكان بۆ خوێنەر ئاشكرا دەكەن، ئەو میتۆدانەشی كە لە ڕێگەیانەوە دەتوانرێت دەقی ئەدەبیان پێ شیبكرێتەوە میتۆدەكانی كۆمەڵایەتی و مێژوویی و بونیادگەری و دەروونین، چونكە لە تێڕامان و وردبوونەوەو خوێندنەوەی دەقەكاندا توێژەران بەسەرنجدان لە ناوەڕۆكی دەقەكان درك بە لایەنی نادیارو پەنهانی دەقەكان دەكەن و لەو ڕێگەیەشەوە دەزانن كە نووسەر لە ژێر كاریگەری كام لەو میتۆدانە دەقەكەی نووسیوە بۆ ئەم مەبەستەش گونجاوترین میتۆد بۆ خوێندنەوەی دەق بەكاردەهێنن، هەرچەندە هەندێ دەق خاوەن چەندین ڕەهەندی جیاوازەو دەشێ لە گۆشەنیگای جیاوازەوە بخوێندرێتەوە، چونكە سروشتی هەندێ دەق زۆر جار ئەوە دەخوازێت كە بازنەو چوار چێوەكەی بەشێوەیەك والا بكات، كە زیاتر لە گۆشەنیگایەكی هەبێت بۆ خوێندنەوەی، بەڵام هەندێ دەقیش خاوەن یەك ڕەهەندەو لە ناوەڕۆكیدا لەیەك بابەت دەدوێ، ئەگەر لە شیعرەكانی فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی بڕوانین دەبینین، كە فرە ڕەهەندن و خوێندنەوەی جیاواز هەڵدەگرن، لایەنی دەروونیش وەك لایەنێكی دیارو زاڵ لە ناو شیعرەكانیدا خۆی دەنوێنێت، كە ئەویش ڕەنگە پەیوەندی بە بارودۆخی تایبەتی ژیانی شاعیرەوە هەبێت، كە وای لێكردووە ڕۆبچێتە ناو قوڵاییەكانی دەروونی و لە ڕێگەی دەقی شیعرییەوە هەوڵی دامركاندنەوەی هەڵچوونەكانی ناخی بدات، هەتا دەستبەرداری ئەو مۆتەكەیە ببێت كە ناخی دەخوات، بەڵام ئێمە لێرەدا تەنها دەقی شیعری (دوو گۆرانی بۆسەرەتای كاروانی خەم)مان وەرگرتووە، كە دەقێكە دەتوانرێت لە چەند گۆشەنیگایەكی جیاوازەوە خوێندنەوەی بۆ بكرێت، بەڵام ئەوەی ئێمە لێرەدا مەبەستمانە هەڵسەنگاندن و شیكردنەوەی دەقەكەیە لە روانگەی میتۆدی دەروونییەوە، كە یەكێكە لەو میتۆدانەی لە رێگەیەوە دەتوانرێت پەی بە هەموو ئەو نهێنییانە ببرێت كە لە ناخ ودەروونی شاعیردا مەڵاس دراون. بۆئەم مەبەستە باسەكەمان بەسەر دوو بەشدا دابەش كردووە، بەشی یەكەم دوو باسی لە خۆگرتووە، باسی یەكەم تایبەتە بە پەیوەندی دەقی ئەدەبی بە سایكۆلۆژیاوە، لە باسی دووەمیشدا باسمان لە میتۆدی دەروونی لە لێكدانەوەی دەقی شیعریدا كردووە. بەشی دووەم لە سێ باس پێك هاتووە، باسی یەكەم تەرخان كراوە بۆ باس كردن لە زمانی دەقەكە، لە باسی دووەمدا رۆمانسیەتی دەقەكەمان خستۆتە ڕوو، لە باسی سێیەمیشدا دەقەكەمان لە روانگەی میتۆدی دەروونییەوە هەڵسەنگاندووە.

بەشی یەکەم

باسی یەکەم: پەیوەندی دەقی ئەدەبی بە سایکۆلۆژیاوە

ئاشکرایە نووسەران چ لە بواری شیعردا بێت یان بواری نووسینی پەخشان ناتوانن دەقەکەیان دابڕاو بکەن لەڕەنگدانەوەی ئەو لایەنانەی، کە خۆیان دەخزێننە نێو پێکهاتەی دەقەکەوە، ئەگەرچی هەندێ جار نووسەری هەر دەقێکی ئەدەبی بە خواستی خۆی وادەکات، کە لایەنێکی وەکو کێشەی کۆمەڵایەتی یان بارودۆخی ڕامیاری یان دەروونی لە دەقەکەیدا زەقترو ئاشکراتر دەربکەوێت و بابەتی دەقەکەی لەم لایەنەدا زیاتر خۆی بنوێنێ ئەمەش وادەکات، کە خوێنەر وەك هەڵێك بیقۆزێتەوەو تێڕوانینی خۆی لە بارەوە دەربخات، چونکە دەقی ئەدەبی بەگشتی و شیعر بەتایبەتی لە بنەڕەتدا بە مەبەستی گەیاندنی پەیامێك دەگاتە دەستی خوێنەران و، لە هەردوو باری باشی و خراپیشدا دەکەوێتە ژێر تێڕوانین و هەڵسەنگاندن. بە تایبەتیش شیعر دەشێ بە ئەندازەی پەیام گەیاندن و گرنگیەکەی خوێندنەوەی جۆراو جۆری بۆ بکرێت، چونکە:

(کاری شعر

نە ئاکامی بۆ هەیە

نەسەرەتا

شاعیر ئەو باخەوانەیە

چەپکێ گوڵ دەچنێ

بێ ئەوەی بزانێ

دەی داتە دەست کێ

یان دەیخاتە بەر پێی کێ) (عبدالخالق یەعقووبی: ٢٠٠٥: ١٣٧)

لە هەردوو بارەکەدا شیعر گەر خاوەنی سەرەتا و ئاکامێکیش نەبێت و چ بخرێتە گوڵدانەوەو چ بخرێتە ژێر پێوە، بەڵام هەرچۆنێك بێت خاوەن ئامانج و پەیامێکی تایبەت بە خۆیەتی، ئەمەش وا دەکات پرۆسەی شیعر نووسین و شاعیران پەکی نەکەوێت و نەوەستێت و ئەزموونی جوانتر بێنێتە ئاراوە و سڵ لە خۆنواندنی خۆی نەکاتەوە، چونکە دواجار خودی شیعر ئەو حەقیقەتە بە ئاکام دەگەیەنێ، کە ڕەخنەیەك هەیە کە ئامانجی برەودانە بە شیعر وەك بابەتێکی ئەدەبی، هەر وەك ئەوەی (ماتیۆ ئارنۆڵد) پێناسەی دەکات ((ڕەخنەی ئەدەبی، هەوڵێکی بێ لایەنانەیە بۆ فێر بوون و برەو پێدان بە باشترین بابەتێك کە لە جیهاندا دەناسرێ و دەزانرێ)) (چارلز برێسلێر: ٢٠٠٢: ٢١)

ئەوەی کە لەم پێناسەیەی (ماتیۆ ئارنۆڵد) بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ئاماژەی پێکراوە ئەوەیە، کە کاری ڕەخنەی ئەدەبی کارێکی خاوەن بەرنامەیە، کە هەوڵی ئەوە دەدات بەرهەمێکی ئەدەبی بخوێنێتەوەو ڕاڤەی بکات و هەڵیسەنگێنێ و بە پێی پێویست تێدەکۆشێ چەمك گەلێکی جوانناسانەو شێواز ناسانە لەمەڕ دەق بەدی بێنێ بە پشت بەستن بە توانای ڕەخنەگر لە پراکتیزە کردنی ئەو بەرنامەیە، چونکە دەبێ ڕەخنەگر ئەو توانایەی هەبێت، کە لە ناخی دەقەکە تێبگات تا لەو ڕێگەیەوە

پەی بە نهێنییەکانی ناخی نووسەر ببات و لەو بارودۆخە دەروونییە بگات، کە نووسەر تێی کەوتووە ((زۆربەی پێکهاتەی کارە ئەدەبییە هاوچەرخەکان لە ڕێگای چەندین فاکتەری بەهێزەوە بەدەرهاویشتەو بوارەکانی سایکۆلۆژیاوە پەیوەستن، خودی ئەدەبیش بۆ خۆی هەوڵدانێکە بۆ بالأکردن و پیرۆز ڕاگرتنی دەروونی مرۆڤایەتی هەر ئەمەشە هەمان ئامانج کە سایکۆلۆژیا دای دەڕێژێ و دەی نەخشێنێ)) (صابر بکر بۆکانی: ١٩٩٩: ١٠).

کەواتە ئەدەب هەمیشە بە جۆرێ لە جۆرەکان هەوڵی خستنە ڕووی نهێنی و لایەنە شاراوەکانی ناخی نووسەرانی داوەو، هەموو نوسەرێکیش هەوڵ دەدات دەقەکەی بە جۆرێك بەرهەم بهێنێت تا زۆرترین کاریگەری لای خوێنەر بەجێ بهێڵێت، ئەم کاریگەربوونەش پەیوەندی بەو دەربرینانەی ناخی نوسەرەوە هەیە کەلەناو دەقەکەدا هەستیان پێدەکرێت، بەمەش پەیوەندییەکی تۆکمەو پتەو ئەدەب بە سایکۆلۆژیاوە دەبەستێتەوەو دەبنە تەواوکەری یەکترو هەر لەبەر ئەوەش ((خوێندنەوەی تێکستەکان بە پێی میتۆدی سایکۆلۆژی چەندین دەرگای ترمان بۆ دەکاتەوە بۆ بینینی لایەنە نادیارو شاراوەکانی و هەروەها بۆ خستنەڕووی دەرکەوتەکانی نائاگایی و نائاگایی کۆ لە ناواخنی تێکستدا)) (نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد: ٢٠١١: ١١٤) لەو ڕوانگەیەشەوە دواجار سایکۆلۆژیا دەبێتە ڕوگەو ئاوێنەی دیار خستنی ڕەهەندە دەروونییەکانی ئەدەب لێرەوە دەردەکەوێت کە ئەدەب ((بریتییە لە گونجان و هاوسەنگییەکی دەروونی و زەینی کە لە ئەنجامی هۆکاری مەعریفییەوە بەدەست دێت و لە بارێکی هەستیدا دەردەکەوێت، وەستان وهەستی مرۆڤ بەرامبەر ئەو هەماهەنگییەش بڕیاری(جوانناسی) لێدەکەوێتەوە))(هیمداد حوسێن: ٢٠٠٧: ١٠٠).

کاری ئەدەب ئەوەیە ئەو حاڵەتە دەروونییانە بخاتە ڕوو، کە هانی نووسەران دەدات بۆ ئەوەی گوزارشت لە ناخی خۆیان بکەن و زانستی دەروونناسی و خوێندنەوەی سایکۆلۆژیانەی ڕەخنەگریش دەبێت بە پێوانە بۆ ڕەهەندە دەروونییەکانی نێو دەقە ئەدەبییەکە.

داڤید دایچز لەم بارەیەوە دەڵێت: ((ڕەخنەگر ئەو ئەلقەیەیە کە کاری ئەدەبی و ژیان پێکەوە دەبەستێتەوە، ئەرکی سەرشانی ئەوەیە کە ئەم پەیوەندییە دیاری بکات)) (لوقمان ڕەئوف:٢٠٠٠: ٢٠).

فرۆید وەك سایکۆلۆژی ناسێك لە بواری ئەدەبدا تیشك دەخاتە سەر پەیوەندی نێوان ڕووداوە نوێکانی ژیانی تاك و ڕووداوە زیهنییەکانی و پەی بەوە دەبات، کە زۆر جار ئەم ڕووداوانە بارێکی نائاسایی و شڵەژاو لای نووسەران و شاعیران درووست دەکەن و ئاکامەکەشی دەبێتە هەڵڕشتن و خستنە ڕووی ئارەزووە تێر نەبووەکانی ژیان و دەڵێت: ((ڕووداوێکی گرنگی ئێستا لەلای داهێنەر بیرەوەری ڕووداوێکی کۆن زیندوو دەکاتەوە کە زۆر جار ئەم ڕووداوە ڕووداوی سەردەمی منداڵییە. لەم ڕووداوەوە ئارەزوویەك سەر هەڵ ئەدا کە دەیەوێ لە بەرهەمی ئەدەبیدا ئەو ئارەزووە تێر بکات)) (نەوزاد احمد اسود: ١٩٩٩: ٨٦)

واتە کە مرۆڤ نەتوانێ گوزارشت لە هەندێ لایەنی باری دەروونی خۆی بکات جا بە هۆی هەر هۆکارێکی نێگەتیڤەوە بێت، ناچار بەدوای ڕێگا چارەیەکدا دەگەڕێت تا بتوانێ گوزارشتی پێ لەو بارە دەروونییە بکات، چونکە ((بەر لە هەموو شتێك دەبێت ئەو ڕاستیە بزانین کە مرۆڤ خاوەنی دەروونێکی ئاڵۆزەو سەرجەم ئارەزووە سەرکوتکراوەکان و سۆزە تێکشکاوەکان وریێەوە شاراوەکانی لەخۆ گرتووە،

بۆیە بیریشی پەیوەستی ئەو گرێ دەروونیانەیە)) (عەلی وەردی: ٢٠٠٢: ٥٨). بواری ئەدەبیش هەندێ جار دەبێتە باشترین ڕێگا چارە بۆدەربرینی هەست و نەستە پەنگ خواردووەکانی نوسەران و شاعیران لە ڕێگەی دەقەکانیانەوە.

باسی دووەم: میتۆدی دەروونی لە لێکدانەوەی دەقی شعریدا

دەتوانین بڵێین هەموو بەرهەمێکی ئەدەبی یان دەقێکی شیعری بە شێوەیەك لە شێوەکان پەیوەندی بە دەروون و ناخی نووسەرەوە هەیە، کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوەی خودی خۆیەتی ((چونکە شیعر بەهۆی تێکەڵاوبوونی خەیاڵ ئەنگێزی خوی لەگەڵ مەسەلە زەینییەکان و هەروەها بەهۆی تێکەڵاوبوونی لەگەڵ مەسەلە مادییەکان نیشاندەری ئەم مانایەیە کەژیان بەکارگرتنی هەموو رەهەندەکانی کەسایەتی ئێمەیە))(جەمال ئەحمەد زادە:١١٥:١٩٩٩). بۆیە شیعر هۆکارێکە بۆخاڵی بوونەوەی ناخی شاعیرو کردنە دەرەوەی ئەو ئاڵۆزی وگرێ دەروونییانەی لە ناخیدا کەڵەکە بوون، میتۆدی دەروونیش یەکێکە لەو میتۆدانەی، کە دەتوانرێت لە ڕێگەیەوە دەقی ئەدەبی پێ شیبکرێتەوەو لایەنە جیاوازەکانی پێ هەڵبسەنگێنرێت. فرۆید وەك دەروونناسێك توانیویەتی بە سوود وەرگرتن لە دەقە ئەدەبییەکان بنەماکانی ئەم میتۆدە دابڕێژێت و گەشەی پێ بدات بە تایبەتی ((لە ڕێگەی شیکردنەوەی کەسایەتی پاڵەوانەکانی هەریەکە لە سۆفۆکلیس و داڤنشی و دیستۆفسکی و مارکیزەوە)) (ڕۆشنا ئەحمەد رەسول:٢٠٠١: ٥٥). پەرەی بەم میتۆدە داو دوای ئەویش چەندین دەروونناسی دیکە لەم بوارەدا کاریانکردووە وەك کارل یۆنگ و ئەدلەرو...کە ئەمەش سەرەتایەك بوو بۆ خوێندنەوەی دەقی ئەدەبی لە ڕێگەی میتۆدە دەروونییەکانەوە، کە لەو ڕێگەیەوە دەتوانرێت پەی بە هەموو ئەو نێهنیانە ببرێت کە لە ناخی شاعیر یان نووسەردا پەنگیان خواردۆتەوە، چونکە دەقی ئەدەبی ئاوێنەی ناخی نووسەرەو بەو هۆیەوە داهێنانەکان لە دایك دەبن، شاعیریش وەك هەر مرۆڤێکی دیکەی ئاسایی ئەندامێکی کۆمەڵەو بەشێکی دابڕاو نییە لە کۆمەڵ و خاوەن هەست و نەستی تایبەت بە خۆیەتی، ڕۆژانەش لە ناوچوار چێوەی خێزان و کۆمەڵەکەیدا دووچاری چەندین گرفت و ناهەمواری و ناخۆشی، یاخود خۆشی و شادی دەبێتەوە و هەریەك لەم لایەنانەش بە جۆرێك کاری تێدەکەن و لە ناخیدا ڕەنگدەدەنەوەو دەبنە هەوێنی لە دایکبوونی دەقی شیعری و، هەر شاعیرێکیش ڕووداوەکان بە شێوازی تایبەتی و بە پێی ڕادەو چۆنیەتی کاریگەر بوون پێیان دەچنێ و گوزارشتیان لێ دەکات و دەقەکەی دەبێتە هۆکارێك بۆ خاڵی کردنەوەی ئەو لایەنە خەفەکراوانەی، کە لە ناخیدا کەڵەکە بوون وئەو مەبەستانەی، کە ناتوانێت بە زمان گوزارشتیان لێ بکات لە ڕێگەی نووسینەوە دەریاندەبڕێت، لەو ڕوانگەیەوە فرۆید دەڵێت: ((ئارەزووە خەفەکراوەکان لای کەسانی ئاسایی لە خەوندا تێر دەکرێن و ڕەنگە ببنە کەسانی نەخۆش، بەڵام لای داهێنەرو بلیمەتەکان ئەو ئارەزووە خەفەکراوانە چەند قۆناغێکی کارلەیەککردن دەبڕن و لە ڕێگەی نواندنی چالاکی داهێنەرانەوە تێر دەکرێن و لەوێشەوە دەگەڕێنەوە جیهانی ئاگایی وجیهانی واقیع)) (ڕۆشنا ئەحمەد رەسول:٢٠٠١ :٥٨).

هەربۆیە دەقی شیعری دەبێتە ئاوێنەیەك و رووی راستەقینەی شاعیر بۆ خوێنەر واڵا دەکات و، باشترین هۆکاریشە کە شاعیر لە ڕێگەیەوە بتوانێت ئاڵۆزی و گرێ دەروونییەکانی پێ برەوێنێتەوەو،

خوێنەریش بخاتە ناو جیهانە تایبەتییەکەی خۆیەوەو، لەخۆشی و ناخۆشییەکانیدا بەشداری پێبکات، لە ناوەوەی هەر دەقێکی شیعریشدا کۆمەڵێك دەلالەت و مانا حەشار دراوە، کە لە ڕێگەیانەوە دەتوانرێت لایەنە شاراوەکانی دەق ئاشکرا بکرێت و خوێندنەوەی جیاوازیان بۆ بکرێت، لەبەر ئەوە مەرج نییە هەر دەقێك تەنیا خوێندنەوەیەك لە خۆ بگرێت، بەڵکو ڕەنگە چەندین خوێندنەوەی جیاوازی بۆ بکرێت و هەر لەو ڕێگەیەشەوە دەتوانیین شارەزای کەسێتی دەروونی نووسەر ببین و بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە شاعیر یان نووسەر تا چەندێك خاوەن تێڕوانینێکی گەشبین یاخود ڕەشبینە بەرامبەر ژیان و تا چەندێکیش هەستیارو کاریگەرە بەو ڕووداوانەی کە لە دەورووبەرو چوار دەورەکەیدا ڕوودەدەن. کەواتە لە ڕێگەی ئەو خوێندنەوە جیاوازانەی بۆ دەقی ئەدەبی دەکرێت دەتوانرێت هەموو ئەو گرێ کوێرانە بکرێتەوە، کە نادیارو شاراوەن و بەو هۆیەشەوە شێوازی نووسەرەکە دەست نیشان بکرێت.

بەشی دووەم

باسی یەکەم: زمانی دەقە شیعریەکە

وەك ئاشکرایە ئەو زمانەی شاعیر لە هۆنینەوەی دەقێکی شیعریدا بەکاری دەهێنێ، جیاوازییەکی گەورەی لەگەڵ ئەو زمانەدا هەیە، کە ڕۆژانە لە لایەن کەسانی ئاساییەوە بەکار دەهێنرێت، هەرچەندە وشەو زاراوەکان هەمان شتن، بەڵام ئەو بەکار هێنانە تایبەتییەی زمان لە لایەن شاعیرەوە دەبێتە هۆی دروستبوونی ئەو جیاوازییە، زمانیش لە کۆمەڵێك وشەو زاراوە پێکدێت بۆیە پێویستی بە نوێبوونەوە هەیە، چونکە((زمان وەك خاك وایە چەند بەپیت بێت ڕەنگە تووشی قڵیشان ببێت و بە پیتییەکەی لە مەترسی قۆرخکردنی زیندەگییەکەیایەتی، بۆیە پێویستی بە بوژانەوەیەکی بەردەوامە هەتاوەکو تووشی وشکەڵانی وبێ پیتی نەبێت)) (محمد العبد حمود: ١٩٩٦: ١٦٧) لەو ڕوانگەیەوە پێویستە لەسەر شاعیر بەردەوام لە هەوڵی نوێکردنەوە دابێت و داهێنان بەرپا بکات لە بواری بەکارهێنانی وشەکانی زماندا، چونکە هەر زمانە کە شێوازو دەنگێکی تایبەتی بە شاعیر دەبەخشێت و دەبێتە ناسنامەیەك بۆی و جیای دەکاتەوە لە کەسانی دیکە.

شاعیر هەرچەندە خاوەن بەهرەو ئەزموون بێت زیاتر لەسەرکەوتن نزیك دەبێتەوە، چونکە لە ڕێگەی لادان لە یاساکانی زمان و یاریکردن بە وشەکانەوە دەتوانێت سەرنجی خوێنەر بەلای خۆیدا ڕابکێشێ، هەر ئەم لادانەشە کە دەبێتە خاسیەت و سیمایەکی دیکەی جیاکەرەوەی زمانی شیعری لە زمانی ئاسایی و لێرەشەوە توانا و ئاستی شاعیر لە بەرهەمهێنانی دەقی ڕازاوەو سەرکەوتوودا دەردەکەوێت.

کەواتە دەتوانین بڵێین زمانی شیعر زمانێکی تایبەتە ((بریتییە لە زمانی وێناندنێکی چڕو ئەندێشەی ئاوەزی بەدیهێنەر، کە ئەمە جوڵەیەکە لەسەرەوە دەست پێدەکات و پاشان دەچێتە بەرزاییەکان و لە قوڵاییەکاندا ڕوودەچێت، ئەمەش پەڕینەوەیە لە جێگیرییەوە بۆ جوڵەو گۆڕان، وە لە سنوور دارییەوە بۆ بێ سنووری، وەدەرچوونە لە پابەندییەوە بۆ ئازادی، ڕێگەی نموونەییە بۆ بەدیهێنانی جوانییەکی تەواو لە پەیوەندی دەنگە ئاواز دارەکاندا)) (عبدالقادر الرباعی: ١٩٩٩: ١١٠)

هەروەها زمانی شیعر زمانێکە لێوان لێوە لە هەست و سۆزو خەیاڵ، چونکە لە ناخ و دڵ و دەروونی شاعیرەوە سەرچاوە دەگرێت و، وای لێدەکات ئازادانە ئەوەی لە دەروونیدا حەشار دراوە لە ڕێی وشە پڕ لە جوڵەو ئاواز دارەکانەوە دەری ببڕێت و، خوێنەریش پەلکێش بکاتە ناو جیهانە تایبەتییەکەی خۆیەوە .

فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی یەکێکە لەو شاعیرانەی کە لە هۆنینەوەی شیعردا ڕێچکەیەکی تایبەتی گرتووەو توانیویەتی ببێتە خاوەن دەنگ و جیهانبینیەکی تایبەت بە خۆی، هەرچەندە بە زمانێکی سادەو ساکار دەنووسێت، بەڵام دەقە شیعرییەکانی مانایەکی قوڵیان لە خۆ گرتووە، لە ڕێگەی ئەو زمانەوەیە کە چێژێکی تایبەتی بە خوێنەرەکانی دەبەخشێت، هەربۆیە تواناو بەهرەو داهێنانی شاعیرێتی لەوەدا دەرناکەوێت کە کۆمەڵێك وشەو دەستەواژەی ئاڵۆز لە ناو دەقەکەیدا ڕیز بکات، هەروەك (حەمەسەعید حەسەن) لە بارەی زمانی شیعری هەردوو شاعیری عەرەب (نزار قەبانی و ئەدۆنیس)ەوە دەڵێ: ئەمیان ڕوون و ئاشکرا ئەویان تەم و مژاوی دەنووووسێت، کەچی هەردووکیان مامۆستای هونەری شیعرن، هەر بۆیە گومان لە توانای هەموو ئەو شاعیرانە دەکات بە شێوازێکی ئاڵۆز دەنووسن، کە ڕەنگە بێ توانایی خۆیان لەو دیوو پەردەی ئاست نزمی خوێنەرەوە بشارنەوە (حەمە سەعید حەسەن: ٢٠٠٩ :٢٦).

کەواتە زمانی شیعری فەرەیدوون بەرزنجی زمانێکی هونەری سادەیە، بەڵام قوڵ و پڕ واتا، کە خوێنەر دەباتە ناو کەش و هەوایەکی تایبەتییەوەو تێکەڵی ئەو ئاوازو ڕیتم و مۆسیقا ڕەنگاڵەییانەی دەکات کە لە وشەکانەوە بەرز دەبنەوە.

دەقی شیعری (دوو گۆرانی بۆ سەرەتای کاروانی خەم) بە زمانێکی سۆزدارانەی پڕ لە ڕەشبینی و نائومێدی نووسراوە، کە شاعیر گفتوگۆ لەگەڵ خودی خۆیدا دەکات لە ڕێگەی پەنا بردن بۆ کۆمەڵێك وشەی وەك (تەنیایی، مردن، پایز، خەم، شەو، لافاو، سەخت، ڕووخاو، هەور،...تاد) کە لە ناخی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێن و مانایەکی ڕەشبینی لای خوێنەر جێدەهێڵن، جگە لەوە شاعیر لە ڕێگەی هێنانی کۆمەڵێك دەستەواژەوە توانیویەتی وێنەیەکی هۆنراوەیی سەرنج ڕاکێش لە بینای هونەری دەقەکەدا بنەخشێنێت وەك (گۆشەی خەم، بوکی ئاوات، بەهاری ژین، پایزی خەم، دێوانەی دڵ،...تاد) کە کاریگەرییەکی گەورە لەسەر دەروون و ناخی خوێنەر دروست دەکەن و دەیخەنە بارێکی دەروونی پڕ لە هەڵچوونەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر لە ڕێگەی لادان و بەزاندنی یاساکانی زمانەوە توانیویەتی دەقەکە ڕازاوەتر بکات کاتێك لە هەندێك لە دێڕەکاندا پەنای بردۆتە بەر لادانی ڕێزمانی وەك لەم نیوە دێڕەدا دیارە: چونکە ئەزانم دوای بەهار تەمەن ئەڕوا بەرەو پایز، کە لە ڕاستیدا دەبوو لە ڕووی ڕێزمانییەوە بوترایە (چونکە دوای بەهار ئەزانم تەمەن بەرەو پایز ئەڕوا) جگە لەم لادانە زمانیانە شاعیر چەند لادانێکی واتاییشی دروست کردووە وەك لەم نیوە دێڕەدا دەڵێ: بە تەنیایی بەبێ چرپە لە گۆشەی خەما وەستاوم، یاخود کاتێك دەڵێ: بوکی ئاواتم داوەتە بەر خەنجەری ڕق کینە.

ئەم شێوازە تایبەتییەی بەکارهێنانی زمان لە لایەن شاعیرەوە توانا و باڵا دەستی شاعیری لە ڕووی شارەزابوون لە وشەو زاراوەو یاساکانی زمانەوە خستۆتە ڕوو، بە تایبەتی بە هۆی بەکارهێنانی کۆمەڵێك وشە و دەستەواژە کە لە بنەڕەتدا گوزارشت و دەلالەت لە گەشبینی و هیواو ئاوات دەکەن، بەڵام تەنینی چوار دەوری ئەم دەستەواژانە بە کۆمەڵێك وشەی خەم ئامێزەوە واتای ئەم دەستەواژانەشیان بەرەو بێ

هیوای گۆڕیوەو شاعیر بە جۆرێك بەكاریهێناون، كـە دەلالـەتی ڕەشبینی دەبەخشـن و خوێنـەر بـۆنی بـێ ئومێدیان لێدەكات وەك (ڕووناكی ئاسمان، زەردە خەنەی تاو تاو، بەهاری ژین، بووكی ئاوات).

باسی دووەم: ڕۆمانسییەتی دەقە شیعریەكە

ڕۆمانسیزم وەك ڕێبازێكی ئـەدەبی لەسـەرەتاكانی سـەدەی نۆزدەهەمـدا لـە ئـەوروپا سـەری هەڵدا، پاشان لە سەرەتای بیستەكانی سەدەی بیستەمدا لە ناو شیعری كوردیدا ڕەنگی دایەوە، كە بـووە مایـەی ئازادبوونی شاعیرلە دەربرینی ئەو مەبەستانەی لەناخیدا مەڵاس درابوون، واتە دەرگای بۆ شـاعیر والآكـرد كە بەشێوازێكی خودیانە گوزارشت لەهەست و سۆزە تایبەتییەكانی بكات و، بەدوای نهێنییەكاندا بگەڕێت و ڕۆبچێتە ناو كانگای نـاخ ودەروونـی و ئـەو خۆشـی وشـادی و بارگرژییـە دەروونییانـە دەرببڕێـت كـە لـە قوڵاییەكانی نائاگایدا حەشاردرابوون.

فەرەیدون بەرزنجی وەك شـاعیرێك خـاوەن دەنگـی تایبـەتی خۆیـەتی لـەبواری هۆنینـەوەی شـیعری رۆمانسیداو، ئەگەر سەیری شیعرەكانی بكەین بەروونی ڕەگەزەكانی رومانسیەتیان تێدا دەبینرێت.

ئەگـەر لـەدەقی ((دوو گـۆرانی بۆسـەرەتای كـاروانی خـەم)) بـڕوانین هـەر لـە ناونیشـانەكەیەوە رومانسیەتی دەقەكەمان بۆدەردەكەوێت، لەسەرجەمی دەقەكەدا كەسی یەكەمی تاك یان ئەگەر بڵێین ئەم كەسی یەكەمە كە خودی شاعیر بێت، بەردەوام لەگەڵ خۆیدا دەدوێت و دەیەوێت هەموو ئەو گرێیانەی لە دەرونیدان بیانكاتەوە تا هەست بە ئاسوودەیی بكات، چونكە كاتێك مرۆڤ هەست بـە ناهاوسـەنگییەكی دەروونی و كێشەو گرفتێك دەكات بـە هـەر شێوەیەك بێـت هـەوڵی دەربڕینـی دەدات تـا هاوسـەنگی بـۆ دەروونـی بگەڕێتـەوەو ئـارام ببێتـەوە((ڕۆمانتیكیـەكان بـە شـاعیرو ئەدیبـەوە بـە چـاوی هەسـت و سـۆز سەرنجی كێشە سەختەكـانی ژیانیان داوەو بە ئەسپی باڵداری ئەندێشەو خەیاڵ لە بـەرزایی ئاسمانـدا لـە شەقەی باڵیان داوەو خەونەكـانیان دەربڕیوە)) (حەمید عـەزیز: ٢٠١٠: ١٧٥) یەكێك لەو سیمایانەشی كە لـە شیعری ڕۆمانسیەتدا بەدی دەكرێت بەدەسـت هێنانـەوەی ئـازادی و ڕۆچـوونە بـە نـاو قوڵاییـەكانی نـاخ و بەیان كردنی خەون و حەزو ئارەزوو، گوزارشتكردنە لە نهێنییە كەڵەكە بووەكانی دنیای ناوەوەی شاعیر، بەشێوازێكی كاریگەرو هەست بزوێن، هەربۆیە (لە شیعری ڕۆمانسیەتدا (من) تەوەرەی سەرەكی نووسینە، شاعیر بە راستگۆیی لە خەم و ئازارەكانی دەدوێت و ڕووی ڕاستـەقینەی دەخاتـە ڕوو، بـەلاوازی و هێـزو، خۆشی وناخۆشی و، ڕق وخۆشەویستییەوە، سەرقاڵی خستنە ڕووی هەستە تایبەتییەكانییەتی)(انطونیـوس بطرس:٢٠٠٥:٣٠٣)، سەرچاوەی ئەو ئازارەی شاعیر پێوەی دەتلێتەوە ئەو تەنیایی و خەڵوەت و گۆشەگیری و بێزارییەیە كە گیرۆدەی بووە، هەروەك لە سەرەتادا بەم جۆرە دەست پێدەكات و دەڵێ:

بە تەنیایی، بەبێ چرپە، لە گۆشەی خەمـا وەستاوم
ئەگریم بە كوڵ وەكو هەور، فرمێسك ئەبارێنێ چاوم

ئەو هۆكارەشی كە بۆتە هۆی دروستبوونی ئەو تێكشـكان و تـەنیایی و لاوازییـە پەیوەنـدی بـەخودی ژیانەوە هەیەو شاعیر دەیەوێت لەو هاوكێشەی ژیان و مردنە تێبگات، چونكە مرۆڤ لـە ژیانیـدا كۆمـەڵێك خەون و ئارەزووی هەیە، بەڵام ڕەنگە بەهۆی ئەو ئاستەنگانەی دێنە سەرڕێی و لە لایـەكی دیكەشـەوە بـە هۆی كورتی تەمەنەوە نەتوانرێت سەرجەم خەونـەكان بـەدی بهێنـرێن، بۆیـە ژیـان لای شـاعیر بۆتـە گـرێ

کوێرەیەك و کردنەوەی ئەستەمە و هەر ئەمەش ڕەشبینی لە ناخیدا چاندووە و، وای لێکردووە هەست بە تەنیای و خەمگینی و نیگەرانییەکی قووڵ بکات و بە ئازارەوە بتلێتەوە. بێگومان ڕەشبینی لە ئاکامی نەهاتنەدی ئارەزوو خواستەکانەوە سەرچاوە دەگرێت، یاخود لە ئەنجامی وەدەستنەهێنانی وەڵامی پرسیارە یەك لە دوای یەکەکانەوە، مرۆڤ ڕەشبینی بەرچاوی دەتەنێ و هەست دەکات هەموو پەنجەرەکان لە ئاستیدا داخراون.

ڕەشبینی بەیەکێك لە سیماکانی ڕۆمانسیەت دادەنرێت، چونکە کاتێك ژیان لە هەگبەیدا لە ئومێد و هیواو ئاوات خاڵی دەبێت، جگە لە نائارامی و ناخۆشی و نائومێدی هیچی دیکە نامێنێتەوە، بۆیە دەبینین ((لە هەر شیعرێکی لیریکی ڕۆمانسیەتدا گرژیەکی دەروونی، نائارامیەك، بەربەرەکانی و ناکۆکیەك لە نێوان هیواو ترسدا، خەون و تێکشکاندا، ئارەزوو ئاستەنگدا هەیە)) (کەمال میراودەلی:٢٠٠٧ :١٢) کە هەندێك جار ترس و ڕەشبینی و تێکشکاندن و ئاستەنگەکە زاڵ دەبێت، بەسەر هیواو خەون و ئارەزووەکانداو ئەمەش بە ئاشکرا لای شاعیر ڕەنگی داوەتەوە کاتێك دەڵێ: (بەهاری ژین کە ئاوا بێ ئەبێ پایزی خەم چۆن بێ)، کە لێرەدا ژیانی شاعیر سەراپای بۆتە خەم و هیچ تروسکاییەکی تێدا نەماوە هەرچەندە جار جار بەزەردەخەنەیەك ئومێد بە ناخی خۆی دەبەخشێت، بەڵام ئەم زەردەخەنەیەش هەرگیز مانای ئەوە نییە کە خاوەن دڵ ودەروونێکی پڕ لە شادی و خۆشی ڕاستەقینەیە، چونکە ئەوەی لا ڕوونە کە خەمەکانی ژیان هەرگیز دەستبەرداری نابن و گوڵی ئومێدی وەك پایزی خەزان ژاکاوە، پایزیش لای ڕۆمانسیەکان گوزارشتێکی تایبەتی هەیەو بە تێڕوانینێکی جیاوازەوە لەم وەرزە دەڕوانن و زۆر بایەخی پێدەدەن، هەر بۆیە(وەرزی پایز لە هەموو وەرزەکانی دیکەی ساڵ پەسەندو دڵگیر ترە لە لایان، چونکە لەگەڵ ڕەشبینیاندا دەگونجێت) (خورشید ڕەشید ئەحمەد: ١٩٨٩: ٤٥).

پایز گوزارشت لە خەم و ئازارو نەهامەتییەکانیان دەکات، ماتەمی و هێمنی و کش وماتی ئەم وەرزە لەگەڵ خەونەکانیاندا یەك دەگرێتەوە، پایز وەك ڕەمزێك بەردەوام لە ناو دەقە شیعرییەکانیاندا دووبارە دەبێتەوە، شاعیریش لە ناو ئەم دەقەدا چەند جارێك وشەی پایزی بەکارهێناوە، کە لەرێگەیەوە گوزارشتی لە خەم و ئازارەکانی دەروونی کردووە، بەڵام سەرەڕای هەموو ئەو ڕووخان و نائومێدییە کە شاعیر لە ئەنجامی بیرکردنەوە لە مانا قوڵەکانی ژیان گیرۆدەی بووە، بەڵام لە دوا جاردا وەك شاعیرێکی ڕۆمانسی گەشبین لە ژیان دەڕوانێ و هەست بە بوونی تروسکاییەك لە پەنجەرەی دڵیەوە دەکات، کە ئەویش بوونی باڵای شەمە کە جارێکی دیکە زیندوێتی پێ دەبەخشێ و وابەستەی ژیانی دەکات و وای لێدەکات لە پێناو ئەو ئەوینە پیرۆزەدا بگاتە ئەو ڕاستییەی، کە ژیان بە بێ خەم نابێت و هەموو مرۆڤێك دەبێت هیوایەك لە ناخیدا هەبێت تا لە پێناویدا بژی.

باسی سێیەم: خوێندنەوەیەکی دەروونی بۆ دەقە شیعرییەکە

بۆ شیکردنەوەی ئەم دەقە شیعرییە چاکترین دەروازە بۆ چوونە ژوورەوەو ئاشنابوون و هەڵسەنگاندنی دەقەکە دەکرێت لە ناونیشانی شیعرەکەوە دەست پێ بکەین. چونکە ناونیشان تێگەشتنێکی سەرەتایمان لە بارەی کرۆکی دەقەکەوە دەخاتە بەردەست. لە تێڕوانین بۆ دەقەکە

ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە شاعیر باس لە بارودۆخێکی دەروونی نا سەقامگیرو نائاسایی دەکات ئەمەش بە بەڵگەی وتنی دوو گۆرانی بۆ سەرەتای کاروانێك کە ئەویش کاروانی (خەم)ە، ئەمەش ئەوە نیشاندەدات کە کاروانی ژیانی شاعیر کاروانێکی خەماوییە، ئەویش خۆی لە نێو ڕێبواران و پیادە ڕۆیانی ئەم کاروانەدا دەبینێتەوە، هەرچەندە بە دیوێکدا وشەی گۆرانی دەشێ دەلالەتی بەخشینی ئاسوودەیی و خۆش بەختی بێت و خەم ڕەوێن و خەم تارێن بێت، وەك ئەو جۆرە گۆرانی و ئاوازو ڕیتمەی کە بۆ دەربڕینی هەستی خۆش بەختی و شادی و هەڵپەڕکێ دەوترێن، بەلاّم دیوەکەی دیکەی گۆرانی لەو جۆرەدا خۆی دەبینێتەوە کە زۆرجار بۆ دەربڕین و کەم کردنەوەی ئازارو نەهامەتییەکانی مرۆڤ لە شێوەو ڕێچکەی لاواندنەوەدا دێنە گوتن. شاعیریش لەم ناونیشانەدا هەر ئەم دیوەی گۆرانی مەبەستە ئەویش بە وتنی دوو گۆرانیە بۆ سەرەتایەك کە ئەویش سەرەتای کاروانی خەمێکە، بۆیە دەکرێ بڵێین مەبەستی شاعیر لەم گۆرانیەدا ئەو دیوەی گۆرانیە کە دڵدانەوەو ئارام بەخش و هێورکەرەوە بێت بۆ ئەو ساتەی، کە مرۆڤ بە ناو قوڵایی خەم و ئاستەنگەکانی ژیاندا ڕۆچووبێتە خوارەوەو گۆرانی بۆ خەمەکانی زیندەگی خۆی بچڕێت بەتایبەتی کاتێك هەست بە تەنیایی بکات.

بە تەنیایی ، بە بێ چرپە ، لە گۆشەی خەما وەستاوم

ئەگریم بەکوڵ وەکو هەور ، فرمێسك ئەبارێنی چاوم

شاعیر لە یەکەم دێڕدا بە تەنیای و بەبێ چرپە لە گۆشەیەکدا وەستاوە کە ئەویش گۆشەی خەمە، ((خەم جگە لەوەی سەرچاوەیەکی لە دەستدانی خۆشیەکانە، لە هەمان کاتیش بەشێکی گەورەی دڵەڕاوکێ و دوورە پەرێزی و تەنیایشی هەیە، کە لەگەڵ هەست و ویژدانی مرۆڤدا تێکەڵ دەبێت و زۆرجاریش هونەرمەندو نووسەران پەنا دەبەنە بەر نووسین بۆ ڕەواندنەوەی خەم و ئازارەکانیان و، بەشێوەیەکی هەستی و نەستی، ئەو دیاردەیە لە نووسینەکانیان ڕەنگدەداتەوە بە تایبەتی ئەو ڕووداوانەی کە کاریگەرن لە دروستکردنی خەم و شێوەیەکی دووبارەبووی هەمان حاڵەت بن))(هەڵمەت بایز رەسول: ٢٠٠٦:١٢٨)، بۆیە لێرەدا (من)ی شاعیر خەمەکانی وەك لێزمەی باران هەڵدەڕێژێت تا دەروونی پاك وئارام ببێتەوە، لەم دێڕەدا شاعیر ئەوە دەخاتە ڕوو کە سەرجەم ئەندامەکانی جەستەی لە کارو جوڵە کەوتوون، بەلاّم لەم گۆشەیەشدا تەنیا ئەندامێك کە بتوانێ گوزارشت لە ناخ ودەروونی بکات چاوەکانیەتی، کە چۆن هەور باران ئەبارێنی، چاوەکانیشی بە وێنەی هەور فرمێسك دەبارێنن و بە ووردبوونەوەش لە دەستەواژەکانی:(تەنیایی، بەبێ چرپە، وەستان لە گۆشەی خەم، گریانی بەکوڵ، فرمێسك بارین وەکو هەور)، ئەوە دەردەکەوێت کە چەمکە گەلێکی دەربڕینن کە مرۆڤ لە بارودۆخێکدا هانایان بۆ دەبات، کە هەست بەو پەڕی بێزاری بکات و لە بارودۆخێکی یەکجار سەخت و دژواردا خۆی ببینێتەوە، ئینجا ئەو وشەو دەستەواژانە لە دێرێکدا ئاوێتەی یەکتر دەکات و باردۆخی شڵەژاوی دەروونیی خۆی پێ دەخاتەڕوو، چونکە زۆرجار مرۆڤ کە هەست بکات لە ژیاندا شکستی هێناوە، تەنیاو دورەپەرێزو کەنارگیر دەبێت، کاتێ بەبێ چرپە ئەوەستێ و لەگەڵ خۆیدا دەدوێ، کە هەست بە بۆشاییەکی فراوان بکات وناچاری ئەوە دەبێت کە خۆی بخزێنێتە گۆشەی تەنیایی و خەمەوە، هەر بۆیە لە وەها کاتێکدا ئاوازی گریانێکی بەسۆزو بێ کۆتایی ژێیەکانی قورگی دەگرێت و چاوەکانی لێوان لێو دەکات لە فرمێسك

بەجۆرێك دابارین و گڕوتینی فرمێسك ڕشتنەكەی دەچوێنێ بەدابارینی بەخوڕی باران و هەموو ئەوانەش بە كەین و بەینی ڕۆژگارەوە دەبـــــەستێتەوە.

لە كەین و بەینی ڕۆژگارا ئەمـن تا مـاوم تێ مـــــــاوم

دڵی خۆم خۆش ئەكەم جار جار بە زەردە خەنەی تاو تاوم

گەڕان بە دوای نهێنی و ماناكانی ژیان یەكێكە لەو پرسیارانەی، كە هەر لە كۆنەوە بـیری فەیلەسـوف و نوسەران و شـاعیرانی خـاوەن بـەهرەو ئـەزموونی هەژانـدووە، لـەم دێرەشـدا شـاعیر دیـدو بۆچـوونێكی فەلسەفیانەی خۆی دەخاتەڕوو، كە بەدەست بیركردنەوە لە نهێنیـەكانی ژیـان گرفتـارەو ناگاتـە ئـەنجام، ناچار كاتێك لە كەین و بەینی ڕۆژگار ناگات بەزەردە خەنەیـەكی درۆ ئـامێز دڵنـەوایی و دڵ خۆشـی خـۆی دەداتەوە، چونكە كاتێ مرۆڤـ لە خەڵوەت و تەنیایی بەبێ چرپە لەگـەڵ نـاخی خۆیـدا دەدوێـت و ناگاتـە ئامانج، ناچار بۆ خۆ دەربازكردن لەو سەرسامی و ڕۆچوون و تێڕامانە پەنا دەباتە بەر هەر هۆكارێك بۆ دڵ نەوایی خۆی، وەك دیارە زەردەخەنە و پێكەنینیش مرۆڤـ دەخەنە بارودۆخی ئارام بوونـەوەو بـۆ كـاتێكی كەمیش بێت ئاسوودەیی لە ناخیدا دەچێنێ و، ئەم زەردەخەنەو دڵ نەواییەشی بۆ خـۆ ڕزگـار كردنـە لـەو بارودۆخەی كە تێی كەوتووە:

بەڵام چی بكەم ، گەر وانەكەم وەك دیوارێكی ڕوخاوم

یان پارچـەیەكی بێ گیانم لەسەر ڕێی لافاو وەستاوم

لەم دێڕەدا شاعیر ئەوە دەردەخات كە ئەگەر جار جار بـەهۆی زەردەخەنەیەكـەوە دڵ نـەوایی خـۆی نەكات و خەمەكانی پێ ئاوێزان و زیندە بە چـاڵی مـەرگ نـەكات، ئـەوا ئـەو ترسـە دایـدەگرێت كـە ڕەنگـە تێكشكان و ڕووخانێك لە ناخیدا ڕووبدات كە وێرانی بكـات، بـەجۆرێك وەكـو جەسـتەیەكی بـێ گیـان و لـە جوڵە كەوتوو بەرەو فەنا بوون گەڕا بێچەی بدەن.

سەردەمێكە بۆیــە لاشەم هـــەروا لاوازو بێ تیینە

بووكی ئاواتـــم داوەتە بـەر خەنجەری ڕق و قینـە

ئاشكرایە زۆر جار مرۆڤ لە حاڵەتێكدا كە تەواو پەیوەست بێت بە چێژو ڕووناكیەكانی ژیانـەوە هیـواو خۆزگەكانی بە جۆرێك چڕۆ دەكەن، كە لە بووكی ئاواتدا گەلاڵـەیان دەكـات و خـەونی ڕەنگاڵـەیی و ئـاڵ و والآیان پێوە دەبینێ، بەڵام كاتێ لە مەرام و خواستە چەپەڵەكانی ڕۆژگار تێدەگات نائومێد بوون بەجۆرێك تەنگی پێ هەڵدەچنێ كە سـەرجەم هیـواو ئاواتـەكانی نـەك هـەر لەبـەر چـاو ڕەش دەبـن، بـەڵكو لـەجێی خۆشەویستی و بە ئاكام گەیشتن پێیان بەتەم و مژی ڕق و كینە دایان دەپۆشێت و دەیەوێت هەموویان لە دڵی خۆیدا گۆڕ حەشاربدات. ئەمەش بە پێـی لێكدانـەوە دەروونییـەكان ئەوپـەڕی ڕادەی لـەخۆبێزاربوونی ناخی خود ئاشكرا دەكەن و ئەم جۆرە هیوا كوشتنەش مرۆڤ بەرەو باوەشی زەرد هەڵگەڕان و بێ هێـزی و لاوازی دەبەن، ئەمەش لە ئەنجامی بەدی نەكردنی ڕووناكی و ئومێدە لە ژیاندا.

ڕووناكــی ئاسمانی ژینم تاریكییەكی چین چینە

ڕۆژگـارێكم ڕۆژم لەشەو شەوم لە ڕۆژم بەقـینـــە

وەك دیارە مرۆڤ كاتێك هەست بە كامەرانی دەكات كە ئاسمانی ژیان و ژینی پڕ لە ڕۆشنای و بەختەوەری بێت و، درك بەسەرجەم ئەو پرژەو ترووسكە ڕووناكییانە بكات كە ئاسمان لە باوەشی گرتوون وەك گڕو بڵێسەو ڕووناكی خۆرو، تریفەی مانگە شەوو جوڵەو جریوەی ئەستێرەكان، كە لە شەوو ڕۆژدا بەجۆرێك پێیان ئاسوودەیە، وادەزانیَ سرووشت بۆ ئەوی خوڵقاندوون، كەچی ئاسمانی شاعیر ئاسمانێك نیە ڕوون، بەڵكو ئاسمانێكە پەڵە هەوری ڕەش و چڵكنی خەم داپۆشیوەو سەرجەم ڕووناكی و تروسكاییەكانی گۆڕیوە بە تاریكی، كە لە دیدی شاعیردا هێندە ڕەشبینانە تەنراوە بەیەكچین نایەتە بەرچاوی، بەڵكو چەند چینێكەو بەتەواوی بەڕەنگی ڕەش ڕەنگكراوەو، هەموو ڕووناكیەكانی ئاسمانی ژیانی لیَ پەنهان كردووە ئەمەش وایكردووە كە نەك هەر ڕۆژگار دەیهاڕیَ، بەڵكو شەویش كە كاتی حەسانەوەو ئارامیە لیَی بەرقدا چووەو بەزەیی پێدا نایەتەوە.

بەگشتی شاعیر لەبەشی یەكەمی شیعرەكەیدا بە شێوەیەكی ڕەها باس لە خود دەكات و، لە پشتی جێناوی كەسی یەكەمی تاكەوە (جێناوی/م) قسە دەكات و، گوزارشت لە ناخی خۆی دەكات و ئازارو نەهامەتی و ئەو بارو دۆخە دەروونیە نائارامەی، كە بە پەرژینی ناخۆشی و نەهامەتییەكان چنراوە دەریدەبڕێت و، بۆیە دەنگی (من) ی شاعیر دەنگێكی زاڵە كە دەیەوێت بێزاری و بێئارامی خۆی لە ناو واقیعی ژیاندا بەیان بكات.

شاعیر لە گۆرانی دووەمدا بەم جۆرە دەست پێدەكات و دەڵێت:

هەر ورتەم دیَ و هاوار دەكەم هەروا خۆشم لە خۆم ناگەم

هەر فرتەم دیَ و لە ڕێگادام هەرچەند ئەكەم بە خۆم ناگەم

شاعیر لەم دێڕەدا خاوەن خودێكی سەر لێشێواوەو دوچاری نامۆ بوون بۆتەوە((چونكە پلەی نیگەرانی مرۆڤەكان چەند تەشەنەو بڵێسە بستێنیَ ئەوەندە ڕووەو بازنەكانی نامۆ بوون دەبێتەوە))(ستاری پیرداود: ٢٠١٠:٥٨) بە جۆرێك لە بارودۆخی ورتە كردنەكەوە دەچێتە بارودۆخی هاواركردن و دەنگ هەڵبڕین بەچوار دەوری خۆیدا، كەچی هیچ كەسێك شك نابات گویَ لە ناڵەو هاوارەكانی بگرێت، تەنانەت لە خودی خۆشی ناگات و بەجۆرێك ڕێی ژیانی لیَ ونبووە، كە دۆزینەوەی ئەستەمەو بەشێوەیەك كە بۆتە مایەی لە دەستدانی خودی خۆشی، دیارە خۆ لیَ ونبوونیش لە كاتێكدا ڕوودەدات كە مرۆڤ پرسیارەكانی بیَ وەلاَم دەمێننەوەو ناگاتە ئەنجام و وێڵ و سەرگەردان دەبێت، ئەمەش جۆرێكە لەو بارە دەروونییەی كە مرۆڤ ناسنامە و كەسێتی خۆی وندەكات و جۆرە سەرلێشێوانێك لە خودی خۆیدا دەبینیَ و، پاش ئەوەی لە سەرجەم ئەو ڕێگاو ڕێچكانەی كە گرتوویەتیە بەر بۆ ڕزگار بوون شكستی خواردبیَ و ڕێگرو ئاستەنگی هاتبێتە پێش و دواجار دوای تاقیكردنەوی گشت ڕێگاكان چووبێتەوە چەقی بازنەی گرفتەكان و لە خاڵی سفردا وەستابێتەوە لە كاتێكدا ڕێگای ئەم خۆدۆزینەوەیەی دوورە، كە ئەمەش مرۆڤ بەرەو نامۆبوون دەبات و خەونە ڕەنگاڵیەكانی ژیانی لیَ ون دەكات.

بۆیە لە سەراپای دەقەكەدا لە ناو (من)ی ونبوو نامۆی شاعیردا (منی بالاَ) بەرچاو دەكەوێت كە هەوڵی گەیشتن و دۆزینەوەی بنەماو یاساكانی ژیان دەدات، چونكە (منی بالاَ لە خۆیدا هەڵگری بەشێكی ستراكتۆری كۆمەڵگایە، شاعیر لە ناو شیعردا كاتێك دەكەوێتە ناو خواستنی ئاواتەكانییەوە، منی بالاَ

ریزبەندێك لە خواستی بالآی دەداتێ...کە ئەم خواستانە خواستی بالآو تارادەیەك نەمرن، ئەو رۆحەن کە بنەمای کۆمەڵگاکانن)(پێشرەو عەبدوللا :٢٠١٣:١٢٤).

ڕێگا دووره تەمەن کورتە ، هەتا بڕۆم، هەر پێ ناگەم
کە من ئەژیم بۆچی ئەمرم لەم کارو بارە تێنـــاگـــەم

شاعیر ئەو گرێ دەروونییە یان ئەو بارودۆخە دەروونییەی کە لە ناخیدا پەنگی خواردۆتەوەو هەر لە سەرەتای شیعرەکەدا مەبەستێتی و بە دوایدا دەگەڕێ لەم دێڕەدا دەیخاتە ڕوو، کە ئەویش فەلسەفەی بیرکردنەوەیە لە بوون و مردن، واتە سەرچاوەی گرێ دەروونییەکە لە خود و ناخی شاعیردا بەرجەستە بووە کە ژیان و مردنە. مرۆڤ جاری واهەیە وێڵە بەدوای نهێنیەکانی ژیان و سەرجەمی بیرکردنەوەکانیشی لە تەوەری مردن و فەنا بووندا خۆی دەبینێتەوەو، وا هەست دەکات کە ژیان و چێژەکانی ژیان کاتییەو ئاکامی نادیارە، چونکە هێزی مردن لە پشت هەموو خۆشیەکانی ژیانەوە خۆی حەشار داوەو لە چاوەڕوانی ئەوەدایە کە بە فەرمانێکی شاراوەی غەیبی نادیار لە چرکە ساتێکی کەمدا کۆتایی بەسەرجەم ئاوات و خەونەکانی مرۆڤ بهێنێ و هەموویان ڕاپێچی گۆڕو مەرگ بکات. ترس لەم چرکە ساتە نادیارە مەحکەمیە ناخی مرۆڤ بەرەو ئەفسوون و سیحری دڵەڕاوکێ و شپرزەبوون و بێ هیوایی و بارودۆخی دەروونی نائارام دەبات و وادەکات هەردەم بەدوای ئەم پرسیارە بێ وەڵامەدا بگەڕێت، کە بۆ دەبێ بمرین چونکە ((هەموو مرۆڤێك ئارەزوویەکی بایولوجی هەیە بۆ ژیان کە یەکێکە لە بنچینەکانی خاوەنداریێتی، جەستەمان پاڵمان پێوە دەنێت حەز بە بەردەوامی ژیان بکەین، شادبین یان دڵتەنگ، مردن ڕەفز دەکەین، هەرچەندە دەزانین کەدەبێت بمرین کەچی لە هەوڵداین بۆئەوەی نەمر بین))(سابیر بەکر بۆکانی: ٢٠٠٤ :٧٦)، هەرچەندە مردن ڕاستیەکە کە ناتوانرێت نکۆڵی لێ بکرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەبۆتە هۆی وەستانی ڕەوڕەوەی ژیان و بەردەوامیش ژیان لە نوێبوونەوەدایە سەرباری سەرجەم سەختی و ناخۆشیەکانی:

ڕێی ژین سەختە، ترسناکە، دڕکێکی زۆر لە ڕێیدایە
ئەوەی نەیدیوە بۆی دێت و ئەوەی تێیدایە پێیدایە

(من) ی شاعیر لەم دێڕەدا خودێکی ترساوو ئەژنۆ شکاوە، لە سەختی و مەحاڵەکانی ژیان و ئەو ئاستەنگانەی کە دێنە بەردەمی سڵ دەکاتەوە، بەجۆرێك کە هەست دەکات کە ئەوەی کەوتۆتە نێو دڕکەڵانی ئەم ژینە لە هەوڵی بەردەوامدایە بۆ ڕزگار بوونی و ئەوەشی، کە ئاوێتەی ئەم سەختی و ناچاریە نەبووە تێدەکۆشێ، کە خۆی بخاتە نێو دڕکەڵانی ئەو ڕێگایە ترسناکە لە کاتێکدا هەموو ئەو ناخۆشیانە لە وەرزی بەهاردایە، بۆیە ترسی خەمەکانی پایز هەراسانی دەکات، یاخود بە واتایەکی دیکە دەکرێت بەهاری ژین بە تەمەنی گەنجی ولاوی شاعیر دابنێین کە بۆتە پارچەیەك لە خەم :

بەهاری ژین کە ئاوابێ ئەبێ پایزی خـەم چۆن بێ
ئەبێ خەمێکی تازە بێ هەتا هاوڕێی خەمی کۆن بێ

سکالاّی شاعیر هەر بە تەنیا یەك وەرزی سالّی نەگرتۆتەوە، بەلّکو سەرجەم وەرزەکانی گرتۆتەوە بە وەرزی بەهاریشەوە لە کاتێکدا کە وەرزی بەهار وەرزی ژیانەوەو سەوز بوون و چرۆکردنەوەی هیواکانی مرۆڤە، کەچی ئەم خودە ڕەشبینە لە بێ هیواییدا ئەوە نیشاندەدات، کە ئەم وەرزەش بۆ ئەم پڕە لە خەم و بێ ئومێدی، بۆیە لە چاوەڕوانی هاتنی خەمەکانی پایزدا بێ ئۆقرەیی دایدەگرێت. بێ ئەوەی خەمە کۆنەکانی بەرەو لە ناوچوون بچن لە چاوەڕوانی خەمێکی دیکەیە تا ببێتە هاوڕێی خەمە کۆن و کەڵەکە بووەکانی، بۆیە لە چرکە ساتی جار بەجار پێکەنینیشدا دلّ خۆش نیەو دەست بەرداری بێ هیوایی نابێت وئەوەی لەلا ڕوونە کە دوای بەهاری تەمەن بەرەو پایز هەنگاو دەنێت:

کە جار جار پێ ئەکەنم مەزانە دلّ خۆشم هەرگیز

چوونکە ئەزانم دوای بەهار تەمەن ئەڕوا بەرەو پایز

لە کاتێکدا شاعیر لە دێڕی پێشووتردا ڕووی سکالاّی لە وەرزی بەهارە، لێرەدا لە ڕێگەی بەکارهێنانی وشەی (هەرگیز)ەوە ئاماژە بەوە دەکات کە جار بەجار پێکەنینی ئەو هەرگیز نیشانەی دلّ خۆشی و کامەرانی نیە، چونکە لێی ڕوونە کە دوای بەسەرچوونی بەهار وەرزی ماتەم و گەلاّ وەرینی خۆزگەکانی بەڕێوەیەو لەگەلّ خۆیدا کەشکۆلّی خەمی بۆ دێنێتەوە، لە کاتێکدا هێشتا خەمە کۆنەکانی لانەی دلّیان جێ نەهێشتووە، یاخود ئەوەی لاڕوونە کە پاش ڕۆشتنی بەهاری تەمەنی، وەرزی پیری و لاوازی دەست پێدەکات، کاتێکیش مرۆڤ پیردەبێت چاوەڕێی مەرگ دەکات، بەلاّم ئەمە بە ڕاستی ژیان دەبینێت بۆیە لە دوا دێڕدا دەلّێت:

بەلّێ گیانە ژیان وایە کەسێ گەر خەم نەبێ نابێ

کەچی تازە دێوانەی دلّ گەر بالاّی شەم نەبێ نابێ

شاعیر لە دوا دێڕدا لە جۆرە دان پێدانان و خۆبەدەستەوە دانێکدا خۆی دەبینێتەوەو نکۆلّی لەوە ناکات، کە ژیان ئاوێزانی خەمە و کەسێك نییە کە بەبێ خەم بژی، چونکە خودی ژیان لانەی خەمەو مرۆڤیش دەبێت لەگەلّ ئەم ڕاستیەدا بەناچاری هەلّبکات، هەموو مرۆڤێکیش لە ژیانیدا هیوایەك لەناخیدایە کە بۆی بژی، بۆیە بە تێڕوانین لە دەقە شیعریەکە ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە خودی شاعیر خودێکی بێ هێزو لاوازەو گیانی بەرگری کردنی لانیە بەرامبەر بە هەورازو نشێوەکان و سەختی و مەحالّەکانی ژیان و، ڕۆچووە بەناو فەلسەفەی ژیانداو لە فەلسەفەی بوون ورد دەبێتەوە خۆی لە نێو بازنەی داخراوی خودی خۆیدا لێ ونبووە، بەلاّم لە کۆتایدا ناچار تەسلیم بەئیرادەو خەمەکانی ژیان دەبێت و بریار دەدات لە پێناو مەعشوقەکەیدا بژی، چونکە ((لێرەدا مەعشووق ئەویترێکە هەموو ئەوانی تر دەردەکات و سەبارەت بە عاشق دەبێتە سەنتەری هەموو جیهان))(زەکەریا ئیبراهیم :٢٠١٣: ٣٠٦)، بۆیە شاعیر سەرجەم هیواو ئاواتەکانی بە مەعشووقەوە دەبەستێتەوە، بە بوونی ئەو دەگەڕێتەوە ئەو بارودۆخەی کە مرۆڤی ئاسای تیایدا دەژێت و، خۆشەویستی و عەشق دەبنە مایەی درێژەپێدانی ژیان لای شاعیر.

ئەنجام:

لە ئاکامی تێڕوانینی ئەم باسەدا بەم ئەنجامانە گەیشتین :

ـ هێزی پەیوەندی نێوان ئەدەب و سایکۆلۆژیا پەیوەندییەکی بەتینەو، زۆرێك لە دەقە ئەدەبیەکان چ شیعرو چ پەخشان بەسەرجەم بەشەکانییەوە گوزارشت لە باری دەروونی دەکەن، هۆکاری ئەمەش ئەوەیە کە نووسەران زۆر جار لە ڕێی دەقەکانیانەوە دەربڕی گرێ دەروونیەکانیانن بۆ پاك بوونەوەی ناخیان و ئاسوودە بوونیان.

ـ دەشێ دەقێکی ئەدەبی گوزارشت لە چەند لایەنێکی ژیان بکات، ئەم جۆرە دەقەش دەتوانرێت لە چەند گۆشە نیگایەکەوە بخوێندرێتەوەو هەروەکو چۆن لەم دەقە شیعریەدا ئەوە دەردەکەوێت، کە جگە لە لایەنی دەروونی دەتوانرێت لە ڕوانگەی فەلسەفیشەوە بخوێندرێتەوە.

ـ شاعیر لە هۆنینەوەی دەقەکەدا زمانێکی سادەو ساکارو تۆکمەی بەکارهێناوە، ئەویش بەهۆی ئەو پەیوەندییە بەتینەی کەلەنێوان وشەکاندا دروست بووە، کە لەو ڕێگەیەوە توانیویەتی خوێنەر بۆناو قووڵاییەکانی دەقەکەی پەلکێش بکات .

ـ لەدەقەکەدا هەندێك لە ڕەگەزەکانی ڕۆمانسییەتی تێدا دەبینرێت وەك گوزارشت کردن لە هەست و ناخ و دەروون، خەڵوەت و تەنیای، ڕەشبینی و نائومێدی و بێهیوای ...

ـ نووسەران و شاعیران گەلێك جار بۆ دەرخستنی بارودۆخی دەروونی خۆیان پەنایان بردۆتە بەر داهێنانی دەقی ئەدەبی و خودی خۆیان لە پشتی وشەکانەوە وێنەکێشاوە بە تەواوی ناسنامەو باری دەروونی خۆیان بۆ خوێنەر ئاشکرا کردووە، ئەمەش تێڕوانینی فرۆیدە بۆ پەیوەندی دەقی ئەدەبی بە سایکۆلۆژیاوە.

ـ لە دەقەکەدا ڕەشبینی و نائومێدی ناخی شاعیریان تەنیوە، ئەویش لە ئەنجامی قولبوونەوەی وردی لە ژیان و بوون و مردنە، بەڵام لە کۆتاییدا وەك هەر شاعیرێکی رۆمانسی گەشبین لە داهاتوو دەڕوانێت و خەم و ناخۆشیەکانی ژیان وەك دیاردەیەکی سروشتی دەبینێت.

سەرچاوەکان:

بە زمانی کوردی(کتێب):

– ئەریك فرۆم، مرۆڤ لە نێوان ڕواڵەت و جەوهەردا، و/ سابیر بەکر بۆکانی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریان، ٢٠٠٤.

– پێشرەو عەبدوڵلا، دەرونشیکاری شیعر، چ/ حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٣.

– حەمید عەزیز، فەلسەفەی سەردەمی ڕۆمانتیکی، چ/ موکریان، هەولێر، ٢٠١٠.

– خورشید رەشید ئەحمەد، ڕێبازی ڕۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا، مگبعە الجاحڤ، بغداد، ١٩٨٩.

– رۆشنا ئەحمەد رەسول، داهێنان لە روانگەی چەند تێوریەکەوە، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی،٢٠٠١.

– چارلزبرێسلێر،ڕەخنەی ئەدەبی و قوتابخانەکانی، و/عبدالخالق یەعقووبی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢.

– زەکەریا ئیبراهیم(د)، کێشە فەلسەفییەکان–کێشەی خۆشەویستی، و/د.محەمەد تاتانی، چ/شڤان، سلێمانی، ٢٠١٣.

– ستاری پیرداود، خوێندنەوەی میتافۆر، چ/خانی، هەولێر ،٢٠١٠.

- عبدالخالق یەعقووبی، دەنگی بلووریینی دەق،چ/ڕاز، سلێمانی، ٢٠٠٥.
- عەلی وەردی ،نهێنییەکانی کەسێتی سەرکەوتوو، و/سەمەد زەنگەنە، چ/تیشك، سلێمانی، ٢٠٠٢.
- فەرەیدون عەبدول بەرزنجی(دیوان)، چاپخانەو ئۆفیسی تیشك، سلێمانی، ٢٠٠٤.
- کەمال میراودەلی، هەردی و ڕۆمانسیزمی خود، چ/شەهید ئازاد هەورامی، سلێمانی، ٢٠٠٧.
- نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی، چ/بینایی، سلێمانی،٢٠١١.
- هەڵمەت بایز رەسول، ڕەهەندی دەروونی لە چیرۆکەکانی شێرزاد حەسەندا، نامەی ماستەر، کۆلیجی پەروەردەی(ئیبن روشد)، زانکۆی بەغدا، ٢٠٠٦.
- هیمداد حوسێن، ڕێبازە ئەدەبییەکان، چ/دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧.

گۆڤارو ڕۆژنامەکان:
- جەمال ئەحمەد زادە، بایەخی شیعر(لە فارسییەوە وەرگێردراوە)، گ/ئایندە، ژ١، ١٩٩٩.
- حەمە سەعید حەسەن، شیعری نوێ، ڕۆژنامەی هەولێر، ژ١١، ٢٠٠٩.
- صابر بکر بۆکانی، سایکۆلۆژیای ئەدەب، گ/ ئێستا، ژ/ ٢٠، ١٩٩٩
- لوقمان رەئوف، ڕەخنەو قەیرانی ڕەخنەی کوردی، گ/ ئایندە، ژ/١١، ٢٠٠٢.
- نەوزاد احمد اسود، فرۆیدو ئەدەب و ئۆدیب، گ/ ئایندە/ژ١، ١٩٩٩.

بەزمانی عەرەبی :
- انطونیوس بطرس، الادب(تعریفة- انواعة-مذاهبة)، طرابلس-لبنان، ٢٠٠٥.
- عبدالقادر الرباعي، جماليات المعني الشعري التشكيل والتاويل، مطبعة وزارة الثقافة، عمان، ١٩٩٩.
- محمد العبد حمود، الحداثة فی الشعر العربي المعاصر، بيروت، ١٩٩٦.

کورتەی باس

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (خوێندنەوەیەکی دەروونی بۆ شیعری دوو گۆرانی بۆ سەرەتای کاروانی خەم)ی فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی یە، کە تیایدا هەوڵمانداوە دەقەکە لە ژێر ڕۆشنایی میتۆدی دەروونیدا شیبکەینەوەو هەموو ئەو لایەنە نادیارو شاراوانە بخەینە ڕوو، کە لە ناو قوڵایی دەقەکەدا پەنهان کراون، بۆ ئەم مەبەستەش توێژینەوەکەمان بەسەر دوو بەشدا دابەشکردووە و لەبەشی یەکەمدا باسمان لە (پەیوەندی دەقی ئەدەبی بە سایکۆلۆژیاوە، میتۆدی دەروونی لە لێکدانەوەی دەقی شیعریدا) کردووە. بەشی دووەمیش تایبەتە بە (زمانی دەقە شیعرییەکە، ڕۆمانسیەتی دەقە شیعرییەکە، خوێندنەوەی دەقە شیعرییەکە لە ڕوانگەی میتۆدی دەروونییەوە) لە کۆتاییشدا پوختەی توێژینەوەکەمان لە چوارچێوەی چەند خاڵێکدا خستۆتەڕوو، پاشان ئەو سەرچاوانەی بەسوود بوون بۆ دەوڵەمەندکردنی باسەکە ئاماژەیان پێکراوە. لە کۆتاییشدا کورتەی باسەکە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتە ڕوو.

ملخص البحث

النص هو المادة التى يتعامل معها الناقد لاجل تحليل وتقييم جوانبها الغامضة، وكل نص ادبى يتكون من ابعاد عدة ويمكن قرائته من وجهات نظر مختلفة، ذلك رغم كون بعض النصوص ذا بعد واحد فقط ويتحدث فى مضمونه عن موضوع واحد، ويمكن قراءة نص ((دوو گۆرانی بۆ سەرەتای کاروانی خەم_اغنيات لبداية قافلة الهموم))، لفريدون برزنجى من عدة جهات، ولكننا نقصد هنا قرائته حسب المنهج نفسى، حيث يمكن عن طريقه كمنهج ادراك كل الاسرار التى تكمن فى شخصية الشاعر، ولهذا الغرض قمنا بتقسيم بحثنا الى فصلين:

الفصل الاول وقد قسم على مبحثين:

المبحث الاول يتضمن العلاقة بين النص الادبى وعلم النفس.

وفى المبحث الثانى قد تحدثنا عن المنهج النفسى لتفسير النصوص الشعرية.

اما الفصل الثانى فقد قسمناه الى ثلاثة مباحث:

المبحث الاول يعالج لغة النص .

المبحث الثانى يدرس رومانسية النص.

والمبحث الثالث ينقد النص حسب المنهج النفسى.

Abstract

Text is a tool that is used by critics in order to analyze, evaluate, and explain the obscure aspects of it. Each litrary text has many different dimentions which can be read from various view points although, some texts have one dimension and talk about one topic in its content, the text of faraidoon barznjis poem (two songs for the beginning sorrows journey), is one of the texts that can be read various point of vies, what we intend is to evaluate and analyze the text in terms of pychological method, through which one can realize those secrets that are hidden inside the poet . for this purpose, the research is divided in to two chapters: the first chapter is divided in to two sections: the first section is devoted to the relation between litrary text and psychology . the second section deals with the psycological method in explaining poetic texts. The second chapter is divided in to three sections: the first section comprises the language of the text. The second section is devoted to the romanticism of the text. In the third section, the text is evaluated from a psychological perspective.

ڕادەی کاریگەری زمانی ئینگلیزی لەسەرفێربوونی زمانی دایك (لە قۆناغی باخچەی ساوایان)دا

م.ی. ڕێژنە معروف حسین
زانکۆی ڕاپەڕین
فەکەڵتی پەروەردەی بنەڕەتی – بەشی کوردی

پێشەکی

بێگومان زمانی ئینگلیزی زمانێکی زۆر بەرفراوان و بڵاوە لە جیهان، گرنگیدان بە فێربوونی زمانی ئینگلیزی شتێکی تازە نییە، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم. توێژینەوەکان دەریانخستووە یەك لەسەر چواری جیهان ئەم زمانە دەزانن[1]. زمانی زۆربەی دەوڵەتە ڕامیارییەکان و ڕێکخراوە جیهانییەکانە. زمانێکی بڵاوی کۆنفرانسە نێو دەوڵەتییەکان و زمانی یەکەمی پیشەکانی بواری (تەکنۆلۆجیاو بازرگانی، بانکەکان و گەشت و گوزاری و پیشەسازیی)ە. لەڕاستیدا ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بارودۆخە سیاسی و ئابوورییەی باڵی بەسەر وڵاتانی جیهان کێشاوە.

هەروەها گەشەی زانستی هانی زۆر کەسیدا بۆ ئەوەی فێری زمان ببێت بە تایبەتی زمانی ئینگلیزی، چونکە زمانی زۆربەی توێژینەوە زانستییەکان و سەرچاوەو زاراوەکان و ڕۆژنامەو گۆڤارو پرۆگرامەکانی تەلەفزیۆن و کۆمپانیا فرۆکەوانییەکان و تەنانەت زمانی زۆربەی بڵاوکراوەکانی ناو ئینتەرنێتە. ڕۆژ بەدوای ڕۆژیش داواکاری بۆفێربوونی زمانی ئینگلیزی لە زیادبووندایەو بۆ ئەمەش ژمارەیەکی زۆر لە خول و پەیمانگا دەکرێتەوە. ئەم گرنگییە وای لە دەوڵەتان و میللەتان کرد هەوڵی ئەوە بدەن، کە زمانێکی زیندوو شانبەشانی زمانی زگماکی خۆیان لە قۆناغەکانی خوێندن بخوێنن. لە جیهاندا هیچ وڵاتێك نییە زمانی ئینگلیزی لە خوێندگەو زانکۆکانیدا نەخوێنرێت، بۆ نموونە لە کوردستان ساڵانی پێشوتر لە پۆلی پێنجی سەرەتاییەوە دەخوێندرا، بەڵام ئێستا نەك ئەوەی هێناویانەتە پۆلی یەکەمی بنەڕەتی، بەڵکو لە قۆناغی باخچەی ساوایانەوە تا قۆناغی زانکۆش دەخوێندرێ. سنوری توێژینەوەکە لە چوار باخچەی شاری ڕانیەیە بۆ منداڵانی تەمەن پێنج ساڵ. گرنگییەکەی ئەوەیە تا ئێستا توێژینەوەی لەمجۆرە لەناوچەکەدا نەکراوە. ئامانجمان لەم توێژینەوە دەرخستنی ڕادەی کاریگەریی زمانی ئینگلیزی لەسەر فێربوونی زمانی دایکە لەشاری ڕانیە لەساڵی خوێندنی (٢٠١٢– ٢٠١٣). ئەگەر کاریگەرییەکە زۆر بێت پێویستە نەخوێندرێ، وە بە پێچەوانەوە. گرفتەکەش ئەوەیە، کە زمانی ئینگلیزی زمانێکی باوەو کاریگەریی لەسەر زۆربەی زمانەکانی جیهان هەیە. تا بزانرێت ئەم کاریگەرییە شاری ڕانیەی گرتۆتەوە؟

---

(1) ریما سعد الجرف، ٢٠١٣/٣/٤ http://www.hrdiscussion.com/hr5532.html

چونکە لە هەموو قۆناغەکانی خوێندن دەخوێندرێ، بەلام ئێمە تەنها قۆناغی باخچەی ساوایانمان وەرگرتووە. توێژینەوەیەکی کارەکییە بەپێی ڕێبازی وەسفی شیکاری ئەنجام دراوە، کە لە پێشەکی و دوو تەوەرو ئەنجام پێکهاتووەو لەکۆتایدا کورتەی توێژینەوەکە بە زمانی کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی نوسراوە، لەتەوەری یەکەمدا پێناسەی زمان و زمانی ئینگلیزی و زمانی دایك و باخچەی ساوایان کراوە، لە تەوەری دووەمدا داتاو ڕادەی کاریگەرییەکە خراوەتە ڕوو بۆ ئەوەی بزانرێ خوێندنی زمانی ئینگلیزی کاریگەری نەرێنی لەسەر زمانی دایك هەیە یاخود نا؟

تەوەرەی یەکەم
ناساندنی چەمك و زاراوەکان

١- زمان (اللغة) (Language):

ابن جنی دەڵێت: ((زمان بریتییە لەو دەنگانەی، کە گوزارشت لە مەبەستی نەتەوەکان دەکات.)) (خالد محمد الزواوي، ٢٠٠٥: ١٣). هەر زمانێك سیستەمێك و کۆمەڵێك دەنگی تایبەت بەخۆی هەیە بەوهۆیەوە زانیارییەکان ئاڵوگۆڕدەکەن.

د.زکی نجیب محمود پێی وایە زمان بە تەنها ئامرازی پەیوەندی و دەربڕین نییە، بەڵکو هۆیەکیشە بۆبەرەو پێشبردن و تازەکردنەوەی بیرو ڕۆشنبیری. (خالد محمد الزواوي، ٢٠٠٥: ١٤)، واتە ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە نزیککردنەوەی تاك و گەل و نەتەوەو شارستانییەتەکان، واتە نە کۆمەڵگاو نە شارستانییەت بەبێ زمان نابێت. زمان وەك تایبەتمەندی و جیاکەرەوەی گەل و نەتەوەکان دێتە هەژمارو لە جیاوازی زمانەکانیشدا زیاتر ڕۆڵ و گرنگی زمان و شێوازی ئاخاوتن دەردەکەوێت. هەر وڵاتێك ژینگەو بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابوری و ڕۆشنبیری کاردەکاتە سەر زمانەکەی، بەگەشەکردنی ئەم لایەنانە زمانیش بەرەو پێشەوە دەچێت.

زمانپژاندن قۆناغی منداڵیە، کە قۆناغێکی زۆر گرنگە بۆ فێربوونی زمان و پەیڕەوکردنی ڕێزمان و بنەماکانی زمان، بە تایبەتیش توێژینەوەکانی زمانناسی بە بڕوای چۆمسکی منداڵ بەرنامەڕێژکراوە بۆ ئەوەی فێری زمان ببێت و پێی بدوێت، بەلایەوە زمان توانستێکی بۆماوەیی و خۆڕسکییە، هەرکە مرۆڤ لەدایك دەبێ خاوەنی توانست و ئامادەباشییەکی بۆماوەییە بۆ فێربوونی زمان بە شێوەیەکی بێ ئاگایانە لە تێگەیشتن و بەرهەمهێنانی زماندا بەکاریان دەهێنێت، واتە چۆن توانستی بینینی هەیە بەم شێوەیەش توانستی قسەکردن و فێربوونی زمانی هەیە و هەر ئەو توانستەشە دەبێت بە بنەما بۆ تێگەیشتنی و دروستکردنی هەزارەهاو ملیۆنەها ڕستەو دەستەواژە.(کەریم شەریف قەرەچەتانی،٢٠٠٢: ٨) پیاجیە پێی وایە تێگەیشتن و توانستی زمانی منداڵ لە دەرئەنجامی بەریەککەوتنی منداڵ و ئەو ژینگەیەی تێیدا دەژیت گەشەدەکات و پێش دەکەوێت، مەبەست لە ژینگەی منداڵ ئەمانە دەگرێتەوە (ژینگەی ماڵ، خێزان، قوتابخانە، باخچەی ساوایان، ڕاگەیاندن...هتد) هەریەك لەمانە بەپێی کاریگەری خۆی کاردەکاتە سەر گەشەی توانستی منداڵ و ڕۆژ بە ڕۆژو سات لەدوای سات لەگەڵ گەشەی لەشی منداڵەکە بەهاوکاری

کاریگەرییەکانی ژینگەی منداڵ گەشەی زمان وتوانستی زمانی منداڵەکەش گەشە دەکات. (جەمال حەسەن مینە،٢٠١٣:٦) ئەمە مانای ئەوە نییە، کە زمان شتێکی بۆماوەیی بێت لەدایك و باوکەوە بۆ منداڵ بگوازرێتەوە، چونکە ئەگەر منداڵێك بێنین لە دایك و باوکێکی کورد بێت بنێردرێتە هەر وڵاتێك و ناو هەر نەتەوەیەك زمانی ئەو وڵاتە یان ئەو نەتەوە فێردەبێت و وە بە پێچەوانەوە.

٢- زمانی دایك (اللغة الأم) (first language, mother tounge)

زمان بە یەکێك لە ناسنامەو بنەما سەرەکییەکانی نەتەوە دادەنرێت، بایەخدان بەو بنەمایە ڕادەی ئاست بەرزی و هۆشیاری نەتەوە دەگەیەنێ. وە یەکێکە لە سەرەکیترین کەرامەتی مرۆڤ، ئەگەر لە قسەپێکەرانی قەدەغە بکرێت ئەوە شوناس و کەرامەتی مرۆییەکەی دەخرێتە ژێر پێوە. بۆیە هەندێك لە شارەزایان ئەو دیاردەیە وەکو لەناوبردنی کلتوری نەتەوەیەك ناودەبەن.(قادر فتاح ئەحمەد،٢٠١٠:٤٩)

زمانی دایك: ئەو زمانەیە، کە مرۆڤ لە منداڵیدا بە شێوەیەکی سروشتی لە باوان و ژینگەی دەوروبەری وەریدەگرێت و فێری دەبێت بە هۆی هەمان هێما زمانییەکانی ئاخێوەرانی نەتەوەکەیەوە.(ماسیۆس، ٢٠٠٧:٢٠٨) بە واتایەکی تر زمانی دایك یارمەتی تاکەکانی کۆمەڵگا دەدات لە پڕۆسەی بە کەلتوری بوون و گەشەپێکردنی بە مەبەستی دەوڵەمەندکردنی کلتوری نەتەوەکە و کۆبونەوەی هەموو ڕۆڵەکانی نەتەوە لە دەوریدا.(محەمەد مەعروف فەتاح،٢٠١٠:٣٥٧).

بێگومان هەموو مرۆڤەکانی سەرگۆی زەوی خاوەنداریتی لە زمانی دایك دەکەن لە پێناویدا بۆ پاراستنی فیداکاری و قوربانی دەدەن. بە واتایەکی تر زمانی دایك: بریتییە لەو زمانەی، کە کۆمەڵێك لە سنوری هەرێمێکی دیاریکراودا قسەی پێدەکەن و کارو باری ڕۆژانەیان پێ جێ بەجێ دەکەن. هەر زمانێکیش خاوەنی هێماو سیستەمێکی یاسایی تایبەت بەخۆی هەیە وەکو زمانی کوردی قسەپێکەرانی لەڕێگەی خستنە پاڵیەکی هێماکان بەپێی یاساکانی دەنگسازی و و وشەسازی و ڕستەسازی زمانی کوردی ڕۆژانە زمانی کوردی بەکاردەهێنن.

کە دەڵێین زمانی دایك مەبەستمان زمانی کوردییە، ئەگەرچی دایك و باوك هەردوکیان بەپێی تایبەتمەندی خۆیان کاریگەریان هەیە لەسەر گەشەی زمانی منداڵ و هۆکاریی بەهێزی گەشەی ئاخاوتنن، بەڵام دایك لە چرکەساتی یەکەمی لە دایك بوونی منداڵدا لەگەڵی دەژی بە تایبەتی لە دوو ساڵی یەکەمی تەمەنیدا، کە ئەو تەمەنە زۆر گرنگ و هەستیارە بۆ گەشەی زمانی منداڵ. لێرەدا بەهۆی پەروەردەو بەخێوکردنی منداڵ لەلایەن دایکییەوەو تەرخانکردنی ئەو کاتە زۆرەی دایك بۆ منداڵەکەی و لەباوەش گرتن و بەخشینی سۆزو خۆشەویستی و ئارامی، لەبەر ئەوەیە وەرگرتنی زمان لای منداڵ بۆ یەکەمجار لە دایکییەوەیەتی بۆیە پێی دەوترێت زمانی دایك. (جەمال حەسەن مینە،٢٠١٣:٧٣)

٣- زمانی بیانی (اللغة الأجنبية) (foreign language)

زمانی بیانی ئەو زمانەیە، کە لە کۆمەڵگای نزیك و دەوروبەر قسەی پێناکرێ.(George Yule,2006:162) بۆ نموونە لە ناو کۆمەڵی کوردیدا ئینگلیزی لە قۆناغەکانی خوێندن دەخوێندرێ، بەڵام

قسەکردن بە زمانی ئینگلیزی نییە، بەڵکو بە زمانی کوردییە. ولآتانی دەوروبەریش قسەکردنیان بە زمانی ئینگلیزی نییە.

یاخود زمانی بیانی ئەو زمانەیە، کە فێرخواز لە ولآتی خۆی لە ناو پۆلی دامەزراوە پەروەردەییەکان یاخود لە پەیمانگاو خولی تایبەت بە فێربوونی زمان فێردەبێت.(Muhammad Ali Alkhuli,2006:148) واتە فێربوونی زمانی بیانی لەدوای فێربوونی زمانی دایکەوە دێت، ئەم زاراوەیە بۆ ئاماژەدان بە بەدەستهێنانی زمانێکی تر بەکاردێت، ئینجا لە تەمەنی هەرزەکاریدا بێت یان لە تەمەنی منداڵی، بەم پێیە پرۆسەی بەدەستهێنانی زمانێکی بیانی وەك زمانی ئینگلیزی ئەو پرۆسەیەیە، کە لەلایەن منداڵ یان هەرزەکارەوە یان تەمەنی گەورەوە دەبێت، هەرچی تەمەنی منداڵییە ئاستەنگی کەمتری دەبێت لە فێربوونی زیاتر لە زمانێك بە بەراورد بەتەمەنی هەرزەکاری یاخود سەرو هەرزەکاری، چونکە خاڵێکی گرنگی زوو فێربوونی زمان لەلایەن منداڵانەوە ئەوەیە لەکاتی قسەکردندا کەمتر پشت بە سینتاکس و زیاتر پشت بە مانای وشەکان دەبەستن سەرەتا توانای ئەوەیان نییە وشەکان بخەنە پاڵیەك بۆ دروست کردنی ڕستە ڕەنگە وشەیەك لەجیاتی ڕستەیەك بەکاربهێنێت. لەدوای تەمەنی هەرزەکاری بەگشتی دەبێت هەوڵێکی زۆرتر بخەنە گەڕ بۆ فێربوونی زمانێکی ترو زۆربەی کاتیش ئاستێکی نزمی فێربوونیان لەو زمانانەدا دەبێت(بێرنارد کەمری و ئەوانی تر،٢٠٠٧:٢١). وەکو لە پێشەکیشدا ئاماژەمان پێدا فێربوونی زمانێکی بیانی وەك زمانی ئینگلیزی زۆر پێویستە لەپێناو تێگەیشتن لە کەلتورو ڕۆشنبیری گەلان و ولآتانی جیهان ئینجا ڕاستەوخۆ بێت لە ڕێگەی پەیوەندی و گفتوگۆوە یاخود ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی ئینتەرنێت و بەرنامەکانی ڕادیۆو تەلەفزیۆن تاوەکو بەشێوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لەڕێگایەوە ڕۆشنبیری گەلانی تر بگوازرێتەوە سودی لێوەرگیرێت. فێربوونی زمانێکی تر یاخود وەرگرتنی زمانێك لەدوای زمانی دایکەوە بەگشتی کاتێك تەواو سەرکەوتوو دەبێت لە ناو ئەو کۆمەڵگایەبیت، کە بەو زمانە قسە دەکەن بۆ نموونە، کەسێکی کورد بچێتە یەکێك لە ولآتانەی دەرەوە، کە زمانیان ئینگلیزییە خەڵکی کوردی لەگەڵ نەبێ ئەوا بێگومان کاتێکی کەمتری دەوێ بۆ فێربوونی زمانی ئینگلیزی وەك ئەوەی لە کوردستان هەوڵدا بە فێربوونی ئەو زمانە، چونکە لە کوردستان کە دەچێت بازاڕ، قوتابخانە، نەخۆشخانە و هەموو شوێنە گشتییەکان هەر زمانی کوردییە، تەنیا ئەو شوێنەی کە دەچێت بۆ ئەوەی فێری ئەو زمانە بێت ڕەنگە بەکوردی نەبێت بۆماوەی چەند کاتژمێرێك، بەلآم دیسانەوە ئەو خەڵکانەی لەگەڵینە لە خولی فێربوونی زمان هەر کوردن، واتە فێربوونی زمانی ئینگلیزی و هەر زمانێکی تر کاتێك سەرکەوتوو دەبێت، کە ناچاربیت بەکاریبێنیت و قسەی پێ بکەی ئەگەر بۆ چەند جارێکیش هەڵ بکەی.

٤- باخچەی ساوایان (ریاض الأطفال) (kindergarten)

ایناس بهنام پێی وایە باخچەی ساوایان بریتییە لە دامەزراوەیەکی پەروەردەیی و کۆمەلآیەتی، کە منداڵ باش ئامادە دەکات بۆ قۆناغی قوتابخانە، بۆ ئەوەی منداڵ سەرەتا کە لە ماڵ دەچێتە قوتابخانە شتێکی لە ناکاو نەبێ بۆی و تووشی گرفتی دەروونی نەبێت. منداڵ سەربەست دەکرێ لەو چالاکییانەی

کە ئەنجامی دەدات دوای ئەوە لەم بارەیەوە ئامۆژگاری دەدرێتێ. منـداڵ لـە تەمـەنی (٣–٦) سـاڵی لـەم دامەزراوەیە وەردەگیرێ[٢].

یـاخود بـەلای (فروبیـل)ەوە منـداڵانی باخچـەی سـاوایان وەکـو ڕووەکـی بچـوك بچـوکن، کـە چـۆن پێویسـتییان بـە چـاودێری پاراسـتنە لەلایـەن باخەوانـەوە. بەهـەمان شـێوە مامۆسـتاش دەبێـت دەوری باخەوان ببینێت لە چاودێری و پاراستن و گەشەکردنی منداڵدا[٣]. کەواتە بەلای ئێمەوە باخچەی سـاوایان بریتییە لە دامەزراوەیەکی پەروەردەیی، کە منداڵ ئامادە دەکـات بـۆ قوتابخانـە. یـاخود دامەزراوەیـەکی پەروەردەیی حکومی یان ئەهلییە تایبەتە بە پەروەردەی منداڵ لە تەمەنی (٤–٦)سـاڵیدا، واتـە حەلقـەی یەکەم لە ڕیزبەندی فێرکاری بەشێکە لە سیستمی پەروەردە، تایبەت بە منداڵ لەو تەمەنە دیاریکراوە بـە مەبەستی ڕاهێنان لەسەر ئەو یارییانەی، کە بەهایـەکی فێرکـاری و کۆمەڵایـەتییان هەیـە. واتـە باخچـەی ساوایان ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لـە بـەرەو پێشچـوون و گەشـەکردنی گەشـەی زمـانی منـداڵ، چـونکە لـە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا بەهۆی ئەوەی زۆربەی دایکان فەرمانبەرن و خاوەن کارن ناتوانن ڕۆژانە کاتێکی زۆر لـە گەڵ منداڵەکانیان بەسەربەرن، ئەگەر باخچـەیەکی باشـبێت دەتـوانێ منـداڵ بـاش پـەروەردەکات و گەشـە بکات لە هەموو لایەنێکی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری...هتد

گرنگی کردنەوەی باخچەی ساوایان یـاخود منـداڵ ناردنـە باخچـەی سـاوایان لەوەدایـە، کـە ژمـارەی منداڵی ناو کۆڵان یاخو ڕێژەی منـداڵانی سـەر شـەقام کەمدەبێتـەوە یـان نامێنێـت و قۆنـاغێکی باشـە بـۆ ئامادەکردنی منداڵان بـە چـوونە قوتابخانـە. ڕۆبـرت بیانتـا دەڵێـت: باخچـەی سـاوایانی بـاش خوێنـدن و خوێندنەوە لای منـداڵ خۆشەویسـت دەکـات و یەکێکـە لـە بنـەما سـەرەکییەکانی سـەرکەوتنی منـداڵ لـە دواڕۆژدا. (جەمال حەسـەن مینـە،٢٠١٣:٧٨). ئامـانج لـە کردنـەوەی یـاخود کارەکـانی باخچـەی سـاوایان ئەمانەن:

١– لە ڕێگەی وێنەی ڕەنگاو ڕنگەوە منداڵ فێرە دەربڕین دەکات.

٢– باخچە بوار دەڕەخسێنێت، کە منداڵ لە ماڵەوە دووربکەوێتەوە، بەمـەش بـواری بـۆ دەلوێـت بـە ئاسانی هەڵس و کەوت لەگەڵ کەسانی تردا بکات ببێتە کەسێکی کۆمەڵایەتی.

٤– منداڵ لە باخچەی ساوایان لـە ڕێگـەی یـاریکردن و گـۆرانی و مۆسـیقاوە چـیرۆکەوە زۆر زانیـاری فێردەبێت و زمـانی پـاراو دەبێـت و ژمـارەی وشـەکانی زۆر دەبێـت هـەڵکانی بـۆ ڕاسـتدەکرێتەوە.(کەریم شەریف قەرەچەتانی،٢٠٠٩:١٤٧).

(٢) http://en.wikipedia.org/wiki/kindergarten

(٣) http://www.almaane.com/dim/news.php?action=show&id=66

تەوەرەی دووەم

دیاری کردنی ڕادەی کاریگەری زمانی ئینگلیزی لەسەر زمانی دایك

ئەم توێژینەوەیە لە شاری ڕانیە(*) و بۆ قۆناغی باخچەی ساوایان لەسەر تەمەنی (٥)ساڵی ئەنجامدراوە. لە کۆی (٨) باخچەی ساوایان (٤) باخچەی ساوایان وەرگیراوە. لەهەر باخچەیەکیش (١٠) منداڵی(**) کوڕو کچ تاقیکراوەتەوە، واتە لە هەر باخچەیەك (٥) کوڕو (٥) کچ وەرگیراون، بە کۆی هەموو باخچەکان (٤٠) منداڵ بووە، کە دەکاتە (٢٠) کوڕو (٢٠) کچ، تاقیکردنەوەکان بەشێوەیەکی هەرەمەکی دیاریکراون. تاقیکردنەوەکە (١٦) وێنە بووە کە لەپاشکۆی ژمارە (٣) ئاماژە بۆ وێنەکان کراوە، کە پێشتر لەلایەن مامۆستای وانەکە ئەم وێنانەی ئاماژەی پێدراوە بە زمانی کوردی و زمانی ئینگلیزی چیان پێدەوترێ؟ ئێمەش بە هەمان شێوە لێمان پرسیونەتەوە. کە لە پاشکۆی ژمارە (٢) ئاماژەمان بە شێوازی وەڵامدانەوەکە کردووە. بۆ ئەوەی بزانین چەند وەڵام دەدەنەوە؟ ئینجا ڕادەی کاریگەرییەکە دەستنیشان بکەین. (١٦) وێنە بوو بەلاّم بۆ هەر منداڵێك (٣٢) پرسیاری ئاڕاستە کراوە، چونکە بۆ هەر وێنەیەك دەبوو جارێ بە کوردی و جارێکیش بە ئینگلیزی وەڵامداتەوە.

ئەگەر بڕاونینە خشتەو شێوەی ژمارە (١) بۆمان دەردەکەوێت، کە لە کۆی (١٦) پرسیاری ئاڕاستەکراوی کوردی بە تێکڕا نزیکەی (١٥) پرسیار وەڵامدراوەتەوە، بەلاّم لە کۆی (١٦) پرسیاری ئاڕاستەکراوی ئینگلیزی بە تێکڕا تەنها (٨) پرسیار وەڵامدراوەتەوە. هەروەها دەرکەوتووە بەرزترین وەڵامی زانراو بۆ پرسیارە کوردییەکان (١٦) وەڵام بووە، واتە هەموو وەڵامدراوەتەوە. نزمترین وەڵام کە لە لایەن منداڵەکان وەڵامدرابێتەوە (٦) وەڵام بووە. لە کۆی (١٦) پرسیاری ئاڕاستەکراوی ئینگلیزی بەرزترین وەڵام (١٦) بووە، بەلاّم نزمترین وەڵام تەنها (١) وەڵام بووە.

خشتەی ژمارە (١)

ناوەندی تێکڕایی وەڵامی زانراو

بەرزترین و نزمترین وەڵامی زانراوی کوردی		بەرزترین و نزمترین وەڵامی زانراوی ئینگلیزی		ناوەندی تێکڕایی وەڵامی زانراو	ناوەندی تێکڕایی وەڵامی زانراو
بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	کوردی	ئینگلیزی
١٦	٦	١٦	١	١٤,٧	٧,٩

سەرچاوە/ (١) کاری توێژەر، ئامادەکراوە پشت بەست بە پاشکۆی ژمارە (١).

(٢) بەرنامەی (SPSS)، (محمد خير سليم أبو زيد، ٢٠١٠: ١٩٩).

(*) شاری ڕانیە دەکەوێتە باکورو باکوری ڕۆژئاوایی شاری سلێمانی، کە ئێستا سەنتەری ئیدارەی ڕاپەڕینە.

(**) وشەی (منداڵ) مان بەکارهێناوە، چونکە سەرچاوەکان و ئەو توێژینەوانەی لەسەر قۆناغی باخچەی ساوایان ئەنجامدراوە، وشەی منداڵ لەبری وشەی خوێندکار و قوتابی بەکارهاتووە.

شێوەی ژمارە (١)

ناوەندی تێکڕایی وەڵامی زانراو

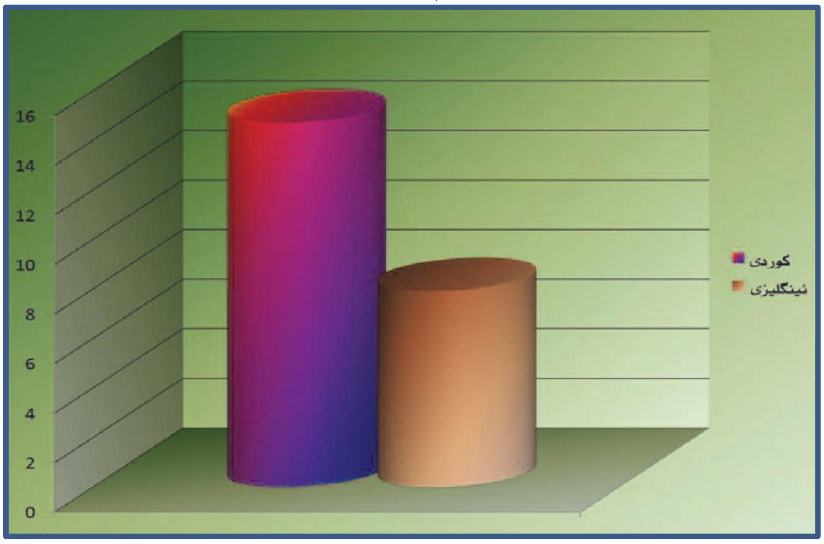

سەرچاوە/ کاری توێژەر، ئامادەکراوە پشت بەست بە خشتەی ژمارە (١)

بەڕوانینمان لەشێوەو خشتەی ژمارە (٢) دەردەکەوێت، کۆی پرسیاری ئاڕاستەکراو (١٢٨٠) پرسیار بووە، (٦٤٠) پرسیاری کوردی و (٦٤٠) پرسیاری ئینگلیزی. لە کۆی پرسیاری ئاڕاستەکراوی ئینگلیزی تەنها (٣١٩) وەڵامیان زانراوە، کە دەکاتە ڕێژەی (٤٩,٨٪)ی پرسیاری ئاڕاستەکراو، بەڵام وەڵامی زانراو بە زمانی دایك واتە زمانی کوردی (٥٨٨) پرسیار زانراوە، کە دەکاتە ڕێژەی (٩١,٨٪)ی پرسیاری ئاڕاستەکراو. ئەوەی لێرەدا گرنگە ئاماژەی بۆ بکەین ئەوەیە، ڕێژەی وەڵامدانەوەی پرسیارەکان بەهەردوو زمان لە باخچەیەکەوە بۆ باخچەیەکی تر جیاواز بووە. لە هەندێکیان ڕێژەی وەڵامدانەوەکە زۆر بەرزتربووە وەك لە هەندێکیان، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی، کە لە هەندێ باخچە ژمارەی منداڵان زۆرەو ناتوانرێ وەك پێویست پەروەردە بکرێن یان ئامۆژگاری بکرێن، ئەمە وا دەکات گەشەی زمانی منداڵەکە دوا بکەوێت، یاخود دەگەڕێتەوە بۆ هەوڵ و ماندوبوونی مامۆستاکان و بوونی باخچەی نمونەیی لە ناوچەی لێکۆڵینەوەو هەروەها (توانای مرۆڤیش لە زماندا لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر جیاوازە).(خالید جەمیل،٢٠٠٩:٩٨)

خشتەی ژمارە (٢)

کۆ و تێکڕایی وەڵامی زانراو بە ڕێژە و ژمارە

وەڵامی زانراوی کوردی		وەڵامی زانراوی ئینگلیزی	
ژمارە	ڕێژە (٪)	ژمارە	ڕێژە (٪)
٥٨٨	٩١,٨	٣١٩	٤٩,٨

سەرچاوە/ (١) کاری توێژەر پشت بەست بە پاشکۆی ژمارە (١) ئامادەکراوە.

(٢) بەرنامەی (SPSS)، (محمد خير سليم أبو زيد، ٢٠١٠: ١٩٩).

شێوەی ژمارە (٢)

کۆ و تێکڕایی وەڵامی زانراو بە ڕێژە و ژمارە

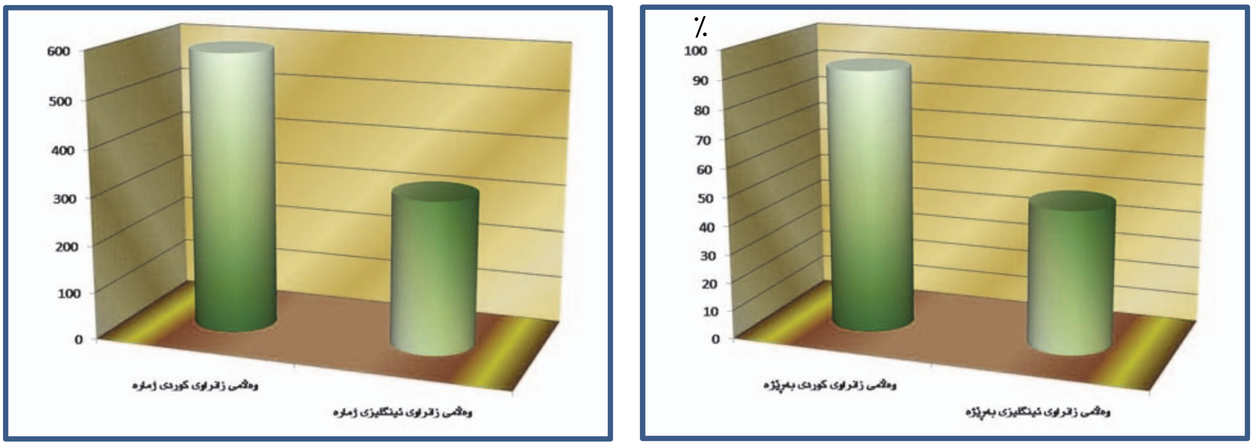

سەرچاوە/ کاری توێژە پشت بەست بە خشتەی ژمارە (٢)

ئەگەر بڕوانینە شێوەو خشتەی ژمارە (٣) جیاوازی دەبینرێت لە وەڵامی زانراو لە نێوان مندالآنی کوڕو کچدا، بەجۆرێك لە کۆی ١٦ پرسیاری ئاڕاستەکراوی بە زمانی دایك، مندالآنی کوڕ توانیویانە بە تێکڕا (١٤,٥٥) وەڵامبدەنەوە، بەلآم مندالآنی کچ توانیویانە بە تێکڕا (١٤,٨٥) وەڵامبدەنەوە. هەروەها بە هەمان شێوە لە کۆی (١٦) پرسیاری ئاڕاستەکراو بەزمانی ئینگلیزی تێکڕایی وەڵامی مندالآنی کوڕ بریتی بووە (٧,٣٠)، بەلآم تێکڕایی وەڵامی زانراو بۆ مندالآنی کچ بریتی بووە لە (٨,٦٥). کەواتە دەردەکەوێت کە وەڵامی زانراو لای مندالآنی کچ [*] بە زمانی دایك و زمانی ئینگلیزی زۆرترە. (لێکۆڵینەوەکان دەریانخستووە لەلایەنی بایۆلۆژی، گەشەی زمان لای کچ خێراترە بە بەراورد لەگەڵ کوڕان، هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێنەوە کە ئەندامەکانی پەیوەنددار بە ئاخاوتن واتە لای چەپی مێشك لە کچان زووتر گەشە دەکات، کە بەرپرسە لە داهێنانی زمان، بەلآم لە کوڕاندا بە سستی گەشە دەکات. لایەنی کۆمەلآیەتیش دەرکەوتووە دایکان زیاتر قسە لەگەڵ منداڵە کچەکانیان دەکەن، منداڵە کچەکانیش ڕێژەی وەلآمدانەوەیان بۆ پرسیارەکانی دایکیان زیاترە. (جەمال حەسەن مینە،٢٠١٣:٧١)

خشتەی ژمارە (٣)

جیاوازی وەڵامی زانراو لەنێوان مندالآنی کوڕ و کچدا

ڕەگەز	پرسیار بەهەر دوو زمان	ژمارەی پرسیاری ئاڕاستەکراو	ژمارەی وەڵامی زانراو
کوڕ	زمانی دایك	١٦	١٤,٥٥
کچ		١٦	١٤,٨٥
کوڕ	زمانی ئینگلیزی	١٦	٧,٣٠
کچ		١٦	٨,٦٥

سەرچاوە/ (١) کاری توێژەر پشت بەست بە پاشکۆی ژمارە (١) ئامادەکراوە.

(٢) بەرنامەی (SPSS)، (محمد خير سليم أبو زيد، ٢٠١٠: ١٩٩).

(*) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە توانست و چالاکی زمانی لای مندالآنی کورد، جەمال حەسەن مینە، نامەی ماستەر، ٢٠١٣

شێوەی ژمارە (٣)
جیاوازی وەڵامی زانراو لەنێوان منداڵانی کوڕ و کچدا

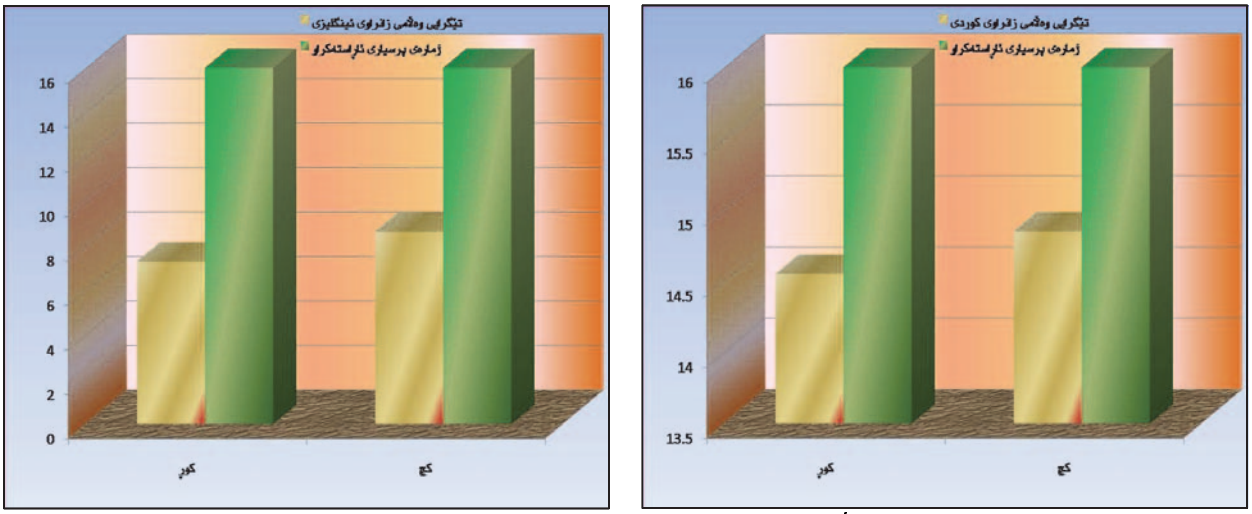

سەرچاوە/ کاری توێژەر: پشت بەست بە خشتەی ژمارە (٣)

کەواتە لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت خوێندنی زمانی ئینگلیزی لە قۆناغی باخچەی ساوایان لە شاری ڕانیە کاریگەری نەرێنی لەسەر زمانی دایك نییە، چونکە بەپێی ئامارەکان دەرکەوتووە، کە لە پرسیاری ئاڕاستەکراو بە هەردوو زمان ڕێژەی وەڵامی زانراو بە زمانی دایك زۆر بەرز بووەو زیاتر بووە لە (٩١٪) لە بەرامبەردا ڕێژەی وەڵامی زانراو بە زمانی ئینگلیزی بریتی بووە لە کەمتر (٥٠٪)، واتە نەبوونی کاریگەری زمانی ئینگلیزی لەسەر زمانی دایك یاخود زمانی کوردی لەم قۆناغەدا لە شاری ڕانییە دەگەڕێتەوە بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە:

١– کۆی وانەکان بە زمانی دایکە، واتە بە زمانی کوردییە تەنها وانەی زمانی ئینگلیزی ڕۆژانە لەکاتی دەوامکردنی ئاسایی بۆماوەی (٣٠– ٣٥) خولەکە.

٢– ئەو ژینگەی کە لێی دەژین باخچەی ساوایان و شوێنە گشتییەکان و بە تایبەتی ناو ماڵ قسەکردن بەزمانی دایکە، ئەمە وادەکات کاریگەری نەرێنی نەبێ. ئەگەر بێت و منداڵی کورد لە ئەمریکا یان بەریتانیا...هتد بخرێتە بەر خوێندن ئەوکاتە کاریگەری زۆر نەرێنی دەبێت نموونەشمان زۆرە ئەو خێزانانەی ئێستا لەو ولاتانەن، منداڵەکانیان زمانی ئینگلیزییان زۆر زاڵە بەسەر زمانی دایك.

٣– خوێندنی زمانی ئینگلیزی لەم قۆناغەدا بە شێوەیەکی زۆر سادەو ساکارە، تەنها بۆ ئاشناکردنی منداڵە بەو زمانەو لەڕێگەی چەند وێنەیەکەوە، چونکە بنەمای فێربوونی هەرزمانێك سەرەتا لە فێرکردنی دەنگەکان و هێماکانیان دەستپێدەکات، بەلام لەم قۆناغەدا تەنانەت پیتەکانی (A, B, C, D ....) فێرناکرێت و وا بە قوڵی ناچنە ناو وانەکەوە، هەروەها خوێندنەوەو نووسینیان پێناکرێ.

بەلام کاتێك کاریگەری نەرێنی زۆر دەبوو ئەگەر هاتباو منداڵەکان لەسەرەتاوە لەماڵەوە (دایکان و باوکان) و لە باخچەی ساوایان قسەیان بەزمانی ئینگلیزی لەگەڵ کرابا، وەکو لە توێژینەوەکانی پێشوتری ولاتانی بیانی و عەرەبی وەك (مصرو سعودیەو کویت....) دەرکەوتووە، چونکە هەندێ لە

توێژینەوەکانیان بەشێوەیەك بووە هەر لەسەرەتاوە چاودێری کۆمەڵێك مندالّ کراوە، کە لە ناو مالّ و باخچەی ساوایان قسەکردن لەگەڵیاندا بە زمانی ئینگلیزی بووە. بۆیان دەرکەوتووە کاریگەری زۆر سلبی لەسەر زمانی عەرەبی هەبووە، تەنانەت منداڵەکان هەندێ لە پیتە عەرەبییەکانی وەك (ص، ث، ط، ذ...) بە تەواوی وەك کەسێکی عەرەب دەرنەبڕیوە، لێرەدا هەستیان بەو مەترسی و کاریگەرییە زۆرە کردووە، بۆیە پێیان وابووە یان بڕیارییان داوە زمانی ئینگلیزی پێویستە لەدوای تەمەنی ١٣ ساڵی بۆ سەرەوە واتە دوای تەواو فێربوونی زمانی دایك بخوێندرێ.وەکو چۆن لە دەروونزانیدا ڕوونکراوەتەوە قۆناغی باخچەی ساوایان واتە لە تەمەنی (٣ –٦) سالّ بە قۆناغی گەورەی مندالّی دادەنرێ و زۆر پێویستە بە زمانی دایك لەگەڵی قسەبکرێ، بۆ ئەوەی توانای قسەکردن و گفتوگۆو ڕادەربڕینی باشبێت. ئەگەر زمانێکی تر لە پالّ زمانی دایك لەم قۆناغەدا فێر بکرێ ئەوا دەبێتە ڕێگر لەبەردەم گەشەکردن و بەرەپێشبردنی زمانی دایك. هەروەها زمانەکان لە توانای گۆکردن و دەربڕین و نووسین لە یەکتری جیاوازن، لەبەرئەوە بۆ مندالّ قورسە لەیەك کاتدا فێری دوو زمان بێت[٤]. بۆیە پێویستە گرنگی بە زمانی دایك بدرێت و بەکەم نەزانرێت، سوود لە ئەزموونی گەلانی پێشکەوتوو وەربگیرێت.

ئەنجامەکان

توێژینەوەکە، بەم ئەنجامانەی گەیاندوین:

١- خوێندنی زمانی ئینگلیزی لە قۆناغی باخچەی ساوایاندا بەم شێوە سادەو ساکارە کاریگەری نەرێنی نابێ لەسەر زمانی دایك.

٢- لە قۆناغی باخچەی ساوایاندا ئەگەر بێت و لەپالّ زمانی دایك زمانێکی تر بە منداڵان ئاشنا بکرێ بەو شێوازە، ئەوا کاریگەری خراپی نابێ و زمانی دایکی باشتر دەبێ لەو زمانەی کە فێری دەکەی.

٣- هەولّ و کۆششی مامۆستاو دایکان و باوکان و پرۆگرامەکانی خوێندن لە قۆناغی باخچەی ساوایاندا ڕۆڵێکی بەرچاوییان لە بەرەو پێشبردنی توانستی زمان لای منداڵان هەیە. چونکە لەکاتی توێژینەوەکە بۆمان دەرکەوت توانستی زمان لای منداڵانی هەندێ باخچە باشترن لە منداڵانی باخچەیەکی تر، یان بە پێچەوانەوە.

٤- ئەو ژینگەی کە لێی دەژین باخچەی ساوایان و شوێنە گشتییەکان بەزمانی ئینگلیزی بێت، بۆ نموونە منداڵ کورد لە ئەمریکا یان بەریتانیا...هتد بخرێتە بەر خوێندن ئەوکاتە کاریگەری زۆر نەرێنی دەبێت نموونەشمان زۆرە ئەو خێزانانەی ئێستا لە ئەورووپان، منداڵەکانیان زمانی ئینگلیزییان زۆر زاڵە بەسەر زمانی دایك.

٥- تواناو ئاستی منداڵانی کچ بۆ فێربوونی زمان باشترە لە منداڵانی کوڕ لە ناوچەی لێکۆڵینەوە.

---

(٤) نجاة عبدالعزيز المطوع، ٢٠١٣/٤/١٠ http://www.acmls.org/MedicalArabization/10thIssue/mj1064.htm

سەرچاوەکان:

١- بێرنارد کەمری، جێرید دایەمەند، دەوگ واڵن، ک.دەیڤید هاریسن، و. کامیل محەمەد قەرەداغی، چاپخانەی تیشک، چاپی یەکەم، ٢٠٠٧.
٢- جەمال حەسەن مینە، توانست و چالاکی زمانی لای منداڵانی کورد، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی زمان، هەولێر ٢٠١٣.
٣- خالد محمد الزواوي، إكتساب وتنمية اللغة، الطبعة الأولى، مؤسسة حورس الدولية للنشروالتوزيع، الاسكندرية، ٢٠٠٥.
٤- خالید جەمیل، توانای مرۆڤ بۆ فێربوونی زمان، گ زمانناسی، ژمارە (٤-٥)، ٢٠٠٩.
٥- قادر ئەحمەد فتاح، خوێندن بە زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی زمان، هەولێر ٢٠١٠.
٦- کەریم شەریف قەرەچەتانی، سایکۆلۆژیای زمانی منداڵ قۆناغی پێش چوونە قوتابخانە، بەشی باخچەکان، قۆناغی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی یەکەم، هەولێر،٢٠٠٢.
٧- کەریم شەریف قەرەچەتانی، سایکۆلۆژیای گەشە(منداڵ و هەرزەکار)، چاپی یەکەم، چاپخانەی پەیوەند-سلێمانی، ٢٠٠٩
٨- محمد خير سليم أبو زيد، التحليل الأحصائي للبيانات باستخدام برمجية SPSS، الطبعة الأولى، دار جرير للنشر، عمان، ٢٠١٠.
٩- محەمەد مەعروف فەتاح، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، ٢٠١٠، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٠.
10 - George Yule, study of language, combridge university press,2006.
11 - Muhammad Ali Alkhuli, An introduction to linguistics, Dar alfalah, Amman, Jordon,2006.
12- Matthews P. H., Concise Dictionary of Linguistics, Oxford University Press, 2007.

سایتی ئەلیکترۆنی:

13 - http://www.hrdiscussion.com/hr5532.html
14 -http://physicaleducation.uomosul.edu.iq/files/pages/page_4521229.pdf
15 -http://www.almaane.com/dim/news.php?action=show&id=66

پوختەی توێژینەوەکە

توێژینەوەیەکی زمانەوانیەو لە بواری زمانەوانی کارەکیدایە بە ناونیشانی (ڕادەی کاریگەری زمانی ئینگلیزی لەسەر فێربوونی زمانی دایك لە قۆناغی باخچەی ساوایاندا)، بە مەبەستی دەرخستن و زانینی ڕادەی کاریگەریی خوێندنی زمانی ئینگلیزی لەسەر زمانی فێربوونی دایك (زمانی کوردی) لە قۆناغی باخچەی ساوایاندا. توێژینەوەکە لە پێشەکی و ئەنجام و دوو تەوەر پێکهاتووە:

لە تەوەری یەکەمدا زیاتر چەمکەکان ڕوونکراونەتەوەو پێناسەکراون. وەك زمان، زمانی دایك، زمانی ئینگلیزی (زمانی بیانی)، باخچەی ساوایان. لە تەوەری دووەمدا، کە لایەنی پراکتیکی توێژینەوەکەیە بەشێوەیەکی مەیدانی لە چوار باخچەی ساوایان ئەنجامدراوەو ڕادەی کاریگەرییەگە بە بەرنامەی (SPSS) بەوردی دەستنیشانکراوەتەوەو ڕوونکراوەتەوە.

ملخص البحث

ان عنوان هذا البحث هو (مدى تأثير اللغة اللأنكليزية على تعلم لغة الأم في مرحلة الروضة) الذي يتكون من المقدمة ومبحثين والنتأئج. ويتضمن المبحث الأول تعاريف لعدة المفاهيم مثل تعريف لغة الأم واللغة الاجنبية وتعريف وشرح مفهوم الروضة. و يتناول المبحث الثاني تأثير اللغة اللأنكليزية على تعلم لغة الأم من خلال عرض بعض الصور على الآطفال الذي من خلاله طرحت بعض الأسئلة كانت الإجابة بكلتا اللغتين الكردية والأنكليزية. ومن اهم نتأئج البحث هي ان تعلم اللغة الأنكليزية ليست لها التأثير السلبي في عملية تعلم واكتساب لغة الأم في مرحلة الروضة.

Abstract

The study entitled (The Effect of English language on learning the native language in kindergarten) consists of an introduction, two section and a conclusion.

The first section presents the definition of some concepts such as the native language, the foreion language and the kindergarten. The second section clarifies the effect of English language through some photos attached at the oppend in which question are asked to children. The answers are both in Kurdish and English. Finally it in concluded that learnins English language through this way doesn't have a negative effect on learning a native language in the so-called period which in kindergarten.

پاشکۆی ژمارە (١)

ژمارەی وەڵامی پرسیاری ئاڕاستەکراو بە هەردوو زمان

ژ	ناو	ڕەگەز	چەمك	
			بەکوردی	بە ئینگلیزی
١	نگین شێروان جەلال	کوڕ	١٦	١٥
٢	ڤیار عبدالواحید مستەفا	کچ	١٥	١٥
٣	تاڤی عوسمان عەزیز	کچ	١٤	١٥
٤	ژیر نەریمان قادر	کوڕ	١٣	٤
٥	ژەنیار ئومێد میر ئەحمەد	کوڕ	١٥	١١
٦	پریفە عبدالغفار	کچ	٦	٩
٧	ئیلیان هاوکار محمد	کچ	١٣	٥
٨	ژینەر عبدالله خدر	کوڕ	١٤	١٣
٩	ڕاکۆ عبدالرحمان عبدالله	کوڕ	١٥	١٢
١٠	ڕاز ئەحمەد ڕەسول	کچ	١٦	٨
١١	ئایندە محەمەد	کچ	١٦	٩
١٢	ئەرینا سەرباز	کچ	١٦	١٤
١٣	نیاز سادق	کوڕ	١٤	٣
١٤	ڤیندار تەها	کوڕ	١٢	٣
١٥	محەمەد مەحمود	کوڕ	١٤	٨
١٦	بناو عوسمان	کچ	١٦	٥
١٧	ڕەهەند سەعید	کوڕ	١٦	١٦
١٨	کۆژان محەمەد	کوڕ	١٦	١٢
١٩	یارا ئەتهەم	کچ	١٦	١٦
٢٠	لەنیا لەتیف	کچ	١٦	٥
٢١	دیما کارزان محمەد	کچ	١٦	٣
٢٢	هەستیار محەمەد	کوڕ	١٥	١
٢٣	سانا جومعە	کچ	١٦	٢
٢٤	محمد عبدالله عبدالرحمان	کوڕ	١٦	٢
٢٥	هانا جەعفەر	کچ	١٦	٣
٢٦	محەمەد عومەر ئەحمەد	کوڕ	١٥	٢
٢٧	نزا سەلام هەمزە	کچ	١٥	٣
٢٨	کەیهان عومەر عبدالله	کوڕ	١٣	٨
٢٩	ئێوار هیوا	کچ	١٤	٢
٣٠	باڤیان نەجمەدین عبدالرحمان	کوڕ	١٤	٤

٣١	سەهەند مزەفەر شێخە	کچ	١٦	١٣
٣٢	بیلال ئیسماعیل	کوڕ	١٣	١٠
٣٣	سایە محەمەد	کچ	١٥	١١
٣٤	داریان عومەر کوڕ	کوڕ	١٥	٤
٣٥	ڕێنوار ئیبراهیم	کوڕ	١٦	١٠
٣٦	هێژین عبدالله	کچ	١٦	١٦
٣٧	بەهێز ئیبراهیم عەلی	کوڕ	١٣	١
٣٨	ڕێسا پێرس عومەر	کچ	١٦	١٠
٣٩	دارین ڕێباز حەسەن	کوڕ	١٦	٧
٤٠	لەنیا نەبەز محەمەد	کچ	١٣	٩

پاشکۆی ژمارە (٢)
شێوازی پرسیارکردن و وەرگرتنی وەڵامەکانیان

ناو	ڕەگەز	وێنە	واتاکەی بە	
			کوردی	ئینگلیزی
نگین شێروان جەلال	کوڕ	سێو	√	√
		پرتەقاڵ	√	√
		شەربەت	√	√
		مێز	√	√
		کورسی	√	√
		خانوو	√	X
		جانتا	√	√
		قەڵەم ڕەساس	√	√
		قەڵەم جاف	√	√
		خۆر(تیشکی خۆر)	√	√
		پشیلە	√	√
		مشك	√	√
		کۆلارە	√	√
		کتێب	√	√
		تۆپ	√	√
		سەیارە	√	√

ناو	ڕەگەز	چەمك		
			بەکوردی	بە ئینگلیزی
ژیر نەریمان قادر	کوڕ	سێو	√	√
		پرتەقاڵ	√	√
		شەربەت	X	X
		مێز	X	X
		کورسی	√	X
		خانوو	√	X
		جانتا	√	X
		قەڵەم ڕەساس	√	X
		قەڵەم جاف	X	X
		خۆر(تیشکی خۆر)	√	X
		پشیلە	√	√
		مشك	√	X
		کۆلارە	√	X
		کتێب	√	√
		تۆپ	√	X
		سەیارە	√	X

پاشکۆی ژمارە (٣) وێنەکان
نموونەی ئەو وێنانەی کە پرسیارەکانی لەسەر ئاڕاستکراوە

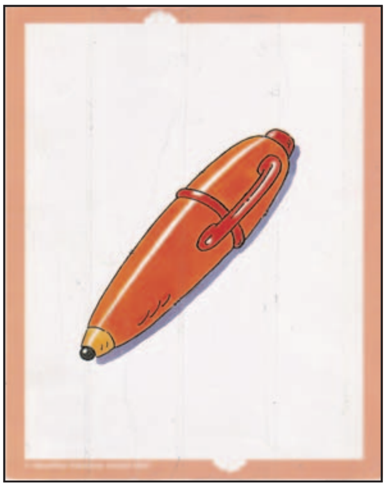

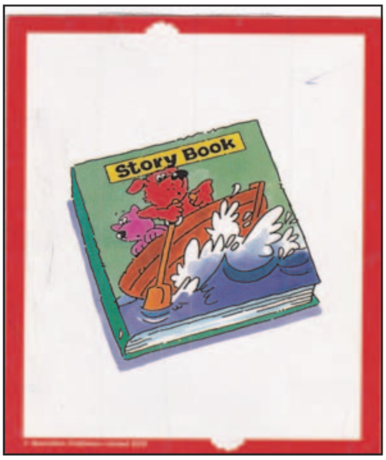

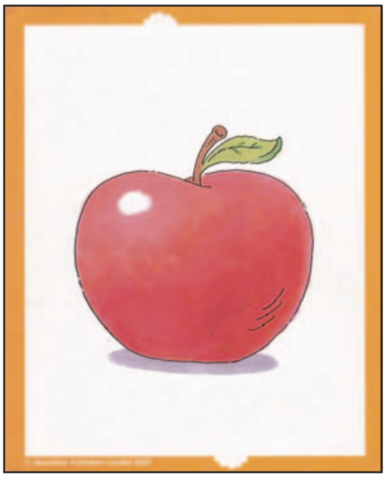

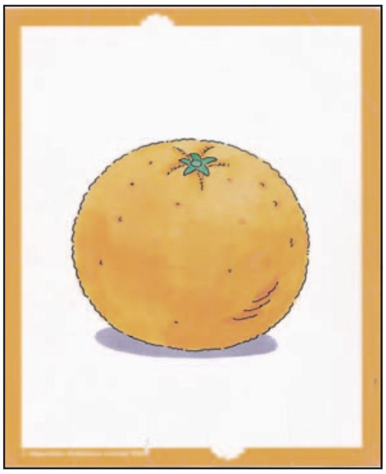

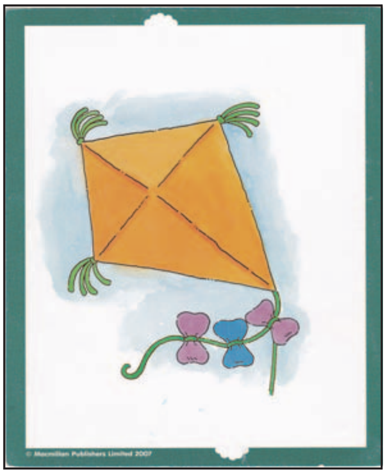

© Macmillan Publishers Limited 2007

© Macmillan Publishers Limited 2007

لادانی واتایی لە زمانی شیعر

همزه حسين حمه
زانکۆی ڕاپەڕین / فاکەڵتی پەروەردە /
سکوڵی پەروەردەی زمان / بەشی زمانی کوردی

پێشەکی

لادان بە ئاماژەیەکی بە ئەدەبیبوونی شیعریەتی دەق دادەنرێتو پەیوەندی خۆی لەگەڵ دەق لەڕێگەی پەیام دەردەبڕێت. لادانی واتایی بریتییە لە شکاندنی یاساکانی دیوی ناوەوەی زمان، کە پەیوەندیەکی پتەویان بە واتاو تێگەیشتنەوە هەیە، هەروەها لادانی واتایی بەواتای لادان لەو پێوەرانە دێت کە پێکەوەهاتنی لێکسیکەکان دیاری دەکەن. کەواتە لادان ئەو کاتە دەبێت کە پەیوەندی نێوان قسەکەر و گوێگر نەپچڕێو گوێگر توانای شیکردنەوەی هەبێتو لە یاساکانی گۆڕانی واتا لانەدات. هەرچی زمانی شیعریشە زمانێکە کە خۆی بەو کۆت و بەندانەی لە زمانی ئاسایدا هەیە نابەستێتەوە، هەر لەبەر ئەوەیە هەموو کەس ناتوانێت قسەی پێ بکاتو شاعیرانە وشە بەکاربهێنێ، بەکارهێنانی هونەرمەندانەی وشەش شتێکی باڵاو مەرجی هەرە پێویستی شیعرە.

توێژینەوەکە بە کەرەستەی دیالێکتی ناوەڕاستی زمانی کوردی نووسراوە، بەڵام لەبەر پێویستی توێژینەوەکە کەرەستەی دیالێکتەکانی تری تێدا بەکارهاتووە.

لەم توێژینەوەیدا جگە لە کەمی سەرچاوەی پێویست بۆ نووسینی توێژینەوەکە هیچ گرفتێکی تر نەبۆتە ڕێگر لەبەردەم نووسینی بابەتەکە.

توێژینەوەکە جگە لە پێشەکی و ئەنجام لە دوو بەش پێکهاتووە، کە هەر بەشێکیش لە چەند تەوەرەیەك پێکهاتووە. بەمشێوەیە:

بەشی یەکەم لەم تەوەرانە پێکهاتووە: زمانی شیعر، توانست و چالاکی لەزماندا، واتای فەرهەنگی و واتای مەبەست.

بەشی دووەم لەم تەوەرانە پێکاتووە: لادانی واتایی، لادانی واتایی لە زمانی شیعر، لادان لە چەندییەتی، لادان لە چۆنیەتی، لادان لە گونجان، لادان لە شێواز.

بەشی یەکەم

١– ١. زمانی شیعر:

زمانی شیعر زمانێکی سەربەستە و خۆی بە کۆت و بەندەکانی زمانی ئاسایی نابەستێتەوە، هەر لەبەر ئەوەیە هەموو کەس ناتوانێت قسەی پێ بکات. زۆرجار مرۆڤ بیری قوڵ و ورد، لێکدانەوەی بەرز و ئەندێشە و سۆزی ناسکی هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانێ بیخاتە قاڵبی شیعرەوە، چونکە ناتوانێ شاعیرانە وشە بەکاربهێنێ کە دیارە بەکارهێنانی هونەرمەندانەی وشە بۆ خۆی شتێکی باڵا و مەرجی هەرە پێویستی شیعرە. (پەرێز سابیر، ٢٠٠٦: ٢٩٣).

شیعر هونەرێکە بە کەرەسەی زمان، لەبواری زماندا ئەنجام دەدرێت، پۆڵ ڤالێری دەڵێت: (زمان لە ئەدەبدا هاوزەمانی کەرەسەیەو کرۆکیشە)، ئەوە زمانی جوانە نالی و گۆرانی بە نەمری هێشتۆتەوە. (حەمە سەعید، ٢٠٠٤: ٦٣).

بایەخدان بە زمانی شیعرو جیاکردنەوەی لە زمانی ئاسایی خەڵكو دیاریکردنی سروشتو خاسیەتە تایبەتیەکانی ئەو زمانە هەر لەکۆنەوە لەلایەن (ئەرستۆ و ئەفلاتون)ەوە باسکراوەو لێی کۆڵراوەتەوە، ئینجا ئەو باسو لێکۆڵینەوانە لەگەڵ سەرهەڵدانی قوتابخانە ئەدەبی و ڕەخنەییەکان پەرەیان سەندووە. (پەرێز سابیر، ٢٠٠٦: ٢٨١).

لە شیعردا، زمان بابەتێکی وەسفییە، کە هەندێکجار لە چوارچێوەی پەخشاندا دەردەکەوێت، دیارە ئەو جیاوازییە بنەڕەتیەش حوکمێك بەسەر شیعریەت دەدات، کە ئەرکە جەوهەریەکەی لەدەست بدات، جگە لەوەی لە بەهای شیعر کەم دەکاتەوە، هەندێکجاریش لە چوارچێوەی پەخشاندا ناوزەندی دەکات، بەڵام دەبێت جیاوازی لەنێوان بابەتی ئیستاتیکیو کرداری ڕاماندا بکەین، کە هی دووەمیان کردارێکی زانستییە، چونکە چێژ وەرگرتن لە دەق وەکو ناسینەوەی نییە، هەروەها ناسینەوەکەشی وەکو چێژ وەرگرتن نییە، جگە لەوە کارێکی ئاساییە کە بە دوو زمانی جیاواز گوزارشت لەو کردارە بکرێت. (ئازاد ئەحمەد، ٢٠٠٨: ٣٣).

زمانی شیعر لە زمانی ئاسایی قسەکردنی خەڵك جیاوازەو بەشێکی زۆری بیروڕاکانیش لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون کە زمانی شیعریی زمانێکی تایبەتییەو لە ئەنجامی بەکارهێنانێکی تایبەتی زمانەوە لەلایەن شاعیرەوە دروست دەبێت بۆ گەیاندنی مانایەکی نوێی جیا لەمانا ئاساییە بڵاوکراوەکەی ناو خەڵك. (پەرێز سابیر، ٢٠٠٦: ٢٨٣). کەواتە زمانی شیعریی بەپێچەوانەی زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەو زمانی چیرۆكو زمانی زانستەکانە. زمانی شیعر دیاردەیەکی تەواو ئاڵۆزە، چونکە نەکات (مێژوو) نەشوێن (جوگرافیا) نە ڕێزمان نە یاساکانی واتاسازی، نە ڕێنووس سنوری بۆ ناکێشێتو لە دەسەڵاتی کەم ناکاتەوە. (محەمەد مەعروف، ٢٠١٠: ١٤١).

سەبارەت بەوەی کە زمانی شیعریی دیاردەیەکی باو نییە، بۆیە نە هەموو کەس بەکاری دەهێنێتو نە هەموو تاکێکیش بەڕاستیو بەجوانی لێی حاڵی دەبێت، لەم ڕوانگەیەوە تێڕوانینێکی زانستی زمانناسی، زمانی ناپێوانەییو نایاسایی (لادان) لەبری زمانی شیعریی بەکاردێت. (ئازاد ئەحمەد، ٢٠٠٩: ١٣٢).

دیاره شیعر لەدەرەوەی زمان بوونی هەیە، لە دنیای هونەرو تەنانەت لە سروشتدا شیعر بوونی هەیە، هەر لە هەڵفڕینی باڵندەیەکەوە تا تابلۆی شێوەکارێك، بۆیە کاتێك کەرەسەیەك لەکەرەسەکانی وەك (زمان، تابلۆ، سەما، وێنە) تێکەڵ بە شیعر دەبن، ئەوا دەبێ وشەی شیعر وەك وەسفکردنو تایبەتکردن بخەینە پاڵیانو بڵێین: (زمانی شیعر، تابلۆی شیعر، سەمای شیعر، وێنەی شیعر...)، بەمجۆرە دەستەواژەکان لە (ئەبستراکت/تەجرید)ی بوون ڕزگار دەبنو دەکەونە سنورێکی زانستیەوە، چونکە لەڕووی لۆژیکی زمانیەوە ئەگەر فریزێکی لێکدراو لە (ناو + سیفەتێکی پەیوەست بە ناوەکە) پێکهاتبێت ئەوا چەند بەکارهێنانێکی هەیە. (محەمەد عەبدولکەریم، ٢٠١٢: ١٨). کاتێك شاعیر زمان لە شیعردا بەکاردەهێنێت لەڕێگای (دەنگ و ڕیتم و ئاواز)ەوە بۆ دنیایەکی هەستی گوزارشت لە وشە دەکات، ئەم کردارەش لەچوارچێوەی هونەردا جێبەجێ دەبێت، ئەو بنیاتە لەهەموو سەردەمێکدا لەناو قوڵایی کلتورو هونەرو بیرو داهێناندا ڕەگ دادەکوتێت، گوزارشت دوو سەرەیە، گوزارشتی سودبەخش کاتیەو بە تێپەڕبوونی کات دەتوێتەوەو کاتی بەسەردەچێت، بەڵام گوزارشتی هونەری بەتێپەڕبوونی کات، بە نەمری دەمێنێتەوە ئەوکاتەش شاعیرو هونەرمەند شەپۆلی داهێنانی بەردەوامیان کپ دەبێتەوەو بەرهەمە هونەریەکانیان بە نەمری دەمێنێتەوە. (ئازاد ئەحمەد، ٢٠٠٩: ١٤).

گەیاندن و ئامانج، دوو هێڵی تەریبی زمانی شیعرن، شیعریش لە دەروازەی ڕەمزو نیگاوە مامەڵە لەگەڵ واقیع دەکاتو لە ژیان دەروازەی داهێنانی زمانی بابەتی بە ئەنجام دەگەیەنێت هەر بەمەبەستی گەیاندنی واتا، مۆسیقاو شیعر دوو شەپۆلی یەکسان و هارمۆنین، زمان و شیعر لەیەکتر نزیك دەکەنەوە.

زمانی شیعر لە ڕووی هەستو سۆزەوە دەوڵەمەندەو ویژدانی مرۆڤ دەئاخێوی وشەو ڕستەی بارگاویکراو بە هەست و سۆز هەڵدەبژێرێ بەمەبەستی کاریگەری کردنە سەر بەرانبەرو دروستکردنی وەڵامێکی ویژدانی لای خوێنەر ئەمەش نایەتەدی ئەگەر پەیامەکە جێگای گرنگی خوێنەر نەبێت پڕ نەبێت لە هەندێك خۆشی و ناخۆشی.

زمانی شیعر زمانی ویژدانو هەستەو لایەنی خودی مرۆڤی تیا ڕەنگی داوەتەوە زمانێکی ئەندێشەییو خوازەییە لەسەرووی زمانی ئاساییەوە ئەگەرچی زۆربەی ئەو وشەو زاراوانەی کە شاعیر بەکاریان دێنێ واژەو زاراوەی ئاساینو شاعیر بەشێوەیەکی سەرنج ڕاکێشو ئاماژەدار واتا بەبەر وشەکان دەکات، زمانی شیعر لە ئاستی (پراگماتیك)دا لێکدەدرێتەوە. (هەمان سەرچاوە، ٨٤– ٨٨).

بوونی زمان لە بالآی شیعردا پرسیارگەلێکی نەبڕاوە بەرهەمدەهێنێت، لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە ئایا بوونی زمان لە دەقی شیعردا بوونیاتێکی پوخت و سەربەخۆیە، یان ملکەچوو پێڕەو گەیاندنو گەیشتنە بە قوتابخانەی فۆرمالیستی ڕێبازی هونەر بۆ هونەر ئەوە ڕەتدەکاتەوە کە گەیاندنی دەنگدانەوەی پرۆسەی شیعر بێت خۆی بوونیاتێکی پوختە، کەچی هەندێکی دیکە ئەوە ڕادەگەیەنێت، ئەگەر شیعر بەو ئاڕاستەیە ببردرێت کە بوونیاتێکی ئیستێتکایە ئەو بوونیاتە هەوڵێکی پوختەو بەئاسانیش نایەتە دی لەوانەیە بەهای گەیاندن بگەیەنێت ئەم بڕیارە ڕەخنەییە لە ڕاستیەوە نزیکە. لەژێر سایەی هونەر بۆ هونەر ئەزموونی شیعر لە خودی خۆی بۆ خودی ئامانج دەگەیەنێت، بڕیار تەنیا لەناخی بوونیاتدا دەبێتو

به‌وجۆره‌ كه‌ شیعر له‌بوونیاتدا (به‌به‌شێك یان وێنه‌یه‌ك له‌جیهانی ڕاستی دانانرێت به‌ڵكو خۆی له‌خۆیدا دونیایه‌كی ته‌واو سه‌ربه‌خۆیه‌). (هه‌مان سه‌رچاوه‌، ١٣٧).

شاعیر بێجگه‌ له‌ زمان هیچی دیكه‌ شك نابات، نامه‌ی شیعری خۆی پێدابنێرێت، بۆیه‌ ناچاره‌ زمان بكاته‌ پردێك له‌نێوان خۆی‌و وه‌رگردا به‌شێكی گرنگ له‌و كه‌سانه‌ی به‌نووسینی شیعره‌وه‌ سه‌رقاڵن له‌بری بنیاتنانی پرد خه‌ریكی ڕۆنانی دیوارن، وه‌ك چۆن ئینسان له‌هه‌موو فه‌لسه‌فه‌یه‌ك پیرۆزتره‌، هه‌روه‌اش شیعر له‌ هه‌موو بیرۆكه‌یه‌ك گرنگتره‌، به‌ڵام ئه‌و شاعیره‌ی هیچ شتێك به‌ خوێنه‌ریه‌وه‌ نابه‌ستێته‌وه‌، ئه‌وه‌ی ده‌ینووسێت هه‌رچییه‌ك بێت شیعر نییه‌، چونكه‌ شاعیر نابێت خۆی شیعره‌كه‌ی خۆی به‌ شیعر بزانێت، به‌ڵكو ده‌بێت شه‌یدایانی شیعر ده‌رگای دڵیانی بۆ بكه‌نه‌وه‌. (حه‌مه‌سه‌عید حه‌سه‌ن، ٢٠٠٤: ١٢).

زمانی شیعریی هیچ شاعیرێك له‌شاعیرێكی دیكه‌ له‌بواری داهێناندا دووباره‌ نابێته‌وه‌و كه‌مێك جیاوازن وه‌ك چۆن زمانی شیعریی (مالاریمه‌) له‌زمانی شیعریی (بۆدلێر) و زمانی شیعریی (موتنبی) و (امرء القیس) و زمانی شیعریی (جه‌زیری) و (خانی) و (نالی) و (حاجی قادری كۆیی) له‌یه‌كتری جیاوازن، هه‌روه‌ها له‌ نوێكردنه‌وه‌دا زمانی شیعریی (مه‌وله‌وی) و (پیره‌مێرد) و (گۆران) له‌ داهێنانیشدا زمانی شیعریی (شێركۆ بێكه‌س) و (جه‌لیلی میرزا كه‌ریم) له‌ مۆسیقاشدا زمانی شیعریی (جه‌لال به‌رزنجی) و (سه‌باح ڕه‌نجده‌ر) لێك جیاوازن به‌مجۆره‌ خۆمان له‌به‌رده‌م ئه‌م لادانه‌ زمانیانه‌ ده‌بینینه‌وه‌، كه‌ بۆ یه‌كه‌و وشه‌و بابه‌ته‌كان گۆڕان‌و پێشكه‌وتنه‌كانی هه‌ستی شیعرایه‌تی ده‌بوژێنێته‌وه‌. (ئازاد ئه‌حمه‌د، ٢٠٠٩: ١٦٣).

شاعیر به‌و چه‌شنه‌ مامه‌ڵه‌ له‌گه‌ڵ زمان ناكات كه‌ ئه‌ركێكی زمانی جێبه‌جێ بكات، به‌ڵكو له‌ڕێگای گه‌ڕان به‌دوای شته‌كان مامه‌ڵه‌ له‌گه‌ڵ زمان ده‌كات، شاعیر له‌ڕێگای زمانه‌وه‌ هه‌وڵده‌دات جیهانێكی پڕ له‌ جوانی بنیات بنێت له‌ناخی شتێكه‌وه‌ بابه‌تێكی دیكه‌ مسۆگه‌ر بكات. (هه‌مان سه‌رچاوه‌، ٢٠٠٩: ٨٠).

ئه‌گه‌ر یه‌كێك له‌ خاسیه‌ته‌كانی زمانی شیعر ئه‌وه‌ بێت، كه‌ به‌كارهێنانێكی تایبه‌تی زمانیی بێت له‌لایه‌ن شاعیره‌وه‌، ئه‌وا چڕكردنه‌وه‌ی واتای شیعر یه‌كێكه‌ له‌و لایه‌نه‌ گرنگانه‌ی، په‌یوه‌ندی به‌ به‌كارهێنانی تایبه‌تی زمانی شیعره‌وه‌ هه‌یه‌، به‌هۆی ئه‌و تواناو ده‌سه‌ڵاته‌ی شاعیر هه‌یه‌تی یارمه‌تی ئه‌وه‌ی ده‌دات كه‌ زمانێكی تایبه‌ت به‌جیهانی شیعری خۆی دروست بكات‌و له‌ زمانی ئاسایی خه‌ڵك جیای بكاته‌وه‌. زمان به‌هه‌موو به‌شه‌كانییه‌وه‌، له‌ وشه‌وه‌، موڵكی خه‌ڵكیه‌و زمانی نه‌ته‌وه‌یه‌، بۆیه‌ هه‌موو كه‌س به‌ته‌واوی‌و به‌سه‌ربه‌ستییه‌وه‌ مافی به‌كارهێنانیان هه‌یه‌، به‌ڵام چڕی واتا به‌خشی به‌ وشه‌ له‌ده‌ست هه‌موو یه‌كێك نایه‌و ماڵی هه‌موو كه‌سه‌كان نییه‌، بۆیه‌ ئه‌و زمانه‌ شیعریه‌ی كه‌ شاعیر به‌كاری ده‌هێنێت كۆنه‌و پێویستی به‌ ده‌سه‌ڵات‌و توانای گه‌وره‌ هه‌یه‌، له‌به‌ر ئه‌وه‌ ئه‌و تواناو ده‌سه‌ڵاته‌ش لای هه‌موو كه‌سێك نییه‌، له‌ده‌ست هه‌موو كه‌س نایه‌ت به‌مشێوه‌ تایبه‌ته‌ زمان به‌كاربهێنێت، بۆیه‌ ئه‌و جۆره‌ به‌كارهێنانه‌ به‌كارێكی گران داده‌نرێت‌و تایبه‌ته‌ به‌ شاعیر. (په‌رێز سابیر، ٢٠٠٦: ٢٩٠).

زمانی شیعریی لای (حاجی قادری كۆیی)ش ئامرازێك بوو بۆ وشیاركردنه‌وه‌ی كۆمه‌ڵ‌و میلله‌تی كورد، حاجی قادر یه‌كه‌م هه‌نگاوی به‌ره‌و شیعری سیاسی و نه‌ته‌وایه‌تی ناوه‌ كه‌ بۆخۆی بوارێكی نوێ بووه‌ له‌شیعری كوردی كرمانجی خوارووداا. (نه‌سرین ڕه‌ئووف، ٢٠١٠: ٧٥). وه‌ك له‌و دێڕه‌ شیعره‌دا دیاره‌:

بەیتەکان عەیبی مەکەن خوارو کەچن

مەقصەدم لەم بەند و باوە دەربــچن

(حاجی قادری کۆیی، ٢٠٠٠: ٤٣).

هەروەها (عەبدولڕەحمان ڕەحیمی هەکاری)ش شیعرەکانی بە زمانێکی سادەو ڕوون دوور لـە وشـەی بێگانە بەکارهێناوە، بۆ نموونە لەو شیعرەدا دەڵێ:

بوهار هات شـین بوو گیا

جل بەرکرن خـەملێن چیا

گەشتان بکەن سەرکانیان

ژ فیزێ دچــن شجێ زیا

(ئیدریس عەبدوڵڵا، ٢٠٠٦: ٣٣٦).

حەمدی وەکو شاعیرێکی بەتوانا سەبارەت بـە زمـانی شـیعریی دەڵێـت: زمـانی شـیعریی هـەمان ئـەو زمانەیـە کـە پـەیڕەوانی ڕێبـازی کلاسـیك پـەیڕەویان کـردووە، لەگـەڵ ئەوەشـدا گۆڕانکارییـەکانی زمـانی فەرامۆش نەکردووە، کاریگەری و تێکەڵاوی ڕۆشنبیری و شارستانی لەگەڵ دەوروبەردا موتوربـە کـردووەو توانیویەتی زیادەیەك بخاتە سەر ئەو خەرمانەی کە وەك گەنجینەیەکی مرۆڤایەتی دەبێ تەماشای بکـرێ. (عەبـدوڵڵا خـدر، ٢٠٠٤: ١٣٧). هــەروەها پیرەمێــردی شــاعیریش وەکــو زۆربــەی شــاعیرەکانی تــر لەشیعرەکانیدا زمانێکی سادەو ساکاری دوور لە وشەی بێگانە بەکارهێناوە، کە ئەمەش وا لە ڕەخنـەگران دەکات، بڵێن ((شیعری پیرەمێـرد وێنەیـەکی بێگـەردی دەربڕینـی کوردییـە)) (ئیـدریس عەبـدوڵڵا، ٢٠٠٦: ٣٢٧). ئەوەتا لەشیعرەکەیدا دەڵێت:

کەدەڵێن ئەمڕۆ دەشت و کێو شینە

چەندە مەڵبەنـدی ئێمە شیرینە

بچۆ ســـەر گردی یـارە ببینە

لەجیهاندا گـوڵێکی ڕەنگینـە

ئەفلاتوون بەپێی تیۆری زانین و تیۆری ڕەوشت هەڵوێستی خۆی بەرانبەر بەشاعیران دیاری دەکـاتو هەڵوێستێکی توند و تیژیان بەرانبەر دەنوێنێت، لەچەند شوێنێکی کۆمارەکەیدا باس لـە کاریگـەری شـیعر دەکات لەسەر خەڵك، ئەمەش خۆی لەخۆیدا ئەوە دەگەیەنێت کە ئەفلاتوون تایبەتییـەکی داوەتـە شـیعرو هەر زوو هەستی بەو جیاوازیە کردووە کە شیعر بەهۆی قاڵبە هونەرییەکەیەوە پەیدای کردووەو گەیشتۆتە ئەو ڕایەی کە بە نەمانی ئەو قاڵبە هونەریە لە پەخشانێکی ڕووت بەولاوە هیچ شتێکی تری لـێ دەرناچـێت (شاعیر بەهۆی وشەو ڕستەکانەوە شێوەیەکی گونجاو دەداتە هەموو هونەرێك بەبێ ئەوەی لەسروشتی ئەو هەنگاوە بگات، تەنها ئەوەندە نەبێت کە تایبەت بەلاساییکردنەوەکەیەتیو، کار لـە کەسـانێك دەکـات کـە لەخۆی نەزانتر نین جا ئەگەر قاڵبە شیعرییەکەت لەشیعر داماڵی ئەوا دەتوانێت لـەکاتی گـۆڕانی پـەخشـان ڕووە ڕاستەقینەکەی ببینیت). (پەرێز سابیر، ٢٠٠٦: ٢٨٦).

زمانی شیعری له دووتوێی ڕەخنەدا تەنها گرنگی به فەرهەنگەکەی دراوه، واتا زمانێکی تێکەڵ یان ئاڵۆزی پەتییه. ئەم ڕەخنه ساوایەی که دەستی پێکرد هەر بەساوایی مایەوەو گەشەی نەکرد، بەڵکو به ڕێڕەوی خراپیشدا ڕۆیشت، بەجۆرێك ڕەخنه وەك زانست مامەڵەی لەگەڵ نەکراو کرایه ئامرازێك بۆ هەڵڕشتنی ڕق و کینەکانی ڕەخنەگر بەسەر نووسەری شیعر لەمیانەی لێکدانەوەی شیعرەکەدا. (محەمەد عەبدولکەریم، ٢٠٠٣– ٢٠٠٤: ٢٦).

یەکێك لەو مەسەله شیعرییه گرنگانەی لەگەڵ سەرهەڵدانی بزوتنەوەی نوێکردنەوەی شیعری کوردی له ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا خرایه بەر باسو لێکۆڵینەوە، زمانی شیعریی بوو، شاعیر و ڕەخنەگرانی کورد لەبەر چەند هۆیەك بایەخیان به زمانی شیعریی داوه یەکێك له دیارترین ئەو هۆیانه هەست کردنیان بوو بەو جیاوازییەی لەنێوان زمانی شیعرو زمانی قسەکردندا هەیە. (پەرێز سابیر، ٢٠٠٦: ٢٨٧). ڕوونتر بڵێین: ڕەخنه بریتی بوو لەگلەییو گازندەو شکاندنی نووسەر و شاعیر یان بریتی بوو له پیاهەڵدانو وەسفو داڕشتنێکی بێ بنەمای زانستی، ئەم پەتایەی ڕەخنه تا ئێستاش زاڵەو ڕێگری سەرهەڵدانی ڕەخنەی زانستی کوردییه، ڕەخنەی نوێی کوردی سەرەتایەکی جوانی هەیە لەسەر دەستی شێخ نووریو پاشان گۆران دواتر هەر لەسیەکانی سەدەی بیستەم دا دەپوکێتەوە. زمانی شیعر له ڕەخنەکانی (عەلائەدین سەجادی و ڕەفیق حیلمی و شێخ محەمەدی خاڵ و عەبدولرەزاق بیمار و عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ و محەمەدی مەلا کەریم و کامیل حەسەن بەسیر و مارف خەزنەدار و کاکەی فەلاح)و هەموو ڕەخنەگرانی تریشدا تەنها لەچوارچێوەی فەرهەنگی زمانەکەی گرنگیان بەوە داوه که شاعیر تا چ ڕادەیەك کوردییەتی بەکارهێناوە ئینجا قوڵ بوونەتەوە ناو هۆکاری سیاسیو هەسته نەتەوایەتییەکانی شاعیرو تەواو له شیعرەکەدا دوورکەوتوونەتەوە. (محەمەد عەبدولکەریم، ٢٠٠٣ – ٢٠٠٤: ٢٦). هەروەها (ئەرستۆ) زمانی قسەکردنی لەزمانی شیعر جیاکردۆتەوەو جۆره تایبەتمەندییەکی داوەته زمانی شیعر (عەبدولڕەحمان بەدەوی) لەم ڕووەوە دەڵێ: (ئەرستۆ ڕای وایه که زمانی قسەکردن له زمانی شیعر جیایه وه بۆ ئەوە دەچێت که شاعیر مافی ئەوەی هەیە که زمانێکی تایبەتی بەکاربهێنێت که لەزمانه ئاساییه بلاوەکه دوور بێت) زمان لای ئەرستۆ بایەخێکی زۆر گەورەی پێدراوەو به فراوانی باسکراوە، بەپێی مەبەستو جۆری بەکارهێنانی دیاریکراوە، (شیعر له جەوهەریدا دەتوانێ لەڕووی کارتێکردنی له ڕەوشتی خەڵك عەمەلی بێ و له لێکدانەوەی مەنتیقی ڕوداوەکانیشدا زانستی بێت، بۆیه دەتوانرێ بەپێی ئامانجه عەمەلیو زانستییەکانەوە تەماشا بکرێت)، ئینجا جیاوازی نێوان هەردووکیان دیاری دەکات، (بنچینەی جیاوازی نێوان بەکارهێنانی زمان بۆ مەبەستێکی زانستی یان مەبەستێکی عەمەلی ئەوەیه که لەحاڵەتی یەکەمدا بریتییه لەو پێوەرو بەڵگانەی خاسیەته چەسپاوەکانی بۆ دیاری دەکات، لەحاڵەتی دووەمدا مەبەست ورووژاندنه بۆ ئەنجامدانی کاری چاك یان دەربڕینی ئامانجەکانی). (پەرێز سابیر، ٢٠٠٦: ٢٨٢). بۆدلێر دەڵێت: (ئەو هەوڵه چاکەی بۆ شیعر دەدرێت، هەوڵێکی پڕ تەقەلایەو بوونیادنانو پێکهاتنی بیناو ئەفراندنو داهێنانەو له ڕێگای زمانەوە جێ بەجێ دەکرێت). (ئازاد ئەحمەد، ٢٠٠٩: ١٦).

١-٢. توانست و چالاكی له زماندا:

١-٢-١. توانست:

توانست ئەو زانيارييە شاراوەيە كە مرۆڤ دەربارەی زمانەكەی دەيزانیێو لەڕێگايەوە گەيانـدن دێنێتـە ئاراوەو ژمارەيەكی بێ سنور ڕستە دروست دەكات. ڕستە گونجاو و نەگونجاوەكان لێك جيادەكاتـەوە كـە ياساكانی بەرهەمهێنانی زمان دەگرنەوە، كە هەر لەمندالْييەوە لە مێشـكدا تۆمـار دەكـرێن، سـەبارەت بـە شاعيريش توانست بريتييـە لـە بـەكارهێنانی توانسـتی زمـان بـەئامانجی گەيانـدن لـە بـارودۆخێكی ديـارو داهێنانكردن، واتا بەكارهێنانی ياسا زمانيەكان لەدەوروبەرێكی نوێدا. (عەبدولواحيد موشير دزەيی، ٢٠٠٩: ١٤٠).

توانست بەواتای ئەو زانيارييەی كە ئاخێوەر هەيەتیو لەبارەی زمانو زگماكی خـۆی بـەكاری دێنـێ، وەكـو سيسـتەمی پەيوەنديیـە فەرمييـە ئەبسـتراكتييەكانو، كـاركردنی توانسـت بـۆ ڕەفتـاری كـرداری بەكاردێنێت. هەرچەندە كاراكردنی توانسـت دەبێت لەتوانسـتەوە سەرچـاوەبگرێتو بـۆ ئـەو بگەڕێتـەوە، بەلاَم بەهيچ ڕێگەيەكی ڕاستەوخۆ لەگەلْ توانست هاوتا نييە وەكو زۆربەی لايەنەكانی تری ژيان مەرج نييە مرۆڤ لەسەر بنەمای ئەو شتانەی دەيزانێت ڕەفتـار بكـات، كارەكـانی لەچوارچێوەی بـارودۆخی تايبـەتی ئاوادا ڕوو دەدەن كە كۆتو بەندی زۆريان دەخرێتەسەر. (هۆشەنگ فاروق، ٢٠٠٨: ٣٥).

١-٢-٢. چالاكی:

بريتييە لەتێگەيشتنی زمانو كردنەوەی كۆد كە دەكەوێتە سـەر خوێنـەرو لێكدانـەوەی گونجـاوە بـۆ ڕستە ناپەسەندەكان، تاكو لەگەلْ دەوروبەری گوتنەكە بگونجێ، كە لە لێكدانەوەی زمانی شيعردا بـەدی دەكرێت. (عەبدولواحيد موشير دزەيی، ٢٠٠٩: ١٤٠).

چـالاكی بريتييـە لـە پراكتيزەكردنـی توانسـت لـە ئاخاوتنـدا، بـە واتايـەكی تـر بـەكارهێنانی زمـان دەگرێتەوە كـە پەيوەسـتە بـە پراگماتيـك كـە بەرانبـەر قسـەی سۆسـێر دەوەسـتێت كـە بـە چالاكييەكی تاكەكەسـی دەزانێـت وەك: تێگەشـتی زمـانو كردنـەوەی كـۆد. (هـەمان سەرچـاوە: ٤٥). هەلْوێسـتە بنەڕەتييەكانی سۆسێر لەو بەندەدا كۆدەبێتەوە:-

((لێكۆلێنەوەی چالاكی زمان دەبێت بە دوو بەشەوە: يەكێكيان سەرەكييەو مـاددی خـۆی هەيـە كـە زمانە، واتە شتێكە لە بووندا كۆمەلاَيەتييەو بەتاكايەتييەوە بەند نييە، .... ئەوەی تريان لە پلەی دووەمدا دێتو ڕووی چالاكی ماددی ئاخاوتنی تاكايەتيە))، كە توند بەيەكەوە بەندنو بەيەكـەوە وا نيشـان دەدەن زمان پێويستە تاكو لە ئاخاوتن تێبگەين. (ميديا، ١٩٩٨: ١٠٢- ١٠٣).

بـە بۆچـوونی چۆمسـكی توانسـت لەگـەلْ لـەدايكبوونی مـرۆڤ لـەدايك دەبێـتو توانسـت نابينرێـتو ناگوترێتو هەستی پێناكرێت، بەلْكو كۆمەلْێك زانستو زانياری كـە لەگـەلْ لەدايكبوونـەوە پـەيدا دەبێـت، لەتوانسـتدا هەلْـە ناكرێـت، بـەلاَم لەچـالاكيدا هەلْـە دەكرێـت، چـونكە دەبينرێـتو هەسـتی پێـدەكرێت، لەتوانست و چالاكيدا چۆمسكی نموونەيەك لەژيانی ڕۆژانە دەهێنێتەوە، كە وەك ئەوەيـە يـەكێك بەشـداری

خولی فێربوونی لێخوڕینی ئۆتۆمبێل بکات، ئەو کوڕاسەیەی کە لەخولەکەدا وەری دەگرێت، هەموو ئەو زانست و زانیاریە دەچێتە بواری توانستەوە، بۆیە هەڵەیان تێدا نییە، لەکاتی جێبەجێکردنیدا مرۆڤ هەڵە دەکات. (نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو، ٢٠١٢: ١٥٠). هەروەها چۆمسکی دەڵێت: منداڵ لەدایك نابێتو مێشکی لاپەڕەیەکی سپی بێت ، بەڵکو لەدایك دەبێتو توانستێکی خۆرسکی هەیە لەسەر فێربوونی هەر زمانێك لەزمانەکانی جیهان. (هۆشەنگ فاروق، ٢٠٠٨: ٩٧).

توانست و چالاکی لای چۆمسکی هەردووکیان گرنگن، بەڵام لەهەندێ حاڵەتدا گرنگی چالاکیەکە دەکەوێتە پێش توانست، بۆ نموونە ئەگەر لەدوورگەیەکدا پیاو و ژنێکی کەڕ و لاڵ بژین دواتر منداڵێکیان ببێت، ئەوا ئەو منداڵە فێری زمان نابێت یاخود تەنها فێری زمانی هێما دەبێت ئەگەرچی ئەو منداڵە توانستەکەی لەگەڵ لەدایکبووە بۆ ئەوەی فێری زمان بێت، بەڵام لەبەر ئەوەی زمان پێویستی بە چالاکی هەیە، بۆ ئەوەی کردەی ئاخاوتن دروست بێت، هەر لەبەر ئەوەیە یەکێك لە گریمانەکانی زمان پەیوەستە بەکۆمەڵگا یان لایەنی کۆمەڵایەتیەوە. چۆمسکی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە منداڵ لە توانستدا فێری زمان دەبێت جا ئەو زمانە زمانی کوردی بێت یان هەر زمانێکی تر بێت، بۆ نموونە منداڵێك لە شاری هەولێر لە خێزانێکی کورد لەدایك بێت یەکسەر بگوازرێتەوە بۆ لەندەن، دەبینین ئەو منداڵە بە ئاسانی فێری زمانی ئینگلیزی دەبێت.

کەواتە دەتوانین بڵێین منداڵ لەدایك دەبێتو زمانێکی دیاریکراوی پێ دەبەخشرێت، تەنانەت ئەگەر ئەو زمانە زمانی باوك و باپیرانیشی بێت، لەهەمان کاتدا بۆمان نییە گاڵتە بەساویلکەیی ئەو فیرعەونە میسریە کۆنە بکەین کە ویستی نەژادی گشت زمانەکانی جیهان بزانێت کە دوو منداڵی لەدایك بووی لە کۆمەڵ بەتەواوی جیاکردەوەو خزمەتکارە بەرپرسەکانی لە قسەکردن لەگەڵیان قەدەغەکرد بە سزادانیان ئەگەر بێتو قسەیان لەگەڵدا بکەن. چاوەڕێی کرد تا گەورە بېنو یەکێکیان قسە بکات. ئێستا دەزانیت ئەو دەنگانەی منال لەوکاتەی ناوی دەنێین ماوەی گڕوگاڵ دەری دەکات هیچ واتایەکیان نییە، لەگەڵ ئەوەشدا منداڵ توانای خۆ ئامادەکردنی بۆ فێربوونی زمانی مرۆڤایەتی هەیە، کەواتە دەتوانین بڵێین: لەو تێبینییە سادانەی پێشوو دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە منداڵی لەدایکبوو بەلای کەمەوە ئامادەباشی هەیە، بۆ فێربوونی هەر زمانێکی مرۆڤایەتی، ئەویش زمانی ئەو کۆمەڵە وەردەگرێت کە تێیدا دەژیت، پاش تەمەنێکی دیاریکراو بەهیچ شێوەیەك ناتوانێت هیچ زمانێکی مرۆڤایەتی وەربگرێت. (هەمان سەرچاوە ، ١٢٦).

١-٣ واتای فەرهەنگی و واتای مەبەست:

١-٣-١. واتای فەرهەنگی:

فەرهەنگ تۆمارگەیەکە، بۆ پاراستنی وشەکانی زمان لە فەوتان، سەرچاوەیەکە بۆ وشەو زاراوەی زمانێکی دیاریکراو. فەرهەنگ جۆرێکە لەجۆرەکانی سەرچاوەی بنەڕەتی، واتا ئەو سەرچاوە یان ئەو کتێبەیە، کە زانیاری تێدا تۆمار دەکرێ.

یەکێك لە ئەرکە پێویستەکانی زمانی کوردی دانانی فەرهەنگی تایبەت بە بوارە جیاجیاکانی زانستو سروشتو مرۆڤییە، زمانی هەر نەتەوەیەك بە فەرهەنگەکەی هەڵدەسەنگێنرێت. فەرهەنگ پێناسەیەکە، کە کلتورو ڕۆشنبیری‌و پلەی شارستانیەتی‌و پێشکەوتوویی ئەو میللەتەی کە بەو زمانە قسەدەکەن پێ دەردەکەوێت. (ئەرکی سەرەکی فەرهەنگ، یارمەتیدان‌و ناساندنی وشەو پێناسی وشەیە بە کەسێك کە شارەزایی تەواو یان هەر ناسیاویان لەگەڵ وشە نییە). (شەرمین ئیبراهیم، ٢٠٠٦: ٢٩٣).

لێرەدا بەپێویستی دەزانین کە بایەخ بە واتای فەرهەنگی بدەین، هەروەك چۆن واتاناسەکان گرنگییان پێداوە، چونکە بۆ دۆزینەوەی واتای وشەکان پێویستە لەفەرهەنگدا بۆی بگەڕێین. (هەندێ لەزمانەوانەکان جیاوازی لە نێوان واتای فەرهەنگی‌و واتای ڕێزمانیدا دەکەن، بۆ نموونە هالیدای، ئەم جیاوازییەش بۆ دوو کۆمەڵە دابەشدەکەن، کۆمەڵەی داخراو، کە لە زماندا ژمارەیان زۆر کەمە، وەك (ئامرازەکان و ڕێژەی فەرمان و ڕەگەزی ناوەکان .... هتد)، بەلاّم کۆمەڵە کراوەکان، یەکە فەرهەنگییەکان پێکدەهێنن، وەك (ناوەکان و فرمانەکان ...). هەروەها واتای فەرهەنگی ئەو واتا بنجیەیە، کە کۆمەڵ بۆ وشەکانی داناوەو لەسەری ڕێککەوتووە، کە وەسفی بارودۆخی شت دەکاتو بەشێك لە واتای ڕستەی لێ پێکدێت. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٩: ١٦). وشە لە ڕستەدا مەبەستی سەرەکی دەردەخات، بۆ نموونە: وشەی وا هەیە خۆی واتایەکی هەیە، بەلاّم لە شیعردا واتایەکی تری هەیە. وەك: (بۆ= بۆن، ئامرازی پەیوەندی). بەمەش واتای فەرهەنگی بریتییە لە واتای وشەکان لەگەڵ کاریگەری ڕێزمانی، کە واتایەکی نەگۆڕو بلاّوە.

١-٣-٢. واتای مەبەست:

واتای مەبەست لە دەوروبەر وەردەگیرێت، کە واتاکەی لە دەرەوەی واتای وشەو ڕستەکانەو باس لە زۆر شت دەکات، بەلاّم بە ڕاستەوخۆ دەرنابڕێت. لەبەرئەوە زانیاری پێشتر گرنگییەکی زۆری بۆ تێگەیشتنی ئەو جۆرە واتایە هەیە. (هەمان سەرچاوە، ١٩)، چونکە هێماکان بەواتایەکی تر دەردەبڕێن. بەمەش دەبێتە (واتای هۆشەکی + واتایەکی زیادە، کە کەسی لێکدەر دەیخاتەسەری). بۆ لێکدانەوەی ئەوەش پێویستە ڕوو لە بواری پراگماتیك بکەین. (هەمان سەرچاوە، ٣٠).

واتای پراگماتیکی واتایەکی نائاساییەو پابەندی (چالاکی) و (بنەما)یەو یاسا دەبەزێنێ بۆ واتایەکی قوڵتر تا لێکدانەوەیەکی گونجاو بۆ ڕستە ناپەسەندەکان بکرێت، بۆ ئەوەی لەگەڵ دەوروبەری گوتنەکە بگونجێ. (هەمان سەرچاوە، ٣١).

بۆنموونە کاتێك دەگوترێ:

((چەرمی ڕووی هێندە قایمە شمشێری میسری نایبڕێ

بێ بە کەوشی کەی دەمێنێ تا قیامەت نادڕێ)) (شێخ ڕەزا، ١٣٦).

لەم دێڕە شیعرەی سەرەوەدا، شاعیر مەبەستی مرۆڤی ڕوو قایمە، کەواتە واتای سیمانتیکی بریتییە لە: (واتای فەرهەنگی + کاریگەری ڕێزمانی)، بەلاّم واتای پراگماتیکی لە (واتای سیمانتیکی + دەوروبەر) پێکدێت.

بەشی دووەم

٢. لادانی واتایی لەزمانی شیعر:

٢-١ لادانی واتایی:

لادان بەئاماژەیەکی بەئەدەبیبوونی دەقو شیعریەتی دەق دادەنرێ، چونکە لادانو دەرچوون لە دەستورە ئاساییەکانی زمان خۆی لەخۆیدا ڕووداوێکی شێوازگەراییە، لادان پەیوەندی خۆی لەگەڵ دەق لەڕێگای پەیام دەردەبڕێ، لەبەرئەوە پێناسەی شێواز بەلادان لەدەستورە باوەکان دەکرێت، یان جیاوازی نموونەیەك لەنموونەیەکی ترە لە ڕوانگەی سیستەمی ڕۆنانی دەقی ئەدەبی لەگەڵ سیستەمەکانی تر. (هیمداد حوسێن، ٢٠١٠ :٧٧). سەبارەت بە واتاش ئۆڵمان بەمشێوەیە پێناسەی دەکات، بریتییە لە پەیوەندی نێوان (ناو) و (ناولێنراو) هەر گۆڕانێکیش لەو پەیوەندییەدا ڕووبدات دەبێتە گۆڕان لەواتاو داهێنانی شیعریش لە ئەنجامی بەزاندنی یاساکانەوە دێتەدی. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠١٠: ٨٦).

لادانی واتایی بریتییە لە شکاندنی یاساکانی دیوی ناوەوەی زمان، کە پەیوەندییەکی پتەویان بە مەبەستو واتاو تێگەیشتنەوە هەیە، واتا نەك واتای سەردەم دەگۆڕێت بەڵکو دەبنە بارو ئەرك بۆ گوێگریش. (محەمەد مەعروف فەتاح، ٢٠١٠: ٤١٨). هەروەها لادانی واتایی بە واتای لادان لەو پێوەرانە دێت کە پێکەوەهاتنی لێکسیکەکان دیاری دەکەن، یان لادان لەو سیما واتاییانەی کە زاڵن بەسەر بەکارهێنانی لێکسیك لەزمانی خۆکاردا، دەکرێ بڵێین دوو مەرج بۆ دروستی واتایی هەیە، ئەوانیش دروستی لەڕووی لێکدانی ڕێزمانیو لەڕووی واتاوە. (دلێر صادق کانەبی، ٢٠٠٩: ٤٠).

لادانی واتایی بەپێی لێکدانی کەرەسەکانی ڕستە، سێ جۆری هەیە:

١- لێکدانەکان لەڕووی ڕێزمانەوە ڕاستن، بەڵام لەڕووی لۆژیکەوە ڕاست نین:

بۆنموونە جەلال بەرزنجی دەڵێت: ((کۆترە ڕژاوەکان لەخەیاڵ گیربوون)). ئەم ڕستەیە لەڕووی ڕێزمانەوە ڕستەیەکی گونجاوە. واتا ڕیزبوونە ئاسۆییەکەی ڕێکو گونجاوە هیچ ئاڵوگۆڕێك لەشوێنی کەرەسەکانی نەکراوە. بەڵام لەڕووی لۆژیکەوە ڕاست نییە، چونکە لەلایەنی جێنشینیدا دوو گۆڕانکاری کراوەو کەرەسە نوێیەکان لەگەڵ دەوروبەریان ناگونجێن. ئەوانیش:

أ-وشەی (ڕژاو) کە دیارخەری (کۆترەکان)ە دەبێت وشەیەکی لەجێ بەکاربێت کە سیمای (زیندوو)ی هەبێت، چونکە کۆتر سیمای (زیندوو)ی هەیەو گیاندارە.

ب- وشەی (خەیاڵ) کە ئاوەڵگوزارەی شوێنی دروستکردووە، سیمای (بەرجەستە)ی هەیە، لەکاتێکدا شوێن بەگشتی سیمای (بەرجەستە)ی هەیە. (محەمەد عەبدولکەریم ئیبراهیم، ٢٠١٢: ١٣٣).

٢- لێکدانەکان لەڕووی ڕێزمانەوە ناڕاستن، بەڵام لەڕووی لۆژیکەوە ڕاستن:

بۆنموونە دڵشاد عەبدوڵلا دەڵێت: (ئێستاکەش هەر سازگارە ئاوی؟ بێ ئەندازە ناسك و شل ماوە دەست و پەنجەکانی، وەکی خۆی پڕ ڕووناکیە کۆشکی بوخارە؟) ئەم ڕستە شیعریانە لەڕووی لۆژیکەوە ڕستەی گونجاونو مەبەستیان ڕوونە، بەڵام لەڕووی ڕیزبوونی کەرەسەکانەوە لادانی تێدایە، بکەری ڕستەکان کەوتۆتە کۆتایی، لەکاتێکدا دەبوایە بەم جۆرە بێت:

ئێستاکەش ئاوی هەر سازگارە؟
دەست و پەنجەکانی بیٚ ئەندازە ناسك و شل ماوە
کۆشکی بوخارە وەکی خۆی پڕ ڕووناکیە (هیمداد حوسێن، ٢٠١٠: ٦١٥).

٣- لێکدانەکان لەڕووی ڕێزمان و لۆژیکەوە نەگونجاون بۆنموونە ئەنوەر مەسیفی دەڵێت:

ئەو ماینەی خۆی پەڕاندەوە
لەجێی خورانی من ڕوام
....
کە مرد بووە ساقۆ پەمۆ
وەرەمدار قوڕ

لەم چەند ڕستە شیعریەدا هەردوو جۆری لادانەکە بەزەقی دەردەکەون لەڕستەی دووەمدا جێگۆڕکیٚ بەڕیزبوونی کەرەستەکان کراوە، کە ڕاستەکەی بریتییە لە (من لەجێی خورانی ڕوام). لەڕستەی سێیەمدا دیارخەر پێش دیاخراو کەوتووە، ئامرازی (ی)ش (خستراوە)، کە ڕاستەکەی بریتییە لە (قوڕی وەرەمدار)، کەواتە: ڕستە شیعرییەکان لەڕووی زمانەوە دەبوو بەم جۆرە بن:

ئەو مایەنی خۆی پەڕاندەوە
من لەجێی خورانی ڕوام
کە مرد بووە ساقۆ پەمۆ
قوڕی وەرەمدار

لەڕووی لۆژیکیشەوە لادانی واتایی زۆری تێدایە، لەڕستەی دووەمدا (من ڕوام) ، (من) کراوەتە ڕووەك، واتا: سیمای (ڕووەك)ی پێدراوە، چونکە (قوڕ) کراوەتە زیندەوەر، واتە سیفەتی (زیندەوەر)ی پێدراوە، چونکە (وەرەمدار) سیفەتی کەسی زیندووە، مرۆڤ بێت یان ئاژەڵ. لێرەوە ڕوون دەبێتەوە کە شێوازگەری لەو بەکارهێنانە تایبەتیانەی زمان دەکۆڵێتەوە کە شاعیر بۆ مەبەستی ئیستاتیکای شیعرەکانی پەیڕەوی دەکات. کاریگەری ئەو بەکارهێنانە تایبەتییەش لەسەر واتای شیعرەکە زۆر زەقو ئاشکرایە. (محەمەد عەبدولکەریم، ٢٠١٢، ١٣٤- ١٣٥).

٢-٢. لادانی واتایی لەزمانی شعر:

لەو سەردەمەی ئێمە تیایدا دەژین کە سەردەمی زانستو تەکنەلۆژیایە، هێدی هێدی دەبێتە زمانی زانستی ڕووت زمان بەر لە هەرشتێك دەبێتە ئامێرو بەکارهێنانەکانی تر، گرنگی خۆیان لەدەست دەدەن، لەبەرئەوە (پۆل ریکور) دەڵێت: لەکلتوری ئەمڕۆدا ئەوەی جێی مەترسییە ئەوەیە کە زمان بەرەو نزمترین ئاستی پەیوەندیکردن دادەبەزێو دەبێتە ئامێری کۆنترۆڵکردنی شارەزایانەی شتەکانو مرۆڤەکان. زمانیش کە دەبێتە ئامێر، ئەوکاتە پێشکەوتن بەخۆیەوە نابینێت. بەمشێوەیە ئێمە نموونەیەکی زمانیمان دەبێت کە زمانی زانستو تەکنەلۆژیایە. (عەبدولسەلام نەجمەدین، ٢٠٠٨: ٥١).

لادان یەکێکە لەو پێویستیانەی زمانی شیعر بەناوەندی شێوازگەریەوە ئەویش لێکۆڵینەوەیە لەبارەی ئەو دیاردانەی کە بەبێ بەراوردکردنی لەگەڵ یاسایەکانی پێوانە دیاری ناکرێت. لەژێر تیشکی ئەم ژێربێژییە زمان لە دووتوێی واتا گشتییەکەیدا بە واقیعی زانستیانەی شێوازگەری دادەنرێت، لادانی شیعر هەڵەیەکی ئەنقەستەو بۆ مەبەستی ڕاست گەیاندنێکی دەلالیو تایبەتی بەکاردێت. (ئازاد ئەحمەد، ٢٠٠٩: ١٣١).

دێل کانجی ئاماژە بۆ ڕۆڵی وێنە لەزمانی شیعردا دەکات، کە بە لادان لە زمانی شیعر دروست دەبێت وەك سیمۆندس دەڵێت: (شیعر وێنەیەکی دواوە)و ئەندێشەیەك دەخولقێنێت، چونکە لەو ڕێگایەوە شاعیر دەتوانێت دەست بەسەر خوێنەردا بگرێت. شاعیران مامەڵەیەکی تایبەت لەگەڵ وشە دەکەنو بەشێوەیەکی ئاسایی بەکاری ناهێنن، بەڵکو بەجۆرێك بەکاری دەهێنن، کە جۆرە ئەفسونێك ببەخشێت. شاعیر جۆرە ئازادییەکی هەیە هەروەك دەڵێن: ئەوەی بۆ شاعیر ڕێگە پێدراوە بۆ کەسێکی تر ڕێگەی پێنەدراوە. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٩: ٣٧). هەروەها زمانی شیعر لەزمانی ئاسایی خەڵك جیایە، چونکە لە زمانی ئاسایی دا ڕۆڵی زمان تەنیا وەك ئامرازو هۆکارێکی گەیاندنە، بەڵام لەزمانی شیعردا ڕۆڵی زمان بۆ بەکارهێنانێکی تر دەگۆڕێت، ئەویش بەکارهێنانی هونەرییە، ئەمەش نووسینی ئەدەبی لە نووسینی ئاسایی جیا دەکاتەوە، ئەو جیاکردنەوەیەش پەیوەندی بە چۆنیەتی بەکارهێنانی کەرەسە ئەدەبییەکان لەلایەن شاعیرەوە هەیە. (پەخشان عەلی، ٢٠٠٩: ١٨١). لێرەدا چەند جۆرێکی لادن دەخەینە ڕوو:

٢-٢-١. لادان لە چەندێتی:

لادان لەچەندێتی واتا لێرەدا یا زیاد لە پێویست ئاخاوتنەکە درێژ دەکرێتەوە، یاخود زیاد لە پێویست کورت دەکرێتەوە. بەمشێوەیە لەم دەستوورەدا دەتوانین چەند جۆر بەرجەستەکردن دیاری بکەین.

٢-٢-١-١. درێژبڕی:

واتا وشە بەکارهێنراوەکان زیاترن لەو واتایەی کە دەیگەیەنێت، لە ڕستەیەکدا واتای کەرەسەیەك زیاتر لەجارێك دێت ئەویش لەڕێگای بەکارهێنانی هاوواتاکانی یان ئەو وشانەی کە لە سیمایەکی واتاییدا هاوبەشن، بەمشێوەیە زیاتر جەخت لەسەر بابەتەکە دەکاتو لەمێشکی خوێنەردا دەیچەسپێنێت. (عەبدولسەلام نەجمەدین، ٢٠٠٨: ١٤٣-١٤٤). ئەگەر بەشداری شاعیر زیاد لە پێویست بێت، ئەوا ئەم لادانە لە نەزانیەوە نییەو، بۆ مەبەستێکی قوڵتر بەکارهێنراوە. (عەبدولواحید موشیر دزەیی ، ٢٠١٠: ٨٨). وەك:

منیش وەك ئێوە لە دونیای گەورە گەردێکم بچوك
هەتا ناشتوانم بفڕم، بخوێنم، بە باڵ، بە دەنووك

یان

پوش لەلای حەڵوایە هەتاکو پەڵوشەی چنگ کەوێ

بای ئەدا لولی ئەدا قوتی ئەدا مانەندی حــووت

(شێخ ڕەزا، ٢٠٠٦: ١٢٨)

لێرەدا شاعیر دەتوانێت بـە دێڕێك بڵێـت: (ئێسـترەکە برسـی بـوو). (عەبدولواحیـد موشـیر دزەیـی، ٢٠٠٩: ١٤٤).

٢-٢-١-٢. کورتبڕی:

لێرەدا وشە بەکارهێنراوەکان زۆر کەمترن لەو واتا فراوانەی کە دەیگەیەنێت، بەمشێوەیە بە کەمترین وشە هەوڵ دەدرێت زۆرترین واتا بۆ خوێنەر بگوازرێتەوە، بەواتایەکی تر بەشداری شاعیر زۆر لـە پێویسـت کەمترە، بۆیە خوێنەر هەوڵدەدا سود لەزانیاری دەوروبەری وەربگرێت، واتا سود لە **دێڕەکانی** دەوروبـەری وەرگرێت. وەك:

سوار تا نەگلیٚ نابیٚ بە سوار

ئەم چەند وشەیە واتایەکی زۆری لەخۆ گرتووە، ئەویش سوار تاکو نەکەوێت قـەدری سـواری نـازانیٚ، بەڵام کە کـەوتو ئـێش و ئـازاری کـەوتنی چەشـت، ئینجـا هەوڵـدەدات خـۆی ڕابێنێـت تـاکو جـارێکی تـر نەکەوێت، خۆڕاهێنانیش پێویستی بە ماندووبوونی زۆر هەیە، کە ڕاهێنانێکی باشی کرد ئەو کات دەبێت بە سوارێکی چاکو جارێکی تر ناکەوێت.

٢-٢-٢. لادان لە چۆنیەتی:

لادان لەچۆنیەتی: مەبەسـت لـەو لادانەیـە کـە ئاخاوتنەکـە لەگـەڵ واقیـع نـەگونجێت. (عەبدولسـەلام نەجمەدین، ٢٠٠٨: ١٤٤). یان قسەی ناڕاستو بیٚ بەڵگە دەگرێتـەوە، کـە لەگـەڵ واقیعـدا ناگونجێـت، کـە بەچەند شێوەیەك دەبێت:

٢-٢-٢-١. گاڵتە کردن

ئاخ لەدەست شۆربای سلێمان چاوشو قاوەی خلە

ئەو دەڵێی ئاوی گەڕاوەو ئەم دەڵێی نەوتی گڵە

(شێخ ڕەزا، ٢٠٠٦: ١٣٥).

لێرەدا شاعیر گاڵتە بە (شۆربای سلێمان چاوش) و (قاوەی خلە) دەکاتو بە (ئاوی گەڕاو) و (نەوتی گڵ) دەیـان چـوێنیٚ کـە لەگـەڵ واقیعـدا نـەگونجاون. مەبەسـتی سەرەکیشـی کەمکردنـەوەی بـەهای ئـەو شتانەیە کە باسیان دەکات.

٢-٢-٢-٢. خواستن:

لادانە لەیاسای زمان، لەپاڵ هەست و سۆزی شاعیرەوە دەردەبڕدرێت.

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شێوان

بەیانی دا سپێدەی باغی سێـوان

(نالی ١٣٨٨هـ – ٢٧٠٨ك : ٧٩).

لێرەدا شاعیر (سێو)ی خواستووە بۆ (مەمك) کە لەشێوەی خڕی لەیەك دەچن و (دوگمـەی سـینە)ش نیشانەیە بۆ ئەم خواستنە. (عەبدول واحید موشیر دزەیی، ٢٠١٠: ١٤٥).

٢-٢-٢-٣. ئامازەپێکردن:

ئامازەپێکردن هونەرێك دەگرێتەوە کە پێی دەوترێ درکە، درکەش ئەوەیـە کـە باسـی شـتێك بکـەی بەڵام ڕاستەوخۆ باسی نەکەی، بەڵکو باسی شتێکی تر بکەی کە پەیوەنـدی بـەو شـتەوە هەیـە کـە باسـی دەکەی. وەك لەم دێڕە شیعرەدا دەردەکەوێت:

نەخلـی باڵات نەوبەرەیە، تازە شکۆفەی کردووە

تۆ کە بۆی شیرت لەدەم دێت، ئەم مەمەت کەی کردووە

(نالی ،١٣٨٨– ٢٧٠٨ك :٣٦).

نالی لەم دێڕە شیعرەدا باسی سیفەتێك دەکات، بەڵام مەبەسـتی خـودی شـتەکەیە. (بـۆی شـیرت لـە دەم دێت) ئاماژەیە بۆ منالّی کەسەکە.

٢-٢-٢-٤. کەمکردنەوە:

کاتێك یەکێك کارێکی گەورە بکاتو بەرانبەرەکەی بچوکی بکاتەوەو هیچ بەهایەکی بۆ دانەنێت، وەك:

ئەبوزەیدی دەکا ڕوحم لەگەڵ ماچی دەمت ئەمما

دەترسێم وەك نیشانم دای بڵێی هیچەو پەشیمانم

(حاجی قادر، ٢٠٠٠: ١١٩).

واتا گیانی وەکو (ئەبوزەید) بۆ ماچی دەمـی دەپاڕایـەوە، لـەوە دەترسـێ کـە گیـانی نیشـانی یـاردا لەبری ماچەکەی بڵێ بێ نرخەو هیچە، لێرە شاعیر وانیشان دەدات کە کـارێکی گـەورەی کـردووە، کەچـی بەرانبەرەکەی لەوانەیە بە کارێکی بچوکی بزانێ.

٢-٢-٢-٥. زێدەڕۆیی:

ئەوەیە کە ئاخاوتنەکە هەڵئاوسانی واتـایی تێـدابێتو وشـەی هاوواتـاو زیـادەی تیـادا بـەکارهاتبێت، وەك:

ئەی تەلەفی گفتوگۆ، جامیعی کیزب و درۆ
واعیزییە ئیشـــی تۆ، عاشـقییە کاری من (نالی، ١٣٨٨هـ-٢٧٠٨ك: ٨٤).

لەم دێڕە زیادەڕۆیی هەیە، چونکە باس لـە دوو وشـە کـراوە (کیـزب) و (درۆ) کـە هاوواتـان، چـونکە هێنانەوەی دوو وشە یان زیاتر کە هاوواتای یەکتر بن دەبێتە زێدەڕۆیی.

هەندێ جار زێدەڕۆیی لە قسەکردندا هەیە، وەك:

بەتەحریکی تەلیکی سەدهەزار نەفسی بەکوشتندا
ڕەئیسی حیللەکارانە شای قوماربازانە، ئەم ڕیشـە

(شێخ ڕەزای تاڵەبانی، ٢٠٠٦: ١٣٤).

ئەم دێڕە زیادەڕۆییەکی زۆری تێدایە، چونکە بە جولآنەوەی (تاڵە ڕیشـێك) چـۆن سـەد هـەزار کـەس بەکوشتن دەچێت. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٩: ١٤٥- ١٤٦).

٢-٢-٣. لادان لە گونجان:

مەبەست لـە لادان لـە گونجـان ئەوەیـە، کـە ئـەم وشـەو دەربڕینانـەی بـەپێی کـۆتو ڕێسـاکانی پێکەوەهاتن نەگونجێن، واتا لادان لە گونجان کەرەسەکان لەسەر تەوەرەی هاونشـینی دادەنێـتو لەگـەڵ یەکدا ناگونجێن بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین ئەم جۆرە لادانانە دەستنیشان بکەین.

٢-٢-٣-١. دژەڕۆیی:

بەرانبەرکردنی دوو وشەی دژواتایـە، کـە واتایـەکی نـوێ دروسـت دەبێـت، ئـەم دژەڕۆییـە لـەناو هونەرەکانی ڕەوانبێژی دایەو لەئاستی دوو وشەدایە، واتا: دوو وشەی دژ کە پێکەوە دێـن دەسـتەواژەیەك دروست دەکەن وەکو:

جوانێکی ناشیرن
مردوویەکی زیندوو
وشکێکی تەڕ

یان

تاڵ و شرین پێکەوە نەمدیوە چابێ چا نەبێ
ئەوەی هەمنشینی چا نەبێ پێت چا نەبێ

بەمشێوەیە شاعیر بەم هەڵبژاردنانە، واتا: دوو وشـەی دژو ڕیزکردنیـان لەسـەر تـەوەرەی هاونشـینی واتایـەکی تایبـەت پێشـکەش دەکـاتو بەرجەسـتەکردنێك دروسـت دەکـاتو لـە یاسـا باوەکـانی زمـانی ئۆتۆماتیك لادەدات.

٢-٢-٣-٢. بەرامبەری:

وێنەیەکە لە دوو ڕووی ڕۆنانەکەی لەڕووی چەمکەوە یەکتر ڕەت دەکەنەوە، مەبەست ئەوەیە کە دوو دەربڕین لەڕووی چەمك و واتاوە یەکتر ڕوون بکەنەوە، بەمشێوەیە لەشیعردا دوو دەستەواژە یاخود دوو دەربڕین دەهێنرێت کە هەریەکە ئەوی تر ڕەتدەکاتەوە، واتا ئەگەر یەکەم هەبێت نابێت ئەوی تر هەبێت، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا شاعیر مەبەستێکی لەپشت ئەم دوو دەربڕینە پێچەوانەیە هەیە، بۆیە ئەم بەکارهێنانە دەبێتە هۆی بەرجەستەبوونی زمانی ئۆتۆماتیك، بەرامبەری جوانیو تایبەتی خۆی هەیە، دەتوانین دوو جۆری لێ دیاری بکەین:

١- لەئاستی دوو دەستەواژە یاخود فرێزدا .

٢- لەئاستی دوو دێڕ یان نیوەدێڕدا، واتا: دێڕ یان نیوەدێڕەکان هەڵگری چەمکی (بەرامبەری)ن. ئەوەی لێرەدا پێویستە بگوترێ ئەو لادانە زۆرەیە لەشێوەی خەون یاخود سەرەتای فێربوونی منداڵ دەچێت، چونکە لە هەردووکیاندا شتە هاودژو وەك یەکەکان لەیەك شوێن کۆدەکاتەوەو بەمشێوەیە شتێکی نوێ دروست دەکات. ئەمکارە لە دژەڕۆیشدا بەهەمان شێوە دەبینرێت، واتا: هاودژو نەگونجاوەکان پێکەوە کۆدەکرێنەوە، واتا شتێکی نوێی لێ دروستدەکرێت بێ ئەوەی بوترێت ئەمە نابێت. (عەبدولسەلام نەجمەدین، ٢٠٠٨: ١٥٣- ١٥٥).

کەواتە لادان لەگونجان ئەوەیە کە قسەکردنەکە نەگونجێت لەگەڵ واقیعدا وەك:

هەوری خەفەتە بەفری غەمی داوە بەسەرما

یا سەرسەری نورینە کە لێی کردمە سەرما (حەریق، ٢٠١١: ١٤٤)

لەم دێڕەشیعرەدا (خەفەت) ناشێ (هەور)ی هەبێ و (غەم)یش (بەفر)ی هەبێ، نابێو ناشتوانێ بەسەریدا بدرێ. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٩: ١٤٦).

یا هەندێ جار دووشتی دژەیەك کۆدەکرێتەوە:

یار لە ئەندەرون هات دەستی ڕەقیب لە دەستتا

غەمناك و شادمانم ڕەحمەت عەزابی هێنا (سالم، ١٩٧٢: : ٥٨).

(غەمناك) و (شادمان) و (ڕەحمەت) و (عەزاب) شتی دژ یەکن و لەگەڵ یەکدا کۆنابنەوە. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠١٠: ٩٠).

٢-٢-٤. لادان لەشێواز:

مەبەست ئەوەیە ئەو گوتنەی کە بەکاردێت ڕوونو ئاشکرا نەبێت، واتا لادان لەشێوازی ڕوونو ئاشکرای زمانی ئۆتۆماتیك، هەڵبەت ئەم لێڵییە هەندێکجار لەزمانی ئۆتۆماتیکیشدا هەیە، بەلاّم (لەزمانی ئۆتۆماتیکیدا بەبێ مەبەستەو قسەکەر هەوڵدەدا ئەم لێڵییە نەهێڵێت، بەلاّم لەزمانی شیعریدا ئەم کارە

مەبەستدارە). (عەبدولسەلام نەجمەدین، ٢٠٠٨: ١٥٦). ئەم جۆرە لادانە کە شاعیر لەجۆرێکی دیاریکراوی شیعرییەوە دەیگوازێتەوە بۆ جۆرێکی تری بەکارهێنانی زمان لەناو هەمان دەقدا، جا ئەو گواستنەوەیە چ لەڕووی فەرهەنگەوە بێت بۆ نموونە: لە وشەی پەتییەوە بەرەو وشەی بێگانە بڕوات یان لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە بێت وەك ئەوەی لە شێوەی زمانی نووسینەوە بۆ زارۆچکە بڕوات، یان لە شێوازێکی ئەدەبییەوە بۆ شێوازێکی بازاڕی بڕوات. (محمد عەبدولکەریم، ٢٠١٢: ٦٨). ئەگەر شاعیر لەزمانی نووسیندا بۆ ئاوازی ئاخاوتن لابدات، جۆرە ئاشنایيو سڕینەوەیەك لەدەقی شیعری دەخرێتەڕوو، لادانی شێوازی کاتێك ڕوودەدات کە شاعیر بە بەکارهێنانی فرە شێوازی لە شیعردا لە شێوەی نوسراو لابدات، لێرەدا شاعیر هەوڵدەدات لەڕێگەی بەکارهێنانی شێوازی نوسین لە شیعرەکەیدا لە زمانی خۆکار لابداتو زمانەکەی بەرجەستە بکاتو لە زمانی خۆکار جیای بکاتەوە. (دلێر صادق، ٢٠٠٩: ٤٩).

لادان لەشێواز، قسەکردنەکە بەشێوازێکی لێڵ دەردەبڕدرێت. وەك لە بەکارهێنانی وشەی فرەواتا و هاوبێژ، کە لە ڕەوانبێژیدا لەژێر ناوی (ڕەگەزدۆزی) بەکاردێت. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٩: ١٤٧). وەك :

خەتات فەرموو کەخۆشە چین و ماچین
کە ناچین لێرە، خۆشە چینی ماچین (نالی ، ١٣٨٨هـ– ٢٧٠٨ك : ٢١).

وشەی (خۆشە) لەم دێڕە شیعرەدا هاوبێژە بە دوو واتا دێت (خۆشی) کە بەرانبەرەکەی (ناخۆشییە) و (هێشوو)، یان:

عەبەس کوردی مەلا ئێڵ دێن دەپرسن مەزهەب و دینت
کە (قادر) خۆی دەزانێ، لەسەر کام مەزهەب و دینم (کوردی ، ٢٠١٠: ١٠١)

لێرەدا وشەی (قادر) جۆرە لێڵییەکی تێدایە، نازانرێت ئاخۆ مەبەستی شاعیر (قادر)ی تەریقەیە، کە سالم خۆی لەسەری بووە، یان (شێخ عەبدولقادری گەیلانییە)، یان (خودایە) یان ئەو (قالە)یە کە لەشیعرەکانیدا باسی دەکا. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠١٠: ٩٠). بازدان لەشێوازێکەوە بۆ شێوازێکی تر، جیاواز لەچوارچێوەی چەند دێڕێکدا کارێکە ڕەنگە هەر لەکاری ئەدەبیدا ڕێگەی پێبدرێت. مەبەست لەشێواز لێرەدا جۆرێکە لە زمان کە بەپێی بارودۆخی زمان بەکارهێنان دەگۆڕێ! کۆمەڵە جیاوازییەکە لەوشەی فەرهەنگی و ڕێزمان و دەنگدا کە قسەکەر لێیان هەڵدەبژێرێت بەپێی باری ڕۆژانەی ژیان وەك شێوازی بازاڕیی و شێوازی نووسین و نووسینی نامەو ئاخاوتنی تەلەفۆنی...هتد، هەر بەکارهێنانێکی زمانی لەمجۆرە ئەرکێکی کۆمەڵایەتی ئەنجام دەداتو شێواز بەپێی پەیوەندی کۆمەڵایەتی هاوبەشەکانی ئاخاوتنو جۆری بابەتو قەناعەتی گەیاندن واتا: (نووسین یان قسەکردن) دەگۆڕێت، بەمجۆرە لە نووسیندا شێوازی نامەی بازرگانی، نامەی ئەکادیمیو لەقسەکردندا شێوازی ئاخاوتن لەبازاڕداو لەپۆلداو لەدیدەنی ڕەسمیدا لەڕووی وشەو ڕێزمانو دەنگەوە لەیەکتری جیادەبنەوەو لە نووسینی ئەدەبیو دینیو دیبلۆماسیدا تێکەڵکردنی چەند شێوازێك یان بازدان لە شێوەزارێکەوە بۆ یەکێکی تر گران لەسەر قسەکەر

دەوەستێت، بەڵام لەشیعردا ئەوجۆرە بازدانەو لادانە بەپێی بابەتو پەیوەندی کۆمەڵایەتی، توانستی شاعیر پیشان دەدات. (محەمەد مەعروف، ٢٠١٠: ٤٢٢).

شێوازگەری لەگەڵ ئەوەی سودی تەواو لەزمانەوانی وەردەگرێت، بەڵام کاری لێکۆڵەری بواری شێوازگەری جیاوازە لەکاری لێکۆڵەری زمانەوانی، لێکۆڵەری زمانەوانی (وەسفێکی عەقڵانی بۆ زمان دەکاتو سەرەنجام یاسا ڕێزمانییەکانی هەر زمانێك دەستنیشان دەکات، کە لە زمانی ئەدەبی دەکۆڵێتەوە هەر لەسنوری دیاردەیەکی زمانی کارەکانی ئەنجام دەدات، گرنگی بە دەربڕینە ئەدەبییەکان نادات، هەر لەبەر ئەمەیە چۆمسکی قسەی ئاسایی بە داهێنان دادەنێت.

لێکۆڵەری بواری شێوازگەری کارەکەی جیاوازە، لەو خاڵەوە دەست پێدەکات کە زمانەوانی کاری تەواو دەبێت، شێوازگەری لە زمانی قسەکردنی ئاسایی دەکۆڵێتەوە بۆ ئەوەی سنورەکانی ڕوون بکاتەوەو لە زمانی ئەدەبی جیای بکاتەوە، شێوازگەری بە قوڵایی دەقدا شۆڕ دەبێتەوە بۆ ئەوەی پێکهاتەو وێنەکانی دەربخاتو سروشتی دەروونی خاوەنەکەی ئاشکرا بکات. (هیمداد حوسێن، ٢٠١٠: ٥٨٨). لادان لەشێواز چەند جۆرێکە، وەك لە خوارەوە ئاماژەمان پێکردوون:

٢-٢-٤-١. پۆشین:

گرنگترین لادانە لەشێواز، بریتییە لە پۆشین، واتا: وشەکە یان ئاخاوتنەکە دوو واتای هەیە، واتای دوور و واتای نزیك، کە واتای درکەو واتای مەبەستە، بەکارهێنانی پۆشین جوانی خۆی هەیەو دەبێتە هۆی بەرجەستەبوونی زمانی ئۆتۆماتیك، بەمشێوەیە لەیەك کاتدا واتایەك (چەمکێك) بەبیری خوێنەردا دێت بۆیە خوێنەر هەوڵی گەیشتن بە چەمکی مەبەست دەداتو هەست بەخۆشی دەکات. (عەبدولسەلام نەجمەدین، ٢٠٠٨: ١٥٥). پۆشین چەند جۆرێك لە خۆ دەگرێت لەوانە:

٢-٢-٤-١-١. پۆشینی ڕووت:

لێرەدا وشە پۆشیندارەکە تەنیایە، واتا هیچ شتێك لەڕستەدا نییە کە پەیوەندی پێوە هەبێت، واتا: وشەیەك نییە ئاماژە بە واتای دوور یان واتای نزیك بکات وەك:

هەتتا وەکو کەر نەبێت تۆ ئەلحەق
کەنگی دییە وەزیرێ موتڵەق (ئەحمەدی خانی، ٢٠٠٨: ٢٢١).

لێرەدا پۆشین لەوشەی (کەر)دا هەیە، کە دوو واتای (گیانلەبەرێك کەناوی کەر) یاخود (مرۆڤێك کە گوێی لێنابێت) کەواتا دوو واتای هەیە، واتای دوور و واتای نزیك، سەرەتا کە نیوەدێڕی یەکەم دەخوێنرێتەوە ئەوە واتای نزیك کە ئەویش (کەری گیانەوەر) بە گوێی خوێنەردا دێت، بەڵام کە نیوەدێڕی دووەم دەخوێنرێتەوە دەبینرێت کە مەبەستی واتا دوورەکەیە، ئەویش (گوێ لێ نەبوون)ە.

٢-٢-٤-١-٢. پۆشینی ئاشکرا:

لێرەدا وشە پۆشیندارەکە شتێکی تری لەگەڵدایە، کە پەیوەندی بە واتای دوورەوە هەیە، کەمێك واتای مەبەستو دوور دیاری دەکات:

هۆستایی عەشقی دل هەڤوت	ڕەمزا (أنا الحق) هەر دگوت
سەرەتا قەدەم هنگی دەسوت	باوەڕ بکەن مەنصورە دل (مەلای جزیری، ٢٠٠٠: ٢٩).

لێرەدا پۆشین لە(مەنصورە)دا هەیە، واتا نازانرێ مەلا مەبەستی ئەوەیە کە (دڵی مەنصور سەرکەوتووە) یان (دڵی مەنصوری هەلاجە، واتا: لەسەر هەمان بیرو باوەڕ) کە هەرکامیان وەربگرین واتاکە تەواوە، بەڵام لەبەرئەوەی وشەی (دل) لە نیوەدێڕی یەکەمو (أنا الحق) لەنیوەدێڕی دووەم هاتووە، ئەوا واتای دووەم (مەلا مەنصوری حەلاج)ی مەبەستە. (عەبدولسەلام نەجمەدین، ٢٠٠٨: ٢٦٢).

٢-٢-٤-٢. درکە:

بریتییە لە بەکارهێنانی وشەیەك یان ڕستەیەك بەجۆرێك کە واتایەکی تازە ببەخشێت، هەروەك لە خوازەدا بەرچاو دەکەوێت، واتا: درکە ڕستەیەکە یاخود ڕۆنانێکە کە بە مەبەستی واتای سەرەوە نەیەت، بەڵکو واتایەکی تری هەبێت، لەهەمان کاتدا هیچ شتێك نییە کە بڵێی واتای سەرەوە نییە، واتایەکی تری هەیە، بۆیە (درکە بەجۆرێك لەپۆشین دادەنرێت، بەڵام درکە لەزمانی ئۆتۆماتیکییەوە دەچێتە ناو زمانی شیعر). (هەمان سەرچاوە، ١٥٦).

ئه نجام

١- زمان لەشیعردا تەنها دەلالەت لەکۆمەڵە وشەو دەستەواژەیەك ناکات، بەڵکو کۆمەڵێك وێنەی شیعری دەردەخات.

٢- زمانی شیعر، زمانی ویژدانو هەستەو لایەنی خودی مرۆڤ تیایدا ڕەنگی داوەتەوە، زمانێکی ئەندێشەییو خوازەییە لە سەرووی زمانی ئاساییەوە، ئەگەرچی زۆربەی ئەو وشەو زاراوانەی کە شاعیر بەکاریان دێنێ واژەو زاراوەی ئاساییںو شاعیر بەشێوەیەکی سەرنج ڕاکێشو ئاماژەدار، واتا بەبەر وشەکان دەکات، زمانی شیعر لە ئاستی (پراگماتیك)دا لێکدەدرێتەوە.

٣- زمانی شیعریی لەزمانی ئاسایی قسەکردنی خەڵك جیاوازە، ئەم زمانە لەلایەن شاعیرەوە بەشێوەیەکی تایبەت دروست دەبێت بۆ گەیاندنی واتایەکی نوێو جیا لە واتا ئاساییەکەی.

٤- لادان یەکێکە لەو پێویستیانەی زمانی شیعر بەناوەندی شێوازگەرییەوە، ئەویش لێکۆڵینەوەیە لەبارەی ئەو دیاردانەی کە بەبێ بەراوردکردنی لەگەڵ یاسایەکانی پێوانە دیاری ناکرێت. لەژێر تیشکی ئەم ژێربێژییەدا زمان لە دووتوێی واتا گشتیەکەیدا بە واقیعی زانستیانەی شێوازگەری دادەنرێت، لادانی شیعر هەڵەیەکی ئەنقەستەو بۆ مەبەستی ڕاست گەیاندنێکی دەلالیو تایبەتی بەکاردێت.

٥- لادانی واتاییو شکاندنی یاساکانی دیوی ناوەوەی زمان، پەیوەندییەکی پتەویان بەگۆڕینی مەبەستو واتاو تێگەیشتنەوە هەیە، واتا: نەك واتای سەردەم دەگۆڕێت، بەڵکو دەبنە بارو ئەرك بۆ گوێگریش.

سەرچاوەکان

کتێب:

١- ئازاد ئەحمەد مەحمود، بونیادی زمان لەشیعری هاوچەرخی کوردیدا، هەولێر، ٢٠٠٩.

٢- ئازاد عەبدوالواحید کەریم و عەلی بەرزنجی، بنیاتی زمانی شیعری، نوسەر (جان کۆهین)، کەرکوك، ٢٠٠٨.

٣- ئیدریس عەبدوڵلا مستەفا، قۆناغی پێش ڕۆمانسیزمی شیعری کوردی (١٨٥١- ١٩٢١)، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٦.

٤- پەخشان عەلی ئەحمەد، شێوازی شیعری گۆران، سلێمانی، ٢٠٠٩.

٥- پەرێز سابیر، ڕەخنەی ئەدەبی کوردی مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٦.

٦- حەمەسەعید حەسەن، قوڵپی پێکەنین، هەولێر، ٢٠٠٤.

٧- دلێر صادق کانەبی، هەندێك لادانی زمانیی لای سێ شاعیری نوێخوازی کورد (ئەنوەر مەسیفی، نەوزاد ڕەفعەت، فەرهاد پیربال)، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٩.

٨- ڕۆژان نوری عەبدوڵلا، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی، هەولێر، ٢٠٠٧.

٩- عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوڵلا، شیکردنەوەی دەقی شیعری لەڕووی زمانەوانیەوە، هەولێر، ٢٠٠٨.

١٠- عەبدولواحید موشیر دزەیی، واتاسازی (چەند لێکۆڵینەوەیەکی سیمانتیکیو پراگماتیکییە)، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٩.

١١- عەبدولواحید موشیر دزەیی، زانستی پراگماتیك، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٠.

١٢- عەبدوڵلا خدر مەولود، لێکۆڵینەوەیەك لەشیعری حەمدی، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٣- محەمەد عەبدولکەریم ئیبراهیم، پێکهاتەی زمانی شیعری لەڕوانگەی ڕەخنەی ئەدەبی نوێوە، هەولێر، ٢٠١٢.

١٤- محەمەد مەعروف فەتاح، لێکۆڵینەوە زمانەوانیەکان، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٠.

١٥- میدیا، سەرەتایەکی زماننامسی، بەرگی یەکەم، سلێمانی، ١٩٩٨.

١٦- نەریمان عەبدوڵلا خۆشناو، ڕستەسازی، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٢.

١٧- نەسرین ڕەئوف ئیسماعیل، ئەرکی شیعر لەئەدەبی کوردیدا، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٠.

١٨- هۆشەنگ فاروق، سەرەتایەك بۆ زمانەوانی، چاپی یەکەم، دهۆك، ٢٠٠٨.

١٩- هیمداد حوسێن، دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبی نوێی کوردی، هەولێر، ٢٠١٠.

دیوانەکان :

٢٠- دیوانی پیرەمێرد، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠١٠.

٢١- تەحسین ئیبراهیم دۆسکی، (دیوانی مەلای جزیری)، چاپی یەکەم، دهۆك ، ٢٠٠٠.

٢٢- دیوانی حاجی قادری کۆیی، چاپی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٠.

٢٣- دیوانی سالم ، هەولێر، ١٩٧٢.

٢٤- دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٦.

٢٥- عزەدین مستەفا ڕەسوڵ، دیوانی ئەحمەدی خانی، سلێمانی، ٢٠٠٨.

٢٦- دیوانی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٠.

٢٧- محەمەدی مەلا کەریم، دیوانی نالی، چاپی یەکەم، ١٣٨٨ هـ - ٢٧٠٨ ك.

٢٨- نەوزاد کەلهوری ، دیوانی حەریق، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠١١.

الملخص

الانزياح الدلالى في لغة الشعر

هذا البحث عدا المقدمة والنتائج يتكون من فصلين، بالشكل التالي:

الفصل الاول، يتكون من: (لغة الشعر، القدر والفعالية في الغة، المعنى المعجمي، والمعنى القصد).

الفصل الثاني، يتكون من: (الانزياح الدلالي، الانزياح الدلالي في لغة الشعر، الانزياح الكمية، الانزياح في الكمية تتكون في (اطناب، اقتصار)، الانزياح الكيفي، الانزياح في الكيفي تتكون من (السخرية، المجاز، الاشاره، التقليل، المبالغة)، الانزياح الملائمة، الانزياح في الملائمة تتكون من (المتضادات، المتقابيلة)، الانزياح في الاسلوب، الانزياح في الاسلوب تتكون من (الاستعارة، الكناية).

Abstract

This research deals with "The Meaning Deviation in the Language of Poetry". It compromises of two major parts:

The first part consists of the language of poetry, ability and skills in language, denotation and connotation meanings.

The second part consists of Deviation meaning, Deviation meaning in the language of poetry, quantity Deviation, the Deviation in quantity Consists of (contraction, Semantic widening), quality Deviation, the Deviation in quality Consists of (parody, metaphor, reduction, exaggeration, ….....), agreement Deviation, the Deviation in agreement Consists of (paradox, oxymoron), style Deviation.

کاریگەری مێژووی ئەڵمانیا و پەیوەندییەکانی لەگەڵ ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتدا لە سەر مۆرك و میتۆدی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی

د. سامان حسين احمد
مامۆستا لە زانکۆی ڕاپەڕین
فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان – بەشی مێژوو

پێشەکی

قوتابخانەی ئەڵمانی بەیەکێك لەو قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییانە هەژماردەکرێت کە بەشێوەیەکی جیاوازتر لە قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی دیکە کارەکانی ئەنجامداوەو بەڕای بەشێك لە پسپۆڕانی ئەم بوارە، کارەکانی تارادەیەکی زۆر بابەتیانە و ئەکادیمییانەبوون، ئەمەش ئەو مۆرك و تایبەتمەندییە سەرەکیەیە کە ئەم قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییەی پێدەناسرێت. هەربۆیە ئامانجی ئێمە لەم کارەدا جگە لەوەی هەوڵێکە بۆ ئەوەی بە زمانی کوردی کارێك لەم ڕووەوە بخەینە بەردەست، کە هەتا ئێستاش بەڕادەیەکی کەم نەبێت کارێکی وەها لەبارەی ئەم قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییەوە بەزمانی کوردی ئەنجامنەدراوە، هاوکات مەبەستی سەرەکیشمان ئەوەیە ئەو هۆکارو فاکتەرانە شیتەڵبکەین کە هۆکاری ئەکادیمیبوونی ئەم قوتابخانەیەن چونکە تا ئیستا بەشی هەرە زۆری ئەو کارانەی لە بارەی ئەم قوتابخانەیەوە ئەنجامدراون بە زمانەکانی تریش زیاتر ئاماژەیان بەو تایبەتمەندیە کردووە نەك لە هۆکارەکانی کۆڵیبنەوە،بۆیە هەوڵدەدین بە پشتبەستن بەچەند میتۆدیکی وەك میتۆدی ڕەخنەیی و شیکردنەوەو بەراوردکاری و هەندێك جاریش گێڕانەوە، تیشکبخەینە سەر لایەنە جیاجیاکانی ئەم قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسیە، هەتا بتوانین لە ڕاسترین و دروسترین ئەنجامەکان نزیکببینەوە.

بابەتی لێکۆڵینەوەکەمان (**کاریگەری مێژووی ئەڵمانیا وپەیوەندییەکانی لەگەڵ ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتدا لە سەر مۆرك ومیتۆدی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی**)، لەدەروازەیەك و دووباسی سەرەکی وئەنجامەکان پێکدێت. لەدەروازەکەدا هەوڵماندااوە تیشکبخەینە سەر ئەو بۆچوونانەی کە لە بارەی ئەم قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییەوە هەن و چۆنێتی کارکردنیان شیبکەینەوە. لەباسی یەکەمدا کە بەناونیشانی (ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە هەتا یەکێتی ئەڵمانیا و تایبەتمەندییەکانی)یەتی، هەوڵدراوە لە سێ تەوەری سەرەکیدا قسە لەسەر ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی بکرێت، هەر لەسەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستەوە هەتا ئەوکاتەی یەکێتی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٨٧١ دامەزرا، لەم باسەشدا بەشێوەیەکی سەرەکی مێژووی ئەو قوتابخانەیەو گرنگترین تایبەتمەندییەکانی لەو ماوەیەدا خراوەتەڕوو. باسی دووەم کە تایبەتە بە (ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەدوای دامەزراندنی یەکێتی ئەڵمانیاوە)، هەوڵدراوە

له پێنج تەوەرەی سەرەکیدا هەڵوێست و مۆرکی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی شیبکرێتەوە، لەدوای ئەوەی کە دەوڵەتی ئەڵمانی سەربەخۆ دادەمەزرێت، ئەمەش بەگوێرەی قۆناغبەندی رووداوە مێژووییەکان دابەش و شرۆڤەکراوە، کە لە دوای یەکێتی ئەڵمانیا هەتا جەنگی جیهانی یەکەم، سالآنی جەنگی جیهانی یەکەم(١٩١٤–١٩١٨)، پاشان ماوەی نێوان هەردوو جەنگەکە (١٩١٨–١٩٣٩)وسەردەمی نازیەکان، دواتریش له جەنگی جیهانی دووەم بەدواوە.

دەروازە

رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی کاریکی زۆری لەسەر رۆژهەڵات ئەنجامداوەو بەرهەمێکی گەورەی لەبارەی مێژوو، ئەدەب، زمان، شارستانیەت، سیاسەت و لایەنی ئابووری وکۆمەڵایەتی وکێشەکانی سەردەم خستۆتە بەردەست. یەکێك لەمۆرکە سەرەکییەکانی ئەم قوتابخانە رۆژهەڵاتناسیە ئەوەیە کە لای زۆربەی پسپۆرانی رۆژهەڵاتناسی بەخودی عەرەبەکانیشەوە وەك قوتابخانەیەکی جیاواز لەوانی تر ناسراوە، کە کارەکانی بابەتیانە و زانستیانە تر ئەنجامداوە، بۆنموونە لەنێو ئەو عەرەبانەدا کە لەبارەی رۆژهەڵاتناسیەوە کاریانکردووە، (احمد محمود هویدی)، لەو دەستپێکەدا کە بۆ ئەو کتێبەی لەبارەی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانییەوە وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، نووسیویەتی، زۆر بەڕوونی ئاماژە بەوە دەکات کە رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی له چاو قوتابخانە رۆژهەڵاتناسییەکانی دیکەی ئەوروپادا جیاوازە، جا چ له رووی دەرکەوتنەوە بێت یان لێکۆڵینەوە[1]. هەروەها (محمود حمدی زقزوق)یش کەبانگەشەکاریکی ئیسلامیە وهەڵگری بڕوانامەی دکتۆرایە له زانکۆی میونخ لەو پێشەکیەیدا کە بۆهەمان کتێب نووسیویەتی دەڵێت: "رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی تایبەتمەندییەکی هەیە، ئەویش ئەوەیە کە زۆر بەکەمی نەبێت پەیوەست نەبووە بەو ئیستعمارەی کە سەردەمێك جیهانی ئیسلامی داگیرکردبوو، هەر بۆیە ناوبانگێکی باشی هەیە، ئەمە جگە لەوەی زۆربەی جار بابەتیانە بووە"[2]. (انور محمود زناتی)یش کە نوسەر وئەکادیمییەکی میسریەو لەبواری رۆژهەڵاتناسیدا کاردەکات، له باسی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیدا دەڵێت: "دیارترین تایبەتمەندییەکانی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی ئەوەیە کە لە ئەنجامی ئیستعمارەوە گەشەی نەکردوە، وەك رۆژهەڵاتناسی بریتانی و فەرەنسی و هۆڵەندی، وابەستەی ئامانجە ئایینی و موژدەدەریەکانیش نەبووە وەك ئەوانی تر، تایبەتمەندیەکی تری رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی قوڵی و بابەتیبوونە"[3]، تەنانەت (ئیدوارد سەعید)ی بیرمەندی فەلەستینیش ئەگەرچی وەك هەوڵی خۆسەپاندن و خۆبەبالآتر زانینی رۆژئاوا دەڕوانێتە رۆژهەڵاتناسی و بۆچوونەکانی لەمبارەوە مشتومڕێکی زۆریان خستۆتەوە، لە باسی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی و لە بەراوردکردنیدا لەگەڵ رۆژهەڵاتناسیی بریتانی و فەرەنسیدا، وەك قوتابخانەیەکی خاوەن تایبەتمەندی زانستی مەزن باسی قوتابخانەی ئەڵمانی دەکات[4].

١ أحمد محمود هويدي، الإستشراق الألماني تاريخه وواقعه وتوجهاته المستقبلية ، القاهرة،٢٠٠٠،ص٣ .

٢ المصدر نفسه، ص٣.

٣ أنورمحمود زناتي ، زيارة جديدة للإستشرق مع دراسة للرؤية الإستشراقية منصفة للرسول محمد(ص) ، مكيبة الأنجلو المصرية، القاهرة ،٢٠٠٦، ص١٠٣.

٤ أدوارد سعيد ،الإستشرق (المعرفة – السلطة – الإنشاء)،ترجمة كمال أبو ديب ، ط٧، بيروت ،٢٠٠٥،ص٥٢.

ئەمانە و وێڕای ئەوەی کە دەکرێت باسی چەندین نموونەی تری لەمجۆرە بکەین کە وەك قوتابخانەیەکی بابەتی لە ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی دەڕوانن‌و و پێیانوایە پەیوەندییەکی ئەوتۆی بە سیاسەت و ئایدلۆژیاوە نییە[5].

ئەگەرچی ئەم هەڵوێستە لە بارەی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانییەوە بۆچوونی رەها نییەو لێکدانەوەو تێڕوانینی جیاواز هەیە، بۆنموونە (محمد فتح الله زیادی) نوسەر وئەکادیمی لوبنانی پێیوایە ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی تەنها لە سەرەتای دەرکەوتنیدا بەمجۆرە بووە، بەڵام ڕۆژهەڵاتناسی نوێی ئەڵمانی تایبەت دوای دۆزینەوەی نەوت لە ڕۆژهەڵات، ئەویش ئامانجی سیاسی و ئیستیعماری بووە[6]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەکرێت بڵێین بۆچوونی هەرە باو ئەوەیە کە ئەو قوتابخانەیە لەوانی تر زانستیانەتر کاریکردووە، ئەمەش لێکدانەوەو بۆچوونی جیاجیای لەنێو توێژەرانی ئەم بوارەدا هێناوەتە ئاراوە، بۆیە شیکردنەوەو کارکردن لەسەر دەرخستنی راستی و دروستی ئەم بۆچوونانە لەڕێگەی هەڵسەنگاندنی ئەم هەڵوێستەو شیکردنەوەی هۆکارو رەهەندە جیاجیاکانیەوە کاری سەرەکی ئێمە دەبێت، هەر لێرەشەوە هەوڵدەدەین لەبارەی تەواوی پرۆسەی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی بکۆڵینەوە، چونکە هەڵسەنگاندنی ئەم بۆچوونەو شیتەڵکردنی هۆکارەکانی و نزیکبوونەوە لەڕاستیەکان تەنها لەو میانەیەوە دەبێت کە لە چوارچێوەی مێژووی دەرکەوتن و گەشەسەندنیدا لە ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی بکۆڵینەوە. ئەمەش بریتییە لە لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئابووری و سیاسی و فیکری ئەڵمانیاو پەیوەندیەکانی لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا، بەمەش دەکرێت بڵێین کە لە تێکڕای مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی و مۆرك و میتۆدو بەشێك لە کەسایەتییە دیارەکانی و ئامانج و ئامرازەکانی دەکۆڵینەوە، چونکە ڕۆژهەڵاتناسی بۆخۆی پرۆسەیەکی فکری – مەعریفیە، کە لە ناوەڕۆکدا مێژووی هەوڵی ڕۆژئاواییەکانە بۆ ناسینی ڕۆژهەڵات، وەك بەشێك لە بەریەککەوتن و دیالۆگی شارستانی و هاوکات ململانێی سیاسی و سەربازی لەمێژینەی نێوانیان، کە لە رەوتی گەشەکردنیدا بەگوێرەی ئاستی گەشەسەندنە فیکری و ئابووری و دۆخە سیاسی و سەربازییەکان لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر جیاوازە، لەبەرئەوەی لە مێژووی گەشەسەندنیدا کەوتووەتە ژێربارو کاریگەریی چەندین هێزو گۆڕانکاری مێژوویی جیاجیاوە، کە زادەی گۆڕان و پێکداچوون و کارلێکی عەقڵی و ڕۆشنبیری و سیاسی و سەربازی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایە، بۆیە هەندێکجار ئەم هەوڵە لەخاڵی بێهێزی و دواکەوتنیدا بووە، زۆرجاریش لەخاڵی بەهێزی و باڵاتری و خوێندنەوەی لاوازتردایە، ئەمەش وایکردوە کە لەهەر قۆناغێکدا ئامانج و پاڵنەری جیای هەبێت، ئەویش بە ئاوێتەبوونی لەگەڵ ئاستی فیکرو گەشەی میتۆدی بیرکردنەوەدا ئەنجام و مۆرکی جیای پێبەخشیوە. هاوکات لەگەڵ ئەوەدا کە ڕۆژهەڵاتناسی هەر قوتابخانەیەك هەر بەهەمان هۆکارەکانی پێشوو بەپێی قۆناغ و ئامانج و پاڵنەرو ئاستی ڕۆشنبیری و فیکری و شێوازی پەیوەندییان لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا جیاوازن و تایبەتمەندی خۆیان

٥ محمود درابيسة ،الإستشراق الألماني المعاصر و النقد العربي القديم ،أريد، ٢٠٠٣ ، ص٨ ؛هاشم جعيط ،أوروبا والإسلام، ترجمة طلال عتريس بيروت،١٩٨ ، ص٨٧ .

٦ محمد فتح لله الزيادي ، الإستشراق أهدافه و وسائله(دراسة تطبيقية حول منهج الغربيين في دراسة إبن خلدون)، بيروت، ١١٩٨٠، ص٨٧.

هەیە، هەربۆیە بۆ شیتەڵکردنی ئەو هەڵوێستەی قوتابخانەی ئەڵمانی کە پێشوتر باسکرا و تێگەیشتن لە کایەو ڕەهەندەکانی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی پێویستە لە چوارچێوەی مەعریفەیەکی مێژوویی‌دا لەم قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییە بکۆڵینەوە، واتە خستنەڕوو شیتەڵکردنی تەواوی پرۆسەکە لە چوارچێوەی گەشەسەندنی خودی ئەڵمانیا لەهەموو لایەنەکانی (ئابووری – کۆمەڵایەتی – فیکری – زانستی – سیاسی) لەناوخۆیدا، هەروەها پەیوەندییەکانی بە ڕۆژهەڵاتەوە.

باسی یەکەم

ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەسەدەکانی ناوەڕاستەوە هەتا یەکێتی ئەڵمانیا ١٨٧١ و تایبەتمەندییەکانی.

تەوەرەی یەکەم:

دەستپێکی سەدەکانی ناوەڕاست و ڕوانینی دەمارگیرانەی ڕۆژئاوای مەسیحی بۆ ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی.

دوای ئەوەی ماوەی چەند سەدەیەك لەژێر ستەمکاری و زەبرو زەنگدابوو دواجار لەکۆتایی سەدەی چوارەمی زاینیداو بەدیاریکراویش لەساڵی (٣٩٥ز)دا ئاینی مەسیحی لەلایەن ئیمپراتۆر (تیۆدۆسیۆسی یەکەم)(٣٧٩–٣٩٥)ەوە بوو بە ئایینی فەرمی ئیمپراتۆریای ڕۆمانی، لێرەشەوە وردە وردە لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا لە ڕووی ڕۆحی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و تەنانەت سیاسیشەوە باڵادەست دەبوو، بەسوود وەرگرتن لە پشێوی سیاسی و هێرشی هۆزە بەربەرییەکان و پوکانەوەی ئابووری و زاڵبوونی ئابووری داخراوی لادێ و پاشەکشەکردنی فیکرو زانستی ڕۆمانی، بەتێپەربوونی کات ئایینی مەسیحی بوو بە لەئامێزگری تەواوی کایەکانی ژیانی کۆمەڵگەی ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی، بەتایبەت دوای ڕووخانی بەشە ڕۆژئاواییەکەی ئیمپراتۆریەتەکە لە ساڵی (٤٧٦ز)دا لەلایەن هۆزە بەربەرییەکانەوە لە سەر دەستی(ئۆدۆکر —Odoacer)ی سەرکردەی هرولەکان کە بەشێك بوون لە جەرمانە ڕۆژهەڵاتییەکان و بڵاوبوونەوەی شەڕو شۆڕو بێسەروبەرەیی کارگێڕیی و شارستانی لەناوچەکەدا، بەمجۆرەش لەکۆتایی سەدەی پێنجی زاینیەوە ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لەلایەك بەتەواوی کەوتەژێر باری باڵادەستی فیکرو ئایینی مەسیحی، لەلایەکی تریشەوە پوکانەوەی لایەنی ئابووری و باڵادەستی سیستەمی دەرەبەگایەتی و شەڕوشۆڕو ململانێی بەردەوامی هۆزە بەربەرییەکان و ناجێگیریی سیاسی، کە هەتادەهات ئەم بارودۆخە زیاتر دەبوو بەمایەی دواکەوتنی ناوچەکە[٧].

لەکاتێکدا کە ڕۆژئاوا بەو دۆخەدا تێدەپەڕی، لە ڕۆژهەڵاتدا و بەدیاریکراویش لە سەدەی حەوتی زاینیدا هێزێك بەناوی ئیسلامەوە لە گەورەبووندا بوو، کە زۆر بەخێراییی نەشونمای دەکردو وردەوردە

٧ کلود دلماس ، تاريخ الحضارة الأوروبية ، ترجمة تؤفيق وهبة ، بيروت ،١٩٧٠ ،ص٢٦ ؛يان دوبراتشينسكى ، أوروبا والمسيحية (المرحلة الصليبية)، ترجمة :كبرو لحدو ،ج٢، دمشق ،٢٠٠٧، ص.٦٠.

لەگەڵ هەردوو هێزی ڕۆژئاوایی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی و ئیمپراتۆریەتی رۆمی و هاوکات ئیمپراتۆریەتی ساسانی رۆژهەڵاتیش کەوتە ململانێوەو پەیتاپەیتا دەخزییە ناوچەکانیانەوە، لەشکرکێشییەکانی ئیسلام هەر لە دەیەی سێیەمی سەدەی حەوتی زاینیەوە بەرەو ناوچەکانی ئەو ئیمپراتۆریەتانە دەستیپێکردو لەماوەیەکی کورتدا توانیان بەتەواوی کۆتایی بەهێزێکی گەورەی رۆژهەڵات (دەوڵەتی ساسانی) بهێنن، دواتریش لە ماوەی چەند ساڵێکدا تەواوی ئەو ناوچانەی رۆژهەڵات لە ناوچەکانی میسرو شام و باکوری ئەفریقا، لەژێر دەستی بێزەنتی و ڕۆم دەربهێنێت، نەك هەر ئەوە بەڵکو توانیان لە دەریای ناوەڕاستیش بپەڕنەوەو بچەنە ناوخاکی ئەوروپا و بەشێکی گەورە لە ئیسپانیا داگیر بکەن و شارستاتی ئەندەلوسی لێ دابمەزرێنن و بەردەوامیش لە بیری هێرشدابن بۆسەر قوستەنتینیە[8].

کەواتە لەوماوەیەدا هێزێکی نوێ لە رۆژهەڵاتەوە لەژێر ئاڵای ئیسلامدا لە رووی سەربازییەوە دەبێت بە مەترسییەکی گەورەو هەمیشەیی بۆ رۆژئاوا ، هاوکات بەو کارانەی کە کردوویەتی ئەو هێزە گرنگترین سنوورەکانی بازرگانی رۆژئاوای لە دەریای ناوەڕاستەوە لەگەڵ رۆژهەڵاتدا داخست، جگە لەوەی کە بەگرتنی ئەو ناوچانە سەرچاوەیەکی ئابووری گەورەی لە رۆژئاوا دابڕی، لەلایەکی تریشەوە بەم کارانەی ئەو یەکێتیە شارستانییەی کە رۆژئاوا لە هەردوو بەری دەریای ناوەڕاستدا دایمەزراندبوو تێکیشکاند، هەروەها بەگرتنی ناوچەکانی میسرو شام و ئەفریقیا، ناوچە رەسەنە گرنگەکانی مەسیحیەتی لە ئیمپراتۆریەتی مەسیحی رۆژئاوا دابڕی[9]، واتە لە رۆژهەڵاتەوە، بە دیاریکراویش لە نیمچەدوورگەی عەرەبیەوە لەلایەن میللەتێکی وەك عەرەبەوە کە هەتا بەر لەو بەرواره تەنها وەك داردەستێك لەلایەن ساسانی و بێزەنتییەکانەوە بەکاردەهاتن، هێزێك دەرکەوتووە کە بووەتە گەورەترین دێوەزمەی رۆژئاوا و ئاڵا هەڵگری ئەم هێزەش موسوڵمانەکان بوون، ئەمەش مانای ئەوەیە کە ئیسلامی رۆژهەڵات، راستەوخۆ رووبەڕووی مەسیحیەتی رۆژئاوا بووەتەوەو بووە بە مایەی ترسێکی گەورە بۆی، کە ئەمەش جۆرێکی نوێ بوو لە پەیوەندی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاواو دەبووە مایەی گۆڕینی تێڕوانینی رۆژئاوە بۆ رۆژهەڵات.بۆیەسەرەتای هەوڵەکانی ناسینی رۆژهەڵات لەلایەن رۆژئاواوە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لەسەر دەستی پیاوانی ئاینی مەسیحیەوە دەرکەوت، لەبەرئەوەی ئەوان ئاڵا هەڵگری ئەو شارستانیە بوون و لەوکاتەدا ، تەنها ئەوان خاوەن فیکرو قەڵەمی سەردەم بوون، لەسەردەستی ئەوانیشەوە سەرەتای نووسین لەسەر ئیسلام و خودی پێغەمبەر (د.خ) دەستیپێکرد، سەرەتاش لەکۆتایی سەدەی حەوتی زایینەوە لەناو پیاوانی ئایینی مەسیحی رۆژهەڵاتییەوە دەرکەوت، کە دیارترینیان (یۆحەننای دیمەشقی ٦٧٦– ٧٤٩ز) و (یۆحەننا کوڕی بنکایە) بوون، دواتریش پەڕییەوە بۆ رۆژئاواو یەکەم کەسیش لە رۆژئاوا ئەمکارەی ئەنجامداو چەند نووسینێکی لەبارەی ئیسلام و کەسایەتی (محەمەد)ەوە نووسی، (بەیدی بەڕێز ٦٧٣ – ٧٣٥ ز) بوو[10].

---

٨ بروانە : سعيد عبدالفتاح عاشور ، أوروبا في العصور الوسطى (التاريخ السياسي)،ج١ ، مكتبة الأنجلو المصرية ، القاهرة ، ١٩٧٨ ،ص١٢٧–١٣٧ ؛ محسن محمد حسين ، الإستشراق برؤية شرقية ،بيت الوراق ، بغداد ، ٢٠١١ ، ص ٣٧ –٣٨ .

٩ بروانە : سعيد عبدالفتاح عاشور، المصدر السابق ،ص١٢٩–١٣٠ ؛ محسن محمد حسين ، المصدر السابق ، ص ٣٧ –٣٨ .

١٠ محسن محمد حسين ، المصدر السابق ، ص ٣٨–٤٤ .

کەواتە دەستپێکی دەرکەوتنی نووسین و هەوڵەکانی ناسینی ڕۆژهەڵات لەلایەن ڕۆژئاواوە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا لەسەردەستی پیاوانی ئاینی مەسیحیەوە وەك پەرچە کردارێك بۆ ترس و هەڕەشەی ئیسلام دەرکەوت، بۆیە دۆڕاوێك لەسەر دوژمنەکەی دەنووسێت و لە قۆناغێکی وا دواکەوتویی فیکرو زانستیدا و بە میتۆدێکی ئایینی دواکەوتوو، ئایا چۆن دەنووسێت؟، بێگومان بەشێوازێکی پڕ لە دەمارگیریی ئایینی و نابابەتیانە دەنووسێت،بۆیە لەو بەرهەمانەدا کە باسکراون، هەر هەمان شێواز دەبینرێت، ئەو نووسینانەی باسکران، پڕن لە هەڵەی زەق و هێرشی نابابەتیانە بۆسەر ئیسلام و کەسایەتی (محەمەد)، بەلاّم ئەوەی بۆ کارەکەی ئێمە گرنگە وەك ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانی، ئەمجۆرە نووسینانە نابنە بەشێك لە مێژووی ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانییدا، ئەویش لەبەرئەوەی کە (بەیدی بەڕێز) لە ناوچەکانی بریتانیا لە دایکبووە[11]، نەك ناوچەکانی ئەڵمانیا و لەوکاتەشدا کەسێکی وا دیار نییە کە لەمبارەیەوە نووسیبێتی و سەر بە ناوچەکانی ئەڵمانیا بووبێت، بۆیە دەکرێت هەر ئەمەش بەشێك بێت لەو هۆکارانەی وایکردبێت بەشێکی زۆر لەوانەی لەبارەی ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانییەوە قسەیان کردبێت بڵێن ئەو قوتابخانەیە بابەتییانەترە لەوانی تر، بەلاّم ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانی لەو کاتەدا بابەتییانە بووبێت، چونکە ئەگەرکەسێکی سەر بەناوچەکانی ئەڵمانیاش لەسەر ئیسلامی بنووسیایە لەو دۆخە سیاسی و ئابووری و فیکریەدا کە باسکرا، ڕەنگە هەر بەهەمان شێواز بینووسیایە،ئەمە جگە لەوەی کە لەوکاتەدا واتا لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا بە بابەتیبوون وەك پرسێکی زانستی هەر بوونی نەبوو، بۆیە ئەوەی لەبارەی هەڵوێستی قوتابخانەی ئەڵمانییەوە لەم قۆناغەدا دەکرێت بگوترێت هەر ئەوەیە کە ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانی ڕەگ و ڕیشەی لەم قۆناغەدا نییە.

هەرچەندە قسەکردن لەسەر خودی ئەڵمانیاش وەك یەکەیەکی سیاسی لەوکاتەدا، ڕەنگە زێدەگۆیی بێت، چونکە لەو سەردەمەدا دەوڵەتێك یان دەسەلاّتێك بەناوی ئەڵمانیاوە نەبووە، بەڵکو تەنها سنورێکی جوگرافی هەبوو کە هۆزە ئەڵمانەکانی تێدا دەژیان، ئەویش لە دوای هاتنەناوەوەی هۆزە بەربەرەکان بۆ ئەورووپا ئەو هۆزە ئەلمانانە بەرەو کەمی چوون و خزینە ڕۆژئاوای ڕووباری ئەلب و بەپەرتەوازەیی و بەبێ بوونی دەسەلاّتێکی یەکگرتوو لەو ناوچەیەدا ژیاون، هەتا ئەوکاتەی (شارلمان) توانی سیستەمێکی بەرگریکردنی تاڕادەیەك یەکگرتوو لە ناوچەکەدا دابمەزرێنێت، بەلاّم لەدوای مردنی (شارلمان) لە ساڵی (٨١٤)داجارێکی تر پەرتەوازەبوونەوە، هەتا ئەوکاتەی کەدوای دابەشکردنی ئیمپراتۆریای کارۆلینجی لە دوای پەیماننامی ڤێردانەوە لە ساڵی (٨٤٣)دا ناوچەکانی ئەڵمانیاکەوتوونە ژێر دەسەلاّتی (لویسی دووەم) و سنوورەکانی ئەو ناوچانەی فراوانتر کرد، دوای نەمانی دەسەلاّتی ئەویش ئیتر سنووری ئەم ناوچانە بەگوێرەی بەهێزی و بێهێزی پاشاکان لە هەڵکشان و داکشاندا بووە[12]، هەتا ئەوکاتەی (هنری سەکسۆنی) لە ساڵی (٩١١)دا حوکمی بنەماڵەی سەکسۆنی لە ئەڵمانیادا دامەزراند[13].

---

١١ محسن محمد حسین، المصدر نفسة ،ص ٤٣.

١٢ بڕوانە : محمود سعید عمران ، تاریخ أوروبا فی العصور الوسطی ، النهضة ، العربیة ، بیروت ،٢٠٠٦، ص٢١٤– ٢١٥.

١٣ بنەماڵەی سەکسۆنی لە ١٠٠٢ بە مردنی هنری دووەم کۆتاییان پێهات دوای ئەویش بنەماڵەی (سالیە یان فرانکۆنی) هاتنە سەر حوکمی ناوچەکانی ئەڵمانیاو تا ساڵی ١١٢٥ حوکمیان کردوە لەدوای ئەمانیش بنەماڵەی هشتاوڤن حوکمی ناوچەکەیان

بەدرێژایی ئەو ماوەیەی باسکرا، هیچ ئاماژەیەك لە سەرچاوە مێژووییەکاندا لەبارەی نووسینی کەسێکی سەر بەو ناوچانە لە بارەی رۆژهەلاتەوە، نەهاتووە. تەنانەت شتێکی ئەوتۆ کە جێگەی بایەخ بێت سەبارەت بە پەیوەندی نێوان ئەو ناوچانەو ئیسلام یان رۆژهەلات لەبەردەستدا نییە. پەیوەندی ئەم ناوچانە بە ئیسلامەوە زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (ئۆتۆی یەکەمی گەورە ٩٢٦-٩٧٣)، کە بە دامەزرێنەری شانشینی ئەڵمانی دادەنرێت[١٤]، لەسەردەمی ئەودا، بەگوێرەی هەندێك لە سەرچاوەکان لە ساڵی (٩٥٦)دا باڵیۆزی خەلیفەی ئیسلام لای ئیمپراتۆر بووەو باڵیۆزی ئەویش لای خەلیفەی ئیسلام بووە، بۆیە ئەو سەرچاوانە ئەمە بە سەرەتای پەیوەندییەکانی ئەو دوو لایەنە دەزانن [١٥]، کە پێدەچێت هەر ئەمەش وای لەو کەسانە کردبێت کە باسی رۆژهەلاتناسی ئەڵمانی دەکەن پێیانوابێت هۆکاری بابەتیبوونی ئەو قوتابخانەیە ئەوەیە، کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا پەیوەندی ئەو ناوچانە و ئیسلام، ، جیاواز لە ناوچەکانی تری ئەوروپا، پەیوەندییەکی ئاشتییانە بووە نەك سەربازییانە[١٦]، بەلام ڕەنگە ئەمە پاساوی ئەو هەلوێستەی رۆژهەلاتناسی ئەڵمانی نەبێت بەئەندازەی ئەوەی کە لەوکاتەدا هیچ بەرهەمێك لەبارەی نووسینی ئەڵمانەکان لەسەر رۆژهەلات لەو قۆناغەدا، لە سەرچاوەکاندا لەبەردەستدا نییە، جگە لەوەی کە لەهەندێك سەرچاوەی تردا باس لەوە کراوە هەر لەکۆتایی سەردەمی (ئۆتۆی گەورە)دا، ئۆتۆی گەورە رووبەڕووی شەڕی ئیسلام بووەتەوەو هەر لەو شەڕەشدا مردووە، ترس و هەڕەشەی ئیسلامیش یەکێك بووە لە کێشەکانی (ئۆتۆی دووەم)یش (٩٧٣- ٩٨٣)، هەتا مردنی[١٧]. واتە پەیوەندی سەربازییانەو هەڕەشەش لەنێوان ناوچەکانی ئەڵمانیاو ئیسلامدا هەبووە، نەك وەك دەڵێن لە ئارادا نەبووە. کەواتە راستییەکە ئەوەیە کە لەو مەودا مێژووییەدا هەوڵەکانی ناسینی رۆژهەلات و بەرهەم و نووسین لەبارەی رۆژهەلاتەوە لە ناوچە ئەڵماننشینەکان دەرنەکەوتووە، نەك پەیوەندی باشیان هەبوو، بۆیە بابەتیانە بوون، بۆیە ئەوەی زیاتر لە ڕاستییەوە نزیکە ئەوەیە کە ناکرێت لەو قۆناغەدا قسە لەسەر خودی رۆژهەلاتناسی ئەڵمانی بکرێت نەك هەلوێستیان.

کرد تاساڵی ١٢٧٢ و دوای نەمانی ئەمانیش ناوچەکە لە ساڵی ١٣٠٨ ەوە کەوتە دەست بنەماڵەی لگسمبۆرگ ...، بڕوانە : محمود سعيد عمران ، المصدر السابق ، ص٢٢٠-٢٥١ .

١٤نورمان ف. كانتور ، التاريخ الوسيط (قصة حضارة البداية والنهاية)، ترجمة وتعليق : قاسم عبدة قاسم ،عين ، القاهرة ، ص٣٠٤.

١٥ محمد فتح الله الزيادى ، المصدر السابق،ص٧٥.

١٦بڕوانە: هاشم جعيط ، المصدر السابق،ص٨٧ ؛ الإستشراق نافذة لتمو العلاقات www, 3c.org.

١٧نورمان. ف. كانتور ، المصدر السابق ،ص٣٠٤ .

تەوەری دووەم:

گەشەسەندنی ئەورووپا لە دوادواییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست و گۆڕانی تێڕوانینیان بۆ ڕۆژهەڵات.

لەڕاستیدا لەو ماوەیەدا کە باسکرا، ئیسلام تەنها لەرووی سەربازی و سیاسییەوە باڵا دەست نەبوو، بەڵکو دوای ئەو سەرکەوتنانەو دوای ئەوەی بوو بە تاکە هێزی ڕۆژهەڵات، هاوکات بوو بەمیراتگری تەواوی فیکری ڕۆژهەڵاتی کۆن و شارستانیەتی هیلنستی، ئیدی شانبەشانی فراوانخوازییەکانی و گەشەسەندنی ئابووری و کۆنترۆڵکردنی چەندین ناوچەو سەرچاوەی ئابووری گرنگ، پێشکەوتنە فیکری و شارستانی و زانستییەکانیش لە ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی ئیسلام لە برەوی بەردەوامدابوون، بەڕادەیەك کە لەوکاتەدا ڕۆژئاوا لەدواکەوتویی فیکری و زانستیدا دەژیا، لە ڕۆژهەڵاتدا دەیان ناوی گەورەی وەك: (جابر بن حيان) (٨١٣م)و (الخوارزمی) (٨٣٥م)و (أبوبكرالرازی) (٩٣٢م)و (إبن سينا)(١٠٣٧م) و (إبن الرشد)(١١٩٨م)، لە بوارەکانی کیمیاو فەلەکناسی و پزیشکی و فیکرو فەلسەفەدا دەدرەوشاونەوە، بۆیە لەوکاتەدا ڕۆژهەڵات بەبەراورد بە ڕۆژئاوا، زۆر پێشکەوتوتر بوو[18]، بەڵام هەر لە سەرەتای سەدەی یازدەوە لە ئەنجامی پێشکەوتنی ئامێرەکانی کارو هێوربوونەوەی شەڕوشۆڕی هۆزە بەربەرییەکان و زیادبوونی بەرهەمی کشتوکاڵی، وردەوردە بووژانەوەی ئابووری و گەشەسەندنی بازرگانی و پیشەگەری دەرکەوتن و شارەکان لە رووی دیمۆگرافیەوە بووژانەوە، ڕێژەی دانیشتوان هەتا دەهات لە زیادبووندابوو، بەشێوەیەکی گشتی لەو ماوەیەدا جێگیریی سیاسی و پێشکەوتنە ئابوورییەکان لە ئەورووپای ڕۆژئاوادا لە برەودابوون[19]، هێدی هێدی بەسەر لایەنی فیکرو زانست و تەواوی کایەکانی ژیانەوە کاریگەر دەبوون، ئەمەش وایکرد پێکهاتەی فیکری و زانستی کڵێسای کاسۆلیکی لەوماوەیەدا ڕۆژبەرۆژ زیاتر بەر رەخنە بکەوێت هاوکات لەپێناو بەردەوامبوون لەگەشەکردنەکەیدا بەرەو پێشهاتە فکیریەکان و بنەما فیکریە پێشکەوتووەکان ئاڕاستە بگرن، کە ئەوکات لەچاو ناوچەکانی خۆیانەوە لە ڕۆژهەڵات هەبوون[20]. ئەمە جگە لەوەی کە پێشکەوتنە ئابوورییەکانی ئەو سەردەمە لە ڕۆژئاوای ئەورووپا وکرانەوەی دەریای ناوەڕاست بەڕوویاندا لە دوای جەنگی خاچیەکانەوە، بازرگانیکردنی لەگەڵ ڕۆژهەڵاتدا، کرد بە پێویستییەکی گرنگی ڕۆژئاوا، واتە تەواوی ئەو دۆخە ئابووری و کۆمەڵایەتی‌و فیکرییە نوێیەی ڕۆژئاوا لەو ماوەیەدا، نزیکبوونەوەو تێگەشتنی لە ڕۆژهەڵات کردبوو بە پێویستییەکی مێژووی بۆ ڕۆژئاوا، لەبەرئەوە لەو ماوەیەدا بە هەردوو ڕێگەی سەربازی و فیکریدا دوو جوڵەی مێژوویی گەورە لە پەیوەندییە مێژووییەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دەرکەوتن، کە کاریگەرییەکی گەورەیان هەبوو لەسەر نزیکبوونەوەی

١٨نورمان ف.كانتور، المصدر السابق، ص ٣١٣ ، محمد الخطيب ،حضارة أوروبا فی العصور الوسطی ،دار علاءالدين ،دمشق ، ٢٠٠٦، ص٢٠٣-٢٠٨؛ سعيد عبدالفتاح عاشور ، المصدر السابق ، ص١٣٧-١٤٣.

١٩نعيم فرح، تاريخ أروربا فی العصور الوسطی ، جامعة دمشق، ١٩٧٨ ؛ ص٢٣٥ Carl Stephenson, Medieva Historyl, new yark, 1951,p2.

٢٠نورمان ف. كانتور ، المصدر السابق ، ص ٤٨٤.

رۆژهەلاَت و رۆژئاواو گەشەسەندنی هەولەکانی ناسینی رۆژهەلاَت لەلایەن رۆژئاواوە واتا رۆژهەلاَتناسی، ئەوانیش جەنگی خاچپیەکان و بزووتنەوەی وەرگێڕان بوون.

ئەگەرچی زۆردەمێك بوو هەندێك لە پاپاکان شەڕی ئیسلامیان بە شەڕێکی پیرۆز بۆ مەسیحیەکان راگەیاندبوو، بەلاَم لە سەدەی یازدەداو بە دیاریکراویش لە سالّی (١٠٩٥)دا لە کۆبوونەوەی کلیرمۆنی لە فەرەنسا پاپا (ئەربانی دووەم)(١٠٨٨-١٠٩٩)، بریارِی یەکەم هێرشی خاچپیەکانی بۆسەر موسولّمانەکان راگەیاند[٢١].

لێرەوە هەتا نزیکەی دوو سەدە دواتر، رۆژئاواییەکان چەند شالاَوو هێرشێکی جیاجیایان کردە سەر ناوچەکانی رۆژهەلاَت، کە بە لەشکرکێشی خاچپیەکان ناسراون[٢٢]، هۆکارو وردەکارییەکانی ئەم هێرشانە هەرچییەك بوو بێت بۆ ئێمە ئەوەندە گرنگ نییە، بەقەد ئەوەی ئەم هێرشانە کاریگەریی گەورەیان هەبوو لە نزیکبوونەوەی رۆژئاواییەکان لە رۆژهەلاَت و هاتنیان بۆ ناوچەکەو زیاتر ئاشنابوونیان بەتەواوی لایەنەکانی ژیان و بردنەوەی بۆ ناوچەکانی خۆیان و دەرکەوتنی کاریگەربوون بە فیکرو کلتورو شارستانی رۆژهەلاَت، لە رۆژئاواو هەولەکانی ناسینی ئەم شارستانیەتە لەویَ. لەبەرئەوەی قۆناغێکی زۆر گرنگ بوو لە قۆناغەکانی پەیوەندی نێوان رۆژهەلاَت و رۆژئاواو دەرکەوتنی بایەخدانی رۆژئاواییەکان بە نووسین لەسەر رۆژهەلاَت، چونکە سەرەرِای ئەو ئاشناییەو نزیکبوونەوەکەی کە باسکرا، هاوکات شکستی سەربازی رۆژئاواییەکان لەم جەنگەدا وای لە بەشێکی زۆر لە بیریارانی ئەوکاتەی ئەوروپا کرد، بیر لە ناسینی کەلتورو فیکری رۆژهەلاَت بکەنەوەو بانگەشەی بۆ بکەن[٢٣]، هەربۆیە بەشێك لە پسپۆڕانی بواری رۆژهەلاَتناسی رووداوەکانی ئەم جەنگە بەسەرەتای رۆژهەلاَتناسی دەزانن[٢٤]. هەروەها هەندێك لەوانەی باس لە رۆژهەلاَتناسی ئەلّمانی دەکەن پێیانوایە سەرەتای ئەم قوتابخانەیە لەوێوەوە دەستپێکردووە کە ئەلّمانە بەشداربووەکانی ئەم جەنگە لە کاتی گەڕانەوەدا بۆ ناوچەکانی خۆیان رۆلّیان هەبوو لە ئاشناکردنی ناوچەکەیان بە کەلتورو فیکری شارستانیەتی رۆژهەلاَت[٢٥].

هاوکات لەگەلّ هێرشی خاچپیەکاندا و هەر لەوماوەیەدا بەشێکی زۆر لە بیریارو زانایانی رۆژئاوا بۆ پڕکردنەوەی کەلێنە فیکری و زانستییەکانی رۆژئاواو تێرکردنی پێداویستییەکانیان لەو رووەوە، روویانکردە ناوچەکانی رۆژهەلاَت، بەتایبەت ئەندەلوس، لەوێدا بە فیکرو فەلسەفەو کەلتوری رۆژهەلاَت ئاشنابوون و بەرِادەیەکی زۆر پێی کاریگەربوون و بەشێکی زۆری ئەو بەرهەمانەیان وەرگێڕایە سەر زمانی لاتینی، لەم رووەشەوە چەندین ناوی وەك: (پوتروسی بەرِێز) (١٠٩٢-١١٥٦)، (ریمۆندلول) (١٢٣٥-١٣١٦) و (روجیربیکۆن)(١٢١٤-١٢٩٤) و چەندینی تر دەرکەوتن، کە بەدەیان تێکستی فەلسەفی و ئایینی و بەرهەمی ئەدەبیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی لاتینی بەقورئانیشەوە و لە بەرهەمەکانیاندا

---

٢١ مصطفى وهبة ، موجز تاريخ الحروب الصليبية ، مكتبة الايمان ،القاهرة ، ١٩٩٧،ص٩.

. ٢٢ بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم جەنگەوە بروانە : سعيد عبدالفتاح عاشور ، المصدر السابق ،ص ٤٢٤ -٤٥٢.

٢٣ بروانە :ريتشارد سوذرن ،صورة الإسلام في أوروبا في القرون الوسطى ،ترجمة رضوان السيد ، بيروت ، ١٩٨٤ ،ص٦٤-١٢٣.

٢٤ بروانە : أنور محمود زناتي ، المصدر السابق.ص٦٦.

. ٢٥ حسين يوسف و فارس عزيز المدرس ، مدخل الى الإستشراق (الدلالة ،التاريخ ،المنهج) ، جامعة الموصل ، ٢٠١١، ص١٢٦. .

سودیان لێبینیون[٢٦]، بەلاّم ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە و لەبارەی مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانییەوە بایەخی هەیە ئەوەیە کەیەکێك لەکەسە دیارەکانی ئەو ماوەیە، (ئەلبێرتی گەورە) (١١٩٣–١٢٨٠) بووە، کە زانایەکی گەورەی سەردەمی خۆی بووەو بە ڕەچەڵەك ئەڵمانییە، (ئەلبێرتی گەورە) یەکێکبوو لەو بیریارانەی کە سوودێکی زۆری لە بەرهەمەکانی (الفارابی) (٨٧٣م –٩٥٣م)و (إبن سينا) (٩٨٠م–١٠٣٧م) و(الغزالی) (١٠٥٧م –١١١١م) وەرگرتووە، لە زۆربەی مشتومڕە فەلسەفییەکاندا ڕێچکەی ئەوانی گرتۆتەبەر و بەدەیان تێکستی عەرەبی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی لاتینی و سوودی لێوەرگرتوون، لەم ڕووەوە کاریگەری زۆر گەورەی لەسەر ناساندنی کەلتوری ڕۆژهەلاّت بە ڕۆژئاواو ناوچەکانی ئەڵمانیا هەبووە[٢٧]، هەربۆیە هەندێك لە سەرچاوەکان کە باسی ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانی دەکەن کارەکانی ئەم پیاوە بەسەرەتای دەرکەوتنی ئەو قوتابخانەیە دەزانن، ئەگەرچی هەندێکی تر تەنانەت خودی ئەڵمانەکانیش ئەم بۆچوونە بەڕاست نازانن، بەلاّم هەرچۆنێك بێت ئەگەر کارەکانی ئەلبێرتی گەورە سەرەتای راستەقینەی ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانیش نەبن، بەلاّم بەشێکی گرنگن لە مێژووی ئەو قوتابخانە ڕۆژهەلاّتناسییە لە قۆناغە سەرەتاییەکانیدا، کاریگەریی باشیان هەبووە لەوەی ئەڵمانەکان بە ڕۆژهەلاّت بەگشتی و بەتایبەت بە ئیسلام ئاشنابکەن.

جگە لە بەشداربووانی جەنگی خاچییەکان و کارەکانی (ئەلبێرتی گەورە)، ناکرێت ڕۆڵ و کارەکانی پاشا (فرەدریکی دووەم)(١٢١٢–١٢٥٠)، کە حاکمی ناوچەی سەقلیە بوو، پاشان بوو بە پاشای ناوچەکانی ئەڵمانیا، وەك بەشێکی تر لە قۆناغەکانی ڕەوتی گەشەسەندنی پرۆسەی ناسینی ڕۆژهەلاّت لە ئەڵمانیا لە بیربکرێت، چونکە فرەدریکی دووەم زۆر کاریگەر بووە بە کەلتورو فەرهەنگی عەرەبی ئیسلامی و زمانی عەرەبیشی زانیوەو هەر بەو زمانەش بەردەوام فیکرو زانست و لۆژیکی لەگەڵ زانا عەرەبەکاندا تاوتوێکردووە، ئەمەش بۆخۆی تاڕادەیەك کاریگەری هەبووە لەوەی کە ئەڵمانەکان زیاتر بەکەلتورو زمان و شارستانیەتی ڕۆژهەلاّت ئاشنابن[٢٨].

کەواتە ئەگەرچی ئەم کارانە، سەرەتای ڕاستەقینەی ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانی نین، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا بەشێکی زۆر گرنگن لە قۆناغە سەرەتاییەکانی دەرکەوتنی ئەو قوتابخانەیە کە لەو ماوەیەدا دەرکەوتوون، ئەمە لەوکاتەدا کە کارە ڕۆژهەلاّتناسیەکان بەشێوەیەکی گشتی لەم قۆناغەدا لە چاو قۆناغی پێشووتر، سەرەڕای ئەوەی لە ڕووی چەندایەتییەوە فرەتر بوون، هاوکات لە ڕووی چۆنایەتیشەوە هەرچەندە هەتا ئەوکاتیش هەر لەسەردەستی پیاوانی ئاینی مەسیحییەوە ئەنجامدراون و میتۆدی لێکۆڵینەوە هەر ئایینی و دواکەوتووبووە، ئیسلام هەر مەترسی بووە بۆ ڕۆژئاوا، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا لەبەرئەوەی وەك هۆکاری پڕکردنەوەی کەلێنە فیکریەکان وهاوکات ئیسلام لە خۆیان

٢٦ أنور محمود زناتي ، المصدر السابق.ص٦٦ ؛ريتشارد سوذرن ، المصدر السابق ،ص ٧٦–١١٠.

٢٧ عبدة فراج ، معالم الفكر الفلسفي في العصور الوسطى ، القاهرة ، ١٩٦٩ ،ص ٢٠٨–٢١٠ ؛ يحيى مراد ،إفتراءات المستشرقين على الإسلام ورد عليها ، بيروت ،٢٠٠٤، ص ٤٣–٤٤.

٢٨ بروانە : مكسيم رودنسون ، جاذبية الإسلام ، ترجمة ألياس مرقص ، بيروت ، ٢٠٠٥، ص ٣٠–٣١.

پێشکەوتووتر تەماشا دەکرا، هەروەها بەهۆی پێشکەوتنە ئابووری و زانستی فیکرییەکانی ئەوکاتەی ڕۆژئاوا، لەو قۆناغەدا تاڕادەیەك تێڕوانینی ڕۆژئاوا بۆ ڕۆژهەلاّت گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، لە چەندین دەقدا باس لەوە کراوە کە ئیسلام تەنها ئایینی ترس و هەڕەشە نییە، بەڵکو ئایینی فیکرو زانستیشە، ئەم تێڕوانینە بە ڕوونی لە کارەکانی (ئەلبێرتی گەورە)و مەیلەکانی فردریکی دووەمدا دەردەکەوێت. کەواتە ڕۆژهەلاّتناسی ئەڵمانی، سەرەتا و پێشەی لە قۆناغێکی پێشکەوتووتر دەرکەوتووە لە چاو ناوچەکانی تری ڕۆژئاوا، کە تاڕادەیەکی زۆر لەو قۆناغەدا بە بەراورد لەگەڵ قۆناغەکانی پێشتر، گۆڕان ڕوویدابوو بەسەر تێڕوانینی ئەوروپییەکاندا بەرامبەر بە ڕۆژهەلاّت، ئەمەش ڕۆڵی هەبووە لەوەی ئەم قوتابخانەیە زیاتر مۆرکی بابەتییانە وەربگرێت و بەشێکی زۆر لە پسپۆڕانی ئەم بوارە وەك قوتابخانەیەکی بابەتییانەتر لێی بڕوانن.

تەوەرەی سێیەم: سەردەمی نوێ.

لەدوادواییەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا، هێدی هێدی دیاردەکانی بەرەوپێشچوونی ئابووری و فیکری و کۆمەلاّیەتی لە ڕۆژئاوای ئەوروپا چەکەرەیان کردوو لە نەشونمای بەردەوامدا بوون، لەکاتێکدا لەو ماوەیەدا شارستانی ئیسلامی لە ڕۆژهەلاّت وردە وردە بەهۆی بالاّدەستی توێژێکی سیاسی لاوازەوە، دوای پەڕینەوەی بەربەرەکانی باکوری ئەفریقیا بۆ ئەندەلوس و دەستگرتنیان بەسەر دەسەلاّتی ئەو ناچەیەدا و بالاّدەستبوونی سەلجوقیەکان لە بەشی ڕۆژهەلاّتی جیهانی ئیسلامیدا، بەرەو لاوازی دەچوو، چونکە ئەم دەسەلاّتانە کەمتر بایەخیان بە پێشکەوتنە ئابووری و فیکرییەکان دەداو زیاتر سەرگەرمی کێشەو ململانێی نێوخۆیی بوون. دوای ئەمەش ناوچەکانی ڕۆژهەلاّت کەوتنە بەر شالاّوی نەپساوەی هێرشەکانی مەغۆل و جەنگیز خان و هۆلاکۆ، بەمەش ئەم ناوچانە گرفتاری بەشبەش بوون و ناجێگری سیاسی درێژخایەن بوون و وردەوردە توخمەکانی مانەوەیان لە پێشکەوتوویی لەدەستدەدا[٢٩]، لە سەدەی شازدەوە بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی ڕۆژئاوا هاتنە ناوچەکانی ڕۆژهەلاّت وبە تایبەتی لەدوای دۆزینەوە جوگرافیەکان کاتێك توانیان شوێن پێ لەم ناوچانە قایم بکەن . شانبەشان لەگەڵ ئەو گەشەسەندنە ئابوورییانەدا، بنەماکانی شارستانی ڕۆژئاوا لە برەودابوون و کەلتورو شارستانی شار تا دەهات زیاتر پێشدەکەوت، لە ڕووی زانستی و فیکریشەوە، تا دەهات ئەوروپا گەشەی دەکردو بەدەرکەوتنی جووڵەکانی ڕێنیسانس و ڕیفۆرمی ئایینی لە ڕووی فیکرو زانستیشەوە پێیاننایە قۆناغێکی نوێ و میتۆدێکی نوێتر لە لێکۆڵینەوەو گەڕان بە دوای ڕاستییەکاندا، کە زیاتر میتۆدێکی مرۆییانە بوو، نەك میتۆدی ئاینییانەی مەسیحی، ئەمە جگە لەوەی لەوکاتەدا لەبری دەسەلاّتە گشتگیریەکانی جیهانی کاسۆلیکی و ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی پیرۆز، کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، لە ڕۆژئاوای ئەوروپادا هەبوون، چەند دەسەلاّتێکی ناوەندی، یان چەند دەوڵەتێکی پاشایەتی کە خاوەن ئابووری و بەرژەوەندی سەربەخۆبوون، وەك بریتانیا و فەرەنساو ئیسپانیاو پورتوگال دەرکەوتبوون و بەدوای بەرژەوەندییە

٢٩نورمان ف .كانتور ، المصدر السابق ، ص ٣١٥-٣١٧.

ئابووری و سیاسی و دیپلۆماسییەکانیاندا وێڵبوون و هەر لەم سۆنگەیەشەوە دەیانڕوانیە رۆژهەڵات، نەك مەسیحیبوون و ئیسلامی بوون.

کەواتە لەم قۆناغەدا رۆژئاواییەکان وەك ئیسلامی دوژمن و ترس لە چاوی پیاوە ئاینییە مەسیحییەکانەوە لە رۆژهەڵاتیان نەدەڕوانی، بەڵکو زیاتر وەك شوێنێکی بایەخدار بۆ بازرگانی و بەرژەوەندییەکانیان و لەچاوی پاشاو ئیمپراتۆرەکان و لە رێگەی زاناو رۆشنبیرەکانی سەردەمی دوای رێنیسانسەوە دەیانڕوانیە رۆژهەڵات، کە هەموو ئەمانە راستی و زانیاری دروستترو راستەقینەتر و وردتریان پێویست بوو، بۆیە لەم قۆناغەدا رۆژهەڵاتناسان تاڕادیەکی زۆر لە چاو قۆناغی پێشووتر بابەتییانەو زانستییانەترن، ئەگەرچی هەتا ئەوکاتیش تاڕادەیەك کاریگەریی میتۆدی ئایینی هەرمابوو، بەڵام لەچاو قۆناغی پێشوتردا جیاوازتربوو، هاوکات یەکێك لە مۆرکە سەرەکییەکانی رۆژهەڵاتناسی لەم ماوەیەدا ئەوەیە کە لێرەوە بە تەواوی رۆژهەڵاتناسی سەربەخۆیی هەر وڵاتێك دەردەکەوێت، ئەم پرۆسەیە بەڕادەیەکی زۆر دەبێتە پاشکۆیەکی گرنگی سیاسەتی دەوڵەتەکان بەرامبەر بە رۆژهەڵات، لێرەوە دەکرێت بەدروستی قسە لەسەر مێژوو و مۆرك و میتۆدی رۆژهەڵاتناسی هەر وڵاتێك لە وڵاتە رۆژئاواییەکان بکرێت، چونکە هەر لێرەوە ئیدی رۆژهەڵاتناسی و گرنگیدان بەناسینی رۆژهەڵات لەو وڵاتانەدا بایەخی زۆری پێدراوەو بۆ یەکەمجار لە سەدەی شازدەدا چاپەمەنی بە پیتی عەرەبی لە بەشی زۆری ئەو وڵاتانەدا دەرکەوت و چەندین کتێب و بەرهەم کەوتنە بەردەست.کە بە پێی بایەخی رۆژهەڵات بۆ ئەو وڵاتانە چەندین قوتابخانەو کورسی و بەشی تایبەت بە خوێندنی زمانە رۆژهەڵاتییەکان لەو وڵاتانەدا دەرکەوتن و بایەخێکی زۆر بەدەرچووانی درا، بۆ کارکردن لە باڵیۆزخانە وشوێنە دیپلۆماسیەکان و وڵاتەکانیان لە رۆژهەڵاتدا.

کەواتە لێرەوە دەکرێت بەپێی جۆرو قەبارەو ئاستی پەیوەندی و بەرژەوەندی هەر وڵاتێك لە وڵاتانی رۆژئاوا لەگەڵ رۆژهەڵاتدا بەدوای چەندایەتی و چۆنایەتی و مۆرك و میتۆدی رۆژهەڵاتناسی ئەو وڵاتەدا بگەڕێین و شیتەڵی بکەین، هەربۆیە بۆ ئەوەی مۆرك و میتۆدی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیش لەو ماوەیەدا تێبگەین، پێوستە جارێکیتر بگەڕێینەوە بۆ مێژووی ئەوکاتەی ئەڵمانیا و ئاستی پەیوەندییەکانی لەگەڵ رۆژهەڵاتدا.

لەڕاستیدا ئەگەر لە دۆخی ئەوکاتەی ئەڵمانیا وردببینەوە بەوە دەگەین کە ئەڵمانیا لەو ماوەیەدا لە رووی پەیوەندی بە رۆژهەڵات و سیستەمی دەوڵەتەوە، لەچاو بەشی هەرە زۆری ناوچەکانی تری رۆژئاوای ئەوروپاوە، لەدۆخێکی تەواو جیاوازدا بووە، چونکە ئەڵمانیا لەوکاتەدا بەتەواوی ترسێکی گەورەی لە ئیسلام هەبوو، هەرچەندە لەو کاتەدا شارستانیەتی ئیسلام لە پاشەکشەکردندابوو، بەڵام لە رووی سەربازییەوە ئەو دەوڵەتەی کە بەناوی دەوڵەتی عوسمانییەوە لەساڵی (١٢٢٩)دا دامەزرا، توانیبووی ببێتە هەڕەشەیەکی گەورە بۆ رۆژئاوا و لە پێشکەوتنە سەربازیەکانیدا بەردەوامبوو، بەڕادەیەك لەساڵی (١٥٢١)دا دەستی بەسەر بەلگراددا گرت و دواتریش لەساڵی (١٥٢٣)دا رۆدس و لەساڵی (١٥٤١) چووە ناو

مەجەرەوە، کە بەتەواوی لە ئەڵمانیا نزیکبووەوەو ئابلۆقەی شاری ڤیەننایاندا[30]، ئەم مەترسییەیان بۆ رۆژئاوا بارتەقای ترس و هەڕەشەی ترسی یەکەمی سەدەی حەوتەم بوو، بەلاّم ئەمجارەیان لەسەر ناوچەکانی ئەڵمانیا زیاتربوو، چونکە لەلایەکەوە لە سنورەوە لەو ناوچانە نزیکبوون، لەلایەکی تریشەوە، لە سەدەی دوازدە بەدواوە ئەڵمانیا خۆی بەناوەندی ئیمپراتۆریای رۆمانی پیرۆز دەزانی و (دایتی ئەڵمانی) پەرلەمانی فەرمی ئیمپراتۆریەکە بوو، کە لەوکاتەدا خۆی بەدەسەلاّتی گشتگیرو بەرپرسی پاراستنی ئەوروپای مەسیحی دەزانی[31].

کەواتە قۆناغی دووەمی مەترسی ئیسلام بۆ سەر رۆژئاوا لەو ماوەیەدا، کە دەوڵەتی عوسمانی بوو، زیاتر ئەڵمانیای گرتبووەوە، لەوکاتەشدا لە ئەڵمانیا ریفۆرمی ئاینی دەستی پێکردبوو،کە (مارتن لۆتەر)[32] ، بزوتنەوەکەی ڕاگەیاندبوو، بۆیە (مارتن لۆتەر) وەك پێشەوای جوڵەیەکی ئایینی، وەلاّمدانەوەی ئەم مەترسییە کە بەمەترسی تورکەکان بۆ سەر ئەوروپا ناسرابوو، وەك پیاوێکی ئاینی مەسیحی گرتە ئەستۆی خۆی، بەلاّم ئەمجارەیان کاسۆلیکی نەبوو، لە ئەڵمانیاوە وەلاّمی هەڕەشەی تورکەکان دەداتەوەو لێرەشەوە لە روانگەی ئەم دۆخە سیاسی و سەربازییەوە خوێندنەوە بۆ ئیسلام دەکات و لێیدەڕوانێت.

لۆتەر هەر لەساڵی (١٥٠١)ەوە لەو نامانەدا کە دژی کڵێسای ڕۆمانی دەینووسین ئاماژەی بە مەترسی تورکەکان کردووە، دواتریش لە ساڵی (١٥٢٤) بەدواوە چەند بابەتێکی لەبارەی خودی ئەو مەترسییەوە بەناوی (نامەکانی تورکەکان)ەوە نووسیوە، لەوانە نامەیەك بەناوی (دەربارەی جەنگ لە دژی تورکەکان) و (ئامۆژگاری جەنگی دژی تورکەکان)[33]. دواتریش لەساڵی (١٥٤٢)دا کتێبەکەی (ریکۆڵدۆ دامنتیکرۆس Damontecroce Ricoldo)ی بەناونیشانی (وەلاّمدانەوەی قورئان) ەوە وەرگێڕاوەیە سەر زمانی ئەڵمانی، کە یەکێك بوو لەو کتێبانەی کە لە سەدەی سێزدەدا بە زمانێکی زۆر زبرو دژە ئیسلام نووسرابوو، خۆیشی پێشەکییەکی درێژو پاشکۆیەکی بۆ نووسیوەو تیایدا هەڵوێستی توندی خۆی لەبارەی ئیسلامەوە دەربڕیوە[34]. ئەمە جگە لەوەی لە ساڵی (١٥٤٣)دا مارتن لۆتەر نوسخەیەکی قورئانی بە زمانی لاتینی بەدەستهێناوەو خوێندوویەتییەوە[35]، و چەند هەڵوێستێکی لەبارەی ناوەرۆکی قورئان و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ئیسلام نووسیوە. راستیەکەی هەڵوێستی لۆتەر وەك پیاوێکی ئاینی مەسیحی کە ئەویش وەك ترسێکی سیاسی و سەربازی و هەڕەشەیەکی ئایینی دەڕوانێتە ئیسلام، لەزۆر

---

٣٠ لودفيغ هاغمن ،مسيحية ضد الإسلام ،(حوار إنتهى إلى الإخفاق)، ترجمة محمد جديد ، تقديم رضوان السيد ، ط٢ ،٢٠٠٥ ، ص١٢٦.

٣١ بڕوانە : محمد محمد صالح ، المصدر السابق ،ص١٨- ١٩.

٣٢ مارتن لۆتەر لە ساڵی ١٤٨٣لە ناوچەی ئاییسلبن لە ئەڵمانیا لە دایکبووەو لە ساڵی ١٥١٧ و بزوتنەوەی ریفۆرمی ئاینی لە دژی کڵێسەی ڕۆما راگەیاندو ئاینزایەکی نوێی مەسیحی دامەزراندوە ، The Cambridg Modern History,vol(2),pp108-115.

٣٣ لودفيغ هاغمن ، المصدر السابق ،ص١٢٦-١٢٧.

. ٣٤ ريشتارد سوذرن ، المصدر السابق ، ص١٥٠-١٥٣.

٣٥ لودفيغ هاغمن ، المصدر السابق ،ص١٣٩-١٤٢.

شوێندا لە هەڵوێستی پیاوە ئاینییەکانی سەرەتاکانی سەدەکانی ناوەڕاست نزیکەو ئەویش بەهەمان چاو لە ئیسلامەکان دەڕوانێت و وەك ئەوان ئیسلام بە دوژمنی خوداو داردەستی شەیتان لە قەڵەم دەدات، پێیوایە کە ئیسلام دەوڵەتی کۆتایی زەمانەو بەشێکە لەو دیاردانەی کە دەبنە هۆکاری هاتنی دەجال. ئەمە جگە لەوەی لەسەر خودی کەسایەتی پێغەمبەر(د.خ)یش هەڵوێستێکی زۆر توندی نواندووە، وەك کەسێك کە کەوتووەتە ژێرباری درۆو شەیتانەوە، باسی دەکات و دەڵێت: بەمە قورئانی داناوە، بۆ شێواندنی باوەڕی مەسیحی و هیچ کاتێك وەك ئایینێکی ئاسمانی مامەڵەی لەگەڵ ئیسلام و قورئاندا نەکردووەو (محەمەد)ی وەك پێغەمبەر نەناساندووە[٣٦]، کەواتە ئەم هەڵوێستەی لۆتەر هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ هەڵوێستەکانی تری سەرەتاکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا نییە، بگرە توندتریشە بەڵام ئەوەی کە جیاوازە ئەوەیە، (مارتن لۆتەر) وەك بەشێك لە شەڕەکانی لەگەڵ کڵێسای ڕۆما، پێیوایە کە نابێت لە بەرامبەر ئیسلامدا پەنا بۆ جەنگ ببرێت، واتا جەنگی خاچییانە ڕەتدەکاتەوە، بەو بیانووەی کە هێرشی تورکەکان سزای خودایە بۆ مەسیحیەت، چونکە لەناوخۆدا گەندەڵ و خراپن، بەڵکو دەڵێت جەنگ لەگەڵ ئیسلامدا وەك جەنگانە لەگەڵ ئیرادەی خودادا، بۆیە ئەو زیاتر بانگەشەی ناسینی ئیسلام دەکات، کە لێرەدا زیاتر لە بۆچوونی کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەو سەرەتای سەدەی سێزدەوە نزیکە، واتە بۆچوونی پیاوانی وەك ڕۆجیربیکۆن و جۆن ویکلف و ئەوانەی داوایان دەکرد کە زیاتر لە ئیسلام تێبگەن نەك بە جەنگ ڕووبەڕووی ببنەوە[٣٧].

کەواتە ئەوکاتەی ئیسلام بوو بە ترسێکی سیاسی وسەربازی و هەڕەشەیەکی ئایینی ئەوا لە ئەڵمانیاش لەسەر زاری پیاوێکی ئایینی مەسیحییەوە (ئەگەرچی کاسۆلیکیش نەبوو) هەر هەمان هەڵوێستی لێدەکەوێتەوە کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا پیاوانی ئایینی هەیانبوو، کە لە راستیدا جومگەیەکی روونی مێژووی گەشەسەندنی پرۆسەی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیایەو لە بەشی هەرە زۆری سەرچاوەکاندا باس نەکراوە، جگە لەوەی کە لە بەشی زۆری سەرچاوەکاندا کاتێك باسی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لە سەرەتای سەردەمی نوێدا دەکەن، زیاتر دەیگێڕنەوە بۆ گەیشتنی دەستنووسەکانی (گلیۆم پۆستیلی[٣٨])ی فەرەنسی بۆ ئەڵمانیاو کارەکانی (یاکوب کرستمان) (١٥٥٤–١٦١٣[٣٩])، لەسەر ئەو دەستنووسانە، بەڵام راستییەکە ئەوەیە کە لۆتەر بەر لەوانە کاری لەسەر ئیسلام کردووە و زانیاری لەبارەیەوە کۆکردۆتەوە و قسەی لەسەرکردووە، بۆیە سەرەتای کاری ئەڵمانەکان لەسەر ئیسلام لەو ماوەیەدا لەلایەن لۆتەرەوەیە، نەك (کریستمان)، هەروەها لەو جومگەیەی مێژووی ناسینی رۆژهەڵات،

---

٣٦ بروانە : المصدر نفسه ،ص١٢٦–١٤٥.

٣٧ ریشتارد سوذرن ، المصدر السابق ، ص١٥١؛ لودفیغ هاغمن ، المصدر السابق ،ص١٢٩–١٣٢.

٣٨ گلیۆم پۆستلی ،رۆژهەڵاتناسی گەورەی فەرەونسا لە ساڵی ١٥٠١ لە دایك بووە ، لە ١٥٨١ کۆچی دوای کردوە و چەندین جار گەشتی بۆ ناوچەکانی رۆژهەڵات کردوە شارەزاییی لە بواری زمانەکانی گریکی و عەرەبی و عیبری و چەندین زمانی ئەوروپی و هەبوە و چەندین کاری لەباری ئەدەب و زمانی عەرەبیەوە ئەنجامداەوە. بۆ زانیاری زیاتر بروانە :عبدالرحمن بدوي،موسوعة المستشرقین ،ط٤ ،الاردن ، ٢٠٠٣، ص ١٣٥ –١٣٨.

٣٩ دواتر بە درێژی لە باسەکانی داهاتودا باس لەکارەکانی.

ڕۆژهەڵاتناسی لای ئەڵمانەکان هەمان هەڵوێستی پیاوانی ئاینی سەدەکانی ناوەڕاستی هەبووەو بگرە زۆرجار لۆتەر توندتریش قسەی لەسەر ئیسلام کردووە.

جگە لەو جیاوازییەی باسکرا، هاوکات ئەڵمانیا لە ڕوویەکی تریشەوە لەبەشی هەرە زۆری ناوچەکانی تری ڕۆژئاوای ئەوروپا جیاوازبووە، چونکە وەك باسکرا لەو ماوەیەدا چەند وڵاتێکی ناوەندی کە خاوەن بەرژەوەندی ئابووری و سیاسەتی سەربەخۆبوون دەرکەوتوون، ئەمەش ڕەنگدانەوەی بەسەر پرۆسەی ڕۆژهەڵاتناسی ئەو وڵاتانەوە هەبووە، بەڵام لەوکاتەدا ئەڵمانیا هەرچەند لە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و فیکرییەوە گەشەی سەندبوو، بەڵام بەهۆی جەند هۆکاریکی ئابوری وکۆمەڵایەتی وسیاسییەوە[٤٠] خاوەن دەسەڵاتێکی ناوەندی نەبوو، هەروەها هیچ بەرژەوەندییەکی ئابووری و سیاسی و یەکگرتوویان نەبوو[٤١]، بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیشیان نەپەڕیونەوە بۆ ڕۆژهەڵات، بۆیە لەوکاتەدا گەڕیدەو دیپلۆمات و بازرگانی ئەڵمانی بە ڕێژەیەکی یەکجار کەم نەبێت نەدەهاتنە ڕۆژهەڵات، چونکە دەوڵەت و دەسەڵاتێك نەبوو بۆ بەرژەوەندی خۆی پشتگیری ئابووری و مەعنەوی بۆ کارێکی لەمجۆرە دابینبکات، ئەمە جگە لەوەی کە لە بەرژەوەندی هیچ یەکێك لەو میرانەدا نەبوو پشتگیری چاپخانەی پیتی عەرەبی بکات و سامانی خۆی بۆ خەرج بکات، هەربۆیە پرۆسەی ناسینی ڕۆژهەڵات لەوکاتەدا لە ئەڵمانیا زیاتر دەکەوتە سەر هەوڵی تاکە کەسی، لەبەرئەوەی ئەوانیش نەیاندەتوانی گەشت بۆ ناوچە دوورەکانی ڕۆژهەڵات بکەن، زیاتر گەشتیان بۆ ناوچەکانی تری ئەوروپا دەکرد و پشتیان بەو سەرچاوەو کەرەستانە دەبەست کە لەو وڵاتانەدا بوون و لەوێوەوە دەگەیشتن بە ئەڵمانیا، سەرەتاکەشی لەو دەستنووسانەی (گلیوم پۆستیل)(١٥٠٥–١٥٨١)ەوە دەستیانپێکرد کە گەیشتبوونە کتێبخانەی (میری ڤالۆ). بۆ یەکەم جاریش (یاکوب کریستمان) (١٥٥٤–١٦١٣) لێکۆڵینەوەی لەبارەوە کردوون و لەم ڕووەشەوە لەساڵی (١٥٨٢)دا چەند کتێبێکی لەبارەی زمان و پیتە عەرەبیەکانەوە داناوە، بەر لەویش (مانویل تریمپلیۆنی(١٥١٠_١٥٨٠) کە پیاوێکی بە ڕەچەڵەك یەهودی بووە و دواتر بووە بەکاسۆلیکی و دوای ئەویش بە پرۆتستانتی، یەکێك بوو لەو کەسانەی چەند بابەتێکی لەبارەی ڕێزمانی زمانی کلدانی و سریانی نووسیوە. دوای ئەویش (ڤای ریونیوس) (١٥٤٥–١٦٠٢) لەبارەی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکانەوە کاریکردووە، هەر لەوماوەیەشدا تیۆلۆجیست (ڕۆسر سپای) لە هایدلبێرك بەسوود وەرگرتن لە دەقەکانی (پۆستیل) کتێبی پیرۆزی وەرگێڕایە سەر زمانی عەرەبی و داوای لە میرەکان کرد بە پیتی عەرەبی چاپبکرێت و بەرەو ڕۆژهەڵات ڕەوانە بکرێت، بەڵام هیچ میرێك وەڵامی داواکەی نەدایەوە[٤٢].

لەسەدەی حەڤدەدا کاتێك ڕۆژهەڵاتناسی هەتا دەهات لە ناوچەکانی تری ئەوروپادا پێشدەکەوت، بەشێکی زۆری ئەو ئەڵمانییانەی ئارەزووی ئەمجۆرە کارەیان دەکرد ڕوویان دەکردە هۆڵەندا و لەوێ

٤٠ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: هاشم التكريتي ، الأحوال العامة في ألمانيا عشية الإصلاح الديني ، مجلة كلية الاداب ، العدد ٢٨، ١٩٧٥ ، ص١٨–٣٥.

٤١ محمد محمد صالح ،المصدر السابق ،ص ١٥–١٩.

٤٢ بروانە :يوهان فوك ، تاريخ حركة الإستشراق (دراسات العربية والإسلامية في أوروبا حتى بداية القرن العشرين)،ترجمة عمر العالم،دار المدار الإسلامي،الطبعة الثانية ،بيروت،٢٠٠١ ،ص ٥٥–١٥٧.

هەوڵیاندەدا زمانی عەرەبی فێربن و چەند دەستنوسێك بەدەستبهێنن و کاری لەسەربکەن، لەوانەش (یۆهان ئیلیشمان)، کە وەك پزیشکێك چووە هۆڵەندا و لەوێ چەند دەستنوسێکی مەسکەوییەی لە کتێبخانەی لایدن دەستکەوت و وەریگێڕانە سەر زمانی لاتینی و لێکۆڵینەوەی لەسەرکردن. دوای ئەویش (یۆهان ئیرلیش هۆنگر(١٦٢٠-١٦٦٧) چووە هۆڵەندا و فێری زمانی عەرەبی بوو، یەکەم ئەڵمانیش بوو کە هەوڵیدا فێری بیبلۆگرافیای عەرەبی و مێژووی ئەدەبی عەرەبی ببێت. هەروەها ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ (فوپکە)، بەسوود وەرگرتن لە کتێبە ماتماتیکیە عەرەبیەکان چەند کارێکی لەبارەی ماتماتیکەوە ئەنجامدا[٤٣]. ئەمە وێڕای ئەوەی کە لە سەدەی حەڤدە بەدواوە چەندین چاپخانە بەپیتی عەرەبی لە شارەکانی (گۆتنگن) و(ڤیسپادن) و (لایبسك)ی ئەڵمانیادا دەرکەوتن[٤٤].

لە سەدەی هەژدەدا ڕۆژهەڵاتناسە ئەڵمانییەکان هەر لەسەردەستی مامۆستا هۆڵەندییەکاندا دەیانخوێندو بایەخیان بە ڕۆژهەڵاتناسی دەدا، کەسایەتی زۆر دیاری ئەم بوارەش لەو ماوەیەدا (ج.ج رایسکە) (١٧١٦- ١٧٩٧)بوو، کە بەشێك لە مێژوونووسان بە سەرمەشقی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی دەزانن، رایسکە زانایەکی دیاری بواری لاتینی و گریکی و زمانی عەرەبی بووەو چەندین کاری لێکۆڵینەوەو وەرگێڕانی لەبارەی دەستنووسە عەرەبییەکانەوە ئەنجامداوە. هەروەها لەوکاتەدا(جوستاف تیخسن)یش (١٧٣٤ -١٨١٥)، کە مامۆستای زمانی عەرەبی بووە لە رستۆك کارێکی زۆری لەبارەی زمانە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتەوە ئەنجامداوە[٤٥]. ئەمانەو چەندین کەسایەتی تر کە سەرجەمیان زانای بوارە جیاجیاکانی زانستە مرۆڤایەتی و زمانەوانیەکان بوون و بەشێوەیەکی ئەکادیمی کاریان لە بارەی دەقەکانی ڕۆژهەڵاتەوە کردووە[٤٦].

جگە لەوەی لەم ماوەیەدا ئەڵمانەکان پشتیان بە هۆڵەندیەکان دەبەست هاوکات بەشێك لە گەشت وگەڕان و نێردە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی هەندێك لە وڵاتانی ئەوروپا هەوڵیانداوە سوود لە توانا زانستییەکانی زانا ئەڵمانییەکان لە بوارە جیاجیاکاندا وەربگرن، لەم ڕووەشەوە چەندین کەسی شارەزاو زانای دیاری ئەڵمانی توانا ئەکادیمی و زانستییەکانی خۆیان لەو گەشتانەدا خستۆتەکار، واتە تەنها وەك کەسێکی زانستی بەهۆی توانا زانستییەکەیانەوە لەخزمەت سیاسەتی وڵاتانی تردا کاریان کردووە، بۆیە کارەکانیان ئەگەرچی لە چوارچێوەی سیاسەتی ئەو دەوڵەتانەدا بووە، بەڵام ئەوان زیاتر وەك کەسێکی زانستی دەرکەوتوون، بۆنموونە مێژوونوسی ئەڵمانی (هاینریش شیڤرس) یەکێك لە ئەندامانی (کۆمەڵەی ئەفریقی) بریتانی بووە، کە لە ساڵی (١٧٨٨)دا دامەزراوە و ڕۆڵێکی گەورەی لە دیاریکردنی بەرژەوەندییەکانی بریتانیا لە ئەفریقا بینیوەو لەم ڕووەشەوە لە دوای گەشتێك بۆ ناوچەکە، کتێبێکی بەناوی (کۆشش بە دوای ئەفریقیادا) نووسیوە[٤٧]. هەروەها (پۆل ئیسیرت) کە پزیشکێکی ئەڵمانی و شارەزای بواری

٤٣ یوهان فوك ، المصدر السابق ، ص ٩٤-٩٥.

٤٤ بروانە : نجیب العقیقی ،المصدر السابق ، ص ٣٤٩.

٤٥ المصدر نفسه ، ص ٣٤١.

٤٦ المصدر نفسه ،ص ٣٥٥-٣٥٧.

٤٧ میشال دوفیز ، أوروبا و العالم فی نهایة القرن الثامن عشر ، الجزء الاول ، دار الحقیقة ،بیروت ، ١٩٨٠ ، ص ٢٦٥ -٢٦٦ .

رووەكناسى بووه، بۆ ماوەيەكى زۆر لە قەلأيەكى دانيماركى لە كەنارەكانى كەنداوى كينيادا كاريكردووه، لەسالّى (١٧٨٥)شدا نامەيەكى بۆ (جۆزيف پـنكس)ى سـەرۆكى كۆمەلّـەى شـاهانەى بريتـانى نـاردووەو تيايدا ئاگادارى كردووەتـەوه كـه ئەگـەر كرێيـەكى بـه بـڕى (٥٠٠) جونـەيهى ئوسـتەرلينى لـە سـالّێكدا پێبدات، ئەوا دەتوانێت گەشتێكى سەركەوتووانەى بە ناوچەكانى ئەفريقادا بۆ ئەنجامبدات و زانيارييـەكى باشى لە بوارى رووەكى ناوچـەكەو سـوودەكانيەوه، بـۆ بەدەستبهێنێـت[٤٨] . هـەر لەوماوەيەشـدا بـوو، كـه (كارستن نيبور —Niebuher Carsten) لەسالّى (١٧٦١)دا بەشـدارى لـەو نێردەيـەدا كـرد، كـه (فردريكى پێنجەم)ى پاشاى دانيمارك بۆ توێژينەوه لە ناوچەكانى رۆژهەلأت، بەتايبەتيش لە ناوچە عەرەبيەكان، لە كۆپنهاگنەوه رێكخست، كـه لـە پێـنج زانـا پێكـدەهات، بـەلأم چـواريان لـە ميانـەى گەشـتەكەدا گيانيـان لەدەستداو تەنها (نيبور) توانى گەشتەكە ئەنجامبدات و گەشتێكى سـەركەوتووانە بەكەنـداوى عـەرەبى و فەلەستين و سوريا و ئێران و ئاسياى بچوكدا بكات و دەسـتكەوتێكى گـەورە بەدەسـتبهێنێت[٤٩] . هاوكـات هەر لە سەدەى هەژدەدا بوو سەرەتاى ئەنجوومەنـە رۆژهەلأتناسـييەكانى ئـەلّمانيا دەركـەوتن و لەسـالّى (١٧٥١) دا لەگۆتــەنگن و لــە (١٧٥٩)شــدا ميــونخ ئەنجومــەنى زانســتى بــە مەبەســتى شــيكردنەوەو دراسەكردنى سەرچاوە رۆژهەلأتييەكان دامەزران[٥٠] .

كەواتــە ئەگەرچــى دەولّــەتى ناوەنــدى و پشــتيوانى مەعنەويشــى نەبووه،بــەلأم پرۆســەى رۆژهەلأتناسى ئەلّمانى ئەگەر وەك وەلأمدانەوەى مەترسى دەولّەتى عوسمانى بووبێـت يـان وەك ويسـت و حەزى تاكەكەسى لە سەرتاى سەردەمى نوێدا سەرتا راستەقينەكەى دەركەوتووه وئەگەر بە پشت بەستن بە زانيارييەكانى ولأتەكانى تريش بووبێت هەر بەردەوام بووه و زيـاتريش وەك كايـەيكى زانسـتى كـارى لەگەلّ بابەتەكەدا كردووه، هەر ئەمەش وايكردووه هەنگاوەكانى ئەم قوتابخانەيە زانستيتر بووه لەوانيتر.

لــە ســەرەتاى ســەدەى نۆزدەشــدا ئــەلّمانيا هــەروەك پێشــتر نــەبووبووه قەوارەيــەكى سياســى يــەكگرتوو، بــەلّكو لەچــەند دەســەلأتێكى پەرتــەوازە پێكــدەهات و دەولّــەتێكى ناوەنــدى نــەبوو كــه بەرژەوەنــدى راســتەوخۆى لــە رووى ئــابوورى و سياســى و ديپلۆماســييەوه لــە رۆژهەلأتــدا هەبێــت و پەيوەندى و بەرژەوەندييەكانى لەگەلّ رۆژهەلأتدا هۆكاربن بۆگەشەسەندن و بەخشينى مـۆركێكى تايبـەت بە پرۆسە رۆژهەلأتناسييەكەى، بۆيە پسپۆڕانى ئەم بوارە هـەتا ئـەوكاتيش سـنورى ئـەوروپايان بـۆ ئـەم مەبەستە تێنەپەڕاندبوو، كه لەوكاتـەدا پێشـكەوتنە ئابووريـەكانى ولأتـەكانى تـرى ئـەوروپا و زيـادبوونى بەرژەوەندييەكانيان لە رۆژهەلأت و چڕبوونەوەى ململانێ ئيستيعمارييەكان لەو ناوچـانەدا، هـەتا دەهـات ناسينى رۆژهەلأتى بۆ ئەو ولأتانە بايەخدارتر دەكردو پرۆسـەى رۆژهەلأتناسـى و گەشـت و گەڕانـەكانيانى لـەم بـوارەدا و بۆخزمـەتكردنى بەرژەوەنديـە ئـابوورى و ئيسـتيعمارييەكانيان زۆرتـر دەكـرد، لەلايـەكى تريشەوه پێشكەوتنى ميتۆدە زانستييەكانى لێكۆلّينەوه زياتر دەبوونـە هۆكـارێكى تـرى گەشەسـەندن و

٤٨ ميشال دوفيز، المصدر نفسه ،ص ٢٦٦ .

٤٩ احمد محمود هويدى ، المصدر السابق ،ص ٤١ —٤٢ .

٥٠ نجيب العقيقى ، المصدر السابق ،ص ٣٥٠.

پێشکەوتنی رۆژهەڵاتناسی لە ئەوروپا بەشێوەیەکی گشتی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەبوونی دەوڵەتی ناوەندی وایکردبوو رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لە رووی چەندایەتیەوە هەر ئەو پێشکەوتنە زۆرە بەخۆیەوە نەبینێت، بەڵام لە هەمانکاتیشدا بووە هۆکاری ئەوەی کە ئەم پرۆسەیە لەوێدا مۆرکی پاشکۆیەتی بزووتنەوەی ئیستعمار وەرنەگرێت.

واتە نەبوونی دەوڵەتی ناوەندی چەند هۆکاری گەشەنەکردنی چەندێتی پرۆسەکە بوو، ئەوەندەش هۆکاری ئەوەبوو کە ئەم پرۆسەیە مۆرکێکی ئەکادیمییانە و دوور لەبەرژەوەندی سیاسی وەربگرێت، ئەگەرچی ئەوگەشەسەندنەی کە بەشێوەیەکی گشتی پرۆسەی رۆژهەڵاتناسی گرتبووەوە کاریگەری لەسەر گەشەسەندنی رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیش هەبوو، چونکە لەوکاتەدا سەرقاڵانی ئەم بوارە لە ئەڵمانیا هەروەك پێشتر روویاندەکردە ناوچەکانی تری ئەوروپا پشتیان بە سەرچاوەو کەرەستەکانی ئەو وڵاتانە دەبەست، لەوکاتەدا لەو وڵاتانەش کەرەستەی وردترو بایەخدارتر وردەوردە دەردەکەوتن، بەتایبەتی کە لەوکاتەدا هۆڵەندا لەرووی سیاسی و ئیستیعماری و سەرەنجامیش رۆژهەڵاتناسییەوە لە پاشەکشەدا بوو، لە بەرامبەریشدا فەرەنسا هەتا دەهات پێشدەکەوت، بۆیە ئەڵمانەکان زیاتر روویانکردە فەرەنسا و لەسەردەستی مامۆستا بەناوبانگەکانی ئەوێ، بەتایبەتیش (سیلفستەر دی ساسی[51]) کە یەکێك بوو لە مامۆستا گەورەکانی زمانە رۆژهەڵاتییەکان، پەرەیان بە تواناکانی خۆیان دەدا. ئەمە جگە لەوەی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا داگیرکردنی ئەڵمانیا لەلایەن ناپلیۆنەوە و چاکسازییەکانی لە بوارە سیاسی و کۆمەڵایەتی و زانستی و پەروەردە و فێرکاریەکانەوە رۆڵی خۆیان بینی لە پێشکەوتنی زانست و گەشەکردنی خوێندنگە و فێرگەو زانکۆکان و زیادبوون و چڕبوونەوەی هەوڵە زانستیەکان، لەنێویشیاندا بوارە رۆژهەڵاتناسییەکان[52]، هەربۆیە لەو ماوەیەدا رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی گەشەسەندنێکی بەرچاوی بەخۆوە بینی و چەندین کەسی بەناوبانگی وەك (فلهام فرایتاغ ١٧٨٨-١٨٦١)و(هایترش فلایشەر ١٨٠١-١٨٨٨)و(گوستاف فلیگل١٨٠٢ -١٨٧٠) و چەندانی تریش لە بوارەکانی دیراسەکردنی زمان و ئەدەب و مێژووی عەرەب و رۆژهەڵات دەرکەوتن، کە بە دەیان کاری ئەکادیمی و زانستییانەیان لە بوارە جیاجیاکانی رۆژهەڵاتدا ئەنجامدا[53].

سەرەرای ئەوکارانە هاوکات لەوکاتەدا چەند زانایەکی دیاری ئەڵمانی گەشت و گەرانیان بەناوچەکانی رۆژهەڵاتدا ئەنجامداوە و دەستکەوتی گەورەیان هەبووە، لەوانەش (ئوریشیاسبر زیتسن) کە لەساڵی (١٨٠٢)دا گەشتێکی بۆ رۆژهەڵات ئەنجامداوەو لە چەند وڵاتێکی هەردوو رۆژهەڵاتی دوورو نزیکدا ماوەتەو، هەتا ئەوکاتەی لە ساڵی (١٨١١)دا بە مردوویی لە نزیك یەکێك لە شارەکانی سعودیە

٥١ سلفستەر دی ساسی :لەساڵی ١٧٥٨ لە دایکبووەو لەساڵی ١٨٣٨ کۆچی دوای کردوە و بەرێوەبەری ئەو قوتابخانەیە بووە کەلەساڵی ١٧٩٥ دا لە شۆرشی فەرنسی بۆکێبرکێکردنی دەزگا رۆژهەڵاتناسەکانی بریتانیا بۆ خوێندنی زمانە رۆژهەڵاتیە زیندوەکان دامەزراند . بروانە: رضوان السید،المصدر السابق ،ص ١٤.

٥٢ یوسف کریاج و منفرد کروب ، تأملات فی الشرق (تقالید الإستشراق الفرنسی والألمانی و حاضره)، ترجمة عدنان حسن ومحمد صبح ، بیروت ،٢٠٠٦، ص٤٣.

٥٣ بروانە :نجیب العقیقی، المصدر السابق ،ص٢٥٥-٣٥٩ ؛ أحمد محمود هویدی ،المصدر السابق ص ٤١-٤٢ .

دۆزراوەتەوە. لەو گەشتەدا چەندین نموونەی ڕوەك و ئاژەڵ و كانزاو، هاوكات بەدەیان نموونـەی هونـەری و دەستنوسی كۆكردۆتەوە[54]. هەروەها (یۆهان جوتفرید ڤێنشتاین) (١٨١٥-١٩٠٥) كە لەساڵی (١٨٤٨)دا بووە بە كونسوڵی پروسیا لەدیمەشق و لەوێوە چەند گەشتێكی بەناوچەكانی شامدا ئەنجامداوەو چـەندین دەستنووسی كۆنی بە زمانە جیاجیاكان كۆكردۆتەوەو چەند توێژینەوەیەكی لەبارەی جوگرافیاو فۆلكلۆرو دیالێكتـەكانی زمـانی عـەرەبی بەئـەنجام گەیانـدووە، دوای گەڕانەوەیشـی لـە زانكـۆی بـەرلین بـووە بـە وانەبێژ[55].

هاوكـات ڕۆژهەڵاتــناسی ئـەڵمانی لەوماوەیـەدا بەڕادەیـەك گەشەیسـەند كـە سـەرباری نـەبوونی دەوڵەتی ناوەندیش ، لەساڵی (١٨٤٥)دا یەكەم كۆمەڵەی ئەڵمانی ڕۆژهەڵاتناسی بـەناوی (DMGZ)ەوە بەشێوەیەكی فەرمی دامەزرا، ئەمەش مۆركی پرۆفیشناڵی بە ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی بەخشـی و هـەر ئـەو كۆمەڵەیـەش یەكـەم گۆڤـاری ڕۆژهەڵاتناسـییانەی ئـەڵمانی لەسـاڵی (١٨٤٧)دا بـەناوی (DMGZ)ەوە دەركـرد، كــە (١١٤) ژمــارەی لێ دەرچــوو، ئــەم كۆمەڵەیــەش لەســەرەتادا لەلایــەن (فلایشــەر) ەوە سەرپەرشتی دەكرا و دوای ماوەیـەكیش چـەند لقێكـی لـە ئەسـتەنبوڵ و قـاهیرەو ئەسـفەهان و بەغـدادو بەیروت كردەوە[56].

كەواتە هەرچەندە ترس و هەڕەشەی دەوڵەتی عوسمانی وەك ئیسلام لە سەرەتای سەردەمی نوێدا مۆركی دەمارگیری و توندڕەوی بە ڕۆژهەڵاتـناسی ئەڵمانی بەخشیوە، ئەویش لەبەرئەوەی لەسەر دەستی پیاوێكی ئایینییەوە دەركەوتوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەبوونی دەوڵەتی ناوەندی و قەوارەیەكی سیاسی یەكگرتوو لە دواجـاردا مـۆركێكی تـری بـەم قوتابخانـە ڕۆژهەڵاتناسـیە بەخشـی، بـەوەی لەلایەكـەوە كـە لەوكاتەدا باوی پشتیوانی دەسەلاتی ولاتە ناوەندییەكان بوو لە كارەكـانی ڕۆژهەڵاتناسـی، نـەبوونی ئـەم دەسەلاتەش لە ئەڵمانیا وایكردووە كە ئەم پرۆسەیە لە ئەڵمانیا هـەتا ڕادەیـەك درەنگـتر و لاوازتـر لەچـاو ناوچەكانی تر گەشە بكات، كەچی هەر ئەوهۆكارە وایكرد كە لەوماوەیەدا پرۆسەی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی نەبێت بە پاشكۆی مەرام و سیاسەتە ئیستعمارییەكانی دەوڵەت و ئارەزوومەندانی ئەم بـوارە، زیـاتر وەك ئارەزوویەكی زانستی دەست بۆ ئەم كارە ببەن و كەمترین گەشت بەناوچەكانی ڕۆژهەڵاتـدا بكـەن، بـەڵكو پشت بەو سەرچاوانە ببەستن كە لە ولاتە ئەوروپییەكاندا هەبوون و وەك كەرەستەی زانسـتی و بـەمیتۆدی زانستییانەی سەردەمەكەیان كاری لەسەر بكەن، واتە وەك بەشێك لەكاری زانستی كاربكـەن، نـەك كـاری سیاسی، دواتریش وەك زانا لەگەشتی ولاتەكانی تردا بەشداربن و ئامانجیان زانستی بێـت و زیـاتر لـەوەی سیاسی و دیپلۆماسی بێت، كە هەر ئەوەش وایكرد، ئەگەرچی ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەوماوەیـەدا لەچـاو ناوچـەكانی تـری وەك فەرەنسـاو بریتانیـا و هۆڵەنـدا كـەمتربێت، بـەلام كارەكـانی ئـەو قوتابخانەیـە زانستییانەو ئەكادیمیترن و ئەم جیاوازیەش بە بـەراوردكردن لەگـەڵ قوتابخانـەكانی تـر، وای لـە زۆربـەی پسپۆڕانی ئەم بوارە كردووە كە ئەم قوتابخانەیە بە ئەكادیمیترو بابەتیانەتر بزانن لە قوتابخانەكانی تـری ڕۆژهەڵاتناسی.

٥٤ أحمد محمو هويدى ،المصدر السابق ص ٤١-٤٢.

٥٥ المصدر نفسه، ص ٤٢.

٥٦ بڕوانە : نجيب العقيقي، المصدر السابق ،ص ٣٤٩-٣٥١.

باسی دووەم

ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەدوای دامەزراندنی یەکێتی ئەڵمانیاوە

تەوەری یەکەم: ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لە دوای ساڵی (١٨٧١)ەوە هەتا جەنگی جیهانی یەکەم

دوای ئەوەی ماوەی چەند سەدەیەك بەهۆی نەبوونی دەوڵەتی ئەڵمانی سەربەخۆ و قەوارەیەکی سیاسی یەکگرتووەوە لە ئەڵمانیا، وەك باسکرا ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی دووربوو لە مۆرکی سیاسی و زۆر بەکەمی نەبێت لە ژێرباری ستراتیژ و بەرژەوەندی سیاسییانەی ولاتەکەیدا نەبوو. ڕۆژهەڵاتناسان بەبێ پشتیوانی و پشتگیریی دەوڵەت و دام و دەزگاکانی، کارەکانی خۆیان ئەنجامدەدا، بەلام لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەداو بە دیاریکراویش لە ساڵی (١٨٧١)دا لەبەرەنجامی هەوڵەکانی (ئۆتۆفۆن بسمارك)(١٨١٥-١٨٩٢)ی ڕوێژکاری شانشیی پروسیاو بەپشتیوانی پاشا، ناوچەکانی ئەڵمانیا گەیشتن بەئامانج و دوای سەرکەوتنیان بەسەر نەمساو فەرەنسادا، بۆ یەکەمجار دەسەلاتێکی سیاسی یەکگرتوو لە ئەڵمانیا، بەناوی ئیمپراتۆریای ئەڵمانیاوە دامەزرا[٥٧]. دەوڵەتی ئەڵمانیا زۆر بەخێرایی لە سەرجەم لایەنەکانی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسییەوە بووبە یەکێك لە ولاتە بەهێزەکانی ئەوروپا و لەماوەیەکی کەمدا بووبە رکابەرێکی بەهێزی ململانێ ئیستعمارییەکانی ئەو ماوەیە، کە هەتا دەهات لەسەر ناوچەکانی ڕۆژهەلات توندترو بەگوڕتر دەبوو، بەڕادەیەك لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەڵمانیا بووبە مایەی گەورەترین هەڕەشەو مەترسی بۆ ئاشتی نێونەتەوەیی و بەرژەوەندی زلهێزە کۆنەکان، کە هەموو ئەو گەشەسەندنانەو ئەو بە هێزییەو فراوانبوونەی بەرژەوەندیانە لە ڕۆژهەلات وململانێ ئیستعمارییەکان پێویستییەکی زۆریان بەناسینی ناوچەکانی ڕۆژهەلات هەبوو[٥٨].

ئیمپراتۆریای ئەڵمانی لەوکاتەدا بە سێ ئاراستە چاوی بڕیبووە فراوانخوازی و بلاوبوونەوەی بەرژەوەندییەکانی، ئاراستەیەکیان لە خودی ئەوروپا بوو، بەلام دوو ئاراستەکەی تر بەرەو ڕۆژهەلات بوون، بەتایبەتیش ناوچەکانی ئەفریقاو ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی دەوڵەتی عوسمانی، ئەمەش وای لە دەسەلاتی ئەڵمانیا کردبوو بایەخێکی زۆر بەناسینی ئەوناوچانە بدات[٥٩]، لەم رووەشەوو وردەوردە دەستبکات بەپشتیوانیکردن و هاوکاریکردنی پرۆسەی ڕۆژهەلاتناسی، لێرەشەوە ئەم پرۆسەیە، هاوشان لەگەڵ گەشەسەندنی ئیمپراتۆریای ئەڵمانی و بەرژەوەندییەکانی لە برەودابێت و پێشتر بکەوێت، هەر لێرەشەوە تێکەڵ بە ئەجنداو بەرژەوەندیە سیاسییەکان بێت[٦٠]. هەربۆیە لەوکاتەوە خودی دەوڵەتی ئەڵمانیا هەوڵی دامەزراندنی خوێندنگەو دەزگا ڕۆژهەلاتناسییەکانی دا، بۆ ئەم مەبەستەش چیتر پشت بەدەزگاکانی ولاتانی تر نەبەسترا، دوای حەوت ساڵ لە یەکێتی ئەڵمانیا و لە ساڵی (١٨٨٧)دا

---

٥٧ بروانە : فرغلى علي تسن ، تاريخ أوروبا الحديث و المعاصر ، دارالوفاء، الأسكندرية ، ٢٠٠٢ ، ص ١٣٥-١٤٠.

٥٨ عبدالوهاب عباس القيسى واخرون ، تاريخ العالم الحديث ،١٩١٤-١٩٤٥، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي ، جامعة بغداد، ١٩٨٣ ، ص٦-٧.

٥٩ رضوان السيد ، المصدر السابق ن ص٣١.

٦٠ يوسف كرياج و منفرد كروب ، المصدر السابق ،ص ٩٣.

خوێندنگەی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان لە بەرلین دامەزرا، لە ساڵی (١٩٠٧)یشدا پەیمانگەی ئیستعماری دامەزرا، کە لەلایەن (کارل هاینریش بێکەر)(١٨٦٧–١٩٣٣)ەوە بەڕێوەدەبرا، کە یەکێك بوو لەگەورەترین ڕۆژهەڵاتناسەکانی ئەڵمانیا، جگە لەوەش چەندین ڕۆژهەڵاتناسی گەورەی وەك (مارتن هارتمان) (١٨٥١–١٩١٨)کاریان تێدا دەکرد[٦١]، واتا لێرەوە بەڕێوەچوونی ڕۆژهەڵاتناسی و گەشەسەندنی بوو بە بەشێك لەئەرکەکانی دەوڵەت و ڕۆژهەڵاتناسەکانی لە چوارچێوەی ئەو دەزگایانەدا کە سەر بەدەوڵەت بوون، کەوتنە کار.

لە دوای یەکێتی ئەڵمانیاوە وەك باسکرا یەکێك لە ستراتیژە هەرە گەورەکانی ئیمپراتۆریا، گەڕان بوو بەدوای داگیرگە لە ئەفریقادا، بەشێکی تریشیان، ستراتیژی نزیکبوونەوە و هاوپەیمانی گرتن بوو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا، ئەویش وەك بەشێك لە ململانێکانی لەگەڵ زلهێزەکانی تردا، هەربۆیە لەو ماوەیەدا خودی ئیمپراتۆری ئەلمانیا دووجار لە ساڵەکانی (١٨٩٩ و ١٩١١)دا، سەردانی دەوڵەتی عوسمانی کردو و تێکەڵییەکی بازرگانی، سیاسی، دیپلۆماسی زۆر باشی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا دروستکرد، لەوکاتەدا چەندین پرۆژەی گەورەی بازرگانی و ئابووری لە چەشنی هێڵی ئاسنینی (بەغدا– بەرلین)و گەڕان و پشکنینی کانزایی و چەندین پرۆسەی ڕاهێنان و مەشقی سەربازی و نوێکردنەوەی سوپاو پڕچەککردنی سوپا لە نێوانیاندا ئەنجامدرا. بێگومان ڕۆژهەڵاتناس دەبوو ڕۆڵی گەورەو دیار، لە تەواوی ئەو کارانەدا و سەرجەمی پرۆسەکەدا بگێڕێت و کاریگەربووایە لەگەڕان و پشکنین وگەشتەکاندا و دۆزینەوەی ڕایەڵە جیاجیاکانی ئەو پەیوەندییەو لێکۆڵینەوە لەبارەی دانیشتوان و سەرجەم لایەنەکانی تریش بکات و سنوری دەسەلات و بەرژەوەندی وڵاتە زلهێزەکانی تر لەو ناوچانە دیاریبکات[٦٢]، هەربۆیە لەو ماوەیەدا چەندین پەیمانگەی تایبەت بە ڕۆژهەلات لە شارەکانی (بەرلین) و(هامبۆرگ) و ناوچەکانی تر کرانەوە و بە دەیان لێکۆڵینەوە و توێژینەوە لەبارەی ڕۆژهەلاتەوە ئەنجامدران، چەندین گۆڤاری ڕۆژهەڵاتناسی وەك (گۆڤاری لێکۆڵینەوەی بێزەنتییەکان)، لەساڵی (١٨٩٢) بەدواوە و (گۆڤاری کۆمەڵەی ئەڵمانی بۆ لێکۆڵینەوە فەلەستینییەکان) (ZDP.V) و (گۆڤاری ئەدەبیاتی ڕۆژهەلات) لە ساڵی (١٨٩٨)دا وگۆڤاری (تێگەشتنی ڕۆژهەلات) لە ساڵی (١٩٠٠)و چەندینی تریش هەر بەمەبەستی لێکۆڵینەوە لەو ناوچانە دەرکەوتن، کە بەشێکی زۆریان لە ژێر داواکاری و چاودێری و ڕاپرسی و بە پشتیوانی وەزارەتی دەرەوەو نووسینگەی سەرۆك وەزیران و لیژنەی کاروباری دەرەوەی پەرلەمان ئەنجامدران[٦٣] .

واتە لەدوای یەکێتی ئەڵمانیاوە گومانێك لەوەدانییە کە ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیش بوو بە بەشێك لە ستراتیژی دەوڵەت و تێکەڵ بە بەرنامەو خواستە سیاسییەکانی حکومەت بووەو لەم ڕووەشەوە چەندین ڕۆژهەڵاتناسی گەورەی ئەڵمانی خزیونەتە ناو بواری سیاسی و لەچەند پلەو پایەیەکی سیاسیدا بەشداربوون و بەشێکیان زۆر پێداگربوون لەوەی دەبێت فەلسەفەیەکی نوێ بۆ ڕۆژهەڵاتناسی دابڕێژرێت و

---

٦١ رضوان السيد ، المصدر السابق ، ص٢٩–٣٠.

٦٢ المصدر نفسه ، ص٣٢–٣١.

٦٣ نجيب العقيقى ، المصدر السابق ،ص ٣٥١–٣٥٢.

هەوڵبدرێت بخرێتە خزمەتی دەوڵەتەوە، کە رۆژهەڵاتناسی گەورە (هارتمان) یەکێك بوو لە دیارترینیان، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا سەرەڕای ئەو گۆڕانکارییانەش، کەچی دەکرێت بگوترێت رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەوماوەیەشدا بەتەواوی نەکەوتە ژێرباری سیاسەتی دەوڵەت و تاڕادەیەکی زۆر توانیویەتی خۆی لە نابابەتیبوون و دوورکەوتنەوە لە بنەما نائەکادیمیەکان بپارێزێت، ئەویش لەلایەکەوە لەبەرئەوەی پێشکەوتنە زانستییەکان و گەشەسەندنی میتۆدەکانی لێکۆڵینەوەی زانستی لەوکاتەدا لە ئەوروپا، بەتایبەتیش زانستە مرۆڤایەتییەکان وایان کردبوو هەر خودی رۆژهەڵاتناسی بەشێوەیەکی گشتی گۆڕانی بەسەردا بێت و زیاتر میتۆدیانەو ئەکادیمییانە کارەکانی ئەنجامبدات و کارەکانیان وردتر بن، لەلایەکی تریشەوە بەشی زۆری ئەو رۆژهەڵاتناسە ئەڵمانییانەی ئەوکات لە ئەڵمانیا بوون، ئەوانەبوون کە بەر لەدەرکەوتنی دەوڵەتی ئەڵمانیا، لەو بوارەدا کاریان کردبوو، بۆیە رەگ و ریشەیەکی ئەکادیمییان هەبوو، ئەوان پێشتر وەك زاناو بەمەبەستی زانستی وەك ئارەزوویەکی زانستییانەی خۆیان ئەم لایەنەیان هەڵبژاردبوو، بۆیە زۆربەیان پێداگربوون لە سەر پاراستنی سەربەخۆیی ئەکادیمییانەی رۆژهەڵاتناسی و دوورخستنەوەی لە پاشکۆیەتی سیاسی، ئەوان هەر بەهەمان شێوازو ریتمی پێشووی خۆیان لەسەر کاری خۆیان بەردەوام بوون، بۆنموونە (هـ.ل.فلایشەر)(١٨٠١–١٨٨٨) یەکەم سەرۆکی خوێندنگەی زمانە رۆژهەڵاتناسییەکان بوو، لەسەردەمی دەوڵەتدا، بەلام بەرلەوە یەکێك بوو لە رۆژهەڵاتناسە دیارو بەناوبانگەکانی ئەڵمانیاو چەندین کاری ئەکادیمی لەبارەی ئەدەب و زمانی عەرەبیەوە بە مەبەستێکی تەواو زانستی ئەنجامدابوو، بۆیە وا ئاسان نەبوو بەخێرایی لەمەبەستی پێشووی خۆی دووربکەوێتەوە، هاوکات سەرەڕای خستنەکاری هەوڵێکی زۆر بۆ رازیکردنی (بیکەر) بە تێکەڵبوون لە سیاسەتدا، بەلام هیچ مەبەست و ئامانجێکی سیاسی قبوڵ نەکرد و لەسەر شێوازە ئەکادیمییەکەی خۆی هەر بەردەوامبوو، لەدوای دەرکەوتنی دەوڵەتیش چەندین لێکۆڵینەوەی زانستییانەی لە سەر ئیسلام ئەنجامداو تەنانەت گۆڤارێکیشی بە ناوی (ئیسلام)ەوە دامەزراند[٦٤]، دەکرێت ئەمانە و چەندین نموونەی تری هاوشێوەی ئەمانە باسبکرێن، کە ئامادەنەبوون بچنە ژێرباری سیاسەت و دەستبەرداری کاری ئەکادیمییانەی خۆیان بن، جگە لەو هۆکارانەی باسکران هاوکات هۆکارێکی تریش هەبوو، کە تاڕادەیەك کاریگەربوو لە نەگۆڕانی هەڵوێستی ئەڵمانەکان لەکارەکانیاندا، ئەویش ئەوەبوو کە ئەگەر هەڵوێستی دژ بە ئیسلام بەردەوام یەکێك بووبێت لەو لایەنەی کە مایەی نابابەتیبوونی بەشێکی زۆری کاری رۆژهەڵاتناسانی قوتابخانەکانی تر بووبێت، ئەوا لە قوتابخانەی ئەڵمانیدا وەك پێشتر باسکرا لەبەشی زۆری کارەکانیدا مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم لایەنەدا بەڕادەیەکی زۆر وەك کەرەستەیەکی ئەکادیمی بووە، وەك لە مێژووی قوتابخانەکەدا دەرکەوت کەمتر ئەو دژایەتی و هێرشکردنە بەرچاو دەکەوێت، سەرەڕای ئەوەش کە سروشتی سیاسی و هەڵوێستی دەوڵەتی ئەڵمانیا لەوکاتەدا بەرامبەر بە ئیسلام، وەك پێشتر باسکرا ستراتیژی خۆ نزیککردنەوە بوو لە دەوڵەتی عوسمانی، کە ئەمەش رۆڵی هەبوو لەوەی کارکردن بەشێوەیەکی بابەتییانەو ئەکادیمییانە لەسەر ئیسلام، کە بەشێك بوو لە ستراتیژی دەوڵەت، بەبەرنامە

---

٦٤ رضوان السيد ، المصدر السابق ، ص٣٢–٣٣.

ئەنجام بدرێت، بۆ نموونە لەکاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا کە (جیهادی پیرۆز) راگەیەندرا هەریەك لە (هارتمان) و(بێکەر) کە دوو پسپۆڕی بواری ئیسلام بوون و بە دوو ئاراستەی جیاوازیش کاریان دەکرد، وەك کارێکی ئاسایی پیرۆزوگرنگ باسی ئەو جیهادەیان دەکرد و ستایشی سوڵتان و شێخی ئیسلامیان دەکرد، کاتێك لەلایەن رۆژهەلاّتناسەکانی قوتابخانەکانی تریشەوە رەخنەیان لێدەگیرا لەسەر ئەم هەڵوێستەیان، لە وەلاّمدا دەیانگوت پێویستە ئێمە ئیسلام، وەك ئەوە ببینین کە خۆیان دەیبینن، نەك وەك ئەوەی ئێمەی ئەوروپی بیری لێدەکەینەوە[٦٥]، بۆیە لەوکاتەدا بەدەیان کاری رۆژنامەیی و گوتار و لێکۆڵینەوەی گرنگیان لەبارەی ئیسلامەوە ئەنجامدا، ئەمە جگە لەوەی کە چەندین پسپۆڕی مەزنیان لەبارەی ئاینی ئیسلام و قورئان و مێژووی ئیسلام تێدا هەڵکەوتووە.

سەرەڕای هەموو ئەوانەی باسکران، پێویستە ئاماژە بەوەش بکرێت، کە رۆژهەلاّتناسی ئەڵمانی جگە لە مێژووی ئیسلام و زمانی عەرەبی، هاوکات بەشێکی تری کارەکانیان لەسەر زمان وئاین و کەلتورە جیاوازەکانی تری رۆژهەلاّت بووە، بەشی هەرە زۆری ئەو کارانەش وەك کاری شوێنەوارناسی و لەڕێگەی ئەو نێردەو شاندە زانستییانەوە ئەنجامدراوە کە ئەڵمانەکان بەمەبەستی کنەو پشکنین ناردوویانن بۆ ناوچەکانی رۆژهەلاّت و کارەکانیان جگە لە مەبەستێکی زانستییانەی شوێنەوارناسییانە ئامانجێکی تری نەبووە، ئەمەش بووە بە بەشێك لە مێژووی ئەو قوتابخانەیە، کە لەکاتی دەرکەوتنی حکومەتی ئەڵمانیشدا ئەمجۆرە کارانە نەك هەر نەوەستان،بەڵکو بەڕادەیەکی زیاتریش ئەنجامدران، تەنانەت خودی ئیمپراتۆر زۆر پشتیوانی لێکردوون و حکومەتیش خەرجی کارەکانی بۆ دابینکردوون، بۆیە لەوماوەیەدا چەندین نێردەو تیمی زانستی وەك تیمەکانی (سوریا)و (ئاکسۆم) هاتوونەتە ناوچەکانی رۆژهەلاّت و چەندین زانای شوێنەوارناسی گەورەی وەك (ئۆبۆخشتاین) و (هـ.کول) لەو تیمانەدا بەشداربوون و دەستکەوتی گرنگیان لەم لایەنەوە بەدەستهێناوە. هەر لەوماوەیەشدا بوو، کە (جەی.ئۆتیج) لەنێوان سالانی (١٨٨٣-١٨٨٤)و (کارل فون ڤۆتمبرگ) لەساڵی (١٨٨٩)دا بەپشتیوانی پاشاو ئەکادیمیای پروسی شاهانە هاتوونەتە ناوچە عەرەبییەکان و نیمچە دوورگەی سینا، هەروەها (أ.زاخاویش) بەر لەوان لە ساڵی (١٨٨٠)دا چەند گەشتێکی ئەنجامداوەو دواتریش ئەکادیمیای بەرلین چەند نێردەیەکی بۆ ناوچەکانی ئاسیای ناوەڕاست ناردووە، کە ئەم نێردانە بە دەیان دەستکەوت و دۆزینەوەی گرنگ و پڕبایەخیان لەبواری شوێنەوارو مێژووی کۆن و ناوەڕاست و ئەدەب و زمانە جیاجیاکانی ئەو ناوچانە بە شێوەیەکی ئەکادیمی ئەنجامداوە[٦٦].کەواتە کاری ئەڵمانەکان تەنها ئیسلام و لایەنی کۆمەلاّیەتی و سیاسی سەردەمییانەو بایەخدار بۆ ستراتیژ و سیاسەتی دەوڵەت نەبوو، بەڵکو بەشێکی زۆری کارەکانیان هەرخۆیان زانستییانە بوون و بەمەبەستی ئەکادیمی ئەنجامدراون، ئەگەرچی دەوڵەتیش پشتیوانی کردبن.

٦٥ رضوان السيد ، المصدر السابق ،ص ٣٣.

٦٦ أحمد محمود هويدى ، المصدر السابق، ص٤٣-٤٧.

بەمجۆرەش ئەگەرچی بە دامەزراندنی دەوڵەتی ناوەندی ئەڵمانی و فراوانبوونی بەرژەوەندییەکانی بەرەو ڕۆژهەڵات هەتا رادەیەك ڕۆژهەڵاتناسی لە ئەڵمانیا کەوتە ژێرباری ستراتیژی دەوڵەت و خزمەتکردنی بەرژەوەندییەکانی لە ڕۆژهەڵات، لە رووی پشتیوانیشەوە لەوماوەیەدا زۆر پشتی بە حکومەت دەبەست، کە ئەمەش کەم هەتا زۆر ڕەنگدانەوەی بەسەر بەشێك لە بەرهەمەکانیانەوە هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چۆنیەتی بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی ئەڵمانیا لە ڕۆژهەڵات و سروشتی پەیوەندییەکانی لە ناوچەکەداو هاوکات قوڵی ریشەیی ئەکادیمییانەی ئەم قوتابخانەیە و کارە شوێنەوارناسییەکانی ئەم قوتابخانەیە، رێگربوون لەوەی ئەم پرۆسەیە بەتەواوی بچێتە ئامێزی دەوڵەت و دەستبەرداری مۆرکە زانستی و ئەکادیمییەکەی خۆی ببێت، ئەمە جگە لەوەی کە هەر خودی پرۆسەی ئیمپراتۆریاو فراوانخوازییەکانی و لە ئامێزگرتنی ڕۆژهەڵاتناسی لەلایەن دەوڵەتەوە لە ئەڵمانیا ماوەیەکی زۆر کورتی خایاند و بە کەوتنەوەی جەنگی جیهانی یەکەم گورزێکی گەورەی بەرکەوت.

تەوەرەی دووەم :سەردەمی جەنگی جیهانی یەکەم(١٩١٤-١٩١٩).

بەکەوتنەوەی جەنگی جیهانی یەکەم بارودۆخی ناوەوەی ئەڵمانیا شێواو دۆخی جەنگ کاریگەری خراپی بەسەر سەرجەم لایەنە ئابووری و کۆمەڵایەتی و زانستییەکانەوە هەبوو. لایەنی ڕۆژهەڵاتناسی یەکێك بوو لەوکایانەی کە بەڕادەیەکی زۆر بەم بارودۆخە کاریگەربوو، ئەمەش بەهۆی سەرقاڵبوونی دەوڵەت بە جەنگ و نەبوونی پشتیوانی بۆ کارە ڕۆژهەڵاتناسییەکان و نەمانی ئازادی کارکردن لە داگیرگەو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی هاوپەیمانان ،ئەمانەش هەمووی وایانکرد، کارو بەرهەمە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی ئەڵمانیا لەوماوەیەدا بەڕادەیەکی زۆر کەمببنەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پەیمانگە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی ئەڵمانیا بەتەواوی لەکارەکانی خۆیان نەوەستان، بەڵکو لەو ماوەیەشدا کارەکانیان کەم هەتا زۆر هەر بەردەوامبوون، بەتایبەتیش ئەو کارانەی تایبەتبوون بەناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی و کارکردن لەسەر تورکیا، کە لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە لەلایەن (جۆرج یاکوب)ەوە دامەزرابوو و سەرپەرشتی کتێبخانەی تورکی دەکرد[٦٧].

لەو ماوەیەدا بەهۆی نزیکی دەوڵەتی عوسمانی و ئەڵمانیا، کە لەیەك بەرەی جەنگدا بوون، ئەڵمانەکان بەتەواوی لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا دەستواڵابوون و بڵاوبووبوونەوە، ئەمەش وایکرد چەندین کار لەم رووەوە ئەنجامبدەن، چونکە بەشێکی زۆر لە زاناو پسپۆڕانی بواری ڕۆژهەڵاتناسی لەوکاتەدا لە بواری سەربازیدا کاریان دەکرد و لەژێر خزمەتی سەربازیدابوون، بۆیە لەکاتی جەنگیشدا هەر لەسەر کارە زانستی و ڕۆژهەڵاتناسییەکانی خۆیان بەردەوامبوون، بەهاتنیان بۆ ئەو ناوچانە کارەکانی خۆیان ئەنجامدەدا، بۆنموونە لەو ماوەیەدا چەند کارێکی گرنگ لەم رووەوە ئەنجامدران، لەوانەش ئەو لێکۆڵینەوانەی بەچاودێری (تیۆدرۆ ڤیێند) لەسەر شاری دیمەشق ئەنجامدراون، هەروەها لەوکاتەدا ئەڵمانەکان بایەخێکی زۆریان بە شوێنەوارەکانی فەلەستین داوە، ئەمە جگە لەوەی لەو وێنانەدا

٦٧ أحمد محمود هويدي، المصدر السابق ،ص٥٣.

كە فرۆكە جەنگییەكانی ئەڵمانیا لەو ناوچانەدا دەیانگرتن چەندین ناوچەی گرنگیان دۆزیەوە، كە پێشتر لێكۆڵینەوەی لەسەر نەكرابوو، هەروەها چەندین كاری تر لەناوچەكانی عێراق و بە تایبەتیش بەغداد ئەنجامدراون، كە (هـ. ریتەر) نەخشەیەكی نوێی بۆشاری بەغداد دارشتووە و هاوكات لێكۆڵینەوەیەكی وردیشی لەبارەی ژیانی كەلتوری و میلی و شێوەزارەكانی خەڵكی عێراق ئەنجامداوە[٦٨]. سەرەڕای ئەمانە لەوماوەیەدا چەندین زانای ئەڵمانی و پسپۆڕی بواری رۆژهەلاتناسی لە زانكۆی ئەستەنبوڵ كاریان دەكرد، بەلاّم لەگەڵ هەموو ئەوكارانەدا كە باسكران و سەرەرای نەپسانی كارە رۆژهەلاتناسییەكان، جەنگی جیهانی یەكەم كاریگەریی لەسەر كەمبوونەوەی كارە رۆژهەلاتناسییەكان لەئەڵمانیا زۆربوو، لەبەرئەوەی جگە لە كاریگەرییەكانی سەردەمی جەنگ، هاوكات ئەڵمانەكان شكستێكی گەورەیان لەم جەنگەدا خوارد و دەوڵەتی ئەڵمانی لەدوای كۆنگرەی ئاشتی لە پاریس (١٩١٩)بەتەواوی لاوازكرا، ئەمەش كاریگەریی خراپی بەسەر پرۆسەی رۆژهەلاتناسی ئەڵمانیەوە هەبوو، بەلاّم لە پاڵ هەموو ئەو زیانەشدا كە بەر رۆژهەلاتناسی ئەڵمانی كەوت، ئەم جەنگە رۆڵی گەورەشی هەبوو لەوەی دووبارە رۆژهەلاتناسی ئەڵمانی لە ئامێزی دەوڵەت بێتەدەرو سەرجەمی پرۆسەی ئیمپراتۆریاو بایەخدانی دەوڵەت بە رۆژهەلاتناسی لەباربەرێت، بەمەش تەمەنی رۆژهەلاتناسی لە ئامێزی دەزگاكانی دەوڵەتدا لە ئەڵمانیا تەمەنێكی كورت بێت، ئەوەش كاریگەریی گەورەی هەبێت لەوەی ئەم قوتابخانەیە بەقوتابخانەیەكی ئەكادیمییانە ناو دەربكات.

تەوەرەی سێیەم: لە دوای جەنگی جیهانی یەكەمەوە هەتا هاتنی نازییەكان(١٩١٩-١٩٣٣).

شكستەكانی ئەڵمانیا لە جەنگی جیهانی یەكەم، بوو بەمایەی رووخانی ئیمپراتۆریای ئەڵمانی و لە شوێنی ئەویشدا حكومەتی كۆماری (ڤایمار) دامەزرا، كە بەهۆی ئەو بارودۆخە شپرزەیەی ئەڵمانیاوە، لەدۆخێكی زۆر لاوازدابوو، چونكە جگە لەوەی ئەڵمانیا بەهۆی جەنگی جیهانی یەكەمەوە گەورەترین شكستی سیاسی و سەربازی و ئابووری و دەروونی پێكەوت، هاوكات لە كۆنگرەی ئاشی پاریسیشدا بەپێی ئەو پەیماننامەیەی كە بەناوی (پەیماننامەی ڤێرسایە)وە بەسەر ئەڵمانیادا وەك دۆڕاوی جەنگ سەپێندرا، قەرزو قەرەبوویەكی زۆر خرایە سەر ئەڵمانەكان و ئەوەندەی تر دۆخی ئابووری و سیاسی ئەو ولاّتەی خراپتركرد، ئەمانە هەمووی كاریگەریی خراپیان بەسەر پرۆسەی زانستی و بەتایبەت بەسەر رۆژهەلاتناسی ئەڵمانییەوە هەبوو، ئەمە جگە لەوەی بەهۆی ئەو شكستەوە، دەرچوون و گەڕانی ئەڵمانەكان بۆ دەرەوەی ئەڵمانیا و بەتایبەتیش بۆ رۆژهەلاّت سنوردارکرابوو[٦٩]، هەر بۆیە لەدوای جەنگی جیهانی یەكەمەوە بۆ ماوەیەك رۆژهەلاتناسی لە ئەڵمانیا لاوازییەكی زۆری بەخۆیەوە بینیو كارەكانی بەڕادەیەكی زۆر بەرتەسك و سنوورداربوون، بەلاّم سەرەڕای هەموو ئەوانە، لەو ماوەیەشدا كارە رۆژهەلاتناسییەكان لە ئەڵمانیا بەتەواوی رانەوەستان، بەڵكو ئەگەر لە سنورێكی بەر تەسكیشدا بووبێت

٦٨ المصدر نفسه ، ص٥٣.

٦٩ بروانه : عبدالوهاب القيسيي واخرون ، المصدر السابق ، ص٤٩-٩٥-٩٦.

ئەڵمانەکان ئەم کارەیان ئەنجامداوە و بەشێك لە زانا ئەڵمانەکان گەڕان و گەشتەکانی خۆیان هەر ئەنجامداوە، بەتایبەتی دوای ئەوەی لەساڵی (١٩٢٥) بەدواوە بارودۆخی ئابووری ئەڵمانیا هەتا رادەیەك بوژانەوەی بەخۆیەوە بینی و جارێکی تریش رێگە درا بەگەڕانەکانی ئەڵمانەکان بۆ رۆژهەڵات، چونکە بەهۆی قەرزەکانی ئەمریکاوەو کشانەوەی فەرەنسیەکان لە شاری (رۆرهەر) ، لەو ماوەیەدا بوژانەوەیەکی ئابووری وڵاتی گرتەوەو جارێکیتر پەیمانگە و شاندە زانستییەکان، کە ئەمجارەیان بەبێ ویست و ئامانج و بێ پشتگیریی دەوڵەت دەستیان بەگەڕان وکارەکانیان لە رۆژهەڵاتدا کردەوە، بەتایبەتیش لە ڕێگەی کۆمەڵەی (هاریکاری فریاگوزاری بۆ توێژینەوەی زانستی)، کە لەوماوەیەدا شوێنی ئەکادیمیای قەیسەری و سەرجەم ئەو ئەکادیمیاو کۆمەڵانەی گرتبووەوە کە بەهۆی سیاسی و ئابوورییەوە هەڵوەشابوونەوە[٧٠].

سەرەتای کاری ئەڵمانەکان لەو ماوەیەدا بەشێوەیەکی بەرتەسك دەستیپێکردەوە و لاوازی ئابووری و کەمی پشتیوانییەکان وایان کردبوو، کارەکان کەمتر لەشێوەی شاندی گەورەدابن، بەڵکو زیاتر گەڕانێ بەشوێن دەستنووس و نووسینە کۆنەکانی رۆژهەڵاتدا، نەك کاری کنەو پشکنینی گەورەو فراوان و هەڵکۆڵینی گەورە، لەو ماوەیەدا (ی. شاخت) یەکێك بوو لەوکەسانەی کە چەند دەستنووسێکی زۆر دەگمەنی دۆزیەوە کە پێشتر نەناسراوبوون، هەر لەو ماوەیەشدا (هـ. راتینس)و (هـ. فۆن فیسمان) گەشتێکیان بۆ ناوچەکانی یەمەن کرد، کە سەرەتا کارەکانیان مەبەستێکی جوگرافی هەبوو، بەڵام دواتر چەند کارێکی گرنگیان لەسەر نەخش و نیگارەکانی ناوچەکە ئەنجامدا، کە دەکرێت بە کەسە یەکەمینەکان هەژماربکرێن کە کنەو پشکنینی ڕێك و ئەکادیمییانەیان لەناوچە سەختەکانی یەمەندا کردووە[٧١].

هەر لەو ماوەیەشدا بوو کە لەسەر داوای ئەکادیمیای ڤییەننا (ئەی.مورسیل)گەڕان و کنەیەکی زانستی بەناوچەکانی باشوری سوریاو باکوری رۆژئاوای ناوچە عەرەبییەکاندا ئەنجامداو دواتریش شەش بەرگی لەسەرکارەکانی نووسی. هەروەها (ئەی. فینگر) لەسەر داوای (کۆمەڵەی هاریکاری فریاگوزاری بۆ توێژینەوەی زانستی)، چەند جارێك بۆ ئەنجامدانی کاری زانستی چۆتە میسرو چەندین دۆزینەوەی گرنگی ئەنجامداوە، ئەمە جگە لەوەی بەردەوامی ئەمکارانە چەندین دەستکەوتی گەورەی لە بوارە جیاجیاکانی مێژوو و شارستانی رۆژهەڵاتی خستەڕوو، چەندین کتێبخانەی گەورەی کەسایەتی و کۆکردنەوەی دەستنووسی دەگمەنی لێکەوتەوە هەر لەوماوەیەشدا بوو چەند گۆڤارێکی گرنگ لەبارەی لێکۆڵینەوە لە سەر رۆژهەڵات دەرکەوتن لەوانەش (گۆڤاری تۆماری بەڵگەنامەو لێکۆڵینەوە لە رۆژهەڵات)، هەروەها (گۆڤاری لێکۆڵینەوەی سامی) و (گۆڤاری ئسلامیکا).

کەواتە ئەگەرچی ئەڵمانیا بەهۆی شکستەکانی جەنگەوە و خراپی بارودۆخی ئابووری و سیاسی و فیکری و زانستییەوە لە تەنگژەیەکی سیاسی و ئابووری گەورەدا دەژیا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەرچەندە

---

٧٠ أحمد محمود هويدي ، المصدر السابق، ص٥٣–٥٤.

٧١ المصدر نفسه ،ص ٥٣.

له ئاستێکی بەرتەسکیشدا بێت کارە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی هەر نەوەستان، ئەمە جگە لەوەی کە ئەو بارودۆخە ڕۆڵێکی زۆری هەبووە لەوەی کارەکانی ئەو ماوەیە زیاتر مەبەست و ئامانجی زانستییان هەبێت نەك سیاسی، کە ئەمەش جارێکیتر کاریگەری هەبوو لەوەی ئەم قوتابخانەیە بە ئەکادیمییانەتر لە قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییەکانی تر دەربکەوێت.

تەوەرەی چوارەم: سەردەمی نازیەکان(١٩٣٣-١٩٤٥).

له ساڵی (١٩٣٣) بەدواوە هەتا کۆتایی جەنگی جیهانی دووەم، ئەڵمانیا کەوتە ژێر دەسەڵات و بەڕێوەبردنی نازییەکان بەسەرۆکایەتی (ئەدۆڵف هتلەر)، ئەگەرچی لەو ماوەیەدا جارێکیتر ئەڵمانیا وەك هێزێکی سیاسی و ئابووری گەورە لەسەر شانۆی ئەوروپا دەرکەوتەوەو بووەوە بە یەکێك لە زلهێزەکانی جیهان[٧٢]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سیاسەت و بیرکردنەوەی نازییەکان پێویستییەکی ئەوتۆی بەکارە ڕۆژهەڵاتناسییەکان نەبوو، بۆیە ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەو ماوەیەدا بەڕادەیەکی زۆر لاوازبووەوە، ئەویش لەبەرئەوەی هەروەك بەشێك لە گەورە ڕۆژهەڵاتناسە ئەڵمانەکانی ئەو ماوەیە ئاماژەیان پێکردووە، وەك (فرێز شتیات)و(جۆزیف ڤان ئەس) و (یۆهانس)، لەو ماوەیەدا نازییەکان زیاتر بایەخیان بەفراوانخوازی لە ناوچەکانی ئەوروپا دەدا و بەشێکی گرنگ لە سیاسەتەکانیان تۆڵەسەندنەوە لە زلهێزە ئەوروپییەکان و قەرەبووکردنەوەی شکستەکانی جەنگی جیهانی یەکەم و هەڵوەشاندنەوەی بەندەکانی پەیماننامەی ڤێرسای بوو، لەلایەکی تریشەوە سیاسەتی ڕەگەزپەرستانەی نازییەکان جگە لە گەلانی ئاری و جەرمان، بەچاوی سووکەوە دەیانڕوانییە کەلتورو شارستانیەتی گەلانی تر، بەتایبەتیش ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە زێدی عیبرانیەکان بوو، بۆیە کەمتر بایەخیان بەلێکۆڵینەوە لەبارەی ئەو گەلانەوە دەدا، بەڵکو نازییەکان هەوڵیاندەدا ئەو جۆرە لێکۆڵینەوانە کەمبکرێنەوە، بەو پاساوەی کە ئەو بایەخەی چەندین ساڵە بەو لایەنە دراوە وایکردووە لێکۆڵینەوە لەبارەی شارستانی وکەلتوری ئەڵمانیا کەمببێتەوە، بۆیە لەو ماوەیەدا نازییەکان نەك پشتیوانیان لە لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بە ڕۆژهەڵات نەدەکرد، بەڵکو بەهەموو جۆرێك هەوڵی کەمکردنەوەیانیان دەدا[٧٣]، لەپاڵ ئەو هۆکارانەشدا، هۆکارێکی تر ئەوەبوو کە لەو ماوەیەدا چەندین ڕۆژهەڵاتناسی گەورە بەهۆکاری سیاسی و جیاوازی بیروڕا لەگەڵ نازییەکاندا و هەندێك جاریش بەهۆی جیاوازی ڕەگەزی بەتایبەتی جولەکەکان، ناچاربوون ئەڵمانیا بەجێبهێڵن، دیارترین نموونەشیان (شاخت)ە. هەروەها لەو ماوەیەشدا بەهۆی شەڕو شۆڕە بەردەوامەکانەوە، بەشێك لەو ڕۆژهەڵاتاناسانە لە جەنگەکاندا لەناوچوون، سەرەنجام، بەهۆی ئەو هۆکارانەی باسکران، لەسەردەمی نازییەکاندا ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی بەڕادەیەکی زۆر لە پاشەکشەدادەبێت[٧٤]، لەو ماوەیەشدا (پەیمانگەی بەرلین بۆ زمانە ڕۆژهەڵاتناسییەکان) لە زانکۆی بەرلین و سەرجەم ئەو دەزگایانەی کە تایبەتبوون بەم لایەنە،

٧٢ بۆزانیاری زیاتر بڕوانە : عبدالوهاب عباس القيسي واخرون، المصدر السابق، ص٩٧.

٧٣ بڕوانە : رضوان السيد ، المصد السابق ، ص٣٥؛ أحمد محمود الهويدي ، المصدر السابق ،ص١٦٣.

٧٤ بڕوانە : محمد فتح اله الزيادي ، المصدر السابق، ص٧٦ ؛ يوسف كرياج و منفرد كروب ، المصدر السابق ، ص٩٤.

چوونه ئامێزی زانکۆکان. زانکۆکان بوون به تاکه شوێنی ئەو جۆره توێژینەوانە[٧٥]، واته ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی لەماوەی حوکمی نازییەکاندا سەرەڕای ئەوەی که کەمبوونەوەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، هاوکات بەتەواوی له ئامێزی دەوڵەت و ستراتیجەکانی دەوڵەت چووەدەر و تەنها وەك کایەیەکی زانستی تەواو زانکۆیی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرا، هیچ پەیوەندییەکی به سیاسەتی دەوڵەت و تەنانەت ئامانجه تاکه کەسیەکانیشەوه نەبوو، لەو ماوەیەشدا ماوەماوه چەند کارێکی زانستییانه لەبارەی ڕۆژهەڵاتەوه له زانکۆو گۆڤاره زانکۆیییەکانەوه دەردەکەوتن[٧٦]، زانکۆکانی ئەڵمانیاش چەندین مامۆستاو پسپۆڕو شارەزایان لەو بوارەدا لەخۆدەگرت[٧٧]، واته جارێکیتر لەماوەی نازییەکاندا وەك سەردەمەکانی پێشووتر، ئەگەر دوورکەوتنەوەی ڕۆژهەڵاتناسی له ئامێزی دەوڵەت و بایەخپێدان و پشتیوانییەکانی له ئەڵمانیا له ڕووی چەندایەتیەوه هۆکاری کەمبوونەوەی بووبن، ئەوا له ڕووی چۆنایەتییەوه ڕۆڵیان هەبووه لەوەی که ئەو کارانه ئەکادیمییانەو زانستییانەبن.

تەوەرەی پێنجەم: ڕۆژهەڵاتناسی لەدوای جەنگی جیهانی دووەمەوە.

دوای کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی دووەم، له ساڵی (١٩٤٧)ەوه بۆ ساڵی (١٩٩٠) ئەڵمانیا بوو به دووبەشەوه، بەشێکیان که به ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتی ناسرا، سەر بەو بلۆکی سۆسیالیستی بوو، که لەلایەن یەکێتی سۆڤێتییەوه ڕێبەرایەتی دەکرا، بەشەکەی تریش که به ئەڵمانیای ڕۆژئاوایی ناسرا، له بازنەی جەمسەری وڵاته یەکگرتووەکانی ئەمریکادا دەخولایەوه. واته جارێکیتر ئەڵمانیا وەك دەوڵەت پەرتەوازه بووەوه، کەچی لەم ماوەیەشدا له هەردوو ئەلمانیادا تا ڕادەیەك بایەخ به ڕۆژهەڵاتناسی دراوه، بەڵام لەچاو پێشتردا زۆرکەمتربووه، چونکه لەوماوەیەدا ڕۆژهەڵاتناسی ئەورووپی به گشتی، بەهۆی ئەوەی که ناوەندی هێزی سیاسی و ئابووری و سەربازی له ئەورووپای ڕۆژئاوادا نەماو هەریەکه له یەکێتی سۆڤیەت و وڵاته یەکگرتووەکانی ئەمریکا شوێنیان گرتنەوه، بەشێوەیەکی گشتی بەرەو لاوازی چوو، وڵاته ئەورووپییەکان بەهۆی کەمبوونەوەی بەرژەوەندیەکانیان له ڕۆژهەلات کەمتر بایەخیان بەمجۆره لێکۆڵینەوانه دەدا، ئەمه جگه لەوەی لەو ماوەیەدا کاڵبوونەوەی ململانێیه ئیستیعمارییەکان و پێشکەوتنی زانکۆکان وکەڵەکەبوونی سەرچاوەیەکی زۆر لەبارەی ڕۆژهەڵاتەوه وایکردبوو که لێکۆڵینەوه ڕۆژهەڵاتییەکان زیاتر بچنه چوارچێوەی زانکۆکان و وەك بەشێکی زانستی لەناو زانکۆکاندا کارەکانیان ئەنجامبدەن، هەربۆیه ڕۆژهەڵاتناسی ئەڵمانیش به هەردوو بەشەکەیەوە، لەو ماوەیەدا له چوارچێوەیەکی بەرتەسکی زانکۆییدا مایەوه، چونکه ئەڵمانیا نەك هەر ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی ڕۆژئاوای ئەورووپا ڕۆڵی خۆی لەدەستدابوو، بەڵکو ئەو زیاتر له وڵاتەکانی ئەورووپا بایەخی خۆی وەك زلهێزێك لەدەستداو کەمترین بەرژەوەندی لەڕۆژهەڵاتدا هەبوو، لەبەرئەوەی خۆی بەدەست ململانێی هەردوو زلهێزی ئەو ماوەیەوه که

٧٥ أحمد محمود الهويدى ، المصدر السابق ، ص١٦٤–١٦٥ .

٧٦ بروانه :نجيب ،العقيق، المصدر السابق ، ص٣٤٣–٣٥٣.

٧٧ المصدر نفسه، ص ٣٤٣.

سۆڤیەت و ئـەمریکا بـوو دەینالأنـد، بۆیـە لەوماوەیـەدا لـەبواری رۆژهەلأتناسـی ئـەلّمانیا تـەنها چـەند لێکۆڵینەوەو ڕیپۆرت و گۆڤارێکی ئەکادیمیی دەرکـەوتن، لەوانـەش گۆڤـاری (جیهـانی رۆژهـەلأت ١٩٤٧) و (گۆڤاری لێکۆڵینـەوە ئاسیاییەکان) لەهەمان ساڵداو (گۆڤاری ئۆریانۆس) کە (هـ. ریتـەر) لەساڵی (١٩٤٨)دا لە ئەستەنبوڵ دەریکرد[٧٨]، هەروەها چـەند گۆڤـارێکی تـریش وەك (هونـەری رۆژهـەلأت) و (بلأوکـراوەی پەیمانگەی لێکۆڵینەوە رۆژهەلأتییەکان) لەسـالأنی (١٩٥٠–١٩٥٣)دا دەرکـەوتن، جگـە لـەوەی کـە چـەند گۆڤارێکی تری سەر بەزانکۆو پـەیمانگەکان کە تایبـەت بە کـەلتورو هونـەر و ئـەدەب و مێـژووی رۆژهـەلأت بوون لەوماوەیەدا دەرکران[٧٩].

لـەو ماوەیـەدا سـەرەتا ئەلّمانیـەکان زیـاتر هەوڵیانـدەدا لەسـەر ئـەو کەرەسـتە زۆرەی کـە پێشـتر کۆکرابوونەوە لەبارەی رۆژهەلأتەوە و ئەو لێکۆڵینەوانەی پێشتر لەبارەی مێـژوو فلیۆلۆجیـاوە ئـەنجامیان درابوون، دووبارە کایەیەکی ئەکادیمییانە لەبارەی رۆژهـەلأت و ئیسـلامەوە لـە زانکۆکانـدا بکەنـەوە، لـەم سۆنگەیەوە ئەو کەرەستەو کارانە بکەن بەبناغەی ئەکادیمییانە بۆ بەشە جیاجیاکان لە زانکۆکانـدا، بۆیـە هەتا ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی بیسـتیش ئـەلّمانیا، بایـەخێکی ئـەوتۆیان بـە رووداوو ململانێکـانی رۆژهەلأت نەدەدا، بەلأم لە شەستەکانەوە جارێکیتر هەست بەوە دەکرێـت کـە لەهـەردوو بەشـی رۆژئـاواو رۆژهـەلأتی ئـەلّمانیا وردەوردە بایەخـدانیان بـە رووداوەکـانی رۆژهـەلأت زیـاتر دەکـات و هەوڵـدەدەن لێکۆڵینـەوەکان لـەبارەی رۆژهەلأتـەوە فـراوانتر بکـەن و بەرنامـەی پێشـکەووتوتر دابڕێـژن، بۆیـە لـە ناوەڕاستی حەفتاکانی سـەدەی بیسـتەوە لێکۆڵینـەوەکان لـەبارەی رۆژهەلأتـەوە بایـەخێکی زۆر زیـاتری پێدەدرێت و چەندین لایەنی مەعریفی نوێی وەك جوگرافیاو زانستە سیاسیەکان و یاساو ئابووری، بایەخی پێدەدرێت[٨٠].

واتە لە ناوەڕاستی شەستەکانی سەدەی بیستەوە جـارێکیتر، لـە ئـەلّمانیا بایـەخ بـە رووداوەکـانی رۆژو پێشهاتەکانی رۆژهەلأت درایەوەو هەتا رادەیـەك لێکۆڵینـەوەی نـوێتر جیـا لـە لێکۆڵینـەوە مێـژوویی فیلۆلۆجیاکان، هاتنە نێو رۆژهەلأتناسـی ئەلّمانییـەوە، بەتایبـەتیش دوای ئـەوەی شۆڕشـی ئیسـلامی لـە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا لەئێران روویداو لە وێشەوە بزووتنەوە ئیسـلامییە سیاسـییەکان لـە تەواوی جیهانی ئیسلامی دەستیان بە نەشونماکردن کـرد، کـە ئەمـە رەنگدانـەوەی گـەورەی لـە ئـەورووپا بەگشتی و ئەلّمانیاش بە تایبەتی هەبوو، کاریگەربوو لەوەی جارێکیتر لێکۆڵینەوەکان لە بارەی ئیسلام و ناوچەکە زیاد ببێتەوە و پسپۆرو شارەزای بوارە جیاجیاکانی کەلتورو مێژووی ئیسـلام لێـك نزیکببنـەوەو لەو کێشانە بکۆڵنەوە[٨١].

---

٧٨ المصدر نفسه ، ص ٣٥١–٣٥٢.

٧٩ المصدر نفسه ، ص ٣٥٢٢.

٨٠ يوسف كرياج و منفرد كروب ،المصدر السابق ،ص ٩٤. ص٩٤.

٨١ المصدر نفسه،ص٩٤.

ئەنجامەكان

لە كۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا بەچەند ئەنجامێك گەیشتین، لەوانە گەیشتینە ئەوئاكامەی، كەئەوە جۆری پەیوەندیە مێژووییەكەی نێوان ناوچەكانی ئەڵمانیا و ڕۆژهەڵاتە كاریگەر بووە لە مۆركرێژكردنی ئەم قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسیەو وایكردووە كە نەبوونی پەیوەندی ڕاستەوخۆی نێوان ئەڵمانەكان و ئیسلام لەسەرەتای سەدەكانی ناوەڕاستدا، واتە لەوكاتەدا كە میتۆد میتۆدێكی ئایینی بووەو بەرهەمە ڕۆژهەڵاتناسییەكان دەمارگیرانەبوون، لە ئەڵمانیا ئەم جۆرە نووسینە دەرنەكەوتووە، بۆیە ئەمە بەشێكە لەو هۆكارانەی وایكردووە ئەم قوتابخانەیە لە قوتابخانەكانیتر ئەكادیمیانەتر بێتە بەرچاو ئەمە جگە لەوەی كە دەركەوتنی ڕەگ و ریشەی ئەم قوتابخانەیە لەكاتێكدا بووە ، كە تاڕادەیەك تێڕوانینی ڕۆژئاواییەكان بۆ ڕۆژهەڵات گۆڕانی بەسەرداهاتبوو، بەڵام لە لایەكی تریشەوە ئەوەمان بۆدەركەوت كە كاتێك مارتن لۆتەری پیاوی ئایینی وەك مترسییەك لەئەڵمانیاوە لەسەر ئیسلام دەدوێت، دوای چەند سەدەیەك و سەرەڕای بەرەو پێشچوونە فیكرییەكانیش هەرهەمان زمانی ئایینی و دەمارگیریی پێشوتری بەكارهێناوە.

ئەنجامێكی تری ئەم كارەمان ئەوەیە كە لە سەردەمی نوێدا و لەو كاتەدا كە وڵاتە كانی تری ئەوروبا ڕۆژهەڵاتناسییان تێكەڵ بە بەرژەوەندیە ئابووری وئیستعماریەكانیانەوە كردبوو ، ئەم قوتابخانەیە بەهۆی نەبوونی دەوڵەتی سەربەخۆوە، ئەم مۆركەی زۆر بەكەمی پێوە دیاربووە، ئەمە ئەگەرچی نەبوونی دەوڵەتی سەربەخۆ كاریگەر بووە لەوەی كارەكانی ئەم قوتابخانەیە لە چاو قوتابخانەكانی تر كەمتربن ،بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەو ماوەیەشدا شانبەشانی گەشەسەندنی میتۆدەكانی لێكۆڵینەوەی زانستی ئەم قوتابخانەیە كارەكانی لەم بارەیەوە هەروەك كایەیەكی زانستی ئەنجامداوە، هەر بۆیە ئەم ماوەیە كە ماوەی دەركەوتنی ڕۆژهەڵاتناسی دەوڵەتە سەرەبەخۆكان و گەشەسەندنی پرۆسەكەیە، بەگشتی مەودای ڕەنگرێژكردنی قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییەكانە ئەم قوتابخانەیە بەشێوازو مۆركێكی زانستییانەو ئەكادیمییانە گەشەیكردووە واتە نەبوونی دەوڵەتی ناوەندی ئەگەرچی كارگەری نەرێنی كردوەتە سەر پێشكەوتنی ئەم قوتابخانەیە لە ڕووی چەندایەتییەوە، بەڵام ڕۆڵی گەورەی بووە لە بەخشینی مۆركی زانستییانە بەم قوتابخانەیە لە ڕووی چۆنایەتییەوە، لەلایەكی تریشەوە بەوە گەیشتین كە ئەگەرچی لە دوای یەكێتی ئەڵمانیا لەساڵی (١٨٧١) بەدواوە، هەتا ڕاددەیەك ئەم قوتابخانەیە تێكەڵ بەئامانج و ویستە سیاسییەكان بووە، بەڵام بەهۆی ڕەگ و ریشە ئەكادیمییەكەی لەلایەك و لەلایەكی تریشەوە بەهۆی كورتی ماوەكەو جۆری پەیوەندییەكان بە ڕۆژهەڵاتەوە، ئەم قوتابخانەیە مۆركی زانستی خۆی لە دەستنەداوە و دوای ئەمەش ڕووداوە مێژووییەكان بواریان نەداوە لە دوای جەنگیش جارێكیتر ئەم كایەیە لە ئەڵمانیا ببێتە بەشێك لە ئامانج و سیاسەتی دەوڵەت، كەواتە ئەوە مێژووی خودی ئەڵمانیا وئەو قوتابخانە ڕۆژهەلاتناسییەو جۆری پەیوەندییەكانی ئەو وڵاتەیە بە ڕۆژهەڵاتەوە كە لەچاو قوتابخانەكانی تر كەمترین ماوە لەژێر چاودێری و پشتگیری سیاسەت و دەوڵەتدا بووە، وایكردوە ئەم قوتابخانەیە لە سەرجەم قوتابخانە ڕۆژهەڵاتناسییەكانی تر ئەكادیمییانەتر بێت.

سەرچاوەکان

یەکەم: عەرەبیەکان

١ـ أحمد محمود هويدى، الإستشراق الألماني (تاريخه و واقعه وتوجهاته المستقله)، القاهره، ٢٠٠٠.
٢ـ أدوارد سعيد، الإستشرق (المعرفة –السلطة –الانشاء)، ترجمة: كمال أبو ديب، ط٧، بيروت، ٢٠٠٥.
٤ـ أنورمحمود زناتى، زيارة جديدة للإستشرق (مع دراسة للرؤية الإستشراقية منصفة للرسول محمد(ص))، القاهرة، ٢٠٠٦.
٥ـ حسين يوسف و فارس عزيز المدرس، مدخل الى الإستشراق (الدلالة، التاريخ، المنهج) جامعة الموصل، ٢٠١١.
٦ـ يان دوبراتشينسكى، أوروبا والمسيحية (المرحلة الصليبية)، ترجمة: كبرو لحدو، ج٢، دمشق ، ٢٠٠٧.
٧ـ ريتشارد سوذرن، صورة الإسلام فى أوروبا فى القرون الوسطى، ترجمة رضوان السيد، بيروت ١٩٨٤.
٨ـ سعيد عبدالفتاح عاشور، أوروبا في العصور الوسطى (التاريخ المسيحي)، ج١ ، مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة، ١٩٧٨.
٩–عبدالرحمن بدوي،موسوعة المستشرقين ،ط٤ ،الاردن ، ٢٠٠٣.
١٠ـ عبدالوهاب عباس القيسى واخرون ، تاريخ العالم الحديث، ١٩١٤–١٩٤٥، وزارة تعليم العالى والبحث العلمى، جامعة البغداد، ١٩٨٣.
١١ـ عبدة فراج، معالم الفكر الفلسفى فى العصور الوسطى، القاهرة، ١٩٦٩.
١٢–لودفيغ هاغمن، مسيحية ضد الإسلام، (حوار إنتهى إلى الإخفاق)، ترجمة محمد جديد، تقديم رضوان السيد، ط٢، ٢٠٠٥.
١٣ـ محسن محمد حسين، الإستشراق برؤية شرقية، بيت الوراق،بغداد ، ٢٠١١.
١٤– محمد الخطيب، حضارة أوروبا فى العصور الوسطى، دار علاءالدين، دمشق، ٢٠٠٦.
١٥ـ محمد فتح لله الزيادى، الإستشراق اهدافه و وسائله، دار القتيبة ، بيروت، ١٩٨٠.
١٦ـ محمود درابيسة، الإستشراق الألمانى المعاصر، أربد، ٢٠٠٣ .
١٧ـ محمود سعيد عمران، تاريخ أوروبا فى العصور الوسطى، النهضة العربية، بيروت، ٢٠٠٦.
١٨ـ مصطفى وهبة، موجز تاريخ الحروب الصليبية، مكتبة الايمان، القاهرة ، ١٩٩٧.
١٩ـ مكسيم رودنسون، جاذبية الإسلام، ترجمة الياس مرقص، بيروت، ٢٠٠٥.
٢٠– ميشال دوفيز، أوروبا و العالم فى نهاية القرن الثامن عشر ،الجزء الاول، دار الحقيقة، بيروت، ١٩٨٠.
٢١ـ نجم فرح، تاريخ أوروبا فى العصور الوسطى، جامعة دمشق، ١٩٧٨.
٢٢ـ نورمان ف. كانتور، التاريخ الوسيط (قصة حضارة البداية والنهاية)، ترجمة وتعليق: قاسم عبدة قاسم، عين، القاهرة.
٢٣– هاشم جعيط، أوربا والإسلام، ترجمة طلال عتريس، بيروت ،١٩٨٠.
٢٤– كلود دلماس، تاريخ الحضارة الأوروبية، ترجمة توفيق وهبة، بيروت، ١٩٧٠.
٢٥ - يحيى مراد ،إفتراءات المستشرقين على الإسلام ورد عليها، بيروت، ٢٠٠٤.
٢٦ـ يوسف كرباج و منفرد كروب، تأملات فى الشرق (تقاليد الإستشراق الفرنسى والألمانى و حاضره)، ترجمة عدنان حسن ومحمدصبح، بيروت، ٢٠٠٦.
٢٧– يوهان فوك، تاريخ الحركة الإستشراق، (دراسات العربية والإسلامية فى أوروبا حتى بداية القرن العشرين)،ترجمة عمر لطفي العالم،دار المدار الإسلامى،الطبعة الثانية ،بيروت،٢٠٠١.

دووەم: ئینگلیزیەکان

٢٨- Carl Stephenson, Medieval History, New yark, 1951.
٢٩- The Cambridg Modern History,vol(2).

سێیەم: گۆڤارەکان

٣٠– هاشم التكريتى ، الاحوال العامة فى الألمانيا المسيحية، مجلة كلية الاداب، العدد ٢٨، ١٩٧٥.

چوارەم: سایتە ئەلیکترۆنییەکان

٣١– الإستشراق نافذة لنمو العلاقات-www, c.org

کورتەی بابەت

قوتابخـانی ڕۆژهەڵاتناسـی ئـەڵمانی یەکێکـە لـەدیارترین قوتابخانـە ڕۆژهەڵاتناسـییەکان کـە لـە چـاو قوتابخانەکانی تردا تا ڕادەیەکی زۆر کارەکانی بابەتیانە تر ئەنجامداوە کارێکی زۆری لەبارەی کایە جیاجیاکـانی ڕۆژهەڵاتەوە ئەنجامـداوە هـەر بۆیـە هەوڵـدەدەین لـەم کارەمانـدا لـەو هۆکارانـە بکۆڵینـەوە کـە بوونەتـە مایـەی بابـەتیبوونی ئـەم قوتابخانـە ڕۆژهەڵاتناسـییە ئـەویش لـە ڕێگـای قوڵبوونـەوە لـە مێـژووی ئـەم قوتابخانەیـەو شیتەڵکردنی ڕەهەندە جیاجیاکانی وشیکردنەوەی مۆرك ومیتۆدی کارکردنی،لە ڕێی دابەشکردنی بابەتەکەوە بە سەر دەروازەیەك ودوو باسی سەرەکیدا، کە لە دەروازەکەدا هەوڵدراوە چەند بۆچوونێك لە بارەی ئەم قوتابخانـە ڕۆژهەڵاتناسیەوە بخرێتە ڕوو،لە باسـی یەکەمیشـدا لـە سـێ تـەوەرەی سـەرەکیدا تیشـك خراوەتـە سـەر مێـژوو ومۆرکی ئەم قوتابخانەیە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستەوە تا یەکێتی ئەڵمانیا.

لە باسی دووەمیشدا کە لە پێنج تەوەرە پێکهاتووە قسە لـە سـەر ڕۆژهەڵاتناسـی ئـەڵمانی کـراوە لـە دوای یەکێتی ئـەڵمانیاوە تـا جـەنگی جیهـانی یەکـەم ودواتـر سـەردەمی جـەنگ ودوای جـەنگ وسـەردەمی نازییـەکان دواتریش لەجەنگی جیهانی دووەمەوە تا شەڕی کەنداو.

ملخص الموضوع

تعد المدرسة الإستشراق الألماني من أبرز المدارس الإستشراقية ،حيث أنجزت الكثير مـن الدراسـات حـول الشرق من النواحی التاريخية و اللغوية والادبية والحضارية و التراث الشرقی وقد تميزت هـذه المدرسـة عـن غيرهـا بموضوعيتها وعلميتها ومن هنا ارتأينا دراسة هذه المدرسة الإستشراقية وذلك لمعرفة وتحليل الاسباب التی كانـت وراء اخذها هذا المنحى والطابع فقد حاولنا فی عملنا هذا التعمق فی تأريخ و ابعاد هذه المدرسة المختلفـة و تحلل مناهجها و طابع اعمالها عن طريق تقسيم البحث الى مدخل و مبحثين رئسيين ،فی المدخل حاولنا ان نـبين بعض الأراء المنسوبة الى هذه المدرسة الاستشراقية وفی المبحث الاول فی ثلاث (محاور) سلطنا الضوء علـى تاريخ و طابع هذه المدرسة من بداية القرون الوسطى الى قيام الاتحاد الالمانی.

وفی المبحث الثانی تناولنا شكل العمل المنجزة للاستشراق الالمـانی بعـد الاتحـاد الالمـانی و ذلـك فـی خمس (محاور) يتضمن الاستشراق الالمانی بعد الاتحادوخلال فترة الحرب العالمية الاولى وبعد الحـرب أثنـاء فـترة الحكم النازی الى حرب الخليج.

Abstract

A School of German Orientalism is a well-known school among schools of oriental studies. The school has done many researches about history, languages, culture and civilizations of the east. Compare with other schools, German Orientalists wrote their works more objectively with elaborate academic disciplines. This paper attempted to study its history and methodology in-depth in order to understand its dimensions. This study divided into an introduction and two parts. Firstly, different arguments about the school of German Orientalism have been discussed in the introduction. Secondly, in part one its history and characteristics of the school has been discussed from the beginning of middle Ages to the era of unification of Germany. Finally, it discussed the works that achieved after unification of Germany which divided it into five sections; they cover the history of the German Orientalism after unification of Germany til a Gulf War.

ڕەوشی تەندروستی لیوای سلێمانی
لە سەردەمی دەسەڵاتی پاشایەتی لە عێراقدا
لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە

د. بەختیار سەعید مەحمود
مامۆستا لە بەشی مێژووی فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتیەکانی
زانکۆی ڕاپەڕین/ ڕانیە.

پێشەکی

ئامانج لە باسکردن لە بابەتێکی گرنگی وەك تەندروستی سلێمانی لە ماوەی پاشایەتی لە عێراق تایبەتمەندی خۆی هەیە، ئەمەش بە هۆی ئەوەی ئەم لایەنە وەك پێویست بایەخی پێنەدراوە، بۆیە لەم لێکۆڵینەوەیەدا هەوڵدراوە تیشکێك بخەینە سەر ڕەوشی تەندروستی لەڕوانگەی بایەخی حکومەت و ژمارەی نەخۆشخانە و ژمارەی پزیشك و نەخۆشەکان و نەخۆشیی بڵاوەکان و...هتد. لەلایەکی تر ئامانج لەم لێکۆڵینەوەدا ئەوەیە تاوەکو لەڕێگەی ئەو ئامار و زانیاریانەی لەبەردەستدان دەسەڵاتداران لەو بارودۆخە تەندروستیەی ئەو کات ئاگادار بکرێنەوە، تا سود لەو کەموکورتیانە وەربگرن. هەروەها گرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەوەدایە کە بنەما و سەرەتایەك دادەنێت بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی بەرفراوان لەم بوارە بەشێوەیەکی زانستیانە، لەبارەی شاری سلێمانی یان ناوچە کوردیەکانی تر. کەواتە لێرەوە پێویستە ئەوە بزانین کە بوارە شارستانیەکانی وەك تەندروستی و خوێندن و ڕۆشنبیری و کەلتوری و هونەری و...هتد گرنگی خۆیان هەیە و پێویستە توێژەران بایەخی زیاتری پێ بدەن.

هەرچەندە نووسین لە بارەی ڕەوشی تەندروستی سلێمانی لە سەردەمی پاشایەتی کارێکی ئاسان نیە و پێویستی ماندووبونێکی زیاتر هەیە بەبەراورد لەگەڵ نووسینی مێژووی سیاسی. بەڵام هەڵبژاردنی ئەم بابەتە لەو ڕووانگەیەوە بوو، کە تا تێستا وەك پێویست بەدەر لەلایەنە مێژوویەی شاری سلێمانی نەکراوەتەوە، بەتایبەتی لە ناوەندە ئەکادیمیەکاندا لێکۆڵینەوەی زانستیانە لەمبارەیەوە ئەنجام نەدراوە و ئاوڕ نەدراوەتەوە بەلای بارودۆخی تەندروستی لیوای شارەکە، هەر بۆیە بارودۆخی تەندروستی لیوای سلێمانی لەو سەردەمە شایستەی توێژینەوەیەکی ئەکادیمی لەمجۆرەیە.

لەبارەی ئەو کێشانەی لە نوسینی ئەم لێکۆڵینەوەیە ڕووبەڕووی بوینەوە، بە پلەی یەك کەمی خۆی لە سەرچاوە و پەرش و بڵاوی سەرچاوەکانە لە بارەی ڕەوشی تەندروستی سلێمانی لەو ماوەیەدا دەبینێتەوە. ئەمەش ئەرك و ماندوبوونێکی زۆری ویستووە تا کۆکراونەتەوە، ئەمە جگە لە نەبوونی توێژینەوەی ئەکادیمی تایبەت بە بواری تەندروستی شاری سلێمانی. هەرچی لەبارەی ئەو میتۆدەیە کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا بەکارهاتووە، ئەوا ڕێبازی پێکهێنانی تێدا پەیڕەو کراوە، بەو پێیەی هەوڵدراوە لەڕێی

سەرچاوە مێژووییەکانەوە زانیاریمان لەم بارەیەوە دەستبکەوێت. لە پاڵ ئەوەی هەندێجار پەنامان بردۆتە بەر چەند میتۆدی تر بۆ گەیشتن بە ئەنجام و چارەسەری بابەتەکان، لەوانە پشت بە میتۆدی شیکردنەوە و بەراودکردن و ڕەخنەگرتن یان لەڕێگەی بیرەوەری و ئامار و داتاکانەوە ئامانجی توێژینەوەکە خراوەتەڕوو.

ئەم لێکۆڵینەوەیە بەسەر دەروازەیەك و سێ باسدا دابەش کراوە، لە دەروازەکەدا تیشك خراوەتە سەر بارودۆخی تەندروستی سلێمانی لە کۆتایی سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی. لەم بابەتەدا قسەکراوە لەبارەی ڕەوشی تەندورستی سەنجەقی سلێمانی لە ڕووانگەی نەخۆشخانەکان و مەسەلەی بایەخدانی حکومەت بەبواری خزمەتگوزرای تەندروستی و...هتد. بەڵام لە باسی یەکەمدا تیشك خراوەتە سەر بارودۆخی تەندروستی سلێمانی لە سەردەمی ئینگلیزەکاندا، کە تاڕادەیەك لەگەڵ سەردەمی عوسمانیەکان جیاوازی هەبووە و پێشکەوتنی بەخۆوە بینیووە. لە باسی دووەمدا قسەکراوە لەبارەی بارودۆخی تەندروستی لیوای سلێمانی لە سەرەتای سەردەمی پاشایەتی تا کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، کە چەندین زانیاری لەبارەی بارودۆخی تەندروستی لەو ماوەیە لە خۆگرتووە. بەڵام لە باسی کۆتای تەرخان کراوە بۆ قسەکردن لەبارەی بارودۆخی تەندروستی لیوای سلێمانی لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی تا کۆتایی سەردەمی پاشایەتی لە عێراقدا. پاشان هاتووینەتە سەر دەرەنجام و پەراوێز و لیستی سەرچاوەکان و لەگەڵ کورتەیەکی لێکۆڵینەوەکە بە هەدروو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی.

لەبارەی ئەو سەرچاوانەی نوسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا سودیان لێ وەرگیراوە. هەندێك لەو سەرچاوانە بەشێوەیەکی سەرەکی پشتیان پێ بەرستراوە، ئەمەش بەهۆی گرنگی و دەوڵەمەندی زایناریەکانی لەبارەی ڕەوشی نەتدروستی لیوای سلێمانی. لەوانە لە بارەی بارودۆخی تەندروستی سلێمانی لە کۆتایی سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی بە شێوەیەکی سەرەکی پیشت بە ساڵنامەکانی عوسمانی بەستراوە. بەڵام لەبارەی بارودۆخی تەندروستی سلێمانی لە سەردەمی ئینگلیزەکان، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پشت بە ڕۆژنامەی پێشکەوتنی سەردەمی مێجەر سۆن بەستراوە. بەڵام لەبارەی بارودۆخی تەندروستی سلێمانی لە سەردەمی دەوڵەتی عێراقدا، بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بە ئامارەکانی حکومەتی عێراق بەستراوە، بەتایبەتی کۆمەڵێك لە ئاماری ساڵانە کە لە ساڵانی ١٩٥٠ تا ١٩٥٨ تۆمارکراوە. هەروەها سود لەو گۆڤار و ڕۆژنامانەش وەرگیراوە کە ئەو کات لە سلێمانی دەردەچوون، بەتایبەتی ژیان و ژین و نزار. ئەمە جگە لەوەی سود لە هەندێ لە کۆنوسەکانی ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق وەرگیراوە، کە زانیاری تەندروستیان بۆ تۆمار کردوین.

لەکۆتایدا هیوادارم توانیبێتم خزمەتێکم بەم بوارە کردبێت و ئەمە ببێتە سەرەتایەکی گرنگ بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر بەم بوارە.

دەروازە/ بارودۆخی تەندروستی سلێمانی لە کۆتایی سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی:

لەبارەی بارودۆخی تەندروستی لە سەنجەقی[1] سلێمانی لە کۆتاییەکانی سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا زانیاریەکی کەم لەبەردەستدان. بەگوێرەی سەرچاوەکان بارودۆخی تەندروستی ئەو کات لەو پەڕی خراپیدا بووە، ئەمەش بەهۆی بڵاوبوونەوەی چەندین نەخۆشی ترسناك و نەبوونی نەخۆشخانە و خزمەتگوزارییە تەندروستیەکان بۆ هاوڵاتیان[2]. بەگوێرەی زانیارییەکانی ساڵنامەی عوسمانی ساڵی ١٨٩٤ لە سەنجەقی سلێمانیدا یەك نەخۆشخانە هەبووە[3]، کەواتە ئەگەر لە ناو شاردا یەك نەخۆشخانە هەبوو بێت، ئەوا لە ناوچەکانی دەوروبەری شار لە قەزا و ناحیەکان بە تەواوی لە نەخۆشخانە بێبەش بوون.

ئەگەر بە وردی سەیری ساڵنامەکانی دەوڵەتی عوسمانی بکەین، ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە عوسمانییەکان بواری تەندروستیان بە تەواوی پشتگوێ خستووە، بەگوێرەی ساڵنامەی ١٨٩٠–١٨٩١ لە تەواوی سەنجەقی سلێمانیدا تەنها ٦٠٠ قروش بۆ بواری تەندروستی خەرج کراوە، ئەمە لە کاتێکدا لە هەمان ساڵدا لە بوارەکانی سەربازی وەك ناوخۆ بڕی ٣٣٣٦٢٧ قروش و ژەندرمە بڕی ٨٤٠٨٤٤ قروشی بۆ خەرج کراوە[4]. لە کاتێکدایە داهاتی ئەو ساڵەی عوسمانیەکان لە سەنجەقی سلێمانی ٢٥٦٧٨٤٨ قروش و سەرجەمی خەرجیەکانی ئەو ساڵە بڕی ١٧٤٠٨٩٤ قروش بووە[5]. هەروەها ئەگەر تەماشای زانیارییەکانی ساڵنامەی ساڵی ١٨٩٢ بکەین، دەبینین هەمان بڕ بۆ بواری تەندروستی تەرخان کراوە، ئەمە لە کاتێکدایە کە بوارەکانی ناوخۆ ٣٢٧٣٨٨ قروش و ژەندرمە بڕی ٨٦٦٠١٤ قروشی بۆ خەرج کراوە[6]. بەگوێرەی هەمان ساڵنامە داهاتی ئەو ساڵەی عوسمانیەکان لە سەنجەقی سلێمانی ٢٧٢٥٥٣١ قروش و سەرجەمی خەرجیەکانی ئەو ساڵە ١٧٠٦٦٣٧ قروش بووە[7]. کەواتە ئەگەر ڕێژەی سەدی بۆ هەردوو ساڵەکە وەربگرین دەردەکەوێت کە ئەو پارەیەی عوسمانیەکان لە سەنجەقی سلێمانی بۆ بواری تەندروستی خەرجیان کردووە، بۆ ساڵی ١٨٩١ بڕی ٠,٣٤٪ و بۆ ساڵی ١٨٩٢ بڕی ٠,٠٣٥٪ ە، کە ئەمەش ناکاتە ڕێژەی ١٪ی ئەو پارەیەی کە بۆ ناوچەکە خەرج کراوە. ئەمەش ئەو ڕاستیە دەخاتەڕوو، کە بارودۆخی تەندروستی ئەو شارە لە چاو کەرتی سەربازی کەمترین پارەی بۆ تەرخان کراوە، هەر ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە دەوڵەتی عوسمانی ئەوەندەی بایەخی بەبواری سەربازی داوە، بایەخی بە بوارەکانی تر نەداوە.

دەوڵەتی عوسمانی جگە لەوەی بایەخی بە کەرتی تەندروستی نەداوە هەندێ لە فەرمانگەکانی تریش کە بەرپرسن لە پاك و خاوێنی و تەندروستی هاوڵاتیان بە ئەرکی خۆیان هەڵنەستاون لەوانە (شارەوانی). ئەم فەرمانگەیە لە جیاتی پاککردنەوەی کوچە و کۆڵان و شەقامەکان و چاودێریکردنی پاك و خاوێنی شارەکە، ببووە بە ئامرازێك بۆ کۆکردنەوەی پارە و موچەی فەرمانبەران، ئەو پارانەش کە کۆدەکرانەوە بۆ شارەکە تەرخان نەدەکران، بەڵکو لەبواری لاوەکیدا خەرج کراون[8]. ئەمانە هۆکارێك بوون بۆ ئەوەی سەردەمی عوسمانیەکان بە سەردەمی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و پەتا بناسرێ، بۆ نمونە ناوچەکە بەگشتی بەدەست نەخۆشیەکانی مەلاریا و بەلهارزیا و گرانەتا و ڕشانەوە دەیناڵاند، بەجۆرێك ساڵانە ١٠٪ی دانیشتوانی گوندەکان بەهۆی نەخۆشی مەلاریاوە لەناو دەچوون. لەوانە بەهۆی نەخۆشی ڕشانەوە

لە ساڵانی ١٩٠٤–١٩٠٥ کە لەناو شاری سلێمانیدا بڵاوبووەوە، نزیکەی ٧٧٠٠ کەس مردوون، ئەم نەخۆشیە ئەو کات خەڵك پێی وتووە (چاوەقوڵە). لەبەر کوشندەیی نەخۆشیەکە (یاسین) لەسەر نەخۆشەکان نەخوێنراوە[٩].

یەکێکی تر لە کەموکورتیەکانی کەرتی تەندروستی ئەوەبوو بواری پزیشکی لەسەر بنەمای زانستی نەبووە، ئەمەش بووەتە مایەی کارەسات بۆ خەڵکی، بەجۆرێك سەرتاشەکان جگە لە کاری خۆیان، منداڵانیان خەتەنە دەکرد و سووتاویشیان چارەسەر کردووە. هەروەها پیاوانی ئاینیش لەبواری تەندروستیدا ڕۆڵیان هەبووە و خەڵکی لە کاتی نەخۆشیدا چوونەتە لای مەلاکان، ئەوانیش نزا و نوشتەیان بۆ کردوون و هەندێکیان دەرمانی کوردەواری و گیایشیان بە خەڵك داوە[١٠]. هەر لەو سەردەمەدا بەهۆی نەبوونی پزیشك لەکاتی بڵاوبوونەوەی نەخۆشییەکانی وەك ڕشانەوە و تاعون و گولی و گرانەتا، کە بۆتە مایەی مردنی هەزارەها مرۆڤ، خەڵکی بۆ چارەسەرکردنی خۆیان پەنایان بۆ نوشتە و جادوو و حەکیم و گیادەرمانیەکان بردووە[١١]. کەواتە ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی لەبارەی بارودۆخی تەندروستی لەو سەردەمەدا ڕوون دەبێتەوە، کە عوسمانیەکان لە بەرانبەر ژیان و گوزەرانی خەڵکدا خۆیان بە بەرپرس نەزانیوە، هەر لەبەر نەبوونی خزمەتگوزاری تەندروستی خەڵکی پەنایان بۆ هۆکاری ناتەندروستی بردووە.

جێگەی باسە لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانیدا بارودۆخی تەندروستی دانیشتوانی سەنجەقی سلێمانی بەرەو خراپتر چووە، ئەمەش بەهۆی سیاسەتی عوسمانیەکان بەرانبەر ناوچە کوردیەکان بە گشتی. لە ماوەی جەنگدا ناوچەکە لە بارودۆخێکی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و تەندروستی و...هتد زۆر نالەباردا ژیاون، نەخۆشی و جۆرەها پەتا بڵاوبووە و دەرمان و پزیشك نەبوون، ئەمە جگە لە برسیەتی کە ببووە هۆی مردنی هەزارەها کەس[١٢]. هەر بەهۆی گرانی و برسیەتیەوە جۆرەها نەخۆشی باڵی بەسەر شارەکەدا کێشابوو، نەبوونی خوراك وایکردبوو خەڵکی پەنا بۆ خواردنی شتی نەشیاو بەرن، کە لەگەڵ هیچ بنەمایەکی تەندروستی و خۆراکیدا نەگونجاوە لەوانە وەك پاکیزە ڕەفیق حیلمی لە یاداشتەکانیدا نوسیوویەتی: "هاوسێیەکمان بەهۆی خواردنی خوێنی مەییوو مەرگیان بۆ خۆیان هێنابوو"[١٣]. هەروەها ڕەفیق حیلمی لە یاداشتەکانیدا لە بارەی بارودۆخی خەڵك لەو ڕۆژگارەدا دەڵێت: "هەموو ڕۆژێك لە شارێکی وەك سلێمانی بەهۆی برسیەتی و نەخۆشیەوە زیاتر لە دە کەس مردوون، ئەمەش وایکردبوو کۆڵان و شەقام و کەلاوەکانی شار پڕ بن لە لاشەی مردووان"[١٤]. کەواتە خراپی بارودۆخی تەندروستی و نەبوونی خزمەتگوزاری لەم بوارەدا بۆتە هۆی بڵاوبونەوەی نەخۆشی، کە لە ئاکامدا هەزارەها هاوڵاتی مردوون، بەڵام بە پێچەوانەوە عوسمانیەکان لە خەمی بواری سەربازیدا بوونە، ئەوەتا بەگوێرەی زانیاری سەرچاوەیەك عوسمانیەکان لەماوەی جەنگدا نەك هەر لەڕووی تەندروستیەوە خزمەتی شارەکەیان نەکردووە، بەڵکو خوێندنگەکانیان کردووە بە نەخۆشخانەی سەربازی و بۆ هاوڵاتیان نەبووە سەردانی لەو جۆرە نەخۆشخانەیە بکەن[١٥]. کەواتە لەماوەی جەنگدا شاری سلێمانی لە خزمەتگوزاریە تەندروستیەکان بێ بەش بووە و ڕۆژانە دەیەها کەس لەبەر بڵاوی پەتا و نەخۆشی گیانیان سپاردووە، بەڵام بەهۆی پێویستی دەوڵەت بە بواری سەربازی خزمەتگوزاریە مەدەنیەکانیش خراونەتە خزمەتی ئەم بوارەوە.

باسی یەکەم
بارودۆخی تەندروستی سلێمانی
لە سەردەمی حوکمداری شێخ مەحمود و ئینگلیزەکان:

سەردەمی ئینگلیزەکانیش لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانیەوە دەست پێدەکات، ئەو کات بارودۆخی سلێمانی و ناوچەکە بەگشتی بەهۆی کاریگەریەکانی جەنگەوە لەوپەڕی خراپیدا بوو. دوای ئەوەی ئینگلیزەکان هاتنە شاری سلێمانی، خەڵکێکی زۆر بەهۆی کاریگەری جەنگەوە مردبوون، کەمتر لە سێیەکی دانیشتوان لەناو شاردا مابوونەوە، مەترسی ئەوەش هەبوو، کە دوو لەسەر سێی خەڵکی قەزا و ناحیە و گوندەکانی سلێمانی مردبن یان بەرەوە ناوچەکانی تر ئاوارە بووبن[١٦]. هەربۆیە سەرەتا ئینگلیزەکان بەهۆی برسیەتی خەڵکەکەوە تەنها خواردن و ئازوخەیان دابەش کرد[١٧]. بەڵام دوای ئەوە وردە وردە بواری تەندروستی بەتایبەتی لە سەردەمی مێجەر سۆندا دەستی بە بوژانەوە کرد.

دوای هاتنی ئینگلیزەکان، کەوتنە دانانی نەخۆشخانەیەك و ژوورێکیان تەرخان کرد بۆ نەشتەرگەری و قاوشێکیشیان جیاکردەوە بۆ ژنان، کە شوێنی ٢٠ پیاو و ١٥ ژن ساز بکرێت[١٨]. وەك لە ڕۆژنامەی پێشکەوتنی سەردەمی مێجەر سۆندا[١٩] هاتووە، بواری تەندروستی یەکێك لەو بوارە گرنگانە بووە، کە ئینگلیزەکان پارەیان تێدا خەرجکردووە و هەوڵیان داوە بەرەو پێشی ببەن، هەر ئەمەش وایکردووە هەندێ لە کارمەندانی ئینگلیز باس لە بەرەو پێشچوونی بارودۆخی تەندروستی بکەن، لە چاو سەردەمی عوسمانی[٢٠]. کەواتە خەرجکردنی بڕێك پارە بۆ بواری تەندروستی لە شاری سلێمانی لە بەرنامەی کاری ئینگلیزەکاندا بووە. وەك لە ڕۆژنامەی پێشکەوتندا هاتووە، بڕی پارەی خەرجکراو بۆ ساڵی ١٩٢٠، ٣١٧٨٩٨٠ ڕوپیە[٢١] بووە، لەم بڕەش ٦٦٠٠٠ ڕوپیە بۆ بواری تەندروستی لە سلێمانی خەرج کراوە[٢٢]. جێگەی بیرهێنانەوەیە وەك پێشتر ئاماژەی بۆ کراوە، لە سەردەمی عوسمانیدا لە ساڵی ١٨٩٠-١٨٩١ بڕی ١٧٤٠٨٩٤ قروش لە سەنجەقی سلێمانی خەرج کرابوو، لەم بڕەش تەنها ٦٠٠ قروش لە بواری تەندروستی خەرج کراوە. کەواتە بەبەراورد لەگەڵ سەردەمی عوسمانیەکان، لە سەردمی ئینگلیزەکاندا پارەیەکی زیاتر لە بواری تەندروستیدا خەرج کراوە.

ئینگلیزەکان بایەخیان بە بواری پاك و خاوێنی و تەندروستی شاری سلێمانی داوە، لەوانە هەوڵیان داوە پاکوخاوێنی شار بپارێزن. مێجەر سۆن بڕیاریدا ئەو کەسانەی بار لە دەرەوەی شارەوە بۆ ناو شار بە گوێدرێژ و وڵاخ دەهێنن، نابێت وڵاخەکانیان بهێننە ناو بازاڕی شار، بەڵکو دەبێت لە پشتی بازاڕ بوەستن و دەبێت تورەکە لە دوای وڵاخەکانیان ببەستن، بۆ ئەوەی پیساییەکانیان نەکەوێتە سەر زەوی، ئەمەش لە پێناوی پاك ڕاگرتنی شار. ئەمە جگە لەوەی هەوڵیاندا بازاڕی شار ڕێکبخەنەوە و ڕێگریان لە دوکاندارەکان کردووە لەوەی پیسی و خاشاك فڕێبدەنە پێش دوکانەکانیان[٢٣]. هەروەها پاککردنەوەی ناو شار و بازاڕی شاریان خستە ئەستۆی شارەوانی[٢٤]. کەواتە هەموو ئەم کارانە بۆ پاك ڕاگرتنی شار و هەوڵدان بووە لە پێناو ڕێگرتن لە بڵاوبوونەوەی نەخۆشی.

لە پێناو ڕێکخستی کاروباری پزیشکی سۆن فرمانیدا ئەوانەی کاری پزیشکی و مامانی دەکەن، دەبێت مۆڵەتیان هەبێت، بۆ جێبەجێکردنی ئەم بڕیارەش غەرامەی سەپاندووە بەسەر ئەو کەسانەدا کە بەبێ مۆڵەت کاریان کردووە، وەك لە بابەتێکدا نوسیویەتی: "هەر کەس تێکەڵی ئیشی حەکیمی یان جەڕاح یان مامان بووبێت، دەبێت ئەمە بە قانون بکرێت و لەلایەن حاکمی شارەوە ڕێگای پێبدرێت، ئەگینا جەریمە دەکرێت، غەرامەکەی لەهەزار ڕوپیە زیاتر نەبێت یان بەند بکرێت، بەڵام لە شەش مانگ زیاتر نەبێت"[٢٥]. ئەمەش مانای وایە ئینگلیزەکان ویستویانە ئەم بوارە ڕێکبخەن، یان ویستویانە ئەو کەسانە دوور بخەنەوە کە بەهۆیەوە پارەیان پەیدا کردووە. هەروەها داوا لە خەڵك کراوە، دوور کەونەوە لە پیسایی کردن لە ناو کۆڵان و کەلاوەکانی شارەکەدا، چونکە ئەمە دەبێتە هۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی[٢٦]. لە ڕاستیدا ئەم بڕیارانە لای خەڵك شتێکی نوێ بوو، بۆیە خەڵك بە سەرسوڕمانەوە تەماشایان کردووە. هەروەها ئینگلیزەکان لەڕێگەی ڕۆژنامەی "پێشکەوتن"ەوە بایەخیان بە بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری تەندروستی داوە. لەم بوارەدا چەندین بابەت بەرچاو دەکەوێت، لەوانە داوا لە خەڵکی کراوە خواردن و قاپوقاجاغیان خاوێن ڕابگرن، ئەگینا بە میکرۆب پیس دەبێ، وەك دەڵێت: "لە هەموو چێشتێکی پیسدا کرمێکی زۆر زۆر بچوك هەیە بە ناوی میکرۆب، ئەمە بە چاو نابینرێ"[٢٧]. لە درێژەی ئەم بابەتەدا نووسیویەتی: "هەرچەندە هەندێ کەس باوەڕی بەمە نیە، بەڵام بەهۆی ئامێرێکی تایبەتەوە دەبینرێ"[٢٨]. کەواتە لەو کات خەڵکێکی زۆر هەبووە باوەڕیان بە بوونی میکرۆب نەبووە و هەوڵ دراوە باوەڕ لای ئەم جۆرە کەسانە دروست بکرێ، کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا مانای ئەوەیە هەوڵدراوە ڕۆشنبیری تەندروستی لای خەڵکی دروست بکرێت.

هەرچەندە ئەم کارانەی ئینگلیزەکان مانای بایەخدانی بە کەرتی تەندروستی گەیاندووە، بەڵام ئەمە مانای پڕکردنەوەی پێداویستی تەندروستی شارەکە ناگەیەنێ و نەبوونە هۆی بنبڕکردنی کێشە تەندورستیەکان. خراپی بارودۆخی تەندروستی ناوچەکە لە سەردەمی ئینگلیزەکان بەردەوام بووە، ئەوەتا لە ڕۆژنامەی پێشکەوتن بانگەوازی بۆ خەڵکی کردووە، کە بەهۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی ئاوڵە لە ناوچەکانی ڕانیە و قەڵادزێ خەڵك بێن خۆیان لە نەخۆشخانەی سلێمانیدا بکوتن، ئەگینا نەخۆشییەکە لە ناو شاریش بڵاودەبێتەوە[٢٩]. ئەم نەخۆشیە لە ناو شاری سلێمانیش هەبووە، وەك لە بابەتێکی ڕۆژنامەی پێشکەوتندا ئاماژە بەوە کراوە، کە ژمارەی دانیشتوانی ناو شار ١٥ هەزار کەسە، لەو ڕێژەیەش بۆ خۆکوتان دژی نەخۆشی ئاوڵە ٥٠٠ بۆ ٦٠٠ کەس هاتوون[٣٠]. لە هەمان بابەتدا داوا لە خەڵکی کراوە بێن خۆیان بکوتن، ئەگینا هەموو کات چاوەڕێی ئەوە بکەن، توشی ئەو نەخۆشیە ببن[٣١]. ئەوەی تێبینی دەکرێ داوای بڵاوبوونەوەی نەخۆشی ئاوەڵە لە شاری سلێمانی، بیرۆکەیەکی وا لە ناو لەخەڵکدا بڵاوبوو، گوایە ئەوەی بە منداڵی خۆی کوتاوە پێویست ناکات جارێکی تر خۆی بکوتێ، وەك گوتراوە: " ئەو فکرەیەی کە بە منداڵی کوتراوم ئیتر پێویست ناکات بکوترێم ڕاست نیە و هەڵەیە"[٣٢]. لەڕێگەی ڕۆژنامەی پێشکەوتنەوە بەتوندی ئەم بیرۆکەیە ڕەتکراوەتەوە و داوا لە خەڵکی کراوە واز لەو بیرۆکە هەڵەیە بهێن و بۆ خۆکوتان سەردانی نەخۆشخانە بکەن. بێگومان ئەمەش بەشێکە لە هەوڵدان بۆ بڵاوکردنەوەی

ڕۆشنبیری تەندروستی لەناو خەڵك. لەلایەکی ترەوە بەهۆی زۆری ڕێژەی خـەڵکی هـەژار، بەڕێوەبەرایـەتی تەندروستی سلێمانی بڕیاری داوە ئەوانەی زۆر دەستکورت و هـەژارن بـێ بەرانبـەر پشـکنینی پزیشـکی و دەرمانیان پێدەدرێت[٣٣]، بێگومان ئەمەش یارمەتی دەرێکی باش بووە بۆ هەژارن، پێدەچێت هـەوڵێکیش بووبێت، بۆئەوەی خەڵکی لەسـەر ئـەوە ڕابهێنرێـت لـەکاتی نەخۆشـیدا سـەردانی نەخۆشـخانەکان بکـەن. کەواتە دەتوانین بڵێین بارودۆخی تەندروستی سـلێمانی لـە سـەردەمی ئینگلیزەکـان پێشـکەوتنی زیـاتری بەخۆیەوە بینیووە لە چاو سەردەمی عوسمانیەکان. ئینگلیزەکان هەوڵیاندا بایەخ بەم بوارە بدەن و ڕێکی بخەنەوە، ئەمە جگە لەوەی هەڵیانداوە ڕۆشنبیری تەندروستی لای خەڵك دروست بکـەن. لەگـەڵ ئەوەشـدا هێشتا ئەم بوارە لە ئاستی پێویستدا نەبووە، لەو سەردەم چەندین نەخۆشـی لـە نـاو خەڵکدا بڵاوبـووە و نەتوانراوە ڕێگریان لێ بگیرێت، بەتایبەتی نەخۆشی ئاوەڵە.

لەبارەی ڕەوشی تەندروستی سلێمانی لە ماوەی یەکەمی حوکمداری حوکومڕانی شـێخ مـەحمود، کـە لە سەرەتای تشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٨ەوە دەستی پێکردووە تا ناوەراسـتی حـوزەیرانی سـاڵی ١٩١٩ بەردەوام بووە. سەرچـاوەکان مێژوویـیـەکان لـەم ماوەیـەدا هـیـچ زانیاریـەکی ئـەوتۆیان تۆمـار نـەکردووە. وادیارە هۆی سەرەکی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ناجێگیری بـاری سیاسـی و کـورتی مـاوەی دەسـەڵاتەکەی شێخ و بوونی ململانێی بەردەوام لەگەڵ ئینگلیزەکاندا، ئەمە جگە لـەوەی لـە زۆر ڕووەوە خـەڵکی هێشـتا کاریگەری جەنگی یەکەمی جیهانیان بە سەرەوە مابوو[٣٤]. ئەمەش وایکردووە لەم ماوەیەدا حکومەتەکەی شێخ مەحمود نەتوانێ بایەخ بە بواری تەندروستی بدات. بەڵام لـە سـەردەمەکانی تـردا هەنـدێك ئامـاژە و نوسین لەبارەی ڕەوشی تەندروستی بەدی دەکرێن، بەتایبـەتی دوای گەڕانـەوەی شـێخ لـە هیندسـتان لـە ئـەیلولی سـاڵی ١٩٢٢ و دەسـتپێکردنی مـاوەی دووەمـی حوکمداریەکـەی. ئـەوەی لـەم بابەتـەدا جێگـەی تێبینیە دروستکردنی کابینەی دووەمی حکومەتە لەلایەن شـێخ مـەحمودەوە، کەچـی لـە پێکهاتـەی ئـەم حکومەتـەدا هـیـچ جـۆرە وەزارەت یـان بەڕێوەبەرایەتیـەك بـەناوی تەندروسـتیەوە بـەدی ناکرێـت، بـەڵام بەگوێرەی ئاماژەی سەرچاوەکان لەو سەردەمەدا خەستەخانەیەکەی سەربازی هەبووە بۆ چارەسەرکردنی سەربازە نەخۆشەکان کە جێگەی نزیکـەی ٢٥ کەسـی تێـدا بوەتـەوە[٣٥]. هـەروەها بـەگوێرەی یـەکێك لـە بەڵگەنامەکانی تۆماری خەرجی و داهاتی شارەوانی حکومەتی شێخ مەحمود لەسەرەتای مـانگی تشـرینی یەکەمی ١٩٢٣ تا کۆتایی شوباتی ١٩٢٤ هاتووە لـەو ماوەیـەدا بـڕی زیـاتر ١٧٦٦ ڕوپیـە بـۆ شـارەوانی و پاکوخاوێنی شاری سلێمانی خـەرجکراوە[٣٦]. ئەمـەش ڕاسـتەوخۆ پەیوەنـدی بـە پاراسـتنی تەندروسـتی هاوڵاتیانەوە هەیە. لەهەمان سەرچاوەدا باس لە خەرجکردنی بڕێکی کـەم لـە پـارە لـەماوەی دیاریکراودا دەکات، بەمەبەستی چارەسـەرکردنی نەخۆشـی هـەژار و کـەم دەرامـەت[٣٧]. کەواتـە ئاماژەکـان لـەبارەی بایـەخی تەندروسـتی لـە سـەردەمی حوکمـداری شـێخ مـەحموددا لاوازن، هۆکـاری سـەرەکی ئەمـەش دەگەڕێتەوە بۆ ناجێگیری بارودۆخی سیاسی ئەو سەردەم.

باسی دووەم
بارودۆخی تەندروستی سلێمانی
لە سەرەتای سەردەمی پاشایەتی تا کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی:

دەتوانین بڵێین ئینگلیزەکان کێشە تەندروستیەکانی شاری سلێمانی و ناوچەکانی دەوروبەریان بۆ چارەسەر نەکرا، هەروەها حکومەتی عێراقیش کە دواتر هات[٣٨] هەر بەهەمان شێوە ئەو کەرتە گرنگەی پشتگوێ خست. ئەوەتا ئەفسەرێکی ئینگلیز بەناوی هێنری فیڵد لە ڕاپۆرتێکیدا لە بارەی بارودۆخی تەندروستی کوردستان لە ساڵی ١٩٢٦ نوسیوویەتی: "هەر شتێك پەیوەندی بە بایەخدانی تەندروستیەوە هەبێت لە کوردستان بوونی نیە، نەخۆشی خەڵکی دروێنە دەکات"[٣٩]. ئەمە وێنەی بارودۆخی تەندروستی ناوچە کوردیەکان بووە. بەڵام دەربارەی سلێمانی بارودۆخەکە باشتر نەبووە، هەروەك محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە ساڵی ١٩٢٨دا لە یەکێك لە چاپکراوەکانیدا گوتوویەتی: "نەبوونی تەشکیلاتی تەندروستی لە لیوای سلێمانی موسیبەتێکی گەورەیە"[٤٠]. لەو ماوەیەدا بارودۆخی تەندروستی سلێمانی زۆر خراپ بووە، هەروەك لە قسەکانی محەمەد ئەمین زەکی بەگدا دەردەکەوێت، کە لە ساڵی ١٩٢٨دا گوتوویەتی یەك پزیشك و یەك ئەجزاچی هاتۆتە سلێمانی و دەروبەری بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشییەکان، ئەمە جگە لەوەی باسی لەوە کردووە، کە تا ئەو کات هەوڵەکانیان سەرکەوتوو نەبووە بۆ کردنەوەی نەخۆشخانەیەك بۆ شاری هەڵەبجە[٤١]. ئەمەش مانای وایە تا ئەو کات هەندێ لە قەزا و ناوچەکانی تری لیواکە نەخۆشخانەیان نەبووە.

دەربارەی ژمارەی نەخۆشخانەکان، حوسێن حوزنی موکریانی کە لە ساڵی ١٩٣٤دا سەردانی شاری سلێمانی کردووە باسی لە بوونی یەك نەخۆشخانە لە ناو شاردا کردووە و دەڵێت: "لە ناو شاری سلێمانیدا خەستەخانەیەك هەیە زۆر گەورەیە، چەند ژوورێکی بۆ نوستنی نەخۆش و دەرمانکردن هەیە. ئەو خەستەخانەیە لە سەردەمی عوسمانیدا دروست کراوە"[٤٢]. کەواتە تا ناوەڕاستی سییەکانیش لە سلێمانیدا نەخۆشخانەیەك هەبووە، ئەوەش لە سەردەمی عوسمانیدا دروستکرابوو. بەڵام دواتر موکریانی ئاماژەی بەوە کردووە نەخۆشخانەیەك لە گەڕەکی مەڵکەندی دروست کراوە لە سەر تەرزی ئەورووپی، کە نزیکەی دوو سێ نهۆمە[٤٣]. کەواتە لە قسەکانی دەردەکەوێ ئەو نەخۆشخانە تازەیە تا ئەو کاتیش بەکار نەکەوتووە و تەنها دروستکردنی بیناکەی تەواو بووە، هەرچەندە پێدەچێت ئەمە تەنها بنکەیەکی تەندروستی بوو بێت. ئەمە بەبەڵگەی ئەوەی کە لە "دلیل العراق"ی ساڵی ١٩٣٦دا هاتووە، لە لیوای[٤٤] سلێمانی یەك نەخۆشخانە و شەش بنکەی تەندروستی هەبووە، لەوانە نەخۆشخانەی مەلیك فەیسەڵ لەناو شاری سلێمانی و لەگەڵ بوونی یەك بنکەی تەندروستی، بەڵام بنکە تەندروستیەکانی تر لە هەڵەبجە و چوارتا و پێنجوێن و تەوێڵە و قەرەداغدا بووە[٤٥]. ئەوەی لەم نوسراوەدا هەستی پێدەکرێ، ئەوەیە لیوای سلێمانی لە کەمترین نەخۆشخانە و بنکەی تەندروستی لێبووە لە چاو لیواکانی تری عێراق، بۆ نمونە لە بەغدا ٤ نەخۆشخانە و ٢٥ بنکەی تەندروستی و لە بەسرە ٤ نەخۆشخانە و ١٤ بنکەی تەندروستی و لە موسڵ ٢ نەخۆشخانە و ٣٠ بنکەی تەندروستی و لە لیوای عەممارە ١ نەخۆشخانە و ١٣ بنکەی

تەندروستی و لە لیوای دیوانیە ١ نەخۆشخانەو ١٥ بنکەی تەندروستی و لە لیوای کوت ١ نەخۆشخانە و ١٠ بنکەی تەندروستی لێبووە، بەڵام لە لیوای کەرکوك ١ نەخۆشخانە و ١٦ بنکەی تەندروستی و لە لیوای هەولێر ١ نەخۆشخانە و ١٢ بنکەی تەندروستی هەبووە[٤٦]. کەواتە لیوای سلێمانی لەڕووی خزمەتگوزاریی تەندروستیەوە هەژارترین لیوای عێراق بووە، پێدەچێت هۆکاری ئەم پشتگوێخستنە سیاسی بێت، بەهۆی بوونی چەندین بزوتنەوەی سیاسی لەم شارە دژ بە حکومەتی عێراقی، بەتایبەتی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود.

دەربارەی ژمارەی پزیشك لە لیوای سلێمانی، پێدەچێت حکومەتی عیراقیش هەروەك ئەوانی پێش خۆی بۆ چارەسەرکردنی بارودۆخی تەندروستی ناوچە کوردییەکان هیچ هەنگاوێکی جدی نەنابێت. بەو بەڵگەیەی کە تا ناوەڕاستی سییەکانیش تەنها دوو پزیشك و دوو برینپێچ لە نەخۆشخانەکەی شاری سلێمانیدا هەبووە[٤٧]. لە ڕۆژنامەی "ژیان"یشدا نوسراوە "تا ساڵی ١٩٣٣ تەنها یەك پزیشك بە ناوی "حەمدی" لە شاری سلێمانیدا هەبوو، ئەم پزیشکە ڕۆژانە سێ سەد تا چوار سەد هاوڵاتی سەردانی کردووە، هەربۆیە نەیتوانیوە وەك پێویست خزمەتی خەڵکی بکات، وەك دەڵێت: " وەرن بچن تەماشای زۆری تەبەڵەی نەخۆشەکان بکەن، ڕۆژی ٣٠٠ بۆ ٤٠٠ کەسی چاودێری کردووە، قەڵەباڵغیەیەکی زۆر دروست بووە"[٤٨]. هەر بەهۆی نەبوونی پزیشکەوە ژمارەیەکی زۆر نەخۆش ڕۆژانە لە حەوشەی نەخۆشخانەی شارەکە بووە و پزیشکیش نەیتوانیوە بەگوێرەی پێویست چارەسەری نەخۆشەکان بکات[٤٩]. کەمی ژمارەی پزیشك لە لیوای سلێمانی تا کۆتایی سییەکان بەردەوام بووە، کە ژمارەیان یەك بۆ دوو پزیشك زیاتر نەبووە. لە ئاماژەیەکی ڕۆژنامەی "ژیان"دا لە ساڵی ١٩٣٦ لەم بارەیەوە گوتوویەتی: "دوو پزیشکی مەسیحی لەشاری سلێمانی هەن"[٥٠].

خراپی باری تەندروستی و کەمی خزمەتگوزاری لەڕووی ژمارەی پزیشك و نەخۆشخانەوە، نوێنەرانی لیوای سلێمانی لە پەرلەمان لە بەغدا هێناوەتە دەنگ و ڕەخنەی توندیان ئاراستەی حکومەت کردووە، لەوانە محەمەد سالح[٥١]، کە لە پەرلەمانی ئەو کات نوێنەری خەڵکی سلێمانی بووە، لە بەغدا ڕەخنەی لە وەزیری تەندروستی عیراق گرتووە و بەوەی کە هەتاوەکو ئەو کات واتا (ساڵی ١٩٤٢) بە هەموو لیوای سلێمانی یەك پزیشکی هەیە، ئەمە سەرەڕای کەمی دەرمان. هەروەها ناوبراو بە توندی ڕەخنە لە نەبوونی پزیشك و خزمەتگوزاری تەندروستی لە ناوچەی سلێمانی و دەوروبەری دەگرێت و دەڵێت: "هەندێ ناوچە زۆر سەخت و شاخاوییەکان ئەگەر نەخۆشیان هەبێت تا دەگەنە سلێمانی دەمرێت". تەنانەت ناوچەی پشدەر هیچ پزیشکێکی لێنەبووە، هیچ پزیشکێکیش ئامادە نەبووە لەبەر دووری و سەختی ناوچەکە بچێت لەوێ خزمەت بکات[٥٢]. هەروەها عەلی کەمالیش[٥٣]، کە یەکێك بووە لە نوێنەرانی خەڵکی سلێمانی لە پەرلەمانی عێراق، بە توندی ڕەخنە لە حکومەتی عێراق گرتووە، بەهۆی ئەوەی ناوچەی هۆزی جاف نزیکەی سێ هەزار ماڵ دەبن، تەنانەت پزیشکێکیان نییە، بۆیە داوای کردووە بە زووترین کات بنکەیەکی تەندروستیان بۆ بکرێتەوە و پزیشکیان بۆ دابین بکرێت[٥٤]. جێگەی باسە گرفتی کەرتی تەندروستی تەنها ئەوە نەبووە کە پزیشك کەم بووە، بەڵکو زۆربەی ئەو پزیشکانەی هەبوون ئارەزووی ئەوەیان هەبووە لە

شارە گەورەکاندا دابمەزرێن، بە پێچەوانەوە ئارەزوویان نەکردووە لە شوێنە دوورەکان دابمەزرێن، چونکە ئەو شوێنانە ڕەوشی کۆمەڵایەتیان نزم بووە و هۆیەکانی خۆشگوزەرانیان تێدا فەراهەم نەبووە، هەربۆیە زۆربەری پزیشکەکان لە شارە گەورەکانی بەتایبەت وەکو بەغدا و موسڵ و بەسرە کۆبوونەتەوە[٥٥]. پێدەچێت حکومەتی عیراقی زۆرجار بە دەستی ئەنقەست نەیویستووە خزمەتی ناوچەکە بکات، ئەوەتا تۆفیق وەهبی[٥٦] لەم بارەیەوە دەڵێت: "کاتێك من موتەسەریفی سلێمانی بووم، داوام کرد نەخۆشخانەیەك لە شارەکەدا دروست بکرێت، بەڵام بە بیانووی نەبوونی پارە و نەبوونی بودجە، پارەکەیان بۆ تەرخان نەکرد و داوای منیان ڕەتکردەوە. لە هەمان کاتدا موتەسەڕیفی موسڵ داوای دروستکردنی بەندینخانەیەکی کرد لە شارەکەدا، یەکسەر داواکارییەکەیان جێبەجێ کرد و پارەیان بۆ تەرخان کرد"[٥٧]. لە ڕاستیدا ئەم سیاسەتەی حکومەتی عیراقی کاریگەری خراپی لەسەر ناوچە کوردییەکان دروستکردبوو و ببووە هۆی کەمی خزمەتگوزاری لە هەموو بوارەکاندا، هەر بۆ نموونە شاکر فەتاح کاتێك لە چلەکاندا لە خورماڵ و تەوێلە و بیارە و باخەکۆن بووە، باسی ئەوەی کردووە لەگەڵ ئەوەی ناوچەکە لە ڕووانگەی پیشەگەری و بازرگانی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە پیشکەوتنی باشی بەخۆیەوە بینیووە، بەڵام ناوچەکە بەهۆی ستەمی دەرەبەگان و پشتگوێخستنی دەسەڵاتداران، جگە لە بڵاوی هەژاری و نەخوێندەواری، لەڕووی تەندروستیشەوە گوزەرانیان خراپ بووە و نەخۆشیەکانی لەرزوتا و چاوئێشەی تێدا بڵاوبووە[٥٨]. ئەم نەخۆشیانەی باسکران، زۆرجار لە شێوەی پەتا لەناو خەڵکی بڵاودەبووە و بە سەدەها لە خەڵك توشی دەبوون.

جێی باسە لە ماوەی ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیدا، بارودۆخی تەندروستی لیوای سلێمانی زۆر خراپ بووە و چەندین نەخۆشی لە لیواکە بڵاوبۆتەوە، لەوانە نەخۆشی گرانەتا، هەربۆیە لە پەرلەمانی بەغدا نوێنەرانی کورد داوایان لە حکومەت کردووە، بۆ ڕێگرتن لە بڵاوبوونەوەی ئەم نەخۆشیە ڕێوشوێنی پێویست و خێرا بگیرێتە بەر، بەهۆی ئەوەی سەرەتا نەخۆشیەکە لە سلێمانیەوە سەریهەڵداوە، پاشان لە لیواکانی تری وەك هەولێر و موسڵ و کەرکوکیش بڵاوبووەوە، بەڵام حکومەت زوو توانی ئەم نەخۆشیە کۆنترۆڵ بکات، ئەمەش لەترسی بڵاوبوونەوەی لە شارەکانی تری عێراق[٥٩]. ئەوەی لەم بابەتەدا ڕوون بووەوە، خراپی بارودۆخی تەندروستی لیوای سلێمانیە لە سەرەتایی دەسپێکردنی سەردەمی پاشایەتی تا کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، بەتایبەتیش بەهۆی ئەوەی لیواکە بەدەست کەمی ژمارەی نەخۆشخانە و پزیشکەوە کێشەی زۆری بۆ دروست بووە.

باسی سێیەم
بارودۆخی تەندروستی لیوای سلێمانی
لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی تا کۆتایی سەردەمی پاشایەتی:

لەبارەی ڕەوشی تەندروستی لیواکە لە دوای جەنگ بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی لەبەر دەستدایە لە ساڵی ١٩٤٧ سێ نەخۆشخانە و ٢١ بنکەی تەندروستی هەبووە، نەخۆشخانەکانیش یەکێکیان لەناو شاری سلێمانی و ئەوانی تر لە ناو هەڵەبجە و قەڵادزێدا بووە، بەڵام بنکە تەندروستیەکان پێنجیان لە ناو شاری سلێمانی و ئەوانی تر لە قەزا و ناحیەکاندا بوون[٦٠]. کەواتە هەرچەندە ژمارەی نەخۆشخانە لە لیواکە لەچاو ساڵانی سییەکان زیاتر بووە، بەڵام لە ئاستی پێویستی لیواکەدا نەبووە. ئەوەتا کەمی ژمارەی نەخۆشخانەکان تاوەکو کۆتایەکانی سەردەمی پاشایەتی بەردەوام بووە. ئەگەر تەماشای ئاماری ساڵی ١٩٥٠ بکەین، دەبینرێت لە لیوای سلێمانی چوار نەخۆشخانە هەبووە، کەچی لە ئاماری هەمان ساڵدا لە بەغدا بیست و یەك و موسڵ هەشت و بەسرە هەشت نەخۆشخانە هەبوون، بەڵام لەشاری هەولێر چوار و لە کەرکوك پێنچ نەخۆشخانە هەبووە[٦١] لێرەدا جیاوازیەکی گەورە بەدیدەکرێت لە بواری تەندروستی و خزمەتگوزاری لە ناوچە کوردییەکان بە بەراورد لەگەڵ شارەکانی دیکەی عیراق، بە تایبەتیش لە لیوای سلێمانی، ئەم دۆخە تا کۆتایی سەردەمی پاشایەتی هەر بەردەوام بووە، کە ئەمیش زیاتر لەم خشتەیەدا ڕوون دەبێتەوە:

ساڵ	١٩٥٠	١٩٥١[٦٢]	١٩٥٢	١٩٥٣[٦٣]	١٩٥٤	١٩٥٥	١٩٥٦[٦٤]	١٩٥٨[٦٥]
ژمارەی نەخۆشخانە	٤	٤	٤	٥	٥	٥	٥	٧

ئەوەی لەم خشتەیەدا ڕوون دەبێتەوە ئەوەیە، کە زیادبوونی ژمارەی نەخۆشخانەکان لە کۆتایەکانی سەردەمی پاشایەتی زیاتر بەدی دەکرێ لەچاو ساڵانی سی و چلەکان، ئەمەش مانای وایە بواری تەندروستی لە کۆتایی سەردەمی پاشایەتی پێشکەوتنی زیاتری بەخۆیەوە بینیەوە لەچاو سەرەتاکانی سەردەمی پاشایەتی لە عێراقدا. لە کاتێکدا ئەگەر ئەو ڕێژەیە لە نەخۆشخانەکان لەگەڵ ژمارەی دانیشتواندا بەراوردی بکەین، ئەوا جیاوازیەکی گەورە و تا ڕادەیەکی ڕوون دەبینرێت، کە لەم خشتەیەدا هەوڵ دەدەین بیخەینە ڕوو:

ساڵ	ژمارەی نەخۆشخانە	ژمارەی دانیشتوان	نەخۆشخانەی تەرخان کراو بۆ نەخۆش
١٩٥٠	٤	٢٢٢٧٣٢[٦٦]	٥٥٦٨٣
١٩٥١	٤	٢٢٦٤٠٠[٦٧]	٥٦٦٠٠
١٩٥٥	٥	٢٣٨٠٤٨[٦٨]	٤٧٦٠٩
١٩٥٦	٥	٢٧٢٤٤٢[٦٩]	٥٤٤٨٨

وەك لەم خشتەیە دەردەکەوێت، کە بە ژمارەیەکی زۆر لە هاوڵاتیان نەخۆشخانەیەکیان بەرکەوتووە، ئەمەش بەڕوونی مانای لاوازی کەرتی تەندروستی دەگەیەنێت. ئەگەرچی دەکرێت ئەوەش بەدی بکرێت، کە ژمارەی نەخۆشخانەکان لە لیوای سلێمانی لە پەنجاکاندا لە چاو ساڵانی سییەکان و چلەکان زۆرتر بووە، چونکە لە ساڵانی سییەکان یەك نەخۆشخانە[٧٠] و لەنیوەی یەکەمی چلەکاندا دوو نەخۆشخانە[٧١] و لە نیوەی دووەمیدا سێ نەخۆشخانە لە لیواکەدا هەبووە(٧٢). بۆ نموونە ئەگەر ئاماری دانیشتوانی ساڵی ١٩٣٦ وەربگرین، دەبینین ژمارەی دانیشتوانی لیوای سلێمانی ١٧٥٦٢٣ کەس بووە[٧٣]، کەواتە بە هەموو دانیشتوانی لیواکە نەخۆشخانەیەکیان هەبووە، کەچی وەك لە ئاماری دانیشتوانی ساڵی ١٩٥١دا هاتووە ژمارەی دانیشتوانی لیوای سلێمانی ٢٢٦٤٠٠ کەسە، کەواتە بە هەر ٥٦٦٠٠ هاوڵاتیەك یەك نەخۆشخانەیان بەرکەوتووە. کەواتە ئەم ڕێژەیە لە ساڵانی پەنجاکان دابەزیوە. ئەمەش بەهۆی ئەوەی ژمارەی نەخۆشخانەکان لە پەنجاکان زیادی کردووە، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ناوەڕاستی پەنجاکاندا حکومەت بیست بنکەی تەندروستی لە ژمارەیەك لە قەزا و ناحیە و گوندەکانی لیوای سلێمانیدا کردەووە[٧٤]. لەڕاستیدا ئەم کارە بە هەوڵ و کۆششی ئیدارەی ناوخۆیی (الادارة المحلية) لیواکە ئەنجام دراوە.

بەگوێرەی قسەی یەکێك لەو نوسەرانەی کە خۆی لەو سەردەمە ژیاوە، بنکە تەندروستییەکان (مستوصف) خزمەتێکی زۆریان بە هاوڵاتیان گەیاندووە، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەم بنکانە بە زۆری لە قەزا و ناحیە و گوندەکاندا هەبوون و ئەو گوندانەش کە ئەم بنکانەیان تێدا نەبووە، بەئاسانی دەستیان پێی گەیشتووە، هەرچەندە بۆ نەخۆشی قورس ناچاربوون سەردانی شار بکەن. لەم ڕووانگەیەوە ژمارەیەك لە ئەندامانی نوێنەری سلێمانی لە پەرلەمان داوایان لە حکومەت کردووە لە هەندێك ناوچە بەتایبەتی لە قەزاکانی شارەزوور و پشدەر بنکە تەندروستییەکان بگۆڕی بە نەخۆشخانە و بنکە تەندروستی تریان بۆ بکرێتەوە، کە ناوچەکە پێویستی پێیەنی، ئەمەش بۆ ئەوەی خەڵکی قەزا و ناحیەکان ئەوەندە سەردانی شاری سلێمانی نەکەن، بەم کارە فشاری سەر نەخۆشخانەکانی سلێمانیش کەم دەبێتەوە[٧٥]. کەواتە هەرچەندە لە کۆتاییەکانی سەردەمی پاشایەتیدا ژمارەیەك بنکەی تەندروستی کراونەتەوە، بەڵام هێشتا پێداویستی تەندروستی لیوای سلێمانیان پڕ نەکردۆتەوە، بەڵکو ناوچەکە پێویستی بە کردنەوەی نەخۆشخانەی زیاتر هەبووە.

دەربارەی ژمارەی پزیشکەکان لە لیوای سلێمانی بەگوێرەی زانیاری سەرچاوەکان لە نیوەی دووەمی چلەکانەوە ڕووی لە زیادبوون کردووە، ئەمەش بەهۆی باشبوونی بارودۆخی عێراق بە گشتی لە دوای جەنگی دووەمی جیهانیەوە. بەگوێرەی زانیاری سەرچاوەیەکی ئەو سەردەم لە ساڵی ١٩٤٧ شەش پزیشك لە لیوای سلێمانیدا هەبووە، ئەوانیش هاشم دۆغرەمەچی کە بەڕێوبەری تەندروستی لیواکە بووە و عزەت عارف و عەبدولڕەحمان عەبدوڵلا و خزر نەسروڵلا و یوسف حیم و سدیق شێخ عەزیز. بەگوێرەی هەمان سەرچاوە دوو پزیشکی دەرمانساز و ١٣ مامان و ٢٧ برینپێچ لە لیواکەدا هەبووە. ئەمە جگە لەوەی ئاماژە بەوە کراوە، کە سێ پزیشکی تر بۆ دامەزراندن بۆ لیوای سلێمانی نێردراوە، بەڵام دواتر ئامادە نەبوونە دەستبەکار بن. هەروەها ئەگەر سەرنج بدەینە ئەم ناوانەی لای سەرەوە پێدەچێت زۆربەیان

خەڵکی لیوای سلێمانی نەبووبن، بەڵکو لە شارەکانی ترەوە هاتبن. وەك لە زانیارییەکانی سەرچاوەکەدا هاتووە، ژمارەیەك پزیشك بۆ لیوای سلێمانی دانراون، بەڵام لەو جێگانەی کە بۆیان دانراوە پەیوەندیان نەکردووە، کە ئەمەش یەکێك بووە لەو گرفتانەی تا کۆتایەکانی سەردەمی پاشایەتی هەبووە، بەهۆی ئەوەی زۆربەی پزیشکەکان ئارەزووی ئەوەیان کردووە لە شارە گەورەکاندا دابمەزرێن، کەچی ئارەزووی شوێنە دوورەکانیان نەبووە، چونکە هۆیەکانی خۆشگوزەرانیان تێدا فەراهەم نەبووە و ڕەوشی کۆمەڵایەتیان لە بارێکی خراپدا بووە، هەربۆیە پزیشکەکان بەزۆری لە شارە گەورەکاندا کۆدەبوونەوە[٧٦].

لەگەڵ زیادبوونی ڕێژەی نەخۆشخانەکان لە پەنچاکاندا لە چاو سالانی چلەکان، کەچی لەڕووی ژمارەی پزیشکەکانەوە تا کۆتاییەکانی سەردەمی پاشایەتی ئەم بوارە هەر وەك پێویست بایەخی پێنەدراوە، بەگوێرەی ئەو ئامارانەی لەبەردەستدان لە ساڵی ١٩٤٧، ٦ پزیشك[٧٧] و لە ساڵی ١٩٤٨، ٧ پزیشك و لە ساڵی ١٩٤٩، ١٥ پزیشك و لە ساڵی ١٩٥٠، ١٣ پزیشك لە لیوای سلێمانیدا هەبووە[٧٨]. بەڵام لە ئاماری ساڵی ١٩٥١دا هاتووە، کە لە تەواوی لیواکەدا ئەو پزیشکانەی لە بواری تەندروستیدا کاریان کردووە، بە پزیشکی تایبەتی و یاریدەدەری پزیشکی و هەندێك پزیشکی دیکەی سەربازیشەوە، ژمارەیان دەگاتە ١١ پزیشك[٧٩] و لە ساڵی ١٩٥٢ بووە بە ٩ پزیشك و لە ساڵی ١٩٥٣، ١٠ پزیشك[٨٠] و لە ساڵی ١٩٥٤، ١١ پزیشك[٨١] و لە ساڵی ١٩٥٨، ١٩ پزیشك لە لیواکە هەبوون[٨٢]. کەواتە ئەگەر ئەم ئامارانە بە ژمارەی دانیشتوانی چەند ساڵێکی لیواکە بەراورد بکەین، دەبینین:

ساڵ	ژمارەی پزیشك	ژمارەی دانیشتوان	ڕێژەی تەرخانکراو لە پزیشك بۆ هەر نەخۆشێك
١٩٤٧	٦	٢٢٦٤٠٠	٢٨٣٠٠
١٩٥٠	١٣	٢٢٢٧٣٢	١٧١٣٣
١٩٥٨	١٩	٣٠٤٨٩٥[٨٣]	١٦٠٤٧

ئەوەی لە ئەنجامی خشتەکەدا دەردەکەوێت ئەوەیە، کە بە ژمارەیەکی زۆر لە هاوڵاتیان پزیشکێکیان بەرکەوتووە. کە ئەمەش جارێکی تر ئەو ڕاستیە دەردەخات کە کەرتی تەندروستی بایەخی پێنەدراوە و لاواز بووە. بەمجۆرە دەردەکەوێت یەکێك لەو گرفتە تەندروستیانەی تا کۆتایی سەردەمی پاشایەتی بەردەوام لە ئارادا بووە، کەمی ژمارەی پزیشك و خاوەن پیشە پزیشکیەکان بووە. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم لایەنەش ئامارێکی فەرمی حکومەت لە ساڵی ١٩٥٨دا بۆ چەند لیوایەك وەردەگرین و هەوڵ دەدەین لە نێوان ئەو لیوایانە و لیوای سلێمانیدا بەراوردێك بکەین:

لیواکان	ژمارەی پزیشک	ژمارەی پزیشکی ددان	ژمارەی پزیشکی دەرمانسازی	سستەر	ژمارەی مامان	ژمارەی برینپێچ	ژمارەی تیشکگرەکان X-Ray	ژمارەی فەرمانبەرانی تەندروستی
سلێمانی	١٨	١	٣	٢٤	٢٠	٣٩	٣	٢٨
کەرکوک	٥٨	٧	١٨	٥١	٤٤	٩١	٢	٢٩
هەولێر	٢١	١	٣	١٧	٧	٣٢	٣	٣٠
بەغدا	٦٩٢	٧٠	٢٤٩	٣٥١	٣١٩	٣٧٤	٦٠	١٤٦
بەسرە	٧٢	١٢	٢٠	٦٥	٦٣	١٠٢	٨	٢٨
موسڵ	٨٠	٥	٣٠	٩٣	٨١	١١٦	٦	٧٧
دیوانیە	٣٢	١	٦	٢٨	٢٠	٧٢	٥	٣١
دیالی	٥٧	٣	٨	١٣	٤٣	٥٢	٢	٣٧
کەربەلا	٤٧	٤	١٢	٣٥	٢٢	٥٥	٩	٢٦
کوت	١٩	١	٥	١٨	٩	٢٧	٢	٢٤[٨٤]

لەم خشتەیەدا ئەوە دەردەکەوێت، کە خزمەتگوزاری تەندروستی لە تەواوی عێراق لە ئاستێکی باشدا نەبووە، بەڵام ئەوەی جێی سەرنج و تێڕامانە لیوای سلێمانی و لیوا کوردیەکانی تر بە بەراوردێك لەگەڵ ناوچەکانی تردا کەمترین خزمەتگوزاری تەندروستیان تێدابووە.

یەکێکی تر لە گرفتە تەندروستیەکانی تری لیوای سلێمانی لە سەردەمی پاشایەتی کەمی ژمارەی پزیشکی ددانساز بووە وەك لە ئامارەکەدا ئاماژەی بۆ کراوە، کە لە هەموو لیوای سلێمانی یەك پزیشکی ددانساز هەبووە. هەربۆیە لەبەر نەبوونی یان کەمی پزیشکی ددان، خەڵك بە ناچاری پەنایان بۆ ناڵبەند بردووە، بۆ ئەوەی ددانەکانیان بکێشن. ئەویش بەو کەرەستە ناتەندروست و پرمەترسیەی ناڵی ئاژەڵی پێکردووە، ددانی خەڵکی کێشاوە[٨٥]، کە ئەمەش خراپترین وێنەی بارودۆخی تەندروستی ئەو ڕۆژگارەی لیوای سلێمانیە.

هەر بۆ زیاتر ڕوونبونەوەی دۆخەکە و سەلماندنی ڕاستیەکان، جارێکی تر دەگەڕێینەوە بۆ ئاماری ساڵی ١٩٤٧ و لەگەڵ ئاماری ساڵی ١٩٥٨دا بەراوردێکی دەکەین، ئەوەی لە ئاماری ساڵی ١٩٥٨دا دیارە سەرجەم فەرمانبەرانی تەندروستی لیوای سلێمانی ژمارەیان ١٣٦ کەسە، بەڵام بەپێی ئاماری دانیشتوانی ساڵی ١٩٤٧ لە سەرجەم لیوای سلێمانی ٩٩ کەس بە پزیشك و کارمەندانی تەندروستیەوە لەبواری پزیشکیدا کاریان کردووە[٨٦]. کەواتە لە ماوەی ١١ ساڵدا ژمارەی ئەو فەرمانبەرانەی لەم بوارەدا لە لیواکە زیادیان کردووە، تەنها ٣٧ کەس بوون، کە ئەمەش ژمارەیەکی ئێجگار کەمە بۆ لیوایەکی وەکو سلێمانی و ئەوەش دەردەخات، کە بواری تەندروستی لەو لیوایەدا زۆر بە هێواشی گەشەی کردووە. ئەوەی جێگەی تێڕامانە لە ئاماری دانیشتوانی ساڵی ١٩٥٧ی لیوای سلێمانیدا، پیشەی تەندروستی هێندە بە بێ بایەخ تەماشا کراوە، ئەو کەسانەی کە لەبواری تەندروستیدا کاریان کردووە، لەگەڵ ئەو کەسانە ئەژمار کراون کە لە فەرمانگەی ئاودا کاریان کردووە، کە ژمارەی فەرمانبەرانی هەردوو فەرمانگەکە بە ٢١٣ کەس دانراوە[٨٧]. هەر بۆیە لێرەدا ڕوون نیە لەو ژمارەیە چەندیان لە پیشەی تەندروستیدا کاریان کردووە.

یەکێکی تر لەو بوارانەی کە ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە بواری تەندروستی، دەرمانخانەیە. ئەگەر ئاوڕێك لە ئامارەکان بدەینەوە، بە ئاشکرا کەمی ژمارەی دەرمانخانەکان بەدەردەکەوێ و ئەوە خراوەتەڕوو کە ژمارەیان لە ئاستی پێویستی لیواکەدا نەبووە، کە بۆ ئەم مەبەستە چەند ساڵێك بە نموونە وەردەگرین:

ساڵ	١٩٥٢	١٩٥٣	١٩٥٤	١٩٥٥	١٩٥٦
ژمارەی دەرمانخانەی حکومی	٤	٥[٨٨]	٥	٥[٨٩]	٥[٩٠]
ساڵ	١٩٥٢	١٩٥٣	١٩٥٤	١٩٥٥	١٩٥٦
ژمارەی دەرمانخانەی ئەهلی	٢	٢[٩١]	٢	٢[٩٢]	٢[٩٣]

ئەوەی لەم خشتەیەدا دیارە کەمی ژمارەی دەرمانخانەکانە لە چاو ژمارەی دانیشتوان. ئەگەر تەنها ژمارەی دانیشتوانی لیوای سلێمانی بۆ ساڵی ١٩٥٦ وەربگرین کە ٢٧٢٤٤٢ کەس بووە[٩٤]، کەچی لە هەمان ساڵدا بە دەرمانخانەی حکومی و ئەهلیەوە تەنها ٧ دەرمانخانە لە لیواکەدا هەبووە، کەواتە بە ٣٨٩٢٠ کەس یەك دەرمانخانەیان بەرکەوتووە. لەڕاستیدا بەهۆی نەبوونی خزمەتگوزاری تەندروستی و دواکەوتوویی ئەو کەرتە لەلایەك و لەلایەکی تر نزمی ئاستی وشیاری خەڵکەکە لەو کات، وایکردبوو ژمارەیەکی زۆری خەڵکی لیوای سلێمانی باوەڕیان بە نوشتە و جادوو و گیا دەرمانییەکان هەبووە، لەم ڕێگایەوە هەوڵیان داوە خۆیان چارەسەر بکەن[٩٥]. هەروەها جگە لە کەمی ژمارەی دەرمانخانەکان، گرانی نرخی دەرمانیش یەکێکی تر بووە لە کێشەکانی ئەو سەردەم و بۆتە هۆی ئەوەی هەموو کەس نەتوانن سود لە چارەسەری پزیشکی وەربگرن، ئەمەش بەهۆی زۆری ژمارەی هەژاران کە نەیانتوانیوە دەرمان بکڕن، هەروەك لە بابەتێکی ڕۆژنامەی "ژیان"دا لەم بارەیەوە دەڵێت: "هەر دەرمانێك کە پزیشکەکان دەینوسن لە دەرمانخانەکاندا پارەیەکی زۆر وەردەگرن، بۆیە خەڵکی هەژار بۆی ناکڕدرێ"[٩٦]. ئەمەش کاریگەریەکی خراپی لەسەر خەڵکی هەژار هەبووە.

یەکێك تر لەو بابەتە هەرە گرنگانەی پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت مەسەلەی ئەو نەخۆشیانەیە کە لەو سەردەمەدا بڵاوبوون و بەهۆیانەوە ژمارەیەکی زۆری خەڵك توشی بوون. بەگوێرەی ئەو زانیارانەی لەبەردەستدان لە کۆتایی چلەکاندا چەندین نەخۆشی لە لیوای سلێمانیدا بڵاوبووە و هەڕەشەی بۆ سەر ژیانی خەڵکی دروست کردووە، ئەم ڕاستیەش لە بابەتێکی گۆڤاری (نزار)دا هاتووە، کە لە کۆتایی چلەکاندا نوسراوە و باس لە بارودۆخی تەندروستی لیوای سلێمانی کراوە. لە دیارترین ئەو نەخۆشیانەش سیل و مەلاریا و چاو ئێشە (تەراخوما) و کۆلێرا و ڕشانەوە و... هتد بووە. هەر لەم بابەتەدا دیارە حکومەت لە زۆربەی کاتدا لە بەرانبەر هەوڵدان بۆ بنبڕکردنی نەخۆشیەکان دەستبەستراو بووە، ئەمەش بەهۆی کەمی پزیشکی پسپۆڕ و کەمی داودەرمان[٩٧]. کەواتە لێرەوە ڕوون دەبێتەوە تاوەکو کۆتایی چلەکان چەندین نەخۆشی ترسناك لە لیوای سلێمانی بڵاوبووەوە و مەترسی بۆ سەر ژیانی خەڵکی دروست کردووە.

وادیارە نەخۆشی مەلاریا یەکێك بووە لە نەخۆشیە هەرە بڵاوەکانی سەردەمی پاشایەتی و تا کۆتایی ئەم سەردەمەش بەردەوام بووە، هەر بۆیە حکومەت چەند هەڵمەتێکی تەندروستی ئەنجام داوە بۆ

بنبڕکردنی ئەم نەخۆشیە. ئەوەتا لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٤ بەهۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی مەلاریا لە لیوای سلێمانی، حکومەتی عیراق لیژنەیەکی پزیشکی لە ژێر ناوی (پرۆژەی لەناوبردنی مەلاریا لە سلێمانی) دانا، بەڵام ئەم پرۆژەیە لەلایەن ڕۆژنامەی "ڕزگاری"یەوە، کە ڕۆژنامەیەکی نهێنی زمانحاڵی ئەو کاتی پارتی دیموکراتی کورستان بووە، بە توندی ڕەخنەی لێگیراوە، ئەمەش بەهۆی بوونی چەند پزیشکێکی بیانی لە پرۆژەکەدا، کە بە جاسووسی ئیستیعماری بەریتانی لەقەڵەم دراون و حکومەتی عیراقیش تاوانبار کراوە بەوەی ئەو بەرپرسە لە دواکەوتوویی بارودۆخی تەندروستی ناوچە کوردییەکان، ئەمەش بەهۆی ئەوەی حکومەت تەنها بایەخ بە مانەوەی دەسەڵاتی خۆی لە کوردستان دەدات و بایەخ بە هیچ بوارێکی دیکە نادات، هەر ئەمەش بۆتە هۆی بڵاّبونەوەی ئەم جۆرە نەخۆشیانە. تەنانەت لە کۆبونەوەکانی پەرلەماندا لە بەغدا نوێنەرە کوردەکان ئاماژەیان بەوە کردووە، کە ماڵ نیە لە لیوای سلێمانی نەخۆشێکی مەلاریای تێدا نەبێت و لەبەر خراپی دەزگا تەندروستیەکان خەڵك بەناچاری ڕوو لە بەغدا یان کەرکوك دەکەن بۆ وەرگرتنی چارەسەر[٩٨]. کەواتە بڵاوبوونەوەی نەخۆشی مەلاریا لە ناوچە کوردییەکان وایکردووە ڕەخنەی توند لە حکومەت بگیرێت، بەهۆی ئەوەی نەیتوانیوە ئەم پەتایە بنبڕ بکات.

جێی باسە نەخۆشی مەلاریا یەکێك لە نەخۆشیە هەرە بڵاوەکانی سەردەمی پاشایەتی بووە و ئەم نەخۆشیە لە زۆربەی شارەکانی عێراقدا هەبووە، کە سەرچاوەی سەرەکی نەخۆشیەکە ئاوی پیسە، بەڵام ئەم نەخۆشیە لە ناوچە شاخاویەکان زیاتر بڵاوبووە بە تایبەتی لە وەرزی زستان، کە لەڕاستیدا هۆکارێکی تری گرنگی بڵاوبوونەوەی ئەم نەخۆشیە لاوازی خزمەتی تەندروستی بووە، چونکە بە گرتنەبەری هەندێ ڕێوشوێنی تەندروستی دەکرێ ڕێگا لە بڵاوبوونەوەی بگیرێ و نەهێڵدرێ بە شێوەیەکی بەرفراوان تەشەنە بکات[٩٩]. بەگوێرەی ئامارە فەرمیەکان ئەم نەخۆشیە، واتە مەلاریا لە ساڵانی چلەکانەوە لە لیوای سلێمانی هەبووە و خەڵکانێکی زۆر بە گومانی توشبوون بەم نەخۆشیە سەردانی پزیشکیان کردووە، کە لەم خشتەیەی خوارەوە هەندێکی دەخەینە ڕوو:

ساڵ	١٩٤٦	١٩٤٧	١٩٤٨	١٩٤٩	١٩٥٠	١٩٥١[١٠٠]	١٩٥٢	١٩٥٣[١٠١]	١٩٥٤[١٠٢]	١٩٥٥[١٠٣]	١٩٥٦[١٠٤]	١٩٥٧	١٩٥٨[١٠٥]
ژمارەی سەردانیکار	٢٥٥٩٨	١٩١٠١	٧٢٢٤	٢٢٥٧٨	٣٥٠٦٧	١٧٦٢٤	٢٣١٢٠	٢٢٤٧٠	١٦٧٣٦	١٣٨٥٢	٦٩١٢	٤٥٤٢	١٠٠٤

کەواتە نەخۆشی مەلاریا یەکێك بووە لە نەخۆشیە کوشندەکان و تا کۆتایی سەردەمی پاشایەتی خەڵکێکی زۆر بەگومانی تووشبوون بەم نەخۆشیە سەردانی نەخۆشخانەکانیان کردووە، ئەگەرچی وەك لە خشتەکەدا ڕوون کراوەتەوە، ڕێژەکەی ساڵ لە دوای ساڵ لە دابەزیندا بووە. ئەوەی تێبینی دەکرێت کە ئەم نەخۆشیە جگە لە لیوای سلێمانی لە زۆربەی لیواکانی تری عێراقدا هەبووە، بەڵام ژمارەی توشبوان لە

لیواکانی تری عێراق کەمتر بووە، بۆ وێنە لە ساڵی ١٩٥٣ لە لیواکانی وەك كوت ٧٢٥٠ و لیـوای عـەمارە ٨٠٢٥ و لیـوای دلـێم ١٣٤٢٦ کـەس بـەگومانی تووشـبوون بـەم نەخۆشـیە سـەردانی نەخۆشـخانەکانیان کـردووە[١٠٦]. جێگـەی ئاماژەیـە بـەهۆی بـوونی ئـەم جـۆرە نەخۆشـیانە لـە لیـوای سـلێمانی وایکـردووە دامودەزگاکـانی حکومـەت لـەکاتی دامەزرانـدنی هـەر کەسـێکدا وەك فەرمانبـەر پشـکنینی پزیشـکیان بـۆ ئەنجامداوە، ئەمەش بەمەبەستی دڵنیابوون لە سەلامەتی تەندروستی فەرمانبەران[١٠٧].

یەکێکی تر لەو نەخۆشیانەی بەشـێوەیەکی بـەرفراوان لـە ئامارەکانـدا بەرچـاو دەکـەوێت، نەخۆشـی تەراخوما (چاو ئێشە)یە. بەگوێرەی زانیارییەکان ئەم نەخۆشیە لە سلێمانیدا زۆر بڵاوبووە، بەتایبـەتی لـە ناو منداڵانی قوتابخانەکاندا بەخێرایی بڵاودەبووەوە، ئەمەش بـەهۆی تێکـەڵاوبوونیان بـە یـەکتر لەلایـەك، لەلایەکی تر لە زۆربەی کاتدا ئەوەی کە کاریگەری نەخۆشیەکەی زیاتر کـردووە، کـەمی ژمـارەی پزیشـکی چاو بووە لە لیوای سلێمانی، وەك لە بابەتێکی ڕۆژنامە "ژیان"دا ئاماژە بەوە کـراوە کـە لـە سـاڵی ١٩٣٧ کاتێك نەخۆشیەکە بڵاوبۆتەوە، بەهۆی نەبوونی پزیشکی چاو لە سلێمانی لە کەرکوکەوە پزیشـك هێنـراوە بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشەکان[١٠٨]. جێی باسە بڵاوی نەخۆشیەکانی چاو لە لیـوای سـلێمانی نوێنـەرانی ئەم لیوایەی لە پەرلەمانی بەغدا هێناوەتە دەنگ و بە توندی حکومەتیان تۆمەتبار کردووە بەهۆی ئەوەی ئامادە نەبوونـە پزیشـکی چـاو بـۆ لیواکـە دابـین بکـەن، ئەمـەش وایکـردووە زۆری ژمـارەی توشـبوان بـە نەخۆشی چاو لە لیواکە ژمارەی پێوانەیی بشکێنێت، هەر بۆیە علی کـەمال لـە یـەکێك لـە کۆبونـەوەکانی پەرلەمانـدا گوتوویـەتی: " خـەڵکی سـلێمانی بەدەسـت نەخۆشـی و هەژاریـەوە دەناڵێنن، بەتایبـەتی نەخۆشیەکانی چاو"[١٠٩]. کەواتە هەرچەندە ئەم نەخۆشیە لە لیوای سلێمانیدا زۆر بـووە، بـەڵام پزیشـکی تایبەت بە چاو بۆ لیواکە دابین نەکراوە. بەگوێرەی ئەو ئامارانەی لە بـەر دەسـتاندان لـە سـاڵی ١٩٤٦ تـا ١٩٥٨ خەڵکێکی زۆر بەهۆی ئەم نەخۆشـیەوە سـەردانی نەخۆشـخانەکانیان کـردووە، بـەم شـێوەیەی لای خوارەوە:

ساڵ	ژمارەی سەردانیکاران
١٩٤٦	٢٧٠١٨
١٩٤٧	٢٥١٥٦
١٩٤٨	٢٣٧٤٠
١٩٤٩	١٤٧٩٩
١٩٥٠[١١٠]	١٤٥٥٦
١٩٥١	١٧٤٣٧
١٩٥٢	١٣٧٨٦
١٩٥٣[١١١]	٨٧٤٠
١٩٥٤	١٠٩٦١
١٩٥٥	١٤٥٩٢
١٩٥٦[١١٢]	١١٦٣٦
١٩٥٧	٧٧٠٤
١٩٥٨[١١٣]	٧٣٠٦

ئەوەی لەم خشتەیەدا ڕوونە، فراوانی ئەم نەخۆشیەیە لە لیواکە. بۆ وێنە ئەگـەر یـەکێك لـەو ژمارانـە لەگەڵ ژمارەی دانیشتوان بەراورد بکەین، ئەوا بارودۆخەکە ڕوونتر دەبێ. لەوانە ژمارەی دانیشتوانی لیوای سـلێمانی لـە سـاڵی ١٩٤٧، ٢٢٦٤٠٠ کـەس بـووە، بـەڵام لـە هـەمان ساڵدا ٢٥١٥٦ کـەس بـەهۆی ئـەم نەخۆشیەوە سەردانی نەخۆشخانەکانیان کردووە، کەواتە ١١٪ی دانیشتوانی لیـوای سـلێمانی توشـی ئـەم نەخۆشیە بوونە، کە ئەمەش ڕێژەیەکی بەرزە.

یەکێکی تر لەو دیاردانەی لەو ڕۆژگارانەدا باو بووە مەسەلەی مردنی منداڵانە. پاکیزە ڕەفیق حیلمی لە یاداشتەکانیدا لەبارەی ئەو سەردەم بۆی تۆمارکردووە، کە لەبەر نەبوونی پزیشك و کەمی خزمەتگوزاریی تەندروستی، نەخۆشی زۆر بووە و تەنانەت دەڵێت منداڵان وەکو گەڵای دار هەڵدەوەرین، تەنها چارەنووس لە مردن ڕزگاری دەکردن[١١٤]. ئەم دیاردەیە ئەوەندە زۆر بووە، تەنانەت هەندێك لە سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن، لە ڕۆژگاری پاشایەتیدا لە زۆربەی خانەوادەکان لە دە منداڵ چوار یان کەمتریان بۆ ماوەتەوە، ئەمەش مانای وایە لە هەر سێ منداڵێك دوویان مردوون، کە بەشێکی زۆری هۆی ئەمەش دەگەڕایەوە بۆ نزمی ئاستی تەندروستی هەر لە کاتی لە دایکبوونی منداڵەکەوە، واتە پیسی ئەو بارودۆخەی کە منداڵەکەی تێدا لەدایك بووە، ئەمە سەرەڕای بەدخۆراکی دایك و نەبوونی چارەسەری پێویست بۆ منداڵان لە کاتی نەخۆشبوون و کوتان و...هتد[١١٥]. جێی باسە منداڵبوونی ئافرەت بەشێوەیەکی دواکەوتوو لەسەر دەستی مامانی نەشارەزا بووە، بەم هۆیەوە چەندین ئافرەت دەمردن یاخود توشی نەخۆشی وا بوونە ژیانی لێ تاڵ کردوون، بێ ئەوەی بزانن ئەو نەخۆشیە لە چیەوە هاتووە[١١٦]. هەروەها دیارترین ئەو نەخۆشیانەش کە ئەو کات لەناو منداڵاندا بڵاوبووە، نەخۆشیەکانی سورێژە و دەردەکۆپان بوو[١١٧]. لە ڕۆژنامەی "ژیان"دا لە بابەتێکدا هاتووە، ئاماژەی بە زۆری دیاردەی مردنی منداڵان و هەندێ لە هۆکارەکانی کردووە، وەك گوتوویەتی: "لە یەکەم ساڵی ژیانی منداڵدا میکرۆب زۆر کاریگەری لێ دەکات، و بە سەرما و گەرمایەکی کەم توشی مردن دەبێت"[١١٨]. کە ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی لە کاتی لە دایکبوونی منداڵدا ڕەچاوی بارودۆخی تەندروستی پێویست نەکراوە. هەرچەندە پێویست بوو لەم بارەیەوە ئاماری چەند ساڵێك بخەینەڕوو، بەڵام دوای گەڕانێکی زۆر هیچ سەرچاوەیەکی ئەوتۆ لەم بارەیەوە دەست نەکەوت و ئەو ئامارانەش کە لەبەردەستدان زانیاری ئەوتۆیان بۆ تۆمار نەکردووین، تەنها لە ئاماری ساڵی ١٩٥٨دا هاتووە، کە لە کۆی ١٦٣٩ منداڵی لە دایکبوو لە لیوای سلێمانی، ٤٢ منداڵیان مردووە[١١٩]. کەواتە ئەم ڕێژەیە ڕێژەیەکی زۆر نیە، وەك لە ئاماژەی سەرچاوەیەکدا هاتووە، ئەم دیاردەیە لە کۆتایەکانی سەردەمی پاشایەتی ڕووی لە کەمی کردووە[١٢٠].

لەکۆتایدا پێویستە ڕۆڵی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو کاتەی شاری سلێمانی لە بیر نەکرێت، کە چەندین ڕێنماییان پێشکەشی هاولاَتیان کردووە، بەمەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی ڕۆشنبیری تەندروستی و خۆپاراستن لە نەخۆشیە جۆر بەجۆرەکان، لەوانە بەتایبەتی ڕۆژنامەکانی "ژیان" و "ژین"دا چەندین جار وەك ڕێنمایی تەندروستی داوایان لە دوکانەکانی ناو شار کردووە، ڕێگا لە بڵاوبوونەوەی نەخۆشی بگرن، بەتایبەتی داوای ئەوەیان لێ کردوون سەری خواردەمەنییەکانیان داپۆشن. هەروەها داوا لە دەلاکەکانیش کراوە موسی خاوێن بەکاربهێنن، و داوا لە حەمام و ئۆتێلەکانیش کراوە پاك و خاوێنی ڕابگرن، و داوایان لە چایخانە و چێشتخانەکانیش کردووە خواردنی پاك بدەن بە هاولاَتیان. ئەمە جگە لەوەی لە چەندین بابەتی تردا داوا لە هاولاَتیان کراوە لەڕێگەی ڕاکێشانی ئاوی بۆڕی خۆیان لە زیانەکانی ئاوی پیس بپارێزن، ئەمە جگە لەوەی کە ئەگەر حکومەت ڕێنمایی تەندروستی بۆ ئەو توێژانەی لای سەرەوە هەبوایە، لەڕێگەی ڕۆژنامەکانەوە ئاگاداریان کردون[١٢١]. کەواتە ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەم بە ئەرکێکی گرنگ هەڵساون، ئەمەش لە پێناو خزمەتکردنی هاولاَتیان.

ئـەنـجـام

لە ئاکامی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا بەم ئەنجامانە گەیشتین:

ڕەوشی تەندروستی لە سەنجەقی سلێمانی لـە کۆتاییـەکانی سـەردەمی عوسمانیـدا لـە بـارودۆخێکی خراپدا بووە، ئەمەش بەهۆی لاوازی کەرتی تەندروستی لەو سەردەمەدا. هەروەك گەیشتینە ئەو ئەنجامەی کە عوسمانیەکان بە بەراورد لەگـەڵ بوارەکـاتی تـر بەتایبـەتی بـواری سـەربازی بایـەخێکی ئـەوتۆیان بـە کەرتی تەندروستی نەداوە. بەڵام دوای هاتنیان بۆ سـلێمانی ئینگلیزەکـان تـاڕادەك بایـەخیان بـەم بـوارە داوە بەبەراود لەگەڵ سەردەمی عوسمانیەکاندا.

لە سەردەمی حکومەتی عێراقیشدا ئەم بوارە پەرەسەندنی بەخۆیەوە بینی، بەڵام ئـەم پەرەسـەندنە بەگوێرەی پێویست نەبووە، بەڵکو بواری تەندروسـتی بەدەسـت کـەمی ژمـارەی نەخۆشـخانە و پزیشـك و داودەرمانـەوە ناڵاندویـەتی. هەرچـەندە لـە دوای جـەنگی دووەمـی جیهـانی لـە سـاڵی ١٩٤٥ و بڕانـەوەی کاریگەریـەکانی ئـەو جەنگـە، بـارودۆخی تەندروسـتی لیـوای سـلێمانی بـەرەوە باشـتر چـووە، لـەڕووی زیادبوونی ژمارەی پزیشك و ژمارەی نەخۆشخانە و... هتد. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا لیواکە لە گرفتـە تەندروستیەکان ڕزگـاری نـەبوو، ئەمـەش بـەهۆی ئـەوەی ئـەو ئەنـدازە پێشـکەوتنەی لـەڕووی زیـادبوونی ژمارەی نەخۆشخانە و ژمارەی پزیشك و...هتد هەبوو، لە چاو زیاد بوونی ژمارەی دانیشتوانی لیواکـە زۆر کەم بووە.

یـەکێك لـە خەسـڵەت و تایبەتمەندیـەکانی ئـەم توێژینەوەیـە لەوەدایـە تـوانراوە لەڕێگـەی سەرچـاوە مێژوویی و ئامارە فەرمی و نافەرمیەکانەوە بەو دەرەنجامە بگـەین، کـە سـەرەتاکانی گەشـەکردنی بـواری تەندروستی سەردەمی عوسمانیەوە دەستی پێکردووە. ئەم گەشەکردنە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆش لە سـلێمانی و تەواوی کوردستان لە بەردەوامی دایە، بەڵام تا ئێستاس ئـەم پرۆسـەیە بـێ کـەم و کـورتی نیـە و زۆری ماوە بگاتە ئاستی هیوا و ئومێدی گەورەیی کەرتی تەندروستی.

پەراوێزەکان

(١) سەنجەق: لەڕووی زمانەوانیەوە بەمانای ئـاڵا (العلم) یـان لیـوا دێـت. ئـەم پلەیـە لـە سـەردەمی دەوڵـەتی عوسمانیـدا پلەیەکی کارگێڕی گرنگ بووە، سوڵتانی عوسمانی پلەی لیوای بەخشیوەتە ئەو کەسانەی کە متمانەی پێـی هـەبوون، کە والی یان ئەمیر بوو، بۆیە سـەنجەق بـووە یەکەیـەکی کـارگێڕی گـرنگ بـوو لـە دەوڵـەت. د.سـهیل صـابان، المعجـم الموسوعی للمصطلحات التاريخية العثمانية، مراجعـة: د.عبـدالرزاق محمـد حسـن برکـات، مطبوعـات مکتبـة الملـك فهـد الوطنية، الرياض، ٢٠٠٠،ص١٣٦.

(٢) محەمەد ڕەسول هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەشی یەکەم، چاپخانەی بـلاك ڕۆژ، لەندن، ١٩٩١، ل٨٥–٩٠.

(٣) سـالنامة ولايـت موصـل (١٣١٢هــ) موصـل ولايـتي مطبعـة سـندة باصلمشـدر، ص٣٣١؛ سـالنامة ولايـت موصـل رسميسيدر(١٣٢٥هـ)، عزتلو صفوت بك معرفتيلـة ترتيـب و دردنجي دفعـة اولـة رق موصـل مطبعـة سـندة اولمنشـدر.، ص٢٢٧.

(٤) سالنامة ولايت موصل (١٣٠٨هـ)، مكتوبي ولايت سعادتلو حسن توفيق افندي معرفتيلة ترتيب اولنمشدر، ص ١٠٧.

(٥) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٦) سالنامة ولايت موصل (١٣١٠هـ)، مكتوبي ولايت سعادتلو حسن توفيق افندي معرفتيلة ترتيب اولنمشدر، ص١٥٥.

(٧) سالنامة ولايت موصل (١٣١٠هـ)، ص١٥٤-١٥٥.

(٨) ئاكۆ عەبدولكەریم شوانی، شاری سلێمانی ١٩١٨-١٩٣٢، لێكۆڵینەوەیەكی مێژوویی-سیاسییە، چاپی یەكەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٧١؛ عبدالفتاح علي البوتاني، دراسات و مباحث في تاريخ الكرد و العراق المعاصر، الطبعة الاولى، مطبعة حاجي هاشم، اربيل، ٢٠٠٧، ص٧٣.

(٩) مەلا محمدی چروستانی یاداشتەكانی منداڵی و بەشێكی سەردەمی فەقێ یەتیی، چابخانەی(الحوادث)، بەغدا، ١٩٨٤، ل٣١-٣٢؛ ئاكۆ شوانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٧-٦٨، ٧٠.

(١٠) هەمان سەرچاوە، ل٦٩.

(١١) محەمەد ڕەسول هاوار، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٩-٦٠.

(١٢) ئەحمەد خواجە، چەند بیرەوەرییەكی مێژوویی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١١١، ئەیلولی ١٩٨٦، ل٨٥؛ بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی بارودۆخی كوردستان لەكاتی جەنگی یەكەمی جیهانی بڕوانە: (كۆمەڵێك لە پسپۆڕان و ئەفسەرانی سیاسی ئینگلیز، كورد و كوردستان: وەرگێڕانی لە ئینگلیزیەوە: حسێن عوسمان نێرگسەجاری و حسێن ئەحمەد جاف، چاپی، چابخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، ل٦٣).

(١٣) پاكیزە ڕەفیق حیلمی، كورد ژیانێكی پڕ ئەندێشە، چ١، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل١٧، ١٩.

(١٤) ڕەفیق حیلمی، یاداشت، چ٣، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل٢٨.

(١٥) جەمال بابان، سلێمانی شارە گەشاوەكەم، بەشی چوارەم، لەبڵاوكراوەكانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.ل ١٧٤؛ ئاكۆ عەبدولكەریم شوانی،سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢.

(١٦) سیسیل جۆن ئێدمۆندس، كورد تورك عەرەب، و: حامیدی گەوهەری، چ٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل١١٥.

(١٧) ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب١، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٨٦، ل٢٤.

(١٨) محەمەد ڕەسول هاوار، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٠.

(١٩) مێجەر سۆن: لە ساڵی ١٨٨١ لەشاری كنسنگتن لە بریتانیا دایك بووە، ئەو لە ساڵی ١٩٠٢ەوە هاتۆتە بانكی شاهانەی بریتانیا لە وڵاتی ئێران كاری كردووە. پاش ئەوە لە ساڵانی ١٩٠٦ و ١٩٠٧ هاتۆتە ناو كوردەكانی كرماشان و هەر لەماوەی ئەو دوو ساڵەدا خۆی فێری زمانی كوردی كردووە. دوای ئەوە لەساڵی ١٩٠٩دا بەناوی (میرزا غولام حوسەێنی شیرازی)ەوە گەشتێكی دوور و درێژی بە میزۆپۆتامیا و كوردستاندا كردووە، كە هەریەك لە شارەكانی دیاربەكر و كەركوك و موسڵ و سلێمانی گەڕاوە. لەو ماوەیەدا سۆن بەخۆنیشاندان وەك موسڵمان چۆتە هەڵەبجە و بیارە و هەورامان پەیوەندی لەگەڵ هەندێك لە ناودارەكانی هۆزی جاف كردووە لەوانە عادیلەخان لە هەڵەبجە. دوای جەنگی یەكەمی جیهانی و هاتنی ئینگلیزەكان بۆ سلێمانی لە ئاداری ١٩١٩ەوە وەك جێگری حاكمی سیاسی بریتانی لە سلێمانی دەست بەكاربووە. دوای شەڕی دەربەندی بازیان لە تەموزی ساڵی ١٩١٩ەوە وەك حاكمی سیاسی ئینگلیزەكان لە سلێمانی فەرمانڕەوای كردووە. دوای زیاتر دوو ساڵ لە ٥ی ئاداری ١٩٢١ بەبیانوی ماندووبوون شاری سلێمانی جێهێشت و لە ٢٤ شوباتی ١٩٢٣ بە نەخۆشی سیل كۆچی دوایی كردووە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (جەمال بابان، سلێمانی شارە گەشاوەكەم سلێمانی لە كۆتایی دەسەڵاتی بابانەكانەوە تا ساڵی ١٩٥٨، بەشی دووەم، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوكردنەوەی كوردی، ١٩٩٨، ل٩٠؛ د.نەجاتی عەبدوڵڵا، بیبلۆگرافیای كوردناسی كورد و كوردستان لە سەرچاوە ئینگلیزیەكاندا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولیر، ٢٠٠٩، ل١٢٠).

(٢٠) پێشکەوتن، ژ ٣٥، ٢٣ کانوونی یەکەمی ١٩٢٠، ل٣-٤؛ المس غیرترد بیل، فصول من تاریخ العراق القریب کتاب یبحث عن العراق فی عهد الاحتلال البریطانی بین سنتي ١٩١٤ و ١٩٢٠ ، ت: جعفر الخیاط، مطبعة دار الکتب، بیروت، ١٩٧١، ص٥٦ وبعدها).

(٢١) یەك ڕوپیە = ٧٥ فلس. ئەکرەمی مەحمودی ساڵحی ڕەشە، شاری سلێمانی، پێداچونەوە و پێشەکی: عززەدین مستەفا ڕەسوڵ، بەشی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی دار الحریە، بەغدا، ل٣٨٩-٣٩٠.

(٢٢) پێشکەوتن، ژ ٣٥، ل٣-٤.

(٢٣) پێشکەوتن، ژ ٣٨، کانوونی دووەمی ١٩٢١، ل٣.

(٢٤) جەمال بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم سلێمانی لە ڕۆژگاری بنیاتنانیەوە تا کۆتایی دەسەڵاتی بابانەکان، بەشی یەکەم، چاپخانەی (دار الحریة)، بەغدا، ١٩٩٢، ل٧٩-٨١.

(٢٥) پێشکەوتن، ژ ١٢، ١٥ تەموزی ١٩٢٠، ل٤.

(٢٦) پێشکەوتن، ژ ٦، ٣ حوزەیرانی ١٩٢٠، ل١-٢.

(٢٧) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٢٨) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٢٩) پێشکەوتن، ژ ٩٦، ٢٢ شوباتی ١٩٢٢، ل٤. لە ژمارە (٩٧)دا داوا لە خەڵك کراوە بە داوای کوتانەوە بێن و خۆیان و منداڵەکانیان بکوتن. لە هەمان ڕۆژنامەدا داوا لە خەڵك کراوە لە نێوان سەعات ٨-١٠ی بەیانی دەتوانن بە خۆڕایی لە نەخۆشخانەی ناو شاری سلێمانیدا خۆیان بکوتن. بڕوانە: (پێشکەوتن، ژ ١٠٣، ١٣ی نیسانی ١٩٢٢، ل٥، پێشکەوتن، ژ ٩٧، ٢٢ی مایسی ١٩٢٢، ل٦).

(٣٠) پێشکەوتن، ژ ٩٩، ١٦ مارتی ١٩٢٢، ل٥.

(٣١) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٣٢) پێشکەوتن، ژ ٩٧، ٢ مارسی ١٩٢٢، ل٦.

(٣٣) پێشکەوتن، ژ ١٠١، ٦ نیسانی ١٩٢٢، ل٦.

(٣٤) سیسیل جۆن ئێدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥ ودواتر؛ و ڕەفیق حیلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦ ودواتر؛ ئاکۆ شوانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٦-١١٨.

(٣٥) بۆ زانیاری لەبارەی ناوی وەزیر و وەزارەتەکان، بڕوانە: (بانگ کردستان، ژ ١٠، ١٥ تشرینی یەکەمی ١٩٢٢، ل٢) ؛ هەروەها بڕوانە: (سدیق ساڵح، حکومەتی کوردستان ١٩١٨-١٩٢٤، چاپی دووەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١٠٩-١١٠).

(٣٦) بەڵگەنامەکانی حکومەتی شێخ مەحمود، تۆمارێکی شارەوانی سلێمانی ١٩٢٣-١٩٢٤، ئامادەکردنی: عەبدولڕەقیب یوسف، لێکۆڵینەوەی: سدیق ساڵح، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٦٠-٦٢.

(٣٧) هەمان سەرچاوە، ل٨٠-٨٢.

(٣٨) دوای جەنگی یەکەمی جیهانی ئینگلیزەکان دەستیان کرد بە داڕشتنەوەی نەخشەی سیاسی عێراق، کە ئەو کات لە چوارده لیوا پێکدەهات، کە سلێمانیش بە یەکێك لە لیواکانی عێراق دانرابوو، هەرچەندە تاوەکو ساڵی ١٩٢٥ هیچ جۆرە دامودەزگایەکی حکومەتی عێراق لە لیوای سلێمانیدا نەبووە. هەر لەو ساڵەدا یەکەم موتەسەریف بەناوی ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ دانرا، چونکە بەر لەو ماوەیە لە کۆتایی ساڵی ١٩١٨ تاوەکو کۆتایی ١٩٢٥ سلێمانی لە ژێر فەرمانڕەوایی دەسەڵاتی شێخ مەحمود و ئینگلیزەکاندا بووە، بەڵام لەڕووی تیۆری و فەرمیەوە لەهەر لە دوای پێکهێنانی دەوڵەتی پاشایەتی لە عێراق لە ساڵی ١٩٢١ەوە سلێمانی بە لیوایەکی عێراق دانرابوو. بڕوانە: (کاپتن لاین، کورد عەرەب بریتانیەکان، بیرەوەرییەکانی کاپتن لاین لە ڕووداوەکانی باشووری کوردستان ١٩١٩-١٩٢٩، و: یاسین سەردەشتی، چاپخانەی سیما، سلێمانی. ٢٠٠٧، ل١٨٢ ودواتر؛ توانا ڕەشید کەریم، سلێمانی لە نێوان ساڵانی ١٩٤٥-

١٩٥٨ لێکۆڵینەوەیەك لە بارودۆخی سیاسی و ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٢، ل٣١–٣٢).

(٣٩) بەدرخان سندی، کۆمەڵگەی کوردی لە دیدی ڕۆژهەلاتناسیدا، و: ئیبراهیم ئیسماعیل سەعید، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠٠٨، ل٦١١.

(٤٠) محەمەد ئەمین زەکی، محاسەبەی نیابەت، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، ١٩٢٨، ١٤.

(٤١) هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

(٤٢) حوسێن حوزنی موکریانی، سەرجەمی بەرهەم، ئامادەکردنی: کوردستان موکریانی، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٥٦٢.

(٤٣) حوسێن حوزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٦٣.

(٤٤) لیوا: پلەیەکی کارگێڕی بوو لە دەوڵەتی عوسمانی، ئەم پلەیە لە نێوان ویلایەت و قەزادا بوو، سەنجەق یان لیواشی پێدەگوترا. بەگویرەی زنجیرەی پلە کارگێڕیەکان قەزا سەر بە لیواو لیواش سەر بە ویلایەت بووە. بەڕێوبەری گشتی لیواش موتەسەڕیفی پێدەگوترا یان هەندێك جار بە لیوا دەگوترا موتەسەڕیفییە. د.سهیل صابان، المصدر السابق،ص١٩٧.

(٤٥) الحكومة العراقية، دليل العراق ١٩٣٦، ص٢٤٦.

(٤٦) المصدر نفسة، ص٢٤١.

(٤٧) کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی عەبدوڵڵا زەنگەنە، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠١، ل١١٩–١٢٠.

(٤٨) ژیان، ژ ٣٧٠، ٢٠ تەموزی ١٩٣٣، ل ١.

(٤٩) ژیان، ژ ٢٧٩، ٢٢ تشرینی دووەمی ١٩٣١، ل ١.

(٥٠) ژیان، ژ ٤٩١، ٨ ئابی ١٩٣٦، ل ١؛ ژیان، ژ ٥٣٠، ١٤ حوزەیرانی ١٩٣٧، ل١.

(٥١) محەمەد ساڵح کوری محەمەد عەلی عوبێدە و لە هۆزەکانی پشدەرە. لە ساڵی ١٩٢٥ بە نوێنەری لیوای سلێمانی هەڵبژێردراوە بۆ ئەندامیەتی لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق. تا ساڵی ١٩٤٣ چەندین جاری تر هەڵبژێردراوەتەوە، لە نێوان ساڵانی (١٩٤٤–١٩٤٦) بۆتە نوێنەری شاری سلێمانی، لە ساڵی ١٩٤٧ کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: (محمد علی الصویرکی، معجم الاعلام الكرد فی التاريخ الاسلامی والعصر الحديث فی كردستان و خارجها، مطبعة مؤسسة حمدی للطبع و النشر، السليمانية، ٢٠٠٥، ص٦٥٦).

(٥٢) محاضر مجلس نواب، الدورة الانتخابية التاسعة، الاجتماع الاعتيادي، لسنة ١٩٤١، جلسة الثامنة والثلاثون، الموافق ٢٢ نيسان ١٩٤٢، ص٥٠٣–٥٠٦.

(٥٣) لە ساڵی ١٩٠٠ لە سلێمانی لەدایك بووە، قوتابخانەی سەربازی لە ئەستانبۆڵ لە ساڵی ١٩١٨ تەواوکردووە. لە ساڵی ١٩٢٢ گەڕاوەتەوە عێراق و بۆتە یاریدەدەری پۆلیسی هەولێر و ماوەیەك بووە بە قایمقامی سوق شیوخ. چەندینجار بە نوێنەری سلێمانی هەڵبژێردراوە لە ساڵانی ١٩٣٥ و ١٩٤٨ و ١٩٥٨. دوای شۆڕشی ١٤ تەموزی ساڵی ١٩٥٨ لە بەریتانیا ژیاوە، تا لە ساڵی ١٩٩٨ کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: (جمال بابان، اعلام كرد العراق، مطبعة شڤان، سليمانية، ٢٠٠٦، ص٥٣٤–٥٣٥).

(٥٤) محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابية السادسة والثلاثين من الجتماع الاعتيادى لسنة ١٩٣٥، الجلسة ٢٦ شباط ١٩٣٦، ص٦٢٨؛ محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابية الرابعة من الاجتماع الاعتيادى ١٩٣٣، الجلسة (٣٤) فی ٧ نيسان ١٩٣٤، ص٤٠٣، ٤١٢.

(٥٥) محمد عبدالله کاکە سور، بارودۆخی تەندروستی لە کوردستانی عێراق ١٩٢١–١٩٥٨، گۆڤاری زانکۆ، ژ ٢٩، ٢٠٠٧، هەولێر، ل ١٢٩.

(٥٦) لە شاری سلێمانی لە ساڵی ١٨٨٦ لە دایك بووە، کەسایەتیەکی سیاسی و سەربازی بووە. یەکێك بووە لەو کەسایەتیانەی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لەبواری وریاکردنەوەی کورد لە ڕووی هەستی نەتەوەیەوە کاری کردووە، ئەو خاوەنی چەندین کتێب و نامیلکەیە و چەندین وتاری دەربارەی زمان نوسیوە. جگە لە کوردی شارەزای زمانەکانی عەرەبی و تورکی و فارسی و ئینگلیزی و فەرەنسیش بووە. ئەو لە ساڵی ١٩٣٠ کراوەتە موتەسەڕیفی سلێمانی، لە چەندین چالاکی تردا بەشداری کردووە، بەڵام دوای ڕووخانی پاشایەتی چۆتە لەندەن و لەوێدا ژیاوە، تا لە ساڵی ١٩٨٤ کۆچی دوای کردووە. بڕوانە: (شاکر فەتاح، ئاوێنەی ژینم _ سەرجەمی بەرهەمەکانی، بەشی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل١٢٨).

(٥٧) هیوا حمید شریف، توفیق وهبي حیاته و دوره السیاسي والثقافي، مطبعة شفان السلیمانیة، ٢٠٠٦، ص٨٤.

(٥٨) شاکر فەتاح، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٤٥، ٢٩١.

(٥٩) محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابیة التاسعة من الاجتماع الاعتیادی الرابع لسنة ١٩٤٢، الجلسة (٢٣) في ٢٣ أدار ١٩٤٣، ص١٩٣-١٩٥.

(٦٠) بۆ زانیاری زیاتر لە بارودۆخی سلێمانی لە دوای جەنگی جیهانی دووەم، بڕوانە: (علاء الدین سجادي، قضایا الصحة في السلیمانیة، مجلة "نزار-قسم العربي"، عدد (١٤)، بغداد، تشرین الاول ١٩٤٨، ص٧-٨).

(٦١) الحكومة العراقیة، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئیسیة للاحصاء، المجموعة الاحصائیة السنویة العامة ١٩٥٠، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥١، ص٣٠.

(٦٢) الحكومة العراقیة، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئیسیة للاحصاء، المجموعة الاحصایة السنویة العامة، ١٩٥١، مطبعة الحكومة، بغداد، ص٥١.

(٦٣) الحكومة العراقیة، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئیسیة للاحصاء، المجموعة الاحصایة السنویة العامة، ١٩٥٣، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٤، ص٢٣١.

(٦٤) الحكومة العراقیة، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئیسیة للاحصاء، المجموعة الاحصائیة العامة لسنة ١٩٥٧، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٨، ص٣٢٤.

(٦٥) الجمهوریة العراقیة، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئیسیة للاحصاء، المجموعة الاحصایة السنویة العامة، ١٩٥٨، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٩، ص٣٢٩.

(٦٦) حكومة العراقیة، المجموعة الاحصائیة السنویة العامة لسنة ١٩٥٠، ص٧٨.

(٦٧) حكومة العراقیة، المجموعة الاحصائیة السنویة العامة لسنة ١٩٥١، ص٢٨.

(٦٨) الحكومة العراقیة، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئیسیة للاحصاء، المجموعة الاحصایة السنویة العامة، ١٩٥٥، مطبعة الحكومة، بغداد،١٩٥٦، ص٦.

(٦٩) الحكومة العراقیة، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئیسیة للاحصاء، المجموعة الاحصائیة العامة لسنة ١٩٥٦ مطبعة الزهراء، بغداد،١٩٥٧، ص٧.

(٧٠) الحكومة العراقیة، دلیل العراق ١٩٣٦، ص٦٨٢.

(٧١) محمد عبدالله کاکەسور، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٤.

(٧٢) علاء الدین سجادي، المصدر السابق، ص٨؛ محمد عبدالله کاکەسور، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٤.

(٧٣) الحكومة العراقیة، دلیل العراق ١٩٣٦، ص٢٤٦.

(٧٤) الحكومة العراقیة، الادارة المحلیة للواء السلیمانیة ١٩٥٥-١٩٥٦، ص٤١-٤٢؛ محمد دفتر و عبدالله حسن، عراق الشمالي، مطبوعات النهار، ١٩٥٥، ص ٣٦٤.

(٧٥) جەمال بابان، یاداشت نامەی ژیانم، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل٥٨؛ محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابیة الخامسة عشرة من الاجتماع اعتیادی لسنة ١٩٥٤-١٩٥٥، الجلسة (١٤) فی ٥ کانون الثانی ١٩٥٥،

ص٢٨٢-٢٨٣. نقلا عن: سالار عبدالكريم فندى الدوسكى، دور نواب السليمانية فى المجلس النيابى العراقى ١٩٤٥-١٩٥٨، مطبعة خانى، دهوك، ٢٠٠٨، ص١٧٢.

(٧٦) علاء الدين سجادي، المصدر السابق، ص٨؛ محمد عبدالله كاكه سور، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٩.

(٧٧) علاء الدين سجادي، المصدر السابق، ص٨.

(٧٨) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٠، ص٤٨.

(٧٩) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥١، ص٤٨.

(٨٠) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٣، ص٢٢٩.

(٨١) الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية لاحصاء، المجموعة الائحصائية العامة لسنة ١٩٥٤، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٩٥، ص٢٨٨.

(٨٢) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٨، ص٣٣١.

(٨٣) الحكومة العراقية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، ص١.

(٨٤) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٨، ص٣٣١.

(٨٥) جەمال بابان، سەرچاوەی پێشوو، ب٤، ل١٧٠.

(٨٦) المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، جزء الثانى، لواء السليمانية، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٤، ص ١٦٥، ١٨٠، ١٩٠، ٢٠٠.

(٨٧) الحكومة العراقية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، ص٩٦.

(٨٨) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٣، ص٢٣١.

(٨٩) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٥، ص٣٠٥.

(٩٠) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧، ص٣٢٤.

(٩١) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٣، ص٢٣١.

(٩٢) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٥، ص٣٠٥.

(٩٣) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٧، ص٣٢٤.

(٩٤) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٦، ص٧.

(٩٥) مەسەلەی تەندروستی ڕووبەرێکی فراوانی لە لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی ژین و ژیان داگیر کردووە، کە خوێنەر دەتوانێت بۆیان بگەڕێتەوە، لەوانە: (ژیان، ژ ٥١٢، شوباتی ١٩٣٧، ل٢، کە بە درێژی باسی نەخۆشی تەراخوما لە لیوای سلێمانی کردووە؛ ژیان، ژ ٥٢٢، نیسانی ١٩٣٧، ل١).

(٩٦) ژیان، ژ ٣٧٠، ٢٠ تەموزی ١٩٣٣، ل٢.

(٩٧) علاء الدين سجادي، المصدر السابق، ص٥-١١؛ ژین، ژ ٩٣١، ١٩ ئابی ١٩٤٨، ل١.

(٩٨) مشروع المكافحة الملاريا في السليمانية، اعداد صديق صالح و رفيق صالح، جريدة رزگارى، عدد (٤)، كانون الثاني ١٩٥٤، ص٢؛ محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، من الجتماع غير الاعتيادى لسنة ١٩٤٨، الجلسة ٣ تشرين الثانى ١٩٤٨، ص٢٨١.

(٩٩) محمد عبدالله كاكه سوور، سەرچاوەی پێشوو ل١٢٧.

(١٠٠) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥١، ص٧٦.

(١٠١) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٣، ص٢٤٢.

(١٠٢) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٤، ص٢٧٨.

(١٠٣) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٥، ص٣١٦.

(١٠٤) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٦، ص٢٢٢.

(۱۰۵) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٨، ص٣٣٤.
(۱۰٦) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٥، ص٣١٦.
(۱۰۷) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (بەڵگەنامەی ژمارە ١٨/٥٥٨٦ لە بەرواری ١٩٥٦/١٢/٣١ لە پاشكۆی ژمارە ١).
(۱۰۸) ژیان، ژ ٥١٢، ١ شوباتی ١٩٣٧، ل٢.
(۱۰۹) محاضر مجلس النواب، الدورة الانتخابية الثانية عشرة من الاجتماع اعتيادى لسنة ١٩٥٠، الجلسة (٤٦) في ٩ ايار ١٩٥١، ص٨١٢. نقلا عن: سالار عبدالكريم فندى الدوسكى، المصدر السابق، ص١٧١-١٧٢.
(۱۱۰) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥١، ص٧٧.
(۱۱۱) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٣، ص٢٨٤.
(۱۱۲) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٦، ص٢٢٢.
(۱۱۳) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٨، ص٣٣٤.
(۱۱٤) پاکیزە ڕەفیق حیلمی، کورد ژیانێکی پڕئەندێشە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل١٧-١٨.
(۱۱٥) محمد عبدالله كاكە سوور، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٦.
(۱۱٦) جەمال بابان، یاداشت نامەی ژیانم، ل٥٧.
(۱۱۷) مەهدی محەمەد قادر، پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق ١٩٤٥-١٩٥٨، بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٢٠.
(۱۱۸) ژیان، ژ ٣٣١، ٢١ تەموزی ١٩٣٢، ل١-٢.
(۱۱۹) حكومة العراقية، المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة ١٩٥٨، ص٣٢٦.
(۱۲۰) محمد عبدالله كاكە سوور، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٦.
(۱۲۱) ژیان، ژ ٧١، ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٢٧، ل٤؛ ژیان، ژ ٣٥٧، ٦ مارسی ١٩٣٣، ل٣؛ ژیان، ژ ٣٩٥، ٣ مارسی ١٩٣٤، ل١-٣؛ ژیان، ژ ٥٢٢، نیسانی ١٩٣٧، ل١؛ ژین، ژ ١٠٧٥، ٢٢ تشرینی دووەمی ١٩٥١، ل٤.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/ بەڵگەنامەی بڵاونەکراوە:

١. بەڵگەنامەی ژمارە ١٨/٥٥٨٦ لە بەرواری ١٩٥٦/١٢/٣١.

دووەم/ بەڵگەنامەی بڵاوکراوە:

٢. بەڵگەنامەکانی حکومەتی شێخ مەحمود، تۆمارێکی شارەوانی سلێمانی ١٩٢٣-١٩٢٤، ئامادەکردنی: عەبدولڕەقیب یوسف، لێکۆڵینەوەی: سدیق ساڵح، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٤.

سێیەم/ چاپکراوی حکومی:

أ/ ساڵنامەی عوسمانی بە زمانی تورکی:

٣. سالنامة ولايت موصل (١٣٠٨هـ)، مكتوبي ولايت سعادتلو حسن توفيق افندي معرفتيلة ترتيب اولنمشدر.
٤. سالنامة ولايت موصل (١٣١٠هـ)، مكتوبي ولايت سعادتلو حسن توفيق افندي معرفتيلة ترتيب اولنمشدر.
٥. سالنامة ولايت موصل (١٣١٢هـ) موصل ولايتي مطبعة سندة باصلمشدر.
٦. سالنامة ولايت موصل رسميسيدر(١٣٢٥هـ)، عزتلو صفوت بك معرفتيلة ترتيب و دردنجي دفعة اولة رق موصل مطبعة سندة اولمنشدر.

ب/ ئامار و داتا حکومییەکان:

٧. الحكومة العراقية، دليل العراق ١٩٣٦.
٨. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية العامة ١٩٥٠، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥١.
٩. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصاية السنوية العامة، ١٩٥١، مطبعة الحكومة، بغداد.
١٠. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصاية السنوية العامة، ١٩٥٣، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٤.
١١. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية لاحصاء، المجموعة الائحصائية العامة لسنة ١٩٥٤، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٥.
١٢. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصاية السنوية العامة، ١٩٥٥، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٦.
١٣. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية العامة لسنة ١٩٥٦ مطبعة الزهراء، بغداد.
١٤. الحكومة العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصائية العامة لسنة ١٩٥٧، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٨.
١٥. الجمهورية العراقية، وزارة الاقتصاد، دائرة الرئيسية للاحصاء، المجموعة الاحصاية السنوية العامة، ١٩٥٨، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٩.
١٦. الحكومة العراقية، الادارة المحلية للواء السليمانية ١٩٥٥– ١٩٥٦.
١٧. المملكة العراقية، وزارة الشؤون الاجتماعية، مديرية النفوس العامة، احصاء السكان لسنة ١٩٤٧، جزء الثانى، لواء السليمانية، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٤.
١٨. الحكومة العراقية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لواء السليمانية، مطبعة العانى، بغداد ١٩٥٧.

ج– كۆبونەکانی ئەنجومەنی نوێنەران (محاضر المجلس النواب):

١٩. الحكومة العراقية، الدورة الانتخابية الرابعة، الاجتماع الاعتيادى ١٩٣٣، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٣٣.
٢٠. الحكومة العراقية، الدورة الانتخابية السادسة، الاجتماع الاعتيادى لسنة ١٩٣٥، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٣٥.
٢١. الحكومة العراقية، الدورة الانتخابية التاسعة، الاجتماع الاعتيادى لسنة ١٩٤١، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٤١.
٢٢. الحكومة العراقية، الدورة الانتخابية التاسعة، الاجتماع الاعتيادى لسنة ١٩٤٢، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٤٢.
٢٣. الحكومة العراقية، الدورة الانتخابية الثانية عشرة، الجتماع غير الاعتيادى لسنة ١٩٤٨، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٤٨.

چوارەم/ کتێبەکان:

أ– بەزمانی کوردی

٢٤. ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی، شاری سلێمانی ١٩١٨–١٩٣٢، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی–سیاسییە، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢.
٢٥. ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب١، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٨٦.

٢٦. ئەکرەمی مەحمودی سالْحی ڕەشە، شاری سلێمانی، پێداچونەوە و پێشەکی: عـزەدین مستەفا ڕەسوڵ، بەشی یەکەم، چاپی دووەم، چاپخانەی دار الحریە، بەغدا.

٢٧. بەدرخان سندی، کۆمەڵگەی کوردی لە دیدی ڕۆژهەلأتناسیدا، و: ئیبراهیم ئیسماعیل سەعید، چ١، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠٠٨.

٢٨. پاکیزە ڕەفیق حیلمی، کورد ژیانێکی پڕئەندێشە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠.

٢٩. توانا ڕەشید کەریم، سلێمانی لە نێوان سالأنی ١٩٤٥–١٩٥٨ لێکۆڵینەوەیەك لە بارودۆخی سیاسی و ڕۆشنبیری، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلأت، هەولێر، ٢٠١٢.

٣٠. جەمال بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم سلێمانی لە ڕۆژگاری بنیاتنانیەوە تا کۆتایی دەسەلأتی بابانەکان، بەشی یەکەم، چاپخانەی دار الحریە، بەغدا، ١٩٩٢.

٣١. جەمال بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم سلێمانی لە کۆتایی دەسەلأتی بابانەکانەوە تا ساڵی ١٩٥٨، بەشی دووەم، دەزگای ڕۆشنبیری و بلأوکردنەوەی کوردی، ١٩٩٨.

٣٢. جەمال بابان، سلێمانی شارە گەشاوەکەم، بەشی چوارەم، لە بلأوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٣٣. جەمال بابان، یاداشت نامەی ژیانم، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٣٤. حوسێن حوزنی موکریانی، سەرجەمی بەرهەم، ئامادەکردنی: کوردستان موکریانی، بەشی دووەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧.

٣٥. ڕەفیق حیلمی، یاداشت، چ٣، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

٣٦. سیسیل جۆن ئێدمۆندس، کورد تورك عەرەب، و: حامیدی گەوهەری، چ٢، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤.

٣٧. سدیق ساڵح، حکومەتی کوردستان ١٩١٨–١٩٢٤، چاپی دووەم، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٣٨. شاکر فەتاح، ئاوێنەی ژینم _ سەرجەمی بەرهەمەکانی، بەشی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣.

٣٩. کاپتن لاین، کورد عەرەب بریتانیەکان، بیرەوەرییەکانی کاپتن لاین لە ڕووداوەکانی باشووری کوردستان ١٩١٩–١٩٢٩، و: یاسین سەردەشتی، چاپخانەی سیما، سلێمانی. ٢٠٠٧.

٤٠. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی عەبدوڵڵا زەنگەنە، ب٢، چ١، هەولێر، ٢٠٠١.

٤١. کۆمەڵێك لە پسپۆڕان و ئەفسەرانی سیاسی ئینگلیز، کورد و کوردستان: وەرگێڕانی لە ئینگلیزیەوە: حسین عوسمان نێرگسەجاری و حسین ئەحمەد جاف، چاپی، چابخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢.

٤٢. مەهدی محەمەد قادر، پێشهاتە سیاسییەکانی کوردستانی عێراق ١٩٤٥–١٩٥٨، بلأوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٥.

٤٣. محەمەد ئەمین زەکی، محاسەبەی نیابەت، چاپخانەی دار السلام، بەغدا، ١٩٢٨.

٤٤. محەمەد ڕەسول هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەشی یەکەم، چاپخانەی بلاك ڕۆز، لەندن، ١٩٩١.

٤٥. مەلا محمدی چروستانی یاداشتەکانی منداڵی و بەشێکی سەردەمی فەقێ یەتیی، چابخانەی(الحوادث)، بەغدا، ١٩٨٤.

٤٦. نەجاتی عەبدوڵڵا، بیبلۆگرافیای کوردناسی کورد و کوردستان لە سەرچاوە ئینگلیزیەکاندا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولیر، ٢٠٠٩.

ب- بەزمانی عەرەبی

٤٧. جمال بابان، اعلام كرد العراق، مطبعة شڤان، سليمانية، ٢٠٠٦.

٤٨. سالار عبدالكريم فندى الدوسكى، دور نواب السليمانية فى المجلس النيابى العراقى ١٩٤٥- ١٩٥٨، مطبعة خانى، دهوك، ٢٠٠٨.

٤٩. د. سهيل صابان، المعجم الموسوعى للمصطلحات التاريخية العثمانية، مراجعة: د.عبدالرزاق محمد حسن بركات، مطبوعات مكتبة الملك فهد الوطنية، الرياض، ٢٠٠٠.

٥٠. عبدالفتاح علي البوتاني، دراسات و مباحث في تاريخ الكرد و العراق المعاصر، الطبعة الاولى، مطبعة حاجي هاشم، اربيل، ٢٠٠٧.

٥١. المس غيرترد بيل، فصول من تاريخ العراق القريب كتاب يبحث عن العراق فى عهد الاحتلال البريطانى بين سنتي ١٩١٤ و ١٩٢٠ ، ت: جعفر الخياط، مطبعة دار الكتب، بيروت، ١٩٧١.

٥٢. محمد دفتر و عبدالله حسن، عراق الشمالي، مطبوعات النهار، ١٩٥٥.

٥٣. محمد على الصويركى، معجم الاعلام الكرد فى التاريخ الاسلامى والعصر الحديث فى كردستان و خارجها، مطبعة مؤسسة حمدى للطبع و النشر، السليمانية، ٢٠٠٥.

٥٤. هيوا حميد شريف، توفيق وهبي حياته و دوره السياسي والثقافي، مطبعة شفان السليمانية، ٢٠٠٦.

پێنچەم/ گۆڤار و ڕۆژنامەکان:

أ/ ڕۆژنامەکان

١- ڕۆژنامەی پێشکەوتن

٥٥. پێشکەوتن، ژ ٦، ٣ حوزەیرانی ١٩٢٠.

٥٦. پێشکەوتن، ژ ١٢، ١٥ تەموزی ١٩٢٠.

٥٧. پێشکەوتن، ژ ٣٥، ٢٣ کانوونی یەکەمی ١٩٢٠.

٥٨. پێشکەوتن، ژ ٣٨، کانوونی دووەمی ١٩٢١.

٥٩. پێشکەوتن، ژ ٩٦، ٢٢ شوباتی ١٩٢٢.

٦٠. پێشکەوتن، ژ ٩٧، ٢ مارسی ١٩٢٢.

٦١. پێشکەوتن، ژ ٩٩، ١٦ مارتی ١٩٢٢.

٦٢. پێشکەوتن، ژ ١٠١، ٦ نیسانی ١٩٢٢.

٦٣. پێشکەوتن، ژ ١٠٣، ١٣ی نیسانی ١٩٢٢.

٢- ڕۆژنامەی بانگ کردستان

٦٤. بانگ کردستان، ژ ١٠، ١٥ تشرینی یەکەمی ١٩٢٢.

٣- ڕۆژنامەی ژیان

٦٥. ژیان، ژ ٧١، ٢٨ حوزەیرانی ١٩٢٧.

٦٦. ژیان، ژ ٢٧٩، ٢٢ تشرینی دووەمی ١٩٣١.

٦٧. ژیان، ژ ٣٣١، ٢١ تەموزی ١٩٣٢.

٦٨. ژیان، ژ ٣٥٧، ٦ مارسی ١٩٣٣.

٦٩. ژیان، ژ ٣٧٠، ٢٠ تەموزی ١٩٣٣.

٧٠. ژیان، ژ ٣٩٥، ٣ مارسی ١٩٣٤.
٧١. ژیان، ژ ٤٩١، ٨ ئابی ١٩٣٦.
٧٢. ژیان، ژ ٥١٢، ١ شوباتی ١٩٣٧.
٧٣. ژیان، ژ ٥٢٢، نیسانی ١٩٣٧.
٧٤. ژیان، ژ ٥٣٠، ١٤ حوزەیرانی ١٩٣٧.

٤– ڕۆژنامەی ژین

٧٥. ژین، ژ ٩٣١، ١٩ ئابی ١٩٤٨.
٧٦. ژین، ژ ١٠٧٥، ٢٢ تشرینی دووەمی ١٩٥١.

٥– ڕۆژنامەی ڕزگاری

٧٧. مشروع المكافحة الملاريا في السليمانية، اعداد صديق صالح و رفيق صالح، جريدة رزگارى، عدد (٤)، كانون الثاني ١٩٥٤.

ب/ گۆڤارەکان:

١– بەزمانی کوردی

٧٨. ئەحمەد خواجە، چەند بیرەوەرییەکی مێژوویی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١١١، ئەیلولی ١٩٨٦.
٧٩. محمد عبدالله کاکە سور، بارودۆخی تەندروستی لە کوردستانی عێراق ١٩٢١–١٩٥٨، گۆڤاری زانکۆ، ژ ٢٩، ٢٠٠٧، هەولێر.

٢– بەزمانی عەرەبی

٨٠. علاء الدين سجادي، قضايا الصحة في السليمانية، مجلة نزار القسم العربى ، عدد (١٤)، بغداد، تشرين الاول ١٩٤٨.

پاشکۆی ژمارە (١)

پشکنینی نەخۆش پێش دامەزراندن

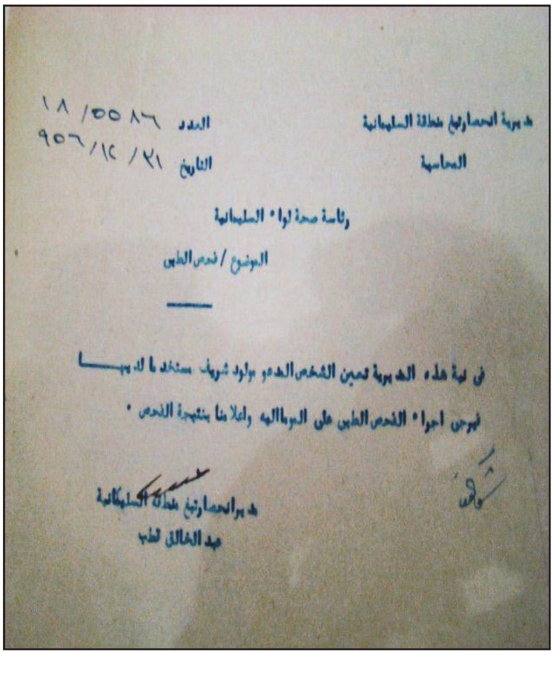
مديرية انحصار التبغ منطقة السليمانية
المحاسبة
العدد ٥٥٨٦/ ١٨
التاريخ ٢١/ ١٢/ ٩٥٦
رئاسة صحة لواء السليمانية
الموضوع / فحص الطبي
في نية هذه المديرية تعيين الشخص المدعو مولود شريف مستخدما لديها
نرجو اجراء الفحص الطبي على المومااليه واعلامنا بنتيجة الفحص .
مدير انحصار التبغ منطقة السليمانية
عبد الخالق قطب

وەرگیراوە لە: خانەی کەلەپوری سلێمانی.

الملخص البحث

هذا البحث خاص بالحالة الصحية فى لواء السليمانية فى العهد الملكى فى العراق. والحديث فى موضوع الصحة لة أهمية خاصة، وذلك لأن هذا الجانب قد عانى من الاهمال و عدم اهتمام المطلوب، لذلك حاولنا فى هذا البحث تسليط الضوء على الجانب الصحيى فى لواء السليمانية من حيث الوضح الصحيى و اهتمام الحكومة و عدد المستشفيات و المرضى و الامراض المنتشرة فى ذلك الوقت...الخ.

هذا الدراسة المنقسمة الى التمهيد و ثلاث مباحث الرئيسية : فى المبحث التمهيدى: تم تسليط الضوء على الوضع الصحى فى السليمانية فى النهاية العهد العثمانى، فى هذا المبحث كلام عن الوضح الصحى فى السنجق السليمانية من حيث عدد المستشفيات و اهتمام الحكومة بالمجال الخدمى الصحى...الخ. أما فى المبحث الاول: سلطنا الضوء على الوضع الصحى فى السليمانية فى العهد الانگليز، الذى كان يختلف عن العهد العثمانى الى حدما وشهد تطوراً، من ذلك اهتمام الانگليز بالمجال الصحي. وفى المبحث الثانى: كلام عن الوضح الصحى فى لواء السليمانية فى العهد الملكى فى العراق بداية العهد الملكى الى نهاية الحرب العالمية الثانية. وفى المبحث الاخير: تخصيص لحديث عن الوضح الصحى فى لواء السليمانية بعد الحرب العالمية الثانية الى نهاية العهد الملكى، وفى هذا المبحث احصاءات رسمية للدولة حول المستشفيات و الامراض المنتشرة فى ذلك الوقت و عدد المرضى بالمقارنة مع المستشفيات وعدد الاطباء و الكوادر الصحية و مسألة اهتمام الحكومة العراقية بالخدمات الصحية...الخ. بعد ذلك نصل الى النتائج و الهوامش و قائمة المصادر و ملخص للبحث باللغتين العربية و الانگليزيه.

Abstract

The paper examines public health care service in Sulaymaniyah province from late Ottoman Empire to the end of the Kingdom rule in Iraq. It shows that how health care changed during these time periods in Sulaymaniyah. There has been little research about the situation of health care in Sulaymaniyah, however, it has not been widely discussed by them. Therefore, this paper defines the situation of health in the region. It aims to evaluate the health care in Sulaymaniyah. It also attempts to cover the health care in Sulaymaniyah in terms of the situation of hospitals, common diseases, and number of the hospitals that existed. Moreover, governments' health policy in the region also has been studied. The study is divided into an introduction and three parts. The introduction discusses the health situation in Sulaymaniyah during Ottoman era. The First part will describe the health situation in Sulaymaniyah during the British mandate in Iraq which was slightly different from the Ottoman era, and the health situation has changed during this time period. Then, the health care during the Kingdom rule of Iraq before and after the Second World War has been illustrated. Finally, the health situation in Sulaymaniyah after the Second World War to the late Kingdom rule of Iraq has been closely examined.

سیستەمی کارگێری کوردستان
لە ماوەی نێوان سەدەکانی (٤-٨ك/١٠-١٤ز)دا

م.ی. رسول ابراهيم رسول

زانکۆی ڕاپەڕین– فەکەڵتی پەروەردەی بنەڕەتی

پێشەکی

باسکردن لە مێژووی میرنشینە کوردیەکان لەسەردەمی ئیسلامیدا بەگشتی بایەخ وتایبەتمەندی خۆی هەیە، لەبەر ئەو ڕوداو گۆڕانکاریە زۆرانەی کە لەو ماوە مێژوویەدا بە تایبەت لە ماوەی نێوان سەدەکانی(٤–٨ك/١٠–١٤ز)دا ڕویانداوە، لەراستیدا بەشێکی ئەو گۆرانکاریانە پەیوەندی بارودۆخی سیاسی دەوڵەتی عەباسی لەلایەك و ئەو لەشکرکێشیە زۆرانەی کە لەو ماوەیەدا بە هەر هۆکارێك لە هۆکارەکان کراونەتە سەر جیهانی ئیسلامیەوە لەلایەکی دیەوە هەیە، ولاّتی کوردان(کوردستان)یش لەبەر گرنگی شوێنە ستراستیژیەکەی بە دەر نەبووە لەو گۆرانکاریانە، بە شێوەیەك لە شێوەکان کەوتۆتە ژێرکاریگەری ئەرێنی ونەرێنیانەوە، هەر بۆیە مێژوونوسان و توێژەرانیی نوێش تاڕادەیەکی زۆر ئاوڕیان لەم ماوەیە داوەتەوە ولەسەر لایەنی سیاسی و سەربازی وشارستانی توێژینەوەی زۆریان نوسیووە، لایەنی کارگێڕیش وەك لایەنێکی گرنگی ژیانی سیاسی و شارستانی لە پاڵ لایەنەکانی دیدا باسی لێوەکراوە، بەڵام لەبەر گرنگی ئەم لایەنەوە ونەبوونی باسێکی تایبەت و ئەو گۆڕانکاریانە لەم لایەنەش هاتوونەتە ئاراوە بە پێویستمان زانی ئەم باسە تایبەت بکەین بۆ ئەم لایەنە.

بەڵام ئەوەی بۆ ئێمە گرفتی دروستکردوە نەبوونی زانیاریە تایبەت بەم بابەتە، بۆیە زۆرجار لە ژێر سێبەری روداوە سیاسیەکانە زانیاریمان هەڵێنجاوە یان بە ناچاری پەنامان بۆ ژێدەرەکان بردووە وڕاو بۆچونی توێژەرانی نوێمان وەرگرتووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵمانداوە سود لە سەرچاوەی رەسەن وەربگرین تاڕادەکیش ڕاڤە وشیکاریان بۆ بکەین، ئومێدەکەین توانیبێتمان بۆشایەکی بچووك لە مێژووی کورد پڕبکەینەوە و ئەم بابەتەش سەرەتایەك بێت بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەی بە پێزترو دەوڵەمەندترو سەربەخۆ لەسەر ئەم لایەنە.

ولاّتی کوردان لەلایەن شارناس و گەڕیدە موسڵمانەکان زۆر باسی لێوەکراوەو بەپێی دابەشکردنەکانیان لە هەرێمی چوارەم دانراوە[1]، لەناو ئەو هەرێمەشدا کە بۆ(شەش) بەش دابەشکراوە ،

[1] ولاّتناس و گەڕیدەی موسڵمانەکان هەرێمەکانی جیهانی زانراوی ئەوکاتەیان دابەش کردووە بەسەرحەوت هەرێمداکەبە(الأقاليم السبعة) ناسرابوون، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: ابن رسته، الأعلاق النفيسة، دار أحياء التراث العربي، (بيروت:د.ت)، ص٩٤؛ المقدسي، أحسن التقاسيم في معرفةالأقاليم، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، (بيروت:٢٠٠٣)، ص ص٧٢– ٧٧؛ الادريسي، نزهةالمشتاقِ في إختراق الآفاق، مكتبة الثقافة الدينية، (القاهرة:٢٠٠٢)، مج٢، ص ٦٦٤؛ياقوت الحموي، معجم البلدان، دار صادر ، الطبعة الثانية، (بيروت:١٩٩٥م)، ج١، ص٢٥.

لەبەشی شەشەمدا جێ ی گرتووە[٢]، (المسعودي)یش گرنگییەکەی لەبەر چاو گرتووەو وەك بەپیت ترین هەرێمەکان ناوی بردووە[٣]، بەلای توێژەرە نوێیەکانیشەوە باشترین وگونجاوترین هەرێم بووە بۆ سەرهەڵدان و گەشەکردنی شارستانی و بەرزی ئاستی بژێوی و ژیانی ئابووری[٤]، بەتایبەت کە هەل و مەرجی ئاوو هەواو ژینگە سرووشتیەکەی لەو هەرێمەدا بۆ کشتوکاڵ زۆر گونجاو بووە[٥]، ئەمەش وای کردووە سەرچاوەکانی داهات و سامانی زۆر بێت، کە بۆتە هۆی ئەوەی داهاتی دەوڵەت لەرێگەکانی باج و خەراجەوە کە لە ناوچەکەدا کۆدەکرایەوە لەپەرەسەندن دابێت، وە بۆتە فاکتەرێکی سەرنج ڕاکێشیش بۆ هێزە بیانیەکان کە لەهەوڵی دەست بەسەرداگرتنی سەرچاوەکانی ئەو داهاتە دابن.

لەلایەکی تریشەوە کوردستان ڕێگەوبانی بازرگانی جیاجیای پێدا تێپەڕیوە، کە جیهانی ئیسلامی و شارو شارۆچکەکانیان بەیەکەوە بەستۆتەوە[٦]، بۆ نموونە هەرێمی جزیرە[٧]، وەك پردی پەیوەندی نێوان عێراق و شام وابووە[٨]، لە ناویشیاندا ڕێگای گەورەی خۆراسان[٩] کە لە زۆربەی سەرچاوەکاندا باس لە گرنگییەکەی و دووری نێوان شارەکانی کراوە[١٠]، هەمووشیان لە ڕووی بازرگانییەوە بە سوود بوون و بەمەش لە لایەك بوونە هۆیەك بۆ کێش کردنی لەشکری بێگانە وهێزی هۆزە کوردیەکانیش بەمەبەستی دەست بەسەردا گرتنیان و قۆرخ کردنی باجی کاروانە بازرگانیەکان، هەمیش هۆکارێك بوون بۆ گەیاندنی لەشکرەکانیان بەرەو ناوچەکانی دی بەتایبەتیش بەغدای پایتەختی خەلافەتی عەباسی، بەمەش

---

[٢] الإدريسي ، نزهة المشتاق، مج٢ ، ص ٦٦٤.

[٣] التنبيه والإشراف، مطبعة بريل، (ليدن:١٨٩٣م)، ص٣٥.

[٤] حكيم احمد خوشناو، الكرد وبلادهم عند البلدانيين والرحالة المسلمين(٢٣٢-٦٢٦ه/٨٤٦-١١٢٩م)، دار الزمان، (دمشق:٢٠٠٩م) ، ص ١٠٠.

[٥] المسعودي، التنبيه ولاشراف، ص٣٥؛مؤلف مجهول، حدود العالم من المشرق الى المغرب، دار الثقافة للنشر، (القاهرة:١٩٩٩م)، ص ص ١٠٦-١٠٧.

[٦] بۆزانیاری لەسەر ڕێگاکان دووری نێوان شارەکان بڕوانە: ابن رسته، الاعلاق النفيسة، ص ص١٥٠ – ١٥٣؛ قدامة بن جعفر ، الخراج وصناعة الكتابة(ملحق بإبن خرداذبة)، مطبعة بريل، (ليدن:١٨٨٩م)، ص٢٢٦، ص ص٢٢٨-٢٢٩.

[٧] هەرێمی جزیرە(جزيره الفراتيه– أقور): یەکێکە لە هەرێمە کوردنشینەکان بە گشتی بە ناوچەکانی نێوان دیجلەو فورات گوتراوە ، لەباکورەوە لەناوچە کەوشەنەکانی دەوڵەتی بیزەنتیەوە درێژدەبێتەوە تا تکریت وهیت لەباشورەوە(میافارقین، نصیبین، ئامەد، ماردین، جزیرەی ئیبن عومەر، سنجار، موصل، هەولێر...) لە گرنگترین شارەکانی ئەو هەرێمەن، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مؤلف مجهول، حدود العالم، ص١١٧؛ المقدسي، أحسن التقاسيم، ص١٢٤؛ابو الفداء ، تقويم البلدان، دار الطباعة السلطانية، (باريس:١٨٤٠م)، ص٢٧٣؛ لسترنج، بلدان الخلافة الشرقية، مؤسسة الرسالة، (بيروت: ١٩٨٥م)، ص١١٤، ل١٤٧.

[٨] المقدسي، احسن التقاسيم، ص١٢٤؛ عبدالله ناصر بن سليمان الحارثي، الأوضاع الحضارية في إقليم الجزيرة فراتية في القرنين السادس والسابع الهجري، دار العربية للموسوعات، (بيروت:٢٠٠٧م) ، ص٢٥.

[٩] ڕێگای گەورەی خوراسان: ئەو ڕێگا گرنگە بوو کە بەغدای پایەختی عەباسی بە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامیەوە دەبەستەوە، بە شارەکانی ڕۆژئاوای چیاکان و هەرێمی چیاکاندا تێدەپەڕی بەرەو هەرێمەکانی تری ڕۆژهەلات، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: قحطان الحديثي، طريق خراسان، مجلة كلية الأداب، جامعة البصرة، عدد(٢٢)، ١٩٩١م، ص٥.

[١٠] بۆ نموونە بڕوانە: قدامة بن جعفر، كتاب الخراج، ص٢٢٦؛الادريسي، نزهة المشتاق، مج٢، ص ٦٦٦؛لسترنج بلدان الخلافة الشرقية، ص٨٥؛ بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:قحطان الحديثي، طريق خراسان، ص٥.

كوردستان بۆتە دەروازەیەك بۆ تەراتێنی هێزەكان و مەیدانێكیش بۆشەڕو ململانێ ی نێوانیان[11]، هەڵكەوتەی بەشێك لە ناوچەكانی كوردستانیش وەكو سنوری جیاكەرەوەی نێوان جیهانی ئیسلامی (دارالسلام) و جیهانی بێباوەڕان (دارالكفر) یان (دار الحرب) كە لە مێژووی ئیسلامیدا ئەم ناوچانە بە (الثغور)[12]ناسراون وای كردووە كەبەردەوام لەبەردەم مەترسی دەرەكی دابن، وەك قەڵایەكی پتەویش ڕۆڵی ڕووبەڕووبوونەوەی ئەوپەلامارانەی دەبینی كە لە لایەن هێزە ناموسڵمانەكانەوە لە (دار الكفر)ەوە دەكرانە سەر ناوچەكە، بەتایبەتیش بەشی باكوروخۆرئاوای كە بەوڵاتی پڕ لە كەلێن و كەلەبەر ناو دەبراو خەڵكی ناوچەكەو موسڵمانانی تریش بەرگریان تێدا دەكرد، بۆیە بەقەڵای پێشەوەی ئیسلام ناسرابوون[13]،ئەمانەش وای كردووە هەلومەرجی سەربازی و سیاسی ولایەنی كارگێری بەشێكی زۆری ئەم ناوچە سنووریانە جێگیر نەبێ[14].

بەڵام ئەمە هۆكاری هەموو ئەو بارودۆخە نییە كەلەو ماوەیەدا بەسەر كوردستاندا هاتووە، بەڵكو لەگەڵیدا چەند فاكتەرێكی دی هەبوون كە پەیوەندییان بە خودی هێزەكانەوە هەبووە، كەخۆی لە خاسیەت و تایبەتمەندیی كۆمەڵایەتی ئەوان و ئەو ژینگە سرووشتییەی كە تیایدا ژیاون دەبینییەوە، بەتایبەت كەژیانی خێڵەكی و كۆچ و ڕەو و جەنجاڵی گوزەرانی دانیشتوان و سەختی پەیدا كردنی بژێوی و خۆراك و گەڕان بەدوای لەوەڕگاو خواستی دەست بەسەر داگرتن وخۆسەپاندن كەلە هۆكارەكانی شەڕن[15]، لەسیما دیارەكانی هەندێ لەو هێزانە بووە غوزەكان و مەغۆلەكان نموونەی دیاری ئەو بارو دۆخەن.

فاكتەری سیاسی و سەربازی پاڵنەرێكی تری لەشكركێشییەكان بوو كە لەدوو لایەنەوە كاریگەری هەبووە، لەلایەك لاوازی دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خەلیفەكانی عەبباسی كە پێشتر دەسەڵاتداری ناوچە كوردیەكان بوون، لەبەرامبەر چارەسەركردنی كێشەكان و كەم توانایی دەوڵەت لە بەرگرتنی لە خواستی جیابوونەوەی هەرێمەكان لە جەستەی دەوڵەت كە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە پەرەسەندنابوون[16]،

---

[11] ڤاسیلیەڤا، كوردستانی خوارووی ڕۆژهەلات لەسەدەی حەڤدەوە تاسەرەتای سەدەی نۆزدە، رشاد میران لەڕوسی یەوە كردوویەتی بە كوردی، (هەولێر: ١٩٩٧ز)، ل١٤؛ لازاریف، چەند كێشەیەكی دیمۆگرافی و مێژوویی و سیاسی و پەیوەندی ئابوری كۆمەڵایەتی كورد، وەرگێڕانی لە ڕووسییەوە كاوێس قەفتان، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق دەستەی كورد، بەرگی ١٦ و ١٧، (بغداد:١٩٨٧ز)، ل٣٨٠.

[12] الثغور: كۆی وشەی (ثغر)ەبەنزیكترین دەروازەی خاكی موسڵمانان لە خاكی بێباوەڕانەوە دەگوترێت، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: توفيق سلطان اليوزبكي، الثغور ودورها العسكري والحضاري، مجلة آداب الرافدين، جامعة الموصل، عدد(١٠)، مارت/١٩٧٩م، ص٩.

[13] قدامة بن جعفر، الخراج، ص ص ٢٥٣– ٢٥٤.

[14] ابن حوقل، صورة الأرض ، دار مكتبة الحياة، (بيروت:١٩٧٩م)، ص ٢٠١.

[15] ديورانت، دروس التاريخ، ص١٥٦.

[16] بۆزانیاری زیاترلەم بارەیەوە بڕوانە: ابن الجوزي، المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، مطبعة دائرة المعارف العثمانية، (حيدر آباد:١٣٥٧هـ)، ج٦، ص٢٨٦؛محمد الخضري، الدولة العباسية، دار المعرفة، الطبعة السابعة، (بيروت:٢٠٠٥م)، ص٢١٥؛ عبدالجبارناجي وآخرون، الدولة العربية الإسلامية في العصر العباسي، مركز الأسكندرية للكتاب، ٢٠٠٦؛حسن منيمنة، تاريخ الدولة البويهية (٣٣٣–٤٤٧هـ/٩٤٥–١٠٥٥م)، الدار الجامعية، (بيروت:١٩٨٧م)، ص ص ٤٧ – ٨٠.

لەلایەکی تریش خۆی لە ئامانجەکانی ئەو هێزانە بۆ گەیشتن بە پایتەخت و فراوانخوازی و کۆنترۆڵ کردنی ناوچەی زیاتر لە جیهانی ئیسلامیدا دەبینییەوە، زۆر جاریش خودی خەلیفە هۆکاری هاتنی لەشکری ئەو هێزانە بووە، لەپێناو مانەوەی لەسەر دەسەلات یان بەئومێدی گەڕانەوەی شکۆمەندیی و هەژموونی لە دەستچووی و ڕزگار بوون لەو بارودۆخە خراپەی کە لەسەر دەستی هێزێکی دی تێی کەوتبوو[١٧]، ئیتر ئەمانەو چەند هۆکارێکی دی بوونە هۆی ئەوەی کە جیهانی ئیسلامی بە گشتی و کوردستانیش بەتایبەت لەماوەی سەدەکانی (٤-٨ك/ ١٠-١٤ز) ڕووبەڕووی چەند لە شکرکێشییەکی دەرەرکی ببێتەوە، کە کاریگەری و شوێنەواری گەورەیان لەسەر بارودۆخی گشتی کوردستان لە دوای خۆیان بەجێ هێشتووە، لەمیانەی ئەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدەین لە دیارترینیان گۆرانکاریە کارگێڕیەکان بدوێین.

بەم شێوەیە ئەو بارودۆخەی کە لەئەنجامی لاوازیی دەسەلاتی ناوەندی عەبباسی هاتبووە ئاراوە بەتایبەت لە هەرێمەکانی ڕۆژهەلاتدا هەلی گونجاوی ڕەخساند بۆ دەرکەوتن و سەرهەڵدانی چەند بنەماڵەیەك(هێزێك)کە توانییان دەسەلاتێکی خۆجێیی بۆ خۆیان دروست بکەن و دواتریش چاویان بڕییە ناوچەکانی دەوروبەریان[١٨]، لەم باسەدا تەنها باس لە دیارترینی ئەو هێزانە کراوە ئەوانیش(بوەیهیەکان و سەلجوقی و مەغۆلەکان)، بەڵام ئەمانەش ڕادەی کاریگەریان وەك یەك نەبووە.

گۆڕانکاری لە سیستەمی کارگێڕیدا :.

سیستەمی کارگێڕی یەکێکە لە لایەنە گرنگەکانی دەوڵەتداری، کە بەهێزی و بێهێزی پەیوەستە بە بارودۆخی سیاسییەوە و کار لە یەك دەکەن، هەر گۆڕانکارییەکی سیاسی دەشێت گۆرانکاری کارگێڕیشی بەدواوە بێت، لەبەر ئەوە دەبینین ئەو گۆڕانکاریەی کە بەسەر پرۆسەی سیاسی کوردستاندا هاتووە لە ماوەی لێکۆڵینەوەکەدا، سیستەمی کارگێڕیش کەوتووەتە ژێر کاریگەری ئەو بارودۆخە سیاسی و ململانێ سەربازیانەی لە ناوچەکەدا ڕوویانداوە، لەم بابەتەدا هەوڵدراوە ئەو بابەتانە بخرێنە ڕوو کە بەسەر کارگێڕی کوردستاندا هاتوون بەتایبەت دوای دەستگرتنی(بوەیهی یەکان) بەسەر بەغداد دا.

بوەیهیەکان نەیانتوانی گۆڕانێکی بنچینەیی لەسەر سیستەمی کارگێڕی دەوڵەتی ئیسلامی دابنێت و لەسەر هەمان نەخشەی دەوڵەتی عەباسی ڕۆیشتن، نەشیان توانی یارمەتی ئەو ڕێکخستن و پێش خستنەش بدەن، دیارە بێ ئەزمونیان لە بواری کارگێڕی و زاڵی سیستەمی خێڵەکی بە ڕوخساری دەسەلاتیان و سەرقاڵیان بە ململانێی ناوخۆیی بە جۆرێك کە هێز یەکلاکەرەوەی کێشەکانیان بوو[١٩]،

---

[١٧] بۆ نموونە داواکاریی خەلیفە(القائم بأمرالله) (٤٢٢-٤٦٧ك/ ١٠٣٠ -١٠٧٤ز)لەسەرکردەی سەلجوقی(طغرلبك) بۆهاتنە ناو بەغداو ناردنی نوێنەری خۆی ساڵی (٤٣٢ك/ ١٠٤٠ز) بۆشاری (ڕەی) بۆ گەیاندنی ئەم داوایەی خەلیفە پێی. بڕوانە: الراوندي، راحة الصدور وآية السرور في تاريخ الدولة السلجوقية ، نقله الى العربية ابراهيم امين الشورابي، عبدالمنعيم محمدحسنين، فؤاد عبدالمعطي الصياد، دار القلم ، (القاهرة :١٩٦٠م)، ص ص ١٦٨-١٦٩.

[١٨] بۆ نموونە بڕوانە:عبدالمنعم سلامة، في تاريخ الدول الإسلامية المشرقية المستقلة عن الخلافة العباسية، (الأسكندرية: ٢٠٠٥م).

[١٩] حسن احمد محمود و احمد ابراهيم شريف، العالم الاسلامى فى العصر العباسى، دار الفكر العربى، (القاهرة:١٩٩٥م)، ص ص٤١٦-٤١٧.

نەپڕژانە سەر بایەخدان بەم لایەنەو کاریگەری خراپیشی کردە سەر دوارۆژی دەوڵەتەکەیان، بوەیهیەکان سنوری دەسەلاَتیان بەسەر (سێ) مەڵبەندی فەرمانڕەواییدا دابەش کردبوو، کە بریتی بوون لە (شیراز و ڕەیی و بەغدا) هەر میرێك دەستی بەسەر مەڵبەندێکدا گرت و پاشان بە میرات بۆ کوڕەکانیان مایەوە[٢٠]، ئەم جۆرە سیستەمە تازە بوو لە مێژووی ئیسلامیدا، کاریگەریشی کردە سەر هەرێمەکانی دی و سەرکەوتوو نەبوون لە چەسپاندنی دەسەلاَتی ناوەندییان بەسەریاندا، بەرفراوانی سنوری قەڵەمرشەویان و دووری هەرێمەکان لە یەکترییەوە ناچاری کردن بە پەیڕەوکردنی سیستەمی ناناوەندی (لامەرکەزی)لە فەرمانڕەواییاندا[٢١]، دیاردەی گەندەڵی و بەرتیل خۆریش لە سیما دیارەکانی سیستەمی کارگێڕی بوەیهیەکان بوو، کە هێندەی دی بارودۆخەکەی بەرەو خراپی بردبوو، تا ئەو ڕادەیەی تەنانەت هەڵبژاردنی وەزیر کە بەرزترین دەسەلاَتە لە دوای (میر) لەسەر بنەمای کۆکردنەوەی باجی زیاترو بەرتیلێکی زیاتر دادەنرا نەك لەسەر بنەمای شارەزایی و لێهاتووی[٢٢]، لەم نێوەندەدا کورد سودی لەم بارودۆخە وەرگرت و بە درێژیی ماوەی مانەوەی ئەم هێزە لە ڕێگەی میرنشینەکانەوە کوردستان بەڕێوە دەبرا.

میرنشین وەك دامەزراوەیەکی کارگێڕی و سەربازی لە چوارچێوەیەکی جوگرافیدا کە بەپێی کات سنوری دەسەلاَتی لە گۆڕاندابوو لە چاخەکانی ناوەڕاستدا ڕۆڵی دیارو کاریگەری لە بەڕێوەبردنی کوردستاندا گێڕاوە[٢٣]، (میر)یش وەك دەسەلاَتی یەکەم لەناو میرنشیندا شەڕ ڕاگەیاندن وپەیمان بەستن و دانان و لابردنی بەرپرسان تەنها مافی ئەو بوو[٢٤]، بەلاَم ئەوەی تایبەتە بە دەسەلاَتی میری کورد لە چاخەکانی ناوەڕاست دا ئەوەیە کە لە سنورێکی دیاری کراو بەسەر خێڵێکی یان چەند خێڵێك دەسەلاَتی ڕۆیشتووە، لەدەرەوەی ئەو سنورە بوونی نەبووە، ئەگەر بوونیشی هەبووبێ ئەوا هەبوونێکی پەراوێزو ناسەرەکی بووە، دەسەلاَتی (میر) یا هێزی میریش لەسەر بنەمای دەمارگیری و (هێزی سەربازی) و پارەو پوول (هێزی ئابووری) دامەزراوە بۆ خستنەگەڕی چەندیەتی واقع، ئەو دوو بنەمایەش تا ڕادەیەکی زۆر چەندیەتی و چۆنیەتی دەسەلاَتی دیاری کردووە[٢٥]، بوونی هێزیش بوونێکی بە کۆمەڵ و هەرگیز وەك تاك خۆی نانوێنێ و ناتوانێ هەشبێت، لەسەر ئەو بنەمایەش (میر)ی کورد بوونە هێزی چالاکی ناو کۆمەڵی کوردەواری کە هەردەم بەدوای دەسەلاَتدا وێڵبوون لە ڕێگەی دەست بەسەرداگرتن و بە مولکایەتی کردن و زاڵبوون و سەپاندن و ئەرێ وەرگرتن لە دەسەلاَتی ناوەندیەوە دەسەلاَتی خۆیان سەپاندووە، لەبەر

[٢٠] بۆ نموونە بڕوانە: ابن الاثیر، الکامل، ج٧، ص١٥٧، ص١٧٣، ص١٨٧.

[٢١] مسعود احمد مصطفی، اقالیم الدولة الاسلامیة بین اللامرکزیة السیاسیة واللامرکزیة الاداریة، الهئة العامة المکتبة الاسکندریة، (١٩٩٠م)، ص٢٧٩.

[٢٢] بۆ نموونە بڕوانە: مسکویە، تجارب الامم، تجارب الامم وتعاقب الهمم، تحقیق سید کسروي حسن ، دار الکتب العلمیة، (٢٠٠٣م)، ج٥، ص ص٣٥٣–٣٥٤.

[٢٣] حسام الدین نەقشبندی، شارەزوور و لورستانی باکور لە سەدەکانی ناوەڕاستدا(لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی شارستانیە)، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە ڕەنج ئەبوبکر، چاپخانەی حەمدی، (سلێمانی:٢٠٠٨ز)، ل٣٨٧.

[٢٤] حسن الباشا، الالقاب الاسلامیة فی التاریخ والوثائق ولآثار، مکتبة النهضة المصریة، (القاهرة:١٩٥٧م)، ص١٨٠؛ عبدالرقیب یوسف، الدولة الدوستکیة فی کردستان الوسطی، القسم الحضاری ج٢، دار ئاراس، الطبعة الثانیة، (اربیل:٢٠٠١م)، ص٧٥.

[٢٥] حیدر لشکری، دەسەلاَتی میری کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، گۆڤاری شانەدەر، ژمارە(٩)، ساڵی١٩٩٩ز ل٢٦.

ئەوە میرنشینە کوردیەکان لە جۆری میرنشینی سەندراو (إستلاء) بوون[٢٦]، دوای ئەوە لەسەر ئەو بنەمایەی باسمان کردن دەسەلاتیان بەسەر ناوچەیەك دا سەپاندووە و خەلیفەش ناچار دانی پیادانـاون، میرنشینەکان بە هەمان شێوەی میرنشین و دەولەتەکانی سەردەمەکەیان خاوەنی زۆربەی دام و دەزگا کارگێڕییەکان بوون، بە گشتی لە ڕێگەی دیوانەکانەوە کاروباریان بەڕێوەدەبرد، کە ڕاستەوخۆ سەر بە (میر) بوون.

بێگومان پۆستی میر(الامیر) وەك یەکەم دەسەلاتی کارگێڕی هەموو میرنشینەکان هەیانبووە[٢٧]، ئالوگۆڕی دەسەلاتیش وەك سیستەمی باوی سەردەم لەسەر ڕژێمی پشتاوپشت بووە، کە دوای مردنی میر یان دیارنەمانی جا بەهەر هۆکارێك بوو‌بێت ئەوا کوڕەکەی یان هەندێ جار برایەکەی فەرمانڕەوایان وەرگرتووە، وەك فەرمانڕەوایی مەڕوانیەکان و عەنازیەکان و شەدادیەکان وهزبانیەکان[٢٨]...، یان ئەندامێکی نزیکی بنەماڵە ئەم پۆستەی وەرگرتووە وەك دەستگرتنی میر ابو علی حەسەنی مەڕوانی(٣٨٠-٣٨٧ك/ ٩٩٠-٩٩٧ز) بەسەر فەرمانڕەوای میرنشی دۆستەکیدا دوای کوژانی میر (باد) ی خالی[٢٩]، هەندێ جاریش هێزە دەرەکیەکان ڕۆلی خراپیان لە دانان ولابردنی میرەکاندا بینیووە، بۆ نموونە دوای مردنی میر(حسنویهی) سالی(٣٦٩ك/ ٩٧٩ز) عضدالدولة ی بویهی ڕۆلی گرنگی گێڕا لە دورخستنەوەی شەش کوڕەکەی میری ناوبراو پشگیری کردنی (بدر)(٣٦٩-٤٠٥ك/٩٧٩-١٠١٤ز) تادەسەلاتی میرنشینەکە وەربگرێت[٣٠].

یەکێك لەو دامەزراوە گرنگانەی کە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری میرنشینەکە پێویست بووە، بریتی بووە لە (دار امارە)، کە شوێنی نشتەجێ بوونی میر و خانەوادە وداروەستەکەی بووە، کە هەمیشە کەوتۆتە ناوەڕاستی شار یان ناو قەلا یان ناوچەیەکی گرنگی نزیك بە پایتەختی میرنشینەکە[٣١]، کە هەریەك لە میرنشینە کوردیەکانیش مەلبەندی فەرمانڕەوایی خۆیان هەبووە، هەرچەندە زۆرجار بەپێی بارودۆخی سیاسی و سەربازی دەگۆڕدرا، لەگەل بوونی کۆشکی فەرمانڕەوایی (دار امارة) هەرچەندە لەم بارەیەوە ئاماژەی کەم هەیە، بەلام بە نموونە میرێکی وەك (نصر الدولە)ی مەڕوانی لە شاری (میافارقین) کۆشکی

---

[٢٦] ماوەردی میرنشینەکانی بۆ سەر سێ جۆر دابەشکردووە، کە بریتین لە (استکفاء وخاصة و استلاء) بڕوانە، الاحکام السلطانیة، ص١٠٨.

[٢٧] بۆ نموونە بڕوانە:عبدالرقیب یوسف، الدولة الدوستکیة فی کردستان الوسطی، القسم الحضاری ج٢، دار ئاراس، الطبعة الثانیة، (اربیل:٢٠٠١م)، اسماعیل شکر رسول، الامارة الشدادیة الکردیة فی بلاد ئاران(٣٤٠-٥٩٥ه/٩٥١-١١٩٨م)، دراسة سیاسیة حضاریة، مؤسسة موکریانی، (اربیل:٢٠٠١م). احمد عبدالعزیز محمود، الامارة الهذبانیة الکردیة فی اذربیجان واربیل والجزیرة الفراتیة(٢٩٣-٦٥٦ه)، دراسة سیاسیة حضاریة، مطبعة وزارة التربیة، الطبعة الثانیة، (اربیل:٢٠٠٦م).

[٢٨] اسماعیل شکر رسول، الامارة الشدادیة، ص١١٥، احمد عبدالعزیز محمود، الامارة الهذبانیة، ص١٢٧، **فرست مرعی،** الامارات الکردیة فی العصر العباسی الثانی(٣٥٠-٥١١ه/٩٦٠-١١١٧م)، دار سپیرێز، (دهوك:٢٠٠٥م).

[٢٩] فارقی، تاریخ الفارقی، ص ص٥٩ -٦٠.

[٣٠] مسکویە، تجارب الامم، ج٥، ص٤٥٣.

[٣١] فرهاد حاجی عبوش، المدینة الکردیة من القرن(٤-٧ه/١٠-١٣م)دراسة حضاریة، دار سپیرێز، (دهوك:٢٠٠٤م)، ص٨٣.

تایبەتی هەبووە، کە هەر خۆی دروستی کردووە[٣٢]، لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە میرنشینە کوردیەکان خاوەنی دام و دەزگای کارگێڕی تەواو بوون و لە ماوەیەکی زەمەنی دا توانیویانە لە سنوری قەڵەمڕەویاندا کاروباری خەڵك بەڕێوە ببەن و خۆیان حوکمی روبەرێکی فراوانی کوردستان بکەن، بە سود وەرگرتن لە هێزی دەمارگیری خەڵکیش دەسکەوت و سنورەکەیان بپارێزن.

لە گرنگترین دەزگا کارگێڕیەکانیش پلەو پایەی (وەزیر)[٣٣] بووە، کە لەهەندێ لە میرنشینەکاندا هەبووە وەکو دەسەڵاتی دووەم لە دوای میرەوە ڕۆڵی بینیوە، ئاشکرایە لە مێژووی میرنشینی (مەڕوانی) دا ئەم پلەو پایە دەرکەوتووە، وە لە جۆری وەزیری ڕێپێدراو (تفویض) بووە، بە گوێرەی وتەی (فارقی) کە (نصر الدولە) ئەو دەسەڵاتەی داوە بە (خواجە أبا قاسم الصفهانی) وەزیر، کە هەموو کاروبارەکانی لە دەست دابووە و میر هیچ کاروبارێکی بێ پرس و ڕاوێژی ئەو ئەنجام نەدەدا[٣٤]، ئەمەش ڕۆڵی وەزیرمان لەم میرنشینە بۆ دەردەخات، هەر سەبارەت بەم پۆستە هەریەك لە میرنشینەکانی هەذبانی و شەدادیەکانیش ئەم پۆستە هەبووە[٣٥].

سەبارەت بە جۆری بەستنەوەی پەیوەندی نێوان میرە کوردەکان و خەلیفەی عەباسی لەژێر کاریگەری بوەیهیەکاندا بووە، جۆری پەیوەندی میرەکان بە میری بوەیهیەوە تاڕادەیەکی زۆر پەیوەندی لەگەڵ خەلیفەش دیاریکراوە، ئەمەش ڕادەی لاوازی دەسەڵاتی سیاسی خەلیفەو کەوتنە ژێرباری بوەیهیەکان دەردەخات، تەنها بە ناو میرە کوردەکان سەر بە خەلیفە بوون، وەك هێمایەکی ئاینی ناویان لە وتاری هەینی داو لەسەر پارە (سکە) ناویان نوسراوە، بەم جۆرەش فەرمانڕەوایی میرنشینەکان شێوازێکی ناناوەندی سیاسی (لامەرکەزی سیاسی) وەرگرتووە، کە مانای سەربەخۆیی تەواو دەگەیەنێت ولە(لامرکزی الاداری) گەورەترە[٣٦]، زیاتر لەوەش لە پێناو هێشتنەوەی ئینتیمایان بە خۆیانەوە خەلیفە نازناوی گەورەی پێبەخشیوون، ئەگەر تێینی پاشگری نازناوەکانیش بکەین دەبینین هەریەکەیان بە پاشگری (الدولە) کۆتایان هاتووە، (حسن الباشا) ئەم پاشگرانەی لەگەڵ نازناوەکاندا وا لێکداوەتەوە کە سەرەتایەکە بۆ وازهێنانی خەلیفە لە کاروباری حوکمڕانی بۆ میرو والیەکان[٣٧]، ئەمەش داننانێکی فەرمیە بە فەرمانڕەوایی میرنشینەکان.

سەلجوقیەکانیش دوای سەپاندنی دەسەڵاتیان و لە چارەگی یەکەمی فەرمانڕەواییاندا سیستەمێکی کارگێڕی تازەیان نەهێنا ئاراوە، بەڵکو درێژەیاندا بە شێوازی کارگێڕی پێش خۆیاندا، توێژەران هۆکاری

---

[٣٢] ابن شداد، الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة ، ج٣، ق١، تحقيق يحيى عبادة ، وزارة الثقافة والارشادالقومي، (دمشق:١٩٧٨)، ص٢٧٥.

[٣٣] دوو جۆر وەزیر هەبووە، کە بریتی بوون لە وەزیری(تفويض و تنفيذ)واتا ڕێپێدرا وجێبەجێکار، ماوردي، الاحكام السلطانية، ص٩٣ توفيق سلطان اليوزبكي، دراسات في النظم العربية الاسلامية، طبعة الثانية، ١٩٧٩، ص١٢٠.

[٣٤] مێژووی ئامەد ومیافارقین، ل٥٢.

[٣٥] بڕوانە:اسماعیل شکر رسول، الامارة الشدادية، ص١١٧، احمد عبدالعزيز محمود، الامارة الهذبانية، ص١٣١.

[٣٦] مسعود احمد مصطفى، اقاليم الدولة الاسلامية بين اللامركزية السياسية واللامركزية الادارية، ص٢٠١.

[٣٧] الالقاب الاسلامية، ص٣٦٣.

ئەمە دەگێڕنەوە بۆ کەم توانایی و نەشارەزاییان لە ڕووی شارستانیەوە[٣٨]، لەبەر ئەوە لەسەرەتای دەوڵەتەکەیان لەڕوی کارگێڕیەوە سودمەندبوون لە تواناو شارەزایی نەتەوەکانی ژێر دەستیان، چونکە لەخۆیان پێشکەوتووتر بوون بەتایبەتی ڕەگەزی (فارس)، کە ئەزموونێکی زۆریان لە ژیانی شارستانی و دەوڵەتداریدا هەبووە، لەڕاستیشدا تاهاتنی (نظام الملك)(مردووەلە ٤٨٥ك) وەزیری فارسی بەناوبانگ دەوڵەتی سەلجوقی ئەوەندەی بە دەوڵەتێکی سەربازی بچوك دەچوو ئەوەندە دەوڵەتێکی خاوەن دامەزراوەیی نەبوو، بە هەرحاڵ سەلجوقیەکان سنوری دەسەڵاتیان بە سەر چەند هەرێمێکدا دابەشکردبوو، کەسێکیشیان لە لە بنەماڵەی سەلجوقی هەڵبژاردبوو بۆ فەرمانڕەوایی کە بە (شاە یان ملك) ناسرابوو[٣٩]، کە لە کاروبارە ناوخۆیەکاندا سەربەخۆبوو وە بەرپرس بوو لەپاراستنی ئاسایش و پیشکەشکردنی خزمەتی سەربازی و ماددی بە سوڵتان، ئازادیش بوو لە فراوانکردنی سنوری هەرێمەکەی بە گرتنی ناوچەکانی دەوروبەری[٤٠]، دانان و لابردنیان ڕاستەوخۆ بە دەستی (سوڵتان) بوو، لە کاتی ئەگەری هەر سەپێچییەکدا لە فەرمانەکانی ڕووبەڕووی لادان و تەنانەت سزاش دەبوونەوە ئەگەر لە ڕێگەی سەربازیش بوایە، هەریەك لەو هەرێمانەش ڕاستەوخۆ بەسترابوونەوە بە پایەتەختەوە یان بە مەڵبەندی فەرمانڕەوایی سەلجوقی.

سەبارەت بە سیستەمی کارگێڕی کوردستانیش سەلجوقیەکان هەروەك ئاماژەماندا لەسەرەتا دەرکەوتنیان بە پەیڕەوکردنی جۆرێك لە لامەرکەزیەت، کارگێڕی و بەڕێوەبردنی هەرێمە کوردیەکانیان بە میرە کوردەکان سپاردەوە، بە تایبەتی دوای پیشاندانی گوێڕایەڵی بۆ سوڵتان (طغرلبك)، بێ گومان ئەمەش بێ هۆ نەبوو پێمان وایە چەند فاکتەرێك لە پشت پەیڕەوکردنی ئەو سیاسەتەوە بوون، کە دواتر بە سودی سیاسی و سەربازی سەلجوقیەکان کۆتایی هات، سوڵتانە یەکەمەکان بە تایبەتیش (طغرلبك) لەوانەیە لەوە تێگەیشتبێت کە پایەدار مانەوەی دەسەڵاتی لەسەر خەڵکی ئەو خاکە بەرفراوانە کە دەستی بەسەرداگرتبوو، کە خاوەنی خودانی باوەڕو سروشت و ڕەگەزی جۆراوجۆر بوون، تەنها بەهۆی چەکەوە مەیسەر نابێ، بۆیە کۆششی کردو تا پاڵپشتی کۆمەڵایەتی لەنێو خەڵکدا پەیدا بکات و فراوانی بکات، بە هێشتنەوەی میرو دەسەڵاتی بنەماڵەی خێڵەکی لە ناوچە جیاوازەکاندا بۆ لای خۆیان کێش بکات، بۆیە ناچاربوو بەڕێوەبردنی کاروباری خەڵکی هەرێمەکان بەدەست میرەکانەوە وەك خۆی بهێڵێتەوە، ئاگاداری ئەوەش بووە کە خەڵکی کورد دەمارگیری زۆریان بۆ سەرۆك خێڵ و میرەکانیان هەیە و هەروا بە ئاسانی ناچنە ژێر باری کارگێڕیەکی بێگانەوە، چونکە هەرچۆنێك بووبێت خەڵك لە ژێر سایەی کارگێڕی میرنشینە کوردیەکان کە نزیکەی (سەدەیەك) بوو حوکمڕانیان دەکرد دەژیان، لەلایەکی ترەوە دەشێت کەم توانایی هونەری کارگێڕیان و ئەزموونداری نەتەوەکانی تر وای لێکردبن لە بەڕێوەبردنی هەرێمەکان پشت بە

[٣٨] عبدالمنعيم محمد حسنين، السلاجقة ايران والعراق، مطبعة السعادة، مكتبة النهضة المصرية، الطبعة الثانية، (القاهرة:١٩٧٠م)، ص ص١٨-١٩، احمد كمال الدين حلمي، السلاجقة فى التاريخ والحضارة، دار البعوث العلمية، (الكويت:١٩٧٥م)، ص ص٢٠٨-٢٠٩.

[٣٩] الراوندي، راحة الصدور، ص١٦٨.

[٤٠] احمد كمال الدين حلمى، السلاجقة فى التاريخ والحضارة، ص٢٠٩.

دانیشتوانە ڕەسەنەکە ببەستن[41]، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر پێشکەوتنی لایەنی شارستانی میرنشینەکان بۆ ئەو قۆناغە بەبەراورد لەگەڵ سەلجوقیەکاندا لەهەندێ باریشدا لە پێناو پاراستنی بەرژەوەندیەکانیان فەرمانرەوای هەندێ لە قەلاَو هەرێمەکانیان بە خاوەنە ڕەسەنەکانی خۆیان سپاردووە، زیاتر لەوەش دوو لە سوڵتانە بەهێزو بەناوبانگەکانی سەلجوقی لە هەڵبژاردنی ڕاوێژکارە تایبەتیەکانی خۆشیان پشتیان بە کورد بەست، بۆ ئەم مەبەستەش سودیان لە شارەزایی کەسێکی وەکو (هەزار ئەسپ کوڕی بەنکیر عیان) ی وەرگرت، کە تاوەکو کۆچی دوایی کرد سەلجوقیەکان سودیان لە تواناکانیان وەرگرت[42]، ئەمانەش بەڵگەن لەسەرئەوەی کە ئاماژەمان بۆکردووە.

مانەوەی پۆستی (میر) لە کوردستاندا، وەك بەرزترین دەسەڵاتی سیاسی کارگێڕی لە بەرامبەر پۆستی (سوڵتان) لەسەردەمی سوڵتان (طغرلبك) و تا پێش کۆتایی حوکمی (الب الارسلان) ڕۆڵی گرنگی بینی لە بەڕێوەبردنی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتیان، بەهەمان شێوەی سەردەمی بوەیهی بە هێشتنەوەی دام و دەزگا کارگێڕیەکان لە ناویشیاندا مانەوەی پۆستی (وەزیر) بەتایبەت لە میرنشیتی (مەڕوانی) دا کە خاوەنی کەسانێك بوون پێشکەوتوو تر و لێهات و تر لە وەزیری خەلیفەی عەباسی، هەرلەبەرئەوەش بوو کە خەلیفە (قائم بأمرالله) داوای لە (نصر الدولە) کردکە ڕەزامەندی پیشانبدا لەسەر ڕێگەدان بە هەریەك لە (أبو القاسم المغربی و إبن جهیر) تا پۆستی وەزیری لە بەغداد بگرنە دەست[43]، هەر لەڕووی کارگێریەوە هەندێ جار سەلجوقیەکان ئەرکی بەڕێوەبردنی ناوچەیەکی کوردستانیان بە میرێك دەسپارد وەك سپاردنی شاری (قرمسین) بە میر (بدری کوڕی طاهیری کوڕی هیلال) لەساڵی (٤٣٨ك/١٠٤٦ز) کە یەکێك بووە لە پاشماوەی میرەکانی (حسنویهی کوردی)[44]، وە بەخشینی ناوچەکانی (سیروان و داقوقاو شارەزوور و سامغان) بە میر (مهلیلی کوڕی محمدی عنازی) لەساڵی (٤٤٢ك/١٠٥٠ز) دوای ڕاگەیاندنی گوێڕایەڵی خۆی بۆ سوڵتان (طغرلبك)[45] ، بەم شێوەیە سیستەمی کارگێڕی لە کوردستان تا دوای شەڕی (ملاز گرد) ساڵی (٤٦٣ك/١٠٧٠ز) دەتوانین بڵێین وەك خۆی مایەوە، بەلاَم ئەمەش بەو مانایە نیە کە سەلجوقیەکان دەستیان لە کاروباری میرنشینەکان وەرنەدابێت، بەڵکو کاریان لەسەر قوڵکردنەوەی ململانێی ناوخۆی میرنشینەکان دەکرد، ڕەنگە میرنشینی (عنازی) باشترین بەڵگەی ئەم ڕاستیە بێت، ئیدی لە دوای ئەو مێژووە گۆڕانکاری بەسەر شێوازی کارگێڕی سەلجوقیدا هاتوو بە بڕیاردان لەسەر پیادەکردن و چەسپاندنی سیستەمی ناوەندی بەسەر هەموو هەرێمەکانداو لە ناویشیاندا کوردستان.

بەرئەنجامی پیادەکردنی ئەو سیستەمە ڕوخانی میرنشینەکانی لێکەوتەوە، هەرێمە کوردیەکان بوون بە بەشێك لە دەوڵەتی سەلجوقی و کەوتنە ژێر کاریگەری ڕاستەوخۆی ئەوان، هەرچەندە زانیاری لەسەر

[41] احمد کمال الدین حلمی، السلاجقة فی التاریخ والحضارة، ص ص ٢٠٨- ٢٠٩.

[42] نیشتمان بشیر محمد، کورد وسەلجوقییەکان لێکۆڵینەوەیەك لەپەیوەندیە سیاسیەکان(٤٢٠-٥٢١ك/١٠٢٩-١١٢٧ز)، وەرگێڕانی ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی دووەم، (هەولێر:٢٠٠٦ز)، ل٢٣١.

[43] عبدالرقیب یوسف، الدولة الدوستکیة، ج٢، ص٨٠.

[44] ابن الاثیر، الکامل في التاریخ، ج٨، ص٥٦.

[45] ابن الاثیر، الکامل في التاریخ، ج٨، ص٩٠.

شێوازی بەڕێوەبردنی کوردستان لەسەرچاوەکاندا کەمە، بەڵام بەپێی شێوازی کارگێڕی هەرێمەکانی دی بێت، دەبێت لە ڕێگەی هەندێ لە دەزگاکانی وەکو (حسبە و عمید و قاضی ....هتد) ناوچەکانیان بەڕێوەدەبردن، هەروەك توێژەرێك ئاماژەی کردووە ڕوخانی میرنشینەکان بە مانای کۆتای هاتنی ڕێکخستنەکان نایەت، واتە بە کۆتا هاتنی سیستەمی میرنشینی لە کوردستاندا، ئەوان سیستەمێکی تازەو نوێیان بۆ بەڕێوەبردنی ناوچە کوردیەکان دانەهێناوە، بەڵکو لەسەر هەمان شێوازی کارگێڕی کۆنی خۆیان درێژەیان بە بەڕیوەبردنی هەرێمە کوردیەکاندا، تەنها ئەوە نەبێت کە بەرپرسە خۆماڵیەکان گۆڕان بە تورك کە ڕاستەوخۆ لە لایەن سوڵتان (ملکشاە) (٤٦٥-٤٨٥ك/ ١٠٧٢-١٠٩٢ز) دیاری کران، هەروەك دیاریکردنی (سەرهەنگ ساوتکین) دوای ڕوخانی میرنشینی (شەدادی) ساڵی (٤٦٨ك/١٠٧٥ز) بۆ بەڕێوەبردنی ناوچە بە میرات بەجێماوەکانی ئەو میرنشینە[٤٦]، بەهەمان شێوەش ناوچەکانی جزیرە (ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی مەڕوانی) لەلایەن هەمان سوڵتانەوە لە ساڵی (٤٧٦ك/١٠٨٣ز) بە(فخر الدوله کوڕی إبن جهیر) سپێرا، کە سەرکردایەتی هێرشی سەر مەڕوانیەکانی کردبوو، وە مافی خوێندنەوەی وتارو لێدانی پارەی بە ناوی خۆیەوە پێدرا[٤٧]، ئەمەش ئەوەی لێدەخوێندرێتەوە کە دەکرێت سوڵتان بەڵێنی بەخشینی میراتی مەڕوانی بە (فخر الدولە) بەستبێتەوە بە سەرکەوتن لە هێرشەکەی داو کۆتایی هێنان بە فەرمانڕەوای ئەم میرنشینە، ئەویش دوای دەستگرتنی بەسەر ناوچەکەدا شاری (میافارقین)ی پایتەختی کۆنی مەڕوانیەکانی کرد بە مەڵبەندی فەرمانڕوایی خۆی[٤٨].

پاشان ناوچەکەی خستە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی خۆی و دەستی بەسەر موڵك و سامانی مەڕوانیەکان داگرت، بۆ هەریەك لە شارەکانی تر (والی) دانا بە مانای بەرپرسی یەکەی کارگێڕی[٤٩]، دوای ئەوەی بۆ ماوەی زیاتر لە دوو ساڵ کارگێڕی ناوچەکەی لەدەست دابوو، بڕیاری لەسەر کار لابردنی لەلایەن سوڵتان (ملکشاە) ەوە بۆ دەرکرا، کاتێك زانیاری لەسەر ئەوە پێگەیشت کە لە سەروەت و سامانی زۆری مەڕوانی بێ بەشی کردووە، ئەوەبوو لە ساڵی (٤٧٩ك/١٠٨٦ز)(قوام الدین أبی علی بلخی) لەجێگای دانرا[٥٠]، هەرچەند سەرەتا بەباشی لەگەڵ خەڵکدا مامەڵەی کرد، بەڵام پاش ماوەیەك کەوتە زوڵم و زۆری و چەوساندنەوەی خەڵك، دانیشتوانیش لەدژی سکاڵای خۆیان گەیاندە سوڵتان (ملکشاە) و بۆ فەرمانڕەوای ناوچەکەش داوای گێڕانەوەی (فخرالدولە)یان کرد[٥١]، سوڵتانیش داواکەی قبوڵ کردن بە لابردنی (بلخی) و دانانی (عمید الدوله کوڕی إبن جهیر) لە جێگای ئەو، فەرمانیشی پێکرد کە بە باشی مامەڵە لەگەڵ خەڵکیدا بکات[٥٢]، لەو دەقانەدا ئەوە دەخوێنرێتەوە کە لەلایەك کورد ناڕازی و بێزار بووە لە

[٤٦] منجم باشی، باب فی الشدادیة من کتاب جامع الدول، ملحق بکتاب لقاء الکرد واللان لجمال رشید، دار آراس، (اربیل:٢٠٠١م)، ص١٨.

[٤٧] ابن الاثیر، الکامل، ج٨، ص٢٨٦؛البنداري، تاریخ دولة ال سلجوق ، دار الافاق جدیدة ، ط٢، (بیروت:١٩٧٨م)، ص٧٥.

[٤٨] فارقي، تاریخ الفارقي، ص٢١٢.

[٤٩] فارقي، تاریخ الفارقي، ص٢١٢.

[٥٠] ابن الاثیر ، الکامل، ج٨، ص٣١٣ ؛ البنداري، تاریخ دولة ال سلجوق، ص٧٦.

[٥١] فارقي، تاریخ الفارقي، ص ص٢٢٢-٢٢٣.

[٥٢] فارقي، تاریخ الفارقي، ص ص ٢٢٤-٢٢٥.

دەسەڵاتی بێگانەو لە لایەکی تریش بەرپرسە کارگێڕیە نا کوردەکان ستەمی کۆمەڵایەتیان لە خەڵك کردووەو چەوساندویانەوە، لەمەشەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە دەسەڵاتی خۆماڵی (میرە کوردەکان)لە زۆر بارودۆخدا سەرباری کەم و کوڕی و لاوازیشیان لە دەسەڵاتی بێگانە باشتربوون.

بارودۆخی کارگێڕی هەرێمەکە دوای مردنی (ملکشاه) ساڵی (٤٨٥ك/١٠٩٢ز) جارێکی دی گۆڕانی بەسەر داهاتوو تێکچوو، دانیشتوان داوایان لە سوڵتان (برکیاروق) کرد دەست بەسەر ناوچەکە دابگرێت و بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە[٥٣]، بەڵام وادیارە بەهۆی سەرقاڵی بە شەڕی ناوخۆە ئەم کارە بۆ مەیسەر نەبوو[٥٤]، ئەوەبوو (ناصر الدولە) دوا میری دورخراوەی مەڕوانی لە گوندی (حەربە) ی باکوری بەغدایەوە گەڕایەوە و دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرتەوە، تا ساڵی (٤٨٦ك/١٠٩٣ز) تا ئەو کاتەی (تاج الدولە تتش) لە شامەوە هێرشی کردە سەر و جارێکی دی ناوچەکە کەوتەوە دەستی سەرکردەیەکی بێگانە، کارگێڕیەکەشی بە(طغتکین) بە ڕەگەز تورك سپارد[٥٥]، لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە لەدوای ڕوخانی میرنشینە کوردیەکان بەرپرسی کارگێڕیەکانی سەر ناوچەکانی کوردستان هەموویان یان بەشی زۆریان لە ڕەگەزی تورك بوون و کورد بێ بەری کراوە لە حوکمڕانی کردنی وڵاتی خۆی.

بەخشینی ناوچەکانی کوردستان وەکو (اقطاع) بەسەرکردە تورکەکان، شێوازێکی دی کارگێڕی سەلجوقیەکان بوو، وەکو بەخشینی ناوچەی (حلوان) بە (ارتق کوڕی اکسب) لە لایەن (ملکشاه)وە، پاشانیش سنوری (اقطاع)ی خۆی فراوانکرد بە دەستگرتنی بەسەر بەشێك لە شارەکانی هەرێمی چیاکاندا[٥٦]، ئەم شێوازەش جۆرە ڕێکخستنێکی گرنگی سەلجوقیەکان بوو، بەمەبەستی لکاندنی ویلایەتەکان بە دەسەڵاتی ناوەندیەوە، کە بەگوێرەی توانای کەسەکان سنوری (اقطاع)یان بۆ دیاری دەکرا[٥٧].

لە ڕاستیدا (ئەتابکیەکان) دەرەنجامی بەخشینی ئەو (اقطاع)انە بوون، کە لەسەر پێشنیاری (نظام الملك) وەك شێوازێکی کارگێڕی تایبەت بە سەلجوقیەکان هاتنە ئاراوە، دواتر هەلی لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی و شەڕی ناوخۆی نێوان سوڵتانەکانی سەلجوقیان قۆزتەوە بۆ ڕاگەیاندنی سەربەخۆی و دامەزراندنی میرنشینی نیمچە سەربەخۆو، کە لە مێژووی ئەو قۆناغەدا ڕۆڵێکی گرنگیان لە لایەنی شارستانی و کارگێڕی و سەربازیدا گێڕا ، بەمەش یەکێتی دەوڵەت هەڵوەشایەوە، چونکە بەشێوەی لامەرکەزی ڕۆڵی خۆیان گێڕا، لە ڕاستیدا سەرهەڵدانی (ئەتابکیەکان) تا ڕادەیەك ڕۆڵی بۆ دانیشتوانی

---

[٥٣] فارقي، تاريخ الفارقي، ص ٢٣١.

[٥٤] ابن الجوزي، المنتظم في تاريخ الملوك والامم ، مطبعة دائرة المعارف العثمانية، حيدراباد ، (دكن:١٣٥٩ه)، ج٩، ص٦٣ ؛ البنداري، تاريخ دولة ال سلجوق، ٨١.

[٥٥] بروانە:فارقی، تاريخ الفارقی، ص٢٣٢، ص٢٣٧ ؛ ئومێدی بهرامی نیا، مێژووی کوردەکانی جزیرە، وەرگێڕانی عبدالرحیم معرفتی، پرۆژەی تیشك، (سلێمانی:٢٠٠٩ز)، ل ل١١٣-١١٤.

[٥٦] ابن خلكان، وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تقديم محمدعبدالرحمن المرعشلي، اعدفهارسها رياض عبدال عبدالله هادي ، دار احيا التراث العربي، (بيروت:١٩٩٧م)، ج١، ص١٠٤.

[٥٧] البنداري، تاريخ دولة ال سلجوق، ص٦٠.

ناوچەکان گێڕایەوە کە هەست بە جۆرێك لـە هـاولاتی بـوونی خۆیـان بەشـداری پێکردنیـان لـە لایەنـەکانی بەڕێوەبردن و سەربازی و شارستانیدا بکەن و سود لە تواناکانیان وەربگیرێت[٥٨].

کوردســتان بەســەر چــەند ئەتابکیەکـدا دابەشـکرا کـە هەریەکـەیان ڕۆڵـی دیـارو گرنگـی گێـڕاو سەلجوقیەکان بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە سیاسی و کارگێڕیەی هاتە ئاراوە دوای ڕوخانی میرنشینەکان ویستیان بەم جۆرەسیستەمە پڕی بکەنـەوە، بـەلآم ئـەوانیش بەهـەمان شـێوەی کارگێڕیـەکانی دی تـورك بوون، کورد کەمترین پشکی پێبڕا جگە لە ئەتابیکیەی (احمدیل کوری إبراهیم کوڕی هـوزان ڕەوادی) کـە ئەویش بە ئەتابیکە ناونابرێت و (إبن الاثیر) بۆ سەر رەوادیەکانی گێراوەتەوە و بە خاوەنی (مراغـە) نـاوی بردەوە[٥٩] وە ئەتابیکیەی لورستان[٦٠].

سەبارەت بە ئەوانی تریش کاریگەری سیاسی و کـارگێڕی زۆریـان کـردە سـەر کوردسـتان، سـەرباری لەبەرچاوگرتنی لایەنە باشەکانیان، بەلآم ئاماژەیەکیش بوو بۆ کۆتایی هێنانیانی بە دەسەلآتی ئـەو مـیر و قەلآدارانەی کورد کـە مابوونـەوە، هـەروەك چـۆن ئەتابیکـەی (زنکـی) هـەرێمێکی فراوانـی لـە ناوچـەکانی (موصل و هـەولێر و قـەلآکانی هـەکاری و دیاربـەکر و جزیـرەو شـارەزوورو ...هتـد) دەسـت بەسـەراگرت، بەجۆرێك نەیهێشت لە سنوری دەسەلآتی ئەودا کەسی دی مولکی هەبێت و دەسەلآتدار بێت یان هاوبەشـی بێت[٦١]، بەم شێوەیە ئەتابیکە نا کوردەکان بوونە جێگرەوەی دەسەلآتدارانی کورد لە کوردستاندا، کـە بـە هەمان سیستەم و دام و دەزگا کارگێڕیەکانی پێشووتر درێژەیاندا بە فەرمانڕەوایان و کەوتنە ململانێیەکی سەختیش لەگەڵ (خوارزیەکان)، کە بەردەوام دەسـتیان لـە کاروباریـان وەردەدان و بوونـە مایـەی کێشـە بۆیان تا دەرکەوتنی (مەغۆلەکان) لەناوچوونی ئەم سیستەمە کارگێڕیەش.

هۆلاکۆ دوای داگیرکردنـی بەغـداو ڕوخانـدنی خەلافـەتی عەباسـی سـاڵی (٦٥٦ك/١٢٥٨ز)، دەسـتی کردەوە بە بنیاتنانەوەی تەشکیلاتی کارگێڕی، بۆ ئەم مەبەستەش ئیدارەیەکی دامەزراند کـە لـە مێـژوودا بە حکومەتی (ئیلخانی)[٦٢] ناسراوە، هەر زووش بۆی دەرکەوت کە کە بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆریەتێکی وەهـا فراوان بە تەنها بەدەستی مەغۆلەکان کارێکی ئاسان نیەو ناکرێ ، بۆیە بـە بەخشـینی پایـەی شـیاوی بـە کەسانی شایستەی ناوچەکان خەڵکی بەشداری پێکـرد لـە بـەڕێوەبردنی کاروبارەکـانی ئـەو حکومەتـەدا، سەرەڕای ناڕەزایی بەشێك لە سەرکردە سەربازیەکانی، بە کرداریش هەنگاوی نا بە هێشتنەوەو بەخشینی زۆرێك لە پۆستە کـارگێڕی و مەدەنیـەکان بـە ڕەگـەزەکانی دی، ئـەو ئیمپراتۆریەتـە دابەشـکرابوو بەسـەر

[٥٨] حسن احمد محمود و احمد ابراهیم شریف، العالم الاسلامی فی العصر العباسی، دار الفکر العربی، (القاهرة:١٩٩٥م)، ص٤٤٨.

[٥٩] الکامل، ج٨، ص٦١٢.

[٦٠] بۆزانیاری لەسەری بڕوانە: رمضان شریف زبیر الداودي، لورستان الکبری(٥٥٠-٨٢٧ه)، دراسة في احوالها السیاسیة والحضاریة، اربیل، ٢٠١٠.

[٦١] ابن لاثیر، الکامل، ج٩، ص١٤٣.

[٦٢] بۆ زانیاری لەسەر ئەم دەوڵەتە بڕوانە: جعفر حسین الخصباك، العراق فی عهد المغول الایلخانین(٦٥٦-٧٣٦ه/١٢٥٨-١٣٣٥م)، الفتح الادارة الاحوال الاقتصادیة الاحوال الاجتماعیة، مطبعة العانی، (بغداد:١٩٦٨م)، عباس العزاوی، تاریخ العراق بین الاحتلالین(حکومة المغول٦٥٦-٧٣٨ه/١٢٥٨-١٣٣٨م)، مطبعة بغداد، (بغداد:١٩٣٥م).

چەند هەرێمێکدا، کە بەشێوەیەکی نامەرکەزی کاروباریان دەبرد بەڕێوە، چونکە چەسپاندنی سیستەمێکی مەرکەزی بەسەر ئەو هەموو پێکهاتە ڕەگەز جیاوازو سنور بەرفراوانەدا کارێکی لە کردن نەهاتوو و ئەستەم بوو[٦٣]، هەر هەرێمێکیش دابەشکرابوو بە چەند یەکەیەکی کارگێڕی بچوکتردا، بۆ نمونە (عیراق) دابەشکرابوو بەسەر (سێ) هەرێمی کارگێڕیدا، کە بریتی بوون لە هەرێمی چیا (عیراق الاعجمی) جزیرەی فوراتی و عیراقی عەرەبی کە بەشێکی گرنگی هەرێمە گشتیەکەبوو[٦٤]، مەڵبەندی کارگێڕی گشتی هەرێمەکە (بەغدا)بوو، کە لەلایەن کەسێکەوە بەڕێوە دەبرا بە (صاحب دیوان) ناسرابوو کە بەرپرسی باڵاو حاکمی مەدەنی و لە پلەی وەزیر دابوو، دانان و لابردنی بەرپرسی دام و دەزگاکان و لێپرسراوی سەر هەرێمەکانی لەدەست دابوو[٦٥]، لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانیدا کەسێك یارمەتی دەدا کە بە (کاتب السله) ناسرابووکاری نوسین و ڕایی کردنی کاروبارەکانی (صاحب دیوان)ی لە ئەستۆ دابوو، بەرپرسێکی باڵاش سەرپەرشتی گشت هەرێمەکانی دەکرد کە بە (مشرف الممالك) ناسرابوو[٦٦].

سەبارەت بە گۆرانکاریە کارگێڕیەکانی کوردستان هەرچەندە زانیاری لەم بارەیەوە کەمە، بەڵام گۆرانکاری بەسەر یەکە کارگێڕیەکانی داهاتووە، بەتایبەت نەخشەی کارگێڕی شارەکان گۆڕاو ویلایەت و دامەزراوەی تازە هاتنە ئاراوە کە پێشتر نەبوون، بەسەرنجدان لە شێوازی کارگێڕی هەرێمەکانی دی دەبێت کوردستانیش دابەشکرابێت بەسەر چەند هەرێمێکی کارگێڕی و ئەوانیش بۆ چەند شارێك، کە بەرپرسێك وەك سەرۆکی یەکەی ئیداری دەیبرد بەڕێوە، مەڵبەندی کارگێڕی شارەکانی جزیرە شاری (دیاربەکر) بوو، کە مەغۆلەکان بەهۆی شوێنی ستراتیجی و هەڵکەوتنی لە نێوان شام و بیزەنتیەکان و عیراق زۆر بایەخیان پێدەدا، بەرپرسی هەرێمەکان کە (ممالك)یان پێ دەوترا، کە لەلایەن سوڵتان (ئیلخانی) دیاری دەکران لەگەڵ بەرپرسی کاروبارە سەربازیەکانی مەغۆل، مەرجیش نەبوو کە هەر هەرێمێك (مەلیك)کێکیان هەبێت، هەندێ جار بۆ چەند هەرێمێك کەسێك دادەنرا[٦٧]، هەرچی هەرێمەکانی ئازربایجان و ئارانیش بوون کران بە یەك هەرێمی کارگێڕی و لەلایەن (تودانی کوڕی هۆلاکۆ)ە بەڕێوە دەبران[٦٨].

گرنگترین گۆرانکاری کارگێڕی لە کوردستان کە لەسەردەمی (ئیخانیەکان) دا هاتبێتە ئاراوە، دروستکردنی ویلایەتێکی تایبەت بوو بۆ یەکەم جار لە هەرێمی چیاکان بە ناوی (کوردستان)ەوە، کە هەرچەندەساڵی دامەزراندن و خاوەنی بیرۆکەی دروستکرنەکەی نازانرێت، بەڵام توێژەرێك بە لێکدانەوەی

[٦٣] جعفر حسين الخصباك، العراق فی عهد المغول الایلخانين، ص٦٥.

[٦٤] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: جعفر حسين الخصباك، العراق فی عهد المغول الایلخانين، ص ص٧٨–٧٩.

[٦٥] ابن الفوطي، الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة ، تحقيق مهدي النجم ، دار الكتب العلمية (بيروت:١٤٢٤ه/٢٠٠٣م)، ص٢٣٧.

[٦٦] صالح احمد العلی، العراق فی تاريخ، (الفصل الحادی عشر–التسلط الاجنبی)، دار الحرية، (بغداد:١٩٨٣م)، ص ص٥٤٩–٥٥٠.

[٦٧] بۆ نموونە بڕوانە: الهمذانی، جامع التواريخ، مج٢، ج١، نقله الی العربية محمد صادق نشأت ومحمد موسی هنداوی وفؤاد عبدالمعطی الصياد، دار احياء الكتب العربية، (القاهرة:١٩٦٠م)، ص ٣٣٨.

[٦٨] الهمذانی، جامع التواريخ، مج٢، ج١، ص٣٣٨.

ڕووداوەکان ساڵی (٦٦٠ك/١٢٦٢ز) بە ساڵی دامەزراندنی دیاریکردووە[٦٩]، ویلایەتی کوردستان لە (شازدە) شارۆچکە پێکهاتبوو[٧٠]، حاکمی ئەو ویلایەتەش کەسێك بوو بەناوی (سلیمان ایوە) یان (الایوائی)[٧١] وە شاری (بهار) کە کەوتبووە باکوری (همدان)ەوە وەکو پایتەختی ویلایەتەکە دیاری کرابوو، پاشان پایتەختەکەی گواستراوەتەوە بۆ (سلطان اباد – چمچمال) کە شارێکی تازە دروستکرابوو، لەلایەن سوڵتانی ئیلخانی (الجایتو محمد خدابندە) (٧٠٣-٧١٦/ ١٣٠٢-١٣٠١٥ز)[٧٢]، سنوری کارگێڕی ئەو هەرێمە دواتر فراوانتر دەکرێت بە خستنەسەری (نۆ) شاری دی[٧٣]، بەشێوەیەکی گشتی سیستەمی کارگێڕی لەسەردەمی ئیلخانیەکاندا لە بارودۆخێکی ناجێگیردابووە، گەندەڵی و توندو تیژی و ئاژاوە لە دیارترین خاسیەتەکانی ئەو سەردەمە بوون بە ناوچەکانی کوردستانیشەوە تا کۆتایی سەردەمی ئیلخانی (٧٣٦ك/١٣٣٥ز).

تەوەرەی دووەم/ دیوان و دەزگای نوێ :

ئەو گۆڕانکاریە سیاسیانەی لەسەر دەستی هێزەکان هاتە ئاراوە، وەك باقی لایەنەکانی دی سیستەمی کارگێڕیش گۆڕانی بەسەر دا هاتووە، هێزەکان بە گرتنەبەری ڕێ وشوێنی جۆراوجۆر لە هەوڵی کۆنترۆڵکردنی ناوچە داگیرکراوەکاندا بوون ، بەرژەوەندیە گشتیەکان لەلایەك و پێویستی سەردەم و گونجان بە گوێرەی پێداویستی هەلومەرجی نوێ لە لایەکی دی وای خواستووە پۆست و دام و دەزگایەك بێنە ئاراوە کە باشتر جڵەوی کارگێڕی و ڕەوشی هەرێمەکان بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە، ئێمە ئەوانەمان زیاتر مەبەستە کە کاریگەریان کردووەتە سەر کوردستان و کە لێرەدا بە کورتی باسیان لێوە دەکەین.

(دیوان) وەك ڕێکخستنێکی گرینگی کارگێڕی دەوڵەت لە مێژوی ئیسلامیدا ڕۆڵێکی دیارو بەرچاوی بینیووە، بەپێی قۆناغەکانی گەشەکردن و فراوانبوونی دەوڵەت لە ڕوی چەندیەتی و چۆنیەتییەوە لە گەشەکردنی بەردەوام دا بووە، پەیکەری ئیداری دەوڵەت بە پێی تایبەتمەندی کاروبارەکان بەسەر (دیوان)ە جۆربەجۆرەکاندا دابەشکرابوو، وە کاروباری ویلایەتەکان لە ڕێگەی ئەم جۆرە ڕێکخستنەوە کە سەر بە دەسەڵاتی ناوەند بوون بەڕێوە دەبران، بوەیهیەکانیش لەسەر هەمان شێوازی عەباسی درێژەیان بە سیستەمی کارگێڕی دەوڵەتەکەیاندا، جگە لە گۆڕانێکی کەم نەبێت، تەنانەت نەیان توانی کار بۆ

---

[٦٩] زرار صدیق توفیق، کردستان فی القرن الثامن الهجری(دراسة فی تاریخها السیاسی والاقتصادی)، مؤسسة موکریانی، (اربیل:٢٠٠١م)، ص٤٧.

[٧٠] بۆ ناوی شارەکان بڕوانە: **حمدالله** المستوفی القزويني، نزهة القلوب، درصفت بلدان وولایات وبقاع، باهتمام طای لسترنج، (تهران:١٣٣٦ش/١٩٥٧م)، ص ص١٠٧-١٠٨؛ لسترنج، البلدان الخلافة الشرقية، ص ص٢٢٧-٢٢٨.

[٧١] توێژەرێك ئەو رایەی لسترنجی(بڕوانە: البلدان الخلافة الشرقية، ص٢٢٧-٢٢٨)، سەبارەت بە مێژووی ئەم هەرێمە راستکردۆتەوە، کە گوایە لە سەردەمی سوڵتان(سنجر)ی‌سەلجوقی(٥١١-٥٥٢ك)دامەزراوە، زرار صدیق، کردستان فی القرن الثامن الهجری، ص٤٧.

[٧٢] حمدالله المستوفی القزويني، نزهة القلوب، ص١٠٧.

[٧٣] بۆ زانیاری بڕوانە: زرار صدیق، کردستان فی القرن الثامن الهجری، ص ٤٩.

پێشخستنی دیوانەکان بکەن، کاریان لەسەر ئەوەکرد کە چۆن لەڕوی سیاسیەوە دەسەلأتی خەلیفەیان پەراوێز خست، لە ڕوی کارگێڕیشەوە بەهەمان شێوە، بە دامەزراندنی دیوانێك بەناوی دیوانی (خەلیفەی عەباسی) دەسەلأتی کارگێڕییان لە بەڕێوەبردنی ماڵ و موڵکە تایبەتیەکانیدا بە تەنها کورتکردووە، سەرەنجام دیوانەکانی تریش لە ناو دیوانێکدا کۆکرانەوەو ڕێکخران بەناوی (دیوانی میری بوەیهی)، سەرهەڵدانی کێشەی ئابووری و نابوت بوونی خەزێنەی دەوڵەت و پەرەسەندنی دیاردەی گەندەڵی بوەیهیەکان ناچار بەوە کرد سەرەنجام دیوانەکان لابەرن و لە دیوانێکدا ڕێکیان بخەن لەژێر سەرپەرشتی (کاتب الامیر)دا[٧٤].

بوەیهیەکان هەرچەندە لە بەڕێوەبردنی هەرێمەکاندا پەیڕەویان لەجۆرێك لە سیستەمی ناناوەندێتی کرد ، بەلأم بێ ئاگا نەبوون لە هەواڵ و چالاکیەکاندا لەڕێگەی بایەخدانی زیاتریان بە دیوانی (پۆستە)، (عصند الدولە) لە میرەکانی تر زیاتر چالاك بوو بۆ کۆکردنەوەی هەواڵ و دەنگوباسی ناوچە جیاجیاکان هەمیشە لە ڕێگەی هەواڵنێرو سوسەکارانەوەی هەواڵگری بەسەر کاربەدەستان و هەرێمەکاندا دەکرد[٧٥]، هەر لەبەر ئەم بایەخ پێدانەبوو بۆ یەکەم جار لەسەردەمی بوەیهیەکاندا دیوانێکی تایبەت دامەزرا بەناوی (دیوان الخرائط) کە سەر بە دیوانی پۆستە بوو، سەرۆکەکەی بە (صاحب الخرائط) یان (صاحب البرید الخرائط) ناسرابوو[٧٦]، ئامانج لە دامەزراندنی ئەوەبوو کە سنوری قەڵەمڕەویان دابەشکردبوو بەسەر چەند نشینگەیەکدا، کە بەپێی نەخشەو دیاریکردنی دووری ویستگەکان لە یەکترییەوە و ڕێنوێنی کردن و ئاسانکاریکردن بەپێی ئەم نەخشانە وە بەیەکەوە بەستنەوەی هەرێمەکان بەیەکتری و ئاسانکاریکردن بۆ هەواڵنێری و قاسیدەکان تا بەزوترین کات هەواڵە پێویستەکان بگەیەننە میری بوەیهی، وە لەهەر وێستگەیەکدا پێداویستی (ئەسپ و وشتری خێرا) و کەل و پەلی پێویست ئامادەکرابوو، گەشەکردنی زانستی شارناسی و ولأتناسی لەسەدەی چوارەمی کۆچی/دەیەمی زایینیدا زیادبوونی چالاکی گەریدە موسڵمانەکان بەشێکی زۆر لە مەبەستەکانی هێنادی، بە دیاریکردنی ڕێگاکان و ناساندنی شار و دەرخستنی دوری نێوان و شیکردنەوەو زانیاری دان لەسەر باروِدۆخی جوگرافی و بەروبووم و سەرچاوەکانی داهات، کورد ولأتەکەی بەشێك بوو لە ناواخنی گەشتنامەو یاداشتەکانی ئەوان و تا ئەمڕۆش بوونەتە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەند بۆ مێژووی کورد[٧٧] بە دیوانی (الخرائط)ی بوەیهیەکانیشەوە، پێویستی میرەکان بە زانینی هەواڵ و گەیاندنی پەیام ڕاسپاردەکانیان بە سنوری قەڵەمڕەوی و بەستنەوەیان بە دەسەلأتی ڕاستەخۆی خۆیانەوە، وەك هەریەك لە دەوڵەتی عەباسی وهێزەکانی دەوروبەریان وایکردوە بایەخ بەم جۆرە دیوانە بدەن، لەوانەش دیوانی ئینشاء، ئەوەتا میرێکی وەك

---

[٧٤] ابن لاثیر، الکامل، ج٧، ص١٦٣؛ محمد حسین الزبیدی، العراق فی العصر البویهی التنظیمات السیاسیة والاداریة والاقتصادیة(٣٣٤-٤٤٧ه/٩٤٥-١٠٥٨م)، دار النهضة العربیة، (د.م:١٩٦٩)، ٨٦.

[٧٥] ادم متز، الحضارة الاسلامیة فی القرن الرابع الهجری او عصر النهضة فی الاسلام، ترجمة محمد عبدالهادی ابوریدة، اعداد فهارسه رفعت البدراوی، دار الکتاب العربی، الطبعة الرابعة، (بیروت:١٩٦٧م)، ج١، ص٦٢؛ الزبیدی، العراق فی العصر البویهی، ص٩٣.

[٧٦] **الصابي**، رسوم دار الخلافة، تحقیق میخائیل عواد، مطبعة العانی، (بغداد:١٩٦٤)، ص١٨.

[٧٧] لەمبارەیەوە بڕوانە: حکیم احمد خوشناو، الکورد وبلادهم عند البلدانیین والرحالة المسلمین(٢٣٢-٦٢٦ه/٨٤٦-١٢٢٩م).

دیسمی کوڕی ئیبراهیم کەسێکی وەك (ابا القاسم علی بن جعفر)ی وەك نوسەری تایبەتی خۆی لە تبریز دیاریکردووە، (المقدیسي)ش ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە دەسەلاتدارانی اذربیجان زێڕیان بۆ مۆرکردنی نامەونوسراوەکانیان بەکارهێناوە[٧٨]، مەڕوانیەکانیش بایەخی زۆریان بەم دیوانە داوە، لەسەروی هەمووشیانەوە نصرالدولە(فارقی) ئاماژەی بەوە کردووە کە هەریەك لە (ابو سعید الکاتب و ابا نصر احمد بن یوسف) ئەم پۆستەیان پێدراوە[٧٩].

لەراستی بوونی دیوانەکان و بەرفراوانی ئیش وکارەکانیان تاڕادەکی زۆر پەوەندی بە دەسەلاتی میرنشینەکە ومیری فەرمانڕەواوە هەبووە، بەمانایەکی دی کاروباری کارگێریش هەروەك ئاماژەدرا کەتۆتە ژێرکاریگەری بارودۆخی سیاسی و سەربازی، لەبەرئەوە هەروەك توێژەرێك ئاماژەی پێکردووە زۆرجار دیوانەکان هەربەناوی شارەکانەوە ناسراون وەك دیوانی موسڵ یان ئەربیل یان جزیرەی ئیبن عومەر...[٨٠]، پێویستی کارگێڕی ودارایی وسەربازی وایکردووە کە دیوانی تایبەت بە کاروباری دارایی وداهات وسەربازی ..بایەخ پێبدەن[٨١].

سەبارەت بە کاریگەری دیوانەکانی بوەیهیەکان بەسەر لایەنی کارگێڕی میرنشینە کوردیەکانەوە شتێکی وا بەرچاو ناکەوێت، کە دەکرێت هۆکارەکەی بۆ ئەوە بگێڕینەوە کە هەروەك پێشتر ئاماژەمان دا ئەوان نەیانتوانی سیستەمێکی تازە بێننە ئاراوە بۆ دەوڵەتەکەیان، بەڵکو هەر لەسەر سیستەمی کۆنی دیوانەکانی عەباسی ڕۆیشتن، میرنشینەکانیش لەسەر هەمان سیستەمی کارگێڕی خۆیان درێژەیان دا بەبەڕێوەبردنی کاروباریان و ئەو سیستەمە کارگێڕیەشیان بەبەراورد لەگەڵ بوەیهیەکان ئەگەر پێشکەوتووتر نەبوبێت ئەوا دواکەوتووتر نەبووە، بەلام وەك ڕێکخستنی کارگێڕی بوەیهیەکان لەسپاردنی ئەرکی بەڕێوەبردنی شارە گرنگ و هەندێ لە ناوچەکان پەیرەویان لە جۆرە پۆستێك کرد کوردیش پشکی ئەم جۆرە پۆستانەی بەرکەوت، بۆ نموونە لە پاراستن یان پارێزگاریکردن (الحیمایە) یەکێك لەو پۆستانە کە هەروەك (الخوارزمی) پێناسەی کردووە کە (بریتی یە لە پاراستنی شوێنێك یان ڕێگەیەك لەوەی کەسێکی تر نەچێتە ناوی و دەستی بەسەردا نەگرێت و باجێکی لەسەر دانەنێت، ئەرکی پاراستنی دەدرێتە کەسێك لەبەرامبەردا ساڵانە ڕێژەیەك لە باجی ناوچەکەدا بدات بە دەوڵەت، کە بە باجی پارێزگاریکردن (رسم الحمایە) ناسراوە، سپاردنی ئەرکی پارێزگاریکردنی شاری حلوان (ڕێگای خوراسانی گەورە) بە میر (إبن أبی الشوك) کوردی لە ساڵانی (٣٣٩-٣٤٢ك/٩٥٠-٩٥٣ز) لەلایەن بوەیهیەکانەوە نمونەیەکە لەو جۆرە ڕێکخستنە کارگێڕیانەی کە بەڕێوەبردنی هەرێمێك بەکورد خۆی سپێردراوە[٨٢]، ئەوە ئاشکراشە ئەم ڕێگەیە شوێنێکی ستراتیجی گرنگ بووە، کە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای جیهانی ئیسلامی

---

[٧٨] أحسن التقاسیم، ص ٢٨٧.

[٧٩] تاریخ الفارقی، ص١٣١.

[٨٠] بروانە: سوادی عبد محمد الرویشدی، الاحوال الاجتماعیة وللاقتصادیة فی بلاد الجزیرة الفراتیة خلال قرن(٦ه/١٢م)، دار الشؤن الثقافیة العامة، (بغداد:١٩٨٩م)، ص٣٤٥-ص٣٤٧.

[٨١] فرهاد حاجی عبوش، المدینە الکردیە، ص٨٩.

[٨٢] ابن لاثیر، الکامل، ج٧، ص١٩١.

بەیەکەوە بەستۆتەوە و ڕێگای هاتووچۆی بوەیهیەکان بووە، بۆیە پاراستنی ئەم ڕێگەیان زۆر لا مەبەست بوو، ئاگاداری ئەوەش بوون کە ئەو میرە کوردە دەتوانێت ئەرکەکەی بەباشی بەڕێوەبەرێت و پشت ئەستورە بە دەمارگیری خێڵەکەی (شازنجانی) بۆ هاوکاریکردنی لەسەرخستنی لە جێبەجێکردنی ئەو ئەرکەی پێسپێراوە، لەلایەکی تریشەوە متمانە بوونە بە میرێکی کورد، پاراستنی هەمان ڕێگەش جارێکی دی ساڵی (٣٩٧ك/١٠٠٦ز) بە (أبوالفتح محمد کوڕی عناز)کوردی دەدرێت[٨٣]، ئەمەش گرنگی ڕێگاکە زیاتر دەردەخات، دیارە گرفتی مانەوەی پارێزەریش لەسەر کارەکەی پەیوەست بووە بە دابینکردن و ناردنی ڕێژەی باجی دیاریکراو بووە بۆ میری بوەیهی و دەرنەچوون لەسنوری دەسەڵات و خراپ بەکارنەهێنانی پۆستەکەی بووە بۆ ئامانجەکانی خۆی، بە پێچەوانەوە لەکاتێ ئەگەر هەر سەرپێچیەك ڕووبەڕووی لادان دەبووەوە هەروەك (إبن أبی الشوك) لادرا.

سەلجوقیەکانیش بۆ بەڕێوەبردنی هەرێمەکان چەند پۆستێکی نوێیان داهێنا، لەوانە (ڕاگر–عمید) کە لەڕوی زمانەوانیەوە بەو کەسە دەوترێت کە لە بەڕێوەبردنی کاروباردا پشتی پێ دەبەسترێت[٨٤]، ڕاستەوخۆ ئەو هەرێمەی لەلایەن سوڵتانەوە دیاری دەکراو نوێنەرایەتی ئەوی دەکرد لە فەرمانڕەوایی کردن و بەڕێوەبردنی ئەو هەرێمەی بۆی دەستنیشان دەکرا، (عمید) لە پۆستە گرنگەکان و بە (میری ڕاگر)یش ناسرابوو کە لەبەرامبەر پۆستی (پارێزگار)ی ئەمڕۆیە[٨٥]، کۆکردنەوەی باج و پاراستنی سنوری کارگێڕیەکەی و دانان و لابردنی فەرمانبەرو چاودێری کردنی بارودۆخی لە ئەستۆبوو تا دەستی لە کاروباری خەلیفەش وەردەدا[٨٦]، (شحنە)ش وەکو پۆستێکی تری نوێ ی سەلجوقی کە ئەرکی پاراستنی ئاسایشی شاری پێسپێردرابوو دەرکەوت، لەبەرئەوەی ئەم پۆستە چارەنوس سازو سەربازی بوو تەنها بە ڕەگەز تورکەکان دەدرا، زاڵبوون بەسەر هەر بارودۆخێکدا دژی سەلجوقیەکان و دامرکاندنەوە و هەڵگەڕانەوەو پاراستنی ئاسایشی گشتی لە ئەرکە گرنگەکانی (شحنە) بوو[٨٧].

لەڕاستیدا دەسەڵاتی ڕاگر لە هی (شحنە) فراوانتربوو، لەبەرئەوەی ڕاگر بەرپرسی گشتی هەرێمەکە بوو، بەڵام شحنە بەرپرسی ئاسایشی شارێك بوو، لە بەڕێوەبردنی ناوچەکانی کوردستان دا پشت بەو جۆرە ڕێکخستنە کارگێڕیانە بەستراوە، هەر لە دەرکەوتنیان دەستگرتنیان بەسەر هەندێ لەشارەکان و دوای ڕوخانی میرنشینەکان ، بە بەڵگەی ئەوەی خەڵکی شاری (همدان) ساڵی (٤٥٥ ك/١٠٦٢ز) لە دژی ڕاگرو شحنەی شارەکەیان ڕاپەڕین و هەردوو بەرپرسەکەو (٧٠٠) لە پیاوانی سەلجوقییان لەو شارە کوشت[٨٨]، لە دوای ڕوخانی میرنشینەکانیش ڕاگرەکان بوونە جێگرەوەی میری کوردیەکان لە بەڕێوەبردنی بەشێك لەشارەکان (البنداری)(مردووە لە ٦٤٣ھ/١٢٤٥ز) ئاماژەی بەوە

[٨٣] ابن لاثیر، الکامل، ج٧، ص٥٤٦.
[٨٤] ابن منظور، لسان العرب، مادة عمید.
[٨٥] حسین امین، تاریخ العراق فی العصر السلجوقی، مطبعة الارشاد، (بغداد:١٩٦٥م)، ص٢٠١.
[٨٦] بۆ نموونە بڕوانە: البنداري، تاريخ دولة ال سلجوق، ص٦٩.
[٨٧] حسين أمين، تاريخ العراق في العصر السلجوقي، ص٢٠١.
[٨٨] ابن الجوزي، المنتظم، ج٨، ص٢٣١.

کردووە کە سوڵتان (ملكشاه) (ابی علی بلخی) وەکو نوێنەری خۆی (ڕاگر) بەسەر شاری (دیاربكر)ەوە دانا[٨٩].

سەلجوقیەکان بۆ چاودێریکردن و بەڕێوەبردنی لایەنی (دارایی)ش پشتیان بە دەزگایەکی دی بەست کە بە چاودێری (دارایی- ناظر) ناسرابوو، وەکو دەزگایەکی کارگێڕی دارایی یارمەتیدەری وەزیر بوو لە بەڕێوەبردنی کاروباری داراییدا[٩٠]، کوردستان وەکو ناوچەیەکی دەوڵەمەندی ئابوری و بەشێك لە دەوڵەتی سەلجوقی گرنگی زۆری پێدراوە، بەتایبەت وەکو سەرچاوەیەکی لەبن نەهاتووی (داهاتی) پشتی پێ بەستراوە، لەڕێگەی (ناظر)ەوە باج و خەراج کۆکراوەتەوە سەرپەرشتی کاروباری دارایی کراوە، (فارقی) ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە (ابو الحسن علی کوری ازرق) ی باپیری چاودێری دارایی سەر شاری (حسن کیفا) بووە[٩١]، کە بەرپرسیاریەتی کۆکردنەوەی باجی ناوچەکەی لەسەر شان بووە، لەگەڵ ئامادەکردن و بردنی بۆ لای وەزیر، هەتا جارێك گلەیی ئەوەی لێکراوە کە ئەو پارەی کۆکردووتەوە بڕەکەی کەمە[٩٢]، دەکرێت هەموو ئەو ڕێکخستنە نوێیانەی سەلجوقیەکان بۆ بەڕێوەبردنی شارو ناوچەکانی کوردستانیش پشتیان پێ بەسترابێت و بەهۆی ئەم پۆست و دەزگایانەوە بەڕێوەبران، چونکە ناکرێت بۆ دەوڵەتێکی مەرکەزی لەیەك کاتدا چەند جۆر سیستەمی کارگێڕی هەبووبێت، توێژەرێکیش جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە دەڵێت پۆستەکانی (شحنه) و ڕاگر و ئەوانی دیش لە هەرێمەکانی ئازربایجان و ئاراندا هەبوون[٩٣].

لەپاڵ ئەو پۆستانەدا سەلجوقیەکان جۆرە سیستەمێکی تریان بۆ بەڕێوەبردنی هەرێمەکان پەیڕەوکرد، وەکو گرێبەستی زامنکردن (الظمان)، کە لەبەرامبەر سپاردنی شارێك یان چەند شارێك پارێزگار لەسەری پێویست بوو ساڵانە ڕێژەیەك لە باج و داهاتی ناوچەکە بۆ سوڵتان بنێرێت[٩٤]، لەچوارچێوەی ئەم سیستەمەدا ناوچەکانی (ئەهواز و بصره) لەلایەن سوڵتان (طغرلبك)ەوە بە میر (هزار اسب کوڕی بنكیر) ی کوردی بەخشران، لە بەرامبەر (٣٦٠) هەزار دینار وە مافی خوێندنەوەی وتاری بە ناوی خۆشیەوە پێدرا[٩٥]، جگە لەو پۆستانەی کە باسمان کردن سەلجوقیەکان بۆ ڕایی کردنی کاروبارە کارگێڕیەکانیان لەسەر ئاستێکی باڵاو وەکو یارمەتی دەری وەزیر پۆستی (الطغرائي) یان داهێنا، کە مانای (کتاب سر) دەگەیەنێت[٩٦]، وەك پۆستێکی گرنگی کارگێڕی تایبەت بە خۆیان کە وەك جێگری وەزیرو

---

[٨٩] تاريخ دولة ال سلجوق، ص٧٦.

[٩٠] القلقشندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، شرحه وعلق عليه محمدحسين شمس الدين ، دارالكتب العلمية ، (بيروت:١٩٨٧م)، ج٤، ص ص٢٨-٢٩.

[٩١] تاريخ الفارقي، ص ص٢١٤-٢١٥.

[٩٢] فارقي، تاريخ الفارقي ، ص٢١٧.

[٩٣] نیشتمان بەشیر محمد، کورد وسەلجوقیەکان، ل٣١٠.

[٩٤] حسام الدین نەقشبەندی، شارەزوورو لورستان، ل٤٤٧.

[٩٥] ابن لاثير، الكامل، ج٨، ص١٢٩.

[٩٦] السبكي، طبقات الشافعية، ج٣، ص١٤.

هەندێ جاریش لە کاتی دیار نەبوونی ڕۆڵی وەزیری دەگێڕا[٩٧]، کەسایەتیە خوێندەوارو لێهاتوو و باوەڕپێکراوەکانی سوڵتانەکان بۆ ئەم مەبەستە دیاری دەکران، هەرچەندە ڕۆڵی کارگێڕی بریکاری وەزیر لە چوارچێوەی دەوڵەتی مەرکەزیدا کورتکرابۆوە، بەڵام وادیارە لەبەر لێهاتوو تایبەتمەندی لە ئیشەکەیدا وایکردووە کە ڕۆڵی وەزیر بۆ هەندێ لە میرنشینەکان بگێڕن، (إبن خلکان) ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە (مؤالدین الاصفهانی) یەکێك بوو لەو کەسایەتیە شارەزاو لێهاتوانەی کە پۆستی بریکاری وەزیری لە دەوڵەتی سەلجوقیدا هەبووە، لەهەمان کاتدا وەکو (وەزیر) کاروباری میرنشینی (هذبانی)یشی لە هەولێر بەڕێوەبردووە[٩٨]، ئەمەش ئەوانمان بۆ دەردەخات کە هزبانیەکان وەزیریان هەبووە، لە لایەك گوزارشتیشە لە پەیوەندی دۆستایەتی بەهێزیان لەگەڵ سەلجوقیەکان سەرباری لەناوبردنی میرنشینە کوردیەکانی دی.

مەغۆلەکانیش لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتدا پەیڕەویان لە ڕەوشت و سیستەمی سەلجوقیەکان کرد، لە ڕێکخستنی وڵات و پلانی فەرمانڕەوایەتی خۆیاندا وەك ئەوان ئیمپراتۆریەتەکەیان بەسەر چەند هەرێمێکدا (ویلایەت) دابەشکرد، وە بەهێشتنەوەی زۆر لە فەرمانبەرو سەردارانی خۆجێیی لە شوێنی خۆیان توانیان تا ڕادەیەك بارودۆخەکە ئارام بکەنەوە و سۆزی خەڵکیش بۆلای خۆیان ڕاکێشن، بەهێشتنەوەی هەندێ لە دیوان و پۆستە کارگێڕیەکان لەوانەش (حسبە و محتسب و قاضی قضات و قاضی و ناظر...هتد) کێشەی نا ئیداری چارەسەرکەن، بۆ پێشگرتنیش لە بیری ڕزگاری خوازی و ئەگەری ڕودانی هەر جوڵانەوەو هەڵگەڕانەوەیەکیش پۆستە سەربازیەکانیان بە خەڵکی خۆیان سپاردبوو[٩٩]، لەبەر ئەوە دەکرێت بڵێن ئەوان لە دامەزراندنی بەرپرساندا پۆستە مەدەنی و سەربازیەکانیان لێك جیاکردەوە، بەجۆرێك دەزگا سەربازیەکانی وەکو (شحنە و نائب الشرطة) بە بەرپرسانی بە ڕەگەز مەغۆلی سپێران، چونکە ئەمانە چارەنوس مانەو پۆستی سەربازی و گرەنتی لەژێر دەسەڵاتدامانەوەی شارەکان و پاراستنی ئاسایشی مەغۆلیان پێوە بەندبوو، بۆ لەناوبردنی جوڵانەوەی یاخی بوونی هەر شارێك (شحنە)یەکیان دامەزراند وەك دەزگایەکی سەربازی هەمیشە ئامادە، بە جۆرێك بایەخ بەم پۆستە درا کەلەسەردەمی (ئیلخانیەکان)دا سنوری دەسەڵاتی (شحنە) پارێزەری ئاسایش زیادی کرد، تا ڕۆڵی لە دیاریکردنی بەرپرسە مەدەنیەکانی دیشدا هەتا (صاحب دیوان)یش دابینی[١٠٠].

هەرچی پۆست و دەزگا مەدەنیەکانیش بوون ئەوا مەغۆلەکان بۆیان نەلوا یا نەگونجا گۆرانی بنچینە بەسەر پێکهاتەیاندا بێنن، گۆڕانەکەشیان ئەگەر هەبووبێ تەنها لە ڕوپۆشی ناوەکاندا بووە، نەك لە ناوەڕۆکی کارەکان، بۆ نموونە لە بەڕێوەبردنی ناوچە (شار)ەکان پشتیان بە کەسێك دەبەست کە بە (الصدر یا مەلیك) ناسرابوو، کە بەرپرسی یەکەی ئیداری و جۆرێك لە سەربەخۆی خۆجێیی

---

[٩٧] النبداري، تاريخ دولة ال سلجوق، ص٢٤٣؛ حسين امين، تاريخ العراق في العصر السلجوقي، ص ص١٩٤–١٩٥.

[٩٨] وفيات الاعيان، ج١، ص٢٨٥.

[٩٩] صالح احمد علي، العراق فى تاريخ، ص ص٥٥٠–٥٥١.

[١٠٠] جعفر حسين الخصباك، العراق فى عهد المغول الايلخانين، ص٧٥.

لەکاروبارەکانیدا هەبوو[١٠١]، کە هەمان ڕۆڵی والی سەردەمەکانی پێشتر بینیوە جیاوازیەکەیان تەنها لە ناوەکەیاندابوو.

ئیلخانیەکان بۆ سەرپەرشتیکردنی کاروباری گشتی هەرێمەکان و کۆکردنەوەی باج و چاودێری دارایی دەوڵەتدا(مشرف الممالك) یان داناوە، کە لەسەر بنەمای لێهاتووی و شارەزایی کەسێك بۆ ئەم پۆستە دیاری دەکرا، هۆلاکۆ (٦٦٠ك/ ١٢٦٢ز) (سلیمان کوری موالدین العقربانی) بۆ ئەم مەبەستە لەسەر (موصل و جزیره) دیاریکرد، کە تا ساڵی (٦٦٢ك/ ١٢٦٤) لەسەر کارەکەی بەردەوام بوو[١٠٢]، هەروەك ئاماژەماندا بەگشتی ئیلخانیەکان بەهۆی ناجێگیری بارودۆخی سیاسی و سەرقاڵییان بە کۆکردنەوەی باج و سامان و چالاکیە سەربازیەکان نەپرژانە سەر ئاوڕدانەوە بەلای باشترکردنی سیستەمی کارگێڕی و داهێنانی دیوان و دەزگایەکی نوێ بۆ دەوڵەتەکەیان، بەڵکو هەرچۆنێك بێت کاروباریان دەبرد بەڕێوە بۆیە دەبینین گەندەڵی و ئاژاوە لە کاریگەریە خراپەکانی ئەم سیستەمە بوون، ئەوەی لەو سەردەمەدا تێبینی دەکرێت و دەرکەوتن و سپاردنی هەندێ پۆست و بەرپرسیاریەتی بە کەسایەتیە (مەسیحیەکان)، لە کوردستانیشدا ئەو جۆرە بەرپرسیاریەتیانە بە کەسایەتی مەسیحی سپێران، بە نموونە سپاردنی شاری موصل بە (مسعود البرقوطی) کە لەلایەن (اباقاخان کوری هۆلاکۆ) (٦٦٣ – ٦٦٨ ك/١٢٦٥-١٢٧٠ز) بەرپرسیاریەتی ئەم شارەی پێ سپێرا[١٠٣]، وە جارێکی دی لە ڕووداوەکانی ساڵی (٦٧٦ك/ ١٢٧٨ز) کەسایەتی (مسعود البرقوطی) دەردەکەوێتەوە کە بەرپرسیاریەتی هەولێرو موصلی پێ دەسپێرێتەوە، وە سپاردنی بەرپرسیاریەتی شاری جزیرەی ئیبن عومەر بەکەسایەتیەکی دی مەسیحی بە ناوی(سعیدیغو)[١٠٤]، ئەم ڕووداوانەش بەڵگەن لەسەر ڕادەی پەیوەندی دۆستایەتی و متمانەی نێوان مەسیحیەکان و مەغۆلەکان مێژوو ئەو هاوپەیمانیەتیەشیان بۆ سەرەتای دەرکەوتنی هێرشەکانی مەغۆلەکان بۆ سەر جیهانی ئیسلامی دەگەڕێتەوە، (توقوز خاتون) خێزانی هۆلاکۆش کە مەسیحیەکی دەمارگیر بوو، دەشێ لەم نێوەندەدا ڕۆڵی بەرچاوی بینی بێت.

---

[١٠١] بروانة: ابن الفوطي، الحوادث الجامعة، ص ٤٤٠، ص٤٦٤.

[١٠٢] علاء محمود خليل، المغول فی الموصل و الجزيرة(٦٥٦-٧٣٦ه/١٢٥٨-١٣٣٥م)، رسالة ماجستير مقدمة الى مجلس كلية الاداب جامعة الموصل، (الموصل:١٩٨٥م)، ص١٤٤.

[١٠٣] ابن الفوطی، الحوادث الجامعة، ص٣٦١.

[١٠٤] عبدالله بن ناصر بن سليمان الحارثی، الاوضاع الحضارية فی اقليم الجزيرة الفراتية فی القرنين السادس والسابع للهجرة، ص١٨٦.

ئه نجام:

لـه شـرۆڤەکردنی ئـەو ڕوداو وپێشـهاتانەی کـە لەدەرئـەنجامی ئـەو گۆڕانکاریانـەی لـەو ماوەیـەدا کەوتوونەتەوە، کاریگەریان بەسەر لایەنی کارگێریدا هێناوە بە چەند دەرئەنجامێك گەیشتین لەوانە:

١- ئەو گۆڕانکاریە سیاسی وسەربازیانەی کە بەسەر کوردستان هاتوون، کاریگـەری زۆریـان کردۆتـە سـەر لایـەنی کـارگێڕی، ئـەوەش دەیسـەلمێنێت کـە لایـەنی کـارگێڕی کوردسـتان جێگیرنـەبووە و لەسەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر لەگۆڕان دابووە.

٢- میرەکانی کورد سودیان لە سیاسەتی کارگێڕی بوەیهیەکان بینی و ئەو هەلە زێڕینەیان لە دەست خۆیان نەدا، بە مەبەستی پـەرەدان بـە فراوانکردنـی دەسـەڵاتی خۆیـان، جۆرێك لـە کـارگێڕی خۆجێیـان هێنایە ئاراوە و بەپێی هەلومـەرجی نـاوخۆیی و سیاسـەتی هێـزە دەرەکیـەکان ئـەو سیسـتەمە کارگێڕیـە بەردەوام بوو.

٣- زۆربەی کات هێزەکان لە گۆشە نیگـای سـەپاندنی هـەژموون و بەرژەوەندیـەکانی خۆیانـەوە بـۆ بـەڕێوەبردنی کوردسـتانیان ڕوانیـووە، لـەم بارودۆخەشـدا زیانیـان بـە دەسـەڵاتی خـۆجێی میرنشـینە کوردیەکان گەیاندووە، لەوانـەش سـەلجوقیەکان کـە بـە پـەیڕەوەکردنی سیاسـەتی ناوەنـدی کۆتایـان بـە فەرمانڕەوایی زۆربەی میرنشینە کوردیەکان هێنا.

٤- کورد وەك ڕەگەزێکی کاریگەری جیهانی ئیسلامی زۆر جار وەك شارەزا و هەندێ کاتیش سـەرۆك هۆزو میرەکان وەك خاوەن پێگەی خێڵەکی لە بەڕێوەبردنی ناوچەکان پشتیان پێ بەسـتراوە، وە لەلایـەن هێزەکانەوە پلە وپایەی کارگێڕیان پێدراوە.

٥- مەرج نیە ئەوەی لـە کوردسـتان لـەو مێـژووەدا ڕویـداوە راسـتەوخۆ لـە ژێرکاریگـەری هێزەکانـدا ڕویاندا بێت، بەڵکو پێویستی سەردەمەکە ومیرنیشینەکە وای خواستووە کە وەك هەرهێزێکی تر بایەخ بـە لایەنی کارگێڕیان بدەن، دیوان ودەزگای نوێ دامەزرێنن.

ملخص

دراسة في التاريخ الكورد في العصور الوسطى بشكل عام ذات أهمية كبيرة، حيث حدثت في هذه الحقبة تغيرات و احداث كثيرة، خاصة بين القرنين(٤-٨ه/١٠-١٤م)، وفي الحقيقة قسم من تلك التغيرات ذات علاقة بالظروف السياسية للخلافة العباسية(١٣٢-٦٥٦ ه) من جهة، وكثرة غزوات القوى الاجنبية على العالم الاسلامي من جهة الاخرى، فقد تعرضت كوردستان بسبب موقعها الاستراتيجي من الناحية الجغرافية كسائر الاقاليم لموجات من الغزوات الاجنبية، خاصة في الفترة التي المخصصة لهذه الدراسة يعني القرن(٤-٨ ه) لقد خصصت هذه الدراسة لإهم الاثار او تغيرات الادارية في تلك الفترة، مع السياسة المتبعة من قبل القوى الاجنبية التي خلفها أثار على التاريخ بعيد والقريب للكورد، وسبب أختيار هذا الموضوع هو اهمية هذه الفترة للتاريخ الكورد وعدم وجود اي دراسة مختصة ومستقلة في هذا المجال، وصعوبات التي واجهتها من خلال مسيرة البحث هي قلة إشارة المؤرخين بجانب الاداري بصورة عامة وجانب الاداري في كوردستان بصورة خاصة او عدم وجود المصادر في بعض الاحيان، لذا استعنا بالمراجع بدلاً من المصادر.

ودراسة تتكون من مقدمة ومبحثين مع نتائج: المبحث الاول خصصت لدراسة التغيرات الادارية والثاني يتناول اهم الديوان والمؤسسة الجديدة التي تاسست من قبل القوى الاجنبية لإدارة شؤنها الادارية، وفي نهاية عرضت اهم النتائج التي توصلت اليها الدراسة.

Abstract

Investigation on Kurdish history in the Middle Ages have a great interest especially in(4-8A.H-10-14A.D)centuries, This is due to lots of events that had happened during that period, Despite the fact that apart of this time was known as Kurdish Golden History a part of these events went with ruling Abbassi Caliphs circumstance (132-656A.H), And the other part related to those invasions that had been done by foreign forces to the Islamic world, Because of its geographical place and that was a part of Islamic world, The Kurdish land had been under those change and invasion.

This thesis interests in showing the administration system at that period, The lack of having academic study and the commitment of doing work like this is the cause of choosing this subject, But like any other researches this work has a lot of difficulties especially the lack of having information on it or not having at all, so many times we have pointed out the information’s under the shadow of political events and many other time from unreliable sources and the researchers opinions, We hope that this research would be a beginning for doing other useful researches in the future.

This thesis includes an introduction and two sections: In first section the administration system change has been mentioned then in the latter section the most obvious foyers and the organizations that existed at that period has been mentioned, and finally the thesis has a conclusion.

القسم العربي

التعليمات المتعلقة بنشر البحوث في هذه المجلة

١-هذه المجلة هي مجلة علمية تنشر البحوث الاصيلة و بمستوى رفيع في مجالات العلوم الأنسانية والعلوم الصرفة والعلوم الطبية داخل و خارج الأقليم، على ان لم يتم نشره مسبقا في أيه مجلة ولم يكن قد رفض.

٢-يتم تقيم البحوث من قبل المختصين وحسب اختصاصاتهم.

٣-تنشر المجلة بحوثها بكل اللغات الحية.

٤- يرسل الباحثون بحوثهم مطبوعا على صفحات بيضاء و بقياس (A٤) تاركا (٥،٢) سم على الأطراف الأربعة للصفحة.

٥- يجب أن لا يتجاوز عدد صفحات البحث للعلوم الأنسانية من (٢٣) صفحة، عدا الصور والجداول والملحقات واللواحق الاخرى، و (٢٥) صفحة للعلوم الصرفة، و تدون رقم الصفحة في أسفلها.

٦- يرسل الباحث (٣) ثلاث صور من البحث والقرص الأليكتروني (CD) للبحث الى سكرتارية المجلة، ويستفيد الباحث من بحثه لغرض رفع المرتبة العلمية، وتنظم البحوث شكلا ومضمونا وكالأتي.

تكتب عنوان البحث في اعلى الصفحة الاولى، وتكون الكتابة بحجم (١٦) للعلوم الأنسانية، و (١٤) للعلوم الصرفة. ويكون نوع الخط Ali-k-alwand للغة الكردية و-Ali-a-jiddah للغة العربية.

و تكون العناوين الثانوية بخطAli-a-samik للغة العربية وAli-k-samik للغة الكوردية.

وتكون متون البحوث بخط Ali-a-sahifa للغة العربية وAli-k-alwand للغة الكوردية.

البحوث التي تكون باللغة الأنجليزية تكون نوع الخط فيه (Arial) وبحجم (١٤) للمواضيع الرئيسة و حجم (١٢) لكتابة النصوص مع ترك مسافة سطر و نصف بين السطور وتكون كتابة المصادر بنظام Harvard .

اسم الباحث أو الباحثون يكون بحجم (١٦) للأنسانيات و (١٤) للعلوم الأخرى.

وتكون خلاصة البحث بلغة البحث و توضح فيها هدف وخطط و توصيات البحث بحجم (١٤) للأنسانيات (١٢) للعلوم.

وتكتب خلاصة البحث بلغتين اخريين عدا لغة البحث.

وتكتب المصادر كالاتي اسم المؤلف- سنة النشر بين قوسين- عنوان البحث ثم التفاصيل الاخرى.

تداخل الأجناس في قصص
جليل القيسي القصيرة

د. مسعود سليم حمدامين
جامعة كوية/فاكلتي التربية/
سكول التربية/ قسم اللغة العربية

مدخل :

تطورت العلاقات بين الأجناس والفنون بعد ما احتد وعي القصصي المعاصر بضرورة تلوين نصوصها بمناخات جديدة، ودفعها نحو عوالم ابداعية أخرى لتدخل معها في حوارية فنية من شأنها أن تنتج نصا حداثيا، من دون أن يضعف من جراء ذلك النص الأدبي الجديد، بل يصبح أكثر عمقا. ونستطيع أن نطلق تسمية التداخل على العلاقة التي يتم فيها الارتباط والتماس والخلط بين هذه الأجناس والفنون المختلفة.

ونقصد بالتداخل هنا في هذا البحث التداخل بين القصة والأجناس الأدبية الأخرى مثل السيرة الذاتية والخطبة والرسالة والخاطرة والمحاضرة، اذ أن هذا التداخل له تأثير كبير في اثراء المتن القصصي، بحيث يكسب النص التعددية مع سياقات أخرى من دون أن يفقد النص مقومات سياقه.

وتجدر الاشارة إلى أن مظاهر التداخل تكتسب أهميتها من طبيعة الرؤية التي تستدعي وجودها، لا لمجرد التنوع الشكلي، ذلك أن أي مظهر من مظاهر التداخل إن لم يتضافر مع عناصر النص لتحقيق شعريته، سيكون موضع اضعاف وفذلكة شكلية زائدة.[1]

١ _ التداخل مع السيرة الذاتية :

السيرة الذاتية جنس حديث نسبياً، وتعرف بأنها سرد استعادي نثري يخص به شخص ما حياته الخاصة، خصوصاً حينما يركز على حياته الفردية. [2] اكتسب بعض قصص القيسي أهمية خاصة بسبب تشكيلتها البنائية، وقربها من السيرة الذاتية، وأدى التداخل مع السيرة الذاتية إلى تحقيق التكامل والتقارب بينها وبين النصّ القصصي.[3]

ولكي يكون عمل القاص أكثر عمقاً فانه قد يسلك طرقاً متعددة ومختلفة لاستقبال التعددية اللسانية والصوتية، سواء أكان صوته من قبل كالسيرة الذاتية، أم صوت غيره، فاستطاع بوساطة استقبال السيرة الذاتية أن يثبت العمق والتعددية المنشودة، ولا سيّما أن السيرة الذاتية تنتمي إلى جنس معين قريب من القصة القصيرة فيما يتعلق بالرؤية الذاتية للأمور، فالتقاطع والتداخل يكون معها أوسع وأسهل من غيرها من الأجناس.

---

(1) ينظر، تداخل الفنون في القصيدة العراقية الحديثة، كريم شغيدل، ٢٤٢.
(2) ينظر، مدخل لجامع النص ، ٨٧_٨٨.
(3) ينظر، تجليات الشعرية ، ١١.

من خلال التداخل مع السيرة الذاتية استطاع القاص أن يؤلف ماضيه، ماضيا له خصوصيته لأنّه يمتد في الحاضر ويتجذر فيه ويتشبث بشخصياته ومكانه وزمانه، فقد نسج القاص أولى خيوط سيرته الذاتية، حيث تحتضر ذاكرته وتنفتح على صورة الأم الّتي طبعت في ذاكرته. ففي قصة (مريم) يستعيد القاص مشهدا من مشاهد ماضيه مع أمه، إذ يقول : "وبحركة سريعة أزاحت العجين المعلق بهما وهي ترمقني بنظرات حادة ودقيقة من عينيها الصغيرتين والذكيتين جداً. . . العينان الكرديتان اللّتان نادراً ما تخطئان في فراستهما، وحزرهما، وظنونهما "، [٤]فنلحظ أنّ القاص في تناصه مع السيرة الذاتية لم يكتف بمجرد التسجيل والسرد للمشهد في سياقهما القديم، بل طرح المشهد في سياق جديد، أبت الذاكرة الّا أن تستذكره، إذ انعتقت الذات من أسر اللحظة الراهنة فأطلت على ماضيها الرحب، [٥]لأهميته في حياة الشخصية القصصية في بعديهما الحسي الذي يتعلق بصورة العين وشكلها، والمعنوي الذي يتعلق بماهية الشخصية الكردية الجادة والدقيقة والقادرة على تخمين الأمور بأحسن الوجوه وأدقها.

أثر التداخل تأثيراً كبيراً في اثراء التجربة القصصية، حيث اكتسب النصّ التعددية مع سياقات أخرى مع بقائه متمركزاً على سياقه الخاص. [٦] فقد جاء تداخل السيرة الذاتية في القصة مع سياق التداخل مع القصة الدينية (مريم بنت عمران) التي أعطت دوراً فاعلاً ومؤثراً للأم من خلال استعادة الحدث الديني الواسع الثراء.

أمّا التداخل مع السيرة الذاتية في قصة (هذا السهر الانتحاري) فموزع على مشاهد عدة يمتزج فيها الحاضر بالماضي والقريب بالبعيد، وتمثل المشاهد أزمنة القاص ومراحل حياته، وكأن كل مشهد من المشاهد يجسد مرحلة من مراحل العمر. و الوسيلة الّتي تؤجج النفس وتجعلها تلتفت إلى الماضي، وتتصفح أوراقه هي النظر في الصورة والمرآة : "منذ أشهر بدأت أطيل التحديق في وجهي"،[٧] إذ بوساطة المرآة والصورة والنظر إليهما استطاع القاص أن يكشف مناطق مهمة في الداخل :"أتتبع التغضنات وهي تتعمق فوق جبيني يوماً بعد آخر "،[٨] ورؤية الشخص من الخارج مدعاة لرؤية الداخل معانقاً مع رؤية أخرى تتعلق بالماضي الشخصي.

وفي مشهد النظر إلى صورته : "أرنو إلى عدسة الكاميرا بثقة، وبعينين ملؤهما السعادة، واللامبالاة، وثمة بسمة ساخرة في زاوية فمي... أيامئذ كنت أعيش في جهل مطلق من هموم الحياة ومشاكلها "، [٩] ويقول أمام الصورة وهو شارد الذهن : "أجري وراء فتيات منطقة عرفة "، [١٠]ويصيب بحمى قراءة الكتب ". . . آه، ومستني صاعقة الكتب، تلك الصاعقة المحرقة، وأصابتني بكر الأيام بلوثة من طراز غريب، رحت على

[٤] في زورق واحد، ١٧٧_١٧٨.

[٥] ينظر، تجليات الشعرية، ١٢_١٣.

[٦] ينظر، م. ن، ٢١.

[٧] في زورق واحد، ٢٠٧.

[٨] م. ن، ٢٠٧.

[٩] م. ن، ٢٠٨.

[١٠] م. ن، ٢٠٨.

أثرها أنبش عنها في كل مكان. . . وبدأت رومانتيكية ثائرة تسمم خيالي، وعقلي، بل كل أحاسيسي..."،[١١] نلحظ انفتاح المشاهد على رؤية البطل نفسه في الخارج، عندما تعمل حركة السيرة الذاتية فعلها، وترجع بالبطل إلى الماضي وتمتن الصلة به، وتبرهن ارتياح نفسه بجريه وراء الفتيات بمنطقة (عرفة) في كركوك. فهذه النصوص تعمل بوصفها مونولوجاً داخلياً ترتد فيه الذات إلى أعماقها، وهو تحوّل كبير في المجرى البنائي للقصة من فضاء الخارج إلى فضاء الداخل، ومن ثمّ تشغيل الرؤية البصرية من خلال الفعالية المرآوية والصورية (الفوتوغرافية، التسجيلية). والرغبة في تصوير ملامح الذات المتركزة في الوجه تكشف عن الرغبة الجامحة في تصوير الداخل عبر الخارج والتعرف على هوية الملامح والانفعالات المنتشرة على خارطة الوجه، من أجل التوغل عبرها إلى تقويم الحالة الانسانية التي ينطوي عليها الوجه وانعكاساته.[١٢] وإنّ فداحة الملامح الّتي يحملها هذا الوجه تولد ضغطاً هائلاً على البطل ليحسه بالضياع والتيه وعدم الأمان " لا أعرف كيف أبحث عن مرفأ أمين بعيداً عن الزوابع والأعاصير لأعيش بقية حياتي الوحيدة. . وكلما أحاول أجدني من جديد وسط المزيد من الخيبات " [١٣]. وعند التمييز بين هذه الصورة والصورة الفنية، نلحظ أنّ الصورة الفنية سريعة ومركزة، في حين الصورة الفوتوغرافية (التسجيلية) جامدة لأنّ طاقاتها التخييلية تستهلكها الرؤية البصرية وذلك أنّ العين المجردة الرائية لا تبذل طاقة للتهيؤ، أو التقويض، أو البناء، فاذا ظلت الألوان هي الألوان، والظلال هي الظلال، والأشكال هي الأشكال، والانكسارات هي الانكسارات، وكذا الأجزاء الأخرى المتعددة التي تشكل الهيئة الكلية للصورة، فانّ الصورة تظل جامدة لا حركة فيها ولا حياة، [١٤]بيد أنّ مظاهر وملامح الصورة في جزئياتها، وكلياتها مرتبطة بذكرى حدثت واقعياً في حياة الرائي/البطل، فتنتهى حدود الصورة الملتقطة وتنهض عناصر أخرى، تستمد هذه العناصر وتتغذى من مسارب الذاكرة وقنواتها (السعادة، اللامبالاة، جهل مطبق، هموم الحياة، مشاكلها، رومانتيكية ثائرة، اصابة بلوثة)، وبمجرد استرجاع الذكريات، تدب الحياة في هذه القنوات، وهنا تتجلى قيمة توظيف الصورة الفوتوغرافية، والمتفاعلة مع بقية أجزاء القصة وصورها المتعددة.

وتنتقل وظيفة الصورة في أثناء التداخل من النفعية إلى الجمالية، إذ أنّ الصورة الفوتوغرافية في حقيقتها وظيفتها نفعية بمعنى أنّ صورة الشخص الّتي تظهرها الكاميرا أو العين المصورة في مستوى رفيع من الاخراج تجعلنا نهيب بمهارة المصور، وبجودة آلة التصوير، أمّا إذا عملت يد الفنان في تشكيل ملامح هذا الشخص، فانّ نظرتنا لها تجعلنا نهيب بالجانب الجمالي فيها، وننسى الملامح الحقيقية وتقاسيم الوجه، لأنّ نظرتنا ليست نفعية، إنّما هي نظرة جمالية،[١٥] والصورة هنا تبلورت مع الأجزاء الأخرى للنصّ القصصي، وأصبحت تأخذ ومضات الحنان من الماضي من ثمّ أفرزت ايحاءات جمالية. ونقصد بالجانب الجمالي

[١١]م. ن، ٢٠٨_٢٠٩.

[١٢]ينظر، سيمياء الخطاب الشعري، ٢٥٤.

[١٣]في زورق واحد، ٢١٢.

[١٤] ينظر، دراسات في القصة والرواية، د. باديس فوغالي، ١٩٢.

[١٥]ينظر، دراسات في القصة والرواية ، ١٩٣.

ايحاءات الصورة ونقلها لمشاهد الماضي وقنواتها وأثرها في الحاضر مؤكداً من خلال ذلك بأنّ الإنسان ليس سوى عابر سبيل.

وارتباط مكان السيرة الذاتية بالمرجع _المكان الواقعي _ لا يفقده بعده الايحائي لأنّ الحالات النفسية لكاتب السيرة باعتباره بطلاً لسيرته الذاتية تنعكس على محيطه فتتلبس الأمكنة بألوان النفس وهمومها.[١٦]

ولم تتوقف المشاهد عند هذا الحد، بل أوصلت المشاهد الذاكرة منتهاها، فيصدم البطل بصاعقة الكتب الّتي أصابته بالرومانسية في الحياة، وهموم وآلام أنسته لذة الحياة ورغدها.

وسيلان التداخل مع السيرة الذاتية أثر في مجرى السرد وحوله عن مساره الهادئ في الحياة وأوصله إلى مسار مليء بالتشاؤم من غير أن يؤثر تأثيراً سلبياً في محاولاته المستمرة في دنيا الكتب "لا. . . سأحاول مرة أخرى"،[١٧] معتمداً على تيار أثير من استدعاء المرجعية الدينية وتحويل البنية من السرد القصصي إلى حوار داخلي (منولوج) ". . . ان الزمن يؤكد لناجميعاً وعبر أصغر ثانية بأننا في هذه الحياة لسنا سوى عابري السبيل"،[١٨] ليتداخل على وفق الاقتباس مع الحديث النبوي الشريف : "كن في الدنيا كأنك غريب أو عابر سبيل"،[١٩] وباللجوء إلى قانون الامتصاص وعن طريق العلاقة التماثلية يشبه البطل نفسه بالأنبياء حال نزول الوحي عليهم، إذ يقول :"نحن الكتاب نعيش حياة جهنمية من النشاز. . . ثمة أشياء تأتي في الليل وتفرض نفسها عليّ وتبعدني عن نفسي. . . أو تمطر عليّ فجأة فكرة وسماء من الكلمات أروح أضعها على الورق بهوس".[٢٠] بيد أنّ مجيء الأفعال في المقطع في سياق الزمن الراهن وخضوع معظمها لتأثير ضمائر المفرد (تأتي، تفرض، تبعد، تمطر، أروح، أضع) تؤكد فردية التجربة، ومن ثمّ نزعته في العزلة والهوس بها، لكن مجيء العزلة مرده فعل خارجي (السلطة، السياسة، المجتمع) وبحركة دينامية تفرض نفسها على القاص وتبعده عن مجتمعه :

← تأتي ← تفرض ← تبعد ←

والتحوّل في حركة الأفعال من الغائب إلى المتكلم (أروح، أضع) يحدث نوعاً من الالتفات في تحول الضمائر يحكم على الذات/الأنا لتكون ضحية هذه العملية. و الضمائر المفردة تحتضن سمة عمل جماعي، "وقد قررنا بالاجماع الحكم عليك بالعزلة الأبدية "، [٢١]إذ إنّ العبارة تثبت عائدية الضمير (التاء) في الأفعال إلى عمل جماعي وليست بفردي.

[١٦] ينظر، حركة السرد الروائي ومناخاته، ٢٤.
[١٧] في زورق واحد، ٢١٢.
[١٨] م. ن، ٢٠٨.
[١٩] صحيح البخاري، ٢٣٥٨/٥ رقم الحديث : ٣.
[٢٠] الأعمال الكاملة، ٣٦٨/٢.
[٢١] الأعمال الكاملة، ٥٥٥/١.

ويتوقف التدفق الماضوي ريثما تنغلق مشاهد السيرة الذاتية، وتتأرجح العلاقة بين رفض العزلة وقبولها إلى أن ينتصر الواقع على الذات من ثمّ القبول بالأمر الواقع "لم احتج، حتّى داخلي الّذي لم يعرف سوى التحدي، بقي ساكنا، نعم، انّه لحكم قاس، لكنه كان لذيذاً ". [٢٢] نلحظ هنا أنّ استدعاء الذكريات والأحداث الماضية إلى داخل النصوص القصصية تمّ حسب تسلسلها الزمني واهميتها في حياة الشخصية، [٢٣] وقد كان لأداء التداخل مع السيرة الذاتية تأثير محوري في تعميق البؤرة (العزلة)، وتوضيح المنظور الذاتي للقاص تجاه الحياة والمجتمع.

وتبدو لنا خصوصية التداخل مع السيرة الذاتية من خلال التسلسل للأحداث الماضية و تدفقها على الحاضر، ورؤية معمقة للذات، والعثور على شخصية القيسي الصافية غير العائمة، إذ لا تحفل السيرة عنه بالآخرين، فحديثه كله يدور حول نفسه ممّا يؤكد انعزاله ثانية بعيداً عن وجوه وشخصيّة الآخرين.

٢ ــ التداخل مع الكتابة اليومية :

أ ــ التداخل مع الرسائل :

الرسالة نصّ مكتوب نثراً، يبعث به صاحبه إلى شخص ما يسمى المرسَل إليه، والرسالة أنواع، [٢٤] الاجتماعية والسياسية والدينية... إلخ. تفيد القصة القصيرة من أسلوب الرسالة عندما يجري التعامل مع ما يجري فيها من أخبار أو طلب أو معلومات.

أقام القاص التداخل مع أسلوب الرسالة شكلاً ومضموناً، فقصة (الميثوبي) تتكون من أربع وعشرين رسالة وكل رسالة من هذه الرسائل ممزوجة بمسحة من السيرة ذاتية ترسلها بطلة القصة (هـ. م) إلى بطلها (س. ع). وقد حقق القاص في نصّه تداخلاً مباشراً مع جنس الرسالة وغدت الرسالة عنصراً مرجعياً له، من خلال تشرب القصة للخصائص الفنية للرسالة وذلك على عدة مستويات، :

١ ــ البدء :

تبدأ القصة بعبارة "عزيزي الأستاذ س. ع تحية. . . "، [٢٥] ثمّ تدخل مباشرة "بصراحة عارية، انني معجبة بقصصك. . . انها تجعلني أهرب من نفسي. . . ". [٢٦]

٢ ــ التخلص من المقدمة إلى الغرض :

للتخلص من المقدمة إلى الغرض استعمل القاص لفظة (أكتب لك) إذ يقول : " أعرف أنك لن ترد على خطابي هذا. . . كما أعرف أنك لن تجيء لزيارتي وأنا، لكي أريح قناعاتي فقط، أكتب لك ". [٢٧]

---

[٢٢] م. ن، ١/٥٥٥.

[٢٣] ينظر، التناص في شعر الرواد، ١٢١.

[٢٤] ينظر، توظيف التراث في الرواية العربية المعاصرة، ١٨٨.

[٢٥] الأعمال الكاملة، ١/١٠٦.

[٢٦] م. ن، ١/١٠٦.

[٢٧] م. ن، ١/١٠٦.

٣ _ تعددية الأصوات والمرجعيات :

حرصت الرسائل على اقتباس وتضمين نصوص ومرجعيات كما تحرص على ذلك الرسائل عموماً، وترد المرجعيات على وجهين، أولهما بصيغتها ولفظها كقول الشاعر(رامبو) " كنت أسكب كثيراً من الدموع. . . لقد تركت جميع دموع جسدي تنتهي هذه الليلة ".[٢٨] وقول الامام جعفر الصادق :" ما افترقت يد تختمت بحجر الفيروز".[٢٩] وثانيهما، ايرادها بشكل غير صريح فنجئ متداخلة مع النصّ القيسي وذائبة في لغة السرد، ونلحظ ذلك في قول بطلة القصة " كيف عساي أن أفهمك يبدو عبثا أحاول مهما حاولت، وأوتيت من معرفة والحدس الأنثوي، فلن أستطيع اكتشاف أكثر من جزيرة صغيرة في قارتك، ما قيمة الجزيرة بالنسبة إلى القارة..."،[٣٠] ليتداخل مع قوله تعالى : (وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا)،[٣١] إذ تكشف هذه المرجعيات المتناصة تجذر حب المرسَل إليه في قلب المرسِل لتركها جميع دموع جسدها تسكب، وتتختم يدها بالفيروز حتّى لا تفترق يد حبيبها. وممّا يؤيد موقفه استدعاؤه لأسماء وأعلام أسطوريين وأدباء مثل (اسبارطة، الملك لير، دستوفسكي، شارلوك هولمز) لتكون الرسائل حاضنة لبنيات ثاقبة ومؤثرة بالتالي جديرة بالاستجابة والقبول.

٤ _ لغة الرسالة :

تتميز الرسالة بلغتها المسجوعة المتأنقة، وبالاكثار من المحسنات اللفظية، [٣٢] القريبة من اللغة الشعرية وتتجلى تلك السمات الشعرية في النصوص الآتية : "أيها الروح الحبيبة ما مذاق سلام الروح، ما مذاق العزلة الخرساء "، [٣٣] و" وحيدة مع نفسي. . . أنظر بانتشاء إلى النجوم المتباعدة، المضيئة، مثل اليعاسب في الليل المخملي، الليل المخملي أغراني، أن أراك غداً، أو بعد غد. . . سأتملص عليك، لاحيلة لي سوى التملص. . . ثمة متعة في التملص. . . "، [٣٤] و" أيها الميثوبي أشعر أنني سراب فارغ. . . مجرد خيالات هاربة. . . "، [٣٥] إذ نلحظ في هذه النصوص تجسيد لغة شعرية وهاجة وانفعالية، وتعج فيها الصور، والعبارات المكثفة والمركزة، والايحاء المفعم بالخيال الممزوج بالواقع، (أراك غداً، أو بعد غد)، والتغلغل في أعماق الذات عند الاكثار من استعمال الضمائر العائدة إلى المتكلم (أنظر، أراك، أتملص، أشعر)، مما أثر في ضعف أداء اللغة، وسيرورتها. والاكثار من الصور الشعرية، والاستخدامات البلاغية داخل الجسد النصي، فسحت المجال لخلق لغة قصصية تمتح من الرسالة عناصرها، وتحافظ في الوقت نفسه على خصائص لغة السرد القصصي من حيث السهولة والابتعاد عن التكلف والتقعر. [٣٦]

---

[٢٨] الأعمال الكاملة، ١/١١٠.

[٢٩] م. ن، ١/١١٢.

[٣٠] م. ن، ١/١٠٩.

[٣١] سورة الاسراء، الآية ٨٥.

[٣٢] ينظر، توظيف التراث في الرواية العربية المعاصرة، ١٩٢.

[٣٣] الأعمال الكاملة، ١/١١٣.

[٣٤] م. ن، ١/١١٣.

[٣٥] م. ن، ١/١١٥.

[٣٦] ينظر، توظيف التراث في الرواية العربية المعاصرة، ١٩٣.

بذا فقد أدى التداخل مع الرسالة _عبر امتصاص عناصرها الشكلية والمضمونية _ دور تأطير القصة، حيث بناء القصة على شكل الرسالة والتشرب من روحها الرسالي، مع الحفاظ على مقومات القصة وعناصرها كالسرد والشخصيات والفضاء الّتي تتحرك فيها الشخصيات. [٣٧]ورؤية العمل الأدبي مزيجا من القصة والرسالة ومشوب بأجوائهما، وفضاء أسطوري رمزي داعم لعنوان القصة (الميثوبي) وايحاءاته.

وفي قصة (تذكرني مع شوبرت) تؤدي الرسائل الثلاث دور الاستهلال، وتحلّ محله، ويتشرب الاستهلال عناصر الرسائل، نلحظ ذلك في :

" منذ أكثر من شهر وهذه الفتاة الّتي لم ألتقِ بها بعد، تخابرني، وتكتب لي رسائل حارة، مليئة بعبارات بليغة، وبالحكم، وبعشق صوفي عن أخيها المرحوم، وبتواضع جميل عن نفسها أيضاً، تكتب لي مثلاً :وهل أنا أيها الصديق النبيل مثل آلهة بابل، وسومر، أبقى أعيش إلى الأبد ؟طبعاً لا. . . فأنا سأبلى ذات يوم مثل أي انسان، لكنني لن أبلى قبل أن أنتقم لأخي المظلوم. . . إذا كنت لا تعلم انني عنيدة إلى درجة التحجر في عزمي. . . وكتبت أيضاً ذات مرة : أنت تعرف حكيمنا الآشوري العظيم _أحيقار_ قال (ان الشريعة كلها واحدة، وهي لا تصيب أحداً بمكروه) لماذا أخي ؟. . . أجل لماذا؟. . . وبتلك الطريقة المفجعة الّتي أنت وحدك تعرفها، وشاهد عليها، لقد كانت شريعة أخي في الحياة هي الحب والضمير، وكتبت في آخر رسالة لها :لقد عرفتك بعمق من خلال المرحوم كفكر ووعي رائع، أنت فعلاً انسان هائل، وتمتلك من الأفكار ما تطمئن إليه القلوب الحزينة. . . أنت أيها العزيز يصدق فيك فعلا قول المتنبي العظيم :

وقلبك في الدنيا ولو دخلت بنا

وبالجبن فيه ما درت كيف ترجع

لذا يجب أن أقابلك هذا اليوم. . . ". [٣٨]

فالتداخل مع الرسالة في استهلال القصة قام بثلاث مهام، الأولى توسيع البنية الاستهلالية من خلال عوامل بنائية كاستدعاء مرجعيات والاستناد إليها، المرجعية الأسطورية (آلهة بابل وسومر)، والمرجعية التاريخية (الحكيم أحيقار)، والمرجعية الدينية كقوله تعالى: (أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ)،[٣٩] والمرجعية الأدبية (البيت الشعري للمتنبي). والثانية التوليدية إذ ترتبط الجمل الاستهلالية المتناصة مع فن الرسائل بالمتن الحكائي ومبناه برباط سببي توليدي، فالكلمات في الاستهلال لا تعني ذاتها ولا تكتفي بمعناها، بل يتفرغ المعنى فيها إلى مفردات تشتق منها وتولد غيرها. [٤٠] أمّا الثالثة فالتعددية، فكلما تعددت أفكار الاستهلال توسع ثوب القصة واغتنت بالممكنات، فالاستهلال المركب غني بالدلالات وهذه الدلالات تواكب مسار الحياة وتعمق الحدث وتجعله شاملاً، [٤١] إذ تتعدد الأفكار في الاستهلال وتتوزع على مسارات القصة

[٣٧]ينظر، م. ن، ١٩٦.

[٣٨]الأعمال الكاملة، ٩١/١.

[٣٩]سورة الرعد، الآية ٢٨.

[٤٠]ينظر، بنية الجملة الاستهلالية في القصة القصيرة ، ٢٥٨.

[٤١]ينظر، م. ن، ٢٦٠.

الثلاث (أنا) ذات البطلة / اقبال في الرسالة الأولى، والعالم / الانسان في الرسالة الثانية، هو / كمال سعيد العلي في الرسالة الثالثة.

ب _ التداخل مع الخواطر :

الخواطر هي ما يضطرم في القلب، وما يضطرب في الذهن من انفعال أو رأي أو معنى، وومضة تشع وتترك ظلاً لجمالها ذي الوميض السريع. والخواطر ليست بحاجة إلى أدلة تستند إليها أو براهين تتكئ عليها لتدعيم الفكرة العارضة وقد تكتب بلا عنوان، وتفلت من حصار المقدمة والعرض والخاتمة.(٤٢)

والتداخل مع الخاطرة في قصة (في زورق واحد) أدى إلى **"تغيير نجم عن مستوى تعبير عال"**،(٤٣) للخاطرة، إذ شكلت الخاطرة جزءاً مهماً وجوهرياً في القصة، وشغلت مساحة كبيرة، وحيزاً زمانياً ومكانياً ملأ الفراغات الدلالية والفكرية. وردت الخاطرة في القصة مختلفة عن بقية أجزائها. فجاءت مقطوعات (خواطر) عدة منفصلة بعضها عن بعض ومرقمة بأرقام مختلفة. وعلى الشكل الآتي :

"١٩ السبت : ما معنى السعادة ؟ولم هذه المحاولات المختلفة في تفسيرها.. المهم جميعاً أن نطلبها بلذة وحماس. .

٢٥ الاثنين : أيّ شيء عظيم أن يمتلك الانسان حق المواطنة المستنيرة... وشيء أن يخاطر الانسان بنفسه من أجل هذا الحق. .

١٠ الأحد : أتصور أنّ أجمل حياة تتميز بقدر من المعاناة. ترى كم يكون حجم المعاناة في حياة فقيرة، ومجتمع منافق. . ." (٤٤)

الخواطر الثلاث تنفرد بخصوصيتها الفائضة بالحنين العذب، والشوق، واللوعة إلى السعادة والحق في الحياة، شكلت في مجملها جدولاً سردياً يلتقي في انسيابية متناغمة مع السياق العام لمجريات القصة الحابلة بالذكريات والأماني، والتحضير لما سيؤول حال سعيد مستقبلاً. وفي خواطر أخرى يقول :

"٨ الخميس : أحب رفيقتي ساهرة بعمق. . انها مثلي ترى أنّ الزواج ليس مجرد انشاء بيت، وشراكة في الأكل، والرفقة، انّما حب دائم، كم تدغدغ حواسي عندما تخرج تلك الأصوات الرقيقة الجميلة مثل أصوات الهرة. للنساء وسائل كثيرة لاخفاء مشاعرهن، أمّا ساهرة فمشاعرها في وجهها، في كلماتها، في عينيها. . غداً سألتقي بها بعد غياب أكثر من شهر. .

١٩ الجمعة : قبل أن أخرج استمعت قرابة ساعة لباخ العظيم. . الهي، كيف يجرؤ بعض النقاد أن يقول إنّ باخ أضاع نفسه رغم مخيلة عظيمة في أعماله الأخيرة في متاهات جافة من التكنيك. . أشك. . أردت أن أتخيل ساهرة بعمق، فاستمعت إلى (عشقت حسنك) لسيد درويش العظيم. ." (٤٥)

---

(٤٢) ينظر، في النقد الأدبي الحديث، مجد محمد الباكير البرازي، ١٦٢.

(٤٣) التناص في شعر محمود درويش، ١٤٣.

(٤٤) في زورق واحد، ٥٩.

(٤٥) م. ن، ٥٩.

في النصّين استمطار الأنا الساردة في ثنايا النصّ وما تختلج النفس من الأمور المستقبلية تتعلق بـالزواج والمشاعر الذاتية الدالة على مكامن النفس والوجدان والبوح بالطموحات والآمال والهوايات كاستفسار صاحب الخاطرة من السعادة وطلبها، والدعوة إلى المواطنة الحقيقية، والشعور بمعانـاة الفقـراء فعملـت هـذه البنيـات اللغوية على زحزحة مكانـة الأبطـال المحـوريين (سمـيرة والأب والأم) علـى المسـاحة السـردية ومـن ثـمّ توسيع في قنوات البوح والاعتراف المفعم بالحنين والهجران والأنين. (٤٦)

حدث التداخل مـع الخـواطر في هـذا الـنمط علـى وفـق الاقتبـاس المباشـر، تنحـو القصـة باتجـاه كسـر التسلسل الزمني، فعمدت الخاطرة إلى الانحراف عن التسلسـل الطبيعـي للمسـار الـزمني، فحـاد الحاضـر عـن موقعه ليتركه للماضـي، لـينعكس هـذا الكسـر والانحـراف مباشـرة وبعلاقـة تماثليـة علـى كسـر آخـر يتعلـق بنفسيات أبطال القصة من طول الانتظار اللامجدي لسعيد ومصـيره المأسـاوي والمظلـم في سـجنه ومعاناتـه أثناء التعذيب حتّى الموت.

٣ _ التداخل مع اللقاء الصحفي :

تتداخل القصة القصيرة مع الأسلوب الّذي يستعمله الصحفيون والمذيعون عند لقـائهم بشخصـية أدبيـة أو ثقافية معروفة، وتجري العملية بين المرسِل والمتلقي (السائل والمجيب)،(٤٧) ويتم الحوار بوساطة السؤال والجواب ليكون الحوار واللقاء وسيلة مـن وسـائل البحـث عـن البقـاء وديمومـة في اقامـة التواصـل بـين أبنـاء الجنس الواحد، فضلاً عن التطرق لحياة هذه الشخصية الخاصة، وملابسـات حياتهـا الثقافيـة والاجتماعيـة، (٤٨) وما يكتنفها من غموض. كما نلحظ ذلك في قصة (سمكة جيلي) حينما يبـدأ الحـوار بطـرح الأسـئلة مـن المحاور :

"كم عمرك؟

في منتصف أربعينيات. .

هل تقرأين الكتب ؟

بهوس"، (٤٩)

ثم ينتقل الحوار الصحفي إلى محور يتعلق بالحياة الثقافية :

"سيدتي، هل تعلمين أنّ الكاتب أحياناً مزور ؟؟

ربما مزور ذكي. . . وعاقل جداً. . .

وهو كذاب أحياناً

نعم لكنه كذّاب صادق جداً.

(٤٦) ينظر، دراسات في القصة والرواية ، ٢٠٩.

(٤٧) ينظر، الحوار القصصي تقنياته وعلاقاته السردية ، ١٣.

(٤٨) ينظر، التناص في شعر الرواد، ١٢٣.

(٤٩) الأعمال الكاملة، ٢/٢٤٥.

انّه يهذي، ويتلاعب بالكلمات.

أجل. . . أجل، يفعل ذلك بسبب روعة خياله "، (٥٠)

بعد انتهاء اللقاء ينهي الصحفي لقاءه بالسؤال الشخصي ليضع لمساته الأخيرة على اللقاء فيقول:

"أنتِ امرأة جد صادقة وطيبة.

لا تثق كثيراً بالمرأة. . . لا توجد امرأة طيبة جداً جداً ". (٥١)

لا شك في وجود عوامل مشتركة بين النصوص الشفوية والنصوص المكتوبة (التحريرية)، لكن النصوص التحريرية أكثر تعقيداً وكثافة من النصوص الشفوية، (٥٢)ونلحظ ذلك من التداخل عن طريق آلية التحرير الكتابي في نقل الحوار الشفهي إلى كتابة قصصية، إذ تتسم اللغة المعتمدة في الحوار الصحفي بالتقريرية والسهولة والتبسيط لتماثل سمة الكتابة اليومية في الصحافة، ويكون التداخل في هذا النص امتصاصاً من شكل ومضمون اللقاء الصحفي ومقوماته، ويجاري انسيابياً لغة القصة وحواراتها بين الشخصيات الّتي اتسمت باليسر والسهولة. بذلك استمدّت القصة وظيفتها من العلاقة المزدوجة التي تشدها إلى النسق الدلالي الشفوي غير الأدبي ونلحظ السرعة والانسيابية في الإجابة عن الأسئلة، وكأن الأسئلة والأجوبة متفق عليها سلفاً كما هو متعارف في اللقاءات الصحفية غير المباشرة في القنوات الفضائية والاذاعات المرئية والمسموعة، والدليل على ذلك مجيء الدوال السيمولوجية (. . .) في الوسط والنهاية، وعدم مجيئها في البداية الدالة على التسرع وعدم التأني والتفكير في الإجابة.

٤ _ التداخل مع الخطبة :

تعدّ الخطابة فناً أدبياً نثرياً عرفتها الآداب القديمة، بأنها "الكشف عن الطرق الممكنة للاقناع في أي موضوع ما"،(٥٣) وكانت "تستعمل لهدف معين وهو توصيل شيء عن طريق الكلمة لمجموعة من الناس". (٥٤) وتعتمد الخطبة على اللغة الأدبية واختيار الجمل ذات الجرس الايقاعي المؤثرة والقادرة على تحريك واثارة مشاعر المتلقي. وتتميز الخطابة الناجحة باقامة البراهين وايراد الحجج وتفنيد آراء الخصوم.(٥٥)

تلتقي القصة القصيرة وتتقاطع مع جنس الخطابة في لغتها النثرية المؤثرة، وهذا الالتقاء والتقاطع أفسحا المجال للتداخل النصي بينهما. إذ حدث التداخل مع فن الخطابة في قصة (طيور السنونو عادت ثانية) عبر استعارة الخطبة وتوظيفها داخل النصّ القصصي شكلاً ومضموناً، إذ يقول القاص:

(٥٠)الأعمال الكاملة، ٢/٢٤٧.

(٥١)م. ن، ٢/٢٤٧.

(٥٢)ينظر، مقالات في علم اللغة السيميائي والأدب المروي، ١١٠.

(٥٣)ينظر، الخطابة لأرسطو، ٢٩.

(٥٤)فلسفة الأدب والفن، د. كمال عيد، ١٢٩.

(٥٥)ينظر، التناص في شعر العصر الأموي، ٢٤٨.

"ختاماً أيها السادة أقول، أنّ الّذي يهمني، هو انقاذ ما يمكن انقاذه، سيما وأن محمد العزاوي قد أذي، وأهين، وعذب بأسلوب وحشي جسدياً وروحياً، وهو لم يفعل أكثر من أن نادى بعبادة الإنسان الخالد فوق كوكبنا "، [٥٦] نلحظ أنّ الخطبة عبارة عن أقوال محامي الدفاع لمحمد العزاوي/البطل في إحدى المحاكم، وهي محاكاة للخطبة القانونية الّتي كانت تجري عند اليونان القدامى، [٥٧] ومتداخل معها عبر آلية التحرير الكتابي، وذلك لاظهار حقيقة المحاكم الّتي تجري فيها الأحكام الظالمة والمجحفة بحق المدانين، ولاسيّما أن الكلمة تبدأ بكلمة (ختاماً) لاظهار اليأس في تبرئة المدان بسبب الحكم المسبق، ممّا يبرهن على كارتونية معظم المحاكم في ظل الحكام المتسلطين. وعبر علاقة التباين والتضاد تجابه حالة اليأس والقنوط في النصّ القصصي حالة من التفاؤل والفرحة في العنوان، إذ يبشر العنوان برجوع طيور السنونو ثانية وهي معادل موضوعي لعودة الفرح والبهجة.

واستعار القاص من الخطبة وسائل البرهنة والمحاجة والأسلوب المؤثر والاستدلال المنطقي للتأثير في المتلقي وجرجرته إلى المشاركة الوجدانية في تداعيات الحكم، ولكي لا يبقى متفرجاً على الأحداث بل حاضراً ومتجاوباً (عذِّب بأسلوب وحشي جسدياً وروحياً، وهو لم يفعل أكثر من أن نادى بعبادة الانسان الخالد فوق كوكبنا). والنصّ يحاكي الخطبة في اعتماده على عناصر الخطبة الثلاثة : "الخطيب، والموضوع، والسامع"،[٥٨] وحضور المؤشر (أيها السادة) دليل على وجود المخاطِب والخطبة والمخاطَب.

وتستمر الخطبة في الكشف عن الحقائق الواقعية : "إنّ محمد بتلك التركيز الروحي لاستعادة ذكريات حزينة، نكبات روحية، لا يمكن حقنه اطلاقاً بأفكار نهلستية يشعر بنبض العالم، لديه حب قدسي، لديه قوة روحية لترميم السقوط الأخلاقي، بوصلته الروحية من الدقة بمكان لن يتيه اطلاقاً، أنتم روح متخنة بالعتمة ".[٥٩] بهذه الطريقة الجدلية يقيم القاص علاقة مع الأقيسة العقلية والمقدمات البرهانية الّتي تعتمدها الخطب،[٦٠] وهو وإن لم يعتمد على خطبة معينة ليقيم معها تعالقاً نصيّاً، الّا أنّه استعمل مقومات الخطابة الّتي جعلت من نصّه يتعالق مع الأفكار التنويرية التقدمية الّتي تدعو إلى تحرير الإنسان من العبودية من خلال الدعوة إلى حقوقه.

إنّ استدعاء القاص للخطبة بهذا الشكل، وجعلها مرجعاً أدبياً بالارتكاز عليها ومحاورتها يضفي على القصة قيمة جمالية ومسحة واقعية من خلال وجود المحاكم والمرافعات ومحامي الدفاع وحضور المتهم والجمهور.

واستعار القاص أسلوب الدعاء من الخطب، خصوصاً الخطب الدينية، وهو لون من ألوان الأدب ولغة تخاطب بين الإنسان وخالقه، يصدر من الإنسان طلباً للمغفرة أو قضاء حاجة معينة، في أوقات الصلاة أو

[٥٦]الأعمال الكاملة، ٢/٢٧٢.

[٥٧]فلسفة الأدب والفن ، ١٢٩.

[٥٨]ينظر، الخطابة لأرسطو، ٣٦.

[٥٩] الأعمال الكاملة، ٢/٢٧٣.

[٦٠]ينظر، التناص في شعر العصر الأموي، ٢٤٩.

غيرها، [٦١] وقد أفادت القصة من أسلوب الدعاء ليتداخل معه عبر آلية التحرير الكتابي، [٦٢] كون الدعاء في حقيقته شفوياً، إذ في قصة (أمم من الفرح) يهيء بطل القصة نفسه لحفلة موسيقية، فتباغته امرأة من المعجبات بموسيقاه وشخصيته قبل ساعات من بدء الحفلة. وعندما تصل المرأة إلى درجة الهيجان الروحي والانفعال الجسدي وتنفد لديها السبل وتسد في وجهها، لا يبقى أمامها الّا التضرع والدعاء فتقول : " يارب، احفظ هذه الأصابع. . . احفظها. . . شعرت أنا البعيد عن دنيا المرأة لأسباب نفسية متشابكة برعشة هزت جسدي، وقد هيجتني طريقة دعائها اللاهبة، وكأنها تصلي، عادت وقالت بصوت مثل الهديل وهي تنحني بطريقة مسرحية وتعيد تقبيل أصابعي وتردد:احفظها يا رب. آمين. . . آمين. . . ". [٦٣] فالأسلوب أخذ طابع الدعاء الفعلي من إنسان وصل حدود الحاجة والنشوة تجاه الآخر، الّا أنّ الخطاب سرعان ما ينحرف عن مساره الدعائي ليتخلله الأسلوب السردي القصصي، وهذا ما تقصده كرستيفا بالتغيير الايديولوجيمي، بَدءاً من (شعرت أنا البعيد) إلى (وتعيد تقبيل أصابعي وتردد) ليتدخل دعاء آخر ويعيد النص إلى مساره الدعائي بقابلية أقوى وبيان أشد، ومساند بمصطلح دعائي (آمين. . . آمين) الّذي اصطلح عليه جميع الأديان مؤكداً بتكرارها في النصّ مرتين.

أمّا في قصة (الموتى يتلون القصص أيضاً) فيعد اللجوء إلى الدعاء آخر مرحلة من مراحل اليأس والقنوط، إذ بعد صراع مرير دار بين البطل في القصة وبين سير هنري لايرد (مُنَقِّب الآثار) وبأساليب واقعية ومنطقية، وبعد مناشدات كثيرة، واستعمال كافة وسائل الاقناع للصد عن سرقة الآثار العراقية في نمرود من قبل سير هنري لايرد، يفاجأ الراوي/البطل بعد غيابه أسابيع بسرقة هذه الآثار، فمن شدة ما ألمّت به قضية السرقة صرخ بكل ما لديه من قوة ومن خلال دموعه : "لينزل وإلى الأبد لكلّ من يسرق ولو رقيماً بسيطاً، أو رمزاً صغيراً من رموز أجدادي لعنات الآلهة آبموا/انليل/مردوخ/سربنيت/نابو/شمش/انورتا/زباشا/تركال، عليه وعلى أجداده.

آمين

آمين

آمين ". [٦٤]

نلحظ أنّ ترتيب الدعاء كان في آخر النص وختاماً له، ليبرهن على أن كلّ الأبواب قد أوصدت أمامه، الّا باب الآلهة لتعينه على مشكلته مع هؤلاء، وقد أعطى مقاماً ضخماً وكبيرا للآلهة للمشاركة في نجدة ما حصلت من الفجيعة، ولهول ما جرى للتراث العراقي العريق من اللامبالاة والاهمال. ويأتي توظيف القاص للدعاء من خلال عنايته الخاصة بالفضاء النصّي، وأثر الدعاء الكبير في تشكيل النصّ، فتعيين النصّ

[٦١] ينظر، معجم النقد العربي القديم، ٤٧٧ . التناص في شعرالرواد ، ١١٨.

[٦٢] ينظر، علم النص، ٣٠.

[٦٣] الأعمال الكاملة، ٢/٣٥٦.

[٦٤] م. ن، ٢/٣٨٧.

الدعائي ضمن النصّ القصصي والتفاعل بينهما يؤكد على اتجاه القاص الجمالي نحو البنية الداخلية للنصّ القصصي، و اختتم الدعاء بمصطلح (آمين) ثلاث مرات المنحرف عن مساره الأفقي الصحيح إلى مسار منكسر (أفقي _ عمودي)بآلية (الخطية) التناصية المشار إليها عند لوران جيني ما يشبه لعناصر النصّ الأصلي الذي يناصه، وعناصر نصّه الجديد في فضاء الصفحة وداخل حدودها المادية. [٦٥] وتلوح لنا في النصّ القطع عبر بنائها الهيكلي الجديد، حيث أجرى القاص عبرها تنويعاً شكلياً واسع الدلالة تمثل في استعمال الخط المائل (/)، واستغل الخط المائل بديلاً عن الفاصلة، [٦٦] لابراز احراجية الموقف، والخروج من مساره الصحيح، واللجوء شرقاً وغرباً أفقاً وعموداً في كل الاتجاهات لمداركة الموقف والاستجابة له.

ولم يكتف القاص بالدعاء الّذي جرت عليه العادة لدى المؤمنين والمعتاد عليه في الدنيا لقضاء حوائجه، بل سما بروحه وجسمه ليكون في مصاف الالهة ومن المقربين، فاذا القرابة في الأدعية السابقة قرابة معنوية وجرى بنمط الحوار الداخلي(غير مباشر)، فانّ في قصة (مملكة الانعكاسات الضوئية) القرابة حسية ومعنوية من خلال حضور طرفي الدعاء (الإنسان والآلهة) والحوار مباشر، إذ يتشبث البطل بالآلهة لقضاء حاجته ويستنجد بها فيقول : " ليبق اسمك على مر الأزمان يا واهب الخيرات، وقاهر الأشرار، وليمجد اسمك يا رب الغلال الوفيرة، يا مانح الحرية، والسلام، والمساواة، ياصاحب الكلمة "،[٦٧] اذ نلحظ في الدعاء الشمولية والإنسانية وعدم الارتباط بدعوة خاصة وشخصية، وقد نجح البطل في مسعاه، إذ أصبح هذا التحول في نمط الدعاء مفتاحاً للخروج من أزمات الحياة المتعددة، ومشاكلها الكثيرة، من ثمّ إحلال السلام العالمي، ونلحظ ذلك في ارهاصات الفرح والبهجة في صورة الدعاء، إذ يقول : " هتفت بصوت مزغرد، ملعون من لا يفرح في أعياد اليكيتو "، [٦٨] فقد جاء النصّ الدعائي منسجماً مع أجواء النصّ السردي ودلالته، إذ الاحتفالات والهتافات المنادية للحياة السعيدة حققت للبطل ما كان يرنو إليه من الحوائج والمتطلبات: "الفرح الحقيقي... انّه الآن يجتاحك. . انّني فعلاً سعيد جداً ". [٦٩]

بذلك فقد حقّق التداخل مبتغاه في الاستعانة بالدعاء وبلورة الخطاب السردي بالخطاب الدعائي، وتعميق الأواصر الّتي تربط الآلهة بالإنسان، وتحقيق المزج بين المعنويات من جهة والواقع من جهة أخرى، المنشود باصرار في معظم قصص جليل القيسي القصيرة.

٥ _ التداخل مع المحاضرة :

المحاضرة فن خطابي نثري يستلزم التفاعل المباشر الحي مع الآخرين وتزخر بعنصر التشويق والاثارة والاهتمام وتفضّل أن تكون منسجمة ومتوافقة مع رغبات وميول واتجاهات أو مشاكل المستمعين.[٧٠] وتتميز لغة المحاضرة بأنها شفهية تستوجب حضور الطرفين، المحاضِر والمستمِع.

---

[٦٥] ينظر، علم التناص المقارن ، ١٤٤.

[٦٦] ينظر، توظيف الأسطورة في القصة العراقية الحديثة ، ١٣٥.

[٦٧] الأعمال الكاملة، ٣٤/١.

[٦٨] م. ن، ٣٦/١.

[٦٩] م. ن، ٣٦/١.

[٧٠] ينظر، في النقد الأدبي الحديث ، مجد محمد الباكير البرازي، ١٧٣.

استعان القاص بالمحاضرة واستعار منها مقوماتها الشكلية والمضمونية ليتداخل معها، ففي قصة (سمكة جيلي) ضمن آلية التحرير النصّي، حرّر القاص نصّه كتابياً ومنحه بعداً لفظياً. [٧١]ويؤكد ذلك العبارتان ". . . إسترسلتُ قائلاً"، [٧٢] في بداية المحاضرة، و". . . شكراً"، [٧٣] في نهايتها، والمحاضرة تتحدث عن بطلة لورنس الّتي تركت بيتها وعائلتها والحياة الرتيبة فيها لتعيش حياتها الوحيدة متمردة حتى الثمالات. [٧٤] إذ يقول القاص : ". . . استرسلت قائلاً :

إن الرمادي هو عدوّ كل الألوان، والحياة الرتيبة هي حياة رمادية، والوعي المتنور لا يستطيع أن يتمرد على الحياة، ولا يمكن القبول بها على طريقة الصمت الفيثاغوري، أي القبول من غير الجدل، وبطواعية عبودية بالأمر الواقع. . . " [٧٥]

ونقرأ في القصة :

". . . لنصفق مرة أخرى لكل مسافرة متمردة ترغب بوعي عميق وارادة حرة أن تعيش حياتها بسعتها لكي لا تفقد ملكوتها الإنساني في هذه الحياة. . . والحرية هي أن لا تخجل من نفسك أبداً. . . أبداً. . . وشكراً" [٧٦]

فقد انحرف القاص من الأسلوب السردي في القصة إلى أسلوب المحاضرة. وبعد الانتهاء من هذا الأسلوب يعود كرة أخرى إلى أسلوبه السردي القصصي لإحداث التفاعل والتداخل النصّي بين ما هو شفهي (المحاضرة) وآخر كتابي (القصة القصيرة). والقصة تحاكي المحاضرة عبر التداخل الذاتي في دلالاتها ووظيفة شخصياتها، إذ أنّ بطلة القصة بعد أن تشغف حباً بالبطل بمصادفة لامنطقية تهجره " فجأة اختفت، يا الهي، بصدفة لا منطقية عرفتها، وبصدفة لا منطقية هجرتني كما هجرت بطلة لورنس. . . لكنني خلال أكثر من ستين سنة من عمري لأول مرة سنة واحدة عشت كسرة من الحياة الحافلة، الضاجة، المليئة بالفرح بعد أن سورني هذا الزمن الخؤون بعسر غريب

أجل

رحلت. . .

وأخذت. . .

معها أزاهير روحي ". [٧٧]

تتصف العلاقة بين بطلة لورنس في المحاضرة، وبطل قصة (سمكة جيلي) بأنها من العلائق المتجانسة، نتلمس فيها التماثل الفكري والأدائي، و هنا نكون أمام صورتين صورة لبطلة لورنس في المحاضرة، وصورة

---

[٧١] ينظر، علم التناص المقارن، ١٧٢.

[٧٢] الأعمال الكاملة، ٢/٢٤٣.

[٧٣] م. ن، ٢/٢٤٤.

[٧٤] ينظر، م. ن، ٢/٢٤٣.

[٧٥] م. ن، ٢/٢٤٣.

[٧٦] م. ن، ٢/٢٤٤.

[٧٧] الأعمال الكاملة، ٢/٢٥٨_٢٥٩.

لبطلة القصة، ولا يمكن الفصل بين الصورتين. وتتجسد هذه العلاقة في سكب الخلاصة الفكرية والنفسية لبطلة لورنس على بطلة القصة، بهدف اعادة صياغة سلوكها، في تقمص شخصيتها. وتجدر الاشارة إلى أنّ جملة (هجرتني كما هجرت بطلة لورنس) كادت أن تفرغ التداخل من الدلالات الكامنة فيه، والمنبثقة منه، بسبب اعتماد النصّ على آلية التشبيه (ك) الّتي تبعد النصّ في بعض الأحيان عن مستواه الايحائي. ونلحظ تداخلاً آخر في العلاقة بين شخصيّة بطلة لورنس وشخصيّة بطلة القصة وذلك عن طريق تناص النفي الكلي الّذي يكون فيه معنى النصّ المرجعي مقلوباً، [٧٨] فموقف بطلة لورنس الّتي هاجرت الحياة الرتيبة الرمادية لتعيش حياتها السعيدة في أوغندة، يخالف موقف البطلة في القصة، كون البطلة تعيش حياتها السعيدة وهجرت البطل لتعيش حياة غامضة غير واضحة المعالم، ويعانق هذا التداخل تداخلاً آخر في نهاية القصة، إذ ضمن آلية الخطية التناصية خطّ نصّه بعناصر نصّية جديدة في فضاء الصفحة وعمد إلى تغيير صياغة الكتابة العادية من الأفقية إلى عمودية مع وجود حرفي العطف (الواو، مع) لتخالف الحدود المادية لنصّ القصة عموماً. وليعانق هذا الانحراف انحراف البطلة عن مسارها الصحيح، من ثمّ الالتقاء مع وضع القاص المعادي والمخالف لمسار الحياة والأوضاع الاجتماعية والفكرية. لتشكل هذه الصور والأوضاع في النهاية، لوحة فسيفسائية سريالية من المتناقضات والمعكوسات تعكس بما فيها أحوال المجتمع الفكري والاجتماعي والسياسي.

---

[٧٨] ينظر، علم النص، ٧٨ .

الخاتمة

عمل التداخل في قصص القيسي على كشف الأجناس ، وتداخلها مع القصة القصيرة، ذلك من خلال متابعة منابع النصّ وبنيته وجلاء أجزائه. وكشف التداخل بين النصّ القصصي والأجناس من خلال تحرير أداءها المرئي والمسموع كتابياً.

وتبدو لنا خصوصية التداخل مع السيرة الذاتية من خلال التسلسل للأحداث الماضية و تدفقها على الحاضر، ورؤية معمقة للذات، والعثور على شخصية القيسي الصافية غير العائمة، إذ لا تحفل السيرة عنه بالآخرين، فحديثه كله يدور حول نفسه ممّا يؤكد انعزاله ثانية بعيداً عن وجوه وشخصيّة الآخرين.

إنّ استدعاء القاص للخطبة بهذا الشكل، وجعلها مرجعاً أدبياً بالارتكاز عليها ومحاورتها يضفي على القصة قيمة جمالية ومسحة واقعية. اذ استعار القاص من الخطبة وسائل البرهنة والمحاججة والأسلوب المؤثر والاستدلال المنطقي للتأثير في المتلقي وجرجرته إلى المشاركة الوجدانية في تداعيات الحكم، ولكي لا يبقى متفرجاً على الأحداث بل حاضراً ومتجاوباً.

حقّق التداخل مبتغاه في الاستعانة بالدعاء وبلورة الخطاب السردي بالخطاب الدعائي، وتعميق الأواصر الّتي تربط الانسان بالإله، وتحقيق المزج بين المعنويات من جهة والواقع من جهة أخرى، المنشود باصرار في معظم قصص جليل القيسي القصيرة.

المصادر والمراجع

_القرآن الكريم

- ✓ الأعمال الكاملة، جليل القيسي، الجزء الأول و الثاني، دار ئاراس للطباعة والنشر _أربيل، الطبعة الأولى، ٢٠٠٧.
- ✓ تجليات الشعرية _ قراءة في الشعر المعاصر _، دكتور فوزي عيسى، منشأة المعارف بالأسكندرية، ١٩٩٧.
- ✓ تداخل الفنون في القصيدة العراقية الحديثة –دراسة في شعر ما بعد الستينيات، كريم شغيدل، دار الشؤون الثقافية العامة–بغداد، الطبعة الأولى، ٢٠٠٧ .
- ✓ التناص في شعر الرواد، الدكتور أحمد ناهم، دار الآفاق العربية_القاهرة، الطبعة الأولى، ٢٠٠٧.
- ✓ توظيف الأسطورة في القصة العراقية الحديثة، فرج ياسين، دار الشؤون الثقافية العامة –بغداد، الطبعة الأولى، ٢٠٠٠.
- ✓ توظيف التراث في الرواية العربية المعاصرة، محمد رياض وتار، اتحاد الكتاب العرب_دمشق، ٢٠٠٢.
- ✓ حركة السرد الروائي ومناخاته_في استراتيجيات التشكيل_، الدكتور كمال الرياحي، دار المجدلاوي للنشر والتوزيع_عمان _الأردن، الطبعة الأولى، ٢٠٠٥.
- ✓ الحوار القصصي _تقنياته وعلاقاته السردية_، فاتح عبد السلام، المؤسسة العربية للدراسات والنشر_بيروت، الطبعة العربية الأولى، ١٩٩٩.
- ✓ الخطابة لأرسطو، ترجمة :د. عبد الرحمن بدوي، مطابع الرسالة، ١٩٨٠.
- ✓ دراسات في القصة والرواية، الدكتور باديس فوغالي، عالم الكتب الحديث_اربد الأردن، الطبعة الأولى، ٢٠١٠.
- ✓ سيمياء الخطاب الشعري_من التشكيل إلى التأويل_ قراءات في (قصائد من بلاد النرجس)، اعداد وتقديم ومشاركة :أ. د. محمد صابر عبيد وفريقه النقدي، مطبعة هاوار_دهوك، الطبعة الأولى، ٢٠٠٩.
- ✓ صحيح البخاري (الجامع الصحيح المختصر)، أبو عبد الله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم البخاري (ت ٢٥٦)، الجزء (٥) دار ابن كثير_اليمامة، تحقيق : د. مصطفى ديب البغاء، الطبعة الثالثة .

- ✓ علم التناص المقارن (نحو منهج عنكبوتي تفاعلي)، عزالدين المناصرة، دار مجدلاوي للنشر والتوزيع_عمان الأردن، الطبعة الأولى، ٢٠٠٦.
- ✓ علم النص، جوليا كريستيفا، ترجمة:فريد الزاهي، مراجعة:عبد الجليل ناظم، دار توبقال للنشر، الدار البيضاء _المغرب، الطبعة الأولى، ١٩٩١.
- ✓ فلسفة الأدب والفن، الدكتور كمال عيد، الدار العربية للكتاب _ليبيا_تونس، ١٩٧٨.
- ✓ في زورق واحد، جليل القيسي، دار آفاق عربية_بغداد، ١٩٨٥.
- ✓ في النقد الأدبي الحديث، مجيد محمد الباكير البرازي، مكتبة الرسالة الحديثة_عمان الأردن، الطبعة الأولى، ١٩٨٦.
- ✓ مدخل لجامع النص، جيرار جينيت، ترجمة :عبدالرحمن أيوب، دار الشؤون الثقافية العامة _آفاق عربية_بغداد، دار توبقال للنشر.
- ✓ المعجم النقد العربي القديم، الدكتور أحمد مطلوب، الجزء الأول(أ_ذ)، دار الشؤون الثقافية العامة (آفاق عربية)_بغداد، الطبعة الأولى، ١٩٨٩.
- ✓ مقالات في علم اللغة السيميائي والأدب المروي، willam. o. hendrick، ترجمة :أ. م. د. نوزاد حسن أحمد وأ. د. يوئيل يوسف عزيز، مطبعة حاج هاشم _أربيل، ٢٠٠٤.

الدوريات :

- ✓ بنية الجملة الاستهلالية في القصة القصيرة، ياسين النصير، الأقلام، تشرين الثاني، كانون الأول، ١٩٨٨.

الرسائل والأطاريح :

- ✓ التناص في شعر العصر الأموي، بدران عبد الحسين البياتي، أطروحة دكتوراه، كلية الآداب _جامعة الموصل، اشراف:أ. د. عمر محمد الطالب، ١٩٩٦.
- ✓ التناص في شعر محمود درويش، حازم هاشم منخي عبد السيد، رسالة ماجستير، كلية التربية_جامعة البصرة، اشراف: أ. م. د. سوادي فرج مكلف وأ. م. د. حامد نصر الظالمي، ٢٠٠٥.

پوختەی باسەکە

ئەم لێکۆڵینهەوەیە باس لەتێکەڵکردن (التداخل) دەکات، وەنەبێ تێکەڵ کردن کارێکی نوێ یاخود نامۆ بێت لەئەدەب وهونەردا، بەڵکو لە دێر زەمانەوە نوسەرو ئەدەب دۆستەکان هەوڵیانداوە تا کارە هونەریو ئەدەبیە کان تێکەڵ بەیەکتر ی بکەن، بەڵام ئەم کارە زیاتر لە ئەدەبی نوێ و کارە هونەریەکانی هاوچەرخ هەستی پێ دەکرێت، بەتایبەتی دوای ئەوەی ئاڵۆزی ژیان و زۆری کارەکان و تێکەڵ بوونیان لەگەڵ یەکتری بوو بە یەکێك لە نیشانە دیارەکان و دیاردەکانی ئەم سەردەمە. بۆیە بە شێوەیەکی ڕون ژانر و جۆراوجۆری دروست دەبێت و بنیات دەنرێت لە بواری ئەدەبدا.

ئەم لێکۆڵینەوەیە کە ناونیشانی (تێکەڵبوونی ژانرەکان لە کورتە چیرۆکەکانی جەلیل قەیسی دا) هەڵگرتوە، پێك دێت لە دەروازەیەك بۆ ڕون کردنەوەی بابەتەکە و چەند تەوەرێك وەك، تێکەڵبوون لەگەڵ ژیاننامەی کەسی (السيرة الذاتية)، تێکەڵبوون لەگەڵ نامە (الرسالة)، تێکەڵ بوون لەگەل وتار(الخطبة)، تێکەڵ بوون لەگەڵ ڕاز(الخاطرة)، تێکەڵ بوون لەگەل وانە (المحاضرة)، لە کۆتاییشدا گرینگترین ئەنجامەکانمان خستۆتەروو، لەگەل سەرچاوەکانی کەپشتی پێ بەستراوە، هەروەها پوختەی باسەکە بە هەردوو زمانی کوردی وئینگلیزی.

Abstract

This paper is talking about intertwinement of literature. It isnot a new or an odd work ,many times ago, writers have tried to merge literary works but this work is more apparent in recent and modern literature especially after our live became more complex ,the vast number of literary works overlapped with each other ,and it becomes an outstanding feature currently. As a result many types of genre are structured in literature .

This paper is entitled " The Overlapping Of Genres in Jalil Qaisys stories" It consists of an introduction to explain the topic and other axes such as i terlacing withautobiography ,the mwssage,the oration ,will,lecture. Finally ,the main conclusions are exposed and followed by references and abstracts in Kurdish and English languae.

التباين المكاني للأنماط الإقليمية للصناعات الغذائية في محافظة أربيل

د.أحمد جليل إسماعيل
جامعة كويه/ فاكالتي التربية– قسم الجغرافية

الملخص

تؤدي عملية التصنيع دوراً هاماً واساسياً في التطور الاقتصادي للبلاد والنهوض به من حالة الركود والكساد والتخلف الاقتصادي الى الرخاء وتحقيق التنمية من خلال زيادة معدلات النمو في الدخل القومي، الذي بدوره يؤدي الى رفع المستوى المعاشي للسكان من جهة وزيادة الطلب على السلع المختلفة وبالتالي توسيع الطاقات الانتاجية، فضلا عن تنمية وتطوير القطاعات الاقتصادية الأخرى من خلال مخرجات عمليات التصنيع ولاسيما القطاعين الزراعي والتجاري.

يهدف هذا البحث الى بيان كيفية توزيع الانماط الإقليمية للصناعات الغذائية في محافظة أربيل من خلال الاعتماد على عدد من المؤشرات الصناعية، ومن ثم قياس مدى تواجد هذة الانماط في الوحدات المكانية لمنطقة الدراسة وتحديد انماط توزيعها الجغرافي في أقضية المحافظة والعمل على مقارنتها احصائيا (كميا) من خلال الاستعانة بمقاييس التركز والتنوع الصناعي وتحديد قوة العلاقة بينهما بإستخدام معامل الارتباط، وصولاً منا الى توضيح كيفية انتشار الانماط المكانية ودرجة تواجدها في الوحدات المكانية(الأقضية).

من خلال هذه الدراسة تبين لنا بأن هناك اختلاف واضح في التوزيع الجغرافي لمؤشرات هذه الصناعات في الوحدات المكانية، بحيث يأتي قضاء المركز بالمرتبة الأولى من حيث عدد المؤسسات والعاملين فيها وبنسبة (٤٧,٣٪) و(٤٦,٨٪) وعلى التوالي، فضلا عن ذلك فأن نمطي التركز الصناعي و التنوع الصناعي هما السمة المميزة للانماط الإقليمية للصناعات الغذائية في المحافظة، ولاسيما تلك الصناعات التي تعتمد بالدرجة الاساس على الاسواق المحلية ذات الاستهلاك المباشر من قبل السكان المحليين مثل صناعة (منتجات الافران والمخابز والحلويات والمرطبات والثلج وتعبئة المواد الغذائية الجاهزة)، فضلاً عن ذلك فإن محافظة أربيل تعد من المحافظات الغنية بمقومات هذه الصناعة وفي مقدمتها عامل السوق وارتفاع القوة الشرائية المتزايدة للسكان، فضلاً عن توفر المواد الاولية المحلية التي تدخل في عملياتها الصناعية و التي تعد من العوامل المهمة في توطين الصناعات الغذائية، مما يعني انها تتمتع بمؤهلات جغرافية كبيرة تمكنها من توسيع وتطوير الافاق المستقبلية لهذه الصناعة في المحافظة.

المقدمة

يعد القطاع الصناعي من القطاعات الانتاجية المهمة في الكثيرمن الدول لما له من دور هام في إرساء التقدم المادي والقدرة على إحداث التطور والنمو المطلوب في جميع المجالات الاقتصادية والسياسية والاجتماعية، اذ ان تطوير القطاع الصناعي يعني تحقيق معدل عالٍ من النمو الاقتصادي ومن ثم خلق فرص عمل كثيرة للعاملين في المجالات الاقتصادية كافة، وان تقدمها دليل على تقدم الأمة وانعدامها يعني تخلفها لما له من دور حيوي ومحوري قادر على احداث تغيرات كبيرة وهامة في نقل المجتمعات عامة – ولاسيما الدول النامية– من حالة العجز والفقر والتخلف الى حالة النماء والكفاية والتطور.

تمثل الصناعات الغذائية فرعاً رئيساً من فروع الاقتصاد الوطني في معظم الدول المتقدمة، وتأتي أهميته كونه إحدى الفروع الاساسية لقطاع الصناعات التحويلية التي بدورها تساهم بشكل مباشرة في زيادة الانتاج المحلي والدخل القومي، كما انه حلقة الوصل بين القطاعين الزراعي والصناعي وأحد الاركان المهمة والرئيسة في القطاع التجاري للبلاد، بالاضافة الى كونها مؤشرا صادقا على رخاء الامم وتقدمها وعنصراً مهما من عناصر ضمان الاستقلال السياسي وتعزيز قوتها الدفاعية كونها تؤثر في بقية الفروع الإنتاجية للبلاد.

تتلخص مشكلة الدراسة بما يلي:

١– هل يمكن ان يكون هناك تبايناً في الانماط المكانية في توزيع الصناعات الغذائية في محافظة أربيل.

٢– هل هناك ارتباط بين تركز الوحدات الصناعية وتنوعها.

– فرضية الدراسة

تقوم هذه الدراسة على الفرضية الآتية:

١– تتباين الانماط المكاني للصناعات الغذائية في محافظة أربيل تبعا لنوع الصناعة ومقومات توطنها.

٢– هناك علاقة ارتباطية قوية بين تركز الوحدات الصناعية وتنوعها طبقا لقوة الجذب الصناعي في منطقة الدراسة.

– اهمية الدراسة:

تأتي اهمية دراسة الانماط الإقليمة للتوزيع الجغرافي للصناعات الغذائية في محافظة أربيل كونها واحدة من الصناعات التحويلة التي تعتمد في معظمها على مواد أولية محلية متوفرة داخل المحافظة، ولما تشكلها هذة الانماط الإقليمية من اهمية كبيرة في مجال الدراسات التطبيقية للجغرافية، لاسيما جغرافية الصناعة باعتبارها الجسر الرابط بين القطاعات الاقتصادية الأخرى كالقطاع الزراعي والتجاري والخدمي، والتي بدورها تمثل القطاعات الاقتصادية للبلاد.

- **هدف الدراسة:**

تهدف الدراسة الى تحديد صورة التوزيع المكاني للانماط الإقليمية للصناعات الغذائية في محافظة أربيل وكيفية توزيعها من خلال تحديد مناطق تركزها وتشتتها وقياس تنوعها الصناعي ضمن الاطار الإقليمي للوحدات المكانية(الأقضية) في المحافظة.

- **منهجية الدراسة:**

اعتمدت الدراسة على المنهج العام (التوزيع، التحليل، التركيب) في دراسة التوزيع المكاني للانشطة الصناعية في منطقة الدراسة من خلال الاعتماد على الاحصاء الوصفي، بالاضافة الى اعتمادها على بعض الوسائل الكمية بهدف قياس الانماط الصناعية (التركز والتشتت الصناعي والتنوع والتخصص)، الى جانب استخدام معامل الارتباط لقياس قوة العلاقة الاحصائية بين هذه الانماط الصناعية.

- **تحديد منطقة الدراسة:**

تتحدد منطقة الدراسة من الحدود الادارية لمحافظة أربيل لعام ٢٠١٢ والتي تتكون من (١٠) وحدات ادراية (أقضية)، اذ تم حصر البيانات والاحصاءات الصناعية الخاصة بموضوع الدراسة من قبل الباحث بالاعتماد على ما هو متاح من بيانات أولية في هيئة احصاء الإقليم وهيئة الاستثمار المحلي التابعتين لوزارة التخطيط ومن ثم دراستها على مستوى الوحدات الادراية، الخارطة(١).

- **هيكلية البحث:**

تم تقسيم البحث الى اربعة محأور اساسية بالاضافة الى المقدمة والنتائج والمقترحات وكما يأتي:

١- مفهوم الانماط الإقليمية للصناعة وانواعها.

٢- التوزيع الجغرافي للصناعات الغذائية في محافظة أربيل.

٣- قياس التركز والتشتت الصناعي.

٤- قياس التنوع والتخصص الصناعي.

خارطة رقم (١)
التركيب الإداري لمحافظة أربيل

من عمل الباحث بالاعتماد على: إقليم كوردستان العراق، وزارة التخطيط، قسم التخطيط الادراي، خارطة محافظة أربيل، ٢٠١١.

١- ١ مفهوم الأنماط الإقليمية للصناعة

يقوم النشاط الصناعي حيثما يرغب السكان في توقيعه، الا انة لايتوطن ولايتركز إلا عندما تنشأ في المواقع التي تتلاءم مع قيام عملياتها الصناعية وتوفر جانباً كبيراً من مقومات وعوامل توطنها، وفي الغالب من الصعب توفير متطلبات موقعية عديدة في مواقع أو أقاليم محددة، بالرغم من إمكانية إستبدال بعض المتطلبات الصناعية والتعويض عنها بإنخفاض كلفة احدها عن ارتفاع كلفة الأخرى، وهي ليست ثابتة بل تتغير مع التغيير العلمي والتكنلوجي والحضاري الذي يتبناه الانسان لاجل تغيير احواله.

عليه فإن الأنشطة الصناعية تتباين في الانماط التوزيعية التي تتخذها من إقليم الى آخر ومن منطقة الى أخرى، وان هذا التباين ماهو إلا نتيجة حتمية لمجموعة من العوامل الطبيعية والبشرية التي تتحكم في تحديد النمط التوزيعي السائد في منطقة معينة دون غيرها، ومما لاشك فيه ان التوزيع القائم لاي نمط صناعي لايعني بالضرورة الثبات والديمومة، بل ان هذه الانماط كثيرة التغير طبقاً للعوامل التي تؤثر عليها وبالتالي تأخذ اشكال وانماط توزيعية جديدة.

يقصد بالانماط الإقليمية توزيع الأنشطة الصناعية أو مؤسساتها الصناعية في منطقة ما أو إقليم ما بما يتناسب وإمكاناتها الإقليمية المحيطة به وما يمتلكة من موارد محلية (طبيعية أو بشرية) يمكن استخدامها في عمليات الانتاج الصناعي في تلك المناطق أو الأقاليم، اي انها تأخذ نمطاً معيناً من الانماط التوزيعية بما يتلائم مع خصائص المكان(١).

١-٢ أنواع الأنماط الإقليمية

يعتمد الموقع الصناعي وامتداده الجغرافي أو المكاني وعمليات توطنه على الحجم الصناعي وإمكاناته في القدرة على إستيعاب وتطوير الانماط الصناعية التي تتخذها الأنشطة الصناعية في بداية نشوء وتطور عواملها الموقعية *، اي ان تعدد الانماط الإقليمية مابين النمط المتركز في مناطق معينة دون غيره أو التشتت والتبعثر في صفحة الإقليم ماهي إلا نتيجة تظافر مجموعة من المقومات أو المتطلبات الصناعية اللازمة لنشوء وتوطن مثل هذه الانماط، وفي المقابل فإن التنوع في الملامح الصناعية داخل الإقليم أو التخصص في أنشطة صناعية معينة دون غيرها ماهي إلا صورة أخرى من صور التوزيع الإقليمي للصناعة والعوامل الموقعية نفسها التي تؤثر في ظهورها، عليه يمكن تحديد اربعة (٤) انماط إقليمية لتوزيع الأنشطة الصناعية بشكل عام وهي:

١ – التركز الصناعي
١– التشتت الصناعي
٢– التنوع الصناعي
٣– التخصص الصناعي

أ– التركز الصناعي (Industrial concentration)

مفهوم يعني التوزيع النسبي للحجم الكلي للصناعة بين المنشأت المنتجة قياساً لعدد المنشأت جميعها في القطاع الصناعي المعني، أو هي أكبر عدد للمنشأت ضخامة في الحجم أو الكم الصناعي بالمقارنة مع الحجم النسبي لكل المنشأت الداخلة ضمن نطاق الإقليم (٢)، ومنهم من يعرفه بأنة التوزيع المكاني للصناعات مابين المناطق المختلفة في الدولة أو إقليم معين بحيث تتواجد المشاريع والمنشأت الصناعية فيها بشكل أكثر من نصيبه النسبي من تلك الصناعة(٣).

وهناك من يعرفه على انه عبارة مثول المشاريع الصناعية في إقليم ما بحيث يفوق في واقعه الأقاليم أو المناطق الأخرى التي يقارن معها وفقاً لاحدى المعايير الصناعية المختارة، وفي العادة تجرى المقارنة بين الأقاليم الاقتصادية المحلية أو الدولية لاي بلد مع نظيرتها(٤).

عليه يمكن القول بأن المقصود بالتركز الصناعي يعني ذلك الإقليم أو المنطقة التي تشغل أكثر من نصيبها(حصتها) النسبية من الأنشطة الصناعية بالمقارنة مع مثيلاتها بما يجأورها من الأقاليم أو المناطق المحلية أو الدولية، وهو عكس التشتت الصناعي.

ب- التشتت الصناعي (Industrial dispersion)

وهي احدى مظاهر التوزيع الإقليمي للصناعة أو صورة معكوسة للتركز الصناعي، اي أنها تعني انتشار وتوزيع المؤسسات الصناعية على مناطق مختلفة من الإقليم دون ظهوره واقتصارها في مناطق محددة، اي الكيفية التي ينتشر فيها النشاط الصناعي في الإقليم، وقد عبر عنها الاقتصادي الالماني (Patni) بأنه الصناعة التي تميل الى التبعثر والانتشار عندما يكون وجودها أو توزيعها في أكثر من موقع واحد، وقد سماها باللاتركز وهو نقيض التركز الصناعي(٥).

فالتشتت الصناعي يعني انتشار الأنشطة الصناعية على صفحة الإقليم أو المنطقة المدروسة وعدم تركزها في إقليم أو منطقة معينة دون أخرى وذلك بفعل مجموعة من العوامل الجغرافية، يأتي في مقدمتها عامل توفر الموارد الطبيعة وبالاخص الثروة المعدنية وبالتالي تؤثر على انتشارها بشكل متبعثر على معظم أجزاء الإقليم أو منطقة الدراسة.

ج- التنوع الصناعي(Industrial diversification)

يقصد بالتنوع الصناعي وجود أو قيام صناعات ذات إنتاج متنوع في منطقة ما أو إقليم ما عند مقارنتها مع الأنشطة الصناعية الأخرى سواءً ضمن القطاع الصناعي العام أو ضمن احدى الفروع الصناعية(٦)، ومنهم من يعرف التنوع الصناعي بإنه عبارة عن وجود عدد كبير من المؤسسات الصناعية (المصانع) المتنوعة الانتاج في إقليم معين أو على مستوى الدولة أو حتى في المدينة الواحدة، إن هذا النمط من التركيب الصناعي يؤدي الى صورة اقرب الى الاكتفاء الذاتي ويعمل على جعل الصناعة واقتصاد البلاد أكثر استقراراً عند مواجهة الازمات الاقتصادية على عكس التخصص الصناعي الذي يعد نقيض التنوع الصناعي(٧).

عليه يمكن القول بأن التنوع الصناعي مفهوم يعني وجود صناعات متعددة ومتنوعة الانتاج في منطقة واحدة، أو في إقليم معين أو على مستوى البلد الواحد بحيث تمتاز بالتنوع الصناعي ليس فقط على مستوى الصناعة الواحدة بل تتعدى الى أكثر من ذلك ليشمل القطاع الصناعي بأكملة وهو عكس التخصص الصناعي.

د- التخصص الصناعي (Industrial specialization)

يقصد بهذا المفهوم الاقتصار على صناعة واحدة أو انواع محددة من الأنشطة الصناعة داخل منطقة أو إقليم معين، بحيث تميزها عن غيرها من الأقاليم بهذة الأنشطة الصناعية، وان السمة المميزة لهذا النمط الإقليمي هو إقتصارها في معظم الاحيان على فرع معين من الأنشطة الصناعية والتخصص بها دون غيرها من الفعاليات الصناعية(٨) .

اي ان التخصص الصناعي يعني ظهور صناعة ما أو عدداٍ محدداٍ منها في منطقة ما مما تكتسب اهمية خاصة لها في هذة المنطقة دون غيرها، ولها نصيب وافر في بناء الهيكل الصناعي في تلك المنطقة أو في عموم الإقليم، وفي معظم الاحيان تلعب توفر المواد الأولية المحلية دوراً كبيرا في نشوء ظاهر التخصص الصناعي.

على العموم فإن عملية تحديد هذه الانماط الصناعية وكيفية انتشارها وتوزيعها في الإقليم الجغرافي تعتمد بالدرجة الأولى على آلية إختيار المعايير الاحصائية المستخدمة في عمليات القياس، فضلا عن المتغيرات المتبعة من قبل الباحث ومدى توفرها في مجتمع الدراسة ودرجة الثقة ودقة البيانات والاحصاءات الصناعية التي هي في متنأول يد الباحث، ومهما يكن فإن عملية تحديد النمط الإقليمي السائد في منطقة الدراسة يعد من الأمور الأساسية عند دراسة التوزيع الجغرافي لوحدات الأنشطة الصناعية في تلك المنطقة.

٢-١ التوزيع الجغرافي للوحدات الصناعية الغذائية في محافظة أربيل

تمتلك محافظة أربيل فروع مختلفة من الصناعات الغذائية، وذلك نتيجة امتلاكها انواعا متعددة من المواد الأولية المحلية والمتوفرة داخل المحافظة التي تشمل مواداً أوليةً حيوانية وأخرى نباتية ومواد أولية نصف مصنعة وغيرها من المواد الخام التي تدخل في صناعاتها، ويتباين التركيب النوعي للمؤسسات الصناعية الغذائية في المحافظة تبعا لعوامل متعددة ترتبط بعوامل التوطن الموقعية والتي تختلف من مدينة الى أخرى، اذ يلاحظ من الجدول رقم (١) ان صناعة الخبز والصمون تعد من الأنشطة الصناعية الرئيسة في محافظة أربيل، وذلك تقوم بتلبية حاجات اساسية يومية للسكان، وهي منتشرة في جميع الأقضية التابعة للمحافظة، اذ بلغ عددها (٢٦٨) وحدة صناعية اي ما يشكل (٢٨,٤٪) من مجموع الوحدات الصناعية، بحيث تتوطن مايقارب نصفها (٤٨,١٪) منها في مركز المحافظة وتتوزع البقية على بقية الأقضية.

تأتي صناعة المرطبات والمثلجات بالمرتبة الثانية وبواقع (١٨٢) وحدة صناعية اي بنسبة (١٩,٣٪) من مجموع الصناعات الغذائية والتي تتضمن صناعة الثلجات والعصائر المختلفة، تعد هذه الصناعة من الصناعات الغذائية المهمة في المحافظة ولاسيما بعد نموها و قدرتها على منافسة المنتجات الاجنبية المستوردة، اما بالنسبة لصناعة الحلويات والمعجنات فإن نسبتها تصل الى (١١,٥٪) من المجموع وبواقع (١٠٨) وحدة صناعية، فهذه الصناعة تعد من الصناعات المهمة وتنمو بإستمرار بسبب الحاجة المتزايدة اليها وخاصة في المناسباتو الدينية العائلية والافراح والاعياد.

اما بقية الأنشطة الصناعية الغذائية فإنها تشمل صناعة الثلج وتعبئة المياه المعدنية والغازية وكذلك صناعة الطرشي والمخللات المحلية التي تتركز بشكل كبير في مراكز الأقضية، بالاضافة الى معامل تنقية الملح وتعبئتها ومصانع انتاج الالبان ومشتقاته من الجبن والحليب والزبدة والتي تعد من الصناعات الغذائية الحديثة في منطقة الدراسة ولاسيما بعد الارتفاع الملحوظ في المستوى المعاشي وزيادة الطلب على منتجاتها.

هناك صناعات أخرى مثل معامل تعبئة المكسرات (الجرزات) والشعرية والمعكرونة ومعامل انتاج الجبس والذرة، بالاضافة الى معامل انتاج الراشي والعصير والنبيذ والخل والدبس التي تكون في معظمها وحدات صغيرة الحجم تمارس في محلات صغيرة وبإشراف اصحاب رؤوس الاموال أنفسهم، ولا ننسى ايضاً أن هناك صناعة تحضير وتهيئة اللحوم والزيوت النباتية وتحضير المواد الغذائية الجاهزة (الكبة والهمبركر والفلافل والكباب)، الى جانب ذلك هناك بعض وحدات صناعة الطحين وطحن الحبوب بصورتها القديمة(المطاحن الحجرية القديمة) وفي الآونة الآخيرة انتشرت المطاحن الحديثة لطحن الحبوب كما في المعامل الكبيرة الحجم ذات التقنيات الميكانيكية العالية، على العموم فأننا سوف نتكلم وبشكل من التفصيل حول هذه الصناعات الغذائية وكيفية توزيعها المكاني في الصفحات اللاحقة.

جدول رقم (١)

الهيكل الصناعي للصناعات الغذائية في محافظة أربيل لعام ٢٠١٢

ت	نوع الصناعة	عدد المؤسسات الصناعية	٪	عدد العاملين	٪
١	الخبز والصمون	٢٦٨	٢٨,٤	١٢١٢	٢٧,٣
٢	المرطبات والمثلجات	١٨٢	١٩,٣	٦٨١	١٥,٣
٣	الحلويات والمعجنات	١٠٧	١١,٥	٥٦١	١٢,٦
٤	الثلج	٤٣	٤,٦	١٨٤	٤,١
٥	الطرشي والمخللات	٤٨	٥,١	٢٣٨	٥,٤
٦	تنقية وتعبئة الملح	١٣	١,٤	٦٠	١,٣
٧	منتجات الالبان	٢٢	٢,٣	٢٢٨	٥,١
٨	الشعرية والمعكرونة	٢٥	٢,٦	١١٧	٢,٦
٩	المياه المعدنية والغازية	٢١	٢,٢	١٣٤	٣
١٠	الراشي	١٢	١,٣	٦٢	١,٤
١١	العصير والنبيذ والخل والدبس	٢٩	٣,١	١٤٦	٣,٣
١٢	تعبئة الجرزات والحبوب	١٩	٢	٧٧	١,٧
١٣	مجازر اللحوم	١٤	١,٥	٦١	١,٤
١٤	تحضير اللحوم	١٣	١,٤	٤١	١

١٥	**الزيوت النباتية**	٩	١	٤٥	١,١
١٦	**الشبس والذرة**	٢٣	٢,٤	٨٧	٢
١٧	**الكبة والهمبركر**	٣٥	٣,٧	١٤١	٣,٢
١٨	**المطاحن الحجرية**	٤٣	٤,٦	١٠٩	٢,٥
١٩	**المطاحن الحديثة**	١٥	١,٦	٢٥٤	٥,٧
	المجموع	٩٤٢	١٠٠	٤٤٣٨	١٠٠

المصدر: من عمل الباحث الاعتماد على الملحق (١) و(٢).

اما فيما يخص توزيعها الجغرافي على مستوى الوحدات المكانية(الأقضية)، يلاحظ ان مجموع الوحدات الصناعية بلغ نحو (٩٤٢) وحدة صناعية عند عام ٢٠١١، ويساهم في عملياتها الانتاجية نحو (٤٤٣٨) عامل، إلا أن هناك تبايناً واضحاً في التوزيع الجغرافي لمؤسساتها الصناعية واعداد العاملين فيها بين أقضية المحافظة وكما في الجدول (٢) والشكل (١)، بحيث يستحوذ قضاء المركز(مدينة أربيل) على نسبة عالية من مجموع المؤسسات الانتاجية (٤٧,٣ ٪) ونحو (٤٥,٧ ٪) من نسبة العاملين ويعود ذلك الى زيادة حجمها السكاني (٨٥٢٣٢٩) نسمة تشكل (٤٦,٨٪) من سكان المحافظة البالغ(١٨٢٠١٢٠) نسمة عند عام ٢٠١٠[٩]، كونها تعد عاصمة الأقليم ومركزها الادراي والسياسي، فضلا عن الدور الإقليمي المهم لمدينة أربيل، اذ تتبعها (٤١) مركزا حضريا كبيرا (نواحي) وامتلاكها اسواق استهلاكية كبيرة ومنها لمنتجات الصناعات الغذائية.

يأتي قضاء دەشتى أربيل بالمركز الثاني من حيث عدد المؤسسات الصناعة وعدد العاملين، اذ انها تمتلك (١٣,٨٪) من الأولى و(٢٢,٢) من الثانية، وان ارتفاع حصتها من الصناعات الغذائية يعود الى قربها من قضاء المركز وكذلك وقوعها على الطرق الرئيسة التي تمتد من مركز مدينة أربيل باتجاه الأقضية القريبة منها كما في طريق أربيل– كوية أو مع المحافظات الأخرى كما في طريق أربيل– كركوك.

في حين يحتل قضاء شقلأوة المرتبة الثالثة وبنسبة (١٢,٥٪) من عدد المؤسسات الصناعية وقرابة (١١,٢٪) من العاملين فيها، ان ارتفاع نصيبها من هذه الصناعات يعود بالدرجة الأولى الى توفر المواد الأولية المحلية فيها من جهة وكونها منطقة سياحية تجذب السواح اليها من جهة أخرى، والتي تعتمد بالشكل الرئيسي على الصناعات الغذائية لتلبية المتطلبات اليومية للسواح كالافران والمعجنات والحلويات والمشروبات الغازية والمعدنية بالدرجة الأولى، يأتي بعدها قضاء كويه بالمرتبة الرابعة اذ انها تمتلك نحو (٧,١٪) من الوحدات الصناعية ونحو (٦٪) من العاملين وفي معظمها عبارة عن صناعة الخبز وطحن الحبوب والثلج.

بينما انخفضت النسب في الأقضية الأخرى، اذ بلغت اقل نسبة لها في قضاء **ميركەسور** وبواقع (١,٩٪) من الوحدات الصناعية و(١,٣٪) من العاملين، وان انخفاض نسبتها هنا تعود بالدرجة الاساسية الى تضاريس المنطقة كونها منطقة جبلية وعرة قليلة السكان من جهة، وعدم توفر المواد الأولية المحلية اللازمة لقيام الصناعات الغذائية فيها من جهة أخرى.

جدول رقم (٢)

التوزيع الجغرافي للوحدات الصناعية وعدد العاملين في الصناعات الغذائية لمحافظة أربيل لعام ٢٠١١

ت	الأقضية	عدد المؤسسات الصناعية	٪	عدد العاملين	٪
١	المركز	٤٤٦	٤٧,٣	٢٠٣٢	٤٥,٨
٢	دەشتی هەولیر	١٣٠	١٣,٨	٩٨٥	٢٢,٢
٣	شقلأوه	١١٨	١٢,٥	٤٩٩	١١,٢
٤	كويه	٦٧	٧,١	٢٦٥	٦
٥	خبات	٤٣	٤,٦	١٨٣	٤,١
٦	مخمور	٣٨	٤,١	١٥٨	٣,٥
٧	سوران	٣٣	٣,٥	١٠٨	٢,٤
٨	رواندز	٣٠	٣,٢	٨٩	٢
٩	جومان	١٩	٢	٦٣	١,٥
١٠	ميركسور	١٨	١,٩	٥٦	١,٣
	المجموع	٩٤٢	١٠٠	٤٤٣٨	١٠٠

المصدر: من عمل الباحث بالاعتماد على الملحق (١) و(٢).

الشكل رقم (١)

الاهمية النسبية لعدد الوحدات الصناعية في أقضية محافظة أربيل لعام ٢٠١١

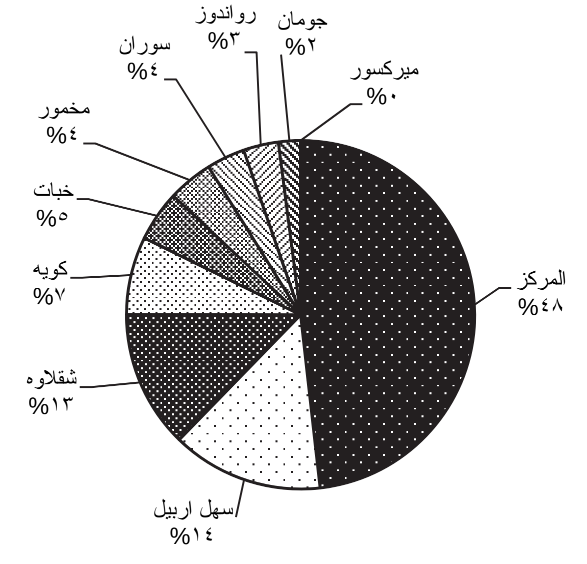

الشكل رقم (٢)

الاهمية النسبية لعدد العاملين في الوحدات الصناعية في أقضية محافظة أربيل لعام ٢٠١١

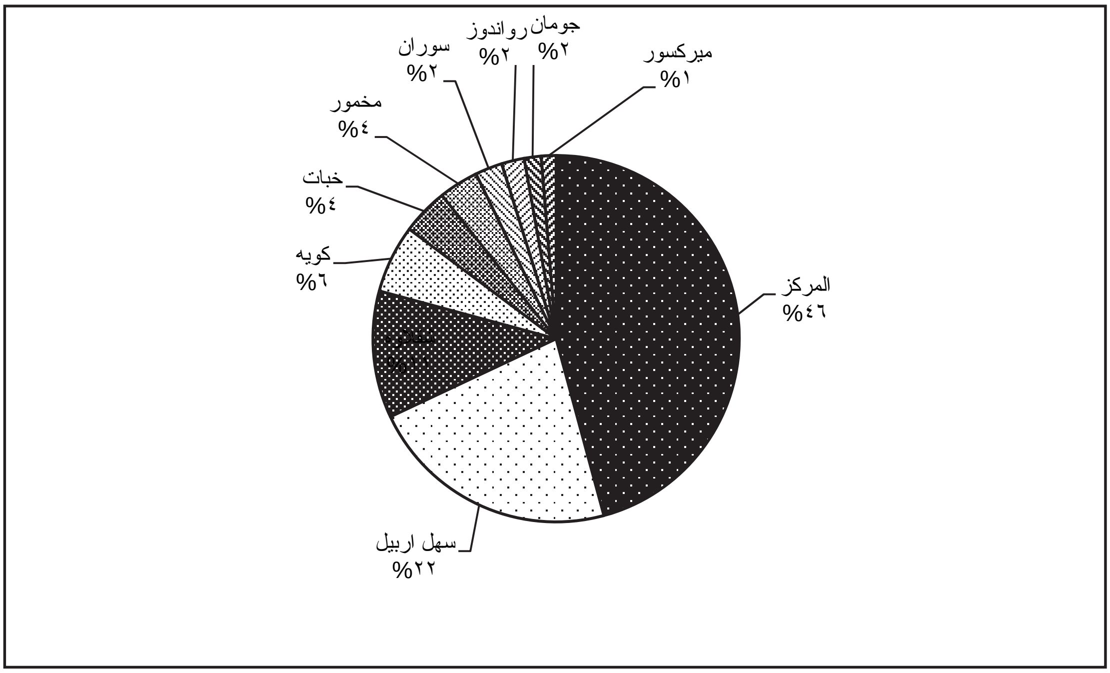

المصدر: من عمل الباحث بالاعتماد على الجدول(٢)

٣- قياس التركز الصناعي للصناعات الغذائية

يناقش هذا الجزء من البحث القياس الكمي للتركز والتشتت الصناعي لوحدات الصناعات الغذائية في المحافظة وكيفية انتشارها المكاني في الوحدات المكانية (الأقضية) من خلال استخدام معادلة قياس حاصل الموقع (Coefficient of Location Quotient)**، الذي يعني النسبة المئوية التي تستحوذ عليها اكبر وحدة مكانية حجماً أو يستحوذ عليها عدد معين من الوحدات المكانية من المقدار الكلي المقسم، اذ يعكس لنا مقياس نسبة التركز قدرة المقارنة بين التركز لعدد من القطاعات الصناعية المختلفة، كما في الجدول (٣) الذي يبين نسبة التركز الموقعي لوحدات الصناعات الغذائية على مستوى الوحدات المكانية (الأقضية) في محافظة أربيل، والذي يتمثل في المجاميع الأتية (الخارطة ٢):

المجموعة الأولى: الوحدات المكانية ذات درجة التركز العالي جداً (أكثر من ١٠ فروع)

المجموعة الثانية: الوحدات المكانية ذات درجة التركز العالي (٧- اقل من ١٠ فروع)

المجموعة الثالثة: الوحدات المكانية ذات درجة التركز المتوسط (٥- اقل من ٧ فروع)

المجموعة الرابعة: الوحدات المكانية ذات درجة التركز العالي (اقل من ٥ فروع)

المجموعة الأولى:

تضم هذه المجموعة الوحدات المكانية التي تتركز فيها أكثر من (١٠) فروع من الصناعات الغذائية، وتشمل (٣) أقضية، اذ يأتي في مقدمتها قضاء المركز وبتركز عالي (١٣) فرعاً اي مايشكل (٦٨,٤٪) من مجموع فروع الصناعات الغذائية، تتمثل بالدرجة الاساس بصناعة المرطبات والمثلجات وصناعة الحلويات والمعجنات وصناعة منتجات الالبان والمياه المعدنية، بالاضافة الى صناعة تحضير اللحوم والمواد الغذائية الجاهزة والشبس والذرة والمعكرونة، ويضم كذلك قضاء سهل أربيل وبواقع(١١) وحدة صناعية اي ما يعادل (٥٧,٨٪) من مجمل فروع الصناعات الغذائية بحيث تاتي صناعة طحن الحبوب بالمطاحن الحديثة وصناعة الثلج والراشي والشبس والذرة بالمراتب المتقدمة، فضلا عن صناعة الزيوت النباتية وتعبئة المكسرات والمعكرونة والشعرية وانتاج الطرشي والمياه المعدنية.

يأتي بعدها قضاء خبات بواقع (١٠) فروع اي نحو ما يقارب(٥٢,٦٪) من مجموع الصناعات الغذائية، تعد صناعة تهيئة المواد الغذائية والكبة والهمبركر والشعرية والمعكرونة والجبس من الصناعات الاساسية في القضاء، بالاضافة الى صناعة الطحين والماطحن الحديثة وانتاج الراشي وتهيئة اللحوم وغيرها من الصناعات الغذائية المتركزة (الجدول ٣).

المجموعة الثانية:

تسيطر هذه المجموعة على وحدتين مكانيتين تتراوح درجة تركز انشطتها الصناعية بين (٧- اقل من ١٠) فروع، يأتي قضاء شقلاوه في المقدمة وبنسبة (٤٢٪) من مجموع الفروع الصناعية وبواقع(٨) فروع تتمثل في معظمها بصناعة الحلويات والمعجنات والمرطبات والمثلجات وصناعة النبيذ والخل والزيوت النباتية والهمبركر والكبة وتعبئة الجرزات، ويلعب النشاط السياحي دوراً مهما في تركز هذه الأنشطة الصناعية في المنطقة المذكورة، يأتي بعدها قضاء مخمور وبواقع(٧)فروع اي مايشكل(٣٦,٨٪) من المجموع، من اهم وحدداتها الصناعية هي صناعة الطحين بالمطاحن الحجرية القديمة وصناعة المياه المعدنية والغازية والثلج والمرطبات والشبس والذرة، بالاضافة الى صناعة الطحين بالطرق الفنية الحديثة.

جدول رقم (٣)

نسبة التركز الموقعي للصناعات الغذائية في الوحدات المكانية (الأقضية)

في محافظة أربيل لعام ٢٠١١

ت	المجاميع	عدد الفروع الصناعية المتركزة	عدد الوحات المكانية	الوحدات المكانية
١	**المجموعة الأولى**	١٠ فأكثر	٣	المركز – سهل أربيل – خبات
٢	**المجموعة الثانية**	٧- أقل من ١٠	٢	شقلأوة – مخمور
٣	**المجموعة الثالثة**	٥-أقل من ٧	٣	كوية – سوران – رواندوز
٤	**المجموعة الرابعة**	أقل من ٥	٢	جومان – ميركسور

من عمل الباحث بالاعتماد على الملحق (٣)

المجموعة الثالثة

تشمل هذه المجموعة ثلاثة أقضية يترأوح عدد فروعها الصناعية المتركزة بين (٥- اقل من ٧) وهي أقضية كويه وسوران ورواندوز، اذ تتركز(٦) وحدات صناعية في الأول والثاني وبنسبة(٢٦,٣٪) من المجموع لكليهما، وتضم صناعة الطحين (المطاحن الحجرية والفنية) وتنقية الملح وانتاج الثلج وتهيئة اللحوم والمجازر في قضاء كوية، في حين تتمثل بصناعة المياه المعدنية والخبز والصمون والمرطبات والمجازر والمطاحن الحجرية القديمة، أما فيما يخص قضاء رواندوز فأنها تمتلك (٥) فروع صناعية متركزة تشمل صناعة الطحين ومجازر اللحوم وصناعة الثلج، بالاضافة إلى صناعة العصير والنبيذ والحلويات والمعجنات.

خارطة رقم (٢)

نسبة التركز الموقعي لوحدات الصناعات الغذائية على مستوى الوحدات المكانية(الأقضية)

في محافظة أربيل لعام ٢٠١١

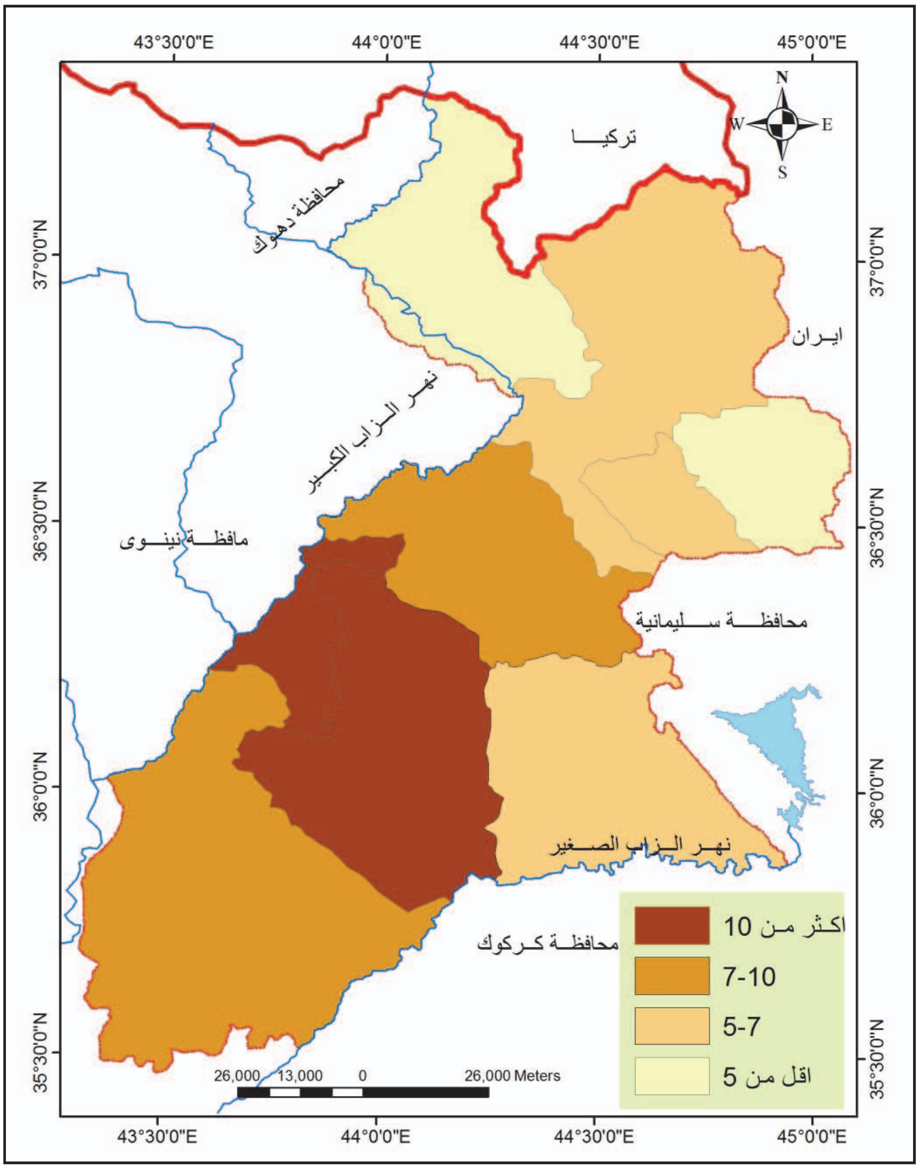

من عمل الباحث بالاعتماد على برنامج(ARC-GIS) ومخرجات النظام الاحصائي(SPSS)

المجموعة الرابعة

تتكون هذه المجموعة من الوحدات المكانية التي تتركز فيها أقل من (٤) فروع صناعية، اذ تظهر في قضائي جومان وميركسور وبواقع (٤) فروع للأول و(٣) فروع للثانية التي في معظمها عبارة عن صناعات مشتركة بينهما كما في صناعة الطحين بالمطاحن القديمة وصناعة الخبز والصمون والثلج، بالاضافة الى تركز صناعة المياه المعدنية في قضاء جومان.

٤- قياس التنوع الصناعي للصناعات الغذائية

يحدد هذا المقياس التنوع الصناعي داخل منطقة ما أو إقليم ما من حيث مدى الانتشار للتنوع أو التخصص الصناعي، وهو على عكس قياس التخصص الصناعي، التي تعني وجود صناعة واحدة غالبة على النمط الصناعي السائد في المنطقة أو الإقليم، والتنوع الصناعي يعني تواجد انشطة صناعية مختلفة الانتاج ومتعددة الاغراض(١٠)، عليه فإن هذا المقياس يوضح لنا كيفية إنتشار وتركز النشاط الصناعي لمنطقة ما لاحدى الأنشطة الصناعية أو لقطاع صناعي بأكملة، وفي المقابل فإنها تعني أيضا الصناعات السائدة(المتنوعة) في تلك المنطقة أو الإقليم قياساً بالأنشطة الصناعية الأخرى، وهناك عدة طرق لقياس التنوع الصناعي منها :

١- طريقة منحنى لورنز(M.Lorenz) (١١).
٢- طريقة تريس(C.Tress).
٣- طريقة روجرز(A.Rodgers)
٤-طريقة جبس- مارتن(Martin-Gtibs) .

لقد تم الاعتماد على طريقة جبس- مارتن (Martin-Gtibs) لاستخراج دليل التنوع للصناعات الغذائية في محافظة أربيل، كونهما من أكثر الطرق ملائمة مع طبيعة بيانات دراستنا، ولانها من الطرق المناسبة لقياس التنوع ضمن نشاط صناعي معين، فضلاً عن كونهما من أفضل الطرق في حالة وجود قيم متطرفة في توزيعها(اي ان قيمة المدى كبيرة) ينحصر قيمة هذا الدليل بين(٠-١) فكلما كانت النتيجة قريبة من الواحد تعني تنوع عال في ذلك النشاط، وكلما اقترب من الصفر تعني التخصص أو التنوع القليل(١٢).

$$\text{دليل التنوع} = 1 - \frac{\text{مج س}^2}{(\text{مج س})^2}$$

تشير نتائج تطبيق دليل التنوع للصناعات الغذائية في منطقة الدراسة وحسب الوحدات المكانية (الجدول٤) الى أن قيمة دليل التنوع العام للصناعات الغذائية في المحافظة بلغ (٠,٨٧) وهذا قريب من العدد واحد (١) مما يعني ان الصناعات الغذائية في المحافظة بشكل عام تميل الى التنوع أكثر من التخصص، وأن التباين يكاد يكون محدوداً بين الأقضية، بحيث يمكن تقسيمها الى فئتين:

الجدول رقم(٤)
قيم دليل التنوع الصناعي للصناعات الغذائية
في محافظة أربيل لعام ٢٠١١

ت	الأقضية	قيمة دليل التنوع	ت	الأقضية	قيمة دليل التنوع
١	المركز	٠,٨٦	٦	مخمور	٠,٨٥
٢	دەشتی هەولیر	٠,٨٧	٧	سوران	٠,٧١
٣	شقلأوه	٠,٨٥	٨	رواندوز	٠,٧٦
٤	كويه	٠,٦٨	٩	جومان	٠,٧٦
٥	خبات	٠,٨٩	١٠	ميركسور	٠,٦٤
				المحافظة	٠,٨٣

من عمل الباحث بالاعتماد على معادلة التنوع الصناعي والملحق(٢)

الفئة الأولى: تشمل الوحدات المكانية التي ترتفع فيها درجة التنوع الصناعي عن قيمة التنوع العام للمحافظة التي بلغت (٠,٨٣) وتشمل أقضية خبات (٠,٨٩) **ودەشتی هەولیر** (٠,٨٧) و المركز(٠,٨٦) وشقلأو ومخمور(٠,٨٥) لكليهما، اي ان هذه الأقضية الخمسة تتمتع بدرجة تنوع عال في فروع الصناعات الغذائية.

الفئة الثانية: تضم الأقضية التي تقل فيها درجة التنوع الصناعي عن درجة التنوع العام للمحافظة، اذ يلاحظ ان قضائي جومان ورواندوز قريبين من المعدل العام وبواقع (٠,٧٦) لكليهما، في حين تبتعد الأقضية الأخرى عن المعدل وبدرجة (٠,٧١) في قضاء سوران و(٠,٦٨) في قضاء كوية وتصل الى ادناها في قضاء ميركسور وبدرجة (٠,٦٤).

بعد تحديد الأنماط الإقليمية للتوزيع الجغرافي لوحدات الصناعات الغذائية في أقضية محافظة أربيل لابد من قياس العلاقة بين مناطق التركز الصناعي ومناطق التنوع بغية التأكد من الترابطات الصناعية بين وحدات هذه الصناعة ومناطق تواجدها وقوة التشابك الصناعي بين هذه الانماط التويعية، علية فقد تم استخدام معامل الارتباط البسيط لقياس العلاقة بين الصناعات المتركزة ودرجة تنوعها الصناعي، اذ تبين أن هناك علاقة طردية قوية موجبة بين الصناعات المتركزة وتنوعها في المحافظة بحيث بلغت قيمة الارتباط (٠,٨٠) كما في الجدول (٥)، اي بمعنى اخر انه كلما كان هناك صناعات متركزة في المحافظة يقابلها تنوع في هيكلية الصناعات الغذائية.

خارطة رقم (٣)
معامل التنوع الصناعي للصناعات الغذائية على مستوى الوحدات المكانية(الأقضية)
في محافظة أربيل لعام ٢٠١١

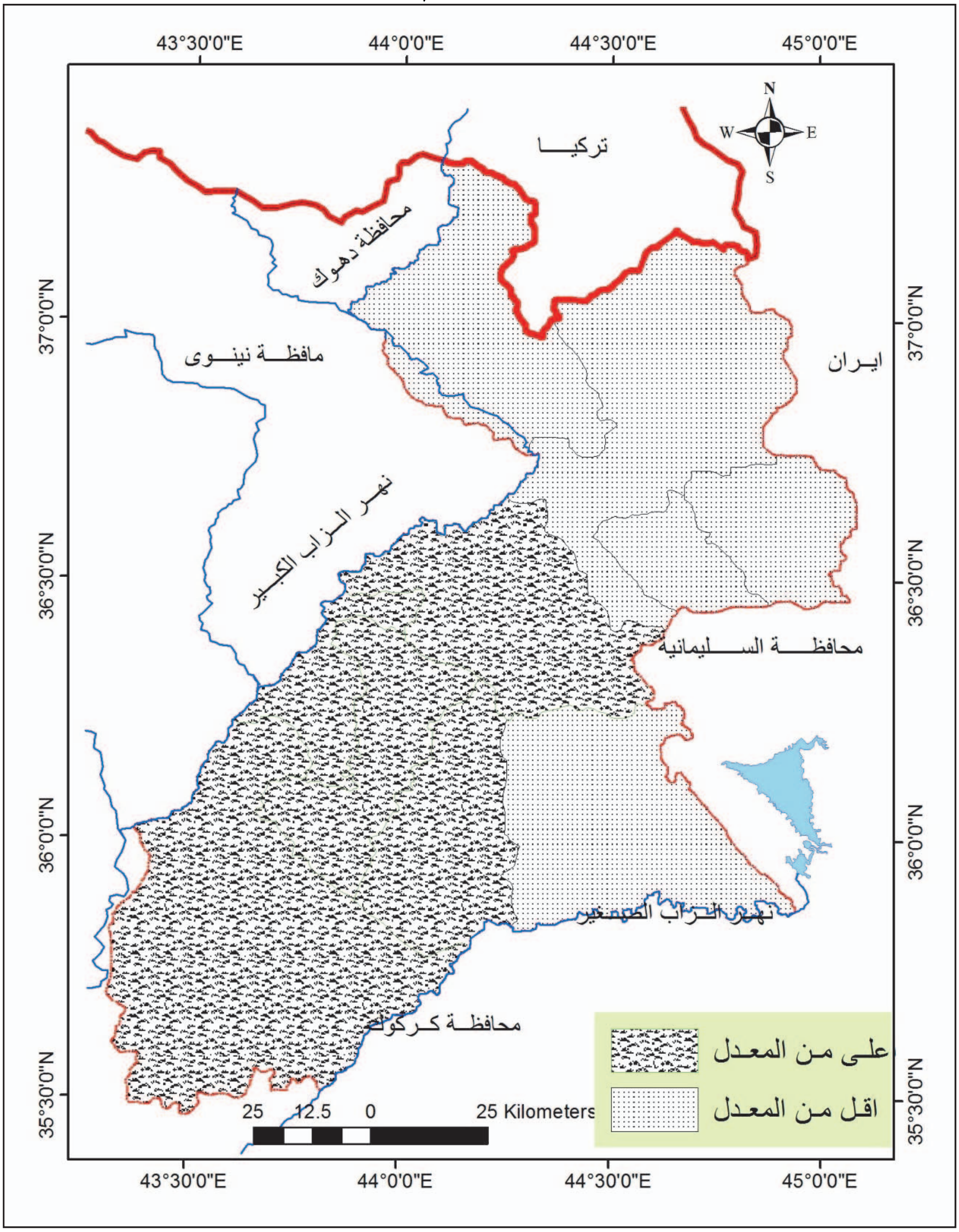

من عمل الباحث بالاعتماد على برنامج(ARC-Gis) ومخرجات النظام الاحصائي(SPSS)

الجدول (٥)

قيمة معامل الارتباط بين نسبة التركز والتنوع الصناعي للصناعات الغذائية في محافظة أربيل

Correlations

		Concentration	Diversity
Concentratior	Pearson Correlatio	1	.800**
	Sig. (2-tailed)		.005
	N	10	10
Diversity	Pearson Correlatio	.800**	1
	Sig. (2-tailed)	.005	
	N	10	10

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

من عمل الباحث بالاعتماد على البرنامج الاحصائي(SPSS).

الاستنتاجات

بعد دراسة التوزيع الإقليمي للصناعات الغذائية في محافظة اربيل، والتطرق الى أهم خصائصها من حيث التركز الصناعي أو تنوعها، يمكن التوصل الى النتائج الاتية:

١- اظهرت الدراسة بأن الصناعات الغذائية تعد من الصناعات المهمة في المحافظة ولاسيما كونها تعتمد بشكل رئيسي على المواد الأولية المتوفرة محلياً، وتقوم بتوفير منتجات غذائية مختلفة لسكان المحافظة خاصة والإقليم بشكل عام.

٢- أظهرت نتائج التركز الصناعي وحاصل الموقع بان هناك تركزاً موقعياً لمعظم فروع الصناعات الغذائية في المحافظة ولاسيما صناعة الخبز والصمون والثلج والمرطبات.

٣- يعد سمة التنوع الصناعي سمة بارزة في الصناعات الغذائية في المحافظة بشكل العام، اذ بلغ درجة تنوعها الصناعي(٠,٨٣) اي أنه ذات تنوع صناعي عال.

٤- هناك تباين قليل في درجة التنوع الصناعي من قضاء الى اخر، بحيث تصل الى اعلاها في قضاء خبات(٠,٨٩) وتصل الى أدنى قيمة لها في قضاء ميركسور(٠,٦٤).

٥- تبين من خلال استخدام معامل الارتباط بأن هناك علاقة طردية قوية وموجبة بين نسبة التركز الصناعي ودرجة تنوعها إذ بلغت نحو(٠,٨٠).

المقترحات

١- تشجيع الصناعات الغذائية التي تعتمد على المواد الأولية المتوفرة محلياً في محافظة أربيل كصناعة الطحين والالبان ومنتجاتها وصناعة العصائر والنبيذ ومنتجات التعليب والمواد الغذائية الجاهزة، الأمر الذي ينعكس ايجابياً على القطاعات الاقتصادية الأخرى ولاسيما القطاع الزراعي الذي يعد سمه مميزة لمنطقة الدراسة.

٢-العمل على ايجاد اسواق خارجية لتصريف المنتوجات الغذائية، ولاسيما التي تتوفر موادها الأولية وبشكل كبير، كما في صناعة الطحين والمياه المعدنية والغازية، ولاسيما أن الموقع الجغرافي لمنطقة الدراسة القرب من محافظات(نينوى ودهوك وكركوك والسليمانية) يعد عاملاً مساعداً لذلك.

٣- ضرورة العمل على اعداد تخطيط مستقبلي في توطين الأنشطة الصناعية في الأقضية الفقيرة صناعياً، وبالاخص في تلك الاجزاء التي تتوفر فيها مقومات الانتاج الصناعي.

٤-لابد من الاهتمام الجدي بحماية المنتجات المحلية من المنافسة الاجنبية لها من خلال قانون للتعريفة الكمركية وفرض الرسوم على المنتجات المماثلة التي تدخل الإقليم والمحافظة من الخارج.

٥-الاهتمام الكافي الكافي بالدعاية والاعلام لنشر وتعريف المستهلك بالمنتجات المحلية والوطنية وابراز مستوى الجودة والنوعية العالية لها مقارنة بالكثير من المنتجات الاجنبية التي لاتتمتع بنفس الجودة والنوعية المميزة للمنتجات الوطنية.

الهوامش

(١) - عبد الزهرة علي الجنابي، الجغرافيا الصناعية، ط١، دار صفاء للنشر والتوزيع، الاردن، عمان، ٢٠١٢، ص١٦٣.

* - بشكل عام ينقسم التوزيع الجغرافي للانشطة الصناعية الى نمطين، أولهما يسمى النمط الإقليمي وتشمل(التركز-التشتت، التنوع- التخصص)، اما الثاني فإنها تعرف بالنمط الموقعي وتشمل على (النقطة الصناعية، المنطقة الصناعية، الإقليم الصناعي، النطاق الصناعي).

للمزيد عن الانماط الموقعية انظر: محمد ازهر سعيد السماك، جغرافية الصناعة بمنظور معاصر، دار ابن الاثير للطباعة والنشر، جامعة الموصل، الموصل، ٢٠٠٨، ص٨٧.

(2) –H.D.wats,Industrial Geography,Johan Wily & Sons Inc. , U.S.A ,1987,p84.

(٣) احمد حبيب رسول، جغرافية الصناعة، ط٢، دار النهضة العربية، بيروت، لبنان، بدون سنة طبع، ص١٢١.

(٤) - محمد ازهر سعيد السماك وعباس علي التميمي، أسس جغرافية الصناعة وتطبيقاتها، مطابع جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٧، ص ٢٤٤.

(5) –R.L.Patni,Anew method for measuring locational changes in manufacturing Industry , Eco.geog.Vo1 ,1968,p216.

(٦) - احمد حبيب رسول وعبد خليل فضيل، جغرافية العراق الصناعية، مطابع جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٤، ص٢٩٣.

(٧) - محمد ازهر سعيد السماك، قياس التنوع الصناعي وتطبيقاته في العراق، مجلة تنمية الرافدين، العدد ٢١، ١٩٨٧، ص١٤٦.

(٨) - محمد محمود الديب، التنوع الصناعي وقياسة، مجلة كلية الاداب، جامعة عين شمس، مجلد، ١٣، القاهرة، ١٩٧٣، ص ٢٧٤.

(٩)- إقليم كوردستان العراق، وزارة التخطيط، المجموعة الاحصائية للإقليم، قسم المساحة والترقيم، بيانات عن محافظة أربيل، غير منشورة، ٢٠١٠.

** هناك اتجاهان لقياس التركز، الأول يختص بقياس حالة التركز، اي درجة التركز في فترة معينة(موضوع بحثنا)، اما

الثاني فيختص بقياس عملية التركز، اي قياس التغيرات التي تحدث للتركز الصناعي خلال فترة زمنية معينة، هناك العديد من الطرق المستخدمة في قياس التركز الصناعي منها (طريقة منحنى لورنز، معامل جينى، مقياش هرشمان-هرفندال)، للمزيد عن ذلك انظر:

-M.Sawyer.the Economics of industrial Firm ;Theory,Evidence and Police,London,Croom Helm,1981,p28-31.
-W.Shepherd, the Economics of industrial Organization,Englewood Clifis,Prentice Hall,1979,p180-181.

*** اذا كانت قيمة المعادلة أكثر من (واحد عدد صحيح) فانه يدل على ان هذه الصناعة متركزة وتحظى باهمية نسبية تفوق المعدل العام، اما اذا كان الناتج اقل من (واحد عدد صحيح) فانه يدل على ان الصناعة غير متركزة بل قائمة فقط، وانها تحظى باهمية نسبية تقل عن المعدل العام (الملحق رقم ٣) للمزيد عن ذلك انظر:

- محمود صديق زين واحمد سعيد بامخرمة، قياس التركز الصناعي في المملكة العربية السعودية، مجلة جامعة الملك عبدالعزيز، العدد ٣، ١٩٩٠، ص ٤٩.

(١٠) - سعد جاسم محمد واخرون، جغرافية الصناعة (أسس وتطبقيات وتوزيعات مكانية)، ط١، مطبعة دار الشموع الثقافية، بنغازي، الجماهير العربية الليبية، ٢٠٠٢، ص٢٤٧.

(١١) - محمد ازهر سعيد السماك واخرون، اسس جغرافية الصناعة وتطبيقاتها، المصدر السابق، ص٢٧٥.

(١٢) عيسى علي ابراهيم، الاساليب الاحصاءية والجغرافية، ط١، دار المعارف الجامعية، الاسكندرية، ص١٤١-١٤٧.

المصادر

المصادر العربية

١- ابراهيم، عيسى علي، الاساليب الاحصاءية والجغرافية، ط١، دار المعارف الجامعية، الاسكندرية، ٢٠٠٣.

٢- الجنابي، عبد الزهرة علي، الجغرافيا الصناعية، ط١، دار صفاء للنشر والتوزيع، الاردن، عمان، ٢٠١٢.

٣- الديب، محمد محمود، التنوع الصناعي وقياسة، مجلة كلية الاداب، جامعة عين شمس، مجلد، ١٣، القاهرة، ١٩٧٣.

رسول، احمد حبيب، جغرافية الصناعة ط٢، دار النهضة العربية، بيروت، لبنان، بدون سنة طبع.

رسول، احمد حبيب وعبد خليل فضيل، جغرافية العراق الصناعية، مطابع جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٤.

زين، محمود صديق واحمد سعيد بامخرمة، قياس التركز الصناعي في المملكة العربية السعودية، مجلة جامعة الملك عبدالعزيز، العدد ٣، ١٩٩٠.

السماك، محمد ازهر سعيد، وعباس علي التميمي، أسس جغرافية الصناعة وتطبيقاتها، مطابع جامعة الموصل، الموصل، ١٩٨٧.

السماك، محمد ازهر سعيد، جغرافية الصناعة بمنظور معاصر، دار ابن الاثير للطباعة والنشر، جامعة الموصل، الموصل، ٢٠٠٨.

السماك، محمد ازهر سعيد، قياس التنوع الصناعي وتطبيقاته في العراق، مجلة تنمية الرافدين، العدد ٢١، ١٩٨٧.

محمد، سعد جاسم واخرون، جغرافية الصناعة(أسس وتطبيقات وتوزيعات مكانية)، ط١، دار شموع الثقافة، الجماهيرية العربية الليبية، ٢٠٠٢.

٩- إقليم كوردستان العراق، وزارة التخطيط، المجموعة الاحصائية للإقليم، قسم المساحة والترقيم، بيانات عن محافظة أربيل، غير منشورة، ٢٠٠٨.

٢- المصادر الاجنبية:

—H.D.wats,Industrial Geography,Johan Wily & Sons Inc. , U.S.A ,1987.

-M.Sawyer.the Economics of industrial Firm ;Theory,Evidence and Police,London,Croom Helm,1981.

R.L.Patni,Anew method for measuring locational changes in manufacturing Industry , Eoo.geog.Vo1 ,1968.

4-.-W.Shepherd, the Economics of industrial Organization,Englewood Clifis,Prentice Hall,1979,p180-

الملاحق

الملحق رقم (١)

التوزيع الجغرافي لوحدات الصناعات الغذائية في محافظة اربيل لعام ٢٠١١

ت	نوع الصناعة	المركز	دەشتى هەولێر	شقلاوه	كويه	خبات	مخمور	سوران	رواندز	جومان	ميركسور	المجموع
١	الخبز والصمون	١٢٩	٢٨	١٩	٣٢	٩	١٠	١٤	١٠	٨	٩	٢٦٨
٢	المرطبات والمثلجات	٩٤	٢١	٢٥	١١	٧	٧	٥	٦	٣	٣	١٨٢
٣	الحلويات والمعجنات	٤٤	١٢	٢٥	٩	٣	٣	٢	٧	١	٢	١٠٧
٤	الثلج	١٤	١١	٤	٣	٢	٣	٢	٢	١	١	٤٣
٥	الطرشي والمخللات	٢٦	٩	٥	٢	٣	٢	١	١	١	١	٤٨
٦	تنقية وتعبئة الملح	٩	٢	١	١	–	–	–	–	–	–	١٣
٧	منتجات الالبان	١١	٢	٦	–	٢	١	–	–	–	–	٢٢
٨	الشعرية والمعكرونة	١٤	٥	٣	–	٢	١	–	–	–	–	٢٥
٩	المياه المعدنية والغازية	١١	٣	١	–	٢	٢	١	–	١	–	٢١
١٠	الراشي	٥	٢	٣	–	١	١	–	–	–	–	١٢
١١	العصير والنبيذ والخل والدبس	١٢	٤	٧	٢	١	–	١	١	١	–	٢٩
١٢	تعبئة الجرزات والحبوب	١٤	٣	٢	–	–	–	–	–	–	–	١٩
١٣	مجازر اللحوم	٤	٢	١	١	١	١	١	١	١	١	١٤
١٤	تحضير اللحوم	٩	٢	٢	–	–	–	–	–	–	–	١٣
١٥	الزيوت النباتية	٥	٢	٢	–	–	–	–	–	–	–	٩
١٦	الشبس والذرة	١٣	٥	٢	١	١	١	–	–	–	–	٢٣
١٧	الكبة والهمبركر	٢١	٤	٦	–	٣	١	–	–	–	–	٣٥
١٨	المطاحن الحجرية	١١	٤	٤	٤	٥	٤	٦	٢	٢	١	٤٣
١٩	المطاحن الحديثة	٣	٩	–	١	١	١	–	–	–	–	١٥
المجموع		٤٤٦	١٣٠	١١٨	٦٧	٤٣	٣٨	٣٣	٣٠	١٩	١٨	٩٤

المصدر: اقليم كوردستان العراق، وزارة التخطيط، هيئة احصاء الاقليم، قسم الاحصاء الصناعي، بيانات منشورة،٢٠١١.

الملحق رقم (٢)

التوزيع الجغرافي للايدي العاملة في الصناعات الغذائية في محافظة اربيل لعام ٢٠١١

ت	نوع الصناعة	المركز	دەشتى هەولێر	شقلاوه	كويه	خبات	مخمور	سوران	رواندز	جومان	ميركسور	المجموع
١	الخبز والصمون	٥٢٥	٢٥٨	٦٢	١٤٢	٣٩	٤٢	٥٣	٣٢	٢٧	٣٢	١٢١٢
٢	المرطبات والمثلجات	٣٥٩	١١٤	٩١	٢٨	١٨	٣٢	١٢	١١	٩	٧	٦٨١
٣	الحلويات والمعجنات	٢٩٦	٣٢	١٤٥	٢٩	١١	٩	٨	٢٢	٤	٥	٥٦١
٤	الثلج	٤١	٦٨	١٩	١٣	٩	١١	٨	٨	٣	٤	١٨٤
٥	الطرشي والمخللات	١١٢	٧٠	٢٦	٧	١٠	٣	٣	٢	٣	٢	٢٣٨
٦	تنقية وتعبئة الملح	٣٧	١٤	٤	٥	–	–	–	–	–	–	٦٠
٧	منتجات الالبان	١٤١	٤٢	٢١	–	١٨	٦	–	–	–	–	٢٢٨
٨	الشعرية والمعكرونة	٦١	٣٣	١١	–	٨	٤	–	–	–	–	١١٧
٩	المياه المعدنية والغازية	٧٧	٢٤	٥	–	٩	١١	٥	–	٣	–	١٣٤
١٠	الراشي	٢٤	٢٤	٩	–	٣	٢	–	–	–	–	٦٢
١١	العصير والنبيذ والخل والدبس	٧٦	٢١	٢٨	٧	٤	–	٣	٤	٣	–	١٤٦
١٢	تعبئة الجرزات والحبوب	٤٩	١٩	٩	–	–	–	–	–	–	–	٧٧
١٣	مجازر اللحوم	١٧	١١	٤	٥	٤	٣	٥	٥	٤	٣	٦١
١٤	تحضير اللحوم	٢٢	١٢	٧	–	–	–	–	–	–	–	٤١
١٥	الزيوت النباتية	٢٢	١٣	١٠	–	–	–	–	–	–	–	٤٥
١٦	الشبس والذرة	٤١	٢٢	١١	٤	٥	٤	–	–	–	–	٨٧
١٧	الكبة والهمبركر	٧١	٢٣	٢٨	–	١٤	٥	–	–	–	–	١٤١
١٨	المطاحن الحجرية	١٩	١٦	٩	١١	١٥	١٣	١١	٥	٧	٣	١٠٩
١٩	المطاحن الحديثة	٤٢	١٦٩	–	١٤	١٦	١٣	–	–	–	–	٢٥٤
المجموع		٢٠٣٢	٩٨٥	٤٩٩	٢٦٥	١٨٣	١٥٨	١٠٨	٨٩	٦٣	٥٦	٤٤٣٨

المصدر: اقليم كوردستان العراق، وزارة التخطيط، هيئة احصاء الاقليم، قسم الاحصاء الصناعي، بيانات منشورة،٢٠١١.

الملحق رقم (٣)

نسبة التركز الموقعي لوحدات الصناعات الغذائية في اقضية محافظة اربيل لعام ٢٠١١

ت	نوع الصناعة	المركز	سهل اربيل	شقلاوه	كويه	خبات	مخمور	سوران	رواندز	جومان	ميركسور
١	الخبز والصمون	٠.٩٤	٠.٩٦	٠.٤٥	١.٢٣	٠.٧٨	٠.٩٧	١.٨٠	١.٣٢	١.٥٦	٢.١٠
٢	المرطبات والمثلجات	١.١٥	٠.٧٥	١.١٩	٠.٦٨	٠.٦٤	١.٣٢	١.١٢	٠.٨٠	٠.٩٣	٠.٨١
٣	الحلويات والمعجنات	١.١٥	٠.٢٥	٢.٣٠	٠.٨٦	٠.٤٧	٠.٤٥	٠.٥٨	١.٩٦	٠.٥٠	٠.٧٠
٤	الثلج	٠.٤٨	١.٦٦	٠.٩٢	١.١٨	١.١٨	١.٦٨	١.٧٨	٢.٢٧	١.١٤	١.٧٢
٥	الطرشي والمخللات	١.٢٠	١.٣٢	٠.٩٧	٠.٤٩	١.٢٠	٠.٣٥	٠.٥١	٠.٦٣	٠.٨٨	٠.٩١
٦	تنقية وتعبئة الملح	١.٣٤	٠٥.١	٠.٥٩	١.٣٩	----	----	----	----	----	-----
٧	منتجات الالبان	١.٣٥	١.١٣	٠.٨٢	----	٠.٩١	٠.٧٤	----	----	----	-----
٨	الشعرية والمعكرونة	١.١٣	١.٢٧	٠.٨٣	----	١.٦٦	٠.٩٦	----	----	----	-----
٩	المياه المعدنية والغازية	١.٢٥	٠.٨٠	٠.٣٣	----	١.٦٣	٢.٣٠	١.٥٣	----	١.٥٧	-----
١٠	الراشي	٠.٨٦	١.٧٤	٠.٢٩	----	١.١٧	٠.٩٠	----	----	----	-----
١١	العصير والنبيذ والخل والدبس	١.١٣	٠.٦٤	١.٧٠	٠.٨٠	٠.٦٦	----	٠.٨٤	١.٣٦	٠.٤٤	-----
١٢	تعبئة الجرزات والحبوب	١.٣٩	١.١١	١.٤٠	----	----	----	----	----	----	-----
١٣	مجازر اللحوم	٠.٦١	٠.٨١	٠.٥٨	١.٣٧	١.٥٩	١.٣٨	٣.٣٧	٤.٨٠	٠.٦١	٠.٩٠
١٤	تحضير اللحوم	١.١٧	١.٣١	١.٥١	----	----	----	----	----	----	-----
١٥	الزيوت النباتية	١.٠٦	١.٣٠	١.٩٧	----	----	----	----	----	----	-----
١٦	الشبس والذرة	١.١٣	١.١٤	١.١٢	٠.٧٧	١.٣٩	١.٢٩	----	----	----	-----
١٧	الكبة والهمبركر	١.١٠	٠.٧٣	١.٧٦	----	٢.٤٠	٠.٩٨	----	----	----	-----
١٨	المطاحن الحجرية	٠.٣٨	٠.٦٤	٠.٧٣	١.٦٩	١.١١	٣.٣٥	٤.١٥	٢.٢٩	٤.٥٢	٢.١٨
١٩	المطاحن الحديثة	٠.٣٦	٢.٩٠	----	١.١٢	١.٥٢	١.٤٣	----	----	----	-----
	عدد الصناعات المتركزة	١٣	١١	٨	٦	١٠	٧	٦	٥	٤	٣

المصدر: من عمل الباحث بالاعتماد على معادلة نسبة التركز الموقعي المذكور في متن البحث.

پوختە بە زمانی كوردی

جیاوازی شوێنجێی شێوازە هەرێمیەكانی پیشەسازییە خۆراكیەكان لە پارێزگای هەولێر

كرداری بە پیشەسازی بوون ڕۆڵێكی سەرەكیو گرنگی هەیە لە پێشخستنی پرۆسەی ئابووری هەر وڵاتێكو هەڵسانەوەی لە بارودۆخی هەڵوسانو بێ بازاڕیو دواكەوتوویی ئابووری بۆ خۆشگوزەرانیو گەیشتن بە كرداری پەرەپێدان بەمەش دەبێتە هۆی زیادبوونی تێكڕای گەشە لە داهاتی نەتەوەییو دواتر دەبێتە هۆی فرأوان بوونو زیادبوونی بڕی بەرهەم لەلایەكو بەرزبوونەوەی ئاستی بژێوی دانیشتوان لەلایەكی ترەوە، لە ئەنجامی دەرهأوێشتەی كرداری بە پیشەسازی بوونیش دەبێتە هۆی پەرەپێدانو پێشخستنی كەرتەكانی تری ئابووری وەك كەرتی كشتوكاڵیو بازرگانی.

ئامانج لەم لێكۆڵینەوەیە چۆنیەتی دابەش بوونی شێوازە هەرێمیەكانی پیشەسازیە خۆراكیەكان لە پارێزگای هەولێر بە پشت بەستن بە كۆمەڵێك ئامأژەی پیشەسازی، پاشان پێوانەی بواری بوونی ئەم شێوازانە لە نأوچەی لێكۆڵینەوەو دیاری كردنی شێوازی دابەش بوونی جوگرافیانە لە قەزاكانی پارێزگاكەو بەرأوردكردنی ئاماری(چەندێتیی) بە پێوەرەكانی گردبوونەوەو جۆرأوجۆری پیشەسازیو دیاری كردنی هێزی پەیوەندی نێوانیانە بە هۆی بەكارهێنانی كرداری هأوكۆلكەی پەیوەندی، دواتر گەیشتنە بە چۆنیەتی بڵاوبوونەوەی شێوازی شوێنیو پلەی بوونیان لە یەكە كارگێڕیەكانی پارێزگاكە.

لەم لێكۆڵینەوە جیأوازیەكی ڕوونو ئاشكرا بەدی دەكرێ لە شێوازی دابەش بوونی جوگرافیای ئەو ئامأژە پیشەسازیانە لە یەكە كارگێڕیەكان بە جۆرێك قەزای نأوەند بە پلەی یەكەم دێت لە ڕووی ژمارەی دامەزرأوە پیشەسازیەكانو كرێكاران كە ڕێژەكەی دەگاتە (٤٧,٣٪)و (٤٥,٨٪)، پاشان ئەوانی تر دێن، هەروەها شێوازی گردبوونەوەی پیشەسازیو جۆرأوجۆری پیشەسازی هێمایە بۆ دیاریكردنی شێوازەكانی هەرێمەكە بۆ پیشەسازی خۆراكی لە پارێزگاكە، ئەم جۆرە پیشەسازیانە بە پلەی یەكەم پشت دەبەستن بە بازاڕە نأوخۆییەكان كە دانیشتوانەكەی بەكاربەری ڕاستەوخۆی بەرهەمەكەانن وەك پیشەسازی بەرهەمی سەمونخانەو نانەواخانەو شیرنەمەنیو ساردەمەنیو سەهۆڵو كەلوپەلی خۆراكی ئامادەكرأو.

پارێزگای هەولێر یەكێكە لە پارێزگا دەوڵەمەندەكان بە توانستەكانی ئەم پیشەسازیانە كە كەرستەی سەرەتایی نأوخۆیینو بەشداری پیشەسازی دەكەن بەمەش دەبێتە هۆی جێگیربوونی ج پیشەسازی خۆراكی، سەرەڕای فەراهەم بوونی بازاڕی گەورە كە بەكاربەری بەرهەمەكانن ئەمەش وادەكات ببێتە هۆی فرأون بوونو پێشخستنی ئاسۆی داهاتووی ئەم جۆرە پیشەسازیە لە پارێزگاكە.

The Abstract

Spatial Discrepancy of the Regional Patterns of Alimental Industries in Erbil Governorate

Industrialization plays a decisive role in the economic growth of any country, and moves it from economic depression and recess into welfare achieving the required aims, through the increase of the national revenue. This in turn leads to the expansion of the productive capacities, on the one hand, and increase the income level of people, on the other hand. Besides, there will be a growth and development in the commercial as well as the agricultural sectors.

The presents study aims at showing the distribution of the regional patters of the alimental industries in Erbil through depending on a number of industrial indicators, and then measuring the presence of in the spatial units of the study area, and determining the distribution of their geographical patterns in the districts of the governorate, also comparing them statistically via using the criterion of the industrial consolidation and diversity and determining the relationship between them using correlation coefficient.

Throughout this study, it becomes clear that there is an obvious difference in the geographical distribution of the indicators of the spatial units. The canton centre comes first in the number of institutions and their employees. In addition to this, the patterns of industrial consolidation and diversity are the most prominent characteristics of the regional patters of the alimental industries in the governorate, especially the industries that depend of the local marketing of the direct consummation, like pastries, confections, refreshments, and others. In addition to this, Erbil is considered very rich in such industries, and this is a very decisive factor in consolidating the alimental industries. What helps this is also the availability of supermarkets and malls, where products are consumed quickly. So, this means that Erbil enjoys geographical qualifications that enable it to expand and develop such industries in the governorate.

.

قلق الموت وعلاقته بدافع الانجازلدى طلبة الجامعة

دكتوره شيماء نجم صفر
جامعة سوران / كلية الاداب / قسم علم النفس

ملخص البحث :

ان قلق الموت سمة نفسية تقع ضمن علم نفس الشخصية وعلى الرغم من ان الموت كان موضوعا لتاملات ميتافيزيقية قديمة قدم الفكر الانساني ذاته، فان بداية بحثها سيكولوجيا بمنهج امبريقي (عملي واقعي) على مستوى الاهتمامات العالمية لا يتعدى العقد السادس من القرن العشرين.ويرى يونج (Yong) ان قلق الموت مصدر اساسي للبؤس العصابي خصوصاً في النصف الثاني من حياة الانسان بينما يعتقد (ارنست بيكر) ان مشكلات التكييف والاضطرابات النفسية بمختلف انواعها يمكن ان تضف جميعها في اطار واحد هو الخوف من الموت، ويرى (الفريد ادلر) ان المرض العقلي يتكون نتيجه لفشل في تجاوز الخوف من الموت.

ويعد دافع الانجاز من الدوافع الداخلية الفردية الهامة، وهذا الدافع يقتصر على الكائن البشري. ويقصد بالانجاز هو سعي الفرد المتواصل وجهده المكثف للحصول او المحافظة على المكانة العالية. والتي يحددها بمستوى من الطموح يتناسب مع قدرته وامكانياته واستعداداته في النشاط او العمل الذي يمارسه. وقد يكون دافع الانجاز بسيطا لا يستلزم جهدا في اشباعه كتلك القائمة على المنافسة على مباراة للكرة او المنافسة في المواقف الحياتية المختلفة. وقد يكون اكثر تعقيدا فيتطلب انشطة ومحاولات عدة تستمر فترات زمنية طويلة مثل تلك التي ترتبط بالامورالاكاديمية والمهنية.

وتشير دافعية الانجاز الى مدى ميل الشخص للنضال او الكفاح لبلوغ النجاح والقدرة على ان يخبر اللذة او المتعة لكونه ناجحا.وقد استهدف البحث التعرف على مستويات :-

١- قلق الموت لدى طلبة الجامعة.

٢- قلق الموت تبعاً لمتغير الجنس (ذكور – اناث).

٣- دافع الانجاز لدى طلبة الجامعة.

٤- دافع الانجاز تبعاً لمتغير الجنس (ذكور – اناث).

٥-والعلاقة بين قلق الموت ودافع الانجاز.

وقد تحدد البحث الحالي بطلبة جامعة بغداد للعام الدراسي ٢٠١٢-٢٠١٣.ولتحقيق اهداف البحث تبنت الباحثه مقياس (عبد الخالق، ١٩٨٧) لقياس قلق الموت و مقياس (الساعدي، ٢٠٠٢) لقياس دافع الانجاز وتماستخراج مؤشرات الصدق والثبات للمقياسين وطبقتهما على عينة البحث الرئيسة البالغ عددها (٢٠٠) طالب وطالبة وبعد ان حللت البيانات باستعمال الوسائل الاحصائية، ظهرت النتائج الاتية :-

١- يوجد لدى عينة البحث قلق موت.

٢- وجود فرق ذو دلالة احصائيةبمستوى (٠,٠٥) بين الذكور والاناث في قلق الموت. ولصالح الاناث.
٣-يوجد لدى عينة البحث دافع الانجاز.
٤-وجود فرق ذو دلالة احصائيةبمستوى (٠,٠٥) بين الذكور والاناث في دافع الانجاز. ولصالح الذكور.
٥-يوجد علاقه بين قلق الموت ودافع الانجاز.

الفصل الاول : الاطار العام للبحث

مشكلة البحث :

يوصف العصر الحديث بانه عصر القلق لان فيه تغيرات سريعة وحادة ومفاجئة. وفيه ازمات وتغيرات اجتماعية واقتصادية وتقنية وفكرية متنوعة، والانسان المعاصر عليه ان يتكيف مع جميع المتغيرات وان يلحق بها، وهو معرض للقلق والاغتراب والاحباط بشكل مستمر. (ستيف، ٢٠١٠،ص٤٦)

وقد تناولت كتب التاريخالمآسي التي حصلت للبشرية نتيجة للحروب المتكررة التي راحت ضحيتها الملايين من الجنس البشري، هذه المآسي والأخطار والآلام اخطر من مرض الطاعون أو وباء الكوليرا او داء السرطان، فالأخطار التي تنجم عن الحروب تهدد البشرية كلها بالهلاك والفناء والدمار في لحظة واحدة، وهي اخطار تقضي على كل انجاز قدمته البشرية وان اهم المشكلات التي تنجم عن الحروب والأزمات هي:ارتفاع معدل الجرائم، انتهاك حقوق الأنسان، انتشار ظاهرة الادمان، ارتفاع نسبة الانحرافات الجنسية، تفشي العنصرية والطائفية، إنتشار حالات الفوضى في المؤسسات، ظاهرة الفقر والجوع والبؤس، انتشار الاظطرابات السلوكية، ظهور حالات الشيب المبكر لدى الشباب، ارتفاع نسبة الامراض النفسية والعقلية، ارتفاع نسبة الانتحار، نسبة الهجرة، و التفكك الاسري او العائلي.(Eitzen, 1994,p:34).

ان المسألة الأساسية في دراسة الموت هي النظر إليه على أنه أمر نقيض أو متناقض فالموت يخافه الفرد ومتيقن من حدوثه مع ذلك فهناك الكثير من الامور المجهولة المصاحبة له فهو غير متأكد من كيف ومتى واين سيموت، لذلك ينقاد الخوف من الموت وقلق الموت على نحو تبادلي ما دامت كلا المشاعر موجودة: (Backer,1981,p:32).ولا يختلف كائنا من كان على ان الموت هو قدر سوف يواجهه في رحلته الحياتية ولذا فان الناس تعي حقيقة ان وجودهم سوف ينتهي اخيرا. وان الزمان والمكان او الطريقة التي يموتون بها او عليها ستظل مجهولة لهم. ولذا، فان القلق من الموت هو امر شائع وعام ومشترك بين جميع البشر، وهو انواع من القلق العائم، الهائم، الطليق والذي يتركز حول موضوعات متصلة بالموت والاحتضار لدى الشخص، او هو حالة انفعالية غير سارة يعالج بها تأمل الفرد في وفاته هو.(غانم،٢٠١١،ص٥٤-٥٥)ومما يزيد من نسبة الخوف من الموت في نظرة الانسان المعاصر التفسير الوجودي للموت فان الموت بحسب النظرة الوجودية ليس شبحاً ينتظرنا في المستقبل القريب أو البعيد ولكنه يتخلل كل اهتماماتنا وانه يحتضن الحياة كلها فيصبح منهاجاً جديداً للوجود (زكي، ١٩٧٢،ص١٥)،ويؤكد (Backer) بأن على كل المجتمعات الأنسانية بكل مرافقها ومؤسساتها تزويد مواطنيها بوسائل تحصينية لتخفيف من حدة الخوف من الموت. (1988,p:41 Schmaker,). وهذا ما دعى (Becker) إلى القول بأن مشكلة الموت مشكلة لا يمكن تفاديها، ولا بد من ايجاد حل لها على المستوى الشخصي والثقافي العام (Becker,1973,p:41).

ويشعر الانسان بالضيق عند ذكر الموت، ولهذا الضيق اسباب من ابرزها. انه لاحيلة للانسان في الموت، فلا بد من انه واقع، وليس له دافع فضلا عن الجهل بالزمان او المكان او الطريقة التي يمكن ان يحدث بها.(عبد الخالق، ١٩٨٧، ص٦)ويرى يونج (Yong) ان قلق الموت مصدر اساسي للبؤس العصابي خصوصاً في النصف الثاني من حياة الانسان بينما يعتقد (ارنست بيكر) ان مشكلات التكييف والاضطرابات النفسية بمختلف انواعها يمكن ان تضف جميعها في اطار واحد هو الخوف من الموت، ويرى (الفريد ادلر) ان المرض العقلي يتكون نتيجه لفشل في تجاوز الخوف من الموت. (عثمان،٢٠٠١،ص ٧٤).ولا شك في ان هناك بعض الجوانب الغامضة في الموت لدى بعض الناس، ومن ثم يعد الموت لديهم امرا غامضا. او اعظم سر يواجههم، ولدى الانسان ميل شديد الى الخوف من المجهول والغريب غير المتوقع. كما ان هناك سببا آخر للقلق من الموت، ومن ثم الضيق والضجر من الحديث عنه لدى الاخرين. وهو ان الموت ينهي فرصة الانسان التي يركز على هذه الحياة الدنيا في السعي نحو تحقيق اهدافه فيها على الرغم من زوالها وفنائها. اذ يرى من يعتقدون بذلك ان العمر لا يعد بالسنوات بل بالانجازات. (عبد الخالق، ١٩٨٧، ص٦)

قد تتعرض دوافعنا وتتصارع، فيؤدي بنا ذلك الى القلق والاضطراب النفسي وقد يدرك الانسان دوافعه التي تجعله يتصرف في بعض المواقف على نحو ما، غير انه كثيرا ما تؤثر في سلوك الانسان دوافعه اللاشعورية التي لا يكون على وعي بها. لذلك، كانت معرفة الدوافع التي تؤثر على سلوك الانسان في موقف معين من العوامل الهامة التي تساعد على فهم السلوك الذي يصدر منه في ذلك الموقف. (موراي، ١٩٨٨، ص١٣)

ويعد دافع الانجاز من الدوافع الداخلية الفردية الهامة، وهذا الدافع يقتصر على الكائن البشري. ويقصد بالانجاز هو سعي الفرد المتواصل وجهده المكثف للحصول او المحافظة على المكانة العالية. والتي يحددها بمستوى من الطموح يتناسب مع قدرته وامكانياته واستعداداته في النشاط او العمل الذي يمارسه. وقد يكون دافع الانجاز بسيطا لا يستلزم جهدا في اشباعه كتلك القائمة على المنافسة على مباراة للكرة او المنافسة في المواقف الحياتية المختلفة. وقد يكون اكثر تعقيدا فيتطلب انشطة ومحاولات عدة تستمر فترات زمنية طويلة مثل تلك التي ترتبط بالامور الاكاديمية والمهنية.(علي و شريت، ب ت، ص٢٦٨)قد يؤثر دافع الانجاز في الاداء لدى الفرد. فالفرد الذي يشتد عنده الدافع الى الانجاز وتقوى عنده النزعه الفردية فانه يعمل بجد واجتهاد اذا وجد نفسه منغمسا في المشاكل. وكذلك الفرد الذي يشتد عنده الدافع الى الانتماء اولا فانه قد لا ينغمس ويتحمس كثيرا لأنجاز العمل وانهائه فان للناس عنده اهمية تفوق اهمية العمل. (موراي، ١٩٨٨، ص١٩٩)قد تبين ان هناك عدد من الاسباب التي تقف وراء ظاهرة انخفاض الدافعية للانجاز بين طلاب الجامعة. فقد حدث في السنوات الاخيرة تغيرات في ادوار الاسرة، فبغياب الوالدين عن الاسرة لفترات طويلة نظرا لأنشغالهما بالعمل، تولد لدى الابناء احساس باهمية الانتماء الى الاخرين اكثر من اهتمامهم بالرغبة في الانجاز والتفوق. كما ان انخفاض مستوى التحصيل للطلاب دفع المدرسين الى ان يخفضوا من مستوى ما يتوقعونه منهم، وانعكس هذا بصورة واضحة في الميل الى تبسيط المواد من جانب المدرسين وتساهلهم في اعطاء الدرجات. (خليفة، ٢٠٠٢، ص١٨-١٩)

اهمية البحث :

قلق الموت يقع ضمن علم نفس الشخصية وعلى الرغم من ان الموت كان موضوعا لتاملات ميتافيزيقية قديمة قدم الفكر الانساني ذاته، فان بداية بحثها سيكولوجيا بمنهج امبريقي (عملي واقعي) على مستوى الاهتمامات العالمية لا يتعدى العقد السادس من القرن العشرين. (عبد الخالق، ١٩٨٧،ص٨)

ويفترض كاستنباوم(Castan Baum)(1977 , انه يمكن النظر الى الموت بطريقه شموليه كونه من وجهة نظر بعض الاشخاص على الرغم من السلطه والثروة والشهرة فأن كل شخص سيموت تماماً مثلما سيموت اي شخص آخر وهذه النظره للموت تساعد بعضنا لقبول مستويات حياتنا الحاليه ما دمنا نعلم اننا بالنهايه جميعاً اغنياء او فقراء، علماء او جهال سنموت، (Rosenberg, 1983,p: 82).

كانت لفكرةالموت ومنذ اقدم العصور اهمية خاصة في الفكر الأنساني منبعها امران، الأول كون الموت حقيقه مطلقة لا خلاص لأي كائن من ملاقاتها، والآخر يتمثل في الغموض الذي يكتنفه بوصفه انتقالاً للمجهول الذي لا يعرف شيئاً عنه ومع اولى الممارسات الواعية التي يواجهها العقل بدأ الفكر الأنساني يتشبث بإصرار في محاولة الخروج من دوامة العجز والأرتباك تجاه الموت مغيراً وسائله في كل مرحلة من مراحل تطوره بدءاً بالسحر مروراً بالأسطورة والدين وانتهاءً بالعلم، إلا انه كان يقف في كل تلك المراحل عاجزاً امام حقيقة الموت القاسية المؤلمة. ولكن الموت يتعلق بوجود الأنسان ومصيره فقد كان من البديهي ان لا ينظر اليه على انه نهاية مطلقه للحياة ومن هنا توالت الأفكار عن خلود الروح والحياة الأخرى والبعث اضافة الى كل ما له علاقة بالحساب والثواب والعقاب وغيرها من الأفكار ذات الصلة بما بعد الموت (حنون، ١٩٨٧،ص٩).

ومن الطبيعي جدا في هذا المكان غير الآمن من العالم ان يفكر الانسان غالبا في الموت اكثر من تفكيره في الحياة حيث يمكن ان يأتيه الموت من كل حدب وصوب. من خلفه او من بين يديه. فضلا عما يحيط به هناك من مظاهر تشير الى الموت. وما يؤدي اليه من دمار وتفجير وحوادث دامية. ومن اجل ذلك يصبح التفكير في الموت والقلق منه. وسط هذه الظروف المأساوية القلقة امرا مسوغا تماما. (عبد الخالق، ١٩٨٧، ص٥)

وهو شعور يهيمن على الفرد بان الموت يتربص به حيثما كان واينما اتجه. ويسيطر عليه هذا الشعور في يقظته وفي منامه. ويشمل كل تفكيره سواء كان وحده او مع الاخرين مما يجعله حزينا دائما متجوسا في كل لحظة. وقلق الموت نوع من انواع القلق العام وهو يحرم الشخص من الحياة الطبيعية والاجتماعية. وقد اكدت نتائج بعض الدراسات ان الافراد المهيأون بحكم تكوينهم النفسي للقلق العام، هم اشد الناس تعرض لقلق الموت. وقد اظهرت الدراسات ايضا وجود علاقة ارتباطية موجبة بين قلق الموت والقلق العام. (ابرهيم، ٢٠١٠، ص١٥٢)

ولابد ان يقلق الطالب، ويكون القلق دافعا لمثل هذا الشخص ان يذاكر دروسه بجدية. حتى يستحضر دوما صورته الايجابية وهي النجاح. لكن نتوقع مع اليوم الاول للامتحان والايام التالية سوف تنتهي مظاهر وعلامات هذا القلق. لان ما كان يخشاه من المرور بتجربة الامتحان قد مر بها. ولذا فيعد القلق دون تحقيق

الاهداف بانه دمار للشخص. (غانم، ٢٠١١، ص٤٤) وان القلق السوي او الصحي يدفع بالشخص الى المذاكرة، وكلما قطع الطالب شوطا كبيرا من المذاكرة وفهم المادة العلمية. كلما قل وتلاشى القلق. ولكن بالعكس اذ ان درجة القلق والتوتر الشديد تجعل الفرد عاجزا عن اداء واجبه. (غانم، ٢٠١١، ص٤٦)

عموما فالقلق يسهل اداء المهام البسيطة ويجعل اداء المهام المركبة صعبا. والقلق يضعف من الاداء الاكاديمي للطلبة الذين يحصلون على درجات ضعيفة في اختبارات الاستعدادات. (ليندا، ٢٠٠٠،ص١٤٥)

ان للدوافع اهمية في الجانب الانفعالي لدى الكائن الحي حيث توجه الدوافع الوجهة السليمة يؤدي الى تحقيق الاتزان الانفعالي. لان الدوافع تعمل على تحقيق توافق الانسان وتأقلمه مع نفسه والبيئة التي يعيش فيها. مما يؤدي به ذلك الى التمتع بالصحة النفسية الجيدة والتي من علاماتها الاتزان كما ان اشباع الدافع اصلا يخفض من حدة الانفعالات التي يسببها القلق والتوتر. فاحداث التوازن بين الدوافع والانفعالات اساسي ايضا في حسن توافق الانسان.(علي وشريت، ب ت، ص٢٤٥)ان وجود دافع عند الفرد شيء مهم في عملية التعلم حيث لا يمكن ان تحدث بدونه. ذلك ان التعلم هو تغيير في السلوك ينتج عن نشاط يقوم به الفرد ولا شك ان الفرد لا يقوم بنشاط من غير دافع. ويحدث التعلم اثناء نشاط معين للكائن الحي، والنشاط يحدث في موقف نفسي معين، نتيجة لوجود حالة توتر عند الكائن الحي ويهدف هذا النشاط الى ازالة حالة التوتر الناتجة من وجود دافع معين لدى الكائن الحي وتزول هذه الحالة حينما يشبع هذا الدافع او يختزل.(فايد، ٢٠٠٤، ص١١١) وينشأ دافع الانجاز حاجات مثل السعي وراء التفوق، تحقيق الاهداف السامية، او النجاح في المهام الصعبة وهذا الدافع ليس ضروريا بدرجة واضحة للاستمرار في الحياة. وليس له اصول فسيولوجية واضحة لدى الانسان. فاذا انصب اهتمام الفرد باشباع امكانياته وقدرته، فان دافع الانجاز قد يصنف على انه دافع للنمو ولكن اذا كان الاهتمام مركزا على المنافسة بين الافراد فيمكن اعتبار دافع الانجاز في هذه الحالة دافعا اجتماعيا. (ليندا، ٢٠٠٠،ص٦١)ويشير (ماكيلاند، ١٩٥١) ان اشباع الحاجة للانجاز بالاضافة الى انه سينمي الدافعية لتحقيق النجاح، فانه يساعد على تنمية الثقة بالنفس وبالاخرين، والشعور بالكفاءة، والاعتماد على النفس والتفوق في الدراسة، والنجاح في العمل، فيدرك الشخص تقدير الاخرين واحترامهم، ويتوافق توافق حسن مع نفسه ومع المجتمع. وهذا ما ايدته دراسات كثيرة اشارت نتائجها الى ان الاشخاص الذين اشبعت حاجتهم للانجاز في الطفولة كانوا مراهقين وراشدين متوافقين ومتمتعين بصحة نفسية او متفوقين في دراستهم واعمالهم.(محمد و مرسي، ١٩٩٤، ص٩٤-٩٥)وتمثل دافعية الانجاز احدى الجوانب الهامة في نظام الدوافع الانسانية وقد برزت في السنوات الاخيرة كأحدى المعالم المميزة للدراسات والبحث في ديناميات الشخصية والسلوك، بل ويمكن اعتبارها احدى منجزات الفكر السايكولوجي المعاصر.ورغم ان دراسة دافع الانجاز (وهو ما يشار اليه في كثير من الاحيان بالرمز nAch أي الحاجة الى الانجاز need for achievement) ترتبط بنظرية دافيد ماكيلاند، وجون اتكنسون، وزملاؤهما وتلاميذهما وما قدموه جميعا من بحوث في هذا الصدد. (خليفة، ٢٠٠٠، ص١٥-١٦)

ولقيت دافعية الانجاز اهتماما بالغا من جانب علماء النفس حتى لقد صار البحث في هذا الميدان من المعالم المميزة للفكر السايكولوجي المعاصر. (قشقور ومنصور، ١٩٧٩، ص١٠٣)وتشير دافعية الانجاز الى

مدى ميل الشخص للنضال او الكفاح لبلوغ النجاح والقدرة على ان يخبر اللذة او المتعة لكونه ناجحا. (علي، ٢٠١٢، ص٢١٦) واشباع دافع الانجاز من العوامل المهمة التي تؤدي الى تأكيد الذات. لان نجاح الانسان في عمله بالانجاز والابتكار والابداع والوصول الى هدفه بالنجاح يؤدي ذلك كله الى شعور الانسان بذاته وتقديرها مما يدفعه الى انجاز ونجاح اكثر. (علي وشريف، ب ت، ص٢٦٨-٢٦٩)

اهداف البحث :

استهدف البحث الحالي التعرف على مستويات :

١- قلق الموت لدى طلبة الجامعة.

٢- قلق الموت تبعاً لمتغير الجنس (ذكور – اناث).

٣- دافع الانجاز لدى طلبة الجامعة.

٤-دافع الانجاز تبعاً لمتغير الجنس (ذكور – اناث).

٥-و العلاقة بين قلق الموت ودافع الانجاز.

حدود البحث :

تحدد البحث الحالي بطلبة جامعة بغداد الدراسات الصباحية للعام الدراسي (٢٠١٢-٢٠١٣).

تحديد المصطلحات :

اولا : قلق الموت :- عرف قلق الموتبتعريفات عديدة منها تعريف :-

١- هولتر(Hoelter,1979): على إنه استجابه انفعالية تتضمن مشاعر ذاتيه من عدم السرور والأنشغال المعتمد على تأمل أو توقع أي مظهر من المظاهر العديدة المرتبطة بالموت (Hoelter, 1979,p:988).

٢- هوب واخرون(Hope & Others,1982) :- بانه الاحساس والمشاعر المرتبطة بالموت ويتفاوت هذا الاحساس بالنسبة للفرد المريض والسليم ومن هم في مرحلة الشباب او الشيخوخة. (شقير، ٢٠٠٢، ص٦) (Hope & Others,1982,p:775)

٣- عباس (١٩٩٨): بأنه حالة من التحسس الذاتي يدركها المرء على شكل شعور من الضيق وعدم الارتياح تجاه الموضوعات المتصلة بالموت والأحتضار لدى الشخص أو ذويه، مما يؤثر على صحته النفسية واداء التزاماته ووظائفه الحياتية.(عباس، ١٩٩٨،ص١٨).

٤- هولنز، ٢٠٠٠:- بانه استجابة انفعالية تتضمن مشاعر ذاتية من عدم السرور والانشغال المعتمد على تأمل وتوقع أي مظهر من المظاهر المرتبطة بالموت. (شقير، ٢٠٠٢، ص٦)

٥- احمد عبد الخالق، ٢٠٠٥: قلق الموت هو استجابة انفعالية مكدرة، ومشاعر شك وعجز وخوف تتركز حول ما يتصل بالموت والاحتضار لدى الشخص نفسه او ذويه. (غانم، ٢٠٠٦، ص٤٤)

أما التعريف الأجرائي لقلق الموت: فهو الدرجة التي يحصل عليها الطلبة من خلال أجابتهم على مقياس قلق الموت المستخدم في هذه الدراسة.

ثانيا : دافع الانجاز : عرف دافع الانجاز بتعريفات عديدة منها تعريف :-

١- ماكليلاند، ١٩٦٩ : دافع الانجاز يشير الى استجابات توقع الهدف. الايجابية او السلبية، التي تستثار في المواقف التي تتضمن سعيا وفق مستوى معين من الامتياز او التفوق، وحيث يقيم الاداء على انه نجاح او فشل. (قشقور ومنصور، ١٩٧٩، ص٣٨)

٢- فاروق عبد الفتاح موسى، ١٩٨١:- ان الدافع للانجاز هو الرغبة في الاداء الجيد وتحقيق النجاح. وهو هدف ذاتي ينشط ويوجه السلوك. ويعتر من المكونات الهامة للنجاح الدراسي. (موسى، ١٩٨١، ص٥)

٣- احمد عبد الخالق، ١٩٩١:- بانه الاداء على ضوء مستوى الامتياز والتفوق او الاداء الذي تحدثه الرغبة في النجاح. (عبد الخالق، ١٩٩١، ص٢٦)

٤- جولدنسون، Goldenson٢٠٠٠ :- بانه يشير الى حاجة لدى الفرد للتغلب على العقبات والنضال من اجل السيطرة على التحديات الصعبة. وهي ايضا الميل الى وضع مستويات مرتفعة في الاداء والسعي نحو تحقيقها، والعمل بمواظبة شديدة ومثابرة مستمرة. (خليفة، ٢٠٠٠، ص٩٤)

٥- ابو علام، ٢٠٠٤:- يقصد بدافع الانجاز حالة داخلية مرتبطة بمشاعر الفرد وتوجه نشاطه نحو التخطيط للعمل وتنفيذ هذا التخطيط بما يحقق مستوى محددا من التفوق يؤمن به الفرد ويعتقد فيه. (ابو علام، ٢٠٠٤، ص٢٥٦)

أما التعريف الأجرائي لدافع الانجاز: فهو الدرجة التي يحصل عليها الطلبة من خلال أجابتهم على مقياس دافع الانجاز المستخدم في هذه الدراسة.

الفصل الثاني :اطار نظري

اولا : قلق الموت :-السمات الغالبة في تفكير الشخص القلق :

السمات الغالبة تتخذ مظاهر منها التوقعات السلبية للمستقبل، فهو يتوقع الشر ويتصيد الدلائل الواهية على وقوع الكوارث والمصائب ولهذا نجد العالم الامريكي (البرت اليس) يصف تفكير القلقين بانه من النوع الكوارثي. (ابراهيم، ٢٠٠٢،ص١٨) وتبين الدراسات الحديثة ان القلق الزائد لدى بعض الافراد قد يجعلهم يجدون صعوبات في استقبال المعلومات وهذه الصعوبات تتدخل اولا في كيفية ادخال المعلومات الى الذاكرة. وقد اكتشف عالم النفس (جون مويلر) ان المشتركين في الابحاث حين يكونون في حالة قلق بالغ يستقبلون اجزاء اقل من المعلومات عن اولئك الاقل قلقا. ويستعملون خططا اقل فاعلية لتنظيم المادة عندما يتعاملون مع المعلومات وعندما يكون التكيف مطلوبا، فانهم يميلون الى ان يصبحوا اقل مرونة نحو الافراد الذين تقل درجة القلق عندهم عندما يحاولون تغيير حظوظهم باخرى. وفي ضوء هذه الاكتشافات، نتوقع ان يكون اداء الطلبة القلقين في الدراسة ضعيفا. (ليندا، ٢٠٠٠، ص١٠٦)

الاداء وعلاقته بالقلق :

عندما يتجاوز القلق الحد المقبول او المتوسط سواء بالنقصان او بالزيادة تكون له آثار سلبية على الاداء. ويؤكد ذلك ما اوضحه بعض العلماء من ان العلاقة بين كل من القلق والاداء ليست علاقة مستقيمة او بسيطة، وانما هي علاقة منحنية وكان اول من اشار الى ذلك كل من (يركس و دودسن Yerkes &

Dodson,1908) وتعني هذه العلاقة ان القلق حتى حد معين، يكون دافعا للاداء الجيد، وعندما يتجاوز هذا الحد المعين يكون له تأثير سلبي على الاداء ويلاحظ ان مستوى القلق عندما يكون معدوما او منخفضا يؤدي الى تثبيط الاداء وضعفه حيث لا تتوفر الطاقة الدافعية بالقدر اللازم. وعندما يبلغ مستوى القلق حد معينا – معتدلا او متوسطا – فانه يعد دافعا للاداء الجيد. الا انه عندما يتجاوز هذا الحد المعين فانه يكون معوقا للاداء. فالقلق المفرطاو الشديد تترتب عليه آثار عكسية تتمثل في اضطراب الاداء وتدهوره، لانه يؤدي الى تشتيت الانتباه وقلة التركيز ومن ثم التورط في الاخطاء. كما يؤدي الى تشويه الادراك واضطراب التفكير وعدم التروي في حل المشكلات التي تواجه الفرد والتصرف السليم ازاءها. (علي وشريت، ٢٠٠٤،ص١٠٨–١٠٩)

وقد اوضح الباحثون منذ زمن طويل الطبيعة المنحنية بين القلق والاداء ففي بداية القرن الماضي اوضح كل من (يركس و دودسن) ان اثر القلق عندما يكون منخفض او نمائي فان اداء الفرد يكون ضعيفا او غير كاف وعندما يكون آثار القلق قويا جدا فان الاداء يتدهور وهو أمر يسهل ملاحظته في الحياه اليومية. (علي وشريت، ٢٠٠٤،ص١٠٨)ويمكن اعتبار القلق عنصرا او اداة تدفع الانسان الى التحصيل والانجاز وهذا يعني ان القلق يعد عاملا ايجابيا، الا انه يتحول الى عامل سلبي وخطر على صحة الانسان النفسية في حالة زيادة شدته وتخطي الحدود الممكن تحملها. (نصر الله، ٢٠٠٤، ص٣٨٨)

القلق واثره في التحصيل الدراسي :

يعد القلق احدى الظواهر النفسية التي تؤثر تاثيرا واضحا في شخصية الانسان بصورة عامة، وفي شخصية الطالب بصورة خاصة، حينما تنعكس على اداءه ومستوى تحصيله العلمي والمعرفي، والذي يكون له الاثر الاكبر على ما سيكون عليه في المستقبل. ولقد عرف الباحثون القلق، وقاموا بربطه مباشرة بمستوى التحصيل التعليمي الذي يصل اليه الطالب والذي يتأثر ايجابا او سلبا. لان المرحلة التعليمية التي يمر بها الطالب تشكل نقطة بداية هامة في حياته، والتغلب على هذه الظاهرة ومعرفة اسبابها واكتشاف دوافعها تعد نقطة مركزية واساسية في عملية تصويب الاوضاع التعليمية لديه. (نصر الله، ٢٠٠٤، ص٣٧٥)

وان الفشل المبكر والمتكرر يؤدي الى الخوف المرضي من الفشل رغم وجود القدرة على تحقيق النجاح. (ابراهيم، ٢٠١٠، ص٦٣)

اعراض قلق الموت :

يرتبط قلق الموت بالازمات الكبيرة مثل الحروب وبالكوارث الطبيعية مثل الزلازل والبراكين والفيضانات والسيول. وعند المحن الوطنية الشديدة التي قد تفجر مكنونات نفسية خبيثة، فكما تفجر معاني الشجاعة والتضحية والايثار خلال المحن، يمكن ايضا ان ينبثق عنها شعور عارم بالخوف من استهداف الذات وتدميرها وقد يمتلك الفرد احساس كافي بلا استهداف والعدوان المسلط عليه وعلى الاخرين. (ابرهيم، ٢٠١٠، ص١٦٠)وقد توصل (باتيسون Pattision,1967) الى ان مظاهر قلق الموت هي الخوف من المجهول، الخوف

من الوحدة، الخوف من الضعف، الخوف من فقدان الاسرة، الخوف من فقدان الاصدقاء، الخوف من فقدان الجسم، الخوف من السيطرة على النفس، الخوف من فقدان الذات. (شقير، ٢٠٠٢، ص٥)

نظريات تناولت قلق الموت :

١-نظرية التحليل النفسي (فرويد) :

يعد(فرويد) من اكثر علماء النفس استخداما لمصطلح القلق، بل ان اذاعة هذا المصطلح وشيوعه يعود في جزء كبير منه اليه. وينظر (فرويد) الى القلق باعتباره اشارة انذار لخطر قادم يمكن ان يهدد الشخصية او يكدر صفوها على الاقل – فمشاعر القلق عندما يشعر بها الفرد تعني ان دوافع الهو والافكار غير المقبولة والتي عملت الانا بالتعاون مع الانا الاعلى على كبتها – هي دوافع وافكار لا تستسلم للكبت، بل تجاهد لتظهر مرة اخرى في مجال الشعور. تقترب من منطقة الشعور والوعي وتوشك ان تنجح في اختراق الدفاعات، وعلى هذا تقوم مشاعر القلق بوظيفة الانذار للقوى الكابتة في الانا والانا الاعلى لتحشد مزيدا من القوى الدفاعية. لتحول دون المكبوتات والنجاح في الافلات من اسر اللاشعور. وان المكبوتات اذا كانت قوية فان لهذه القوة اثرها السلبي على الصحة النفسية لانها اما ان تنجح في اختراق الدفاعات والتعبير عن نفسها في سلوك لا سوي او عصابي ا وان تنهك الانا بحيث يظل الفرد مهيأ للقلق المزمن المرهق والذي هو صورة من صور العصاب ايضا(علي وشريت، ٢٠٠٤، ص٩٤) اما فيما يختص بالخوف من الموت فقد عده فرويد مثل الخوف من الضمير وهو تطور للخوف من الاخصاء لذلك فهو شيء يحدث بين الانا والانا العليا ويظهر تحت ظرفين كرد فعل لخطر خارجي وكعملية داخلية وينشأالخوف من الموت من فتره الطفوله في المرحله الفمية لضعف الاطفال حديثي الولادة، وانعدام الموارد الجسميه والنفسيه التي يملكها الطفل الصغير وخوفاً من غياب الأم وعدم عودتها ثانية او سوء معاملتها وبعباره اخرى يتمثل الخوف من الموت بمفهوم التحليل النفسي بوصفه كبت الشوق الى الاتحاد المتجدد مع الام ورغبه صريحة لا داعية للعودة الى حاله مبكرة من الاتكال التام والاندماج النفسي في رحم الأم اما مشاعر الأمان التي نجدها عند القاصرين ويمكن ان نعدها حريه نسبيه من القلق فأنها تأتي من علاقة حميمه مع الأم. كما ان اليسر والعسر النسبيين في دمج المشاعر المتناقضه تجاه الابوين يعقدان العدوانيه التي تسهم اكثر في الخوف بشأن الموت عند الاطفال (Mc Caithy 1970,p:89).

٢-نظرية كارن هورني :

حيث ذهبت الى الاعتقاد بان الحاجة الاساسية الى الامن اكثر اهمية بكثير من الدافع الجنسي الذي اعطاه فرويد الاهمية الاولى في توجيه السلوك. واكدت على الفكرة الاجتماعية للانسان خاصة فيما يتعلق بالقلق او المرض العصبي. وعلى انه ناتج من العوامل الاجتماعية التي تؤثر فيما لديه من قوى فطرية.وتقدم هورني صورة متفائلة للشخصية الانسانية، حيث تعتقد اننا غير محكومين بواسطة القوى البايولوجية الداخلية وبالتالي لا يتحتم علينا مواجهة الصراعات النفسية والقلق والمخاوف. ان هذه الصراعات يمكن تجنبها لو تمت تربية الطفل في منزل يشبع حاجاته ويسيطر عليه جو من الثقة والحب والقبول والامان والاستقرار. وتشير هورني في كتابها بعنوان (تحليل الذات) الى ان كل فرد منا يمكنه تحقيق نمو ذاتي عن طريق تحليل

ذاته والتعرف على المشاكل بنفسه حتى يتخلص منها ويحقق نموه الشامل. ان معرفة الذات من وجهة نظرها هي مسؤولية كل فرد وهي التي تمكنه من تشكيل حياته وتحقيق ذاته.(الطواب، ٢٠٠٨،ص٦٧) وقد رأت هورني ان هناك ثلاثة عناصر اساسية تؤدي الى حدوث القلق لدى الافراد في المراحل العمرية المختلفة:-شعور الفرد بالعجز – او العداوة، او بالعزلة. وذلك عندما يمر بتجربة خاصة يتفاعل فيها مع الاخرين. ولان شروط الحياة الواقعية التي نعيش فيها كاطفال وكبار في مراحل النمو المختلفة كفيلة بان تهتم بالعناصر التي تعمل على تكوين القلق لدى الاطفال والكبار بصورة تدريجية. لان القلق ينبع من شعور الفرد بعجزه وضعفه وحرمانه. وهذا النوع من الشعور ينمو تدريجيا مع عناصر تربية الاسرة وعناصر اخرى مصدرها تاثير المحيط الاجتماعي الكبير وتغذية التناقضات التي تنطوي عليها الحياة الاجتماعية والبيئية. (نصر الله، ٢٠٠٤،ص٣٨٤)

٣-**النظرية السلوكية** :

اتفق علماء المدرسة السلوكية مع فرويد وتلاميذه على ان القلق العصابي مرض رئيسي في جميع الاضطرابات النفسية والعقلية والانحرافات السلوكية. واشار (ايزنك Eysenck) من السلوكيين المعاصرين الى ان القلق العصابي خوف زائد لا يناسب مافي الموقف من تهديد حقيقي. وتثيره احيانا تهديدات موضوعية مثل الحرب والقنابل الذرية ومصاعب العمل ومشاكل الاسرة. وعدم القدرة الجنسية. لكن ما يميزه عن الخوف العادي شدة الانفعال بالخوف بحيث تصبح حالة غير مألوفة في مثل هذه المواقف، فليس غريبا ان يخاف الانسان من القنابل، لكن الغريب ان يصل الخوف من الشدة الى درجة لا يحتملها. ويشعر بالعجز ويتوقع الشر. ولكن اختلف السلوكيون مع فرويد في نشأة القلق حيث اعتبروه متعلما فالطفل يدرك التهديد في اشياء معينة فيتعلم الخوف منها. (محمد ومرسي، ١٩٩٤،ص١٤٢) تعتبر النظرية السلوكية ان القلق يحدث نتيجة لارتباط مباشر بمثيرات القلق البيئية من خلال عمليات الاشراط والتعزيز. ومع التكرار ومضي الوقت يتم تعميم هذه الاستجابات لمثيرات بيئية جديدة قد لا يتعرف عليها العقل الواعي وانما يدركها العقل اللاواعي لانه يرى صلة ما تجمع بين كل المثيرات وهذا ما يحدث بالتحديد في حالة المخاوف المرضية. (هاندي و ديفي، ٢٠١٢، ص٤٤)

ثانيا : دافع الانجاز:

رغم ان دراسة دافع الانجاز ترتبط بنظرية (دافيد ماكليلاند)و (جون اتكنسون) ورغم ان النموذج النظري الخاص بهذا الدافع والاجراءات القياسية والتحليلية لهذه الدافعية الانسانية الراقية صارت تقترن بهذه المدرسة واسهاماتها القيمة. الا انه من الثابت ان (هنري موراي، ١٩٣٨) يعتبر اول من قدم هذا المفهوم في دراسة دينامية الشخصية، وذلك باعتباره احد متغيراته الاساسية، كما يعزى اليه الفضل في بدء تحديد مفهوم هذا الدافع وفي ارساء القواعد التي يمكن ان تستخدم في قياسه. (قشقور ومنصور، ١٩٧٩، ص٢١-٢٢)

خصائص ذوي دافع الانجاز المنخفض والمرتفع :

يركز كاجان (J.Kagan,1972) ان الافراد ذوي دافع الانجاز المرتفع يميلون الى ان يكونوا واقعيين في مواقف المغامرة، فهم يتجنبون –عادة– الدخول في مواقف يكونون متأكدين من النجاح فيها ولكنهم سوف يحصلون على عائد صغير جدا. كما يتجنبون ايضا المواقف التي يكونون متأكدين الى حد كبير من فشلهم فيها على الرغم من انهم في حالة النجاح وهو احتمال صغير جدا وسوف يحصلون على عائد كبير جدا. كما ان الافراد ذوي دافع الانجاز المرتفع ومستوى القلق المنخفض يفضلون الوظائف التي تهيء لهم فرصة معقولة من النجاح وعائدا ماديا معقولا ايضا. بينما يميل الافراد ذوي دافع الانجاز المنخفض ومستوى القلق المرتفع الى الوظائف السهلة ذات العائد الصغير اوالى الوظائف ذات العائد الكبير والتي قد تتطلب مسؤولياتها قدرة فوق قدرتهم. ويذكر الكايند (D.Elkind,1987) ان الرجال – بصفة عامة – يحققون درجات اعلى في مستوى دافع الانجاز عن النساء كما ان الطفل الاول في الاسرة يتفوق على باقي اطفالها في هذا الدافع. (موسى، ١٩٨١، ص٦)

١–نظرية موراي :

وضع موراي قائمة من الدوافع اطلق عليها اسم الدوافع الاجتماعية التي اسماها بالحاجات الظاهرة Manifest needs :– الحاجة الى (لوم الذات،الانجاز (التحصيل)، التواد، الاستقلال، المضادة، العدوان،الدافعية، الخضوع (الانقياد)،السيطرة، الاستعراض، تجنب الاذى، تجنب المذلة، العطف (على الاخر)، النظام، اللعب، النبذ، المعاضدة (الاستنجاد)، الجنس، الفهم)وهذه الحاجات تعبر عن نفسها في سلوك حركي. ويكون الدافع محسوسا في السلوك الظاهري جسميا او لفظيا. (شقير، ٢٠٠١،ص١٦٤) ويقرر موراي انه يمكن الاستدلال على وجود الحاجة على اساس :

١– اثر السلوك او النتيجة النهائية.
٢– النمط او الاسلوب الخاص للسلوك المتضمن.
٣– الانتباه الانتقالي والاستجابة لنوع خاص من موضوعات التنبيه.
٤– التعبير عن انفعال او وجدان خاص.
٥– التعبير عن الاشباع حيث يتحقق تأثير خاص او الضيق حين لا يتحقق ذلك التأثير.(شقير، ٢٠٠١،ص١٦٥)

٢– نظرية اتكنسون في دافعية الانجاز :

يقدم اتكنسون في كتابه (مدخل للدافعية، ١٩٦٤) و(نظريته دافعية الانجاز، ١٩٦٦) نظرية او نموذجا للسلوك المدفوع. مستخدما في ذلك عددا من مباديء الدافعية التي تمخضت عن البحث المتعمق في هذا الميدان حيث انه عمد الى التركيز على دحر الفروق الفردية (في الحاجة الى الانجاز) بغية فهم العمليات الدافعية. ويمكن اعتبار اتكنسون ضمن المنظرين المعروفين في دافعية الانجاز بسبب اهتمامه بادخال مفهوم (التوقع) في نموذجه وتوازيا مع هذا الدافع الايجابي لاحراز النجاح، يسلم اتكنسون ايضا ب(الخوف) من الفشل او الدافع الى تجنب الفشل. فالانشطة المرتبطة بالانجاز تستدعي توقعات انفعالية موجبة بسبب ما احرزه

الشخص من نجاح في الماضي وما خبره من اعتزاز نتيجة لذلك. ويستأثر الخوف من الفشل كذلك الرجاء في النجاح في المواقف المرتبطة بالانجاز. (عبد الخالق، ١٩٨٧،،ص٣٩)ان نظرية دافع الانجاز تنطبق على ميدان محدد هو الانشطه الموجهة نحو الانجاز فيقرر كل من (اتكنسون وفيزر، ١٩٦٦) انهما يعتقدان بان نمط النظرية الذي يرى ان قوة الميل الموجه نحو الهدف لدى فرد ما يتحدد تماما بدوافعه وبتوقعاته عن نتائج ومترتبات افعاله. وبالقيم والحوافز للنتائج او المترتبات المتوقعة. حيث ان نظرية دافعية الانجاز في تحديدها بدقة لطبيعة التفاعل بين الدوافع الثابته التي تميز الشخصية والمؤثرات الموقفية المباشرة، انما هي تمثل خطوة نحو تكامل تصوري لنظامين في علم النفس احدهما يهتم بقياس الفروق الفردية، والآخر بالعمليات الاساسية. حيث تعكس نظرية اتكنسون صورة كل من الشخصية الموجهة نحو الانجاز والشخصية المهددة بالخوف وهاتان الحالتان للشخصية تمثلان طرفي يعرف ب(متصل الفروق الكمية) بين قوة الدافع الى الانجاز وقوة الدافع الى تجنب الفشل. (قشقور ومنصور،١٩٧٩،ص٤٤-٤٥)

٣- التنظيم الهرمي للدوافع :

قدم (ابراهام ماسلو، ١٩٥٤) نظرية في الدافعية تتضمن نموذجا لتنظيم الحاجات في الانسان. ويتبنى ماسلو مفهوم التصاعد الهرمي للتنظيم الدافعي كي ييسر فهم نظام الدوافع وعملها المركب المتشابك. ويعني هذا المفهوم ان الحاجة ذات المستوى الارقى لا تظهر حتى يتم اشباع حاجة اخرى اكثر غلبة وسيطرة. فالشخص مدفوع ليس باشباعاته. ولكن بما يعوزه او يحتالج اليه. وبالرغم من ان ماسلو يؤكد على كلية الفرد، الا انه يتصور الحاجات مرتبة وفقا لنظام هرمي يمتد من اكثر الحاجات فسيولوجية الى اكثرها نضجا وتمدنا وانسانية من الناحية النفسية. وفي هذا الاطار يفترض خمس مستويات لنظام الحاجات الاساسية على النحو التالي :

١- المستوى الاول - الحاجات الجسمية - الفسيولوجية Physiological needs

٢- المستوى الثاني - حاجات الامن Safty needs

٣- المستوى الثالث - حاجات الحب Love needs

٤- المستوى الرابع - حاجات التقدير والاحترام Esteemn needs

٥- المستوى الخامس - الحاجة الى تحقيق الذات : Self – actualization حيث ترتبطبالانجاز والتحصيل والتعبير عن الذات. كأن يكون الشخص مبدعا او منتجا. (قشقور ومنصور، ١٩٧٩، ص١٥-١٦)

وتمثل دافعية الانجاز، كما يتضح من تحليل بعض نماذج التنظيم الدافعي، مكونات دافعية اساسية تتناغم مع اسمى المكونات الدافعية الانسانية فاذا كان ماسلو يضع تحقيق الذات على قمة نظامه الهرمي كأرقى المستويات الدافعية الانسانية.ويقرر بان هذه الحاجة تعبر عن رغبة الانسان في مطابقة الذات. أي ميله الى تحقيق ما لديه من امكانات فتصبح امكاناته حقيقة واقعة.فان دافع الانجاز يعد مكونا جوهريا في سعي الفرد تجاه تحقيق ذاته، حيث يشعر الانسان بتحقيق ذاته من خلال ما ينجزه وفيما يحققه من احداث. وفيما يسعى اليه من اسلوب حياة افضل ومستويات اعظم لوجوده الانساني الواعي. (عثمان،٢٠٠١، ص١٧-١٨)

دراسات سابقة :

اولا : قلق الموت :

١- دراسة (Frazier ،1989,) :استهدفت الدراسة التعرف على العلاقة بين قلق الموت ونمط الشخصية وطبقت على عينه مكونه من (١٦١) طالباً في احدى الجامعات الامريكيه، واظهرت النتائج ان قلق الموت له ارتباط ذو دلالة احصائية مع نمط الشخصية العصابية وكذلك توصلت الدراسة الى ان زيادة قلق الموت مرتبطة بزيادة ضغوط الحياة المختلفة ،(Frazier, 1989,p:265).

٢- دراسة (1993Alvarado,):استهدفتالدراسه قياس قلق الموت والأكتئاب لدى طلبة الجامعة تكونت العينة من (٢٠٠) طالباً من احدى الجامعات الامريكيه، وكان كل من المقياسين يتكون من (٣٢) فقرة واظهرت النتائج التي توصلت اليها الدراسة ان الارتباط بين قلق الموت والأكتئاب يبلغ(٥٥٪) .(Alvarado,1993,p:113).

٣- دراسة عباس (١٩٩٨): هدفت الدراسة قياس مستوى قلق الموت لدى الشباب والشيوخ ومقارنة مستوى قلق الموت على وفق متغيري (الجنس، والعمر) وتم اختيار عينه من الشباب واخرى من الشيوخ وقد مثلت عينه الشباب طلبة الجامعات العراقية الذين بلغ عددهم (٢٥٠) طالباً وطالبة، اما عينة الشيوخ فقد شملت (١٥٠) شيخاً، وقد توصلت الباحثة الى ان متوسط قلق الموت لدى الشباب والشيوخ يقع ضمن المتوسط الفرضي لمقياس قلق الموت ووجود فروق دالة احصائياً في قلق الموت بين الذكور والاناث ولصالح الاناث، كذلك عدم وجود فروق دالة احصائياً في قلق الموت بين الشباب والشيوخ (عباس، ١٩٩٨،ص ٩).

٤- دراسة الأزيرجاوي ،(٢٠٠٠) :هدفت الدراسة تعرف العلاقة بين قلق الموت ونمط الشخصية بحسب قائمة (ايزنك) بحسب متغيري الجنس والتخصص الدراسي، تكونت عينة البحث من (٥٠٠) طالب وطالبة من جامعة بغداد، وقد توصل الباحث الى ان طلبة الجامعة لا يعانون من قلق موت مرتفع، وانما لديهم درجة دون المتوسط من قلق الموت، وعند استخدام الأختبار التائي لعينة واحدة ظهر ان الفرق غير دال إحصائياً عند مستوى دلالة (٠,٠٥)، وكذلك ان مستوى قلق الموت لدى الذكور منخفض جداً وهو اقل من المتوسط الفرضي وظهر ان الفرق دال احصائياً عند مستوى دلالة (٠,٠٠١) في حين ان مستوى قلق الموت لدى الإناث كان فوق المتوسط وعند استخدام الاختبار التائي لعينه واحده ظهر ان الفرق دال إحصائي عند مستوى دلاله (٠,٠٥)، وعند تطبيق قائمة ايزنك للشخصية (E.P.I) على عينة البحث فإن كل فرد من افراد العينة حصل على درجتين الأولى في (بعد الإنبساط- الأنطواء) والدرجة الثانية في (العصابيه- الأتزان). (الأزيرجاوي، ٢٠٠٠،ص ٨).

ثانيا : دافع الانجاز :-

١-دراسة النابلسي (١٩٨٦):هدفت إلى تحديد ما إذا كانت مكونات دافعية الإنجاز ترتبط بأساليب حل المشكلات، قام الباحث بدراسة مدى ارتباط الحل التكتيكي والاستراتيجي الأمامي والخلفي وعلاقته بمكونات دافعية الإنجاز لدى عينة من طلبة السنتين الأولى والثانية بكلية مجتمع طولكرم بلغت (١٨٠) طالباً وطالبة، تراوحت أعمارهم ما بين (١٩-٢٢) سنة بمتوسط أعمار قدره (٢٠) سنة. طبق عليهم بطارية اختبارات في

دافعية الإنجاز، وقائمة من ثلاث مشكلات خاصة بأسلوب حل المشكلات، وقد كشفت نتائج الدراسة عن أن تأثير مكونات دافعية الإنجاز كعوامل تختلف تبعاً لأسلوب حل المشكلات، كما كشفت النتائج عن وجود تفاعل دال بين مدخلات حل المشكلات ونمط التفكير في التأثير على بعض اختبارات دافعية الإنجاز. (النابلسي، ١٩٨٦،ص ٥)

٢- دراسة لهمان (Lehmann, 1989)**:هدفت** لمعرفة أثر دافعية الإنجاز على مهارة معالجة المعلومات لدى مجموعة من الطلبة الموهوبين أثناء حل المشكلة، قام الباحث بتصنيف عينة الدراسة والبالغة (١٣٤) طالباً موهوباً إلى صنفين: (٦٠) طالباً موهوباً منخفضي الإنجاز وكانت نسبة ذكائهم (١٢٠) فما فوق، و(٧٤) طالباً موهوباً صنفوا كمرتفعي إنجاز، وقد كشفت نتائج الدراسة عن وجود فروق ذات دلالة إحصائية في مهارة معالجة المعلومات بين الأطفال الموهوبين منخفضي الإنجاز، والأطفال الموهوبين مرتفعي الإنجاز أثناء حل المشكلة.(Lehmann, 1989,p:5)

٣- دراسة التح (١٩٩٢) :أجرى دراسة على البيئة الأردنية حاول من خلالها تقصي أثر كل من دافع الإنجاز والذكاء على القدرة على حل المشكلات لدى طلبة الصفوف السابع والثامن والتاسع في مدينة عمان، من خلال عينة تكونت من (٦٥٠) طالباً وطالبة طبق عليهم اختبار الذكاء الجمعي الذي طوره الهباهبة (١٩٨١)، ومقياس دافعية الإنجاز الذي بناه سمث (Smith,1973) وعربته قطامي (١٩٨٩)، ومقياس القدرة على حل المشكلة الذي طوره الباحث، وقد أشارت نتائج الدراسة إلى وجود أثر ذي دلالة إحصائية على مستوى (٠,٠٠٠١) لكل من دافع الإنجاز والذكاء على قدرة حل المشكلة، بينما لم تجد الدراسة أثراً ذا دلالة إحصائية على مستوى (٠,٠٥) للتفاعل ما بين المتغيرين المستقلين، وهما دافع الإنجاز والذكاء على المتغير التابع القدرة على حل المشكلات.(التح، ١٩٩٢،ص٤)

٤- دراسة تيلر وفاسو (Tyler & Vasu, 1995): والتي حاولا فيها تقصي العلاقة بين مركز الضبط وتقدير الذات ودافعية الإنجاز والقدرة على حل المشكلات، قامت الباحثتان بدراسة المتغيرات السابقة على عينة تألفت من (٦٣) طالباً وطالبة من الصف الثالث إلى الصف الخامس الابتدائي، في ريف جنوب شرق الولايات المتحدة الأمريكية، وطبقتا عليهم مجموعة من الاختبارات لقياس المتغيرات المستقلة للدراسة، اشتمل اختبار القدرة على حل المشكلات على ست استراتيجيات تكونت من : تشكيل هدف فرعي، وربط سلسلة، وفك سلسلة، ومحاولة وخطأ منتظمة، وتمثيل بديل، واستراتيجية التناظر، وقد كشفت نتائج الدراسة عن وجود علاقة ارتباطية قوية ودالة إحصائياً بين دافعية الإنجاز والقدرة على حل المشكلات. (Tyler & Vasu, 1995,p:9)

الفصل الثالث :اجراءات البحث :

يتضمن هذا الفصل الاجراءات المتبعة في البحث الحالي لتحقيق اهدافه وفيما يأتي عرض لهذه الاجراءات:

اولا : مجتمع البحث : تألف مجتمع البحث الحالي من طلبة كليات جامعة بغداد للعام الدراسي (٢٠١٢-٢٠١٣) للدراسات الصباحية، اذ بلغ مجموع الطلبة (٤٣٠٣٠) طالبا وطالبة جامعية موزعين بواقع (١٨٥٤٨) من الذكور، و(٢٤٤٨٢) من الاناث.

ثانيا :عينة البحث: تم اختيار عينة البحث الحالي من المجتمع الأصلي للبحث وبلغت العينة (٢٠٠) طالب وطالبة واختيرت هذه العينة من مجتمع البحث بالاسلوب الطبقي العشوائي ومن كلا الجنسين بواقع (١٠٠) ذكرا و(١٠٠) انثى،كما هو موضح في الجدول (١).حيث تم الحصول على المعلومات المتعلقة بمجتمع البحث من (قسم التخطيط، مديرية الدراسات والتخطيط والمتابعة، رئاسة جامعة بغداد).

الجدول (١)توزيع **عينة البحث الرئيسة بحسب الجنس**

الجنس	المجموع
ذكور	١٠٠
اناث	١٠٠
المجموع	٢٠٠

ثالثا : اداتا البحث:

اولا : مقياس قلق الموت : تحقيقا لاهداف البحث الحالي قامت الباحثة بتبني مقياس (عبد الخالق، ١٩٨٧)لقلق الموت،ويتكون المقياس من (٣٩) فقرة يقيس بعداً واحداً هو قلق الموت، اما بدائل الاجابة فهي خماسية هي : (تنطبق علي دائما، وتنطبق علي غالبا، وتنطبق علي احيانا، وتنطبق علي نادرا، ولا تنطبق علي ابدا)، واعطيت الاوزان (١،٢،٣،٤،٥) لبدائل الفقرات على التوالي،وكما موضح في الملحق (١).

تحليل الفقرات : لغرض استخراج القوة التمييزية للفقرات قامت الباحثه بإيجاد تمييز الفقرات وفق:-

أ- أسلوب العينتين المستقلتين : لغرض حساب القوة التمييزية للفقرات رتبت الدرجات الكلية التي حصل عليها الطلبة في الاختبار تنازليا من اعلى درجة الى اقل درجة كلية وحددت المجموعتان المتطرفتان في الدرجة الكلية ، العليا والدنيا وبنسبة (٢٧٪) ، في كل مجموعة وهي النسبة المفضلة كونها تقدم لنا مجموعتين باقصى مايمكن من الحجم والتمايز عندما يكون توزيع الدرجات على الاختبار توزيعا اعتداليا (Ebel,1972,p:385).وقد اشتملت المجموعتان العليا والدنيا في الاختبار على (٢٠٠) طالب وطالبة بواقع (٥٤) للمجموعة العليا و (٥٤) المجموعة الدنياوتم استعمال الاختبار التائي لعينتين مستقلتين لاختبار دلالة الفرق بين متوسطي المجموعتين العليا والدنيا ولكل فقرة من الفقرات وعدت القيمة التائية المحسوبة مؤشرا لتمييز كل فقرة من خلال مقارنتها بالقيمة التائية النظرية. (Edwards,1957, p.153)وبعد أجراء الأختبار

التائي على هاتين المجموعتين تبين أن جميع الفقرات دالة أحصائياً وتتمتع بقدرة تمييزيه عالية بناءاً على مقارنة القيم التائية بالقيمه الجدولية.

ب–**علاقة الفقرة بالدرجة الكلية للمقياس:** تم استخراج الصدق بإيجاد العلاقة بين درجات العينة لكل فقرة من الفقرات والدرجة الكلية للمقياس، فتحذف الفقرة عندما يكون معامل ارتباطها بالدرجة الكلية واطئة على اعتبار ان الفقرة لا تقيس الظاهرة التي يقيسها المقياس بأكملة. (الزوبعي، ١٩٨١،ص ٤٣).وتمتاز هذه الطريقة بانها تشير الى مدى تجانس هذه الفقرات في قياسها للظاهرة المدروسة. (السامرائي، ١٩٨٧،ص ٩٢) ولأستخراج معامل التمييز وفق هذا الاسلوب استخدم معامل الارتباط (بوينت بايسريال) لأيجاد معامل الارتباط بين درجات افراد العينه على كل فقرة من فقرات المقياس ودرجاتهم الكلية على ذلك المقياس (Fergyson, 1953,p: 350) فظهر ان معاملات الارتباط جميعها دالة احصائياً عند مستوى دلاله (٠,٠٥) وبدرجة حرية (١٩٨).حيث ان القيمة الجدولية لمعاملات الارتباط عند درجة حرية (١٩٨) ومستوى دلاله (٠,٠٥) تساوي (٠,١٣٩).

صدق المقياس: يعد الصدق من الخصائص المهمة التي يجب مراعاتها في بناء المقاييس النفسية. وقد عرف كركون (Kurkon) الصدق بأنه (إلى أي مدى يؤدي الاختبار عمله كما يجب، وهو تعريف شامل يتضمن تحقيق الغرض من عملية المقياس وقياس الوظيفة المعينة) وقياسها عند نوع معين من الجماعات (أحمد، ب.ت، ص113-112) ولقد تم استخراج الصدق الظاهري :

الصدق الظاهري :– قامت الباحثه بعرض المقياس على مجموعة من الخبراء المختصين في علم النفسلاستخراج وضوح الفقرات ومدى صلاحيتها للقياس. وفي ضوء أراء المحكمين تم استخراج النسبة المئوية لدرجة اتفاق المحكمين على كل فقرة من الفقرات وفي ضوء ذلك تم استبقاء الفقرات التي حصلت على نسبة اتفاق ٨٠٪ فاكثر حيث تم الابقاء على جميع الفقرات.

الثبات: يعد الثبات من المؤشرات الاساسية لدقة الأداة في قياس ما أعدت لقياسه. (Marshal ,1972, p:104) (Brown,1983,p:27)حيث انه يشير إلى الدقة والاتساق في أداء الأفراد. Barron) (1981, p:418,أي إن ثبات الأداة يعني عدم تناقض الاختبار مع نفسه أو دقته في القياس. (أبو حطب،١٩٧٧،ص٤٩) وأن تكون فقراته تقيس السمة نفسها واستقرارها. (Holt &Irving ,1971, p:60) ولاستخراج الثبات قامت الباحثه باستعمال طريقتين هما:

١–**طريقة اعادة الاختبار:** وهي طريقة تستخدم للحصول على معامل ثبات وذلك بتطبيق المقياس مرتين على العينه نفسها بفاصل زمني مناسب، ليتم التأكد من استقرار المقياس عبر الزمن (Marshall, 1972,p:104). اننا نقوم بحساب معامل الارتباط بين درجات المرة الاولى ودرجات المرة الثانية فيكون هو معامل الثبات (ابو جادو، ٢٠٠٠،ص ٤٤٢). ثم يكشف عن دلالتة الاحصائية في الجداول الخاصة بمعاملات الارتباط (عبد الرحمن، ١٩٩٨،ص ١٦٧)،ولتحقيق ذلك قامت الباحثة بتطبيق المقياس بصورته النهائية على عينة مكونة من (٥٠) طالباً وطالبة اختيروا عشوائياً ثم اعيد تطبيق المقياس مرة ثانية على العينة ذاتها بعد مرور اسبوعين وهي فترة مناسبة لمثل هذه المقاييس كما يشير بذلك ننلي (Nun ally, 1978,p:288)

وبعد اجراء التطبيق تم حساب معامل ارتباط بيرسون بين درجات افراد العينه في التطبيقين فوجد انه (٠,٨٠) ويشير (عيسوي، ١٩٨٥) الى ان معامل الارتباط بين التطبيقين الاول والثاني اذا كان (٠,٧٠) فأكثر يعد معلماً جيداً على الثبات. (عيسوي، ١٩٨٥: ٨٥).

٢-معامل الفا كرونباخ للاتساق الداخلي : استعملت الباحثه معادلة الفاكرونباخ لحساب ثبات الاتساق الداخلي وبلغت قيمة معامل الفا (٠,٩٢) و يعد الثبات لهذا الاختبار مناسبا إذا ماقورن بالمعيار الذي حدد من قبل المهتمين بالقياس النفسي حيث أشاروا إلى إن معامل الثبات ينبغي أن يتراوح بين (٠,٧٦ - ٠,٩٠).(عيسوي ،١٩٨٥ ، ص٥٨)

ثانيا : مقياس دافع الانجاز : تحقيقا لاهداف البحث الحالي قامت الباحثة بتبني مقياس (الساعدي، ٢٠٠٢) لدافع الانجاز، حيث تألف المقياس من (٢٠) فقرة وكما موضح في الملحق (٢). ويطلب من كل فرد من أفراد العينة الأجابة عليها في ضوء مقياس خماسي الأبعاد يمتد من الدرجة (1)حيث لاتعبر الفقرة عن الشخص على الأطلاق، إلى الدرجة (5)حيث يعبر مضمون البند عن الشخص تماماً، ويمكن الحصول على الدرجة الكلية والتي تمثل مجموع درجات الفرد على كافة فقرات المقياس.

تحليل الفقرات : لغرض استخراج القوة التمييزية للفقرات قامت الباحثه بإيجاد تمييز الفقرات وفق:-

أ- أسلوب العينتين المستقلتين :-قد اشتملت المجموعتان العليا والدنيا في الاختبار على (٢٠٠) طالب وطالبة بواقع (٥٤) للمجموعة العليا و (٥٤) المجموعة الدنياوبعد أجراء الأختبار التائي على هاتين المجموعتين تبين أن جميع الفقرات دالة أحصائياً وتتمتع بقدرة تمييزيه عالية بناءاً على مقارنة القيم التائية بالقيمه الجدولية.

ب- **علاقة الفقرة بالدرجة الكلية للمقياس**:-ظهر ان معاملات الارتباط جميعها دالة احصائياً عند مستوى دلاله (٠,٠٥) وبدرجة حرية (١٩٨).حيث ان القيمة الجدولية لمعاملات الارتباط عند درجة حرية (١٩٨) ومستوى دلاله (٠,٠٥) تساوي (٠,١٣٩).

صدق المقياس: لقد تم استخراج الصدق الظاهري :

الصدق الظاهري : قامت الباحثه بعرض المقياس على مجموعة من الخبراء المختصين في علم النفسلاستخراج وضوح الفقرات ومدى صلاحيتها للقياس. وفي ضوء أراء المحكمين تم استخراج النسبة المئوية لدرجة اتفاق المحكمين على كل فقرة من الفقرات وفي ضوء ذلك تم استبقاء الفقرات التي حصلت على نسبة اتفاق ٨٠٪ فاكثر حيث تم الابقاء على جميع الفقرات.

الثبات: لاستخراج الثبات قامت الباحثه باستعمال طريقتين هما:

١-طريقة اعادة الاختبار: قامت الباحثة بتطبيق المقياس بصورته النهائية على عينة مكونة من (٥٠) طالباً وطالبة اختيروا عشوائياً ثم اعيد تطبيق المقياس مرة ثانية على العينة ذاتها بعد مرور اسبوعين وهي فترة مناسبة لمثل هذه المقاييس كما يشير بذلك ننلي (Nun ally, 1978,p:288) وبعد اجراء التطبيق تم حساب معامل ارتباط بيرسون بين درجات افراد العينه في التطبيقين فوجد انه (٠,٨٧) ويشير (عيسوي، ١٩٨٥) الى ان معامل الارتباط بين التطبيقين الاول والثاني اذا كان (٠,٧٠) فأكثر يعد معلماً جيداً على الثبات.(عيسوي، ١٩٨٥: ٨٥).

٢-معامل الفا كرونباخ للاتساق الداخلي : استعملت الباحثه معادلة الفاكرونباخ لحساب ثبات الاتساق الداخلي وبلغت قيمة معامل الفا (٠,٩٢) و يعد الثبات لهذا الاختبار مناسبا إذا ماقورن بالمعيار الذي حدد من قبل المهتمين بالقياس النفسي حيث أشاروا إلى إن معامل الثبات ينبغي أن يتراوح بين (٠,٧٦ – ٠,٩٠).(عيسوي ،١٩٨٥ ، ص٥٨)

الوسائل الأحصائية: استعملت الباحثه الوسائل الإحصائية الآتية في أعداد وتحليل نتائج البحث وهي:

١. الاختبار التائي لعينتين مستقلتين:

(Runyon &Haber , 1980, p:2٤٠((الإمام، ٢٠٠٦، ص٨٦)

لحساب تمييز فقرات مقياس قلق الموت و كذلك تمييز فقرات مقياس دافع الانجاز.

٢.معامل ارتباط بيرسون:لحساب علاقة درجة الفقرة بالدرجة الكلية للمقياس وحساب علاقة درجة الفقرة بالدرجة الكلية.

(Nunnally , 1978, p:280)

٣.معادلة الفاكرونباخ :لحساب الثابت بطريقة الاتساق الداخلي.

حيث تم الاعتماد على الحقيبة الاحصائية spss.

الفصل الرابع : نتائج البحث :

١- التعرف على درجة قلق الموت لدى طلبة الجامعة :

كان المتوسط الحسابي لقلق الموت لعينة البحث (88.68) وانحراف معياري (9.98) في حين كان المتوسط الفرضي للمقياس (46.8) وبعد استعمال الاختبار التائي لعينة واحدة ظهر بان القيمة التائية المحسوبة بلغت(9.92)، كما موضح في الجدول (٢).

جدول (٢)

الأختبار التائي لإختبار دلالة الفروق بين المتوسط الحسابي والانحراف المعياريعلى مقياس قلق الموت

مقياس	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المتوسط الفرضي	لقيمة التائية		درجة الحرية	الدلالة الاحصائية عند مستوى ٠,٠٥
				المحسوبة	الجدولية		
قلق الموت	88.68	9.98	46.8	9.92	1.96	199	دال

يتبين من الجدول اعلاه ان القيمة التائية المحسوبة اكبر من القيمة التائية الجدولية بدرجة حرية (199) ومستوى دلالة (٠,٠٥) والبالغة (1.96). مما يعني وجود فروق ذات دلالة احصائية بين المتوسط الحسابي للعينة والمتوسط الفرضي ولصالح العينة.

٢- التعرف على درجة قلق الموت تبعاً لمتغير الجنس (ذكور – اناث):

تمت المقارنة بين الذكور والاناث من حيث قلق الموت باستعمال الاختبار التائي لعينتين مستقلتين والتوصل الى النتائج المبينة في جدول (٣).

جدول (٣)المقارنة بين الذكور والاناث من حيث قلق الموت

العمر	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	القيمة التائية		درجة الحرية	الدلالة الاحصائية عند مستوى (٠,٠٥)
			المحسوبة	الجدولية		
الذكور	41.62	6.35	4.41	1.97	198	دال
الاناث	46.11	7.62				

يتبين من الجدول اعلاه وجود فرق ذو دلالة احصائية بمستوى (٠,٠٥) بين الذكور والاناث. وان المتوسط الحسابي للاناث اكبر من المتوسط الحسابي للذكور.

٣- التعرف على درجة دافع الانجاز لدى طلبة الجامعة :

كان المتوسط الحسابي لدافع الانجاز لعينة البحث (51.10) وانحراف معياري (5.91) في حين كان المتوسط الفرضي للمقياس (46.8) وبعد استعمال الاختبار التائي لعينة واحدة ظهر بان القيمة التائية المحسوبة بلغت(3.68)، كما موضح في الجدول (٤).

جدول (٤)

الأختبار التائي لإختبار دلالة الفروق بين المتوسط الحسابي والانحراف المعياري على مقياس قلق الموت

مقياس دافع الانجاز	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المتوسط الفرضي	القيمة التائية		درجة الحرية	الدلالة الاحصائية عند مستوى ٠,٠٥
				المحسوبة	الجدولية		
	51.10	5.91	46.8	3.68	1.96	199	دال

يتبين من الجدول اعلاه ان القيمة التائية المحسوبة اكبر من القيمة التائية الجدولية بدرجة حرية (199) ومستوى دلالة (٠,٠٥) والبالغة (1.96). مما يعني وجود فروق ذات دلالة احصائية بين المتوسط الحسابي للعينة والمتوسط الفرضي ولصالح العينة.

٤- التعرف على درجة دافع الانجاز تبعاً لمتغير الجنس (ذكور – اناث):

تمت المقارنة بين الذكور والاناث من حيث دافع الانجاز باستعمال الاختبار التائي لعينتين مستقلتين والتوصل الى النتائج المبينة في جدول (٥).

جدول (٥) المقارنة بين الذكور والاناث من حيث دافع الانجاز

العمر	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	القيمة التائية		درجة الحرية	الدلالة الاحصائية عند مستوى (٠,٠٥)
			المحسوبة	الجدولية		
الذكور	44.16	6.51	2.76	1.96	198	دال
الاناث	41.70	5.63				

يتبين من الجدول اعلاه وجود فرق ذو دلالة احصائية بمستوى (٠,٠٥) بين الذكور والاناث. وان المتوسط الحسابي للذكوراكبر من المتوسط الحسابي للاناث.

٥- التعرف على العلاقة بين قلق الموت ودافع الانجاز :

لإيجاد علاقة قلق الموت بدافع الانجازاستخرجت الباحثة معامل ارتباط بيرسون لدرجة قلق الموت ودرجات دافع الانجاز وبلغ معامل الارتباط لقلق الموت ودافع الانجاز (٠,٢١٣) وهو دال احصائيا عند مستوى (٠,٠٥) اذ كانت القيمة الجدولية (٠,١٩٦) والجدول (٦) يوضح ذلك.

جدول (٦) علاقة قلق الموت بدافع الانجاز

قلق الموت ودافع الانجاز	معامل الارتباط		درجة الحرية	الدلالة الاحصائية عند مستوى (٠,٠٥)
	القيمة المحسوبة	الجدولية		
	0.213	0.196	198	دال

وهو دال احصائياً عند مستوى (٠,٠٥) وهذا يعني ان هناك علاقه بين قلق الموت ودافع الانجاز.

المصادر

اولا : المصادر العربية:

١– الأزيرجاوي، أحمد عبد الحسين. (٢٠٠٢) : قلق الموت وعلاقته بنمط الشخصية لدى طلبة الجامعة ، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، كلية التربية – ابن رشد.

٢– الإمام، سيف الدين عماد احمد.(٢٠٠٦) : متطلبات اعتماد اعادة هندسة العمليات المصرفية في تطوير الخدمة المصرفية العراقية– دراسة استطلاعية لاراء عينه من المديرين في المصارف العراقية. رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الادارة والاقتصاد، الجامعة المستنصرية.

٣– ابراهيم، عبد الستار.(٢٠٠٢): القلق قيود من الوهم. مكتبة الانجلو المصرية.

٤– ابراهيم، علاء عبد الباقي.(٢٠١٠): الخوف والقلق :التعرف على اوجه التشابه والاختلاف بينهما وعلاجهما واجراءات الوقاية منهما. ط١. عالم الكتب. القاهرة.

٥– ابو جادو، صالح محمد علي.(٢٠٠٠) : علم النفس التربوي، الأردن، عمان، دارالميسرة للتوزيع والنشر.

٦– ابو حطب، فؤاد. (١٩٧٧) : القدرات العقلية الطبيعية. مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة.

٧– ابو علام، رجاء محمود.(٢٠٠٤): التعلم اسسه وتطبيقاته. ط١.دار المسيرة للنشر والتوزيع. عمان.

٨– احمد عبد الخالق،(١٩٩١): دافع الانجاز. دار الانجلو. مصر.

٩– أحمد،محمد.(ب.ت): علم النفس والقدرات العقلية.دار المسيرة للنشر. عمان.

١٠– ادوارد ج. موراي.(١٩٨٨):الدافعية والانفعال. ط١.ترجمة احمد عبد العزيز سلامة ومحمد عثمان نجاتي.دار الشروق. القاهرة.

١١– التح، زياد خميس. (١٩٩٢). أثر كل من دافع الإنجاز، والذكاء على قدرة حل المشكلة لدى طلبة الصفوف: السابع، والثامن، والتاسع في مدينة عمان، رسالة ماجستير غير منشورة، الجامعة الأردنية، عمان.

١٢– حنون، نائل.(١٩٨٧) : عقائد ما بعد الموت في حضارة بلاد وادي الرافدين القديمة، ط ٢، افاق عربية، دار الشؤون الثقافيةالعامة.

١٣– خليفة، عبد اللطيف.(٢٠٠٠): الدافعية للانجاز.دار غريب.القاهرة.

١٤– زكي، عزت.(١٩٧٢) :الموت والخلود في الاديان المختلفة،دارالجيل، الفجالة ،دار النشر للكنيسة الاسقفية.

١٥– الزوبعي، عبد الجليل واخرون.(١٩٨١) : الاختبارات والمقاييس النفسية، جامعةالموصل، العراق.

١٦– الساعدي، سعاد احمد مولى.(٢٠٠٢): دراسة مقارنة لدافع الانجاز الدراسي بين طلبة الكليات الأهلية والرسمية، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية الجامعة المستنصرية.

١٧– السامرائي، جاسم، البلداوي، طارق.(١٩٨٧) :بناء مقياس الاتجاهات الطلبةنحو مهنة التدريس، المجلة العربية للبحوثالتربوية، مجلد ٧،العدد٢.

١٨– ستيف، جورج.(٢٠١٠): اقهر التوتر والضغط النفسي. ترجمة حمزة عبد الصمد واخرون. مكتبة الهلال للنشر والتوزيع. القاهرة.

١٩– شقير، زينب محمود. (٢٠٠٢): مقياس الاحتراق النفسي والاجهاد النفسي في البيئة العربية مصرية سعودية، كراسة تعليمات. ط٢. مكتبة النهضة المصرية. القاهرة.

٢٠– الطواب، سيد.(٢٠٠٨): الصحة النفسية والارشاد النفسي. مركز الاسكندرية للكتاب. الاسكندرية.

٢١– عباس، بيداء هادي.(١٩٩٨) : قلق الموت وعلاقته بسمات الشخصية، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة بغداد، كلية الآداب.

٢٢– عبد الخالق،احمد محمد.(١٩٨٧): قلق الموت. عالم المعرفة. الكويت.

٢٣– عبد الخالق، أحمد محمد.(١٩٨٧) : الأبعاد الأساسية للشخصية، ط٤، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية.

٢٤–عبد الرحمن، سعد. (١٩٩٨) : القياس النفسي النظرية والتطبيق. دار الفكر العربي، ط٣،القاهرة، مصر.
٢٥–عثمان، فاروق السيد. (٢٠٠١) : القلق وإدارة الضغوط النفسية، ط١، دار الفكر العربي، القاهرة
٢٦– علي، السيد فهمي.(٢٠١٢):التحليل النفسي. كلية الاداب.جامعة المنصورة.
٢٧– علي، صبرة محمد. وشريت، محمد عبد الغني.(ب.ت): المدخل الى العلوم النفسية. مطبعة البحيرة. مصر.
٢٨– عيسوي، عبدالرحمن.(١٩٨٥) : القياس والتجريب في علم النفس والتربية. بيروت، الدار الجامعية.
٢٩–غانم، محمد حسن.(٢٠٠٦): الاضطرابات النفسية والعقلية والسلوكية. ط١.مكتبة الانجلو المصرية. القاهرة.
٣٠–غانم، محمد حسن.(٢٠١١): القلق النفسي بين رؤى الدين والعلاجات النفسية. ط١. مؤسسة ام القرى للترجمة والتوزيع. المنصورة.
٣١–فايد، حسين.(٢٠٠٤): علم النفس العام. ط١. المؤسسة الدولية للنشر والتوزيع. الاسكندرية.
٣٢– قشفور، ابراهيم. ومنصور، طلعت.(١٩٧٩): دافعية الانجاز وقياسها دراسات في علم النفس الدافعي.المجلد الثاني. ط١. مكتبة الانجلو المصرية. القاهرة.
٣٣– ليندا،دافيدوف (٢٠٠٠) : موسوعة علم النفس – الذكاء. ج٢.ط١. ترجمة نجيب الفونس خزام ومحمود عمر. مراجعة فؤاد ابو حطب.الدار الدولية للاستثمارات الثقافية. القاهرة.
٣٤– ليندا،دافيدوف (٢٠٠٠) : موسوعة علم النفس – الشخصية. ج٥.ط١. ترجمة سيد الطواب ومحمود عمر. مراجعة فؤاد ابو حطب.الدار الدولية للاستثمارات الثقافية. القاهرة.
٣٥– محمد،محمد عودة.ومرسي،كمال ابراهيم.(١٩٩٤): الصحة النفسية في ضوء علم النفس والاسلام.ط٣.دار القلم. الكويت.
٣٦– موسى، فاروق عبد الفتاح.(١٩٨١): كراسة تعليمات اختبار الدافع للانجاز للاطفال والراشدين. مكتبة النهضة المصرية. القاهرة.
٣٧– النابلسي، نظام. (١٩٨٦). مكونات دافعية الإنجاز وعلاقتها بأسلوب حل المشكلات، رسالة دكتوراه، جامعة طنطا، القاهرة، مصر.
٣٨– نصر الله، عمر عبد الرحيم.(٢٠٠٤): تدني مستوى التحصيل والانجاز المدرسي:اسبابه وعلاجه. ط١.دار وائل للنشر والتوزيع. عمان.
٣٩– هاندي، روبرت.وديفي، مارسا.(٢٠١٢): الدليل الكامل للتخلص من القلق –كيف نسيطر على القلق ونتحكم فيه. اعداد وتقديم هند رشدي. الاشراف العام محمود عبد الرحمن وياسر فودة. فارس للنشر والتوزيع.

ثانيا : المصادر الانكليزية :

40-Alvarado, kathrine a, and others, (1993) : are death anxiety and death depression distinct entities , Journal of death and dying, vo.26.n0,2.
41- Backer, B.A(1981) : death and Dying – Individual – and Institutions new york ,wiley.
42-Barron.R:(1981). Human adjustment and personal Growth, Seven Pathways, John wiley and Sons, Newyork.
43- Becker, E. (1973) The denial of death, New york.free press.
44-Brown.K.(1983):Motivation and personality. 2nd edition, Harper and Row publishers, Newyork.
45-Ebel, R. L. (1972): Essentials of educational measurement. New Jersey, prentice Hall, Englewood cliffs, Inc.

46-Edwards.G:(1957). Applied psychology adjustments in living and work, 2nd edtion, Mc. Graw- Hill Book Company, Newyork.

47- Eitzen, stanly in trends of scientific research in (1994): the
field of p t s o resulting from tragi agression on the
state of kuwait, p34.

48-Fergyson,J. (1953):psychometric theory. Mc. Graw- Hill, Newyork.

49- Frazier, Good man, (1989): Death Anxiety and presonality are they trul related, Journal of death and dying, vo,19,no3.

50- Hoelter, J, w, (1979) : multid in sionsal treatment of fear of death, journal of consalling and clinical psycholog vo,47, no.25.

51- Hoit, R, & Irving, L. (1971): Assessing personality, Newyork Harcourt brace, Jovanovich.

52-Hope,F.& Others,W.(1982):Introduction to personality, chicago. Rand Mc. Nally college publishing company.

53-Lehmann, Fracience A. (1989). Differences in Information Processing Characteristics Between Gifted Achievers and Underachievers. Dss. Abstracts.50 (8), P.P. 2434 A.

54- Marshall, J. C. (1972): Essentials testing Addison Wesley, California, 1st edition, U. S. A.

55- Me carthy , G, B, (1970) death anxiety – the loss of the self gander press – new york.

56- Nunnlly, J. G. (1978): psychometric theory. Mc. Graw- Hill, Newyork.

57-Rosenberg, J, F.(1983) thinking clearly about death, engle wood chiffs, N. J. prentice, hill.

58-Runyon.O.& HaberS.:(1980). psychology An introduction to Behavioral science, 3rd edition, Tohn wiley and Sons, Inc, Newyork.

59- Schunaker, barraclough, (1988): death anxirty in malaysia
and australain university students, the Journal of social psychology, vo,128,no,3.

60-Tyler, Doris K., and Vasu, Ellen S. (1995). Locus of control, self esteem, achievement motivation, and problem solving ability: Logo writer and simulations in the fifth grade classroom. Journal of Research on Computing in Education, vol 28, Issue 1, P 98, 23.

الملاحق :

ملحق (١) مقياس قلق الموت

عزيزي الطالب........ عزيزتي الطالبة........

بين يديك استبيان يتناول قائمة من الفقرات يرجى قراءة كل فقرة بدقة وتحديد موقفك منها بوضع علامة (صح) في المكان المناسب الذي ينطبق عليك، ولاتترك واحدة دون الاجابة عنها وصراحتك في الاجابة تساعد على نجاح هذا البحث، واجابتك ستكون سرية لن يطلع عليها احد سوى الباحثه. الجنس/ ذكر ( ) انثى( )

الباحثة

ت	الفقرات	تنطبق على دائما	تنطبق على غالبا	تنطبق على احيانا	تنطبق على نادرا	لا تنطبق على ابدا
١	اترقب الموت من وقت لاخر					
٢	اتضايق من وجودي مع شخص مريض وهو يحتضر					
٣	انزعج مما يدور حول الموت من طقوس					
٤	اخاف من زيارة القبور					
٥	انزعج عند رؤيتي ملابس سوداء					
٦	يرعبني دخول الطب العدلي					
٧	اخاف من رؤية الهيكل العظمي للانسان					
٨	ينتابني شعور باني ساموت فجاة					
٩	التفكير في اني ساموت يجعلك سلبيا بالنسبة لحياتي الحاضرة					
١٠	تدور بعض احلامي حول الموت والموتى					
١١	احب الحياة كثيرا					
١٢	اتشائم من رؤية دفان الموتى					
١٣	اعتقد ان الموت راحة للانسان					
١٤	اخاف من عبور الشارع خشية من ان تصدمني سيارة واموت					
١٥	افضل قراءة القصص والروايات التي تدور حول الجريمة والموت					
١٦	اتمنى ان اموت في اوقات كثيرة					
١٧	اخاف من المكوث في حجرة مات بها انسان من وقت قريب					
١٨	تسبب لك سيرة الموت ازعاجا					
١٩	يثير خوفي رؤية الحيوانات وهي تذبح					
٢٠	اعتقد ان انتظار الموت اقسى من الموت نفسه					

٢١	ينتابني قلق شديد اذا مرضت ودخلت المستشفى					
٢٢	اتوقع ان يقع لي مكروه					
٢٣	اخاف من رؤية حوادث السيارات					
٢٤	يقلقني صوت سيارة الاسعاف					
٢٥	اخاف كثيرا من رؤية الجثث					
٢٦	اعتقد ان الموت شيء فضيع					
٢٧	احب ان اتحدث عن الموت					
٢٨	اميل الى رؤية عملية دفن الميت					
٢٩	يشغلني كثيرا التحلل الذي يحصل للجسد بعد الموت					
٣٠	اخشى ان انام فلا استيقظ					
٣١	اكره مشاهدة الافلام التي تنتهي بالموت					
٣٢	يزعجنيان اموت قبل تحقيق امالي واحلامي					
٣٣	يشغلني كثيرا التفكير فيما سيحدث بعد الموت					
٣٤	يضايقني ان اضطر الى مخالطة مريض بمرض مميت (غير معد)					
٣٥	اخشى من احتمال ان اموت مقتولا					
٣٦	انزعج كثيرا واناشاهد جنازة					
٣٧	ترتبط في ذهني رؤية الدم بالموت					
٣٨	اتجنب السباحة خوفا من الموت غرقا					
٣٩	اخشى الموت المؤلم عندما اسمع عن مرض السرطان					

ملحق (٢) مقياس دافع الانجاز

عزيزي الطالب........ عزيزتي الطالبة........

بين يديك استبيان يتناول قائمة من الفقرات يرجى قراءة كل فقرة بدقة وتحديد موقفك منها بوضع علامة (صح) في المكان المناسب الذي ينطبق عليك، ولاتترك واحدة دون الاجابة عنها وصراحتك في الاجابة تساعد على نجاح هذا البحث، واجابتك ستكون سرية لن يطلع عليها احد سوى الباحثـــه.الجنس/ ذكـــر (   ) انثى(   )

الباحثة

ت	الفقرات	تنطبق علي دائما	تنطبق علي غالبا	تنطبق علي احيانا	تنطبق علي نادرا	لا تنطبق علي ابدا
١	أميل إلى الموضوعات الدراسية التي تحتاج الى تفكير.					
٢	أحب الدراسة عندما لا يكون فيها امتحانات وواجبات بيتية.					
٣	أبذل الجهد في دروسي.					
٤	يصيبني الملل من قراءة الكتب المنهجية.					
٥	أرغب في معرفة المزيد من المعلومات عن التخصص الذي ادرسه.					
٦	لا اجد في دروسي ما يدفعني للدراسة.					
٧	أحب الدراسة لأنها ترضي طموحي.					
٨	اشعر اني لا استطيع النجاح في الكثير من الدروس.					
٩	يشجعني اهلي على الدراسة.					
١٠	اشعر ان الدراسة مسؤولية كبيرة لا استطيع تحملها.					
١١	أبذل قصارى جهدي لأكون أفضل من ألاخرين.					
١٢	انشغالي بامور خارج الدراسة يضعف تحصيلي الدراسي.					
١٣	اسعى الى التفوق في دروسي من خلال بذل الجهد.					
١٤	أجد صعوبة في فهم المواد الدراسية.					
١٥	أركز بأهتمام على شرح الاستاذ خلال المحاضرة.					
١٦	يستخدم بعض الاساتذه طريقة تدريس غير مناسبة.					
١٧	أرغب في مواصلة تحصيلي الدراسي بما يلائم قدراتي ورغبتي.					
١٨	لا ارغب في التخصص الذي ادرسه.					
١٩	أقضي ساعات طويلة في الدراسة دون الشعور بالملل.					
٢٠	أكره الدراسة بسبب المعاملة السيئة للاساتذه.					

كورتەی توێژینەوە

دڵەراوكێی مردن سیفەتێكی دەروونیە دەكەوێتە ژێر بەشی دەروونزانی كەسایەتی هەرچەندە مردن بابەتێكی بەهیوا بوونی میتافیزیقیە كۆنەكانە بەقەدەر كۆنی خودی هەزرە مرۆییەكان، سەرەتای توێژینەوە كردنی لە رێگای سایكۆلۆژیاوە بە پرۆگرامی ئەمبریقی (كرداری راستەقینە) لەسەر ئاستی كرنكی پێدانەكانی جیهانی لەشەستەكانی سەدەی رابردوو (نۆزدەهەم) تێناپەڕێت.

یۆنگ وادەبێنیت كە دڵەراوكێی مردن سەرچاوەی بنەرەتیە بو بێهیوایی كووڕە بەتایبەتی لە نیوەی دووەمی ژیانی مرۆڤ كە چی (ئەرنسب بیكەر) بڕوای وایە كە كێشەكانی گونجان وشڵەژانە دەروونیەكان بە هەموو جۆرەكانیە وەئەكرێ هەمووی بخرێتە سەر یەك لە یەك چوارچێوەدا ئەویش ترسە لە مردن، (ئەلفرێد ئەدلەر) وادەبێنیت كە نەخۆشی میشكی (هقلی) لە ئەنجامی شكستهێنان لە تێپەربوون لە ترسی مردن پێكدێت.

پاڵنەر ئەنجامدان بەیەكێك لە پاڵنەر گرنگە ناوەكیەكانی تاكەكان دەژمێرێت، ئەم پاڵنەرە تەنها بوونەوەری مرۆیی دەگرێتەوە.

مەبەست لەئەنجامدان (انجاز) هەوڵدانی بەردەوام وماندوو بوونێكی چڕی تاكەبۆ بەدەستهێنان یا خود پاراستنی پلە وپایەی بەرز. ئەوەی كە لە ئاستی پێویستدا دەستنیشانی دەكات كە لەگەڵ تواناكانی وئامادە باشیەكانی لە چالاكی یاخود ئەوكارەی كە پێ ی هەڵدەستێت بگونجێت. لە وانەیە پاڵنەری ئەنجامدان ئاسان بێت پێویست بە ماندووبوون نەكات لە تێركردنی وەك ئەوەی كە ململانێ لە سەریاری تۆپی پێ كراوە یا خود ململانێ كردن لە هەڵویستە ژیانیە جۆارجۆرەكان. لەوانەشە زیاتر ئاڵۆز بێت پێویست بە چالاكی وچەند هەوڵدانێك بكات بۆ چەندماوەیەكی كاتی درێژ بەردەوام بێت وەك ئەوەی كە پەیوەستە بەكارە ئەكادیمی وپیشەییەكان. پاڵنەرایەتی ئەنجامدان ئاماژە دەكات تاچەند كەسە كە مەیلی بۆ خەبات وتێكۆشان هەیە بۆ گەیشتن بۆ سەركەوتن وتوانای لە سەر ئاگابوونی لە زرەت یاخود چێژوەرگرتن چونگە سەر كەوتووە.

ئامانجی توێژینەوەكەش بۆ زانینی :

١- پلەی دڵەڕاوكیێ مردن لای قوتابیانی زانكۆ.

٢- پلەی دڵەڕاوكیێ مردن بە پێ ی گۆڕاوی رەگەز (نێر-مێ).

٣- پلەی پاڵنەری ئەنجامدان لای قوتابیانی زانكۆ.

٤- پلەی پاڵنەری ئەنجامدان بە پێ ی گۆڕاوی رەگەز (نێر-مێ).

٥- زانینی پەیوەندی نێوان دڵەڕاوكیێ مردن وپاڵنەری ئەنجامدان.

ئەم توێژینەوەیە لەسەر قوتابیانی سنووری زانكۆی بەغداد بۆ ساڵی خویندنی ٢٠١٢-٢٠١٣ بۆ بە جیهێنانی ئامانجەكانی توێژینەوەكە تویژەر پەنای بردە بەر پێوەری (عبد الخالق، ١٩٨٧) بۆ پێوانە كردنی دڵەراوكێی مردن وپێوەری (الساعدی، ٢٠٠٢) بۆ پێوانەكردنی پاڵنەری ئەنجامدان هێماكانی راستگۆیی وچەسپاو بو هەردوو پێوەرەكە دەرهێزا وبەسەر نموونەی (عینە) سەرەكی توێژینەوەكە جێبەجێ كرا كەژمارەیان (٢٠٠) قوتابی بوو لە هەردوو رەكەز ودوای شیكردنەوەی داتاكان بەرێگەی بەكار هێنانی هۆیەكانی ئاماری، ئەنجامەكان بەم جۆرەی خوارەوە دەركەوتن :

١- دلەراوكێی مردن لە لای نموونەی توێژینەوەكە هەیە.

٢- هەبوونی جیاوازی دەلالەت داری (ژو دلاله) ئاماری بە ئاستی (٠،٠٥) لە نێوان نێر ومێ لە دڵەڕاوكێی مردن. لە بەرژەوەندی مێنییەكان.

٣- پاڵنەری ئەنجامدان لە لای نموونەی توێژینەوەكە هەیە.

٤- هەبوونی جیاوازی دەلالتداری ئاماری بە ئاستی (٠،٠٥) لە نێوان نێر ومێ لە پاڵنەری ئەنجامدان. لە بەرژەوەندی نێرینەكان.

٥- پەیوەندی هەیە لە نێوان دڵەڕاوكێی مردنوپاڵنەری ئەنجامدان.

Summary of the research

Death's worry is a psychical sign, which is placed within the Psychology of Personality. Despite death was a topic for old metaphysical mediations, like the old aged of human mind itself, the beginning of its psychological study with practical and factual program on the level of international attentions doesn't exceed the sixth decade of the 20th. Century.

Yong sees, the death's worry is a fundamental source for neural misery, especially in the second half of humans life, meanwhile (Ernest Becker) believes that problems of acclimation and psychical disturbances in different forms, could be put altogether in one frame, and that is fear of death. Alfred Adler sees, the mental sickness is resulting of failure in surpassing death's fears.

The motive of achievement is considered as one of the important individual motives, which is excluded on human being only. Achievement means the ongoing pursue of an individual and his concentrated effort to reach a high rank or protecting it. This rank could be marked with a standard of desire, appropriate with his ability, capability and readiness for activity or the job he is doing. The motive of achievement may be simple, not requiring an effort to fulfill it, like competition achievements of a football game or a competition in different life situations. Or it could be more complicated, necessitating activities with many trials lasting long times, like affairs related to academic or vocational issues.

The motive achievement shows the range of individual's penchant for struggle and exertion to reach success and his ability to mention the joy and delight due his success.

The research targeted knowing the levels of:

1. Death's worry by university students;
2. Death's worry according gender (male & female);
3. Achievement's motive by university students;
4. Achievement's motive according gender (male & female);
5. Relationship between death's worry and achievement's motive.

This research had its limitation with students of Baghdad University for the year 2012-2013. To achieve the research's goals, the researcher adopted the scale of (Abdulkhaliq, 1987) to measure death's worry and the scale of (Al Saiidi, 2002) to measure achievement's motive. Indications of truth and steadfastness had been derived from both scales and applied them on the main research sample (200) male and female students. After analyzing the data with calculation methods, following results appeared:

1. There is death worry by research's sample;
2. There is a difference with calculative indication leveled (0,05) between males and females in death's worry;
3. There is an achievement's motive by research's sample;
4. There is a difference with calculative indication leveled (0,05) between males and females in achievement's motive in favor of males;
5. There is a relationship between death's worry and achievement's motive.

مجلة
جامعة راپەرين

مجلة اكاديمية
تصدرها جامعة راپەرين

رئيس التحرير

پ.د. محمد علی عبدالله

سكرتير التحرير

ا.م.د. صباح رشيد قادر

هيئة التحرير

د. حسێن غازی كاكه امين

د. سەردار فتح الله حسێن

د. موفق خاليد ابراهيم

پ.ی.د. سناء حسن عبدالصاحب

د. بەهزاد وسو حمد

المستشارون

ا.د. كريم عبدول

ا.د. جبار قادر

ا.م.د. محمد صابر مصطفی

ا.د. وريا عمر أمين

نائب رئيس التحرير

ا.م. محمد قادر رسوڵ

حکومەتی هەرێمی کوردستان- عێراق
سەرۆکایەتی ئه نجومەنی وەزیران
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی
نووسینگەی وەزیر

Kurdistan Region - Iraq
Council of Ministers
Ministry of Higher Education & Scientific Research

اقليم كوردستان – العراق
مجلس الوزراء
وزارة التعليم العالي والبحث العلمي
مكتب الوزير

ژمارە : نووسینگە/١٥٢٤
ڕێکەوت : ٨ / ٩ /٢٠١٣ی زایینی
١٧ / گەلاوێژ/٢٧١٣ی کوردی

No:
Date :

وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
نهێنیی دەرکسردە

٢٩٧
١٣/٩/١٧

سەرۆکایەتی زانکۆی ڕاپەڕین
نهێنیی هاتوو

بۆ / سەرۆکایەتی زانکۆی ڕاپەرین / نووسینگەی بەڕێز سەرۆکی زانکۆ

بابەت / گۆڤاری زانستی

سڵاو و ڕێز ..

ئاماژە بە (بڕگەی ٤ / تەوەری چوارەم / کاروباری زانستی و خوێندنی باڵا) لە کۆنووسی کۆبوونەوەی ژمارە (١٣) ی ئەنجومەنی وەزارەت لە (٣٠ / ٦ / ٢٠١٣) تایبەت بە گۆڤاری زانستی زانکۆتان. ئەنجومەنی وەزارەت بڕیاریدا بە:-

دەرکردنی گۆڤاری زانستی (ڕاپەڕین) ی زانکۆتان.

لەگەڵ ڕێزدا ....

دکتۆر علی سعید محمد
وەزیری خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی

وێنەیەك بۆ :-

- نووسینگەی بەڕێز وەزیر/ لەگەڵ ڕێزدا .
- دەرکردە.

حكومەتی هەرێمی كوردستان - عیراق
سەرۆكایەتی ئەنجومەنی وەزیران
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
سەرۆكایەتی زانكۆی ڕاپەڕین
نووسینگەی سەرۆكی زانكۆ

حكومة أقليم كردستان – العراق
رئاسة مجلس الوزراء
وزارة التعليم العالي و البحث العلمي
رئاسة جامعة راپرين
مكتب رئيس الجامعة

Kurdistan Regional Government –Iraq / Presidency of Ministers Council / Ministry of Higher Education & Scientific Research - Presidency of University of Raparin / Office of University President

NO.
Date :

ژمارە: ٥٣٧ نوسینگە
ڕێكەوت: ٢٠١٣/٩/١٧
٢٧/گەلاوێژ/ ٢٧١٣

فەرمانی زانكۆیی

بابەت / دەركردنی گۆڤاری زانستی

ئامـــاژە بـــە نوســـراوی وەزارەتـــی خوێنـــدنی بـــاڵا و توێژینـــەوەی زانســـتی / نوســـینگەی وەزیـــر ژمارە (١٥٢٤ لە ٢٠١٣/٩/٨)

بڕیارماندا بە :-

دەركردنی گۆڤاریكی زانستی لە زانكۆمان بە ناوی گۆڤاری زانستی (ڕاپەڕین) .

پ.د . محمد علی عبدالله
سەرۆكی زانكۆ

وێنەیەك بۆ

- نووسینگەی سەرۆكی زانكۆ
- نووسینگەی یاریدەدەری سەرۆكی زانكۆ بۆ كاروباری كارگێڕی و دارایی.
- نووسینگەی یاریدەدەری سەرۆكی زانكۆ بۆ كاروباری زانستی و خوێندنی باڵا .
- گشت فاكەڵتیەكان + سكوڵی پەرستاری + بەشی بایۆلۆجی .
- گشت بەڕێوەبەرایەتیەكان .
- دەرچوو.

Kurdistan Region: Sulaimaniy – Rania
Tel: 07480191406
www.raparinuni.org
email:relations@raparinuni.org
هەرێمی كوردستان – سلێمانی – ڕانیە
تەلەفۆن: (٠٧٤٨٠١٩١٤٠٦)

Azhin Sdiq

The Methods of Teaching Foreign Languages: How They Developed and the Problems They Encountered

MA Applied Linguistics for TESOL
Salah Babakr Hussein Khoshnaw
University of Raparin

Abstract

This article considers which main Foreign Language Teaching Methods (hereafter FLT) are still being used in schools and discusses the theories of language teaching that lie behind them. In addition, the article examines these methods' prime characteristics, the techniques and activities they employ, how they came to be founded and their decline before making a general assessment of them. The methods chosen for analysis are: the Grammar-Translation Method, the Structuralist Method, and the Communicative Method. Following an examination of innovations within education, the article goes on to suggest that Task-based and Process models are viable FLT alternatives. In conclusion, the article establishes a connection between teacher development, innovations within the curriculum and possible changes.

1. Introduction

The prime concern of this article is to conduct a critical examination of the roles FLT play within the education system and includes a discussion about which of the main teaching methods schools employ today. Knowing about these various methods helps foreign language teachers because this background knowledge allows them to form an opinion about pedagogical concerns and influences their own classroom routine. Moreover, it demonstrates to them the changes that FLT has gone through. Considering FLT as a process therefore suggests that teaching has to be flexible in order to adapt to new demands and challenges, which is something that teachers, applied linguists and educational professionals can verify.

In summary, this article discusses the distinctions between the various FLT processes by looking at their different techniques, methods and approaches to language teaching in addition to considering three major recurrent problems. Following this, the article will go on to present a chronological analysis of each method's prime features and assess their pedagogical and psychological characteristics before laying out each of the approach's limitations and contributions. To conclude, the article will show that harnessing classroom research and innovation alongside FLT methodology could be a way to improve learning and help in teacher development.

2. The Concepts of Method, Approach and Technique, and the Major Problems Affecting Modern FLT

To begin, it is useful to briefly explain the concepts of ‘approach’, ‘method’ and ‘technique’ as they are all linked both in a hierarchical and mutual sense. Indeed, they are the three principles that influence a language teacher’s decision-making in the classroom. The most abstract of the three concepts is the ‘approach’ or strategy; this relates to the linguistic, psycho- and sociolinguistic principles, which underpin the remaining concepts. In reality, every teacher has a set of theories that act as a framework for their own opinions about the methods and techniques. On the other hand, though, a ‘technique’ is the most restricted of the concepts as it only has one function within the classroom. Between these two sits the ‘method’ concept, which acts as a mediator between the theoretical (that is the ‘approach’) and the practical (the ‘technique’). Techniques can be shared between several methods, although some have come about independently, however it is from the main methods that the most important ones come (Hubbard *et al.*, 1983: 31).

At this point, it is right to draw attention to the three major problems that affect language learning. These in particular have been the main issues dealt with in language pedagogy and ELT throughout last century and are problems that greatly concern teaching professionals and researchers. Stern (1983: 401–5) names them as:

1. The L1-L2 Connection: this is the imbalance that exists in a language learner’s brain between the inexorable power of his mother tongue compared with his relative weak grasp of a second language.

2. The Explicit-Implicit Option: this describes ways of foreign language learning that is consciously or subconsciously/automatically. Remaining largely unresolved, this problem has regularly caused a dilemma for FLT professionals and researchers. For example, in the 60s of the last century there was an ongoing discussion centred on a cognitivist versus audio-lingual approach. Moreover, Krashen’s Monitor Theory went on to distinguish between language learning, which he described as explicit and conscious, and language acquisition, which he termed implicit and subconscious.

3. The Code-Communication Option: in recent times this problem has become a serious concern and it refers to difficulties language learners encounter when learning a new language. These are mainly caused by the learner being required to be aware of the linguistic system of the target language (the code), but at the same time also concentrating on actually communicating.

3. Methods as a Way to Develop a Community of Linguists, Researchers and Teachers

Here, the essay will firstly consider methods as an FLT paradigm. Secondly, it will examine which of the main methods are still employed as prime examples of FLT in the 21st Century, before thirdly, assessing alternative ways to teach foreign languages.

3.1. Methods as Part of a Paradigm

In this section, not one of the FLT methods being considered were supplanted immediately by another; rather, each of them continued until the newer method superimposed itself on them. In fact, it can be said that whenever a newer method came along the loss of the older one meant losing one's hopes in that method alongside any theoretical progressions, research data and classroom practice. In actuality, there is not a definitive difference between the various methods and, indeed, an eclectic mixture of ideas can often be found within methods.

Therefore, in this context, methods can be regarded as models of language knowledge that fulfill a pedagogical need and which do indeed exist within a paradigm where that is defined as being something comprised of theory, research and practice. This, in practical terms, means methods play a major role in constructing theories, carrying out research and engaging in classroom exercises. Moreover, FLT methods have directly come into being precisely because new theoretical conclusions were accepted. However, methods are also influenced by matters such as educational philosophy, the nature of language and how it can be better taught and learned, as well as ideas about how classroom interactions should be dealt with. In turn, all of these issues are affected by human relationships and societal concerns; when these begin to change it is said that a shift of model is occurring (Alcaraz 1990: 10–14).

3.2. The Traditional or Grammar-Translation Method

In this method, the study of Latin and Greek grammar was applied to the study of foreign languages and this lasted from the 17th to the 20th Centuries. During the 19th Century, this way of learning foreign languages was widespread, although towards the century's end there was a shift towards the Direct Method. Nevertheless, even today it is not entirely extinct; this is because there are still some textbooks in circulation as well as a few examples of it in practical use in classrooms.

a) The Principles of the Grammar-Translation Method

Summarised below are the most relevant principles of this method (based on Larsen-Freeman 1986, and Richards and Rodgers 1986):

1) There is an emphasis on studying and translating the language as it is written, as the written word in considered superior to the spoken word.

2) Learners are considered successful if they are able to translate each language into the other, although it should be noted that they are unable to communicate through speech.

3) The main language skills required are reading and writing.

4) In the classroom, the teacher has the dominant role and interaction is chiefly between the teacher and students.

5) Grammatical rules must be learned over and over again, with the students then putting them

into practice in written exercises.
6) The students are required to be able to conjugate verbs and master other grammatical rules.
7) The sentence forms the basis of teaching using this method.
8) Instruction is given in the students' mother tongue, which is also used as a comparison with the language being studied.

b) The Main Techniques Used by the Grammar-Translation Method

Teaching foreign languages using the Grammar-Translation Method focuses on the importance of grammatical rules alongside long vocabulary lists that have been translated into the learners' native language. In this method, translation is the most important of all the classroom exercises. A typical lesson using this method would go as follows: demonstrate a grammatical rule; provide a list of vocabulary; undertake translation exercises using a variety of texts (Stern 1983: 453).

Further activities and processes are listed below:
— The students read comprehension questions about the text.
— The students are required to identify antonyms and synonyms in the text.
— The vocabulary selected from the reading texts has to be memorised; then, sentences are constructed using the new words.
— The students have to recognise and memorise cognates and false cognates.
— The students are given fill-in-the-blank exercises.
— The students must write a narrative using a pre-chosen subject.

c) The Major Disadvantages of the Grammar-Translation Method

In hindsight, it is obvious that this method has its drawbacks and these are summed up below (see Roulet 1975):

1. There is no record of up-to-date language being used in the teaching of this method. Instead, great literary authors are used to illustrate grammatical norms.

2. Much emphasis is placed on examples, lists of forms and grammatical meaning. Moreover, because of their diverse criteria, some of the definitions and explanations given are unintelligible. Consequently, the students are left confused about the nature of the language they're learning.

3. This method places great importance on the morphology of language, but fails to address the question of syntax. Thus, it does not give its students any guidance about how to methodically and correctly put together sentences that are complex and sophisticated.

4. There is an overstated significance about the errors the learners must not make as well as an overemphasis on grammatical exceptions. Consequently, this method

stresses the more rigid and perfunctory nature of language.

5. Often, the given translations are inadequate because they have been made verbatim.

6. Finally, there is so much grammatical terminology for the students to learn that a strain is put on their ability to remember. Thus, the result of using this method in FLT is that the students become discouraged while their teachers are not sufficiently challenged.

3.3. The Structuralist Methods

This section is specified to analyse various methods that are based on the Structuralist theory of FLT; however, each method shares the common idea that states learning a foreign language is best achieved through a process known as habit formation whereby the learner acquires an understanding of language through repeatedly studying the structures and patterns of the target language. Firstly, there will be an assessment of the approach and then the methods’ origins and ensuing development into the Oral or Situational Approach and Audio-lingual Method will be considered.

a) Approach: The Theory of Language and Learning

Structural linguistics is the language theory behind the development of these methods, and although some differences between British and American structuralism exist both see language as “a system of structurally related elements for the encoding of meaning, the elements being phonemes, morphemes, words, structures, and sentence types” (Richards and Rodgers 1986: 49). In other words, grammar is no longer considered as consisting of a set of rules, rather it consists of a list of structures, which means that in order to learn a language successfully the learner must be proficient in using the target language’s building blocks along with the rules necessary to construct meaningful sentences.

The importance that the structuralist methods place on the spoken aspects of a language are one of the movement’s most important features, and also one that distinguishes it from those methods that emphasise the significance of the written word. Moreover, these ideas seem to suggest that there is a scientific principle behind FLT, which, it has claimed, changed language teaching from being an art to a science. Below are five points that summarise this view (as quoted in Stern 1983: 158):

1. Language is speech.
2. A language is what its native speakers say, not what someone thinks they ought to say.
3. Languages are different.
4. A language is a set of habits.
5. Teach the language, not about the language.

Although both the British and American schools based their learning theories on the concept of habit-forming behaviour, the American psychological behaviourism school, as championed by Skinner, took an empirical and anti-mentalist stance toward parts of social life

that is similar to structuralism in relation to language. Three elements can influence behaviour: *stimulus* — which triggers a behaviour, followed by a *response* before finally there is a *reinforcement*.

b) The Oral Approach

The first move toward a structuralist methodology came with the development of the Oral Approach whose roots lie in British applied linguistic principles of the 1920s and 1930s that were favoured by Hornby and Palmer. Lasting from the 1930s until the 1960s, this was the first time an attempt had been made to attribute a scientific basis to FLT. It was during the 1960s that this technique became known as the Situational Approach because of the greater emphasis it gave to practising and presenting language in a situational context. The major difference between this method and that of the American structuralist one is the British understanding of 'situation' and how the method's aims were to be achieved, which was something engrained in Halliday and Firth's ideas of meaning, situation and context and that was clarified by Pittman thus (cited in Richards and Rodgers 1986:35):

Our principal classroom activity in the teaching of English structure will be the oral practice of structures. This oral practice of controlled sentence patterns should be given in situations designed to give the greatest amount of practice in English speech to the pupil.

In other words, this approach recommended that learners were given activities that maximised the amount of time they spent speaking the language and that more importance should be given to the meaning of what they were doing.

Below is listed a series of points to illustrate the Oral Approach's main features:

a) The syllabus is arranged around structural sentence patterns that become progressively ordered.

b) Great importance is placed on the role vocabulary plays in this FLT approach.

c) In the classroom, it is the teacher who acts as the model and conducts the lesson by creating a situation and then questioning the learners in order to stimulate a response.

d) Learners are required to work out what a word means through the context in which it is used and are not allowed to consult any explanations or translations in their native tongue.

e) Oral processes used to learn grammatical structures include: repetition; substitution; exercises; reading aloud; etcetera.

f) As with the Direct Method, grammar is learned using an inductive system that moves from simple up to complex structures.

g) Learners are required to avoid as many errors as possible as correct grammar and pronunciation are deemed vital.

h) The oral part of the language is of primary concern with the written secondary.

i) Both visual materials and textbooks are crucial in this approach.

In a situational textbook, the teaching activities could be something like the following:
My new school
My friends like playing football
At Bill's birthday party
My Christmas presents
My New Year's resolutions

c) The Audio-lingual Method

Relating to the American FLT structuralist tradition, the Audio-lingual Method became the dominant teaching doctrine after the Second World War. It can trace its roots back to the influential work done by Bloomfield, who was responsible for establishing the foundation of structural linguistics by dividing and categorizing speech into grammatical and phonological components. Following on from this, Fries, Brooks, Rivers and Lado continued to apply the same principles up to the 1970s that established close ties with behaviourism. Moreover, Bloomfield (1942) was the main influence on the Army Method, which was developed after America's entry in to the Second World War as a response to the needs of its armed forces. This technique uses mainly imitation and repetition as its teaching process.

Below are listed the significant concepts about Audio-lingual Methods of FLT (see Ellis 1990: 21–25).

1. There is no difference between learning a foreign language and other types of learning, that is the same principles and rules can be applied across the board.
2. Experience results in learning can be seen when there is an alteration in behaviour.
3. Learning a foreign language is different from learning one's native tongue.
4. Learning a foreign language relies on habit-forming techniques.
5. Analogy (habit-formation using discrimination and generalisation) as opposed to analysis (learning language rules deductively as in the Grammar-Translation Method) is the way language learning progresses.
6. Mistakes are caused by interference from the L1 and should be eliminated.

As can be seen from the discussion above, Audio-lingualism's major teaching practices place great importance on the oral approach of FLT by concentrating on the precise diction of the learners while grammatical meaning is not considered as crucial.

In this approach, teaching is arranged around the following methodological points:
Nothing will be spoken before it has been heard.
Nothing will be read before it has been spoken.
Nothing will be written before it has been read.

Consequently, a standard lesson would follow a similar pattern to the example set out below (adapted from Richards and Rodgers 1986: 58–9):

• Firstly, the learners listen to a dialogue that contains the key structures the lesson is made up of. They then repeat what they have heard and memorise it. The teacher monitors their pronunciation and fluency, and corrects any error immediately.
• Dialogue is matched to the learners' interests and/or situations.
• Next, key structures within the dialogue are used to conduct exercises in repetition and pattern recognition. This is first of all done en masse and then on an individual basis.

A typical pattern recognition exercise might be similar to the example below:

To elicit: There's (a man watching TV)
Teacher: There's a policeman. He's standing near a car.
Student: There's a policeman standing near a car.
Teacher: There's a girl. He's knocking at our door.
Student: There's a girl knocking at our door.

• Learners are allowed to look at their textbooks during the exercise. In addition, the teacher may decide to introduce other dialogue-based activities such as vocabulary or writing exercises or suggest further reading material into the lesson.
• Further dialogue and drill exercises may be conducted in a language laboratory along with other follow-on activities.

The core part of lessons taught the Audio-lingual way are language structures that are ranked and ordered. Below is an example of how a lesson might be organised using structures and comes from part of the Index of Alexander's (1967) well-known textbook:

— Is this your...?
— What make is it?
— What's your job?
— Look at...
— Whose is this/that...? This is my/your/his/her...
— What colour's your...?

d) The Decline and Assessment of Structuralist Methods

Structuralist methods were widespread throughout the 1960s, however as the decade wore on criticism from several sources began to be voiced. Firstly, questions were raised about the movement's theories and ideas about language and learning. Next, it was suggested that the methods' teachers were not fulfilling their learners' expectations. Finally, learners reported that their learning experience was sometimes boring and disheartening while outside of the classroom they found communicating difficult.

The following section highlights the main criticisms leveled at the movement (see Roulet 1972):

1. The description it uses of the grammatical system is insufficient and as it does not give any firm grammatical rules, it is not possible for countless numbers of sentences to be formed.
2. Excessive emphasis is given to grammatical facts that are, in fact, of secondary import, which means it neglects other vital information.
3. Syntactic relations are only considered lightly.
4. Teachers are not equipped with a criterion with which to determine whether or not the learners' speech is grammatically accurate. Thus, there is no criterion for appropriately treating any mistakes.
5. Excluding the discussion of meaning in American structuralism prevented the systematic instruction of lexis, oral and written comprehension.
6. Emphasising a bias toward formal criteria and habit-formation teaching while ignoring situational and semantic features meant teachers and learners treated the structures as an end in themselves. Moreover, this led them to ignore their importance in real life situations.
7. Teachers are encouraged to regard language as the sole variable, which means problems connected to teaching and learning language are not addressed.
8. It does not allow teachers or learners to have any creative input into their language learning experience.

Nevertheless, despite these criticisms, the structuralist movement did produce some positive contributions to language learning (see Widdowson 1978):

1. Structuralism introduced the first methods recommending that FLT should be founded on both psychological and linguistic hypotheses.
2. It attempted to bring language learning to a wide audience but with the minimum of academic theory.
3. It championed a syntactic progressive approach, whereas previous methods concerned themselves more with morphology and vocabulary.
4. Developing a set of diverse skills was encouraged.
5. It used and actively promoted simple techniques.

3.4. The Communicative Approach or Communicative Language Teaching

Although usually known as the Communicative Approach, this type of FLT has also been labelled using other synonyms such as functional or notional, especially in the early part of its development. However, with regard to teaching language, communicative as a term emphasises a particular interest with the semantics of a language (see Wilkins 1978).

a) Some Background Information

It was the criticisms by Chomsky, particularly those contained in his 1957 book Syntactic Structures that started the crisis in the structuralist movement. In the book, he makes it very clear that structuralist ideology was not able to reconcile itself with language's fundamental features. Moreover, British applied linguists took exception with the Situational Method because it did not address the communicative and functional aspects of language. Instead, applied linguists began to make use of the functional linguistics of the British (Firth, Halliday), the work done by American sociolinguists (Hymes, Gumperz, and Labov) and philosophical arguments (Austin and Searle).

The influx of all these new ideas and criticisms coincided with an increasing frustration among FLT professionals about how much importance was placed on manipulating grammatical formats and mastering language structures. Teaching foreign language learning using these rules meant turning out students who were structurally capable but communicatively handicapped, as the habit-forming exercises they performed in the classroom could not be transferred to the outside world. This dissatisfaction was further fuelled by new educational challenges that came about with the European Union's expansion and people's ability to move around increased.

Realising they had to confront these challenges, the Council of Europe invited experts to conduct a study into what Europe's students needed. Wilkins made an invaluable contribution to this endeavour with his document in which he stated that language teaching "takes the desired communicative capacity as the starting-point... We are able to organize language teaching in terms of the content rather than on the form of the language. For this reason the resulting syllabus is called a *notional syllabus*" (1976:18). Rather than take his starting point from language structure or grammatical order as in other approaches, Wilkins analysed the functional meaning of language, something that is fundamental to its communicative uses. He went on to identify two categories: the first one relates to notional concepts (that is, time, quantity, location, frequency), the second to communicative functions (approval, prediction).

Culminating in a document entitled the Threshold Level of the Council of Europe the work consisted of lists of topics, functions, situations, accepted forms of language, general and specific ideas, along with a discussion about methodological consequences. When taken into consideration alongside contributions from textbook authors, educational professionals and some applied linguists such as Widdowson, Brumfit, Johnson, Trim, Richterich y Chancerel etcetera, the Threshold Level was one of the influences that helped the development of the Communicative Approach.

Nevertheless, the Communicative Approach did not lead to the establishment of a coherent linguistic community because it does not have a definitive model or text to follow. Indeed, understanding between various authors about how to use this approach differs from one to another, and there have even been developed a variety of syllabus designs all using different elements as their core (see Richards and Rodgers 1986: 64–75):

Type	Reference
1. Structures plus functions	Wilkins (1976)
2. Functional spiral around a structural core	Brumfit (1980)
3. Functional	Jupp and Hodlin (1975)
4. Notional	Wilkins (1976)
5. Interactive	Widdowson (1979)
6. Task-based	Prabhu (1983)
7. Learner generated	Candlin (1976)

As there is so much importance placed on the differences between each model, there is a suggestion from some authors such as Breen (1987) that this is leading to the emergence of a new FLT paradigm with the approaches being split into two sides, that is the procedural method (process and task-based) and the propositional (formal and functional). This will be explored more later on. However, the Communicative Approach does have a few characteristics that are distinctive to those of Audio-lingualism, which allows for a better understanding of language as suggested by Finnochiaro and Brumfit (see Figure 4, based on a quotation in Richards and Rodgers 1986: 67–8).

b) Approach: The Theory of Language and Learning

As the Communicative Approach employs techniques and innovations in the main from applied linguistics, this section will give a brief summary about the nature of language and how it is understood. In this approach, language is regarded as a social phenomenon by which members of a community are able to interact and communicate. Therefore, the aim of FLT is to encourage communicative competence among its learners (Hymes 1972). This opposes Chomsky’s view that competence is related to how much abstract grammatical understanding learners must have in order to produce sentences that are grammatically correct.

However, the Communicative Approach’s stance on competence expands Chomsky’s theory about understanding and producing sentences appropriate to socio/psycho/cultural situations so that learners are able to transfer their knowledge of the language to their everyday situations. Later, the learners’ linguistic abilities will allow them to take part in conversations while understanding what practical conventions manage their participation. Communicative competence also allows learners to be flexible so that they can negotiate these conventions creatively. Thus, these are a set of language competencies that allow genuine interaction in real life conversational situations.

Audio-lingual	**Communicative Approach**
1. Attends to structure and form more than meaning.	-Meaning is paramount.
2. Demands memorization of structure based dialogs.	-Dialogs, if used, center around communicative functions and are not normally memorized.
3. Language items are not contextualized.	-Contextualization is a basic premise.
4. Learning language is learning structures, Sounds or words.	-Language learning is learning to communicate.
5. Mastery is sought.	-Communication is sought.
6. Drilling is a central technique	-Drilling may occur, but peripherally.
7. Native-speaker-like pronunciation is sought.	-Comprehensible pronunciation is sought.
8. Grammatical explanation is avoided.	-Any device that helps the learner is accepted.
9. Communicative activities only come after a long drilling.	-Communication may be encouraged from the beginning.
10. Use of L1 is forbidden.	-Judicious use of L1 is accepted.
11. Translation is forbidden at early levels.	-Translation may be used.
12. Reading and writing till speech is mastered.	-Reading and writing can start from first day.
13. Linguistic competence is the desired goal.	-Communicative competence is the desired goal.
14. The sequence of units is determined solely by principles of complexity.	-Sequencing is determined by any consideration of content, function or meaning that maintain interest.
15. "Language is habit so errors must be prevented.	-Language created through trial and error.
16. Accuracy, in terms of formal correctness, is a primary goal.	-Fluency and acceptable language is the primary goal: accuracy is judged not in the abstract but in context.
17. Students are expected to interact with the language system.	-Students are expected to interact with other people.

Canale and Swain (1980) describe communicative competence as being linked together by four components:

— Linguistic competence: Grammatical, lexical, semantic and phonological competence.

— Discourse competence: The linguistic and meaning of relationships contained within a discourse (cohesion, coherence, gesture).

— Sociolinguistic competence or the understanding of the functional aspects of communication: This includes role relationships, personal factors, social and cultural context.

— Strategic competence: This refers to coping strategies developed to solve any learning problems, which thereby encourages autonomy.

Therefore, it can be seen that the Communicative Approach is an eclectic source for language learning and theorising as illustrated in Figure 5 below, which shows the methods main characteristics (Richards and Rodgers 1986: 71):

1. Language is a system for the expression of meaning.
2. The primary function of language is for interaction and communication.
3. The structure of language reflects its functional and communicative uses.
4. The primary units of language are not merely its grammatical and structural features, but categories of functional and communicative meaning as exemplified in discourse.

That said, the actual learning theory underpinning the Communicative Approach has not been fully developed, although out of its practical application in FLT some main features have become apparent. For example, it has been noted that if the following ideas are employed in language activities then learning improves (see Johnson 1982).

— The activities are linked to situations dealing with real life communication.

— Classroom exercises use language in meaningful ways.

— The language used within the classroom makes sense to the learners.

— Language is employed to communicate so that the learners are not just practising grammatical rules.

c) The Activities and Techniques of the Communicative Approach

In the Communicative Approach there is an emphasis on choosing various techniques and materials that are designed to promote communicative use of language and encourage interaction within the classroom. Below are listed some of the materials used by this

approach along with some of the activities and techniques that have subsequently been developed (see Johnson 1982, and Larsen-Freeman 1986 **)**

— *The Information Transfer Principle:* This relates to the learners’ competence to both comprehend and then produce language-making translations from one of the language’s mediums to another. Activities based on this principle could include writing notes while taking part in a listening comprehension exercise, writing a series of sentences based on illustrations, stating a personal opinion about a piece of art etcetera.

— *The Information Gap Principle:* Here, the varying amount of Information exchanged between people when they communicate is taken into account. This principle allows for a number of activities to be undertaken such as: learners are given different pieces of information, which they then have to exchange with each other via a question and answer session. Moreover, the learners are free to change their answers, thus the conversation becomes negotiable.

— *The Correction for Content Principle:* This principle places more importance on how the communicative content of a conversation is expressed rather than on its grammatical accuracy. Consequently, errors are treated differently than in the above methods.

— *The Use of Authentic Materials:* The use of authentic materials means that learners become accustomed to the way language is spoken in real life.

— Unscrambling sentences or a conversation or a picture story so that the content once again makes sense is a useful exercise that teaches language cohesion along with other matters concerning discourse in general.

— Exercises organised around playing with language feature three types of communicative activity: the Information Gap Principle as discussed above, the element of choice, and a chance to give and receive feedback.

— Role-playing activities makes the learners aware of the various roles and social scenarios, attitudes, moods etcetera they will come across outside of the classroom.

— Problem solving exercises are included as an important part of this approach.

— Also, important in the overall process is that the learners work together either in pairs or as a group.

Some of the textbooks purporting to champion the communicative cause bring together the elements of functions, situations and topics. Indeed, a lot of them organise their content along functional lines, an example of which is below.

Talk about yourself
Identify types of people
Describe your town
Give someone directions

d) A Brief Assessment of the Communicative Approach

Assessing the Communicative Approach accurately is problematic because not only has it been interpreted in several differing ways it also has no absolutely definitive teaching method. As illustrated above, this is especially obvious when it comes to lesson design and classroom processes. However, it has had a powerful influence on FLT, the importance of which is summarised below (see McDonough and Shaw 1993):

1. It has increased interest in language’s meaning potential.

2. It has shown that the relationship between a language’s form and its function is complex.

3. It highlighted that the concept of communication extends beyond the boundary of just sentences and takes into account texts and conversations

4. In this method, the appropriateness of how language is used is considered as important as accuracy. This in turn impacts on how error correction is dealt with as well as with what materials and activities should be included in lessons.

5. Learners experience realistic and stimulating language learning

6. ‘Communicative’ as an overall concept is applied to all of the four language skills.

7. A learner’s own knowledge and experiences are used in conjunction with their native language.

8. As it has developed, this approach has established improvements in levels of language awareness and reflection.

Despite these positive points, however, the Communicative Approach still has some unresolved issues as stated below:

a) Certainly in the beginning, it placed too much importance on the speaking and listening part of language, which was detrimental to its reading and writing aspects.

b) Reflection on language with respect to all its components has been lacking for the most part.

c) The method does not make it plain what criteria there is for the selection and grading of the chosen functions and grammatical components used in its lessons.

d) Some of its critics claim that its approach is not conducive for foreign language scenarios, which has led them to advocate a more language aware criterion.

e) Some of its teachers whose native tongue is not English are not always confident enough to use the technique.

f) There have even been some suggestions about developing a new choice of language using functions, reminiscent of what the structuralists did with structures.

g) Finally, it does not clarify what a meaningful use of language is because, as can be seen in the classroom-based activities and tasks carried out in its lessons, these are not always that relevant.

3.6. New Moves: The Procedural Approaches

During the past decade, some important and original ideas concerning the theory, research and classroom experiences of FLT have developed. These innovations have resulted in a series of sound changes occurring in foreign language teaching that challenges the dominance of the current orthodoxy. Therefore at present, it is right to say that there are two prime paradigms coexisting in FLT: the propositional, which comprises the structural and functional methods, and the procedural that is made up of task-based and process methods. As discussed earlier, the

propositional approaches think that teaching and learning language is best undertaken in a formal and systematic manner. They do this by emphasising the importance of structures, rules, functions etcetera, although they disagree about which element to focus on and how to order a lesson's content (Breen 1987).

Listed below are the four most important educational innovations and changes (see Breen 1987: 157–60):

1) Opinions about language, which have been previously discussed in the section concerning the communicative approach.
2) Opinions about teaching methodology, whereby the importance of reaching a balance between planning objectives and a lesson's content while closely monitoring how this is implemented in the classroom is recognised.
3) Opinions about the learners' contributions, which believes that context and interaction within the classroom should be the foundation of language learning rather than the lesson content.
4) Opinions about planning, which presume that language lessons should consist primarily of the teaching–learning process along with relevant activities aimed at the participants, rather than be overly concerned about lesson content.

These four points indicate a shift in emphasis away from the subject being studied toward the learning process itself and suggest the development of interesting outcomes regarding areas of evaluation, negotiation and retrospective planning.

Below is a list comparing some of these alternative models (Gray 1990: 262).

What is to be learnt?	**How is it to be learnt?**
Subject emphasis	Process emphasis
External to the learner	Internal to the learner
Determined by authority	Negotiated between learners and teachers
Teacher as decision-maker	Learners and teachers as decision-makers
Content = what the subject means to the expert	Content = what the subject means to the learner
Objectives defined in advance	Objectives defined afterwards
Assessment by achievement or mastery	Achievement in relation to the learners' criteria of success
Doing things to the learner	Doing things for or with the learner

Procedural methods draw on these alternative models and emphasise *how* something is done. They do this by considering linguistic forms and functions as only a part of the learning experience while the task is regarded as the central element. In this approach, tasks are employed to achieve an objective using the target language. Typically, this may be a problem-solving

exercise that is resolved as it would be in real life situations. Moreover, procedural models are flexible in their curriculum design. They decide what the aim of the lesson is before planning tasks and content concurrently. This means that the elements interact so that the tasks can influence the content and vice versa. Finally, the evaluation results are added into the planning process.

However, in contrast with propositional methods, procedural approaches have difficulty in devising content plans and results in the long-term. Thus they have a retrospective approach to this, which explains the emphasis they place on evaluation and classroom-based experiences. This retrospection is evident in their reports, which mention learning objectives, the nature of a lesson's content and how this worked practically, what explanations were asked for, given and by whom, what type of interaction took place, how the lesson time was planned and eventually spent etcetera. This is entirely based on research carried out in the classroom using techniques such as observation and diary entries, which reflect on what procedures were employed, any difficulties encountered, and the advantages and disadvantages this approach had for the learners. Using this planning and evaluation method aids both curriculum as well as teacher development and learning in general (Candlin 1984).

In task-based models, learning is arranged around how well the learners use their communicative abilities to undertake a number of tasks. Task-based syllabuses may be divided into two parts: a) communication tasks, meaning the actual task the learner performs while communicating; and b) enabling tasks intended to help the learner participate in the first part, which specifically focus on the language's rules and conventions, meaning and interpersonal understanding. These tasks are designed to be cyclical and begin with those the learners are familiar with and are competent in before moving on to more complicated, unfamiliar ones.

The origins of task-based models can be traced back to various sources, including the Situational Approach, the utilisation of problem-solving exercises and the use of project-specific materials. In addition, several programmes, especially the Bangatore Project developed by Prabhu (1987) alongside other Indian colleagues, offer practical contributions to this technique. There has also been a marked increase in the amount of project work undertaken, which has led to an emphasis on developing tasks designed for ESL along with the fulfilment of a variety of them.

Going further than task-based models, process methods concentrate on three procedures: communication, learning, and social activity within the classroom. In this method, how activities are conducted in the classroom is the means by which communication and learning comes about. The process model provides a blueprint for this classroom work that: 1) states what joint decisions should be made by teachers and learners through an ongoing, negotiated process; 2) provides a list of suggested classroom-based activities and exercises, but, unlike the task-based model, these are not sequenced.

In the blueprint, decisions are presented as questions that relate to three important aspects of the work to be undertaken in the classroom.

a. Participation ("Who works with whom?" That is individually, as a pair, in groups or all together, and what is the teacher's role?)
b. Procedure ("Which particular activity or task will be undertaken?" "How will it be worked upon and for how long?" "What resources should be used?" "How shall we share and evaluate the outcomes of the activity?")
c. Subject matter ("What shall be the focus of the work?" and "For what learning purposes?" (See Breen 1987: 166–7)

Origins for the process model can be seen in educational thinking and practice that has a humanist dimension (Dewey 1974, Holt 1976, Freiré 1970). This is obvious in the way it emphasises the need to learn in groups, encourages learners to reinterpret new knowledge and argues against producing a lesson content plan. The process model is applied in various ways, but the best-known methods are Allwright's (1982) that worked with adult learners, and Breen's *et al*. (1989) in-service training programme. In conclusion, it can be said that procedural approaches provide an adequate answer to the new challenges facing the teaching of FLT and give teachers an interesting method with which to further classroom research.

4. Conclusion

In this essay, the main approaches and methods used in FLT have been evaluated as paradigms in terms of theory, research and classroom practice. From a scientific standpoint some of them are obsolete while others are considered contemporary; however, every method has made important contributions at a given time, each superimposing itself on a former in an eclectic manner. Nevertheless, they have two things common to all: 1) a belief that their model provides the best solution, and 2) a set of instructions for teachers to follow.

It is not suggested therefore, from the arguments put forward in this essay, that teaching should follow a set of hard and fast principles. Rather, it takes the view that teaching is most successful when a flexible and reflective approach is adopted, which advocates a permanent, ongoing interactive curriculum between, teachers, learners, methodology, activities and materials. Hand in hand with careful content planning and evaluation, it is what actually goes on within the classroom environment that is the most important thing for teachers to reflect on before linking this with their own theory/ies or other experiences. It is proposed, then, that teachers should adopt a more active role by designing their own lesson content and tasks, promoting interaction, sourcing materials, making evaluations etcetera. This is in contrast to the more passive role that relies on predetermined designs and methodologies. Clearly, the title *classroom researcher* fits this new role. The consequence of adopting such an approach would be that instead of teaching uncritically and eclectically, a constantly analytical and interpretative culture would be introduced to the FLT classroom. In terms of teacher–learner development and the curriculum as a whole, this is by far the best teaching method (see Nunan 1986).

References:

Alcaraz Varó, E. 1990. *Tres Paradigmas de la Investigación Lingüistica.* Alcoy: Marfil.

Alexander, L.G. 1967. *First Things First: An Integrated Course for Beginners.* Student's Book. London: Longman.

Allwright, R.L. 1982. "Perceiving and pursuing learners' needs". In M. Geddes and G. Sturtridge (Eds) *Individualisation.* London: Modern English Publications. 24–31.

Bloomfield, L. 1942. *Outline guide for the Practical Study of Foreign Languages.* Baltimore: Linguistic Society of America.

Breen, M.P. 1987. "Contemporary Paradigms in Syllabus Design". *Language Teaching,* XX, 3 and 4. Cambridge: Cambridge University Press.

Canale, M. and Swain, M. 1980. "Theoretical basis of communicative approaches to second language teaching and testing". *Applied Linguistics,* 1,1.

Candlin, C.N. 1984. "Syllabus design as a critical process". In C.J. Brumfit (Ed.) *General English Syllabus Design.* ELT Documents. 118.

Chomsky, N. 1957. *Syntactic Structures.* The Hague: Mouton.

Dewey, J. 1974. *Experience in Education.* New York: Collier.

Ellis, R. 1985. *Understanding Second Language Acquisition.* Oxford: Oxford University Press.

Freire, P. 1970. *Cultural Action for Freedom.* Harmondsworth: Penguin.

Gray, K. 1990. "Syllabus design for the general class: what happens to theory when you apply it". *ELT Journal*. 44 (4).

Holt, J. 1976. *Instead of Education.* Harmondsworth: Penguin.

Hubbard, P. *et al.* 1983. *A Training Course for TEFL.* Oxford: Oxford University Press.

Hymes, D, 1972. "On communicative competence". In J.B. Pride and J. Holmes (Eds) *Sociolinguistics.* Harmondsworth: Penguin.

Johnson, K. 1982. *Communicative Syllabus Design and Methodology.* Oxford: Pergamon.

McDonough, J. and Shaw, C. 1993. *Materials and Methods in ELT: A Teacher's Guide.* Oxford: Blackwell.

Nunan, D. 1989. *Designing Tasks for the Communicative Classroom.* Cambridge: Cambridge University Press.

Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching* (Second Edition). Cambridge: CUP.

Roulet, E. 1972. *Linguistic Theory, Linguistic Description and Language Teaching.* London: Longman.

Stern, H.H. 1983. *Fundamental Concepts of Language Teaching.* Oxford: Oxford University Press.

Widdowson, H.G. 1978. *Teaching Language as Communication.* Oxford: Oxford University Press.

Wilkins, D. 1978. *Functional Materials and the Classroom Teacher: Some Background Issues.* University of Reading: Centre for Applied Language Series.

پوختە

ڕێگاكانی ووتنەوەی زمانە بیانیەكان، چۆنیەتی پەرەسەندنی ئەو ڕێگایانەو ئەو گرفتانەی هاتونەتە پێش

پوختـەی ئـەم بابەتـە تیشـك دەخاتـە سـەر ڕێگاكـانی ووتنـەوەی زمانـە بیانیـەكان كـە هێشـتا لـە قوتابخانەكان كاریان پێدەكرێت و تاوتوێی بیردۆزەكانی فێربونی زمان دەكات كە ئەو ڕێگایانە لـە سـەری دامەزراون. پیش ئەوەی هەڵسەنگاندن بۆ هەر یەك لەو ڕێگایانە بكەین، چەند خاڵێكی گرنگ دەخەینە بەر باس و لێكۆڵینەوە لەوانە: ئاكارە گرنگەكانی هەر یـەك لـەو ڕێگایانـە و ئـەو تـەكنیك و چـالاكیانەی بـەكار دەهێندرێن، لەگەڵ هاتنە كایەو بەرەو پوكانەوە چونی ڕێگاكان. ئەو ڕێگایانەی هەڵمانبژاردون بریتین لە: ڕێگای وەرگێرانی ڕێزمانی و ڕێگای پێكهاتگـەرایی (سترەكچرالیسـتی) و ڕێگـای گفتوگۆكـاری. لـە ڕێگـەی گرتنەبەری جۆری توێژینەوەی نوێكاری لە بواری پەروەردەدا، خاڵی پێشـنیاركراو لـەم بابەتـە ئەوەیـە كـە دەتواندرێت مۆدێلی ئەرك دانان و پرۆسێسكاری وەك دوو مۆدێلی شیا و جێگەی ڕێگاكانی تر بگرنـەوە لـە بواری وتنەوەی زمانە بیانیەكان. لە كۆتایدا ئەم بابەتە پەیوەندی نێوان پێشوەچۆنی مامۆستا و نوێگەری لە چوارچێوەی پرۆگرامی خوێندن و گۆرانكاری شیاودا دادەرێژێت

الخلاصة

طرائق تدريس اللغات الاجنبية، و كيفية تطويرها و معالجة العقبات التى تعرض لها

خلاصة هذا الموضوع تؤكيد على طرائق تدريس اللغات الاجنبية ،علـى أن هـذه الطرائـق مطروحـة فـى المدارس، فضلاً عن مناقشة النضريات التى تأسست عليها هذه الطرائق. قبل أن نقيم هذه الطرائق نتطـرق الى بيان النقاط الأساسية و التي منها :بيان السمات المهمة فى هذه الطرائق من الناحية الفنية و النشـاطية، مع تحقيقها و انكماشها، و من هـذه الطرائـق التـى اخترناهـا مـا يـأتى: طريقـة القواعـد و الترجمـة، الطريقـة البنيوية التركبية، و طريقة التواصلية الاتصالية من خلال اتبـاع البحـث. النقطـة المقترحـة في هـذا الموضـوع هي: تطبيق عملية الواجب و عملية تعليم اللغة. و فى نهاية هذا الموضوع يتم انشاء العلاقة بين تطور المعلـم و الحداثة في اطار منهج التعليم والتغيرات الملائمة

Contrastive Analysis of Discourse Markers in English and Kurdish

Jamal A. Omar
University of Raparin

Abstract

This paper attempts to clarify the universality of some features of discourse markers across languages. It compares discourse markers across English and Kurdish language. To this end, two short written texts, one in English and the other in Kurdish translated into English, have been examined and investigated to find out similarities and/or differences of those markers. Focus has been put on the functions, grammatical and semantic properties of those markers to identify their universal features between the languages in question.

The results of the study confirm the universality of some features of discourse markers such as the role they play in building coherence (both local and global) in pieces of discourse, the functional sense theyconvey, their optional status, connectivity and non-truth condition of their content meaning. Finally, suggestions for further study and conclusionswhich can have pedagogical implications are proposedby the paper.

Contrastive Analysis of Discourse Markers in English and Kurdish

1. Introduction

A text needs to be coherent in order to convey the meaning it attempts to. When texts are not coherent, they do not make sense or they make it difficult for the reader to follow and understand (Halliday and Hasan, 1992).The basic means which contribute to establishing coherence are the cohesive devices pronouns, determiners, conjunctions, conjuncts and adverbials to substitute, repeat, refer or omit items across a text. Through using those devices in texts a relation of cohesion is set up and consequently, a coherent text is created. The relation which makes the text coherent is built by discourse markers. This relation plays a crucial role in the interpretation of discourse by signalling coherence relations between discourse units.Among the cohesive devices are Discourse Markers (henceforth DMs): linguistic items or lexical expressions (text forming devices) which contribute in creating a coherent discourse.DMs essentially partly consider the cognitive effect discourse has with the least cognitive effort from the part of the reader/listener. They direct and guide the reader to recognize the main message of the discourse. In this case, these discourse particles arrange the text in a way which makes it comprehensible and easily processed. On the other hand, they make the reader be engaged

effectively in the respective phases of discourse interpretation. The question which arises here is whether the same procedures and processes in text interpretation phase appear in languages other than English, Kurdish for example. And if so, can one consider it to be a universal feature of human language and cognition? The present paper examines this issue by conducting analysis to texts in English and Kurdish drawing on the results and suggestions earlier presented by scholars of the field.

In the second section below, a general overview of the DMs is presented. In the third section, terminology and functions of DMs are covered. In section four, two extracts from academic books are presented; one in English and the other in Kurdish (translated into English). In the fifth section, the DMs used in the two extracts are compared and contrasted (their function and the semantic relation they create) to find out any points of similarity and difference. In the end of the paper, a summary and the conclusions which have already been drawn are presented with the pedagogical implications they offer.

2.1.A general overview of DMs

Before delving into the details of the main point of this paper, a brief overview of this rapidly expanding body of research is invaluable.And due to the controversial nature of the research issue (discourse markers), there is disagreement on the function, meaning, grammatical class, terminology of the topic in question. Thus, the overview covers the common definitions, the syntactic and semantic status with special issues such as categorization, position of occurrence related to these lexical expressions.Starting with the definitions, according to Richards and Schmidt (2010:175) DMsrefer to those words, phrases and clauses that serve to monitor and organize on-going discourse'.Fraser (1998: 931), in turn, presents a functional characterization of DMs which can be defined as a class of lexical expressions drawn primarily from the syntactic classes of conjunctions, adverbs and prepositional phrases which signal the relationship between the interpretation of the segment they introduce, S2, and the prior segment, S1. That is to say, they relate discourse segments and signal the relationship of the basic message to the foregoing discourse.On the other hand, Blakemore (2002: 464) considers DMs as indicators or procedures that constrain the inferential phase of utterance interpretation by guiding the process and offering clues that enable the hearer/reader to recognize the intended cognitive effect with the least processing effort.According to Aijmer (2002), they are 'discourse particles' functioning as signposts in the communication, facilitating the addressee’s interpretation of the utterance in various contexts.McCarthy (1991: 49) concedes that what distinguishes DMs from adverbials, conjunctions, interjections and other function words and phrases is that 'they organise and 'manage' quite extended stretches of discourse'.

According to Fraser (1998) DMs have a core meaning which is procedural not conceptual, nevertheless, their more specific meaning is negotiated by the context. There are two types: those

which relate the explicit interpretation of the message conveyed by S2 with aspects associated with S1, and those which relate the topic of S2 to S1.'Blakemore (1992) and Fraser (1990) suggest, a DM imposes on S2 a certain range of interpretations, given the interpretation(s) of S1 and the meaning of the DM' (in Fraser, 1998: 942).

There are several aspects related to DMs` meaning. First, DMs relate two discourse segments without any contribution to the propositional meaning of either segment. Second, DM`s meaning is procedural not conceptual, i.e. it specifies how the segment or discourse they are part of is to be interpreted relative to the prior. For example, the DM *in contrast* makes a specific contrast with S1:

Naz is happy. *In contrast*, her brother is sad.

Third, every DM has a specific, core meaning which is connected with its function. For example, *So*signals the segment itintroduces is to be interpreted as a conclusion (result) which is drawn from the prior discourse:

Susan is sick. *So*, she won`t be there.

DMs generally precede clauses (e.g. *so, thus, also*), occur within clauses (e.g. *therefore*), or come at the end of the clauses (e.g. *too*).

Additionally, Schiffrin (2001) states that DMs have been examined in a variety of genres such as narratives, political interviews, health care consultants, newspapers, etc., however, the present paper addresses two discourse pieces by examining the stated function in creating a discourse which is cohesive in form and coherent in meaning. Considering all the above perspectives, the paper aims at investigating the issue, which lies within the contrastive studies` domain, as whether the generalisations made to DMs in English can be carried over and applicable to other languages such as Kurdish.

2.2. Terminology and Functions of Discourse Markers

Jucker and Ziv (1998: 1) contend that due to the diversity of terms for the DMs they consequently function differently which include 'discourse connectors, turn-takers, confirmation seekers, intimacy signals, topic-switchers, hesitation markers, boundary markers, fillers, prompters, repair markers, attitude markers, and hedging devices'. Moreover, other labels such as cue phrases, pragmatic markers, discourse particles, discourse operators, pragmatic connectives, etc. have also been used by researchers: Blakemore (1992, 2002), Schiffrin (1987), Fraser (1987, 1990, 1999, 2002) among others. There is no consensus among the researchers on terms used to identify this lexical class. DMs fulfil a number of textual and interpersonal functions which may contribute greatly to the general coherence of a variety of discourse genres and registers. They operate inside the texts to add, to contrast, to emphasize, to provide example, to compare, and

many other functions among which a few are addressed in the present study. DMs also mark opening/closing of discourse units, serve as instructions on how given utterances are to be processed or interpreted (JuckerandZiv, 1998). DMs are 'regarded as comprising a functional class that draws on items belonging to various syntactic classes' (Schourup, 1999: 229). They contribute to inter-text coherence since they relate textual units. This connectivity characteristic of the DMs plays a great role in building a unified structure to extended texts which might be different across languages.

The DMs function differently to create a coherent text which might be similar across languages. A contrastive approach to address their functions is to compare the in-text characteristics of DMs of the languages in contact. To this end, the categorisation of those markers is an aspect to illustrate similarities and dissimilarities between English and Kurdish in monitoring and organizing texts.

2.3. DMs in Kurdish

DMs in Kurdish have been investigated as tools and special expressions and designated (ئـامرازی بەسـتن: connection tools or connectors). Those connectors, in Kurdish, have been tackled by Aziz (1980), Ameen (1984), Ali (1992), Tofeeq (2002) among others. all the others discussed them at the sentence level, Except Tofeeq (2002: 199) who addressed them in-text and beyond the sentence level. He stated that through a few special instruments, some sentences connected with each other and built syntactic and semantic relations between them inside a text. Kurdish DMs, like those in English, have their own features and functions which share the connection characteristic, however, they convey different sense;بـەڵام/however creates a contrasting relation between the sentences that connects:

هەوڵی خۆیاندا بەڵام سەرکەوتوو نەبوون.

They worked hard; ***however***, they were not successful.

Regarding the function of DMs in Kurdish, one functional categorisation of DMs is made by Qadir (2009: 70-83) in which the categories are realized as adding (and, also, as well as, etc.), sequencing (first, second, after that, etc.), illustrating (for example, such as, for instance, etc.), cause and effect (because, therefore, thus, etc.), qualifying (but, however, although, etc.) among others.Qadir (2008), in turn, posited that some of the discourse particles in Kurdish have the function of making sentence topic of the focus:

هێشتا نەمردوم تا کراسەکەم لەبەربکەیت.(Qadir, 2008:144)

I haven`t died (still alive) *yet* to wear my shirt.

According to Qadir (2008: 144), the speaker`s use of the particle *هێشتا/Yet* is to make the main topic of the sentence (death in the above case) the focus of attention. Thus, the particle`s use contribute to the theme/rheme structure of the sentence but not the truth condition of it.

3.1. Analyses of the English and Kurdish excerpts

Below is a short piece of writing entitled *Advertisement for British Nuclear Forum* from *The Guardian*, 7 October 1988, p. 17 which (in McCarthy, 1991: 49).

Whilst their use will increase they are unlikely to be able to provide large amounts of economic electricity. *Generally*, the cost of harnessing their power is huge.

However, there is a more practical, reliable and economical way of ensuring electricity for the future.

And that is through nuclear energy.

In the above extract, the use of DMs is investigated to identify the functions which contribute to the overall structure and coherence of the text. *Whilst* at the onset of the writing functions as opener to the general topic of the discourse which is electrical power.The marker`s category is sequencing. The second marker used above is *Generally*which is of cause and effect type, it signals the connection which exists in the text.*However* here signals the opening of the main purpose of the whole discourse aim which is advertisement for nuclear electricity. It signals the basic message to the foregoing discourse and constrains the interpretation process with a contrasting proposition to the one earlier presented. The marker also instructs the reader how to process and interpret the discourse and consequently it serves as the collaborative organizational tool. According to Brinton, 1996;JuckerandZiv, 1998 the above DMs are optional in the sentence and semantically empty. Now it is the time to turn to the Kurdish extract and its translation below:

لە نێو دەستوری گشتی زمانەوانی دا سینتاکس شوێنی دیاریکراوی خۆی هەیە،*بەڵامەتا ئێستە* لە چەند لێکۆڵینەوەیەك بەولاوە شتێکی ئەوتۆ سەبارەت بەم بابەتە بەرچاو ناکەویت، *بۆ وێنە* :

لەنێو کتێبخانەی کوردیدا دەربارەی سینتاکسی ڕستەی سادە هیچ بەرهەمێکی سەربەخۆ، کە بۆ ئەم بابەتە گرنگە تەرخان کرابێت نییە، *لەبەر ئەوەبوو* بە پێویستم زانی، بەرهەمێکی تایبەت بەم باسە ئامادە بکەم، بۆیەش لە ڕستەی سادەوە دەستم بە توێژینەوەی ئەم زانستە کرد، چونکە ڕستەی سادە بچووکترین دانەی سینتاکسیەو بەو هیڤیەی لە داهاتوودا لە بواری باس نەکراوی دی سینتاکسی بکۆڵمەوە.

(from Dr. Kurdistan Mukriane`s introduction to her book*The Syntax of Simple Sentences in Kurdish Language*)

3.2. English Translation of the Kurdish extract:

In the overall linguistic system syntax has a prominent position,(*Nevertheless, However, But*), *till now*, a significant work pertaining to the subject cannot be found rather than a few researches. For instance, in Kurdish library works directly approaching the subject simple sentence cannot be found. (*Therefore, Thus*), I noticed that I needed to write specifically about the issue. The reason I commenced my study with simple sentences is because they are considered the smallest syntactic segments, and hopefully, in the future, I will be able to investigate the other unattended subfield of syntax.

In the extract above, some DMs have been used that support the text segments to remain tied to one another within the overall discourse. The expressions*but (however and nevertheless)=*بەڵام signal that a contrastive semantic relationship holds between the previous sentence and the next one and it (they) are of both qualifying and contrasting type. Thus, the function of those DMs is to direct the reader to the way, or one of the ways, by which the utterance can be processed and interpreted – it signals the main topic of the whole discourse which is justification of the writer`s attention of the subject (syntax). This, in part, demonstrates the topicalization function of the discourse particle in that a contradiction to the earlier topic exists. Additionally, the DM used(بەڵام)marks the opening of the major issue treated in the article – the writer justifying writing about syntax. And that the message in the forthcoming sentence is valid despite the fact conveyed by the proposition in the previous sentence. Another DM in the Kurdish extract is the expression *till now* which is from the group called sequencing. It signals the period in which no work about syntax has been written. The marker can be deleted without changing the main propositional content of the text.*for instance* is also a DM which of illustrating type and functions as connector to the overall coherence organizational instrument in the text. *Therefore* is another marker used in the Kurdish writing marking the cause and effect of the work done and thus supports in the coherent task of the DMs in the text.

3.3. Comparison and Contrast of DMs from the above excerpts

The DMs in the English extract *whilst, generally and however* contributed to the overall discourse structure in tying up the main message to the on-going discourse. Thus, they function to direct the reader`s attention to possible interpretations the text might carry. On the other hand,The expressions in the Kurdish extract*for instance*بۆ وێنە ,*therefore*لەبەر ئەوە ,*but*بەڵام are functioned differently serving the overall discourse structure and content. Given the identified functions attributed to the DMs in both extracts, they share the feature of connecting the overall discourse to the main messages of the two texts. Indeed, this can be considered a universal feature of the DMs. Another aspect of the DMs in the above English and Kurdish extracts is that they give clues to the reader to interpret the text as such intended by the writer. This feature can also be considered a universal stylistic feature by which the intended message can be conveyed. Additionally, the DM *however* is present in the two texts and carries the same function which is

contrasting, and this tool is with its functional aspect is similar across the two languages. The relative usage of the DM might be different among languages which can create an area for further investigation.

3.4. Summary

DMs, as a research field, have been tackled in the last two decades extensively and no consensus has been emerged due to their controversial nature. The dispute originates from the grammatical aspect, meaning and function of these lexical expressions. Regarding the syntactical status of DMs, they are drawn from different grammatical classes of conjunctions, interjections, adverbials, etc. Approaching their meaning, researchers claim that DMs have a core meaning which is procedural rather than conceptual. As far as the functions of DMs are concerned, they function differently depending on the context in which they occur. Their functions can be summarized as additive, contrastive, exemplifying, sequencing, etc.; consequently, categorization of DMs has emerged based on the function they carry over. Moreover, there are criterial characteristics of DMs which delimit them can be sated as connectivity, optionality, non-truth-conditionality. They play a crucial role in creating a coherent discourse.

4. Conclusion

Results from the content analysis of the discourse segments above posit that the functions – opening the discourse, propositional content and instructing the reader to the way the discourse can be processed and interpreted – of DMs might be similar across Kurdish and English. However, the topicalization aspect of the discourse particles in Kurdish language, to a certain extent, is different from the English DMs. The difference is found in the syntactic position those particles take.

The semantic relation created by DMs such as *however* is contrastive and it is similar across English and Kurdish.Schourup (1999: 262) states that 'the meanings and syntactic properties of many common DMs have not been precisely determined, and conclusions differ even about many items that have already been studied in some depth'. The choice of the right translation equivalent might be affected by, first, the semantic nuances exist among DMs` meaning (Fraser, 2006), secondly, the semantic relationship DMs create between the discourse segments, and third, the overall discourse content. Thus, some of the generalisations which have been made to English DMs might not applicable on those of Kurdish while others might be. In addition to that, some of those features might be language-specific than universal. Exchange of the markers with others which are functionally from the same class can lead to slight differences in the overall content meaning of the text. Indeed, this issue might be further studied and conclusions can be drawn from them.

The DMs considered above in the two languages share some features which might be referred to as universal features. The markers in the English excerpt are optional, semantically

empty, heavily contribute to build a coherent discourse and function differently. Relying on the content analysis of the DMs in the Kurdish extract, the same features can be observed and thus confirms the above claim.

Finally, considering the above results of the present study, pedagogical implications can be gained. One crucial implicit message from the above study is that DMs share some features across English and Kurdish which can be exploited while teaching them. The foreign language teacher can simply explain that the meaning and functions of DMs are similar across English and Kurdish which enhances learning according to the Contrastive Analysis tenets. Thus, the similarity aspects of DMs in both languages can be raised and highlighted by the language teacher. Through those resemblance points the teacher can be supportive and help the learners find the translation equivalents of the DMs. Consequent discovery of the similarity of meaning and function by the learners improves the learning process which has earlier proved by Contrastive analysts. On the other hand, the diverse aspects of DMs between both languages might cause difficulty and consequent impediment of the learning process. The teachers` task in such case is to fill in the gap with extra information about the meaning and function of the varying DMs.Concerning other areas to be further investigated, the question 'how are they distributed in speech and writing of Kurdish texts and conversations?' might be a good one.

Reference list

Aijmer, K.(2002). *English Discourse Particles: Evidence from a corpus.*

John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.

Blakemore, D. (2002). *Relevance and Linguistic Meaning: The*

Semantics and Pragmatics of Discourse Markers. Cambridge:Cambridge University Press.

Brinton, L. (1996). *Pragmatic markers in English: Grammaticalization*

and discourse functions.Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Fraser, B. (2006). *Towards A Theory of Discourse Markers*.In K. Fischer

(ed.) *Approaches to discourse particles,pp. 189-204*. Amsterdam:Elsevier

Fraser, B. (1998). *Contrastive discourse markers in English*. In A. Jucker,

and Y.Ziv (Eds.). *Discourse Markers: Description andTheory pp.301-326.*(Pragmatics and Beyond, New Series, 57). Amsterdam:John Benjamins.

Halliday, M.A.K. and Hassan, R.(1992).*Cohesion in English*.London: Longman Group Limited.

Jucker, A., andZiv, Y. (1998).*Discourse markers: Descriptions andtheory*. Amsterdam/ Philadelphia:John Benjamins.

McCarthy, M. (1991).*Discourse Analysis for language teachers*.Cambridge University Press.

Mukriany, K. (1986). *The Syntax of simple sentences in Kurdishlanguage.*Baghdad: Freedom House Printing. (In Kurdish)

Qadir, Karwan, O. (2008). Topicalization of sentences in Kurdishlanguage. Iraq: Sulaimani, Kurdology Center: Tishk Printing House.(In Kurdish)

Qadir, Sherko H. (2009). *A Discourse Analysis of News Story*.KurdologyCenter, Sulaimani: Ranj Printing. (In Kurdish)

Richards, J. C. and Schmidt, R. (2010).*Longman Dictionary of LanguageTeaching and Applied Linguistics* ,4th edition. Great Britain: PearsonEducation Limited.

Schiffrin, D.(2001). Discourse markers, meaning, and context.In: Schiffrin, Deborah; Tannen, Deborah; Hamilton, Heidi E. (eds.).*The Handbook of DiscourseAnalysis* (Blackwell Handbooks inLinguistics). Oxford/Maldon, MA: Blackwell,pp. 54-75.

Schourup, L. (1999). *Discourse markers*. Lingua 107: 227-265.

Tofeeq, Qaes, K. (2002). *The in-text relations.*Unpublished doctorialdissertation, College of Arts/Slahaddin University, Hawler. (In Kurdish)

کورتە

ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵدەدات سیما گشتییەکانی ئامڕازە لێکدەرەکان ڕوون بکاتەوە لە زمانەکاندا. لێکۆڵینەوەکە بەراوردی ئەم ئامڕازانە لە بەینی زمانی کوردی و ئینگلیزیدا دەکات. بۆ ئەم مەبەستەش، لێکۆڵینەوەو شیکردنەوە بۆ دوو دەقی کورتی نوسراو یەکێکیان بە ئینگلیزی و ئەوی تر بە کوردی کە وەرگێڕدراوە تە سەر ئینگلیزی کراوە بۆ دۆزینەوەی لێکچوون و جیاوازییەکانی ئەو ئامڕازانە. ئامانجی تایبەتی توێژینەوەکە لێکۆڵینەوەیە لە ئەرك و سیما ڕێزمانی و واتاییەکانی ئەو ئامڕازانە بۆ دەستنیشانکردنی سیما گشتییەکانیان لە نێوان زمانەکانی لێکۆڵینەوەکە.

ئەنجامەکانی توێژینەوەکە جەخت دەکەنەوە لە بوونی هەندێك لەو سیما گشتییانەی ئامڕازەکانی لیکدان وەك ئەو ڕۆڵەی کە ئەوان هەیانە لە بیناکردنی دەقایەتی ناوخۆییی و کەونی بۆ گوتارەکان، ئەو ئەرکە مانادییانەی کە ئەوان دەیگوازنەوە، پێگەی هەڵبژاردەییان، تایبەتمەندی بەستنەوەییان و نەبوونی ڕۆڵ لە مەرجی ڕاستگۆیی ناوەڕۆکی ئەۆ ڕستەیەی کە تییێدان. لەکۆتاییدا، پێشنیارەکان بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر و دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە پێشنیار کراون و لە ڕێگەییانەوە دەگەیین بە هەندێك لایەنی فێرکاری توێژینەوەکە.

الملخص

تسعى هذه الدراسة إلى توضيح شمولية بعض الملامح من علامات الخطاب عبر اللغات. فإنها تقارن علامات الخطاب في اللغة الإنجليزية واللغة الكردية. وتحقيقا لهذه الغاية، قد تم دراسة نصين قصيرين أحدهما مكتوب باللغة الإنجليزية والآخر باللغة الكردية مترجم إلى اللغة الإنكليزية، لمعرفة أوجه التشابه وأوجه الاختلاف في تلك العلامات. وقد ركزت الدراسة على الوظائف والخصائص النحوية والدلالية لهذه العلامات وتحديد خصائصها العالمية بين لغات هذه الدراسة.

نتائج الدراسة تؤكدعلى عالمية بعض الملامح من علامات الخطاب مثلا لدور الذي تلعبه في بناء التماسك على الصعيدين المحلي والعالمي (في مقطع من الخطاب)، أي أنها تنقل المعنى الوظيفي، وأن هذه العلامات اختيارية، وأنها تقوم بالربط بين العبارات، إلا أنّها ليس لها دور في المعنى الأساسي للجملة. وأخيرا، تقدم الدراسة بعض الاقتراحات لمزيد من الدراسة والاستنتاجات التي يمكن أن تكون لها آثار تربوية

Using Social Media to Enhance the Teaching and Learning of English as a Second Language

Chiayee Khorsheed Faqe
Soran University
Faculty of Arts

Bazyan Yunis Mheddin
Soran University
Faculty of Arts

Abstract

The study is about the role of social media in teaching and learning English as a second language among the students and instructors in Soran University. This qualitative study examines how teachers are using social media as a part of teaching English language, with the aim of encouraging students to view social media as an important tool for learning rather than something for distraction.

Using semi-structured interviews the research will examine how students and instructors perceive social media to support the instructors' teaching and students' learning. Tweleve instructors and thirty students will participate in the interview**.**

The study will provide a good empirical study of how social media can be integrated into the process of teaching and learning English language by instructors and students in Soran University.

Introduction

Digital technologies are the latest tools to achieve social ends. Some researches show that Social Media has a great impact in teaching and learning English as a second language with respect to the difficulties. Some studies have been carried out widely in the west especially the English-speaking world, where the infrastructure is in place and access is relatively easy. Social media have been useful tool toward the process of teaching and learning in higher education in particular and the education system in general.

Social media not only enables students and teachers to connect with each other, but also it is an important tool to help students continue learning outside the traditional classroom. Using social media will also permit the students to put their interaction into practice in a way that is successful for them. They can encourage each other to connect and interact on social media by posting comments for one another.

Steer (2012:30) states that "the future of learning is social- people want to learn together. The tools exist, and the potential is huge. Anyone can publish, share, find, and comment on content". Social media might be the future of the process of teaching and learning; because the tools are very excellent and have great impact on education. It is good evidence that social media will bring added value to learning and teaching.

Facebook, Twitter, LinkedIn are the three big devices of social media in which the use of them is globally increased day by day by both teachers and students for different purposes. Using and understanding such sites is an important issue for educators and others also. Social media have been useful, and it has become a fundamental part of most people's lives, from checking Facebook and Twitter to posting blogs, and uploading and downloading YouTube videos.

Heatley and Lattimer (2013:8) show that social media is one of the most effective way to expand the process of teaching and learning outside the four walls of class. Social media is an excellent tool to include new ideas and teaching ways into the instructors' syllabus and course teaching method.

It is very important how we use social media for our development as teachers and our students as individuals, because the way we use social media as teachers for our self-development should guide and pave the way for the students to enhance their learning and develop their communication skills.

The main focus of the study will be the way that instructors and students use social media as a tool for teaching and learning and integrating it in the process of teaching and learning. The findings of the study will inform how to use social media in the process of teaching and learning by both teachers and college students.

Literature Review

A great popularity of people might see using social media tools as a leisure time activity. These days, social media might be appropriate places to find information on those subjects that are covered in their studies. In fact, instructors have been integrating social media in their studies syllabus and teaching methods with great and fantastic results.

Chen and Bryer (2012:87) show that the individual company statistics in 2011; Facebook passed 750 million users; LinkedIn reached more than 100 million members; Twitter hit more than 177 million tweets per day; YouTube had three million views each day, this survey was in July 2011. Social media is growing very fast; in April 2013 a great change occurred to these numbers. With Facebook reaching 1.06 billion user ; Twitter: 500 million total users, more than 200 million active users; YouTube : 1 billion users, 4 billion views per day; Flicker: 87 million users, 8 billion photos.

The term of social media has been defined in different ways. Kaplan and Haenlein (2010:61) give a definition of social media as a media "that allow the creation and exchange of user- generated content". Taking this definition into consideration, it is easy to understand that all media that are used to exchange among people, like e-mail, Wiki, blogs, Facebook, Twitter, Flicker, LinkedIn …etc, can be used as social media.

Despite the potentials which have been mentioned, Bryer & Zavattaro (2011:325) indicate that social media have capability, but they are not necessarily to a degree of collaborative and interaction. For example, YouTube as a video sharing tool; teachers and students can post videos whenever they want, but unless there are also certain comments or the video might be viral

which will not target the exact purpose of interaction and classroom learning. Grace Lin et al (2013:44) report that instructors are not free to choose the social media tools; they mention that the instructors should use the most popular devices like Facebook and Twitter to interact and connect with their students because that is where the students are and the faculty should connect with them as they prefer, not as the instructors prefer.

Some researches used survey method to find out the purpose of using social media by both students and instructors. They had different perceptions about using social media. Caraher and Braselman (2010:13) used survey to come across the percentage of students' use of social media. They surveyed more than one thousand college students in the United States of America. They stated that %41 college students use social media to study and work with one another on the assignments several times each month, on the other hand, %27 of the students use social media to connect with the faculty to know about their work and tasks. The survey tells us that using social media is another form of collaboration and knowledge sharing for both students and teachers.

Bryer and Zavattaro (2011:327) present that "social media are technologies that facilitate social interaction, make possible collaboration, and enable deliberation across stakeholders. These technologies include blogs, wikis, media (audio, photo, video, text) sharing tools, networking platforms (including Facebook), and virtual worlds". The concept of their understanding show that social media is an important tool so as to interact easily through several different technologies.

With the respect of the importance of social media, Heatley and Lattimer (2013:9) mention that social media might be an intimidate task for those who have not used yet. There could be some important steps to follow so as to familiarize the students with a variety of tools and then recognizing which tools they are using. Once you find out such issues, you can start to integrate those in the process of learning and teaching.

A diversity of social media definitions has been recommended as a means of interaction and interconnection among students, while Grace Lin et al (2013:40) mention some issues as obstacles toward the use of social media in classes, time is an issue, people who do not have enough time only want professionally related information, the privacy of students and also the lack of integrity of student submissions. FacultyFocus (2011:15) had a survey in which 3.7 percent of 800 respondents used Twitter as a means to cheat on an examination.

Method

Most of previous studies have largely been conducted survey as a certain method for collecting data, although there are exceptions in which questionnaires and interviews have been used. This paper examines the role of social media in teaching and learning English as a second language in English department through qualitative method to explore the research questions. Semisturctured interviews will be used to collect the data because the concept of semisturctured interviews will be best placed with this type of research which seeks to go beyond the researcher

hypotheses direct to the core understanding of subject. The study will conduct through the understanding of both students and instructors of English department/ Faculty of Arts. It is important to understand what is social media for both students and instructors, what is not for them, what does social media mean for them in respect of personal use, academic, research, educational purposes.

Regarding ethical consideration , participants will fully understand the contents of the research and what the information they share will be used for the purpose of the reserach.. Real names will not be used in the produced document.

There will be some open questions to guide the semi-structured interview. The questions are aimed to shed some light on the research questions. Given the importance of social media in education will lead to find responses to some important questions such as: Do teachers and students use it? What social media tools do English department students and teachers use and why? Give examples of the social media that you used it most frequently? How long have you been using these social media? To what extent is social media used in Soran University? If it is used, where, by whom, for what purposes and with what consequences? If not, what are the main obstacles: the lack of human resources, the lack of easy access to the internet? What are the impacts of using social media on learners' outcomes? Are there concerns of using social media in your classes?

Data Collection

The interview will be arbitrary with students who are doing their assignments, group projects, pair works with tweleve instructors who are the teaching staff members in the English department. Asking for the list of student names and instructors is helpful. Participation in the study is optional. Explaining the necessary of sharing their perceptions and let them fully understand the contents of the study. In the study, the researchers will conduct an interview study so as to better understand the themes, ideas, understanding, and perceptions of both students and teachers toward the use of social media in the process of teaching and learning English as a second language.

The interviews are in English. All answers will be transcribed verbatim, they are not recorded. The interviewees are from Department of English language, including students, head of English department, and instructors of linguistics and literature. The average time of the interview is 25-30 minutes, while some of the interviews took 35-45 minutes. seventeen participants as interviewees were female and twenty five interviewees were male. The age of instructors is from 29 to 45 years old, the age of students is from 20 to 27 years old.

The interviews will be double checked and making a summary of the collected data so as to find out the most remarkable key points and themes that have been collected through the qualitative data method. After analyzing the transcripts, all the data will be reviewed multiple times for the sake of accuracy. The interview data are organized due to interview questions. The technique of coding method will be used for compiling the data which helped me to analysis the

themes and key points. Using the initial codes will reach straight forward to the key words, concerns, tools, obstacles, benefits, limitations, and most important activities and uses of social media.

Findings

Initially, all the students and teachers were interested and volunteered to participate in the interview without any hesitation and shy. First of all, the students' perception will be described of the social media as a tool for learning English language, and then, the teachers' perception toward the use of social media in their classrooms as a means for teaching process. Finally, the concerns and faculty's policy will be discussed.

All interviewees used social media for different purposes, either for supporting their learning and teaching process, academic works, or for personal uses. All of them use social media every day; however they see that their use of social media is often not related to the process of teaching and learning. The most popular service was Facebook. Most of them used Facebook for their personal use, information sharing, and communication. The other services were, Twitter, YouTube, Wiki, e-mail , and instant messaging.

Most of the participants mentioned the importance of having social connections between students and teachers. They found that the easy use of social media is at the top of benefits and make the students especially be familiar with the new digital technology in the digital era. The majority of the interviewees have used social media for the last six years.

Most of the Students (n= 22, % 73) mentioned Facebook as the most popular service to share their information and communicate with their instructor, while (n=8, %27) of the students do not use facebook as a means for supporting their studies; they thought it is only wasting of time and might be addicted to some extent. They also mentioned that because the infrastructure is not to a satisfied degree they could not change their attitude toward using social media for teaching and learning. Among Teachers (n= 9, %75) used Facebook for their personal use, only three of the teachers mentioned that they have some pages for sharing information of teaching in a professional way with their learners. Eight out of tweleve (n= 8, % 67) teachers used E-mailing service to communicate with their students so as to share documents, share ideas, submitting papers, arranging tasks. The same interest found among (n=21, % 70) of the students for using e-mail in order to share their ideas with their teachers and submitting their homework and assignment to thier teachers.

Most of the students (N= 24, %80) and teachers (N= 10, % 83) mentioned instant messaging, they primarily use instant messaging for urgent cases so as to get a quick answer to pressing issues. Two teachers mentioned the importance of instant messaging especially if something bad happens to the teachers. Three out of thirty students mentioned instant messaging as the quickest means to get straight answers from the other students, especially when you have a question or something you want to know about the assignment, group working or homework.

YouTube is the most preferable service for the communication and spoken English teachers. Three teachers who taught communication and spoken English mentioned video watching through the service of YouTube. Three out of tweleve teachers used YouTube videos. For example, one of the teachers mentioned IELTS speaking test videos to familiar their students with the pronunciation of native people, while other teachers (n=9, % 75) used YouTube service for their personal use rather than supporting their studies. Regarding students, twenty one out of thirty (N=21, % 70) students roughly watch YouTube Videos to improve their pronunciation and fluency because they found YouTube videos more easier and faster than reading a book about phonetics and phonology, on the other hand, (n=9, % 30) mentioned YouTube only for watching those ideos that they want rather than as a tool for learning.

Four teachers (n=4, % 33) out of tweleve mentioned Twitter service for teaching as a means of collaboration and interconnection among students. They mentioned that they have created a Twitter account for the class works and asked each student to create a Twitter account. After that they found by doing this they could encourage those students who feel shy and hesitant can tweet the teachers in order to share their ideas and ask questions and getting their answers.

Our participants were interested to integrate social media in the process of teaching and learning in English department. They found that not everybody was successful. Seven out of thirty (n= 7, % 23) of the students mentioned that the lack of interest among the students might lead the social learning not to a learning goal. They stated that a few classmates of mine do not check their emails or Facebook once a week, this is because of privacy, lack of concern, and some personal reasons.

All the interviewed teachers reported that using social media inside and outside classes will have great impact on the students. Some of the teachers (N= 9, %75) mentioned motivation as the top list of the impacts, three teachers out of tweleve (n=3, %25) mentioned the integration of face to face learning with the use of social media as more importantly motivational, they thought that social media might lead the students to be distracted and addicted, checking their social media tools inside the class will lead them to ignore the class engagement. The three mentioned teachers only used social media for questions and short answers. While some of the students (N= 6, %20) mentioned using social media in teaching and learning might not be as readiness as face to face learning method. Sometimes social media might lead to the misunderstanding, less of sharing information, less of interact creativity when students do not work together in confrontation. On this account, when students want to do a group work and sending the work to other people by social media for any reason, it might have negative impact on the students' interaction, coordination, collaboration, and classroom engagement.

Regarding the concerns of using social media in classes, all teachers mentioned workload and obstacles of technology as the top-listed concerns.

They mentioned their daily workload and the lack of easy access to internet do not allow them to fully adopt themselves to the new tools of digital age and help them to agree of satisfaction in order to explore new things for their teaching method. They need more back up

from the faculty so as to have access to new technology. The faculty support is the most important part to success in the integration of social media in teaching and learning process.

The teachers pay a great attention to the ethical issues. The majority of them try to avoid potential relationship between students and teachers, even some of them do not want to friend their students till they finish the college.

The most remarkable issue for students is more guidance on how the social media tools work on their learning effectively. They asked for more clarifications and the way that will work for them in order to avoid distractions among them.

Concerning policy (n=26, % 87) of the students they have not seen any written document policy or online policy about social media; the only thing is that they advise students to use social media for right and permitted things. while the rest students (n= 4, % 13) answered do not know . It will be very useful to have such policies for both sides, either for teachers or students. All teachers have their own policy in using social media in the classroom, but most of them have no idea about a certain policy that their institution have it.

Discussion

The aim of this study is to find out to what extent social media is used for learning and teaching English as a second language in English department at Soran University. The interviewees mentioned that social media has a place in Higher Education.

They widely think that social media will easily break the cycle of isolation among students and teachers. Social media is the best aspect of motivation in classrooms. Students will have their own words and sayings through it. When the teachers offer them the chance of using social media ; the students might automatically use these tools for academic purposes as well. Their concerns and interests might be inclined to a degree that they can interact and collaborate more effectively.

Social media is one of the potential tools that reconstruct the learning and teaching atmosphere between students and teachers. However, the teacher might feel more comfortable when they see that his role transforms to a facilitator more than a teacher.

To the best of the knowledge from this study, the interviewees use different tools of social media for different purposes. The interviewees mentioned the importance of using social media and networking technology in teaching and learning English as a second language, but they indicate that implementing social media is not to that level easy, especially when the infrastructure is not in its place, the relationship between teachers and students with the security concerns might not lead these technologies to achieve the most wanted learning outcomes.

The students need more support and guidance from the teaching staff on how to use social media as a means of leaning in English department. As a concern, there should be some certain rules and policy of using social media so as to avoid the students of using social media inappropriately with friends or others. The faulty should have its own policy as a form of

guidelines especially because we are in the process of using these new technologies into teaching and learning process.

As it has been noticed from this study, the teaching staff of English department specially and the faculty in general are eager to provide the students with the easiest method of teaching with marvelous learning outcomes, but the faculty should provide them all the facilities so as to achieve their goals throughout the integration of social media in their methods of teaching.

All participants ask for the strong support of faculty in adopting services of social media to support their studies. They would like to have an easy access to internet so as to learn more up to date ways of using social media in the classrooms; they need more motivation and encouragement from the faculty toward the use of social media for teaching and learning English language as a second language. Faculty should provide them with a good and quick wireless internet inside campus or Wi-Fi to make the integration of social media with teaching and learning more effective and successful.

Conclusions

Throughout the study, the following points have been explored to integrate social media in teaching and learning English as a second language:

1. Teachers and students are complementary for more help, guidance, and collabotarive.

2. Their daily workload might not lead the participants to fully adopt to the new advices and tools.

3. Students perceive the use of social media with face-to-face interaction. It would provide with different good results. Although social media has a place in teaching and learning language, but face-to-face meeting would also have a good collaborative learning results and outcomes.

4. Each module has it’s own specification, for example social media might be more effective with good learning outcomes in spoken English, and communication rather than novel and creative writing.

5. Students and instructors are not free to choose the devices as they prefer, because choosing the unreachable devices might lead to lose the interact between both particioants.

6. Educating participants of using social media inside and outside of the classroom to keep in mind the warnings of cyberbullying.

7. Students, who use social media for supporting their learning, are more creative and more open minded persons toward the new ideas and themes alongside the risks that they should be aware of it.

Bibliography

Adams, G., & Schvaneveldt, J. (1991). Understanding research methods. New York : Longman.

Bart, M. (2011). Social media usage trends among higher education faculty 2011. Madison, WI: Magna. Retrieved from http:// www.facultyfocus.com/free-reports/social-media-usage-trends-among-higher-education-faculty/.

Bryer, T.A. & Zavatarro, S. (2011). Social media and public administration: theoretical dimensions and introduction to symposium. *Administrative Theory & Praxis, 33(3).*

Caraher, K., & Braselman, M. (2010) The 2010 21st- century campus report: campus 2.0.2010 CDW Government LLC,Fromhttp://webobjects.cdw.com/webobjects/media/pdf/newsroom/CDWG-21st-cntury-campus-report-0710.pdf.

Facebook. (2011). Facebook statistics. Facebook. Retrieved April 3, 2013, from http:// www. Facebook. compress info. php? Statistics.

Friesen, N.& Lowe, S. (2012). The Questionable Promise of Social Media for Education. Journal of Computer Assisted Learning. Vol. 28. 183-194. Doi: 10.1111/j.1365-2729.2011.00426.x

Grace Lin, M. & et al. (2013). Is social media is too social for class? A case study of Twitter use. University of Hawaii. Journal of TechTrends, Volume 57, Number 2.

Heatley, E. & Lattimer, T. (2013). Using social media to enhance student learning. Journal of techniques, from http:// www.acteonline.org. *Classroom connection techniques*.

Kaplan, A.M., & Haenlein, M. (2010) . users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59-68.

Mussell, J. (2012). Social Media, journal of Victorian Culture, 17:3, 347-347. Vol. 17, No.3.

Hew, K.F. (2011). Students' and teachers' use of facebook. Computer in human behavior, 27(2), 662-676.doi:16/j.chb.2010.11.020

Nellison. (2007). Facebook as a teaching tool. Retrieved from http:// nellison.blohspot.com/2007/12/escar-facebook-as-teaeching-tool.html.

Oblinger, D. & Oblinger, J.(2005). Educating the net generation. Retrieved from http:// www.educause.edu/ir/library/pdf/pub7101.pdf.

Selwyn, N. (2009). Faceworking: exploring student's education-related use of Facebook. Learning, media, and technology, 34(2), 157-174.

Steer, D. (2012). Improve Formal Learning With Social Media. From www.astd.org/TD. T+D is the property of American Society for Training & Development.

پوختەی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە گرنگی دەدا بە ڕۆڵی ماڵپەرە کۆمەڵایەتییەکان لە پرۆسەی فێربوون و وتنەوەی زمانی ئینگلیزی وەك زمانی دووەم لە لایەن مامۆستایان و قوتابیانی زانکۆی سۆران. هەروەها ئەم توێژینەوە جۆرییە لێکۆڵینەوە لە چۆنیەتی ماڵپەرە کۆمەڵایەتییەکان دەکات لە لایەن مامۆستایان وەك بەشێك لە پرۆسەی وتنەوەی زمانی ئینگلیزی بە ئامانجی هاندانی قوتابیان و لەسەر بەکارهێنانی ماڵپەرە کۆمەڵایەتییەکان وەك ئامرازێکی گرینگی فێربوونی زمانی ئینگلیزی نەوەکو وەك ئامرازێکی کات بەسەر بردن.

چاوپێکەوتنی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ یەکێکە لەو هۆکارانەی کە لەم توێژینەوەی بەکارهێنراوە بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر چۆنییەتی تێگەیشتنی مامۆستایان و قوتابیان لە بەکارهێنانی ماڵپەرە کۆمەڵایەتییەکان لە پرۆسەی فێرکردن و فێربوونی زمانی ئینگلیزی. بۆ ئەم مەبەستەش دوانزە مامۆستاو سی قوتابی بەشدارییان کردووە لەم چاوپێکەوتنانە.

ئەم توێژینەوەیە دەرئەنجامێکی باش بە پشت بەستن بە تێبینی و تاقی کردنەوە سەبارەت بە تێکەڵ کردنی ماڵپەرە کۆمەڵایەتیەکان بە پرۆسەی وتنەوەو فێربوونی زمانی ئینگلیزی لەلایەن مامۆستایان و قوتابیانی زانکۆی سۆران پێشکەش دەکات.

الملخص

يهتم هذا البحث بدور الصفحات الاجتماعية في عملية تعلم وتعلم اللغة الانكليزية من قبل الاستاذة والطلبة بجامعة سوران باعتبارها اللغة الثانية.

ويعد هذا البحث توعياً حيث يبحث عن كيفية استخدام الصفحات الاجتماعية من قبل الاساتذة وهي جزء رئيس في عملية تعلم اللغة الانكليزية وبأهداف تشجع الطلبة لاستخدامها وهي عامل مساعد لتعليم اللغة الانكليزية، وليست عاملاً لقضاء الوقت.

والمقابلة المباشرة وغير المباشرة أحد الاسباب التي استعملت في هذا البحث لأجل التوصل الي مدي استيعاب الاستاذة والطلبة لاستعمال الصفحات الاجتماعية في عملية تعلم وتعليم اللغة الانكليزية.

ولهذا الغرض قد شارك (12) معلماً و (30) طالباً في هذه المقابلة ويحقق هذا البحث نتيجة جيدة عن طريق الاستناد الي الملاحظة بدمج الصفحات الاجتماعية مع عملية التعليم والتعلم في اللغة الانكليزية الذى من قبل الاساتذة والطلبة بجامعة سوران.

Teaching Poetry to Kurdish EFL Learners

Asst. Lecturer Hawraz Qader Hama
University of Raparin, Faculty of Education, Department of English
November, 2013

Abstract

Teaching poetry is a challenging task for teachers, because they need to combine various techniques and methods to teach poetry effectively. The main aim of this study is to show how poetry can be taught to Kurdish learners in English classrooms.

The present study focuses on four main sections. In the first section, the rationale behind the study is introduced. In the second section, approaches to teaching poetry are highlighted. In the third section, previous literature on improving poetry methodology is reviewed. Finally, this research suggests for poetry teachers some pedagogical implications for enhancing their methodology in teaching poetry.

1. INTRODUCTION

English language has been an important constituent of international curriculum for decades. Nowadays in Iraqi Kurdistan, English language plays a prominent role in people's lives. Therefore, many Kurdish people try to learn this language. Many Kurdish people believe that the most important place for learning English language is likely to be university, because almost all universities include English departments in which many subjects are offered to teach English and improve the students' skills in English. One of these subjects is "Poetry". Poetry is an integral part of English teaching curriculum in almost all universities in Iraq and Kurdistan. However, many students find this subject difficult and they are haunted by the fears of "not understanding" poems. Therefore, English poetry is "all too often left to one side" in ESL/EFL classroom (Maley & Moulding 1985:134) and "neglected by teachers in the language classroom" (Burrill 2011:14). However, many researchers (for example, Hanauer 2001; Maley & Duff 1989; Kellem 2009; Collie & Slater 1987; Ramsaran 1983; Llach 2007; Khatib 2011) concluded that poetry-based activities in the EFL/ESL classrooms are influential and provide an ideal opportunity to enhance learning the language.

Poetry is believed to be a difficult subject; so, effective methodology is needed to ease the subject. Therefore, teachers should do their best to enhance teaching poetry. According to (Povey 1979), poetry teachers are likely to be responsible for causing the negative attitude of the students towards poetry. Many teachers in Iraqi Kurdistan are reluctant to teach poetry in classrooms. One of the promising ways to make poetry an enjoyable and more useful subject in EFL classrooms is to use effective teaching methodology. This study shows some ways to

enhance teaching poetry in the universities of Iraqi Kurdistan, especially in the University of Raparin.

2. Approaches to Teaching Poetry

To enhance teaching poetry in EFL/ESL classrooms, three different approaches have their roots in literary criticism.

1. Stylistic Approach:

This approach analyzes the language forms of the text. According to (Short 1996), stylistics is the direct application of linguistic evidence to interpret and analyze literature, and is an analytical means of discussing the meaning of a poem through the explanation of formal aspects of the poem. For instance, lexical repetition in a poem can be used to strengthen the impact of a word used in the poem. This approach is useful to improve students' skills of phonology, grammar, vocabulary, writing and speaking.

Many researchers have acknowledged the utility of this approach in English language teaching. One example is provided by (Kellem 2009) who claims "EFL teaching activities in which students analyze poetry stylistically can provide opportunities to explicate the formal features of English including the levels of phonology, vocabulary, grammar, and discourse and relate them to the understanding of the poem" (p.13). Many others, such as (Rosenkjar 2006) and (Buckledee 2002), have used this approach in their classrooms and found it useful. Thus, students through this approach have more extensive knowledge about some integral aspects of language.

2. Reader-Response Approach:

This approach focuses primarily on the reader. It shifts the focus of reading from the author and the text to the reader. According to this approach the creation of meaning is inseparable from the act of reading. This means that the level of interaction of the reader with the literary text helps the reader understand and realize the meaning of the text. (Schultz 2001) and (Schultz2009) treat this approach as an important part of teaching literary texts in language classrooms, and believes that it fosters the development of learners' higher level of critical thinking skills. (Schultz 2009), moreover, claims that "a reader-response view essentially capitalizes upon students' individual and experiential interactions with the text, gradually encouraging them to restructure their own experiences and eventually develop a reflectively critical view of a given literary work" (p.130).

Many researchers extol the virtues of the Reader-Response approach for second language (L2) acquisition. For instance, (Ali 1993) used this approach while teaching EFL to engineering students in a university in Malaysia. He found that students' reading experience was enhanced when they are asked to personally respond to a given short story. Additionally, (Liaw 2001) studied the effects of Reader-Response theory in an EFL course taught in Taiwan. The students were asked to personally respond to short stories given by the researcher. He found that the

students' interest was highly generated when they felt that they could personally relate and respond to the characters and themes of the stories. Moreover, (Akyel & Yalcin 1990) in their study concluded that students (i.e. the participants) did not see literature as a part of achieving their language learning goals because they were rarely asked to personally respond to the literary texts.

Thus, it can be concluded that when the students became engaged in independent meaning making or risk-free environment, their interest in reading literary texts will be steadily increased. This is also conceded by many researchers such as (Tomlinson 1998; Martin & Laurie 1993).

2. Formeaning Response Approach:

This approach was suggested by (Kellem 2009). It is the combination of two terms: *Formeaning* and *Response*. Firstly, He coined the term *formeaning* from *form* and *meaning* to represent Stylistic approach, which is the language-centered approach to teaching poetry. According to (Kellem 2009), form and meaning are inseparable parts in Stylistic analysis because "to correctly describe and understand a language form-such as a lexical item or grammatical structure- one must consider the form in a meaningful context. Therefore, form and meaning are not two separate aspects to consider when analyzing poetry." (p.14). Secondly, *Response* component represents the Reader-Response approach. This is based on the students' personal responses to literary themes. This, to (Kellem 2009) "assists the learning process" (p.15).

In teaching poetry, both linguistic elements and students' personal responses should be concerned. Therefore, this approach is likely to be useful and should be used in EFL classrooms. (Kellem 2009) seems to be ideal about his approach, as he further claims that "[the Formeaning Response approach] makes poetry learning motivational and personally relevant to students, and is designed to bridge the gap between aesthetic and stylistic reading approaches, and to show how pleasure and understanding can coincide […]" (p.15).

3. Previous Literature on Teaching Poetry

Based on the previous approaches, many activities and lesson plans have been designed to improve teaching poetry in EFL classrooms. (Llach 2007) suggested some activities to ease teaching poems in classroom. He proposed four main sections for analyzing a poem: Responding, Analyzing, Writing, and Experiment further. The first section is similar to pre-reading or warming-up activities in which the students look at the title, some words in the poem, and think about the general context out of which the poem has been written. In the second section, the students look at the deeper analysis of the poem in which content and form are concerned. In the Writing section, the students are asked to write a composition about the poem (based on their understanding), or write a poem based on the theme of the poem. In the final section, the students are required to compare/contrast between the given poem and another poem.

(Dutta 2001) in his article entitled *teaching poetry in the school classroom: an integrated and communicative approach*, proposes a range of activities to ease teaching poetry. The first proposed step is pre-reading activities. In this step, he suggests, students should be led to *look at the title, do illustration, provide warmers, look at the key words,* and *do language exercises*. The second step which is whilst-reading activities. In this step, the students listen to a good reading of the text, read the text, do some language exercises, and check the predictions made about the text in the pre-reading activities. The final step, which is post-reading activities, (Dutta 2001) uses comprehension questions, language exercises, and creative activities to create a suitable situation for the learners to express their reactions to reading the text.

Both (Rosenkjar 2006) and (Buckledee 2002) give some language-centered examples for teaching poetry in university EFL classes. In the suggested examples, the students:

- highlight complete sentences in a poem with different colors.
- categorize words from a poem into different parts of speech groups.
- circle personal pronouns and find patterns.

(Kellem 2009) proposes some classroom activities for poetry teaching. The activities are based on the Formeaning Response approach. In the Formeaning part the students do the following:

- Alternative word exercise: in this exercise some words are taken from the poem and put into a multiple-choice exercise, then the students as a group, need to find out which word is the most suitable word for the poem.
- Listening cloze: some words are deleted. The teacher reads out the poem; then the students fill in the blanks with the missing words.
- Listing: the students are asked to list the words in a poem according to different parts of speech and rank them in order of importance in the poem.

Regarding the Response part of the approach, (Kellem 2009) suggests some activities such as giving discussion questions, draw pictures, role plays, letter writing, and true/false questions.

The activities proposed so far are can be effective and useful in EFL classrooms. However, these activities include some limitations. For instance, one of the most important sides of teaching poetry is to study poetic devices. Nevertheless, none of these activities includes a part about teaching poetic devices. Additionally, the teachers should give or explain the meaning of some words in the poem before asking the students to read it. This is also not highlighted in the proposed activities mentioned so far. Therefore, further pedagogical implications are worth proposing.

4. Pedagogical Implications to Teaching Poetry

Teaching poetry in EFL/ESL classes has always been a very challenging task. To ease this task, effective methodology is needed. So far, many attempts have been made to ease the process of teaching poetry, but they have some limitations. Thus, in this study I will suggest the following pedagogical implications to improve teaching poetry in EFL classrooms.

1. Explaining poetic devices

Language is an important tool which distinguishes poetry from other literary genres. Poets use language in musical ways, and for doing so, poets need to use many musical poetic devices such as alliteration, assonance, rhyme and rhythm to give a special effect to the poems.

Poetry is an interpretation of life, and it gives a shape to an experience or a visual image of an experience. Poets use some figurative poetic devices such as imagery, personification, metaphor, and simile to express various experience and visual images.

Poetic devices are used to enhance the words chosen by the poet. Hence, teachers should forewarn the students about these devices and explain them to the students before giving any poems because through the devices the students will have a better understanding of the poems. The table below shows the definition of some poetic devices with possible classroom activities.

Poetic Devices	Definition	Possible Activities
Alliteration	The repetition of the same consonant sound in several words placed close together. For instance, in *big brown boots*, the consonant sound (b) is repeated in the words.	• Find out the words showing alliteration/assonance in the poem below. • Give a sentence in which some words show alliteration/assonance. • Underline the repeated consonant/vowel sounds in the poem.
Assonance	The creation of sound effect by repeating vowel sounds in the words placed close together. For instance, in *bright shining light*, the vowel sound (i) and this created a sound effect.	
Rhyme	Repeating the final sound of a word which can be at the end of or within a line. For instance, *blue, grew,* and *too* have the same rhyme because they end with /u:/ (i.e. long /u/) sound.	• Match the words in column A to those in column B to make rhyme. • List some words that end with the following sounds (/y/, /er/, /p/).
Imagery	It is the use of words or pictures to describe ideas or actions in poems (Longman Dictionary of Contemporary English 2003). For instance, in *her mind was an eagle*, the image of "eagle" was used to describe "her mind".	• Look at the following lines and draw a picture to match the description.
Personification	It is giving human characteristics to a lifeless object or idea. For instance, in the following *"Ah, William, we're weary of weather," said the sunflowers, shining with dew. "Our traveling habits have tired us. Can you give us a room with a view?"*	• Personify the following words (computer, sea, breeze, wind). • Find out personification in the poem below and identify the words show personification.

	William Blake (1757-1827) sunflowers are speaking to William Blake. However, in reality sunflowers do not speak. But they were given a human characteristic which is "speaking".	

2. Oral Reading

Poetry is distinguished from the other genres of literature through the use of its sound and rhythm. Poems should be read in such a way that the listeners should feel this musical aspect. Reading the poems aloud or playing a tape (on which the poem is recorded) is very helpful to feel the musical poetic devices used by poets. This is also useful for improving listening skill, pronunciation and rhythm.

3. Defining poems' essential vocabulary

Vocabulary is an integral part of language. Therefore, students should be given the meaning of some critical or unknown words included in poems, as research has concluded that vocabulary is the main reading problem for second language learners (Mckinley 1974). Moreover, teachers can also encourage students to use context clues. For instance, in the poem "she walks in beauty" by Lord Byron (1788 – 1824), the teacher should explain the meaning of *clime, aspect, mellow, raven tress, tint,* and *glow*. The meaning of these words also helps the students guess the meaning of the other words in the lines. Thus, the students will have better understanding of and interaction with the poem.

4. Grammar

Grammar is an integral part of language. In any discourse, whether it is written or spoken, grammar plays an essential role. Poets generally use some complex grammatical structures to give a special form to their poems. These grammatical structures should be clarified by the teachers and should be analyzed within the reading to facilitate and thereby deepen the students' comprehension of the material (Stern 1991).

There are many grammatical irregularities in poems. Restructuring them is likely to be very helpful to master these unfamiliar grammatical structures. The following are examples of unfamiliar grammatical structures taken from the poem "The Lake Isle of Innisfree" by W. B. Yeats (1865 – 1939).

- "Nine bean-rows will I have there, a hive for the honey-bee"

The correct grammatical structure can be "I will have nine bean-rows and a hive for the honey-bee there."

- "I WILL[capitalization is original]…a small cabin build there, of clay and wattles made"

The correct grammatical structure most likely is "I will build a small cabin (made) of clay and wattles, there"

Restructuring these grammatical structures helps the students understand poems and at the same time it is useful for improving their grammar skill. Thus, teachers should forewarn the students about these irregular grammatical structures and provide some activities about restructuring such structures while reading poems.

5. Reading

Students need to get rid of the fear they have about reading poetry. For doing so, teachers should create a relationship between poems and students. One of the good ways for creating this relationship is to caution the students about the benefits of reading poems. Reading poems can have various benefits. (LIach 2007), for instance, claims that the shortness of poems and their distinctive linguistic features (i.e. unusual syntactic patterns, polysemy of words, alliteration, etc.) make poetry to be useful language learning materials. Moreover, (Holmes & Moulton 2001) acknowledged that reading poems can enhance many positive learning functions including grammar, awareness of different phrases and structures. Additionally, (Sarac 2003) explains the educational benefits of reading poems by stating that reading poems help the readers have a different idea towards the use of language by going beyond the known rules and uses of grammar, syntax and vocabulary.

Another way to make students get rid of the fear they have about reading poems is to ask the students to read many poems as a part of the course requirements. Here, teachers can assign the students to choose 2-4 poems of their favorite and prepare a report or a mini project including the summary of the main points with the incorporation of their comments on the poems; and such activities can be graded by the teachers.

CONCLUSION

Poetry is an integral subject in all syllabi of English departments in Iraqi Kurdistan, and teaching poetry is challenging for teachers. To teach this subject effectively, well-planned methodology should be used. In the previous literature, there are many approaches, lesson plans, and activities, which have been designed and proposed to teach poetry effectively. The present study, moreover, contributes to the literature by adding more pedagogical implications to enhance teaching poetry.

References:

Akyel, A. & Yalçin E. 1990, "Literature in the EFL class: A study of goal-achievement incongruence", *ELT Journal* vol. 44, no. 3, pp. 174–80.

Ali, S. 1993, "The reader-response approach: An alternative for teaching literature in a second language", *Journal of Reading*, vol. 37, no. 4, pp. 288–96.

Buckledee, S. 2002, "Language and literature in tertiary education: The case for stylistics", *English Teaching Forum*, vol. 40, no. 2, pp. 8–13.

Burrill, K. 2011, "Connecting students through poetry: easy ways to use poetry in the language classroom", *NYS TESOL Idiom*, vol. 41, no. 4

Collie, J. & Slater S. 1987, *Literature in the Language Classroom. A Resource Book of Ideas and Activities*, Cambridge: Cambridge University Press.

Dutta, S. K. 2001, "Teaching poetry in the school ciassroom: an integrated and communicative approach", CAUCE, no. 24, pp. 519-537.

Hanauer, D. I. 2001, "The task of poetry reading and second language learning", *Applied Linguistics*, vol. 22, no. 3, pp. 295–323.

Holmes V. L. & Moulton M. R. 2001, *Writing Simple Poems*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kellem, H. 2009, "The Formeaning Response Approach: Poetry in the EFL Classroom", *English Language Forum*, vol. 4, pp. 12-17.

Khatib, M. 2011, "A New Approach to Teaching English Poetry to EFL Students", *Journal of Language Teaching and Research*, vol. 2, no. 1, pp. 164-169.

Liaw, M. L. 2001, "Exploring literary responses in an EFL classroom", *Foreign Language Annals*, vol. 34, no. 1, pp. 35–45.

Longman Dictionary of Contemporary English 2003 (Fourth edition), Pearson Education Limited, England.

Llach, P. A. 2007, "Teaching language through literature: *The waste land* in the ESL classroom", *Odisea*, vol. 8, pp. 7-17

Maley, A. & Moulding S. 1985, *Poem into Poem*, Cambridge: Cambridge University Press.

Maley, A., & Duff. A. 1989, *The inward ear: Poetry in the language classroom*, Cambridge: Cambridge University Press.

Martin, A. L., & Laurie I. 1993, "Student views about the contribution of literary and cultural content to language learning at intermediate level", *Foreign Language Annals*, vol. 26, no. 2, pp. 188–207.

Mckinley, C. A. 1974, *A Study of ESL reading difficulties*, M.A. Thesis, University of California.

Povey, J. F. 1979, "The Teaching of Literature in Advanced ESL Classes", in Celce Murcia, M. & McIntosh, L. (eds) 1979, *Teaching English as a Second or Foreign Language*, Heinle & Heinle Publishers, Boston, Massachusetts.

Ramsaran, S. 1983, “Poetry in the language classroom”, *ELT Journal*, vol. 37, no. 1, pp. 36-43.

Rosenkjar, P. 2006, “Learning and teaching how a poem means: Literary stylistics for EFL undergraduates and language teachers in Japan”, in A. Paran, A. (ed.) 2006, *Literature in language teaching and learning*, *Alexandria, VA: TESOL*, pp. 117–31.

Sarac, S. 2003, *A suggested syllabus for the teaching of poetry course in ELT Departments of Turkey*, M.A. Thesis, Hacettepe University.

Schultz, J. M. 2009, “A standards-based framework for the teaching of literature within the context of globalization”, in Scott, M. (ed.) 2009, *principles and practices of the standards in college foreign language education*, Boston: Heinle, Cengage Learning, Virginia, pp. 128-144.

Schultz, J. M. 2001, “The Gordian knot: Language, literature, and critical thinking”, in Scott, V. M. and Tucker, H. (eds) 2001, *SLA and the literature classroom: Fostering dialogues*, Heinle and Heinle, Boston, pp. 3–31.

Short, M. 1996, *Exploring the language of poems, plays and prose*, Harlow, UK: Addison Wesley Longman.

Shrum, J. L. & Glisan, E. W. 2000, *Teacher’s handbook: contextualized language instruction*, Heinle & Heinle, Boston.

Stern, S. L. 1991, “An Integrated Approach to Literature in ESL/EFL”, in Celce-Murcia & Marianne, L. (eds) 1991, *Teaching English as a Second or Foreign Language*, Heinle & Heinle Publishers, Boston, Massachusetts.

Tomlinson, B. 1998, “And now for something not completely different: An approach to language through literature”, *Reading in a Foreign Language*, vol. 11, no. 2, pp. 177–89.

پوختەی توێژینەوە

وتنەوەی بابەتی هۆنراوە لە زمانی ئینگلیزیدا بۆ مامۆستایان ئەرکێکی هیلاککەرە، چونکە بۆ وتنەوەی ئەو بابەتە بە شێوەیەکی کاریگەر ئەوان پێویستیان بە بەکارهێنانی چەندان تەکنیك و مێتۆدی جیاواز هەیە. ئامانجی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بریتی یە لە پێشکەشکردنی چەند ڕێگایەك بۆ وتنەوەی بابەتی هۆنراوە بە خوێندکارانی کورد لە زمانی ئینگلیزی.

ئەم توێژینەوەیە لە چوار بەشی سەرەکی پێك هاتووە. لە بەشی یەکەمدا، خوێنەران بەو بیرۆکەیەیە ئاشنا دەبن کە لە پشتی ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیەیە. بەشی دووەم پێك هاتووە لە بەرجەستە کردنی ئەو بۆچوونانەی کە سەبارەت بە وتنەوەی بابەتی هۆنراوە لە زمانی ئینگلیزیدا پێشکەش کراون. لە بەشی سێیەمی ئەم توێژینەوەیە، پێداچوونەوەیەکی ورد بە هەموو ئەو توێژینەوە و چالاکییانەدا کراوە کە لە بارەی بەرەو پێشبردنی ڕێگاکانی وانەوتنەوەی بابەتی هۆنراوە لە زمانی ئینگلیزیدا لەلایەن توێژەرانەوە بە ئەنجام گەیەنراون. لە بەشی چوارەم و کۆتایی دا، ئەم توێژینەوەیە کۆمەڵێك پێشنیار و ڕاسپاردە پێشکەش بە مامۆستایانی بابەتی هۆنراوە لە زمانی ئینگلیزی دەکات بۆ بەرەو پێشبردنی ڕێگاکانی وانەوتنەوەی ئەو بابەتە گرنگەی زمانی ئینگلیزی.

الملخص

تعليم مادة الشعر مهمة لاتخلو من التحدي. اذ أن على الاستاذ ان يزاوج بين تقنيات وطرق مختلفة ليكون التعليم مؤثرا وذا جدوى، أذ تبين هذه الدراسة كيف انه بالامكان لمادة الشعر ان تدرس للطلبة الكرد.

تنقسم الدراسة الى اربعة اقسام رئيسة. يعالج القسم الاول منها الاسباب التي دعت لهذه الدراسة بينما يسلط القسم الثاني الضوء على الاساليب والطرق المتبعة في ذلك. اما القسم الثالث فانه يعمد الى مراجعة الدراسات التي اهتمت بتطوير تعليم مادة الشعر ويختتم القسم الرابع هذه الدراسة بتقديم مقترحات ويعرج على بعض المضامين التعليمية مما يساهم في تطوير تعليم مادة الشعر.

Effect of crude oil smoke on methemoglobin, sulfhemoglobin and some other hematological parameters in Erbil manual brick factories

Zrar Saleem Almarzany
Department of Biology Faculty of Science &Health
University of Koya

Abstract

The effect of crude oil smoke on methemoglobin (Hi), sulfhemoglobin (SHb) and some other hematological parameters hemoglobin (Hb), packed cell volume (PCV), red blood cell count (RBCs), white blood cell count (WBC), and platelet count (PLT) were studied in workers of manual brick factories in Erbil governorate. Two groups (GI&GII) were selected from manual brick factories workers, while the control group was served as normal Erbil individuals. The Hi and SHb showed significant ($P<0.05$) in the worker groups compared with the control and also when compared to each other ($P<0.05$), While Hb value was significant increase ($P<0.05$) in both (GI&GII) when compared to control. PCV, RBC count and WBC count were significantly increase ($P<0.05$) in (GI&GII) as compared to the control. PLT count values of group two (GII) was significantly decreased ($P<0.05$) when compared with group one and control.

The results indicate that the workers of manual brick factories have abnormal hemoglobin's due to the injurious from the toxic components of the crude oil smoking.

Key words: crude oil smoke, hematological parameters, methemoglobin and sulfhemoglobin

Introduction

Crude oil has been described as a complex mixture of over than 6000 potentially different hydrocarbons and metals[1]. The chemical composition varies indifferent geologic formation[2]. The major fraction of crude oils is polycyclic aromatic hydrocarbon e.g. naphthalene, anthracene phenanthrene and benzo[a] pyrene[3]. Light crude oil contain up to45% of hydrocarbons[4]. Aromatic hydrocarbons are relatively soluble in water[5] and have the high adverse effect on the body than the heavier, less water-soluble crude oils[4]. Daniel[6] has also reported hematotoxic effect of crude oil in rats following ingestion of light crude oil. It has been reported that hydrocarbon compounds, which are the major components of the crude oil are metabolically transformed by cytochrome P-450-linked polysubstrate monooxygenase system to highly reactive and carcinogenic compounds[7]. Benzene is the prototypical aromatic hydrocarbon which its vapors are nearly three times heavier than air and a proven cause of aplastic anemia,

leukemia, lymphoma and the myelodysplastic syndrome[8].Chronic exposure to benzene can reduce the production of both red and white blood cells from bone marrow in humans, resulting in aplastic anemia.[8]

The hematological effects of chronic benzene poisoning in exposed workers can be detected by monitoring blood counts at regular intervals. For example, the United States Occupational Safety and Health Administration recommends monthly blood counts and removal of workers from areas with high benzene exposure if they have white blood cell counts below $4000/mm^3$ or erythrocyte counts below $4\,000\,000/mm^3$ [9].

Methemoglobin (Hi) is abnormal hemoglobin in which the iron moiety of unoxygenated hemoglobin is in the ferric (Fe^{3+}) state rather than the ferrous (Fe^{2+}) state. When hemoglobin contains a ferric iron, it is unable to carry oxygen or carbon dioxide. In adults with no hereditary methemoglobinemia, the baseline Methemoglobin level is approximately 1% of total hemoglobin[10].

Acquired methemoglobinemia is the most common form of methemoglobinemia and most often results from exposure to drugs, heat or toxins that oxidized ferrous iron[11].

The absolute amount of hemoglobin that must be in the ferric stat to cause cyanosis is 1.5gm/dl. Provided that hemoglobin levels are in normal range (12-15gm/dl), 1.5gm/dl would account for 10-15% of the hemoglobin. If a patient is anemic, 1.5gm/dl will account for a larger percentage of methemoglobin. Therefore, a larger percentage of the hemoglobin will need to be in the methemoglobin state for the patient to be cyanotic. For example, if a male patient with renal failure has hemoglobin of only 8mg/dl, and then 1.5gm/dl would account for approximately 19% of his hemoglobin. Thus, the methemoglobin level in this patient would be at least 19% before he would appear cyanotic[12]. Local anesthetics (benzocaine, prilocaine and lidocaine) and nitrites are major agents that cause methemoglobinemia. Benzene derivatives, dinotrophenol, chlorates, and other oxidizing chemicals also produce methemoglobinemia[13].

Furthermore, vitamin C can directly reduce methemoglobin and is proven to treat cyanosis effectively[13]. Vitamin E is an antioxidant, protecting the RBC from hemolysis induced through lipid peroxidation and the oxidation of sulfhydryl groups[14].

Sulfhemoglobin (SHb) results from the incorporation of a sulfur atom into the porphyrin ring of hemoglobin. Sulfhemoglobin will cause the patient to appear cyanotic and may be incorrectly interpreted by co-oximeters as methemoglobin. Sulfhemoglobin also is unable to carry oxygen molecules; however, the patient usually tolerates sulfhemoglobinemia better. Only 0.5gm/dl of hemoglobin must be sulfhemoglobin in order to cause cyanosis[15]. Sulfhemoglobin also shifts the oxygen dissociation curve to the right, thus allowing oxygen to be more easily released into tissue. Sulfhemoglobin lasts for the life cycle of the individual red blood cells. It is not reversed by the administration of methylene blue because the sulfuration process is permanent[16]. The present study, investigates the effect of crude oil on some hematological parameters, Hi and SHb values in Erbil manual brick workers.

Materials and Methods

Brick produce manually in south of Erbil city locally called Cura in past they were used dray animal fesses and straw, but nowadays they use crude oil for burning mud mould for converting it to brick as a source of heating which produce heavy smoke reduce the vision length to few meters. According to the natures of working in Cura there are two groups of workers, group one (GI) is the most exposure to the oil smoking which remain for 48hrs beside Cura for monitoring fire source. Group two (GII) are workers whom work 8hrs daily in Cura. Experimental tests were 30 blood samples, 15 samples for each group their ages were (22-43) years, and another 15 normal persons of Erbil city in same age group serves our study as a control group. 5ml of blood were obtained from all participants in the end day of working by vein puncher then transfer to container containing K-EDTA used for estimation of Hi and SHb rapidly and blood parameters (RBC count, WBC count, PLT count, PCV and Hb concentration) all tests were carried out at Zagros medical laboratory-Erbils, blood parameters were measured by coulter counter (Sysmx K-1200). Hi was measured by the spectrophotometric method using the cyanohematin method. The maximal absorption of Hi is 630 nm. Hi and SHb values were given as g/l. SHb was measured at 620nm the determination described by Dacie& Lewis[17].

Analysis of data was performed by using SPSS (Version 10). Results are expressed as mean ± S.E. Statistical differences were determined by Least Significant Differences (LSD) for multiple comparisons after analysis of variance ANOVA[18]. $P<0.05$ represent a statistical significant.

The present design was conducted on 45 persons15 of them served as control, while others sub grouped into GI and GII.

A photograph shows crude oil smoke in manual brick factories of Erbil governorate

Results and Discussions

The different kinds of Hb in Erbil manual brick factories exposed to crude oil smoking shown in Table 1. The results of Hb revealed that group I and group II had a significantly ($p<0.05$) high Hb when compared with control group. However there was no significant difference between group I and group II.

Table 1: Various hemoglobin parameters of Erbil manual brick factories workers

Parameters	Hb g/l	Hi g/l	SHb g/l	Hi %	SHb %
Control	13.6±1.41	0.16±0.08	0.01±0.0	1.09	0.1
Group one	16.3±1.16*	0.32±0.67*	0.12±0.03*	1.81	0.7
Group two	14.7±1.68^{+}	0.25±0.41^{+}*	0.06±0.04^{+}*	1.59	0.4

Values are presented as mean ± SE, n = 15 workers per group;
*** Significantly different from control (p<0.05).**
+ Significantly different from group 1 (p<0.05).

The results presented in Table 1 show Hi and SHb values of the control group, group I and group II. Group I had a significantly (p0.05) higher values of Hi and SHb. The two test groups were significant ($p<0.05$) different from each other with group II having a lower value.

Alterations in some hematological indices have been observed in workers of manual brick factories of Erbil governorate due to exposure to crud oil smoking. Several studies shown that volatile low molecular weight components diffuse in to the blood through respiratory tract[6]. After absorption via the pulmonary or gastrointestinal routes, crud oil is transported in plasma initially bound to albumin and larger proteins to the liver[4]. The results of this study revealed clear difference between the blood levels of both Hi and SHb in the groups study especially between group I and other two groups. This can be explained by the fact that this group has long duration of exposure in the brick factory. Although the level of each methemoglobin and sulfhemoglobin did not reach its toxic level but the harmful effect of both substances can not effectively transport oxygen; their by it activate the erythropoiesis and increase red cell count as shown in Table 2 the Hb value elevated in the workers due to the converting of normal hemoglobin to dysfunctional Hb (Hi and SHb) under effect of crude oil smoke compounds[19].

Table 2: Various hematological parameters of Erbil manual brick factories workers

Parameters	PCV (%)	RBCs count ($\times 10^{12}$/L)	WBCs count ($\times 10^{9}$/L)	PLT count ($\times 10^{9}$/L)
Control	42±4.1	4.8±0.63	6.8±1.21	260±8.93
Group one	48±.1.2*	5.7±1.13*	8.9±0.61*	247±11.71
Group two	44±2.8^{+}	5.1±0.86^{+}	7.1±1.13^{+}	173±10.32^{+*}

Values are presented as mean ± SE, n = 15 workers per group;
*** Significantly different from control (p<0.05).**
+ Significantly different from group 1 (p<0.05).

The values of other hematological parameters (PCV, RBC count, WBC count and PLT count) of this study are presented in Table 2. It showed that group1 had a significantly (P<0.05) higher rate of PCV, red cell count and white cell count when compared with the control, while group II was not significantly different from the control. However PCV, RBC count and WBC count values of group II was significantly (p<0.05) lower when compared with group I. The platelet count of control and experimental groups were also presented in Table 2. Group II had significantly (p<0.05) lower platelet counts when compared with control and group I, but group I had none significantly affected when compared with the control.

The elevated values of PCV and RBC count of group I indicated that this group was high exposure to the smoke of crud oil component that led to in increase dysfunctional Hb and oxygen demand of the body elevated in red blood cell mass[20]. The elevated WBC count of group I and II may be due to the exposure of respiratory tracts of these two groups by the toxic effect of crude oil smoke[21].

Platelet count were decrease in two groups of workers, it may be due to the nature of hard physical manual working of these two groups as an increase in bleeding and platelet consumption by destruction capillary blood vessels of muscle mass[22].

References

1. Edwards, C. (1998). Toxicology of field waste hazards to livestock associated with the petroleum industry. Vet. Clin. N. Amer. 5:363-374.

2. Coppock, R., Mostrom, M., Khan, A. and Semalula, S. (1995). Toxicology of oil field pollutants in cattle: A review. Vet. Hum. Toxocol. 37:369-576.

3. Djomo, J., Ferrier, V., Gauthier, L. and Marty, J. (1995). Amphibian miconucleus test in vivo: evaluation of the genotoxicity of some major polycyclic aromatic hydrocarbons found in a crud oil. Mutagenesis. 10:223-226.

4. Orisakwe, O., Njan, A. and Orish, V. (2004). Investigation into the nephrotoxocity of Nigerian Bonny light crud oil in albino rats. Int. J. Enveron. Res. Pub. Hlth. 1:106-110.

5. Volkman, J Miller, G. and Connell, D. (1994). Oil spills. In: Enviromental implications of offshore oil and gas development in Australia- the findings of an independent scientific review. Australian petroleium exploration association. Sydney. Pp.509-695.

6. Daniel, U., Uwana, B. and Eyong, U.(2005). Effect of bonny light crud oil on some hematological parameters of guinea pigs. BIOKEMISTRI 17(2):165-170.

7. Bus, J. (1985). Alkanes. In bioactivation of foreign compounds. Ed. M,W. Andres, Academic Press, Orlando Fla., pp. 111-120.

8. Rom, W. (2007). Exposures to organic chemicals, benzene, environmental and occupational medicine. 4th ed. 1123-1129.

9. Sahb, A. (2011). Hematological assessment of gasoline exposure among petrol filling workers in Baghdad. Fac. Med. Baghdad. Vol(23), No.4:395-400.

10. Dinneen S., Mohr D. and Fairbanks v. (1994). Methemoglobinemia from topically applied anesthetic spray. Mayo Clin. Proc. 69:886-888.

11. Hansen D., Challoner K. and Smith D. (1994). Dapsone intoxication: Two case reports. J Emerg. Med. 12:347-351.

12. Hale B., Akpek E. and Arslan G. (2008). Methemoglobin levels during Epidural anesthesia for renal transplantation. ME. J. Anesth. 19(15) p997-1011.

13. Manssouri A. and Lurie A. (1993). Methemoglobinemia. Am. J. Hematol. 42:7-12.

14. Shepherd G., Grower J. and Klein-Schwartz W. (1988). Prolonged formation of methemoglobin following nitroethane ingestion. Clin. Toxicol 36:613-616.

15. Park C. and Nagel R. (1984). Sulfhemoglobinemia clinical and molecular aspects. N. Engi. J. Med. 310:1579-1584.

16. Wright R. Lewander W. and Woolf A. (1999). Methemoglobin: Etiology, Pharmacology and clinical management. Ann Emerg. Med. 34:646-656.

17. Dacie, J. and Lewis, H.(1975). Practical Hematology. 5th ed. Churchill Livingston, London, New York.

18. Freund, J. (1981). Statistics: A first course. 3rd ed. Prentice Hall, In\NC. New Jersey.

19. Vetter, R., Carey, M. and Patton, J. (1985). Co assimilation of dietary fat and benzo-(a)-pyren in the small intestine: An absorptive model using the killfish. J. Lipid Res. 26:428-434.

20. Wickramasinghe, S. (1991).Blood and bone marrow.3rd. ed. Churchill. Livingstone. Edinburgh. London. New York. Tokyo.

21. Hoffbrand, A., Pettit, J. and Moss, P. (2003). Essential Hematology. 4th. Ed. Black Well. UK.

22. Henry, J. (1996). Clinical Diagnosis and Management by Laboratory Methods. 19th .ed. Saunders Company. Philadelphia. London. Toronto. Montreal. Sidney. Tokyo.

پوختە

ئە م توێژینە وە یە ئە نجا مدرا بۆ زانینی کاریگەری دووکەڵی نەوتی خاو لەسەر بڕی میپهیمۆگلۆبین Hi و سلفا هیمۆگلۆبین SHb لەگەڵ چەند پێوانەیەکی تری خوێن (هیمۆگلۆبین Hb و قەبارەی خڕۆکە سوورە کەڵەکە بووەکان PCV, ژمارەی خڕۆکە سوورەکان RBC count و خڕۆکە سپییەکان WBC countو پەردەکانی خوێن PLT count) لەسەر کرێکاری کورەکانی کەرپووچی هەولێر کە کاریگەری ئەم دووکەڵەیان لەسەربوو بە دوو کۆمەڵ، کۆمەڵەی ئاسایی بۆ بەراورد کردن سوودمان لە خەڵکی هە ولێر وەرگرت کە لە هەمان تەمەندابوون.

بۆمان دەرکەوت کە برٍی Hi، SHb، Hb گوڕاوە (P<0.05) لە نێوان دوو کۆمەڵی کرێکاران و کۆمەڵی ئاسایی، هەروەها دووکەڵەکە کاریگەری هەبووە لەسەر RBC count و WBC count و PCV (P<0.05) لە نێوان کۆمەڵی کرێکارەکان و کۆمەڵەی یەکەم و کۆمەڵە ئاساییەکە، کەچی PLT- count تەنها لە گرووپی دووەم کاری لێکرابوو بەرامبەر کۆمەڵەی یەکەم و کۆمەڵە ئاساییەکەز لەم توێژینەوەیە بۆمان دەرکەوت کە کرێکارەکاان دووکەڵی نەوتە خاوە سووتاوەکە کاریگەری هەبووە لەسەر زیادکردنی بڕی Hi و SHb کە دوو جۆر هیمۆگڵۆبین نائاسایین لە خوێندا جگە لەپێوانەکانی تری خوێن.

الملخص

تم دراسة تاثيرالتعرض دخان النفط الخام على كمية الميثهيموكلوبين وسلفاهيموكلوبين وبعض مقاسات الدم الاخرى (الهيموكلوبين، حجم مكداس كريات الدم و تعداد كريات الدم الحمراء والبيضاء والاقراص الدموية) لعمال معامل الطابوق اليدوية في محافظة اربيل.

تم اختيار مجموعتين من العمال للدراسة، بالاضافة لمجموعة السيطرة وهم غير معرضين من نفس الفئة العمرية.

اظهر النتائج ان مقدارالمثهيموكلوبين و سلفاهيموكلوبين زيادته معنوية (P<0.05) في مجموعتى العمال المعرضين مقارنة بمجموعة السيطرة و ان مقدار الهيموكلوبين تغير معنويا (P<0.05) بين المجموعتين ومجموعة السيطرة. كما اثر الدخان على مقدارحجم مكداس كريات الدم الحمر،تعداد كريات الدم الحمروكريات الدم البيض معنويا (P<0.05) لكلا المجموعتين . اما تعدادالاقراص الدموية للمجموعة الثانية فكان تأثيره معنويا مع كلتا المجموعتين . ونستنتج من هذه الدراسة تاثر عمال معامل الطابوق اليدوي في محافظة اربيل بشكل سلبي نتيجة تعرضهم لدخان النفط الخام.